

BOBUR NOMLI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
O'ZBEKISTON TARIXI KAFEDRASI
“MEROS” XALQARO ILMIY-AMALIY EKSPEDITSIYA
XAYRIYA JAMG'ARMASI

Rustambek Shamsutdinov

Shodi Karimov

V A T A N   T A R I X I

(O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida)
Uchinchi kitob

5220200- tarix ta'lim yo'nalishi

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshidagi O'zbekistonning yangi tarixi markazi tomonidan nashrga tavsiya etilgan

QAYTA TAYYORLANGAN IKKINCHI NASHRI

Toshkent - 2009

Mazkur kitob 1997 yilda nashr etilgan «Vatan tarixi» (Birinci kitob) o'quv qo'llanmasi va 2003 yilda nashr qilingan «Vatan tarixi» (XVI-XX asr boshlari.) (Ikkinchi kitob)ning davomi bo'lib, unda o'zbek va jahon tarixshunosligining hozirgi bosqichdagi yutuqlariga hamda milliy istiqlol mafkurasi g'oyalari asoslangan holda O'zbekistonning 1917 yil fevral inqilobidan to 1991 yil 31 avgustda O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligiga erishgan davriga qadar sodir bo'lgan muhim tarixiy voqealari yoritilgan. Kitobda sovet mustamlakachiligining o'rnatilishi va unga qarshi o'lkamiz xalqlarining milliy ozodlik kurashlari, O'zbekistonning sovet rejimi sharoitidagi ahvoli, xalqning tortgan zahmatlari, ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki, Sovetlar istibdodining kuchayishi va unga qarshi milliy uyg'onish va uning bosqichlari, istiqlol uchun kurash keng ko'lamdagi, xilma-xil hujjatli manbalar asosida aks ettirilgan.

Kitobdan universitetlar, oliy o'quv yurtlari tarix fakultetlari talabalari, shuningdek keng kitobxonlar ommasi foydalanishlari mumkin.

Mas'ul muharrirlar: Primqul Isroilov, tarix fanlari
nomzodi, dotsent. O'zbekistonda xizmat
ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi.
Ergashboy Yusupov, tarix fanlari
nomzodi, dotsent.

Taqrizchilar: Hamdam Sodiqov, tarix fanlari
doktori, professor.
Nazira Abduazizova, tarix fanlari
doktori, professor, Anvar Yaxshiev,
tarix fanlari, nomzodi, dosent, doktorant
Soibjon Xoshimov

Muqaddima

Aziz va muhtaram kitobxon!

Buyuk istiqlolimiz sharofati ila «biz tariximiz, madaniyatimizni o'zimiz uchun va butun dunyo uchun ham qayta tiklayotgan»¹ hozirgi o'tish bosqichida O'zbekiston tarixi fanini va uni milliy istiqlol mafkurasi, milliy g'oya ruhida tadqiq etish va o'qitish davlat siyosati darajasiga olib chiqildi. Bog'chalardan tortib oliy o'quv yurtlarigacha, hatto aspiranturagacha bo'lgan ta'lim tizimida Vatan tarixi o'qitilmoqda.

Davlatimiz, shaxsan Prezidentimiz Islom Karimovning sa'y-harakatlari, tashabbusi bilan Vatanimiz tarixiga bo'lgan mehr-muruvvati tufayli Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi huzurida O'zbekistonning yangi tarixi markazi tashkil etildi. Bu Markaz endilikda respublikamizda yirik ilmiy muassasa bo'lib qoldi va bu ilmiy jamoa 1996-2000 yillar mobaynida ilmiy tadqiqot ishlari olib borib, uch jildlik «O'zbekistonning yangi tarixi»ni yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Prezident imzosi bilan faqat 1996-1998 yillarda uchta farmon va qarorlar (1996 yil 18 sentyabrdagi «O'zbekistonning yangi tarixi markazini tashkil etish to'g'risida», 1996 yil 16 dekabrdagi «O'zbekistonning yangi tarixi»ni tayyorlash va nashr qilish to'g'risida» va 1998 yil 27 iyuldagi «O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix Instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida») qabul qilindi. Tarix Institutiga yangi maqom berilib, u yangidan tashkil etildi.

Islom Abdug'anievich Karimov Respublikaning birinchi rahbari sifatida ilk qadamlaridan boshlaboq o'zining ko'pdan-ko'p nutq va ma'ruzalarida, suhbatlarida, maqola va asarlarida Vatan tarixining dolzarb vazifalari, kontseptual muammolarini ilgari surib kelmoqda.

1998 yil 26 iyunda Prezidentimizning bir guruh tarixchi olimlar, jurnalistlar, ijodiy xodimlar bilan uchrashuvi va undagi suhbat, muloqot o'zbek tarixnavisligi va tarixshunosligida katta voqea bo'ldi. Mazkur suhbatda davlatimiz rahbari favqulodda boy va betakror tariximizning uzoq va yaqin davrlari, bosqichlari, dolzarb mavzulari, muammolari haqida kontseptual xarakterdagi fikr-g'oyalarni bildirdi. Bu suhbat mazmuni «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» nomli risolada o'z aksini topdi. Mazkur asar hozirgi o'zbek tarixshunosligining ahvoli, bundan keyingi rivojlanishi va yo'nalishlari, vazifalari, hozirgi o'tish davrida xalqimiz, ayniqsa yoshlarni Vatan tarixi bilan, undagi ham qahramonona, ham fojeali voqealar ruhida tarbiyalashning katta ahamiyatini ko'rsatib berdi. Shuningdek asarda Ona tariximizning ma'naviyatimizda tutgan o'rni va ahamiyati xaqida qimmatli, ilhombaxsh g'oyalar ilgari surildi.

Eng muhimi, bu asar tariximizga milliy istiqlol mafkurasi nuqtai-nazaridan turib munosabatda bo'lish malakasini, ko'nikmasini professor-o'qituvchilar, barcha talabalarda shakllantirish ishiga xizmat qilmoqda. Umuman, tarix ta'limi tizimining barcha jabha va bo'g'inlaridagi o'quv jarayoniga, ilmiy muassasalarning ilmiy

---

1 Islom Karimov O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «Sharq» nashriyot-matbaa kontserni. Bosh tahririyati. 1998. 308-bet.

tadqiqot ishlarining butun mazmuni va yo'nalishiga asarning eng muhim g'oyalari chuqur singib bormoqda.

Vatan tarixidan yaratilayotgan barcha ilmiy tadqiqotlar, o'quv qo'llanma, darsliklar, risola, maqola va boshqa o'quv materiallari, tarix fanidan nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalari uchun «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q», «Yuksak ma'naviyat- yengilmnas kuch» kabi asarlarlari asosiy dasturiy, metodologik-nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Sizning e'tiboringizga taqdim qilinayotgan «Vatan tarixi. Uchinchi kitob» ham huddi ana shu asoslarda yaratildi.

O'zbekistonning yangi tarixining ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan Vatanimizning sovet mustamlakachiligi davri tarixi ham imkon boricha jahon va o'zbek tarixshunosligining hozirgi taraqqiyoti bosqichi nuqtai-nazaridan turib tahlil qilingan.

Eski kommunistik-bolshevikcha siyosat va mafkura aqidalaridan tamomila xoli ravishda voqea-jarayonlar mohiyatini ochib berishga harakat qilindi.

«Tarix xotirasi,-deb ta'kidlaydi I.A.Karimov,-xalqning, jonajon o'lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o'zlikni anglashni, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi.

Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda. Axloqiy tarbiya va ibrat manbaiga aylanmoqda»¹

Yurtboshimiz Islom Karimov istiqbolimizga tashqaridan, ichkaridan mafkuraviy tahdid solayotgan vositalardan biri tariximizni soxtalashtirish, buzish ekaniga bir necha bor alohida e'tibor qaratdi. Hozirgi kundagi mafkuraviy tahdidlardan biri- «bu o'zbek millatining tarixini soxtalashtirish, turli xil g'ayriilmiy talqinlar, siyosiy shiorlar bilan bizni tariximizdan, sharaflari o'tmishimizdan judo qilishga urinish tarzida namoyon bo'lmoqda. Xorijdagi ba'zi-bir siyosiy arboblari va olimlarning da'volariga ko'ra, alohida o'zbek degan millat yo'q emish, balki umumiy turkiy xalq bor emish. Shuning uchun o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, boshqird, tatar, uyg'ur va hokazo tushunchalarga barham berish kerak emish»². Bunday qarashlarga Islom Karimov munosib javob berib, har bir xalq kabi o'zbek xalqining ham tarixi barqarorligini zo'r kuch bilan ta'kidlab kelmoqda.

Muxbirning savoliga javob berarkan, yo'lboshchimiz shunday deydi: «Biz jahon maydonida kuni kecha paydo bo'lgan xalq emasmiz. Bizning millatimiz, xalqimiz ko'hna Xorazm zaminida «Avesto» paydo bo'lgan zamonlardan buyon o'z hayoti, o'z madaniyati, o'z tarixi bilan yashab keladi. O'zbek millati O'zbekxon nomidan tarqagan emas, balki O'zbekxon o'zbek millati nomini o'ziga nom qilib olgan bo'lsa ajab emas»³.

¹ Karimov Islom. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T. «O'zbekiston» 1997, 140-bet.

² Karimov I.A. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdami. «Turkiston» gazetasi muxbirining bergan savollariga javoblari. «Turkiston» gazetasi, 1999 yil, 2 fevral

³ O'sha joyda

Ayni vaqtda yo'lboshchimiz o'zbekning qadim tarixiy ildizlari turkiy xalqlar bilan bir ekani, bu birlik til, din, urf-odat, qadriyatlari va madaniyatida namoyon bo'lganini e'tirof etib, turkiy xalqlar bilan har tomonlama aloqalarni rivojlantirish tarafdorimiz, deb aytdi.

«Lekin,-deb ko'rsatadi I.A.Karimov,-biz o'zimizni hamisha mustaqil millat-o'zbek xalqi sifatida his etib kelganmiz va bu bilan faxrlanamiz. Bunga tarixiy, ilmiy, madaniy asoslarimiz bor. Bugun dunyo hamjamiyati bizning buyuk tariximiz va muvaffaqiyatimizni e'tirof etib, bugungi kunda bizni shu nom bilan taniydi va hurmat qiladi»¹.

Mazkur savol-javobda sovetlar davrida Vatanimiz tarixini tadqiq va tahlil qilish, o'rganish, qariyb 75 yillik ayanchli, achinarli, alamli hayotimizni xolisona baholash, mushohada qilish bo'yicha ham Prezidentimiz I.A.Karimov qator metodologik, nazariy, ilmiy g'oyalarni ilgari surdi.

Noma'lum soldat maydonini xotira maydoni deb atash xususida to'xtalib, Islom Karimov bu maydon xalqimizni tarixiy xotira vositasida birlashtirishga xizmat qilishini alohida ta'kidlab o'tgan. O'sha mustabid sovet tuzumi, «qattol zamon» taqozosi bilan xalqimiz o'z davrida biri «qizil askar», biri «bosmachi», biri «quloq», biri «komissar», yana biri «mushtumzo'r», yana biri «yo'qsil» deb guruxlarga ajratib tashlanganini qayd etib, yo'lboshchimiz sovet hukumati «bo'lib tashlab, hukmronlik qilish» uchun eng makkor usullarni ishga solgan, bir millat vakillarini bir-biriga qarshi qayrab, adovat va nizo urug'ini sochganini ham ko'rsatib beradi. «Lekin,-deb aytdi u,-aslida ularning barchasi bitta xalq farzandlari, bir millat vakillari edi. Endi oradan shuncha yillar o'tib ketgach, biz uchun na bosmachi, na qizil askar bor.

Shu bois ota-bobolarimizga ana shunday ranglar bilan ajratib baho bermasligimiz, balki ularning hayotini, ular yashagan davr mohiyatini to'g'ri tushunishga harakat qilishimiz lozim»².

Islom Abdug'anievich Karimovning Toshkent viloyati kengashida so'zlagan nutqida ham metodologik asoslardan muhimi bo'lib xizmat qiladigan mana bu fikri ham g'oyat qimmatlidir: «Ona yurtimiz Turkistonga yov bostirib kelganda ham, «bosmachilik» degan uydirmalar chiqqan paytda ham, so'nggi yillar davomida «O'zbek ishi», «paxta ishi» degan malomat va bo'htonlar avj olgan, desantchilar kelib xonadonlarimizning boshiga yog'ilgan balo-ofatlarning barchasining sababi va ildizini yurtimizda adolat mezoni buzilganidan ko'rish kerak. O'ylaymanki, qachonki shu ko'z bilan tariximizning alamli sahifalariga to'g'ri baho-izoh bersak, ko'p narsani joy-joyiga qo'yishimiz mumkin. Shunday vazifani avvalambor olimlarimiz, tarixchilarimiz, adabiyotchilarimiz, el-yurtimizning haqiqiy vatanparvarlari o'z zimmasiga olishi darkor»³.

Bu kabi fikr-mulohazalar, metodologik, kontseptual qarashlar ham ushbu «Vatan tarixi»ga asos qilib olindi.

---

¹ O'sha joyda

² O'sha joyda

³ Islom Karimov. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-jild. T. «O'zbekiston» 1996, 349-bet

Mazkur qo'llanmada mamlakatimiz tarixining 1917 yil fevral inqilobi, oktyabr to'ntarishi-Sovetlar istibdodining o'rnatilishi davridan to 1991 yil 31 avgustda-O'zbekiston Respublikasining mustaqil taraqqiyot yo'liga kirgan davriga qadar bo'lgan juda katta davrni o'z ichiga qamrab olgan. Mualliflar «Vatan tarixi» materiallarini yoritishda mustaqillik va milliy tiklanish mafkurasini asosiy mezon qilib oldilar, ilmiylik, xolislik, tarixiylik, xronologik izchillik, tarix haqiqatining ustuvorligi kabi tamoyillarga mumkin qadar amal qilishga intildilar.

Ana shu jihatdan mazkur kitob kommunistik mafkuraviylik asosida Sovetlar hukmronligi davrida yaratilgan O'zbekiston tarixiga oid adabiyotlardan keskin farq qiladi.

Mualliflar kitobni tayyorlashda o'zlariga qadar matbuotda e'lon qilingan O'zbekiston tarixiga oid tarixiy ilmiy, badiiy-publitsistik va ommabop asarlar va adabiyotlar, ommaviy axborot vositalari materiallaridan mustaqillik va milliy tiklanish mafkurasini talablari asosida ijodiy foydalandilar. Ayniqsa bu o'rinda «O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida» («Sharq» nashriyot-matbaa kontserni Bosh tahririyati. Toshkent. 2000, 687-bet) fundamental ilmiy tadqiqot kitobidan keng va samarali foydalanildi. Ishni tayyorlash jarayonida O'zbekiston davlat arxivi va uning viloyatlardagi bo'limlari, respublika Milliy Xavfsizlik Xizmati arxivlaridan mamlakatimiz tarixining tahlil qilinayotgan davriga oid yangi qo'shimcha materiallar o'rganilib ilmiy-amaliy muomalaga kiritildi. Bulardan tashqari mualliflar bir qator xorijiy mamlakatlarda-Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Qozog'iston, AQSh, Turkiya, Angliya Germaniya, Frantsiyada bo'lib, vatanimiz tarixiga oid yangi manba asarlarini, arxiv hujjatlarini o'rgandilar, xorijdagi vatandoshlar bilan jonli muloqotda bo'lib g'oyat qimmatli materiallar bilan qaytdilar. Bu materiallar mazkur kitobga yangi mazmun va ruh baxsh etdi.

«Vatan tarixi»da ba'zi kamchiliklar, munozarali fikr-xulosalar bo'lishi mumkin. Bu tabiiy bir holdir. Chunki Vatanimizning mustaqillik mafkurasini talablari asosida uning yangi tarixini endigina yaratmoqdamiz. Kitobxonlarning mazkur qo'llanma bo'yicha fikr-mulohazalarini mualliflar samimiyat bilan qabul qiladilar.

Qo'llanmaning birinchi bob 3 fasli, uchinchi bobning «Yosh Xivalik»lar faoliyati, «Yosh Buxorolik»lar xarakati, «Yosh Buxorolik»lardagi bo'linish, Buxoro kompartiyasining tashkil etilishi, Milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiya va tashkilotlari fasllarini yoritishda tarix fanlari nomzodi, dotsent Sotimjon Holboyevning materiallaridan foydalanildi.

O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida (1917-1991 yillar.)

1917 yil Oktyabr to'ntarishi Turkiston xalqlari tarixida Rossiya mustamlakachiligining yangi davrini boshlab berdi. Bu davr Sovetlar saltanati mustamlakachiligi davri bo'lib, u to 1991 yil avgustga qadar davom etdi. Sovetlar

davrida amalga oshirilgan qizil saltanat mustamlakachiligi siyosati Chor Rossiyasi yurgizgan mustamlakachilik siyosatidan quydagilar bilan farqlanadi.

Birinchidan. Chor Rossiyasi mustamlakachilik, buyuk davlatchilik, millatchilik va shovinistik siyosatini hech kimdan, xalqdan, jahon afkor ommasidan yashirmasdan ochiq-oydin olib borgan bo'lsa: Sovetlar esa mustamlakachilik, shovinistik va «buyuk rus millatchiligi» siyosatini riyokorona suratda xaspo'shlab, ayyorlik va tilyog'lamalik bilan balandparvoz, havoyi va amalga oshmaydigan shiorlar va saroblar pardasiga o'rab olib bordi. Masalan: «Sovetlar davlati-umumxalq davlati», «proletar internatsionalizmi va xalqlar do'stligi», «sotsializm va kommunizm g'alabasi ishiga sadoqat», «Kompartiya-umumxalq firqasi», «bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun!» «Sovet xalqi-kishilarning yangi tarixiy birligi», kabilar ana shular jumlasidandir.

Ikkinchidan, Chor Rossiyasi ma'lum ma'noda mustamlakachilik, bosqinchilik siyosatini yon atrofiga qarab, xalqaro maydondagi vaziyatni hisobga olib andak bo'lsada, ehtiyotkorlik bilan olib borgan edi. Axir Chor Rossiyasi Buxoro amirligi va Xiva xonligini o'ziga qaram, vassal davlatga aylantirgan bo'lsada, ammo ularning siyosiy mustaqilligini batamom yo'q qilishga jur'at eta olmagan edi. Sovetlar esa sharm-hayoni va insof-diyonatni bir chekkaga surib qo'yib, Buxoro va Xiva davlati hududlarini dahshatli qirg'inlar evaziga bosib oldi va mustamlaka asoratiga soldi.

Uchinchidan, Chor Rossiyasi Turkiston o'lkasida qattiqqo'llik bilan mustamlakachilik zulmi siyosatini olib borgan bo'lsada, tub erli aholining tarixi, tili, dini, urf-odati, madaniyati kabilarga sovetlardek huruj va ta'zyiq o'tkazmagan edi. Sovetlar esa qisqa muddat ichida Turkiston xalqlarining milliy davlatchiligiga barham berdi, tarixidan mahrum qildi, dinini taqiqlab qo'ydi, tiliga kishan soldi, madaniyat va ma'naviyatini g'orat qildi. Xullas, Sovetlar davrida O'rta Osiyoning yirik millatlaridan bo'lgan o'zbek millat-sifatida halokat yoqasiga kelib qolgan edilar.

1-bob. Turkistonda sovetlar mustamlakachiligi istibdodining o'rnatilishi. O'lka xalqlarining milliy istiqloq va ozodlik kurashlari

1 & Turkistonda Sovetlar istibdodining o'rnatilishi arafasidagi tarixiy vaziyat.

1916 yilning oxirlari va 1917 yilning boshlarida butun Rossiyada bo'lgani kabi Rossiyaning «sof turdagi mustamlakasi» bo'lgan Turkistonda ham inqilobiy tanglikning barcha alomatlari har tomonlama pishib etildi.

Bu inqilobiy tanglik 1917 yil 27 fevarlda Petrograd da chor monarxiya tuzumining ag'darilishiga olib keldi. Mamlakatda ikki hokimiyatchilik vujudga keldi. Bir tomonda knyaz L'vov boshchiligida burjua-pomeshchiklar hukumati-muvaqqat hukumat, ikkinchi tomondan esa, ishchi va dehqonlarning demokratik diktatura organi bo'lgan ishchi, dehqon va askarlar deputatlari soveti ish boshladi. Ishchi, dehqon va askarlar sovetiga mensheviklar, kadetlar va eserlar boshchilik qildilar.

Rossiyada qariyb 300 yil hukmronlik qilgan Romanovlar sulolasining taxtdan ag'darilishi mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy xayotiga jiddiy ta'sir qildi.

Inqilob g'alabasini Rossiya fuqarolari zo'r shodu-hurramlik bilan qarshi oldilar. Chunki uning ezgu shiori ozodlik, tenglik va birodarlik edi. Fevral inqilobi asrlar osha Rossiyaning barcha mehnatkash va mazlum xalqlariga baxt-saodat yo'lini ko'rsatdi, katta kichik millatlarga o'z taqdirini o'zi hal qilishiga imkoniyat yaratdi, vijdon erkinligini joriy qildi, mahalliy idoralarni saylashda umumiy bevosita teng va maxfiy ovoz berishni yo'lga qo'ydi. Muvaqqat hukumat mahalliy xalq vakillaridan front orqasidagi ishlarga mardikorlikka, ishga olishga chek qo'yildiki, bu tadbirlar millati, irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar barcha xalqlarning istak-orzulariga javob berar edi. Rossiyadagi barcha o'n bitta partiya erkin suratda o'z faoliyatini olib bora boshladi. Xullas qisqa muddat ichida fevral inqilobi g'alabasi tufayli Rossiya harbiy feodal monarxistik davlatdan dunyoda eng ilg'or demokratik davlatga aylandi.

Fevral inqilobi Rossiyaning xalqaro maydondagi ahvoliga ham jiddiy o'zgarishlar kiritish imkoniyatini yaratdi. Inqilob sharofati tufayli Rossiya uzoq davom etayotgan jahon urushidan chiqib ketishi va mamlakat fuqarolarining ezgu niyatlarini ro'yobga chiqarishi mumkin edi. Umuman aytganda fevral inqilobi jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv rivojlanishi qonunlaridan kelib chiqqan hayotiy zarurat edi. U chinakam xalq inqilobi edi. Shu bois bu fevral inqilobining g'alabasini Turkiston xalqi ham zo'r xursandchilik va katta umidlar bilan kutib oldilar. Podsho Nikolay II ning taxtdan ketganligi to'g'risidagi xabar Toshkentga 28 fevralda kechasi etib keldi. Ammo Turkiston general-gubernatori Kuropatkin monarxiyaning qayta tiklanishidan umidvor bo'lib bu xabarni xalqqa bildirishni istamadi. 3 martda fevral inqilobining g'alabasi to'g'risidagi telegramma matbuotda bosilgach uning siri fosh bo'ldi. Bu inqilobga nisbatan mamlakatimiz jadidchilari ham hayrixoxlik xissi bilan qarab baho beradilar. Jumladan, endigina 19 bahorni qarshilagan Abdulxamid Cho'lpon fevral inqilobini 1789-1793 yillardagi buyuk frantsuz inqilobiga o'xshatgan edi.

Fevral inqilobi ta'siri ostida Turkiston o'lkasida ommaviy milliy-ozodlik xarakterli avj olib ketdi. O'lkaning yirik shaharlari: Toshkent, Samarqand, Skobelev (Farg'ona), Andijon, Kogon, Namangan, Qo'qon, Petro-Aleksandrovska (To'rtko'l) va boshqa joylarda ko'p ming kishilik miting va namoyishlar bo'ldi. Fevral inqilobi haqidagi xabar matbuotda e'lon qilingan kuniyoq Toshkentda katta miting va namoyish bo'ldi. Namoyish qatnashchilari shaharning Skver (hozir Amir Temur xiyoboni) va Soborniy (hozirgi mustaqillik) maydonlari tomon ko'chalar bo'ylab bayroqlar ko'tarib, ashulalar aytib yurish qildilar. 5 martda Samarqand shahrida ko'p ming kishilik miting uyushtirildi. Kogon (Buxoro)dagi namoyishchilar soni 6 ming kishiga etdi. 7 martda Petro-Aleksandrovska bo'lgan ommaviy mitingda Amudaryo garnizoni askarlari ham qatnashdilar. Amudaryo bo'limining boshlig'i va shahar pristavi mitingni tarqatishga harakat qildi. Bunga javoban miting qatnashchilari ularni qurolsizlantirib, qamab qo'ydilar.

Askarlarning namoyishkorona chiqishlari 10 martda Samarqand shahrida ham bo'ldi. Unda 12 mingga yaqin kishi qatnashdi. Xullas mehnatkashlar ommasi va

qo'shinlarning ommaviy miting va namoyishlari Turkiston o'lkasining boshqa hududlarida butun mart oyi va undan keyin ham to'htamadi. Ammo ko'rinib turibdiki, bu miting va namoyishlarning tashabbuskorlari va faol qatnashchilari asosan Rossiyadan Turkistonga kelgan o'zga millatlarning vakillari edilar. Ammo bundan tub erli mahalliy xalqlar bunday miting va namoyishlardan chetda turdilar degan xulosa chiqmaydi. Turkiston o'lkasining bir qator uezd va shaharlarida jadidlar, islom dini ulamolari rahbarligida tub erli aholi qatnashgan miting namoyishlar bo'lib o'tdi. Jumladan, 6, 9 va 13 mart kunlarida Toshkentning Eski Juva, Shayxontoxur va boshqa mavzellarida jadidlar tashabbusi bilan ko'p ming kishilik musulmon ahlining miting va namoyishlari uyushtirildi. Demokratik inqilob va uning maqsad-vazifalariga katta umidvorlik bilan qaragan jadidlar, mehnatkashlar ommasini milliy istiqloq, erk va ozodlik uchun milliy birlik, jipslik va ahilikka chaqirdilar. Ana shunday mitinglardan biri 9 martda Toshkentning Chorsu maydonida bo'ldi. Jome *Munavvar Qori Abdurashidxonov* masjidi oldida to'plangan 20 ming kishilik mitingni jadidlarning «Turon» jamiyati uyushtirdi va unga Munavvar Qori Abdurashidxonov, Islombek Xudoyorxonov va boshqa jadidlar rahnamolik qildilar. Ana shunday miting Andijonda, Jome masjidi oldida bo'ldi. Unda «Taraqqiyparvar»chi 27 yoshli Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jaev nutq so'zlab fevral inqilobi mohiyatini tushuntirib beradi.

Fevral inqilobi ta'siri ostida o'lka musulmonlarining ommaviy harakatlari Qo'qon, Namangan, O'sh, Jalolobod, Samarqand, Andijon, Kattaqo'rg'on muzofotlari va boshqa hududlarda ham sodir bo'ldi. Turkiston o'lkasidagi ana shu ommaviy chiqishlar va xalq harakatlari ta'siri ostida (sovetlar) birin-ketin vujudga kela boshladi. Turkistonda ishchi deputatlarining birinchi soveti Toshkentda 2 martda O'rta Osiyo temir yo'li Bosh ustaxonasi (Hozirgi Temir yo'llar teplovoz vagon ta'mirlash zavodi)da rus ishchilari tashabbusida tashkil etildi. Sovet tarkibiga shu kuni bo'lib o'tgan mitingda 12 kishi saylandi. Ular orasida A.Ya.Pershin, V.S.Lyapin, A.A.Kazakov, N.Kalugin va boshqalar bor edi. Bunday Sovetlar Toshkent shahrining boshqa zavodlari, ustaxonalari, korxonalar va jamoat tashkilotlarida ham saylandi. Zavodlar, ustaxonalar, korxonalar va jamoat tashkilotlaridan saylangan vakillardan 3 martda Toshkent ishchi deputatlari Soveti tuzildi. 4 martda Soldat deputatlarining Toshkent Soveti tashkil topdi. Mart oyining oxirlarida Toshkent ishchi deputatlari Soveti bilan askar deputatlari Soveti birlashdi. Ular o'zaro birlashib «Nasha gazeta»si chiqarishni yo'lga qo'ydilar. Gazetaning birinchi soni 1917 yil 2 aprelda bosib chiqdi.

Fevral inqilobining dastlabki kunlaridanoq ishchi va soldat deputatlari Sovetlari Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon), Andijon, Namangan, Qo'qon, Skobelev va boshqa shaharlarda vujudga keldilar. Faqat mart oyining o'zida 75 ishchi va soldat deputatlari Sovetlari Turkistonda faoliyat ko'rsata boshladi. Bu umumrossiya ko'rsatkichining 13,5 foiziga teng (Rossiyada jami bo'lib 600 ta Sovet tashkil etilgan)

edi¹. Ammo bu Sovetlar tarkibidagi a'zolar asosan Evropalik aholi vakillaridan bo'lib, uning rahbariyatida erli tub millatlarning vakillari umuman yo'q edi. Buni Toshkent Soveti rahbariyati misolida ko'rsa ham bo'ladi. Toshkent Soveti rahbarligiga I.I.Belkov, A.Ya.Pershin, A.S.Lyapin, A.A.Kazakov, N.Kaluginlar saylandilar 6 martda saylangan Andijon ishchi va askar deputatlari Soveti hay'atiga V.A.Chaykin (rais), ishchi Pershin, askar Maslov (o'rinbosarlar) kirgan edi. Sovetning 7 a'zosidan 4 tasi ishchi, 3 tasi askar bo'lib, ularning hammasi Evropa millatiga mansub kishilar edilar².

Shaharlar bilan bir qatorda viloyatlarda xam sovetlar shakllana bordi. Turkiston o'lkasida mana shunday sovetlardan birinchisi 1917 yil mart oyining o'rtalarida vujudga kelgan Farg'ona viloyati Soveti bo'ldi. Aprel oyida Sirdaryo viloyat Soveti va may oyida Samarqand viloyat Soveti vujudga keldi. Turkiston o'lkasi Sovetidan tortib to viloyatlar, shaharlar va uezdlar Sovetlarigacha barcha rahbarlik lavozimlarini Rossiyaning markazida tashkil etilgan mensheviklar va eserlar partiyalariga mansub bo'lgan Evropa millati vakillari egallab oldilar. Jumladan, Turkiston o'lkasi Sovetining raisi menshevik M. Fiterman, rais o'rinbosari qilib esa menshevik G.I.Broydo, Farg'ona viloyati Sovetiga eserlardan V.A.Chaykin, V.D.Doriomedov, L.A.Maevskiyilar saylandilar. Toshkent, Andijon shaharlari, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida ham huddi ana shu vaziyat bo'lganligi haqida yuqorida ta'kidlandi. Bu davrda bolsheviklar vakillari Turkistonda sonda ham hisobda ham Sovetlarda hech qanday ta'sirga ega emas edi.

Mahalliy tub erli aholi tili, dini, urf-odati, maqsadi-muddaosi boshqa bo'lgan Evropa millati vakillari bosh bo'lgan mazkur Sovetlarga ergashmadi, ularga ishonmadi va kofirlar deya begonasirab qaradi. Mahalliy aholi asosan musulmon ulamolari va jadidlar tashabbusi bilan va rahbarligida tashkil etilgan musulmonlar Sovetlariga ergashdilar va ularni qo'llab-quvvatladilar. Bunday Sovetlar Toshkentning Eski shaharida, Samarqand, Sirdaryo, Farg'ona, Andijon va boshqa viloyatlarda tashkil topdi. Musulmon ishchi-dehqon Sovetlari o'z majlislarida harakat birligini ta'minlash va ommaning siyosiy kurashiga boshchilik qilish maqsadida siyosiy tashkilot tuzishga kirishdilar. Ana shunday tashkilotlardan dastlabkisi «Soveti Islomiya» edi. 1917 yil 14 martda «Soveti Islomiya»ning Toshkentda majlisi bo'ldi. Unda tashkilot faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi 15 kishidan iborat rayosat saylandi. Rayosatni tuzishda jadidlarning raxbarlaridan biri Munavvar Qori Abdurashidxonov³ boshqardi. Rayosat a'zoliciga shoir Fitrat II Davlat dumasining a'zolari Abdulvohid Qori, Mirkomilboy Mirmo'minboev, Ahmadbek Hoji Temirbekov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Shokirjon Raximiy, Ashurali Zoxiriy, Salimxon Tillaxonovlar saylandilar. «Soveti Islom» va uning markaziy rayosati Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida katta o'rin tutdi. Turkistonning turli shahar va qishloqlarida «Soveti Islomning» quyi sho'balari tashkil topdi. Toshkentda tashkil etilgan «Soveti Islom»dan tashqari «Turon»,

¹ Shamsutdinov R.T. K voprosu ob osobennostyax stanovleniya i razvitiya Sovetov v Sredney Azii i Kazaxstane (1917-1925 gg) . «Istoriya SSSR», M. 1985, № 5.

² «Turkestanskiy golos», 1917, 20 mart, 27-son.

³ O'zbekiston SSR tarixi. Uchinchi jild. Bosh muharrir I.M.Mo'minov.-T.: Fan, 1971, 53-bet

«Ittixodiy va taraqqiy» tashkilotlari, 5 marta Eski shaharda ziyolilarning «Erlilar» qo'mitasi, 8 marta o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari, muassasa xizmatchilari jamiyatlari: Andijon shahrida «Ozod xalq», «Hurriyat», «Ma'rifat», «Muftaxul maorif» va boshqa tashkilotlar, Samarqandda—«Muravajjul Islom», «Qlub Islomiya», «Musulmon mehnatkashlari ittifoqi», Kattaqo'rg'onda «Ravnaqul Islom», «Guliston», Xo'jandda—«Muinut tolibin» kabi tashkilot va to'garaklar ana shular jumlasidandir. Bundan tashqari o'lkaning katta shaharlarida «Soveti Islom», «Ulamo», «Turon», «Tujkor»¹ «Musklub» («Musulmonlar klubi») kabi tashkilotlar harakat maydoniga keldilar. Bu bejiz emas edi, albatta.

Chunki jadidlar harkatining rahnamolaridan biri Maxmudxo'ja Behbudiyning shiori «Xaq olinur, berilmas» bo'lsa, Munavvar Qori Abdurashidxonov esa: «Hurriyat olinur, berilmas» der edi.

«Soveti Islomiya» va yuqorida nomlari tilga olingan tashkilot va jamiyatlar o'z matbuot organlarini tashkil qildilar. Bular: Toshkentda—«Xurshid», «Sadoi Turkiston», «Turon», «Turk eli». «Najot», «Kengash», «Soveti Islom». «Ulug' Turkiston»: Samarqand da—«Oyna», «Hurriyat»: Buxoroda—«Turon», «Buxoroi Sharif»: Qo'qonda—«Sadoi Farg'ona», «Tirik so'z», «Kengash», «Yurt», «Hurriyat»: Farg'onada—«Farg'ona nidosi»: Namanganda—«Farg'ona saxifasi» va boshqa chop etilgan gazeta va jurnallar ana shular jumlasidandir. Mazkur ommaviy axborot vositalari saxifalarida

Mustafó Cho'qayev

milliy istiqlol vazifalari omma o'rtasida keng muxokama qilindi, tag'ribot etildi. Bu dasturiy vazifalarning asosiy yo'nalishlari «Soveti Islomiya» tashkilotining tashabbusi bilan 1917 yil 16 aprelda Toshkentda bo'lib o'tgan Umumturkiston musulmonlarining birinchi qurultoyida ishlab chiqildi. Unda Turkiston o'lkasi mahalliy aholisi vakillaridan 150 kishi ishtirok etdi.

Qurultoy hay'ati tarkibida Mustafó Cho'qayev, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Sherali Lyapin, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Sobirjon Yusupov, Ahmad Zaki Validiy, Sodiq Sattarov, Islom Shoahmedov, Serikboy Akaev, Ahmadbek Qo'yboqarov, Abdurahmon

O'razaev, Mulla Abduljabbor Mahmudovlar

¹ «Kengash» gazetasining 1917 yil, 9 iyuldagi 3-soni.

a'zo edi. Qurultoy ishida muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi rahbari N.Shchepkin va qo'mita a'zolari A.Davletshin, S.Maqsudiy, M.Tinishboevlar ham ishtirok etdilar¹. Kun tartibiga: Muvaqqat hukumatga munosabat, Rossiyada boshqaruv shakli, Butun Rossiya Ta'sis Majlisiga tayyorgarlik, Turkistonda mahalliy fuqarolik

muassasalari, o'lkadagi diniy muassasalar, moliyaviy ishlar, oldingi zamonlardan qolgan muassasalarni yangilash, oziq-ovqat masalasi, urushga mardikorlar munosabat masalasi, o'lka «Soveti Islomiya»sini tashkil etish, umumrossiya musulmonlari qurultoyiga vakillar saylash, er va suv ishlari, maktab, madrasa va vaqf ishlari masalalari qo'yilgandi.

Qurultoy Rossiyada boshqarishning bo'lajak shakli va Turkiston musulmonlarining tashkiliy birdamligi masalasiga alohida ahamiyat berdi. Mazkur masala haqida so'zga chiqqan Ahmad Zaki Validiy federatsiya g'oyasini ilgari surdi. Bu g'oyani taniqli jadidlar Mahmudxo'ja Behbudiy, Obidjon Mahmudov, Muhammadjon Tinishboev va sotsialist inqilobchi Vadim Chaykinlar qo'lladilar. Jadidlardan Sadri Maqsudiy, Kabir Bakir va boshqalar esa «Demokratik Rossiya respublikasi» g'oyasini ilgari surdilar. Bu g'oyani Munavvar Qori Abdurashidxonov va Ubaydullaxo'jaevlar quvvatladilar.

Qurultoy Turkistonning bo'lajak davlat qurilishi masalalariga ham katta e'tibor berdi. Munavvar Qori Abdurashidxonov, Mustafu Cho'qaev va Sadri Maqsudiylar milliy-hududiy boshqarish g'oyasi talabiga qarshi chiqdilar. Ularning fikricha musulmonlar er-suv ishlarini boshqarishni o'zlari uddalay olmaydi. Shu bois hozircha madaniy-ma'rifiy masalalardagina muxtoriyatga erishishning o'zi etarlidir. Umuman ushbu masalada yakdillik bo'lmadi: Turkiston, Qirg'iziston, Kavkaz va Qrim musulmonlari vakillari qurultoyda federativ jumhuriyat tarafdorlari bo'ldilar. Shu boisdan ular o'zlarini «federalistlar»² deb atadilar. Volga bo'yi musulmonlari vakillari esa unitar, ya'ni yagona bir butun qo'shni respublika tarafdori bo'lganliklaridan ular tarixda «unitaristlar»³ nomini oldilar.

V.A.Chaykin

Qurultoy qatnashchilari demokratik va federativ tamoyillar asosida tayyorlanadigan Rossiyaning bo'lajak konstitutsiyasida musulmonlar uchun teng huquqlar ishlab chiqishga chaqirdilar. Mazkur Konstitutsiyada barcha viloyatlar qatorida Turkiston o'lkasiga ham muxtoriyat huquqini beradigan Rossiya federativ Demokratik Respublikasi asoslanishini ilgari surdilar. Bu g'oyani amalga oshirish uchun Turkiston xalqiga Ittifoq, Hamkorlik va Birlik kerakligini

¹ A'zamxo'jaev Saidakbar. Turkiston Muxtoriyati. Toshkent. «Ma'naviyat». 2000, 66-67-betlar

² «Federalistlar»-ayrim mustaqil davlatlarning birlashuvidan tashkil topgan yaxlit bir davlat.

³ «Unitaristlar»-qo'shma, birlashgan, bir butunlikni xosil qiladigan unitar (qo'shma) respublika (hamma qismi birlashgan, yaxlit).

qurultoy qatnashchilari yaxshi bilar edilar. Turkiston o'lkasi musulmonlarining birinchi qurultoyi Markaziy rahbar organ-Turkiston o'lka musulmon soveti (Kraymus-sovet)ni tashkil etish to'g'risida g'oyatda muhim qaror qabul qildi.Uning birinchi majlisida Mustafo Cho'qaev Markazning raisi, Munavvar Qori Abdurashidxonov rais muovini, Ahmad Zaki Validiy To'g'on kotib, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaevlar va boshqalar a'zo etib saylandilar. Markaziy Sovet tashkiliy bo'limiga Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Farid Toxiriy, Tolibjon Musaboy, Ibn Yamin Yanbaev, Muhammadamin Afandizoda, Nizomiddin Asomiy, Abdusami Qori, Murodxo'ja Solixo'ja, Shokirxo'ja Raximiy, Tuzel Jonboy, Abdulla Avloniy, Saloxiddin Muftizoda, Piri Mursilzoda, Muhamadjon Toshxo'jaevlar kirdi. Markaziy Sovet qoshida tashkil etilgan yana bir muhim bo'lim maorif bo'limi edi. Uning tarkibiga: Munavvar Qori Abdurashidxonov, Zaki Validiy, Burxon Xabib, Po'latxon

Poshshabekov, Abulqosim Aminzoda, Abdusami Qori, Rustambek Yusufbek, Hoji Ibrohim Toxiriy, Nushirovon Yavunev va boshqalar kirdi. Markaziy Sovet zimmasiga o'lkadagi barcha tarqoq bir-biri bilan bog'lanmagan, nizom va dasturga ega bo'lmagan jamiyat va tashkilotlarni birlashtirish vazifasi qo'yilgan. Bunday jamiyat va tashkilotlar (ularning nomlari yuqorida ta'kidlandi). Turkiston o'lkasida juda ko'p edi va har qaysi biri o'ziga mustaqil faoliyat ko'rsatar edi. Zaki Validiy To'g'on faqat Toshkent shahrining o'zida 20 ga yaqin jamiyat va tashkilotlar bo'lganligini ko'rsatgan edi. Andijonda shunday jamiyatlar soni 47 taga etgan edi. Bu tarqoq jamiyat va tashkilotlarni birlashtirib boshini qovushtirishga qurultoy qaroriga asosan Markaziy Sovetning joylarda sho'ba (bo'lim) larining tashkil etilishi g'oyat muhim o'rin tutdi. Samarqand sho'basini M.Behbudiy, Farg'ona sho'basini Nosirxon To'ra, Toshkent sho'basini Munavvar qori Abdurashidxonov boshqardi.

Demokratik ziyolilar va jadidlar ommaga tushuntirdilarki, musulmonlarning kuch-qudrati siyosiy tashkilotidadir. Agar ular ana shu siyosiy tashkilotga birlashmas ekanlar o'z maqsad muddaolariga erisha olmaydilar, musulmonlarning muxtoriyat uchun kurashi barbod bo'lishi mumkin¹. Bu borada Zaki Validiy To'g'onning quyidagi fikrlari g'oyatda qimmatlidir: «Ma'lumki, hozir dunyoda xalq o'z maqsadiga faqat yaxshi jipslikdagini erishadi. Buning uchun tashkilot kerak. Agar xalq tashkilotga ega bo'lmasa, u hech narsaga erisha olmaydi. Yaxshi tashkilotga ega bo'lmagan millat nafaqat muxtoriyatga munosib emas, balki aksincha bunday millat o'lim va inqirozga mahkum bo'ladur... Turkiston musulmonlari, qo'lni-qo'lga bering. Va hammamiz bir yo'ldan yurib, bu maqsadni vujudga chiqaring. Birlikda quvvat degan so'zni aslo xotiradan chiqarmang»².

Umuman olganda qurultoy 1917 yil fevral inqilobining natijasi o'laroq vujudga kelgan muvaqqat hukumatni qo'llab-quvvatlash shiori ostida o'tdi. Tatar jadidlarining faollaridan bo'lgan Sadri Maqsudiy qurultoyda so'zlagan nutqida muvaqqat hukumatni qo'llab-quvvatlagani holda turkiy musulmon xalqlari birligi g'oyasini ilgari surdi. Turkiston o'lka qurultoyida qatnashgan muvaqqat hukumatning Turkistondagi

¹«Kengash» gazetasi, 1917 yil, 19 iyundagi soni.

² «Kengash» gazetasi, 1917 yil, 19 iyundagi soni.

vakili kadet N.Shchepkin qurultoyini va uning qatnashchilarini tabrikladi. U o'z nutqida qurultoyda ilgari surilgan qoidalar bizning dasturimizga to'la muvofiq keladi va shu boisdan muvaqqat hukumat sizga va sizning qo'llab-quvvatlashingizga ishonadi- dedi. N.Shchepkin muvaqqat hukumat nomidan gapirar ekan, sizlarning asosiy vazifangiz Sovetlarga emas, balki ta'sis majlisini himoya qilishdan iboratdir, deb qurultoy qatnashchilariga da'vat etdi.

Xullas, qurultoy muvaqqat hukumatga to'la ishonch bildirdi va mahalliy aholini Milyukov, Kerenskiy atrofida jipslashishga chaqiruvchi qaror qabul qildi. Trukistonda voqealarning bu tahlitda rivojlanib borishi kadetlarning mehnatkash omma o'rtasida ta'sir doirasining kuchayib borayotganligidan darak berar edi. O'lka musulmon soveti borgan sayin harakat faoliyatini jadallashtirdi. 1917 yil 12 iyunda uning majlisi bo'ldi va hukumat nizomi qabul qilindi. Mazkur nizomga ko'ra «Soveti islomiya», «Ravnaqul islom», «Mirvaj ul-islom», «Muallimlar jamiyati», «Talabalar jamiyati» kabi musulmon jamiyat va tashkilotlari milliy va sinfiy farqlarga qaramasdan viloyat, shahar va uezd musulmon deputatlari bo'limlari soveti (Markaziy soveti)ga bo'linishlari kerak edi.

Shunday qilib Turkiston milliy istiqloli uchun o'lkadagi barcha musulmonlarning yagona jabha va yakdil qadami qo'yildi. Tarixda ilk bor Turkiston o'lkasi musulmonlari qurultoyi chaqirildi va unda muhim qarorlar qabul qilindi. Qurultoyda asoslangan maqsad va harakatlarning ifodasi o'laroq Turkiston musulmonlari Markaziy Soveti paydo bo'ldi. Bu tashkilot umum Turkiston jamoatchiligi, ayniqsa milliy istiqlol uchun kurashning oldingi safida boruvchi, uning ilg'or qismi, xususan, jadidlar tomonidan milliy markaz sifatida tushunildi. Albatta bu katta muvaffaqiyat edi. Bu jadidlarning yirik vakillaridan biri Mirmuhsin Shermuxammedovning obrazli ifodasi bilan aytganda «Turkiston boy»ning mustamlaka, qullik asoratidan tinkasi va sillasi qurib, «qari chol»ning g'aflat va notavonlik uyqusidan uyg'onayotganligini ko'rsatar edi. Albatta bu hol Rossiya mustamlakachilarini, shu jumladan muvaqqat hukumatni boshqargan hukmdorlarni ham tashvishga solar edi, ular bu jarayonga befarq qaray olmas edilar.

Rossiya muvaqqat hukumati Turkistonda mustamlaka tizimini saqlab qolish niyatida dastlab bu erda eski chor amaldorlarini o'zgartirishga oshiqcha harakat qilmadi. Muvaqqat hukumatida adliya vazirligida ishlagan keyinchalik bosh vazir lavozimini egallagan Kerenskiy ham 1915 yildayoq Davlat dumasi majlisida so'zlagan nutqida: «Turkiston bu Tula yoki Tambov gubernatorligi emas, unga ingliz va frantsuzlar o'z mustamlakalariga qaragandek muomalada bo'lish»¹ kerakligi to'g'risida maslahat bergan edi. U vazirlar bilan bo'lgan kengashda Buxoro amirligi va Xiva xonligining ham yarim mustaqilligini tugatib, ularni Rossiyaga batamom «qo'shib» olishni taklif etdi. Ana shu maqsadlardan kelib chiqqan holda Buxoro amirligi qoshida muvaqqat hukumat Rezidenti va Xivada Rossiya Harbiy komissari lavozimlari tashkil qilindi.

---

¹ Sodiqov.X. Hurriyatdan muxtoriyatgacha- «Fan va turmush», 1993, 2-son, 18-bet

Kerenskiyning mahalliy tub erli aholiga nisbatan nopisanda va shovinistik munosabatda bo'lganligini quyidagi oddiy voqeadan ham bilsa bo'ladi. Mustaf Cho'qaev Turkiston musulmonlari (Soveti Islomiya)ning o'lka soveti raisi etib saylangach Kerenskiy unga savol bilan murojaat qildi: «Endi siz bu reaksioner ulamo ko'pchiligiga itoat etasizmi? M.Cho'qaev esa unga «tabiiy itoat etaman va etamiz» deb javob qaytaradi. Shunda Kerenskiy M Cho'qaevga unda «yaramas inqilobchi ekansiz»¹ deydi.

Muvaqqat hukumat faqat 1917 yil 31 martga kelib Turkiston general-gubernatorligini tugatishga majbur bo'lgan edi va 7 aprelda o'lkani boshqarish uchun muvaqqat hukumatning 9 kishidan iborat Turkiston qo'mitasi tashkil etildi. Buning asosiy sababi shundaki, Turkiston general-gubernatori Kuropatkin muvaqqat hukumatga zimdan bo'ysunmasdan, tub erli «musulmonlar qo'zg'olon ko'tarmoqchi» degan mish-mishlarni tarqatib amalda hukumatga qarshi harbiy qo'zg'alonga tayyorgarlik ko'rish to'g'risida maxfiy buyruq berdi. Bu sir ochilib qolgach, 1917 yil 31 martda Kurapatkin qamoqqa olinadi va Sankt-Peterburgga jo'natiladi.

Fuqarolar vakillaridan yangi tashkil etilgan Turkiston qo'mitasining raisligiga kadetlar (Konstitutsion demokratlar) partiyasi arboblardan bo'lgan N.Shchepkin tayinlandi. Mazkur qo'mita tarkibiga Muvaqqat hukumatga sadoqatli bo'lgan musulmon vakillaridan 4 kishi kiritildi. Bular: general-mayor Abdulaziz Davlatshin, Sadri Maqsudiy (Sodir Maqsudov) Muhammad Tinishboev va Alijon Bukeyxanov (To'rg'ay viloyati komissari)lar edilar. Ularning hammasi Rossiya Davlat dumasiga a'zo edilar. Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi o'zining tashkil topgan kunidan boshlab o'lkada markaziy hokimiyatning vakili sifatida ish ko'rishga kirishdi, viloyatlar, shaharlar va uezdlarda o'zining mahalliy boshqarish idoralarini shakllantirdi.

Yuqoridagi fikr-muloxazalardan ko'rinadiki, 1917 yil fevral inqilobi g'alabasidan so'ng Rossiyaning o'zida ikki hokimiyatchilik vujudga kelgan bo'lsa, Turkistonda uch hokimiyatchilik qaror topdi:

Birinchisi, Turkiston musulmonlarining Markaziy Soveti, uning joylardagi sho'balari edi.

Ikkinchisi, Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkistondagi vakili-Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi va uning joylardagi idoralari.

Uchinchisi, Ishchi dehqon va askar deputatlarning Turkiston o'lka soveti (soveti) va joylardagi sovetlar. Ularning tarkibi aksariyat ruslardan iborat bo'lgan. Kuchlarning bu xildagi taqsimoti O'rta Osiyodagi inqilobiy demokratik harakatning asosan ikki yo'nalishda rivojlanib borganligini ko'rsatadi. Birinchi yo'nalish nomilliy yo'nalish bo'lib, ikki xil ko'rinishda faoliyat ko'rsatganligidan qat'iy nazar uning asl va bosh maqsadi bir edi, u ham bo'lsa, qanday usul va shaklda bo'lsada turli xildagi hiyla va nayranglarni ishga solib Turkistonni Rossiya mustamlakachiligi asoratida saqlab qolish, o'lkada buyuk rus millatchiligi siyosatini olib borishdan iborat edi. Bu

---

¹ Mustaf Cho'qay o'g'li. Istiqloq jalodlari. (1917 yil xotiralari), 37-bet

yo'nalish muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi va ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston o'lka Soveti shaklida namoyon bo'ldi.

Ikkinchi yo'nalish milliy, antifeodal, demokratik, milliy ozodlik, milliy mustaqillik harakati ko'rinishida sodir bo'ldi. Bu yo'lni Turkiston musulmonlari soveti atrofida uyushgan Turkiston o'lkasining ilg'or va progressiv qarashdagi vatanparvar, istiqlolchi ziyolilari va islom dini ulamolari boshqardilar. Kuch va qudrat o'lka musulmonlari Markaziy soveti tomonida bo'lib, uni mahalliy xalqning ko'pchiligi qo'llayotgan edi. Chunki u ilgari surgan dastur va g'oyalar mahalliy xalqning talab-ehtiyojlari va qiziqishlariga to'la javob berar edi. Birinchi yo'nalisdagi harakatga esa mahalliy xalq ergashmadi, ularni chaqirilmagan mehmonlar, bosqinchi, tili, dini, urf-odati, madaniyati, tarixi boshqa kofirlar deb qaradi. Ayniqsa ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston o'lka Sovetlari ilgari surgan dastur va g'oyalar mahalliy tub erli aholi uchun tushunarsiz va begona edi. Unda musulmonlar qurultoyining muvaqqat hukumatga ishonch bildirib qabul qilgan qarorini qanday baholamoq kerak? Buni vahtinchalik ishlatilgan uzoq kelajakdagi maqsadni ko'zlab ilgari surilgan oqilona taktik yo'l deb hisoblash mumkin va u quydagi holatlar bilan o'lchanadi: Birinchi, bir vaqtning o'zida ikki jabhada: ham muvaqqat hukumat va ham ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetlarga qarshi turishlik katta mushkulliklar keltirib chiqarar edi. Ikkinchi, fevral inqilobi g'alabasidan so'ng muvaqqat hukumat ilgari surgan dasturiy va talablar Turkiston xalqlarining o'sha davrdagi talab ehtiyojlariga mos bo'lib tushayotgan edi. Chor Rossiyasi zulmi iskanjasida dahshat azoblaridan qalbi tilka pora bo'lgan Turkiston xalqi muvaqqat hukumat misolida ma'lum ma'noda bo'lsa-da o'z ezgu orzu- umidlarning ro'yobga chiqishiga ishongisi kelayotgandi. Musulmonlar qurultoyi ishlab chiqqan va hayotda amalga oshirilgan taktik yo'l to'g'ri bo'lib chiqdi.

Biroq Turkiston musulmonlari Markaziy soveti o'lkada mustamlakachilik tartib-qoidalarini saqlab qolishga jon-jahdlari bilan astoydil harakat qiliyotgan kelgindi kuchlarga nisbatan umumiy maqsad yo'lida sust harakat qildilar, «mo'tadil» faoliyat ko'rsatdilar. Tarixchi olim Saidakbar A'zamxo'jaevning xulosasiga ko'ra: «Mo'tadillik o'lka musulmon soveti faoliyatiga xos xususiyat edi... Biroq voqealarning rivojlanish jarayoni markazning ish shaklida va usullarida ko'p safarbarlikni, qat'iylikni dasturni va taktik o'zgarishlarni talab etardi»¹, jumladan, 1917 yilning dastlabki oylarida Turkistonning muxtor qurilishiga oid biror bir tadbirni yoki amaliy faoliyatni o'rtaga qo'ymadi, tashabbuskorlik va ijodkorlik etishmadi.

O'lka musulmon soveti faoliyatining talab darajasida rivojlanmaganligining yana bir sababi tashkilot qatnashchilarda harakat birligining bo'lmaganligidir. Bularning hammasi o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot darajasining nochorligi bilan xarakterlanadi.

Butun Rossiya musulmonlarining qurultoylari Turkiston o'lkasi mehnatkashlari hayotida Butun Rossiya musulmonlarining qurultoylari ma'lum darajada iz qoldirdi. **Birinchi qurultoy 1917 yil 1-2 mayda Moskvada bo'lib o'tdi.**

---

¹ A'zamxo'jaev Saidakbar. Turkiston birligi uchun. T., «Fan», 1995, 6-bet.

Uning faoliyatida deyarlik barcha siyosiy oqimlar: o'ng konservatorlardan tortib to so'l radikal sotsialistlargacha vakillar ishtirok etdi. Qurultoy ishida Turkiston, Buxoro va Xivadan musulmon vakillar qatnashdilar: Mustafó Cho'qaeV, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Islom Shoahmedov, Sobir Yusupov va boshqalar shular jumlasidandir.

Qurultoy bir qator muhim qarorlar qabul qildi. Ana shulardan biri davom etib turgan urushga munosabat masalasi edi. Qabul qilingan qarorda butun dunyodagi musulmonlar Evropa imperializmining qurboni bo'lib qolayotganligi, xalqaro qirg'inbarot urushlarning ham bosh sababchisi imperialistlar ekanligi qayd etildi, millat va xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi asosida darhol anneksiya¹ va kontributsiyasiz² sulx tuzish talabi qo'yildi. Shuningdek, qurultoy 8 soatlik ish kunini joriy etish, ishchi musulmon soveti tuzish, cho'l viloyat va Ettisuvdagi mahalliy aholining ko'chirilishini to'xtatish va erlarni tortib olishni bas qilish, ona tilida o'qitiladigan maktablar tarmog'ini kengaytirish, diniy extiyojlar uchun muvaqqat diniy idora tuzish, muvaqqat hukumat ichki siyosatida musulmon aholi manfaatlarini, ayniqsa er va mahalliy o'z-o'zini boshqaruv kabi masalalarda himoya qilishga qaror qildi. Qurultoy musulmon xotin-qizlar masalasida maxsus qaror qabul qildi. Unda shariat bo'yicha ayollar teng huquqqa ega ekanligi ko'rsatildi. Shu sababdan ular shariat bo'yicha siyosiy, ijtimoiy-jamoat ishlari va saylovda erkaklar bilan teng huquqli asosda qatnashadilar³, deyildi.

Barcha regional partiya va tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish va Rossiya musulmonlarini boshqarishni amalga oshirish uchun Butunrossiya ta'sis majlisi chaqirilgunga qadar qurultoy Butunrossiya musulmon soveti (milliy sovet)ni sayladi. Uning ijroiya qo'mitasi tarkibiga Turkistondan o'lka musulmon soveti a'zolari Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev va Islom Shoahmedovlar kirdilar.

Qurultoyda Rossiya milliy davlat qurilishi masalasida qizg'in baxslar bo'ldi. Ushbu masalada qurultoy qatnashchilari ikkiga bo'linib ketdilar. Ulardan biri markazchilik tamoyilini himoya qilib, demokratik Rossiya tarkibida hududiy-madaniy muxtoriyat huquqi tarfdori edi. Ikkinchi guruh vakillar esa Rossiya federatsiyasi tarkibida musulmon xalqlariga hududiy muxtoriyat berilishiga moyillik bildiradi.

Qurultoyda keskin va davomli baxs-munozaralardan so'ng ushbu masalada quyidagi qaror qabul qilinadi:

«Rossiyada musulmon xalqlari manfaatlarini ko'proq ta'minlovchi davlat qurilishi shakli milliy-hududiy federativ asosdagi demokratik respublika deb tan olinsin: muayyan hududga ega bo'lmagan millatlar milliy-madaniy muxtoriyatdan foydalanadi»⁴. Bundan ko'rinadiki jadidlar sovet tarixchilari soxtakorlik bilan tuhmat qilganlaridek, «Turkistonni Rossiyadan ajratib olishni», «Buyuk Turkistonni barpo qilishni» o'z oldilariga bosh maqsad qilib qo'ymaganlar, balki Rossiya tarkibida muxtoriyat uchun kurashganlar. Bu fikrni Mahmudxo'ja Behbudiyning «Haqiqatning

¹ Anneksiya-bosib olish.

² Kontributsiya– tovon to'lash.

³ Dimanshteyn S. Revolyutsiya i natsionalniy vopros, III. M. 1930, 16-17-betlar.

⁴ Programmiye dokumenti musulmanskix politicheskix partiy (1917-1920) Oksford. 1985 g.

bayoni» maqolasidagi quyidagi jumlar yanada aniqroq va ravshanroq ifodalaydi: «Biz istaymizki bugun Rossiya musulmonlari muxtoriyat (federatsiya) usuli yuzasidan tiriklik qilsunlar... Rusiyadan ajralmagan holda muxtoriyatli maishatni vujudga keltirmoq uchun biz Rusiya musulmonlari al-xusus biz Turkiston musulmonlariga lozimki avvalo qadim¹ va jadid nizo lafzisini qo'yib o'zaro ittifoq istasak. Biz istaymizki, Turkiston musulmonlari bundagi Rusiya, yaxudiy va boshqalar qo'shilgan holda o'z boshlariga Rusiyaning bir parchasi hisoblana turg'on Turkiston hukumini (hukumatini) ta'sis etsak, o'zimiz majlis muborovatimiz (parlamentlarimiz) bo'lsin desak. Turkiston musulmonlari shariat va odatlariga, o'z qonun va dinlariga muvofiq tiriklik qilsinlar. Turkiston, yaxudiy, nasroniy va musulmonlari uchun hammalarining manfaatlarini e'tiborga olaturg'on qonunlar tuzilsin»².

Mahmudxo'ja Behbudiy Butunrossiya musulmonlarining Moskvadagi qurultoyiga qadar ham muxtoriyat tarafdori bo'lgan. U 1917 yil aprel oyida Turkiston o'lkasi ijroiya qo'mitasi qurultoyida rus shovinisti Geodakovning «...madaniy xalqlarga muxtoriyat, qolganlariga esa,... (qirg'iz, sartlarga), madaniyatga ega bo'lishlari sayin muxtoriyat berilishi» haqidagi fikriga norozilik bildirib bunday degan edi: «Erlik dehqonlar rus dehqonlaridan qolishmaydi, g'arbiy viloyatlardan qochgan kelgindilardan esa ustun. Turkiston fuqarosining madaniy qoloqligida fuqaro emas, o'lkani tish-tirnog'i bilan jaholatda ushlagan eski mustamlaka tuzumi aybdordir»³.

Turkiston o'lkasi xalqlari hayotida Butunrossiya musulmonlarining 1917 yil 21-31 iyullarda Qozon shahrida o'z ishini olib borgan II Qurultoyi qabul qilgan qarorlar katta o'rin tutar edi. Jumladan qurultoyning qarorida Turkiston, Qirg'iziston, Kavkaz va Qrimda boshqaruv shaklini mazkur o'lkalar aholisining o'zi hal qilsin deyiladi. Ichki Rossiya va Sibir musulmonlari uchun esa keng milliy madaniy muxtoriyat talabi qo'yiladi.

Qurultoyning qabul qilgan eng muhim qarorlaridan biri musulmon qo'shinini yaratish haqidagi qaror edi. Bu ishni amaliy jihatdan ro'yobga chiqarish uchun Butunrossiya Markaziy harbiy Sovetini tashkil qilishga qaror qilindi.

Qurultoy kun tartibida agrar masala etakchi o'rinlardan birini egalladi. Ushbu masalada so'zga chiqqan Turkiston vakili Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev o'lkadagi xalq ommasining og'ir va qismatli ahvolini ochib tashladi. Gap shundaki, Chor Rossiyasi davrida ham, muvaqqat hukumat davrida ham mustamlakachilarning mahalliy xalqqa nisbatan munosabatida o'zgarish bo'lmadi, ularni ezish, kamsitish va qirg'in qilish davom etdi. General Kuropatkin mustamlakachi shovinistlarga qirg'in qurollari tarqatganligi oqibatida 1917 yil aprel oyiga qadar o'lkadagi qirg'iz va qozoq millatlariga mansub xalqlardan 50 ming aholi hunrezlik qurboni bo'ldi. Bu jinoyat uchun Turkiston musulmonlari Kuropatkinni sudga berdilar. Ammo bundan hech qanday natija chiqmadi. Na muvaqqat hukumat, na ishchi, dehqon va askar deputatlari

¹ Istiqol uchun kurash tarafdorlarining bir guruhi o'zlarini «qadimiylar» deb atashar edi. Ular ruhoniyyat tarafdorlari bo'lib maydonga chiqdilar va muxtoriyatga qarshi yagona va mustaqil Turkiston g'oyasini ilgari surdilar. Qadimiylar 1917 yil iyundan boshlab jadidlardan ajralib chiqdilar va «Sho'roi ulamo» nomi bilan o'z mustaqil tashkilotlarini tuzdilar

² «Ulug' Turkiston» gazetasining 1917 yil, 12 iyun soni.

³ «Turkestanskiy kure'r», 1917 yil 14 aprel.

sovetlari mahalliy ommaning arz dodiga quloq solmadi. Erning xalq mulki ekanligini qayd qilgan qurultoy agrar masalani uzil-kesil hal qilishni Ta'sis majlisi chaqirilguncha qoldirib turishga qaror qildi.

Turkiston o'lkasidagi taraqqiyparvarlar, jadidlar bilan diniy arboblardan, qadimiyatchilar o'rtasida yuz bergan bo'linish boshqa masalalarda bo'lgani singari mazkur qurultoyda ham yagona jabha bo'lib harakat qilishga imkon bermadi.

Xususan qurultoyda xotin-qizlarga munosabat masalasi ko'rilganda bu yaqqol ko'zga tashlandi. Taraqqiyparvarlar ayollarning siyosiy huquqlarini erkaklar bilan barvarlashtirish tarafdori edilar. Ruhoniy vakillar-qadimiychilar esa bunday qarorning qabul qilinishiga qarshi turdilar. Ammo qurultoyda taraqqiyparvarchilar, ustun keldilar.

Jadidlar bilan qadimiychilar o'rtasidagi bo'linishning asl mohiyati va sabablari nimalardan iborat va u qachon yuz beradi. Ikki o'rtadagi bo'linishning asosiy sababi Turkiston o'lkasining mustaqilligini ta'minlash masalasi va unga erishishning taktik yo'llaridagi ikki xil yondashuv edi. Ruhoniyat vakillari bo'lgan qadimiy nasroniylarga, Rossiya mustamlakachilariga qarshi g'azovot yo'li bilan mustaqillikni qo'lga kiritishga chorlar edilar. Ilg'or ziyolilar, jadidlar esa bu yo'lga qarshi chiqdilar. Ular g'azovot yo'li xalqni og'ir ahvolga solib qo'yishi mumkin, deb hisobladilar. Natijada 1917 yil iyun oyining o'rtalarida milliy mustaqillik jabhasidagi yagona kuch bo'lib maydonga chiqish imkoniyatidan mahrum bo'ldilar va ular bo'linib ketdilar. Bundan millat zarar ko'rdi, Turkiston o'lkasi yutqazdi.

Turkiston o'lkasi milliy mustaqilligining dushmani bo'lgan Rossiya mustamlakachilari esa bu qulay vaziyatdan ustalik bilan foydalandilar. Yagona milliy jabhaning bo'linishi tobora chuqurlashib bordi, ular endi milliy mustaqillik dushmanlari ikkinchi darajali rejaga tushib qolib, bir-birlarining tagiga suv quya boshladilar, yovuz dushmanlardek o'zaro tosh ota boshladilar. 1917 yilning o'rtalarida ruhoniyatchilar «Soveti Islomiy»dan chiqib «Soveti ulamo» jamiyatini tuzdilar. O'z g'oya va qarashlarini tashviqot va tag'ibot qilish maqsadida ular «Al-izoh» jurnalini ta'sis etdilar. Jurnalning nashr va muharrirligini Abdumalik Xoji Nabiev olib bordi. Uning birinchi soni 1917 yil 19 iyunda chiqdi. Ja'mi bo'lib jurnalning 31 soni matbuot yuzini ko'rdi va 1918 yil may oyida Turkiston Sovet Respublikasi Xalq Komissarlari kengashi buyrug'i bilan yopib qo'yildi. Uning sahifalarida ulamochilar Qur'oni Karimdan oyatlar keltirib eski turmush tarzi va o'rta asrchilik munosabatlarini himoya qildilar, tarqqiyot yo'lidagi har qanday yangi fikrni tanqid qildilar, ayollarning erkaklar bilan teng huquqli bo'lolmasliklarini, ko'p xotinlikni yoqlaydigan xarakterdagi maqola va chiqishlarga keng o'rin berdilar. O'sha paytda jadidlar bosh bo'lgan «Turon» gazetasi, ayollar maktabini ochish, ularni ijtimoiy-siyosiy hayotga keng jalb qilishni targ'ib qilayotgan edi. Bunga javoban «Al-Izoh» o'z sahifalarida «Turon»ga qarshi o't ochdi, gazetada maqolalar bilan chiqqan mualliflarni «xudo yo'lidan toygan»likda ayblaydi. Saidakbar A'zamxo'jaevning yozishicha: «Jurnal ayol kishi ayolligicha qolishi kerak va uni erkakka tenglashtirish aqilsizlikdir deb yozadi»¹ Jadidchilarning

---

¹ A'zamxo'jaev Saidakbar. Turkiston birligi uchun, 12-bet

yirik vakillaridan bo'lgan Mirmuxsin Shermuhammedov «Turon» gazetasida mutassib ulamochilarni tanqid qilgani uchungina dahriylikda ayblanadi va qozixonada kaltaklanadi. Bu ham etmagandek uni o'lim jazosiga hukm qiladilar, so'ng hukm 18 oylik qamoq jazosi bilan almashtiriladi. Gazeta muxarriri A.Avloniy «Shakkoklik» qilib bu xildagi maqolani bosganligi uchun «Turon»ning 3-sonida «E'tiroz» mavzusida maqola bilan chiqib, ulamochilar va jamoatchilikdan uzr so'rashga majbur bo'ldi. Gazeta 20 sonidan so'ng umuman yopib qo'yildi.

«Al-Izoh» O'lka musulmon Soveti atrofiga to'plangan ilg'or milliy ziyolilarga nisbatan o'z saxifalarida nafrat urug'ini sepdi, ularni islomga xiyonatda aybladi, xalqdan chetlatirishga intildi. Ahvol shu darajada kulgili va achinarli yo'nalish oldiki, ulamochilar xalq ommasi o'rtasida o'z ta'sirlarining kuchli ekanligidan foydalanib sartaoshlarga ziyolilar soqolini olishni, choyxonalarda ularga choy berishni man etdilar. Chunki tub erli mahalliy aholi ommasi islom dinida edi-da.

Turkiston o'lkasi milliy istiqloolchi kuchlarining yagona jabhasi nihoyatda qaltis va noqulay paytda, Toshkent shahar dumasiga saylovlar e'lon qilingan paytda bo'lindi. Saylov demokratik ruhda o'tdi. Kutilganidek o'tkazilgan saylov «Soveti ulamo»ning musulmon ahli o'rtasida ta'siri kuchli ekanligini ko'rsatdi. Saylov natijalariga ko'ra Toshkent shahar Duma manfaatidagi ja'mi 112 o'rindan 64 tasi ulamochilarga, 11 tasi soveti islomchilarga, 24 tasi eserlarga va 5 o'rin sotsial-demokratlarga nasib etdi. Shunday qilib Duma saylovlarida mahalliy aholi hammasi bo'lib 74 ovozga va evropaliklar esa 26 ovozga ega bo'ldilar. Milliy kuchlar harakatining bunday muvaffaqiyati Turkiston o'lkasining boshqa shaharlaridagi Duma saylovlarida ham kuzatildi. Masalan Milliy harakat namoyondalari Samarqand Dumasidagi 75 o'rindan 59 tasini, Andijon Dumasidagi 97 o'rindan 84 tasini egallab oldilar. Bu juda katta g'alaba edi. Ammo bu g'alaba va imkoniyatdan o'zaro birlik va ahillik bo'lmaganligidan foydalana olmaydilar, ularning g'oyaviy-siyosiy dunyoqarashlarining torligi va cheklanganligi bunga imkon bermadi. Bundan Turkistonning Evropalik aholi vakillari foydalandilar, ulamochilar misolida mahalliy halqni siyosiy jihatdan etilmaganlikda aybladilar, ular davlatni idora qila olmaydilar, deb tashviqot qildilar. Bu hol millatlar aro munosabatlarni yanada keskinlashtirdi.

Vatan va millat taqdiri hal bo'layotgan ana shu g'oyatda murakkab sharoitda jadidlar yana tashabbus ko'rsatdilar. Ular Turkiston, milliy istiqlool manfaatlari yo'lida xalqni birlashishga, ahillikka chaqirdilar. Bu esa o'z navbatida «Soveti Islomiy» bilan «Soveti ulamo» jamiyatlarining birgarlikda harakat qilishiga imkoniyat yaratardi. Jadidchi shoir A.Fitrat bunday deb yozgan edi: «Ey Turkiston xalqi, musulmonlari, Tangri uchun, payg'ambar uchun, din uchun, millat uchun, keling, birlashaylik, oramizdagi shaxsiy tortishmalar, sinfiy ayriliqlardan ko'z yumaylik. Islom dinining birinchi bo'lgan-qardoshlik va ittixod bog'lari bilan bog'lanaylik. Qo'lni-qo'lga beraylik. Haq yo'lida, Vatan yo'lida, millat yo'lida jadidimiz, qadimmiz, mullomiz, boymiz, bir erda to'planaylik»¹. Bunday fikrlarni jadidlardan M.Cho'qaev, M.Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov va boshqalar ham ilgari surdilar.

¹ A'zamxo'jaev Saidakbar. Turkiston birligi uchun, 22-23-bet

Xullas, Turkiston o'lkasidagi milliy istiqlol uchun olib borilgan umumxalq harakatiga jadid taraqqiyparvarlar va islom dini ruhoniylari boshchilik qildilar. Ularning shiori Munavvar Qorining ko'rsatmalaridan «Ozodlik», «Tenglik» va «Adolat» edi. Bu ezgu shiorlar o'lka fuqarolarining talab extiyojlaridan kelib chiqan edi.

«Soveti Islom» va «Soveti ulamo» jamiyatlarining milliy istiqlol uchun olib borgan kurashlariga «Ittixod» tashkiloti ham hayrixoh edi. Bu tashkilotning rahbarlari Rossiyaga asir tushgan sobiq turk ofitserlari Afandizoda, Rizo afandi, Doniyorbek va boshqalar bo'lib, fevral inqilobi g'alabasidan so'ng Turkistondan borgan mardikorlar bilan birga o'lkamizga kelgan edilar. «Ittixodchi»larning Turkistonda o'z qardoshlari bo'lgan tub erli mahalliy aholi bilan yaqin hamkorlikda faoliyat ko'rsatishlari armanlarning 1917 yil yozida tiklangan «Dashnoqtsutyun» va «Gichak» firqalari a'zolarining g'ashini keltirgan edi. «Dashnaqtsutyun» va «Gichak» armanlarning milliy burjua partiyasi bo'lib, Buyuk Armaniston uchun kurashni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygan. «Dashnaqtsutyun» 1890 yilda Tbilisida tashkil topgan. 1892 yilda bu partiyaning birinchi qurultoyi bo'ldi, unda Nizom va Dastur qabul qilindi. Firqa «Drashak» («Bayroq») nomi bilan gazeta ta'sis etdi.

«Dashnaqtsutyun»ning asosiy kurash uslubi terror bo'lgan. O'z ezgu maqsadiga etishish yo'lida bu firqa barcha turkiylarni va so'ngra musulmonlarni ham asosiy raqib deb bilganlar va o'z farzandalriga turkiylarni o'ldirish va qirg'in qilishni vasiyat qilib qoldirganlar. Ana shu dastur va kurash uslubi asosida dashnoqlar Turkiya mamlakati hududida bir necha bor terroristik qo'poruvchilik chiqishlari uyushtirganlar. Bu o'z navbatida Turkiya davlatining ham armanlarga qarshi dahshatli qirg'inlar uyushtirishga sabab bo'lgan. Bunday qirg'inlar 1895, 1909 va eng kattasi 1915 yilda sodir bo'lgan. Arman Dashnaqtsutyun partiyasining a'zolari terroristik qo'poruvchilik chiqishlarni Kavkaz orti o'lkalaridalarida, avvalo Ozor yurtida ham amalga oshirganlar. O'z navbatida Ozorlar ham aks sado sifatida Dashnoqlarga qarshi harakatlar qilishga majbur bo'lganlar.

Armanlar ana shu qirg'inlar davrida dunyoning turli mamlakatlariga qochib, tarqalib ketganlar. Ularning kattagina qismi Turkiston o'lkasining Toshkent, Qo'qon, Andijon, Samarqand, Marv, Ashxobod kabi shaharlaridan o'zlariga issiq boshpana topganlar. Sovetlar hukumatining gumashtalari gumashtalari o'zlarining qora va jirkanch mustamlakachilik siyosatlarida armanlar bilan turkiylar va barcha musulmonlar o'rtasidagi azaliy dushmanlikdan ustalik bilan foydalanganlar. 1917 yil fevral inqilobi va undan keyingi oylarda ham yuqorida ta'kidlangani singari Turkistonda kommunistik bolsheviklar partiyasi hali to'laroq shakllanmagan, hatto o'zlarining kichik-kichik guruh va yacheykalariga ham ega emas edilar, sotsial-demokratik tashkilotlar ishchi, dehqon va askar sovetlarida hech qanday o'ringa ham, ta'sirga ega emas edilar. O'lkada bolsheviklarning faoliyati 1917 yil aprelda V.I.Leninning «Hozirgi inqilobda proletariatning vazifalari» tezislari tashviqotidan so'ng jonlandi. «Aprel tezislari» nomi bilan tarixda ma'lum bo'lgan bu hujjatda «xalqlar dohiysi» jamiyat taraqqiyotiga mutlaqo qarama-qarshi va zid o'laroq fevral inqilobni sotsialistik inqilobga o'stirib chiqarishni vazifa qilib qo'ydi, muvaqqat

hukumatga ishonmaslik va uni qo'llab quvvatlamaslikka chaqirdi. Leninning «Aprel tezislari»ni «Rossiya tarixi» («Istoriya Rossii») kitobining mualliflari M.Giller, A.Nekrich «... bir vaqtning o'zida aniq va hayoliy dastur edi»¹, deb hisoblaydilar. Chunki Rossiyada g'alaba qozongan fevral inqilobi jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv rivojlanishi qonuniyatiga javob berar edi, sotsialistik inqilob uchun esa Rossiyada hech qanday na ob'ektiv va na sub'ektiv sharoitlar etilmagan edi. V.I.Leninning «Aprel tezislari»dagi alaxsirashi marksizm nazariyasini ham inkor etardi. Tarix fanlari doktor, professor V.Sogrin «Vinovat li Marksizm?» («Marksizm aybdormi?») maqolasida juda to'g'ri fikr yuritadi. K.Marks tovar-bozor munosabatlari ob'ektiv suratda o'z imkoniyatlarini yo'qotgan taqdirdagina kommunizm kapitalizm o'rnini egallay oladi va ular tabiiy suratda halokatga uchraydilar, deb xulosa chiqargan edi. U kapitalizm rivojlanmagan va kam taraqqiy etgan bir mamlakatda sotsialistik inqilob g'alaba qozonadi, deb xulosa qilmagan edi². Demak V.I. Leninning sotsialistik inqilob, bir necha, hatto alohida olingan bir kapitalistik mamlakatda ham g'alaba qozonish mumkin, deb chiqargan xulosasi tarixiy taraqqiyot qonuniyatlariga zo'rlikni bildirar edi. Sotsialistik inqilobda mabodo ishchilar sinfi rahbar, gegemon va asosiy kuch bo'ladigan bo'lsa, proletariat diktaturasining moddiy asosini hozirgi zamon industriyasi tashkil etadigan bo'lsa, 1917 yildagi Rossiyadek «yarim yovvoyi», iqtisodiy jihatdan qoloq va kam taraqqiy etgan «Mujiklar mamlakati»da qanday qilib, sotsialistik inqilob qonuniy g'alaba qozonishi mumkin? Chunki, 1913 yilgi ma'lumotlarga qaraganda Rossiyadagi jami 159 million 153 ming aholining faqat 3 million 900 ming nafari, ya'ni 2 foizga yaqinasi sanoat korxonalarida ishchilari bo'lganlar, xolos. Bu ob'ektiv holat V.I.Leninni kam qiziqtirardi, u fanatlar singari davr-sharoit va qonuniyat bilan hisoblashmasdan faqat hokimiyatni qo'lga kiritishga intilar edi. Leninning 1905 yilda Rossiyada bir necha hafta bo'lganligini hisobga olmaganda, u 1900 yildan beri mamlakatda bo'lmagan, bu erdagi vaziyatni o'z ko'zi bilan ko'rmagan va uni atroflicha bilmas edi. 1917 yil aprelda Petrogradga qaytishda «poezdga menga faqat bitta ishchi yo'liqdi»³, deb o'zi tan olgan edi bolshevistik firqa dohiysi. Ana shu bitta ishchi bilan bo'lgan uchrashuv V.I.Leninga butun Rossiya bo'yicha ishchilarning barcha xalq ommasining istak-hohishlari to'g'risida «xulosa» chiqarishga etarli bo'ldi va bu xulosa «Aprel tezislari»da o'z ifodasini topdi. Fevral inqilobini tinch yo'l bilan sotsialistik inqilobga aylantirish to'g'risidagi Lenincha dastur bolsheviklarning VII (Aprel) Butun Rossiya konferentsiyasi (1917 yil 24-29 aprel) qarorlari uchun asos qilib olindi. Ana shu dastur asosida bolsheviklar mehnatkashlar ommasini o'z tomonlariga og'dirib olish uchun siyosiy targ'ibot va tashkilotchilik ishlarini olib bordilar. Ana shu davrdan e'tiboran bolsheviklarning faoliyati va omma orasidagi (asosan Evropa millatiga mansub aholi o'rtasidagi) ta'siri ham jonlanish davriga kirdi, bolsheviklar o'lkadagi RSDRP tashkilotlarida guruh va

---

¹ Geller M., Nekrich A. Istoriya Rossii. «Utopiya u vlasti», kniga pervaya «Sotsializm v odnoy strane». M., «MII», «Agar», 1996, 27- bet.

² «Argumenti i fakti».-M. 1990, 2.90-son.

³ Geller M., Nekrich A. Istoriya Rossii. «Utopiya u vlasti», kniga pervaya. 27- bet.

guruhchalar o'laroq shakllana boshladilar. 1917 yilning aprelida RSDRPning Toshkent tashkiloti ichida bolsheviklar gruppasi tuzildi (holbuki bolsheviklar mustaqil siyosiy firqa va guruh o'laroq Rossiyada 1903 yildan beri faoliyat ko'rsatganlar va uning tarkibida tub erli aholi vakili deyarli yo'q edi.) Bu gruppada tarkibida: N.V.Shumilov, V.S.Lyapin, A.A.Kazakov, V.P.Bauman, A.F.Solkin, M.P.Sorokina, F.Ya.Tsirul, G.M.Tsviling, I.N.Gusanov, S.Z.Rubtsov, M.P.Kafanov, F.D.Dunaev, F.L.Jelezov, A.L.Gudovich, A.Gavrilov va boshqalar bor edilar. May-iyun oylarida yangi Buxoro (Kogon), Qo'qon, Samarqand, Skobelev, Andijon, Namangan va boshqa shaharlarida ham bolshevistik guruhlar paydo bo'ldi. Bolsheviklarning Qo'qon guruhi (iyunda 17 kishi edi xolos)ga E.A.Babushkin, Kogon guruhiga P.G. Poyatoratskiy, Samarqand guruhiga A.I.Fralov, Andijon guruhiga D.S.Uryupin va boshqalar boshchilik qildilar.

Bolsheviklar Turkistonning shahar va uezdlarida tashviqot va targ'ibot ishlari olib bordilar, o'z firqalari nizomi va dasturini tarqatdilar. Ular ishchilar ommasiga o'z ta'sir doiralarini kuchaytirish maqsadida kasaba uyushmalaridan foydalandilar va ularga a'zo bo'lib kirdilar. Birinchi kasaba uyushmasi 1917 yil martda Toshkentda tuzilgan edi va uning tarkibida 2350 ming kishi bor edi. Toshkentda birinchi musulmonlar kasaba uyushmasi 1917 yil bahorida eski shaharda «Ustalar jamiyati» nomi bilan tashkil topgan edi. Uning tarkibida Bahrom Nurmuhammedov, Ochil Bobojonov, Sultonxo'ja Qosimxo'jaev va boshqalar bor edilar.

1917 yil iyun oyida Toshkentda kasaba uyushmalarining Markaziy byurosi tuzildi va o'z atrofiga 44 kasaba ushmasini birlashtirdi. Ana shu kasaba uyushmalaridan 13 tasi avgust oyida musulmon kasaba uyushmalari sovetini tuzdi. Kasaba uyushmalari Samarqand, Skobelev, Andijon, Qo'qon va boshqa shaharlarda ham tashkil topdi.

Yuqorida bayon etilgan fikr-xulosalardan ko'rinadiki, 1917 yil fevral inqilobidan so'ng to iyul oyiga qadar Turkistondagi uchta asosiy siyosiy raqiblashgan kuch: Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi, Turkiston o'lka musulmonlar soveti va ishchi, dehqon va askar vakillari shoveti tinch kurash vositalari bilan o'lka mehnatkashlari o'rtasida o'z ta'sir doiralarini kengaytirish va ularni o'z orqalaridan ergashtirish yo'li bilan hokimiyatni qo'lga olish uchun bor imkoniyatini ishga soldilar. 1917 yil iyul oyidan boshlab bolsheviklar firqasining Petrograd, Moskva va boshqa shaharlarda hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan egallash sari tutgan taktikasi Turkistondagi siyosiy kuchlarning mavqei va taktik yo'lga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi.

2. Oktyabr to'ntarishi. Turkiston o'lkasida Sovetlar istibdodining o'rnatilishi.

1917 yil Petrograddagi iyul voqealari (3-4 iyulda ishchilar namoyishining o'qqa tutilishi) bolsheviklar firqasining V.I.Lenin rahbarligida hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan kuch ishlatib, qon to'kish asosida egalashga azmu-qaror qilganligini ko'rsatdi. Ammo iyuldagi «ripititsiya» (mashq) muvaffaqiyat qozonmadi. Bolshevistik partiyasi qurolli qo'zg'olonni tayyorlash uchun yashirin faoliyat ko'rsatishga o'tdi. Bu faoliyat 1917 yil iyul-oktyabr oylarini o'z ichiga oladi. Ana shu muddat davomida V.I.Lenin va bolshevistik firqa Kayzer Germaniyasidan katta

moddiy pul mablag'i yordami olib omma orasida inqilobi harakatni kuchaytirib yubordi va hokimyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan qo'lga olish sari yo'l tutdi. Muvaqqat hukumat iyul oyida V.I.Leninni «Vatan xoini», «nemis agenti» deb bekorga harbiy tribunal sudiga bermagan edi. Sovetlar davrida yozilgan adabiyotlarda esa bu haqiqat «Lenin va bolsheviklarga tuhmat» deb talqin qilinadi. Ammo «oyni etak bilan yopib bo'lmaganidek» dalillardan ham qochib bo'lmaydi. 1992 yilda «Argumenti fakto'» haftanomasining 29-30 sonida V.Miloserdov (Vena)ning («Skolka stoila oktyabrskaya revalyutsiya?») («Oktyabr inqilobi qanchaga tushgan edi?») maqolasi bosildi. Unda Germaniyaning V.I.Lenin va oktyabr to'ntarilishini moliyaviy jihatdan ta'minlanganligi aniqlanganligi qayt etiladi. Mana ulardan ba'zi birlari: **«Telegramma»: «1917 yil 27 aprel, Bosh shtab... Tashqi ishlar vazirligida Bosh ko'mondonlik shtabi Berlindagi bosh shtabning siyosiy bo'limida quyidagi ma'lumotni beradi... 1917 yil aprelda Stokgolmdan Shtaynvaxs telegraf qiladi: V.I.Leninning Rossiyaga kirishi ta'minlandi. U batamom bizning hohshimiz bo'yicha ishlaydi... Nemis hukumati Lenin xizmatidan mamnun».**

«Berlin, 1G`4, 1917, Tezda! Maxfiy!

...Tashqi ishlar vazirligi Rossiyada tashviqot uchun qoidaning 5 bobi, 6 abzatsiga asosan 5 million marka ajratmog'i kerak. Imkoni boricha tezroq bajarilishidan minnatdor bo'lur edim. Davlat kotibi».

«Berlin, 9 noyabr 1917 yil. Bugun.

...Tashqi ishlar vazirligiga bosh vazir Shryoder bilan kelishuvga asosan Rossiyada siyosiy tashviqot uchun 10 million marka ajratilishi kerak. Davlat kotibi».

Germaniyaning Moskvadagi elchisi graf Mirbax 1918 yil 18 maydagi telegrammasida Leninning tartib-qoidalari mamlakat ichida qonli totalitar hukmronlik va tashqaridan esa mo'tadil sotsial-inqilobiy, kuchlar bilan qo'llab-quvvatlanishi lozimligini ta'kidlaydi.

Bunga javoban Germaniya davlat kotibi 1918 yil 12 iyunda Rossiya uchun so'ralgan 40 million marka tasdiqlanganini xabar qiladi. Xullas, Germaniya hukumati Rossiyada Oktyabr to'ntarishini amalga oshirish va bol'sheviklar xukmronligini mustahkamlash maqsadlari uchun jami bo'lib Leninga 1 milliardga yaqin nemis markasi hajmida mablag' ajratdi.

Bu fikrni «Istoriya Rossii» kitobi mualliflari¹ ham asosli dalillar bilan tasdiqlaydilar.

Nima sababdan Kayzer Germaniyasi bolsheviklarga muvaqqat hukumatni ag'darishda moddiy yordam berdi?, degan qonuniy savol tug'ilishi tabiiydir. Buning sababi shunda ediki, birinchi jahon urishida uchlik ittifoqida turib jang qilayotgan (Italiya, Avstro-Vengriya) Germaniya hukumati Antantaning asosiy kuchlaridan bo'lgan Rossiyani (Angliya, Frantsiya) safdan chiqarishda Lenin boshliq bolsheviklar timsolida o'zining ishonchli ittifoqchisini ko'rdi. Chunki bolsheviklar imperialistik urishda Rossiyaning engilishini yoqlashdan iborat Leninch taktikani maydonga otgan edilar. Rossiyaning urishdagi mag'lubiyati inqilobiy kuchlar g'alabasini ta'minlar va

---

¹ Geller M., Nekrich A. Istoriya Rossii. «Utopiya u vlasti», kniga pervaya. 26- bet.

Rossiyaning Antanta ittifoqidan chiqib ketishiga olib kelar edi. O'z navbatida Rossiyaning urishdan chiqib ketishi esa uchlik ittifoqining Antanta kuchlari ustidan g'alaba qozonishiga ko'maklashardi.

Xullas, 1917 yil iyuldan oktyabrga qadar Muvaqqat hukumat mamlakatda butun hokimyatni o'z qo'liga oldi va yagona hukmron kuchga aylandi. Bolsheviklar firqasi esa qurolli qo'zg'olon yo'li bilan hokimyatni muvaqqat hukumatdan tortib olish uchun astoydil kirishdi. «Butun hokimyat sovetlarga!» shiori ostida bolsheviklar Turkistonda ham ommani qurolli qo'zg'olonga tayyorlanishga chaqirdilar. 1917 yil iyul-avgust oylarida Toshkent, Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon) Qo'qon, Andijon va boshqa shaharlarda asosan Evropa millatiga mansub aholining miting va namoyishlari bo'ldi.

Ularda bolsheviklarning «Butun hokimiyat sovetlarga!» shiori qo'llab-quvvatlandi va ilgari surildi. Muvaqqat hukumat asosiy diqqat-e'tiborini Rossiyaning markaziga qaratdi, Turkiston o'lkasidan esa ko'ngli to'q edi, bu erda hukumatga qarshi biror bir jiddiy harakat bo'lishiga ko'zi etmadi. Ilgari Turkistonda bo'lgan Kerenskiy Muvaqqat hukumat tepasiga kelgach Turkiston o'lkasiga o'z-o'zini boshqarish huquqini berish talabini umuman tan olishdan bosh tortdi. U juda katta ishonch va qat'iyatlilik bilan bunday degan edi: «Men Turkiston va uning aholisini juda yaxshi bilaman va ishonamanki, ular umuman vatanimizga sodiq bo'lib qoladilar. Turkistonda Rossiyaga qarshi qo'zg'olon tayyorlanmoqda, degan mish-mishlarga ishonmayman. Lekin qandaydir besaranjomliklar yuzaga kelsa, darhol eng qattiq choralar qo'llanilishi kerak»¹.

Turkistonda bunday «besaranjomlik»lardan xavotirlanish uchun esa barcha asoslar bor edi. Buni 1917 yil sentyabrdagi o'lkaning Toshkent va boshqa shaharlaridagi tanglik voqealari ochiq-oydin ko'rsatadi. Bu tanglikning tashkilotchilari bolsheviklar edilar. Ular Turkiston o'lkasida oziq-ovqat ta'minotidagi tanqislik tufayli ommaning kuchayib ketgan norozilik miting va namoyishlaridan foydalanib hokimiyatni egallab olishga intildilar. Armiyaning bir qismi ham ular tomoniga o'tdi. Jumladan, 1917 yil 12 sentyabrda Toshkentdagi Aleksandrovskiy bog'ida (hozirgi Temir yo'lchilar xiyoboni) 7 mingga yaqin namoyishchilar mitingga to'plandilar. Ular asosan Evropa millatiga mansub bo'lib, Toshkent temir yo'l va boshqa korxonalarining ishchilari, birinchi va ikkinchi Sibir polklarining askarlari edilar. Turkiston Okrug qo'mondoni Cherkes mitingni tarqatishga buyruq berdi. Ammo askarlar bu buyruqni bajarmadilar. Miting qatnashchilari 13 kishidan iborat Muvaqqat inqilobiy qo'mita sayladilar. Uning tarkibida mahalliy millat vakillaridan hech kim yo'q edi. Qo'mita tarkibiga 3 bolshevik: A.T.Shmakov, S.D.Jevakin, Belozarov: 5 kishi so'l eser: Perfilev, Kotelnikov, Bikov, Futkovskiy, Sevtsov: 3 kishi menshevik baynalminalchi va 2 kishi anarxist kirdi. General Cherkes buyrug'iga asosan «Ozodlik uyi»da Inqilobiy qo'mita a'zolari qamoqqa olindi. Bu uyda inqilobiy qo'mita va Toshkent sovetining qo'shma majlisi bo'lishi kerak edi. Bu hodisa ishchilar va birinchi-ikkinchi Sibir o'qchi polklari askarlarining «Ozodlik uyi» bog'ida uyushtirgan norozilik

¹ «Yangi Sharq» jurnalining (Berlin), 1917 yil, 2-soni, 69-bet.

mitingiga sabab bo'ldi. Miting qatnashchilarining talabi bilan qamoqqa olingan inqilobiy qo'mita a'zolari ozod qilindilar.

12 sentyabrda Toshkent Soveti ijroiya qo'mitasi qayta saylandi. So'l eser rais bo'lgan mazkur qo'mita tarkibiga 16 so'l eser, 10ta menshevik baynalminalchi va 9ta bolshevik kirdi. Uning tarkibida mahalliy erli millat vakillaridan birorta ham vakil kirmagan edi.

Muvaqqat inqilobiy qo'mita 13 sentyabrga o'tar kechasi yangi ijroiya qo'mita bilan birga majlis o'tkazib general Cherkesni qo'mondonlikdan chetlashtirish to'g'risida qaror qabul qildi.

Bu tahlikali vaziyatdan vahimaga tushgan **Turkiston o'lka soveti** Inqilobiy qo'mitasi va Toshkent Soveti Ijroiya Qo'mitasini tan olmadi, o'lka mehnatkashlariga murojaat qilib Toshkentda to'ntarish uyushtirmoqchi bo'lgan kuchlarga nisbatan norozilik tadbirlari uyushtirishga chaqirdi.

Turkiston o'lka umummusulmon, dehqon va qirg'iz o'lka Sovetlarining birlashgan Kengashi ham Inqilobiy qo'mita va Toshkent Soveti Ijroiya qo'mitasining fitnasini tan olmadi.

Turkiston o'lka soveti va o'lka muvaqqat hukumat qo'mitasining raisi **V.Nalivkin** Toshkentda halokatli vaziyatni vujudga kelganligini hisobga olib Kerenskiy hukumatidan yordam so'radilar. Muvaqqat hukumat general **Korovichenkoni** «Turkiston o'lkasining bosh komissari» etib tayinladi. Uning boshchiligidagi jazo ekspeditsiyasi 24 sentyabrda Toshkentga etib keldi, ammo u Toshkentda ma'lum ma'noda tartib-intizom o'rnatgan bo'lsada, ishchi va askar deputatlari sovetining bolsheviklashuv jarayonini to'xtata olmadi. Buni 1917 yil Toshkentda 30 sentyabrdan 10 oktyabrgacha o'z ishini olib borgan ishchi va askar deputatlari sovetlarining II o'lka qurultoyi ko'rsatdi.

Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinadiki, Turkiston ishchi va askar deputatlar soveti bilan o'lka umummusulmon soveti umumiy maqsad birligi yo'lida yaqin aloqada bo'lmagan, mahalliy xalq kelgindi Evropalik aholiga begonasirab ergashmagan.

1917 yil sentyabr-oktyabr oylarida hokimiyatni qo'lga kiritish masalasi bevosita kun tartibiga qo'yilgan kezlarda Turkiston umummusulmon soveti o'zining mustaqil dasturi asosida faoliyat ko'rsatdi. Bu davrda vujudga kelgan murakkab vaziyat «Soveti Islomchi»lar bilan ulamochilarni o'zaro yaqin yashashga majbur etdi. Buni Turkiston o'lka musulmonlarining II va III qurultoylarining chaqirilishi va ular qabul qilgan qarorlardan ham bilsa bo'ladi.

Turkiston umummusulmonlarining ikkinchi qurultoyi ulamochilar tashabbusi bilan 1917 yil 17-20 sentyabrda chaqirildi. Qurultoy qarorida «Soveti Islomiya», «Turon», «Soveti ulamo»-barchasi xalq jamiyatlari bo'lib, birgalashib, yagona kuch sifatida ish ko'rish vaqti kelgani¹ maxsus qayd etiladi. Kuchlarni markazlashtirish maqsadlarini ko'zlab qurultoy Turkistondagi barcha musulmon tashkilot va

---

¹ «Ulug' Turkiston», 1917 yil, 30 sentyabr.

jamiyatlarini birlashtirish yagona siyosiy tashkilot-«Ittifoqi musulmin» («Musulmonlar ittifoqi») partiyasini tuzishga qaror qildi.

Qurultoyda Turkiston o'lkasi milliy davlatchiligi va uning taqdiri masalasi bo'yicha g'oyatda muhim ahamiyatga ega bo'lgan qaror qabul qilindi. Qurultoyning mahalliy hokimiyat to'g'risidagi qarorida jumladan quyidagilarni o'qiyimiz: «Turkiston o'lkasining 98 foiz nufuzini tashkil etuvchi 10 million musulmon rus inqilobi e'lon qilgan hurriyat, Tinchlik, Birodarlik asoslarida milliy-madaniy muhtoriyat huquqiga mutloq ravishda ega mahalliy hokimiyat, birinchi navbatda musulmon vakillaridan hamda ma'lum miqdorda o'zga siyosiy tashkilotlar vakillaridan tashkil topib ta'sis etiluvi lozim. Hokimiyatning tasodifiy va erli aholi manfaatiga yot bo'lgan kichik guruhlardan tuzilgan ishchi, askar va dehqon tashkilotlarining qo'lida jamlanuvchi xalqchilik asoslariga ziddir va mahalliy musulmon xalqiga odil hayot tuzumini ta'minlab beruvi amri maholdir.» Shu bois qurultoy nodemokratik va mustamlaka harkteridagi ishchi va askar deputatlari soveti o'rniga Rossiya respublikasi tarkibida hududiy muxtor federatsiya tuzish g'oyasini asosladi. Qurultoy qarorida bu g'oya quyidagicha ilgari surildi:

1. Rossiya federatsiyasi tarkibida Turkiston Federativ Respublikasini tashkil etish:

2. Toshkentda o'lka fuqarolarini boshqaruvchi 12 kishilik Turkiston o'lka qo'mitasini tashkil etish, uning tarkibiga 3 kishi ishchi, askar va dehqon sovetlari qurultoyidan, 3 kishi shahar ijroqo'mi idoralaridan, 6 kishi musulmon qurultoylaridan kirish rejalashtirilgan.

3. Besh yillik muddat bilan saylanadigan 24 kishidan iborat qonun chiqarish huquqiga ega bo'lgan oliy organ «Mahkama-i Shariya» (qonunlar palatasi, parlament) va uning «Shayxul-islomi» (bosh prokurori) lavozimini tashkil etish, uning tarkibiga besh kishi, askar va dehqonlar qurultoyidan va 24 kishi o'lka musulmonlari qurultoyidan kirishi belgilangan.

4. Turkiston parlamenti-«Mahkama-i Sharia» o'z amaliy faoliyatini shariat asosida Rossiya respublikasining asosiy qonunlariga (konstitutsiyasiga) mos suratda olib boradi. Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona va Kaspiy orti viloyatlari xalq hohishi-irodasiga ko'ra alohida hududiy muxtor federatsiya huquqiga ega bo'lishi va Turkiston federativ jumhuriyatiga kirishi lozimligi ko'rsatiladi. Qurultoy qarorida Rossiya hukumatining vakolatlari va Turkiston Federatsiyasiga beriladigan haq-huquqlar ham aniq ko'rsatib o'tiladi: o'z bojxonasiga, hazinasiga, federativ bankiga ega bo'lish, chegaradosh davlatlar bilan savdo-iqtisodiy shartnomalar tuzish, turli halqaro anjuman va konferentsiyalarga o'z vakillarini yuborib turish kabilar ana shular jumlasidandir.

Qurultoy o'z diqqat-e'tiborini faqat siyosiy masalalargagina qaratib qolmadi. Unda iqtisodiy muammolar ham hal qilinadi. Jumladan aholi o'rtasida kuchayib borayotgan ocharchilik balosini oldini olish uchun Turkiston o'lkasida paxta ekishni to'xtatib, faqat bug'doy va boshqa boshqoqli ekinlar ekishni maqsadga muvofiq, deb topdi.

500 kishi vakil bo'lib qatnashgan mazkur qurultoyning yana bir katta ahamiyati shunda ediki, uning ishida Turkistondan tashqari O'rol va To'rg'ay viloyatlarining

vakillari ham ishtirok etdilar. Ular qurultoyda so'zga chiqib bu viloyatlarni ham Turkiston federatsiyasi tarkibiga kiritilishini iltimos qildilar.

Xullas, Turkiston umummusulmonlarining ikkinchi o'lka qurultoyi milliy istiqlol harakati tarixida muhim iz qoldirgan anjuman sifatida tarixga kirdi. Qurultoy ilgari surgan tarixiy g'oya va qarorlar «Turk odami markaziyat (federalist) firqasi»ning 1917 yil sentyabrda e'lon qilingan Dasturi va Nizomida ham o'z aksini topdi. Dasturning kirish qismida muhtoriyatga ega bo'lmoq uchun birdan bir to'g'ri tadbir chora va yo'l «Turk odami markaziyat (federalist) firqasi»ni tashkil etmoqdan iborat ekanligi ta'kidlanadi va Turkistonda muxtoriyat tuzilishini istagan har bir kimsa ana shu firqaga kirishi, qo'lidan kelgan har qanday yordamni unga berib xizmat qilishi kerakligi qayd etiladi. Firqa dasturida Turkiston muxtor jumhuriyat bo'lishi bilan bir qatorda, o'z parlamentiga ega bo'lishi, ichki boshqaruv masalalarini iqtisod va moliya, shariat, madaniyat, maorif, adliya, mulkchilik, saylov o'tkazish tartib qoidalari, erga egalik va boshqa masalalarni o'zi mustaqil hal qilishi lozimligi ilgari suriladi. Bulardan tashqari firqa dasturida vijdon va e'tiqod erkinligi himoya qilinishi, 24 soat ichida hibsga olingan mahbusning aybnomasini e'lon qilinishi, ayollar va bolalar mehnatini muhofazalash, salomatlikka zarar keltiruvchi korxonalarda ish soatlarini tartibga solinishi kabi g'oyat muhim masalalar ham o'z aksini topgan edi.

Yana shu narsani alohida ta'kidlash joizki 1917 yil sentyabr oyiga kelib «Ulug' Turkiston» gazetasida jadid faollaridan bo'lgan Shoislom Shoahmedov Turkiston muxtoriyat konstitutsiyasi loyihasini tayyorlab chop ettirgan edi. Bu fikr va mulohazalar shundan dalolat beradiki, Turkiston o'lkasi istiqlol fidoyilari o'lkada hokimiyatni qo'lga olish masalalarida bir qator amaliy tadbirlarni ilgari surgan edilar.

Ular Vatan va millat taqdiri to'g'risida qayg'urdilar va bosh qotirdilar. Ammo Turkiston milliy mustaqilligi uchun kurash fidoyilari ijtimoiy-siyosiy, nazariy-g'oyaviy dunyo qarashlarining cheklanganligi va torligi, inqilobiy kurash tajribalarining etarli darajada rivojlanmaganligi oqibatida ular hokimiyatni qo'lga olishda faollik va dadillik ko'rsatmadilar. Bu milliy istiqlolchilarning xatosi emas, balki fojeasi edi. Chunki bu fojea Turkiston o'lkasining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotidagi qoloqligi, eng asosiysi esa o'lkaning uzoq yillardan beri Chor Rossiyasining mustamlkasi bo'lib kelayotganligi bilan o'lchanardi.

Turkiston o'lkasida hokimiyat uchun raqiblashayotgan kuchlar o'zaro bir maromda ustunlik uchun kurash olib borayotgan paytda 1917 yil 25-27 oktyabrda Petrograd da bolsheviklar harbiy to'ntarishni amalga oshirdilar, muvaqqat hukumatni zo'rlik yo'li bilan ag'darib tashladilar. Albatta bu voqea Rossiya fuqarolari uchun kutilmagan hodisa bo'ldi.

Shu boisdan oktyabr to'ntarishiga qarshi Rossiyaning turli muzofotlarida qurolli chiqishlar boshlanib ketdi. Hatto proletar yozuvchisi Maksim Gorkiy ham Oktyabrga nisbatan salbiy munosabatini bildirdi. «Turkestanskije vedmosti» gazetasi uning «Novaya jizn»da e'lon qilingan «Demokratiyaga» deb nomlangan murojaatnomasini ko'chirib bosgan edi. Unda jumladan quyidagilarni o'qiymiz: «Lenin, Trotskiy va ularning yo'ldoshlari hokimiyatning chuqur zaqqumi ila zaharlanib bo'ldilar. Ularning so'z erkinligi, demokratiyaga erishgan shaxs huquqlariga bo'lgan sharmisor

munosabati bunga shahodatdir. So'qir mutaassib vasvasaga uchragan jahongashtalar oldi-ketini bilmay, go'yoki, «sotsial inqilob» tomon bormoqdalar, aslida esa bu yo'l-o'zboshimchalik yo'li, inqilobning va yo'qsillarning o'lim yo'lidir.

Mazkur yo'lda Lenin va uning safdoshlari Peterburg atrofidagi xunrezlik, Moskvani emirilish, so'z erkinligini puchga chiqarish, be'mani hibsga oluvchilar singari o'z vaqtida Pleve va Stolipin qo'llagan qabihlik va jinoyatlarga qodirligini namoyon qildilar»¹.

Bolsheviklar markazda erishgan o'z g'alabalarini mustahkamlash maqsadida ayyorlik ishlatib 27 oktyabrda Sovetlarning II s'ezdida er va sulh to'g'risida dekret qabul qildilar. N.K.Krupskaya er to'g'risidagi dekret g'oyasini V.I.Lenin eserlardan olgan edi², deb eslagandi. Biroq mamlakat sotsialistik o'zgarishlarni xoxlamas emasdi. Shu bois bolsheviklar hokimiyatni o'z qo'llarida uzoq saqlab qola olmasliklari aniq edi. Ikkinchi tomondan esa hokimiyat masalasini uzil-kesil Ta'sis majlisi hal qilishi lozim edi. Ta'sis majlisini chaqirish to'g'risidagi qarorni Muvaqqat hukumat qabul qilgan edi. Lenin va bolsheviklar Ta'sis majlisiga qarshi chiqolmasdilar. Chunki M.Gorkiy aytgani singari «sara rus kishilari qariyb yuz yil Ta'sis majlisi g'oyasi bilan yashadilar»³.

Demokratik asosda o'tgan Ta'sis majlisiga saylovlar oktyabr to'ntarishidan so'ng bo'lib o'tdi. Saylov natijalariga ko'ra sotsialistik partiyalar ja'mi **59,6 foiz** (shu jumladan **eserlar 40,4 foiz, mensheviklar 2,7 foiz), bolsheviklar 24 foiz, burjua partiyalari 16,4 foiz vakillik nomzodiga ega bo'ldilar**. 1918 yil 5 yanvarda, Ta'sis majlisi chaqirildi. V.I.Leninning buyrug'iga binoan 200 moryak Ta'sis majlisini o'rab turdi, bu hokimiyatning kimni qo'lida ekanligini ko'rsatar edi. Shunga qaramasdan Ta'sis majlisi hokimiyatni bolsheviklar qo'lga topshirmadi. Lenin boshliq bolsheviklar mag'lubiyatga uchradilar. Lenin Ta'sis majlisini tashlab chiqib ketdi va o'z kabinetidan turib Ta'sis majlisini tarqatib yuborish to'g'risida buyruq berdi.

V.I.Lenin imzo chekkan dekret asosida kadetlar partiyasi qonundan tashqari deb e'lon qilindi va faoliyati taqiqlandi. Ta'sis majlisining deputati bo'lgan bu partiyaning ikki rahbari: A.I.Shingarev va F.F.Kokoshkin kasalxonada o'ldirildi.

Ta'sis majlisining tarqatilishiga qarshi Petrogradning Obuxov, Patron va boshqa zavodlarining ishchilari namoyish uyushtirdilar. Qizil gvardiyachilar namoyishchilarni vaxshiylarcha qirg'in qildi. «Pravda» har qancha aldamasin, bu sharmandali voqeani yashira olmaydi⁴, degan edi M.Gorkiy. Ana shu tariqa Lenin va bolsheviklar o'z hokimiyatini o'rnatish va mustahkamlash maqsadida mamlakatda qizil terrorni boshlab yubordi. Xalq ommasining ko'pchiligi oktyabr to'ntarishiga qarshi kurashga otlandi. 1918 yilda bolshevik Uritskiy o'ldirildi, V.I.Lenin yarador qilindi. Bu voqealar bahonasi o'laroq ming-minglab begunoh kishilar, chollar, kampirlar, va yosh bolalar «burjua ayg'oqchilari» degan soxta aybnoma bilan otib tashlandi. 1918-1920 yillarni o'z ichiga olgan fuqarolar urushi boshlandi. Mamlakatda harbiy kommunizm

¹ «Turkistanskies Vedemosti», 1917 yil 16 noyabr.

² Geller M., Nekrich A. Istoriya Rossii. «Utopiya u vlasti», kniga pervaya. 42- bet.

³ O'sha manba.

⁴ Geller M., Nekrich A. Istoriya Rossii. «Utopiya u vlasti», kniga pervaya. 47- bet.

siyosati joriy qilindi. Oppozitsiyachi partiyalar faoliyati ta'qiqlab qo'yildi. Zo'rlik behisob qon to'kish yo'li bilan bolsheviklar mamlakatda, yolg'iz va hukmron partiyaga aylandilar. V.I.Lenin zo'rlikni, otish, qirg'in qilishni hokimiyatni qo'lga olish va mustahkamlashning birdan bir vositasi deb bilgan. 1917 yil 25 oktyabrda Sovetlarning II s'zdi Kamenevning taklifi bilan Rossiyada o'lim hukmini bekor qilganda: Lenin daxshatga tushgan: «Nodonlik, ... Ular otishlarsiz inqilobni amalga oshirish mumkin, deb o'ylaydilar mi? V.I.Lenin har doim inqilobiy zo'rlik, qon to'kish va qirg'inlar vositasiz bilan sotsialistik targ'ibotlarni o'rnatish lozimligini ilgari surgan edi. U 1917 yil 24-27 dekabrda yozgan «Musobaqani qanday tashkil etish kerak?» degan maqolasida bunday deb yozadi:» Katta-yu kichik ishlarda, mahalliy xususiyatlarda ishga qanday munosabatda bo'lish usullarida, nazoratni amalga oshirish usullarida, parazitlarni (boylar bilan muttaxamlarni, intelligentsiyadan chiqqan noshudlar bilan shallaqilarni, hokazo va shunga o'xshashlarni) qirib bitirish va zarari tegmaydigan qilish, yo'llarida xilma-xil qo'llanish asosiy, tubli, muhim bo'lgan birlikni buzmaydi, balki bu birlikni taminlaydi¹ V.I.Lenin maqsadga erishish yo'lida turli va xilma-xil usullardan foydalanishni maslaxat beradi. «Rossiya tuprog'ini har qanday zararli hashoratlardan, burgalardan-muttahamlardan, kanalardan-boylardan va hokazo lardan, tozalash muvaffaqiyati qozonishining garovidir,»² deb yozgan edi u.

Maqsad-muddaoga erishishning zo'rlik yo'li, qirg'in yo'li markscha-lenincha mafkuraning sinflari o'rtasidagi antoganistik kurash to'g'risidagi g'oyadan kelib chiqadi. Chunki, deb isbot qiladi V.I.Lenin «sinfiy jamiyat shunday bir printsipga asoslanganki,...yo sen birovni talaysan, yoki seni birov talaydi, yo sen birovga ishlaysan, yoki birov senga ishlaydi, yo sen quldor bo'lasan, yoki o'zing qil bo'lasan»³.

V.I.Lenin «...bostirishda haddan tashqari rahimsizlik, yirtqichlik, kerak, juda ko'p qon to'kish kerak, insoniyat o'z yo'lini qullik, krepostnoylik, yollanuvchilik holatida ana shu qon dengizlari orqali bosib o'tib kelmoqda»⁴ deydi. Ushbu satrlarni o'qib beihtiyor pioner bo'yinboqlaridan tortib to davlat bayroqlarigacha bekorga qizil rangda emas ekanda, degan fikr paydo bo'ldi. Qizil rang-qon ramzi zo'rlik ramzidir. Petrogradda harbiy to'ntarish yo'li bilan Muvaqqat hukumatning ag'darib tashlanganligi va hokimiyatning bolsheviklar qo'lga o'tganligi haqidagi xabar Toshkentga 27 oktyabrda etib keldi. Bu xabarni Butunrossiya Sovetlarining II qurultoyida Turkiston nomidan vakil bo'lib qatnashgan A.Frolov va D.Dekanov (Samarqand) yuborgan edi. Bunday xabar F.Kolesov orqali ham o'lkaga uzatilgan edi. Shu kuniyoq ishchi va askar deputatlari Toshkent sovetining Ijroiya qo'mitasi A.Kojevnikovni Kushka va Jizzaxdagi harbiy qismlarga yordam so'rab jo'natdi va qurolli qo'zg'olonga tayyorgarlikni boshlab yubordi. Petrograddagi oktyabr harbiy to'ntarishni Turkistonda bolsheviklardan boshqa barcha siyosiy kuchlar qoraladilar va unga qarshi chiqdilar oktyabr to'ntarishi allanechuk tasodif, noxush

¹Lenin V.I. TAT, 35-jild-T. O'zbekiston, 1978, 224-bet.

²Lenin V.I. TAT, 35-jild-T. O'zbekiston, 1978, 225-bet.

³Lenin V.I. TAT, 35-jild-T. O'zbekiston, 1978, 348-bet.

⁴Lenin V.I. TAT, 35-jild-T. O'zbekiston, 1978, 105-bet.

hodisa jamiyat va Vatan oldidagi jinoiy voqea sifatida hatto uzoq Turkistondagi rus ro'znomalarida ham o'z aksini topdi. Bu borada o'sha davrdagi chop etiladigan ro'znomalardagi maqolalarning sarlavhalarini sanab o'tishning o'zi kifoya qiladi: «Bolsheviklar faqat Smolnyda qoldilar», «hotirjam bo'lingiz!», «Vatan oldida jinoyat» va hokazo. «Svobodno'y Samarqand» ro'znomasida esa hatto RSDRPning Samarqand tashkiloti «25 oktyabrda Petrograd va voqea o'lg'on fitnani qoralab chiqdi» degan xabarni bosgan edi.

Toshkentda qurolli qo'zg'olonga tayyorgarlik boshlab yuborilganligidan xabar topgan bosh komissar Korovichenko 27 oktyabrda quyidagi mazmunda buyruq berdi: «Bolsheviklar Petrograd va voqea o'lg'on ko'targanliklari bilan bir vaqtda ishchi va askar deputatlari Toshkent Sovetining Ijroiya Qo'mitasi Toshkent garnizoni qo'shinlariga murojaat qilib, ularni mening buyruqlarimni askar, ishchi va dehqon deputatlarining o'lka soveti tasdiqlamay turib, bajarmaslikka chaqirdi.

Bolsheviklardan iborat bo'lgan ishchi va askar deputatlari Toshkent Soveti Ijroiya Qo'mitasining bu chaqirig'ini Petrograd bolsheviklarini quvvatlash maqsadida hokimiyatni bosib olish uchun qilinayotgan yangi urinish deb hisoblab, Toshkent shahrini va Sirdaryo viloyatining Toshkent uezdini qonunda ko'rsatilgan hamma oqibatlarini bilan birga harbiy holatda deb e'lon qilaman»¹. Ammo bu ishdan foyda chiqmadi. 28 oktyabrda Toshkentda qurolli qo'zg'olon boshlandi va 1 noyabrda Muvaqqat hukumatning shahardagi so'ngi istehkomi-Tuproqo'rg'on (hozirgi prezident devoni yonidagi bino) egallandi. Ana shu tariqa Toshkentda ham harbiy yo'l bilan to'ntarilish amalga oshirildi. Toshkentdagi harbiy to'ntarishga Kushka, Jizzax, Krasnavodsk, Chorjo'y va boshqa shaharlarda harbiy qismlarning bergan madadi katta bo'ldi. (14) noyabrdayoq Toshkentda qurolli qo'zg'olonning g'alaba qilganligi munosabati bilan ishchi va askar deputatlari O'lka va Toshkent sovetlarining va Harbiy Kengashining aholiga xitobnomasi e'lon qilindi. Unda bunday deyilgan edi: «Butun hokimiyatni sovet qabul qilib oldi. Hokimiyatni o'z qo'lingizga oling!».

2 noyabrda Turkiston butun o'lka demokratik tashkilotlarining qo'shma majlisi bo'ldi. Unda Butun Rossiya miqyosida hokimiyat tuzish masalasi hal qilinguncha Muvaqqat o'lka hokimiyatini tashkil etish muammosi muhokama qilindi. Ammo mazkur anjumanda O'lka Soveti, Toshkent Soveti Ijroqo'mi, musulmon vakillari O'lka Soveti faqat maslahat ovozi bilangina qatnashish imkoniyatiga ega bo'ldilar, xolos.

Umumturkiston musulmonlarining uchinchi qurultoyi.

Albatta bundan mahalliy sovet vakillari norozi bo'ldilar va **12-15** noyabrda ulamochilar tashabbusi bilan Turkiston o'lkasi musulmonlarining uchinchi qurultoyiga to'plandilar. Unda ko'rilgan bosh masala yana hokimiyat masalasi bo'ldi. Ushbu maslada qabul qilingan qarorda bunday deyiladi: «Hokimiyatning mahalliy aholi manfaati uchun deyarlik zid bo'lgan begona va o'tkinchi, tasodifiy kishilar guruhi-harbiylar, ishchilar va dehqonlar tashkilotlari qo'lida bo'lishi demokratik qoidalar talabiga javob bermaydi va mahalliy aholiga xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilash

---

¹ O'zbekiston SSR tarixi, uchinchi-jild. Bosh muharrir I.M.Mo'minov, 102-bet.

asosida to'g'ri hayot qurishiga kafolat berolmaydi»¹. Musulmonlarning III o'lka qurultoyi millatlarning o'z taqdirini o'zlari belgilashlari va ularning umuminsoniy taraqqiyotga erishishlari Qur'oni Karimda aytilganidek va shariatda ko'rsatilganidek bo'lmog'i kerakligini qayd etdi. Shu bois o'lka musulmonlarining III qurultoyi o'lka xalqlari o'z taqdirini o'zlari hal qilishi asosida tezroq qat'iy bir to'xtamga kelishini maqsadga muvofiq deb topadi. Hokimiyat masalasida musulmonlarning III o'lka qurultoyi II o'lka qurultoy qarorlarini ma'qullab yana takror qaror qiladi: **«Hokimiyatning askar, ishchi va dehqonlar deputatlari Sovetlarining qo'liga o'tganligi munosabati bilan Turkiston aholisining 98 foizini tashkil etgan va umumiy soni 10 million kishidan iborat bo'lgan musulmonlar Rossiya inqilobi ko'tarib chiqqan «Ozodlik, tenglik, birodarlik» shiorlariga muvofiq milliy, madaniy muxtoriyat huquqiga egadirlar»**².

Turkiston o'lka musulmonlari chaqirilmoqchi bo'lgan ishchi, askar va dehqon deputatlari Sovetining III s'ezdi, 1917 yil 15-22 noyabrda bo'lib o'tdi 114 vakil qatnashgan mazkur qurultoyda o'lka musulmonlarining vakillari maslahat ovozi bilan qatnashdilar. Qurultoyda muhokama qilingan masalalar markazida O'lka hokimiyatining siyosiy xarakteri va tuzilmasi turdi. Ushbu masala bo'yicha Turkiston musulmonlari Soveti nomidan Sherali Lyapin so'z olib «O'lkada faqat bitta inqilobiy demokratiya» hukmronligi o'rnatilishiga qarshi gapirdi. U o'z so'zida shu narsani ta'kidladiki, musulmonlar o'lkada hokimiyatni yolg'iz o'z qo'llariga olishni talab qila olsalarda, kelgindi unsurlar manfaatini hisobga olib ularga biroz bo'lsada yon bosadilar va hokimiyatga yo'l beradilar. Sherali Lyapin musulmonlar Qur'oni Karim va shariat qoidalari asosida ish tutadilar, ularning yo'li mustaqildir, deya ta'kidladi. Ammo Turkiston ishchi, dehqon va askar deputatlari Sovetining III s'ezdi shovinistik va millatchilik ruhi bilan sug'orilgan qarorlar qabul qildi. Kengashning tarkibiga 7 bolshevik va maksimalist, 8 so'l eser kirdi. Turkiston O'lka Xalq Komissarlar Soveti raisi etib F.I.Kolesov, uning o'rinbosari qilib Zelesskiy va kotiblikka Kotelnikov saylandi. Komissarlik lavozimlari quyidagicha taqsimlandi: 1. Temir yo'llar, pochta va telegraf komissari-Kolesov: 2. Xalq maorifi komissari-Permezskiy: 3. Oziq-ovqat ishlari komissari-Kazakov: 4. Adliya komissari-Zelesskiy: 5. Suvdan foydalanish ishlari komissari-Shevtsov: 6. Fuqarolik-ma'muriy ishlar komissari-Agapov: 7. Tashqi ishlar komissari-Domogatskiy: 8. Harbiy ishlar komissarlari-Perfilev va Stasikov: 9. Savdo va sanoat komissari Lyapin: 10. Moliya komissari-Kotelnikov: 11. Mehnat komissari-Poltaratskiy: 12. Dehqonchilik komissari-Chegodaev: 13. Sog'liqni saqlash komissari-Barankin: 14. Maxsus topshiriqlar bo'yicha komissar-Uspenskiy. Hukumat tarkibiga mahalliy millat vakillaridan birorta ham kishi saylanmadi, ularning hammasi yuz foiz Turkistonga Rossiyadan yuborilgan evropalik shaxslar edilar. Ular mahalliy xalqning na tilin, na dinini, na madaniyatini, na milliy urf-odatini, na bu erda asrlar osha tarkib topgan tarixiy iqtisodiy va siyosiy munosabatlarini bilmas edilar. Bu hol

---

¹ A'zamxo`ja Saidakbar. Turkiston muxtoriyati, 26-bet

² O`sha manba

keyinchalik o'lkada Sovet hokimiyati «tartib qoidalari»ni o'rnatish chog'ida o'zining eng yaramas va jirkanch qiyofasini ko'rsatdi. Chunki bu tasodifiy rahbar unsurlar mahalliy shart-sharoit bilan hisoblashmadilar, chor Rossiyasining bosib olgan mustamlakasi bo'lgan Turkistonda buyuk rus shovinizm siyosatini zo'rlik yo'li bilan davom ettirdilar. Bu narsa hatto Turkiston o'lkasi Sovetlarining III qurultoyi qabul qilgan qarorida ham o'z aksini topdi. Jumladan, qurultoy qarorida «Mahalliy aholi o'rtasida proletar sinfiy tashkilotlari bo'lmaganligi sababli» ular vakillarining o'lkadagi hokimiyat organlarida ishlashlariga yo'l qo'ymaslik kerakligi ta'kidlanadi. Bunday buyuk davlatchilik-shovinistik siyosat keyinchalik ham surunkasiga doimiy sura'tda o'lka mehnatkashlari o'rtasida oddiy bir qoida tariqasida olib borildi. Mahalliy tub erli Turkiston xalqlariga muxtoriyat huquqi u yoqda tursin, hatto ular vakillarini sovetlar hukumati tarkibida qatnashishiga ham imkon berilmadi.

Bu masalaga alohida urg'u berilayotganligining sababi shundaki, shovinizm, buyuk davlatchilik va mustamlakachilik siyosatining o'zagi va tayanchi markazda edi. V.I.Lenin boshliq Sovetlar hukumati Turkiston o'lkasi xalqlarining muxtoriyat talab qilib kurash olib boryotganligini bilmasligi mumkin emas edi. Chunki bu masala Muvaqqat hukumat davridayoq Petrograddagi hukmron doiralar o'rtasida keng va oshkor qo'yildi. Muvaqqat hukumatning bosh vaziri A.F. Kerenskiy quyidagi so'zlari bilan buni yaqqol isbotlaydi: «Muvaqqat hukumat Turkistonning ehtiyojlaridan xabardor va unga diqqat bilan quloq soladi. Turkistonliklar Ta'sis majlisi qarorlarini sabr-toqat bilan kutishlariga to'g'ri keladi»¹.

Bundan tashqari Mustafu Cho'qaev xarakterli bir voqeani xotirlaydi. U aprel oyida Petrograd ishchi va askar deputatlari Soveti raisligiga saylangan N.S.Chxexidze bilan Turkiston to'g'risida bo'lgan suhbat chog'ida: «Biz Turkiston uchun muxtoriyat istaymiz. Shuning uchun ham bizning faoliyatimiz mana shu muxtoriyatga tayyorgarlik yo'lida boradi», deb tushuntirganda Chxexidze Mustafu Cho'qaevning bu so'zlaridan cho'chib ketganday bo'lib: «Xudo haqqi siz, mamlaktda yurtdoshlaringiz orasida muxtoriyat haqida so'zlamang. Birinchidan, hozir bu to'g'risida so'zlashga erta. Ikkinchidan, sizning Turkiston kabi bir mamlakatdan muxtoriyat darhol istiqloq va ayrilish tomon otilgan odim bo'ladi»², deydi. Yana shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, V.I.Leninning shaxsan o'zi milliy masala bo'yicha bir qator asarlar yozib Oktyabr to'ntarishidan so'ng matbuotda e'lon qilgan edi. Ularda millatlarning to' milliy mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqishga qadar o'z taqdirini o'zi belgilashi g'oyasi ilgari surilgan edi. Ana shunday hujjatlardan biri 1917 yil 22 noyabrda V.I.Lenin tomonidan yozilgan «Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga»³ murojaatnomadir. Unda shunday jummalarni o'qiymiz... **«Bundan buyon sizlarning urf-odatlarigiz, sizlarning milliy va madaniy muassasalaringiz ozod va daxlsiz deb e'lon qilinadi. O'z milliy hyotlaringizni erkin va bemalol uyushtira beringiz, sizlarning bunga xaqqingiz bor.**

¹ A'zamxo'jaev Saidakbar. Turkiston muxtoriyati, 28-bet

² Mustafu Cho'qay o'g'li. Istiqloq jallodlari (1917 yil xotiralari)-T: G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992, 45-bet.

³ O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi-T: O'zbekiston, 1969, 202-bet

...Sizlar o'zlarinigiz o'z vatanningizning hokimlari bo'lishingiz lozim. O'z rasm-rusumingizga binoan hayotingizni uyushtirishingiz lozim. Sizing bunga haqqingiz bor, chunki sizlarning taqdiringiz-o'zingizning qo'llaringizda».

Ammo shunga qaramasdan Sovetlar hukumati va bolsheviklar firqasi Turkiston musulmon xalqlariga muxtoriyat huquqini berish emas, hatto ular vakillarining Sovetlar hukumati tarkibida qatnashishi uchun ham nega yo'l bermadi?, degan qonuniy savol tug'iladi. Chunki Turkistonda o'rnatilgan F.I.Kolesov boshchiligidagi Sovetlar hukumati tashqi shakl ko'rinishi jihatidan ilgari chor Rossiyasi mustamlaka hukumati va uning Turkiston general-gubernatorligidan farq qilganday ko'rinsada, o'z ichki mazmun va mohiyati jihatidan undan hech qanday farq qilmas edi. Boz ustiga Sovetlar hukumronligi yillaridagi o'ta noziklik va ayyorlik bilan amalga oshirilgan Qizil saltanat mustamlakachiligi siyosati, mamlakat xalqlari boshiga tushgan ayanchli qirg'in barot va qatag'onliklar Vatanimiz tarixida Chor Rossiyasi davridagiga qaraganda ham yanada dahshatli iz qoldirdi. Bu dahshatlarni O'rta Osiyo xalqlari hech qachon unutmaydilar, unutishga haqlari ham yo'q.

Turkiston Sovetlarining III s'ezdidan O'lka Xalq Komissarlari Sovetining raisi F.I.Kolesov V.I.Leninga telegramma yubordi.

Telegrammada muvaqqat hukumat Turkiston Qo'mitasining ag'darib tashlanganligi, III O'lka Sovetlar s'ezdining chaqirilganligi, o'lkada sovetlar hokimiyatining o'rnatilganligi va Turkiston umumiy vaziyati bayon qilingan edi. Kolesov telegrammada yangi Turkiston hukumati markaziy hokimiyatni batamom qo'llab-quvatlaydi, deb ishontirdi¹. Ammo bunday telegrammani berishdan oldin, F.I.Kolesov mahalliy tub erli aholining istak-hohishi va qiziqishini hatto o'rganishni ham istamadi va istamas ham edi. 1917 yil 1 noyabrdan to 1920 yilga qadar Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududlaridan bo'lak hozirgi O'zbekistonning barcha viloyat va muzofotlarida zo'rlik yo'li bilan Sovetlar hokimiyati o'rnatildi. Jumladan, 1 noyabrda Termizda, 13 dekabrda Samarqand viloyatida, 6-7 dekabrda Farg'onada, shu dekabr oyida Qo'qonda, Andijonda hokimiyat teppasiga sovetlar keldi. 11-12 dekabrda Qoraqalpog'istonning Petro-Aleksandrovsk (To'rtko'l), Sho'raxona, Shobboz va boshqa shaharlarida sovetlar hokimiyati o'rnatildi. Chimboy va Nukus shaharlarida Sovet istibdodining o'rnatilishi 1918 yil yanvariga qadar cho'zildi.

Shu narsaga alohida e'tibor berish kerakki, joylarda ham sovetlar hukumatini shakillantirishda Turkiston o'lka sovetining qurultoyi qarorlariga amal qilindi. Mahalliy sovetlar hukumati tarkibiga nopisandalik va shovinistik munosabatda bo'lib tub erli aholi vakillari kiritilmadi. Jumladan, 1917 yil 6-7 dekabrda bo'lib o'tgan Farg'ona viloyati Sovetlarining VI qurultoyida qatnashgan 60 deputatdan 14 tasi mahalliy millat vakili edi. Ammo qurultoy hay'atiga ulardan birorta vakil saylanmadi, hay'atning barcha a'zolari kelgindi millatlarga mansub edilar: G.I.Pavlyuchenko, M.G.Brizgaylov, P.D.Krutikov, M.I.Padelik, I.F.Grigorev, G.M.Mixaylov.

---

¹ «Turkestanskiye vedmosti», 1917 yil, 19-dekabr.

Viloyatning Andijon, Qo'qon, Namangan, Marg'ilon O'sh uezdlari Sovetlarining raislari ham faqat evropalik aholi vakillaridan, bolsheviklardan edi. Bunday xolatni o'lkaning boshqa viloyatlarida ham ko'rish mumkin edi.

Turkiston o'lkasida amalga oshirilgan harbiy to'ntarishga nisbatan mahalliy xalq va uning ilg'or ziyolilari, musulmon ulamolarining munosabatlari qanday bo'ldi?, degan savol albatta tug'iladi.

Yuqorida Turkiston o'lkasi musulmonlar sovetining bu boradagi tutgan yo'li haqida fikr yuritildi. Ana shu fikr xulosalarni hisobga olganda bir so'z bilan aytganda Oktyabr harbiy to'ntarishini mahalliy xalq o'ta sovuqqonlik bilan qarshi oldi. Chunki Oktyabr ilgari surgan g'oyalar tub erli mahalliy aholiga tushunarsiz va begona edi. Buni o'lkadagi o'rta asrchilik ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan, madaniy-ma'naviy, milliy, diniy, tarixiy, sharoit bilan bog'liq deb qarash mumkin. Oktyabr to'ntarishi amalga oshirilgan paytda Turkiston o'lkasida feodal ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar hukmron edi.

Kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari to'g'risida umuman fikr yuritish ham mumkin emasdi. Turkiston o'lkasida endigina ba'zi bir kichik-kichik sanoat korxonalari (paxta tozalash korxonalari, temirchilik ustaxonalari kabi) vujudga kelayotgan edi, xolos. Shu boisdan bu o'lkada sotsialistik inqilobni amalga oshirishda asosiy kuch bo'lgan yo'qsillar proletariat sinfining o'zi hali sinf sifatida shakillanib ulgurmagan edi. 1913 yilda Turkistondagi jami 10 million aholining faqat 1 foizdan kamrog'ini ishchilar tashkil etgan, xolos.

Oktyabr to'ntarishi Turkistonga chetdan olib kelindi va zo'rlik bilan amalga oshirildi. Bu to'ntarishni mahalliy millat vakillari qo'llab-quvvatlamadi. Ular qo'llab-quvvatlamadigina emas, balki oktyabr to'ntarishiga qarshi qo'llariga qurol, belkurak, ketmon, bolta, tayoqlar olib kurashdilar. Buni tarixiy hujjat-ashyolar tasdiqlaydi. Bu haqda o'z vaqtida mahalliy millatlar vakillari orasidan chiqqan milliy arboblardan Mustafa Cho'qaev, Turor Risqulov, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Ahmad Boytursunov va boshqalar ham aytgan edilar. Afsuski bularning adolatli fikr va xulosalari inobatga olinmadi. Aksincha ular keyinchalik birin-ketin hibsga olinib qatag'on qilindilar. Mana ulardan ba'zi bir namunalar: T.Risqulov, 1919 yil iyun oyida bo'lib o'tgan Turkiston Kompartiyasi III s'ezdning milliy komunistik sektsiyasida qilgan ma'ruzasida **«agar biz Turkistondagi haqiqiy vaziyatga e'tibor bersak ham ko'chmanchi, ham o'troq, aholi shu paytga qadar ham O'rta asrchilik sharoitidadir»¹**, degan edi.

Mustafo Cho'qaev o'zining **«Turkiston sovetlar hokimiyati ostida» deb nomlangan kitobida 1917 yilgi fevral inqilobi buyuk umidlar tug'dirgan bo'lsa, «Oktyabr to'ntarishi bularning hammasini yo'qqa chiqargani»**ni yozadi.

Ahmad Boytursunov «Inqilob va qirg'izlar» maqolasida quydagicha yozadi:

«Birinchi inqilob qirg'izlar tomonidan (bu erda «qirg'iz-qozoqlar» ma'nosida ishlatiladi) to'g'ri tushunilgan va xursandchilik bilan kutib olingan edi, chunki, birinchidan inqilob ularni chor hukumati zulmi va zo'rligidan ozod qildi, va

---

¹ Revolyutsiya Sredney Azii glazami Musulmanskix bol'shevikov. –Okksord, 1985, 73-bet.

ikkinchidan, mustaqil boshqarishdan iborat tub maqsadlarining ro'yobga chiqishiga umid-ishonchni mustahkamladi. Ikkinchidan inqilobning qirg'izlar uchun tushunarli bo'lmaganligi aniq va soddadir: qirg'izlarda kapitalizm ham sinfiy tafovut ham yo'qdir...

Oktyabr inqilobi o'zining tashqi ko'rinishlari bilan qirg'izlarga dahshat soldi. Rossiyaning markaziy qismlarida bolshevistik harakatning qanday amalga oshganligi-qirg'izlarga noma'lum edi. Chekka o'lkalarda esa hamma erda zo'rlik, talonchilik, suiste'molchilik va o'ziga xos diktatorlik hokimiyati shaklida amalga oshdi¹.

Hali Oktyabr to'ntarishi yuz bermagan 1917 yil yozidayoq bir gurux Andijonlik jadidchilar, bolsheviklar, mensheviklar, eserlarga xat yo'llab, ularning g'oya va dasturlarini Turkiston musulmon xalqi o'zlariga singdira olmasliklarini, qabul qila olmasliklarini bayon qilgan edilar. **«Sizning va bizning hayot tarzimiz bir-birlariga sira to'g'ri kelmaydi,-deyiladi o'sha xatda. -Shuning uchun kelgusi davlatchilik hayotni birdaniga umum bir qolipga solish kerak emas. Umum qolip andozani bu erda qo'llab bo'lmaydi... Bizda sizning sof ruscha ma'nodagi dehqonlar yo'q. G'arbiy Evropacha ma'nodagi fermerlar va ijarachilar ham yo'q. Bizda erkin dehqon yashaydi. Ular hech qachon, hech qanday sharoitda krepostnoy qarolgina emas va balki ijarachi fermer ham bo'lmagan. U doimo katta kichik mulkdor oq suyaklarga hech qachon qaram bo'lmagan, erkin mulkdor bo'lib kelgan. Muqaddas Islom bizni hech qanday tabaqalarga va sinflarga bo'lmagan, shuning uchun ham bizda sinfiy kurash uchun asos yo'qdir. Zotan, barcha musulmonlar ular xoh fuqaro, yo mulkdor bo'lishidan qat'iy nazar teng huquqlidirlar»².**

«Oktyabr to'ntarishi o'zbek xalqi uchun kutilmagan bir voqea edi,-deb yozgandi Raxim Inog'omov,-va unga o'zbek mehnatkashlari hozirlik ko'rmagan edilar. Chunki o'zbek orasida o'zgarishga hali zamin hozirlanmagan edi. O'zbek orasidagi Oktyabrgacha bo'lgan harakatning eng kuchli yo'li yolg'iz ruslarga va rus istibdod hukumatiga qarshi bo'lib, mustaqillikka intilish edi.»

Keyinchalik Sovet hokimiyati vakillarining o'zlari ham Turkiston xalqlari oktyabr to'ntarishi va sovet hokimiyati printsiplarini tan olmaganliklarini ro'y rost aytgan edilar. Jumladan 1920 yil iyunda Biryushev imzosi bilan Turkiston jumhuriyati Markaziy ijroiya qo'mitasi nomiga yozilgan hisobotda aytiladiki, bu erda sanoat yo'qsillari shu darajada kamki, sovet hokimiyati printsiplarini etarli darajada qabul qilishmaydi va o'zida mustamlakachilik qoldiqlarini to'la saqlagan juda oz sonli yo'qsillar sinfi didakturasini amalda qo'llash nihoyatda xavflidir va bu mahalliy aholi bilan batamom aloqani uzishga olib kelishi mumkin. G.Safarov «Pravda» gazetasining 1920 yil 20 iyunda bosilgan maqolasida: «Proletariat diktaturasining Turkistondagi haqiqiy vakili rus xalqidir» deb juda to'g'ri yozgan edi.

Xullas Oktyabr to'ntarishi Turkiston o'lkasining ob'ektiv taraqqiyot qonunlariga zid suratda o'lkaga chetdan-Rossiyadan kelgan bir gurux shaxslar tomonidan zo'rlik

---

¹ O'sha asar, 109-110-betlar.

²«O'zbekiston ovozi», 1996 yil 26 fevral.

bilan amalga oshirildi, ya'ni zo'rlik yo'li bilan eksport qilindi. Uni mahalliy xalq qabul qilmadi.

3. Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishi, faoliyati, bol'sheviklar tomonidan tugatilishi.

Turkiston o'lkasi ishchi, askar va dehqonlar soveti III qurultoyining buyuk davlatchilik va shovinistik ruxda qabul qilgan qarori albatta mahalliy tub erli axolining talab extiyojlari va qiziqishlariga mutlaqo javob bermas edi. Shu bois Turkiston o'lkasidagi «Soveti Islomiy» «Soveti ulamo» va boshqa shuning singari demokratik tashkilotlar milliy masalani xal qilish bo'yicha Sovetlar hukumati, shaxsan bolshovoylar doxiysi V.I.Leninning o'zi e'lon qilgan «**Rossiya xalqlari huquqlarining deklaratsiya**»si (1917 yil 2 noyabr) va «**Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga**» (1917 yil 22 noyabr) murojaatnomasi kabi hujjatlariga asoslanib milliy istiqlol muammosini o'zlari mustaqil hal qilishga kirishdilar. Bu borada 1917 yil 26-29 noyabrda Qo'qonda o'z ishini olib borgan Turkiston o'lkasining musulmonlari favquloddagi IV qurultoyi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Qurultoyda 200dan ortiq vakillar qatnashdi. Ular o'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik, rus, tatar, yaxudiy va boshqa millatlarning vakillari edilar. Qurultoy ishida Farg'ona viloyatidan 150, Sirdaryo viloyatidan 21, Samarqand viloyatidan 1, Kaspiyorti viloyatidan 4, Buxorodan 2 vakil qatnashdi. Unda «Soveti islom», «Soveti ulamo», «O'lka musulmon Soveti», Harbiy musulmon Soveti, O'lka yahudiylari hamda mahalliy yahudiylar tashkilotlaridan vakillar ishtirok etganlar.

O'z-o'zidan ma'lumki, qurultoyda qatnashgan vakillar tarkibi «Qo'qon muhtoriyati» millatchilik negizida maydonga kelgan, degan uydirma va tuhmatning hech qanday asosga ega emasligini mutlaqo tasdiqlaydi.

Qurultoyda milliy ziyolilarning demokratik ruhdagi bir qator vakillari shunday fikrlar bilan chiqdilar, ularning bu fikrlari haqiqiy baynalmilalchilikning namunasi edi.

Jumladan, taniqli O'zbek ma'rifatchisi, jadidlar harakatining sardori, Mahmudxo'ja Behbudiy qurultoy vakolati masalasida so'zlab: «Qurultoyda Turkiston Evropa aholisi vakillari ishtiroki etayotganligining o'ziyoq qurultoy qabul etgan qarorlar obro'lroq bo'ladi»-degan edi. Shu sababdan, M.Behbudiy qurultoy hay'ati shunday shakillanishi kerakki, unda turli nomusulmon guruhlardan tashqari, ruslar, yahudiylar va boshqalar ham bo'lsun, deb hisoblaydi. Bu taklifni Andijon va Qo'qon vakillari qo'llab-quvvatladilar. Qo'qon vakillari qurultoy hay'atini vakillarning diniy va milliy belgilarga qarab emas, balki bilimdonligiga, ijodkorligiga, ishbilarmonligiga qarab saylanishini taklif qildilar. Xullas, ochiq ovoz berish yo'li bilan qurultoy hay'atiga Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Mustafo Cho'qaev, Obidjon Mahmudov, Yurg'uli (Yurali) Og'ae, Salomon Abramovich Gertsfel'd, Islom Shoahmedov, Kamolqori, S.Akaev, Kishchinboev, Abdurahmonbek O'razaev, Abdul Badin, Tiliev, Karimboev, Mahmudxo'ja Behbudiy saylandi.

Qurultoy kun tartibiga 1.O'lkani boshqarish shakli: 2. Turkistonning «Kazak askarlari, Kazak tog'liklari va erkin cho'l odamlarining Janubiy-Sharqiy Ittifoqi (YuVS)»ga kirish masalasi: 3. Ijroiya qo'mitani saylash, unga beriladigan topshiriq

(nakaz)lar: 4. Turkiston Markaziy musulmonlar sovetini qayta saylash: 5. Bugungi ahvol: 6. Turkiston ta'sis majlisi: 7. Militsiya: 8. Moliya va boshqa masalalar qo'yildi.

Kun tartibidagi birinchi masala: Turkiston o'lkasining bo'lg'usi siyosiy tuzimi juda katta bahs va tortishuvlar bilan muhokama qilindi. Ushbu masalada qurultoyda so'zga chiqqan notiqalar turlicha fikr va ko'z qarashlarni o'rtaga tashladilar. Jumladan, Butunrossiya musulmonlar kengashi Markazkomining a'zosi, noib Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev Toshkentdagi sentyabr voqealari qatnashchisi, 1917 yil mayida bolshovoylar firqasi safiga kirgan Sobir Yusupov, andijonlik vakil Latibjon Sodiqboev, Noib Olimxon To'ra, Mufti, M.Behbudiy va boshqalarning nutqlari qurultoyi qatnashchilarida katta qiziqish uyg'otdi. Masalan, Ubaydulla Asadullaxo'jaev o'z ma'ruzasida «Rossiyada hozir haqiqiy hukumat yo'q.» Rossiya saltanati muzofotida hamma millatlar bolshovoylarga qarshi kurashga bel bog'ladilar. «Butunrossiya Ta'sis majlisining chaqirilishiga hech qanday umid yo'q...», dedi. U.Asadullaxo'jaev o'z chiqishida zudlik bilan Turkistonni muhtoriyat boshqaruviga o'tishiga, deputatlarni esa bolshovoylarga qarshi kurashga chaqirdi.

Sobir Yusupov o'zi bolsheviklar firqasiga mansub bo'lganiga qaramay Rossiyadagi va Turkistondagi voqealar to'g'risida, ayniqsa bolshovoylarning noqonuniy hatti-harakatlari, zo'rovonliklari haqida alohida to'xtalib o'tdi. S.Yusupov qurultoyga qarata Turkiston muhtoriyat huquqini olishga hozir tayyormi? degan savolni o'rtaga tashladi va o'zi javob qaytardi: albatta, tayyor emas, lekin bundan muhtoriyat e'lon qilishimiz kerakmas, degan xulosaga bormaslik lozim. Ozod yashashni hohlaysizmi? demak, Turkiston muhtor jumhuriyat deb e'lon qilinmog'i kerak.

L.Sodiqboev shunday deydi: «Bolshovoylar Turkistonni muhtor jamiyat deb e'lon etmas ekanlar, unda muhtor jumhuriyat deb e'lon qilishimizga qarshilik ko'rsatmasinlar. Chunki, Islom dini davlatni demokratik tarzda boshqarishga qarshi emas-ku.»¹

Olimxon To'ra esa: «Turkiston 50 yildan buyon Rossiya hukumati qo'li ostida. Ruslar bosib olgach erli aholining diniy, milliy sud ishlariga darrov aralashmasa-da, asta-sekin o'lka hayotining hamma jabhalariga qo'l cho'za boshladilar.

Fevral inqilobidan so'ng Turkiston xalqi, ozodlikka erishdik, deb hursand bo'lgandi. Bolshovoylar hokimiyat tepasiga kelgandan so'ng, zudlik bilan muhtoriyat e'lon qilarmish. Mayli, lekin ular turkiy musulmonlar diniy, milliy huquqlarni himoya qilish uchun o'limdan qo'rqmasligi unutmasinlar», dedi. Xullas, Qurultoyda so'zga chiqqanlarning aksariyat ko'pchiligi Turkistonga muhtoriyat maqomi berilishiga qarshilik ko'rsatayotgan bolsheviklarning siyosatiga qarshi keskin tanqidiy fikrlar izhor qilib, muhtoriyat va mustaqillikni himoya qilib chiqdilar.

Qurultoy muhokama qilingan masala yuzasidan Turkiston taraqqiyoti va istiqbolini belgilab beruvchi tarixiy hujjat qabul qildi. Deyarlik yakdillik bilan qabul qilingan rezolyutsiyada (2 kishi qarshi) shunday deyilgan edi: «O'lka musulmonlarining favquloddagi IV qurultoyi Turkistonda yashab turgan elatlarning

¹Qarang: Rustambek Shamsutdinov. Istiqbol yo'lida shahid ketganlar. «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati. Toshkent-2001. 31-46-betlar.

Buyuk Rossiya inqilobi e'lon qilgan asoslarda o'z-o'zini belgilashga bo'lgan istakirodasini ifodalab, Turkistonni Rossiya federativ demokratik respublikasiga birlashgan hududiy muhtoriyat deb e'lon qiladi va muhtoriyat shaklini belgilashni eng yaqin muddatda chaqirilishi kerak bo'lgan Turkiston ta'asis majlisiga havola etadi, hamda tantanali suratda shuni ma'lum qiladiki, Turkistonda yashab turgan mayda millatlarning huquqlari har qanday yo'llar bilan himoya etiladi.»

Qurultoyning 28 noyabrdagi majlisida tarkib topayotgan mazkur davlatning nomi «Turkiston muhtoriyati»¹dir, degan qat'iy fikrga kelindi. Turkiston o'lkasi xalqlari Ta'asis qurultoyi chaqirilgunga qadar hokimiyat batamom Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston xalq (milliy) majlisi qo'lida bo'ladi, degan g'oya ilgari surildi.

Qurultoy Muvaqqat Kengash a'zolaridan hukumat tuzilishi va uning tarkibini 12 kishidan iborat bo'lishligini belgilab berdi. Turkiston Muvaqqat Kengashi a'zolarining soni esa, ilgari Butunrossiya Ta'asis Majlisiga Turkiston o'lkasidan saylangan nomzodlar soniga qarab (32 kishi) belgilandi. Xalq majlisi tarkibi 54 nomzoddan iborat bo'lishligi ko'rsatildi. Uning tarkibiga shaharlarning mahalliy boshqarmalaridan ham 4 vakil kiritiladigan bo'ldi. Xalq majlisidagi o'rinlarning uchdan bir qismi-18 kishi evropa millatiga mansub xalq vakillariga ajratildi. Bu hol muhtoriyatchilarning insof, diyonat va imon asosida haqiqat, adolat va demokratiyaning yuksak cho'qqisida turib faoliyat ko'rsatganliklarining yorqin namunasidir. Chunki o'sha davrda evropa millatlariga mansub aholi Turkiston o'lkasidagi umumiy aholi soniga nisbatan 4,5-5 foizni tashkil etgani holda Xalq majlisi ularga 3/1 o'rin ajratilgan edi. Darvoqe, Turkiston o'lkasi Ta'asis Majlisiga saylovlar haqidagi Nizom loyihasida ham nomzodlar umumiy soni 234 o'rin bo'lgani holda, uni ikki guruhga-musulmonlar va nomusulmonlar guruxiga ajratilishi ham ana shu o'lchov va andozadan kelib chiqqan edi. Evropa millatiga mansub xalq vakillariga bu erda ham 3/1 o'rin ajratilganligi diqqatga molikdir. Nihoyat uzoq va bahsli tortishuvlardan so'ng Qurultoyda Muvaqqat hukumat saylandi. Uning tarkibiga 8 kishidan iborat kishilar kiritildi:

1. Muhammadjon Tinishboev. Bosh vazir, ichki ishlar vaziri, 2-chaqiriq Davlat Dumasining a'zosi, Muvaqqat hukumat Turkiston qo'mitasining a'zosi, temir yo'l muhandisi.

2. Islom Sulton Shoahmedov (Shagiahmedov)-Bosh vazir o'rinbosari: Butunrossiya musulmonlari kengashi Markaziy qo'mitasining a'zosi, huquqshunos.

3. Mustafo Cho'qaev-Tashqi ishlar vaziri: Muvaqqat Hukumat Turkiston Komitetining a'zosi, Turkiston Musulmonlari kengashi Markaziy qo'mitasining raisi, huquqshunos.

4. Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev-harbiy vazir, Butunrossiya musulmonlar kengashi Markaziy qo'mitasining a'zosi, huquqshunos.

5. Hidoyatbek Yurg'uli (Yurali) Agaev-er va suv boyliklari vaziri, agranom.

6. Obidjon Mahmudov-oziq-ovqat vaziri, Qo'qon shahar dumasining rais o'rinbosari, jamoat arbobi.

7. Abdurahmon O'razaev-ichki ishlar vazirining o'rinbosari, huquqshunos.

---

¹«Ulug' Turkiston» 1917 yil, 8 dekabr, «Turkestanskiy vestnik», 1917 yil, 1 dekabr

8. Solomon Abramovich Gertsfeld-moliya vaziri, huquqshunos.

Turkiston Muvaqqat hukumati tarkibi nega 12 ta emas-u, 8 kishi degan haqli savol tug'ilishi tabiiydir. Chunki hukumat tarkibidagi 4 kishi evropa millatlariga mansub aholi safidan ko'rsatilgach to'ldirilishi lozim edi. Bu esa Turkiston Muhtoriyati qanchalik demokratik va xalqchil hukumat ekanligini ko'rsatuvchi bir dalildir.

Turkiston musulmonlarining IV qurultoyi Muvaqqat hukumat kengashi (milliy majlis)ni ham sayladi. Uning tarkibiga quydagi kishilar kirdi: Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Mustafo Cho'qaev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Sadridinxon Sharifxo'jaev, Qo'ng'irxo'ja Xojiev, Ismatulla Ubaydulin, Saidnosir Mirjalilov, Said Ja'farboy Saidov, Islom Sulton o'g'li Shoahmedov, Abduruhmonbek O'razaev, Hidoyatbek Yurguli Agaev, Nosirxonto'ra Kamolxonto'raev, Mirodil Mirahmedov, Toshxo'ja Ashurxo'jaev, Abduqodir Qushbegiev, Obidjon Mahmudov, Jamshidboy Qorabekov, Solomon Abramovich Gertsfeld (Gershveld) Abdusamad Abdusalimov, Ubaydulla Dorbisalin, Muso Akchurin, Mustafo Mansurov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ibrohim Davletshin, Muhammadjon Tinishboev, Halil Shirinskiy, Tolibjon Musaboev, Olimxonto'ra Shokirxonto'raev, Sobirjon Yusupov va Odiljon Umarovlar¹. «Soveti ulamo»ning rahbari Sherali Lyapin Kengash tarkibiga rais sifatida kiritildi. Ammo u bu taklifni rad etdi.

Qurultoy iqtisodiy masalalarga ham katta e'tibor berdi. Muhtor jumhuriyat Angliya hukumatidan harbiy yordam bilan bir qatorda iqtisodiy yordam olishi ham ta'kidlandi. Bu holni o'lkada hukm surayotgan ochlik taqozo etar edi. Non mahsulotlarini paxta va junga almashtirish masalasida bir fikrga kelindi². Shu munosabat bilan «O'lkani Janubiy-Sharqiy ittifoqqa qo'shilishi» to'g'risida muhim qaror qabul qilindi. Chunki, O'lka Shimoliy Kavkaz va Orenburgdan g'alla mahsulotlari olardi. Ayni chog'da Turkiston o'z paxtasini ularga sotishi ham mumkin edi. Qolaversa, «Janubiy-Sharqiy Ittifoq» hududi aholisining katta qismi musulmonlardan iborat edi. Ammo qurultoyda ba'zi noiblar Turkistonni yana mustamlaka bo'lib qolishidan havotirga tushadilar. Ulardan biri bu hususda o'z fikrini shunday bayon etdi: «Kazaklar azaldan Samoderjaviyaning suyanchig'i bo'lib kelgan. Ular xalqimizni qanchalik azob-uqubatga duchor qilmadi. Kazaklar doimo inqilobga qarshi chiqqan. Hozir ham kazaklar tepasida podisho tuzumini qayta tiklamoqchi bo'lgan Krasnovlar, Paraulovlar, Kaledinlar turibdi-ku?

Ular Olmoniya bilan urushni g'alabagacha davom ettirmoqchi. Istambulni zabt etib, Oq-Sofiya cherkovini qayta tiklamoqchilar. Ularning bizdan yordam so'rab murojaat qilishiga yagona sabab-o'z maqsadlari yo'lida foydalanishdir. Biz ular bilan birlasha olmaymiz.» mazkur masala shu qadar bahsli o'tdiki, Qurultoyning 27 noyabr kunidagi majlisida ham munozara davom etdi. Nihoyat, bo'lg'usi davlatning iqtisodiy holatini e'tiborga olib Ittifoqqa kirish haqida qaror qabul qilindi.³

¹Saidakbar A'zamxo'jaev Turkiston Muhtoriyati.. . 130-bet.

²Xasanov M. Kokandskaya avtonomiya i nekotoro`e eyo uroki. Obhestvenno`e nauki v Uzbekistane. 1990. № 2.

³Doniyorov Shoniyoz. Muhtoriyat qismati.-«Sharq Yulduzi», 1991, 12-son, 160-bet.

Turkiston muhtor Respublikasi mafkurasining negizini islom dini g'oyalari tashkil etishi qurultoyda maxsus ko'rsatildi. Bu o'lka musulmonlarining II va III qurultoylarida ham ta'kidlangan edi.

Qurultoy o'z ishini yakunlashi oldidan yana bir marta Turkiston Muxtor respublika deb e'lon qilinganini tantanali sifatda takrorladi. Noiblar bu so'zlarni tik turib tingladilar, xudoga shukronalar bildirib, Qur'oni Karim suralaridan tilovat qildilar.¹

Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumat nomidan uning a'zolari: M.Tinishboev, M.Cho'qaev, U.Xo'jaev, Yu.Og'aev, O.Maxmudov, A.O'razaev, I.Shoahmedov, S.Gertsfeld imzosi ostida xalqqa qarata dekabr kuni murojaat e'lon qilindi. Murojaat noma «Ulug' Turkiston»da (1917 yil 8 dekabr) e'lon etildi.

Murojaatda ko'p millatli Turkiston xalqining istagiga muvofiq demokratik inqilobning buyuk asoslari bo'lmish xalqlarning ozodligi, millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilashini amalga oshirish maqsadida Turkiston umummusulmonlarining favqulodda O'lka qurultoyi Turkistonni Rossiya Federatsiyasi Respublikasining tarkibidagi muxtor respublika, deb e'lon qilgani qayd etildi.

O'lkadagi jamiki uyushmalar oldida turgan muhim va ma'suliyatli masalalarni e'tiborga olib, Turkistonda yashayotgan turli millatlar ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyot darajalarini hisobga olib va ular o'rtasida do'stlikni ta'minlash uchun, o'lkaning hamma joylarida tartib va intizom joriy o'rnatish maqsadida o'lka musulmonlar qurultoyi Muvaqqat Turkiston xalqi Soveti (Millat majlisi)ni sayladi. Mazkur Sovet ha'yati Turkiston muxtoriyatining Muvaqqat hukumatini tashkil qildi, deyildi unda.

Shuningdek, unda bu hukumat zimmasiga mumkin qadar tezroq Turksiton Ta'sis Majlisini chaqirish, Turkiston xalqini oziq-ovqat bilan ta'minlash choralarini ko'rish, shu maqsadda «Sharqiy-Janubiy Ittifoq» bilan aloqa o'rnatish, o'lka muxtoriyati moliya ishlarini ta'sis qilishga kirishish, xalq militsiyasini tashkil qilish mahalliy millatlar huquqlarini himoya qiluvchi tadbirlar belgilash, askar tashkil qilish va boshqa vazifalar yuklatilganligi murojaatda ta'kidlandi.

Umummusulmonlar o'lka qurultoyi, birlik, hurriyat, tenglik, asoslarini tasdiq etdi. Turkistonning barcha fuqarolarini, musulmonlarini, rus yahudiylarini, ishchi, askar va evropalik dehqonlarni, o'lkada yashovchi hamma elat, xalqlarni, shahar va zemstvo idoralarini, barcha davlat mahkamalarini, umumiy va xususiy muassasalarini e'tirof etib, ularga o'z zimmalariga olgan og'ir vazifalarini hal etishda yordam berish ham shu murojaatda ko'rsatildi.

Hurriyatga erishgan Turkiston o'z hududida, o'z joyiga o'zi xo'jayin bo'lishi, o'z tarixini o'zi vujudga keltirishi davrini boshlab berganini murojaat uqtirib o'tdi.

«Biz,-deyilgan edi unda,-oldimizda turgan masalalarning muhimlig'in va ulug'lig'in komil suratda anglab, ham ishlagan ishlarimizning xaqligiga ishonib, xudodan madad tilab ishni boshlaymiz.»

---

¹ Doniyorov Shoniyoz. Muxtoriyat qismati...161-bet.

Murojaat o'lkaxalqlari, ayniqsa musulmon aholisi tomonidan zo'r quvonch va tantanavor qabul qilindi.

Xalq ko'pdan beri orzu qilib kelgan milliy davlatga ega bo'lganidan behad shodu-hurram edi.

Muxtoriyat e'lon qilingan kundan boshlab omma o'rtasida o'zining siyosiy faoliyatini avj oldirdi. Eng avvalo musulmon siyosiy tashkilotlari va ular ixtiyoridagi targ'ibot hamda tartibot ishlarini kuchaytirdi. Taraqqiyparvarlar, ma'rifatparvar milliy yoshlar guruhi va uyushmalari ham muxtoriyatni keng targ'ib etdilar. Toshkentda «Ishchilar to'dasi», Andijonda «Ma'rif havaskorlari» uyushma va jamiyatlari Muxtoriyat manfaati yo'lida ish olib bordi. Ularning faoliyatida Toshkentda Akmal Ikromov, Andijonda Usmonxon Eshonxo'jaev va boshqalarning o'rni katta bo'ldi. Muxtoriyat o'zbek, rus va qozoq tillarida gazetalar chiqara boshladi. Bu «El bayrog'i», «Svobodniy Turkestan» va 1917 yil 13 dekabrda rus tilida chiqq boshlagan «Izvestiya Vremennogo Pravitelstva Avtonomnogo Turkestana» shular jumlasidandir. Obidjon Mahmudovning bosmaxonasi ham muxtoriyat hukumati xisobiga o'tdi.

Qo'qon shahridan Muxtoriyat hukumati nomidan uezdlar komissarlariga va mansabdor shaxslarga farmoyishlar, telegrammalar va turli ko'rsatmalar yo'llanib, ular orqali joylarda Muxtor Hukumatning birdan-bir qonuniy hukumat ekanligi va shu bois faqat uning ko'rsatmalarini tan olish lozimligi ta'kidlandi. Shunday hollar ham bo'ldiki, joylardagi ishchi, askar va dehqon deputatlari Sovetlari Muxtoriyatni tan olamay uning farmoyishlarini ham yo'qqa chiqarishga harakat qildilar. Jumladan, Kattaqo'rg'on Soveti 1918 yil 11 yanvarda shunday yo'l tutdi. Muxtor Hukumat bunday urinishlarni daf etish choralari ko'rdi.

Muxtoriyat hukumat shoshilinch ravishda 30 million so'mlik zayom chiqaradi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad hukumatni iqtisodiy jihatdan mustahkamlash va milliy armiya tuzish edi. Milliy qo'shin tuzish harakati boshlab yuborildi. Avval boshda hukumat ixtiyorida 60 yollanma askar bo'lgan bo'lsa, qisqa fursatda Muxtoriyat ixtiyorida 2 ming kishilik qo'shin hozir bo'ldi. Bundan tashqari Qo'qon militsiyasining boshlig'i Ergashning qo'l ostida ham anchagina kuchlar bor edi. Milliy armiyada horijdan chaqirilgan harbiy kishilar, aksariyat holda turk zobitlari yo'riqchilik ishlarini olib bordilar. Ayni vaqtda militsiya qismlarini tuzishga ham kirishildi.

Bu borada Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev bosh bo'lgan ichki ishlar vazirligi xalq militsiyasining tashkil bo'lishi katta voqea bo'ldi. Pul islohoti o'tkazishga kirishildi. Zayom chiqarildi. Muxtoriyat o'z bayrog'i va madhiyasini yaratdi. Shunisi e'tiborliki, Muxtoriyatni bir qator horijiy mamlakatlar ham tan oldi. Shu bois Muxtoriyat hukumati yordam so'rab horijiy mamalakatlarga murojaat qildi, ulardan ham moddiy, ham xarbiy yordamlar olishga muvaffaq bo'ldi.

1918 yil yanvarida Toshkent Jome masjididagi yig'inda nutq so'zlagan Shukurxon Hazratlari «... Muxtoriyatchilar yolg'iz emaslar. Ularni Angliya himoya

qilayotir» degan edi. Muxtoriyatni Angliya, Frantsiya, Germaniya, Turkiya va boshqa davlatlar qo'llab-quvvatlagan edilar¹.

Xullas, Turkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi o'lka xalqlarining tarixiy taqdirida buyuk burilish ahamiyatiga ega bo'lgan qarorlarni qabul qildi. Bu ulkan ahamiyatli voqea «Ulug' Turkiston» gazetasida o'z davrida odilona baholandi. Gazeta bu haqda quyidagi jummalarni yozdi: «Bolshevoylar hukumatining boshlig'i Lenin ham so'nggi farmonida Rossiyada yashagan millatlarga va shu jumladan Qozoqlar ila Turkiston musulmonlariga muxtoriyat e'lon qilib, o'z ishlarini qo'llariga olurg'a mumkin bo'lg'anlig'ini bayon etdi. Shunlikdan bukun Turkiston qurultoyining Turkiston Muxtoriyatini e'lon qilishi ham xalq, ham markaz hukumatining tilagiga hilof tuguldir. Zotan, so'nggi vaqtda mayda millatlar hammasi Muxtoriyat e'lon qilib etalar. Nufuzlari boshqalarga qaraganda yuzdan etmish besh bo'lg'on (75 foiz) millatlar erli muxtoriyat e'lon qilurg'a haqli edilar. So'nggi qoidalarga ko'ra yuzdan oltmish tashkil qilg'on (60 foiz) millatlarda muxtoriyat e'lon qilurg'a haqli sanala boshladilar. Hol shu ila yuzga tashkil qilg'an (95 foiz) Turkiston musulmonlarining Muxtoriyat e'lon qilishiga haqlari borlig'in hech kim inkor qilaolmasa kerak. Bizdan vakil chaqirg'an edi va yoxud biz bu ishni ertaroq ko'ramiz deb ko'rishurda o'rinsiz, ham musulmon manfaatiga hilofdir. Sakkiz oydan beri erli Turkistonning Muxtoriyati haqinda so'ylab kelib, kelubda bugun muxtoriyatga qarshi chig'alar va yohud tasdiq etmasdan mone' bo'lurg'a ekan, bu ish musulmonlarning butun orig'a imon va e'tiqodlarig'a qarshi bolta chopadig'on so'z bo'lajakdur. Musulmonlar bu kun muxtoriyat e'lon qilar ekan, buning ila hech kimning huquqiga tegmaslar, bu bilan Turkiston Rossiyadan aslo ayrilmay, balki uning bir mustaqil a'zosi bo'lib qoladi. Turkistonda yashagan rus, yahudiy, armani va boshqa har millatga o'zining haqi berilar. Ular ham Turkiston muxtoriyatining teng huquqli bir a'zosi bo'lib yashajaklar.

Turkistonliklar... qon to'kilishidan saqlanub, mumkin qadar sabr qilurlar. Faqat shuni xotiradan chaqarurg'a yaramaydirki, Samarqanddan kelgan bir vakil qurultoyda aytdi:-«Turkistonning eri-bizning tanimiz, suvi-qonimizdir... Kimda-kim bu ikkisiga tegadurg'on bo'lsa, bizning tanimiz bilan qonimizga tuqlg'on bo'lajak»,- dedi.

Shu boisdan Turkiston xalqining huquqiga tajavuz qilinaversa, buning oxirida shunday ko'ngilsiz voqealar bo'lurg'a mumkindurki, bu voqealar oldinda so'ng'g'i Toshkent voqealarining (Toshkentdagi 1917 yil 13 dekabr voqealari nazarda tutilmoqda-mualliflar) bir kichkina bir ko'lanka bo'lib qoluvchi ehtimollarida yo'q tuguldir»¹. Kun tartibidagi endigi bosh muammo Turkiston musulmonlari IV qurultoyi qabul qilgan va ilgari surgan g'oyalarning hayotga tadbiiq etilishida, o'lkadagi keng mehnatkashlar ommasining bu qaror va g'oyalarni qo'llab-quvvatlashida, Turkiston muhtoriyati atrofida birlashib uning orqasidan faol ergashuvida qolgan edi.

---

¹Qosimov Yo'lchi. Qora ko'zaynak bilan yozilgan tarix. –Namangan, 1993, 28-bet.

¹ «Ulug' Turkiston», 1917 yil, 8 dekabr.

Turkiston Muxtoriyatining omma

tomonidan qo'llab-quvvatlanishi. Qo'qon shahrida Turkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo'lib o'tganligi va unda Turkiston muxtoriyatining tashkil etilganligi to'g'risidagi xabar tezda butun o'lka mehnatkashlar ommasi o'rtasida keng tarqaldi va katta qiziqish uyg'otdi. Turli shaharlar va tumanlarda Turkiston muxtoriyati baland va ko'tarinki ruh va shodu-xurramlik bilan kutib olindi, Muxtoriyatni qo'llab-quvvatlab joylarda ko'p ming kishilik miting va namoyishlar uyushtirildi. Jumladan, 1917 yil 6 dekabrda Toshkent shahridagi Eski Juvadagi Beklarbegi jome' masjidida uyushtirilgan miting bu xusuda xarakterlidir. Unda 60 ming shaharlik fuqarolar qatnashdilar. Mazkur mitingni tashkilotchilari «Soveti-Islomchi»lar va «Soveti ulamochi»lar edilar. «Ulug' Turkiston» gazetasining bergan xabariga qaraganda: «Masjidning ichki sahni va tomlari odam bilan liq to'lgan». Miting Saidg'ani Mahmud raisligida o'tgan. (Munavvarqori Abdurashidxonov, Mulla Odil, Sherali Lyapin va boshqalar uning o'rinbosarlari edilar). Gazeta miting qatnashchilari Turkiston muxtoriyatini batamom qo'llab-quvvatlaganliklarini yozadi. Miting Turkiston muxtoriyatidan boshqa hukumatni tan olmaslik to'g'risida qaror qabul qildi. Miting ishtirokchilari «Omin, ollohu akbar!» deb yuzlariga fотиha tortib Xalq kengashiga sodiq qolishga qasamyod qildilar.

Qabul qilingan qarorda jumladan, quyidagi satrlar bor edi: «Biz musulmonlar sinf ayrimalarga qaramasdan, Turkiston muxtoriyatini olqishlagan holda, Qo'qondagi favqulodda qurultoy tarafidan e'lon etilgan Turkistonda xalq hukumatini vujudga keltiruv haqidagi qarorga butun vujudimiz birla qo'shilib, ishonamizki, buyuk Rossiya inqilobi tarafidan e'lon etilgan hokimiyati asoslarining suyunchi haqini Rossiyaning birlashgan demokratiyasi Turkiston xalqining tarafidan bir og'izdan bayon etilgan tilagiga qo'shilar va o'z kunimizni o'zimiz qura boshlashda yordam etar.

Shunga imon etgan holda biz o'lkadagi hamma musulmonlarni Muhtoriyatli Turkiston hukumati atrofida jipslashib, hozirgi o'lka idorasi boshida bo'lib turgan muvaqqat tashkilotlar bilan qanday bo'lmasin dushmanlarcha muomala qiluvdan saqlanishga da'vat qilamiz.

Turkiston Muxtoriyati amaliy suratda tezroq vujudga kelishi uchun tinch va totuvlikni saqlashimiz kerak. Toki shuning orqasida o'zaro so'g'ish (urush-mualliflar) va bugundan e'tiboran hur bo'lgan Turkistonning bir to'g'on kabi xalqlarimiz orasida gunohsiz qon to'kilmasin».

«Yashasin Muxtoriyatli Turkiston»¹

Miting qatnashchilari Sovet hukumatiga nisbatan ham o'z munosabatlarini bildirdilar. «Ulug' Turkiston» gazetasi tarqatgan xabarlarga qaraganda mitingda hozir bo'lganlar «Xalq komissarlari sovetining «Davlat dumasini tarqatib yuborish to'g'risida»gi buyrug'ini «... bugungi kunda mutlaqo mumkin bo'lmagan hodisa» deb qoralaganlar. Chunki: «300 ming kishi nomidan demokratik yo'l bilan to'rt bosqichli saylov haqidagi qonunga muvofiq saylangan Toshkent Dumasi a'zolari o'rniga 700-

---

¹«Ulug' Turkiston», 1917 yil, 10 dekabr.

800 askar va ishchilar Aleksandrov parkida saylagan 4-5 komissar bilan almashtirilgan xolos.»²

Xullas, Toshkentda 6 dekabrda tashkil etilgan miting Turkiston muxtoriyatini himoya qilish bayrog'i ostida o'tdi va mehnatkashlar ommasining faolligini oshirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Turkiston muxtoriyatini qo'llab-quvvatlash va unga hayrihohlik harakatlari o'lka shahar va qishloqlarida ham bo'ldi. Bu haqda o'z vaqtida Turkiston o'lkasida chiqadigan ommaviy axborot vositalari keng ma'lumotlar berdilar.

1917 yil 1 dekabrda Namangan uezdida 10 mingga qadar kishi qatnashgan ommaviy xalq namoyishi bo'ldi. Unda namoyish qatnashchilari «Yashasun Muxtoriyatli Turkiston va uning hukumati!» degan shiorlar yozilgan da'vatlarini ko'tarib bordilar.³

Bunday harakatlar 6 dekabrda Andijon uezdi Jalolobod rayoniga qarashli Xonobod qishlog'ida ham bo'ldi. Bu erda bo'lgan bir necha ming kishilik namoyish qatnashchilari Fozilmon ota mozoridan to bozor joyga qadar yig'ilib turdi. Abdulla Eshon va Huseyn Validi namoyishchilar oldida so'zga chiqib xalqqa Muxtoriyatning tashkil etilishi va uning maqsadlari haqida gapirib berdilar. Namoyish qatnashchilari Turkiston Muxtoriyatini moddiy tomondan qo'llab-quvvatlash maqsadida 500 so'm mablag' to'plagan edilar.⁴

Turkiston Muxtoriyatini qo'llab-quvvatlagan tabriklar 7 dekabrda Qo'qon shahrida bo'lib o'tgan 42 jamoat tashkilotlarining qo'shma majlisida ham yuborildi. Bulardan tashqari Samarqand viloyati Sovetlari, Kaspiyorti viloyati qurultoyi va boshqalar Turkiston Muxtoriyatini tabriklab u bilan birga qo'shilajaklarini izhor etdilar.⁵

Milliy matbuot saxifalarida Turkiston o'lkasining taniqli ziyolilari-ma'rifatparvarlari, siyosiy va jamoat arboblari maqola va xabarlar bilan chiqib ularni muxtoriyatning tashkil topishi bilan tabrikladilar va xalq ommasini uning atrofida bir yoqadan bosh chiqarib birlashishga chaqirdilar. Bunda milliy istiqlolchi vatanparvar ma'rifatparvarlar: Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Mirmuxsin Shermuhammad o'g'li, Islom Shoahmedov, Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Hamza Xakimzoda Niyoziy va boshqalar edilar. Abdurauf Fitrat «Muxtoriyat» maqolasida dunyoga yangi kelgan muxtoriyatga nisbatan otashin mehr his va hayajon tuyg'usini quyidagi so'zlarda ifodalaydi: «Turkiston muxtoriyati... Temir hoqonning chin bolalari yonida turkistonli tubchak turklari orasinda, mundan ug'urli, mundan muqaddas, mundan suyunchli, bir so'zni borligiga ishonmayman. Turkiston turkning qonini qaynatuvchi, imonini yuksaltiruvchi bir quvvat bor esa yolg'uz shu so'zda bordir: Turkiston muxtoriyati!

Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qopondi, erimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz yumurildi, nomusimiz

² O'sha manba, 1917, 8-dekabr

³ «Ulug' Turkiston», 1917 yil, 13 dekabr.

⁴ O'sha manba, 1917 yil, 20 dekabr.

⁵ A'zamxo'jaev Saidakbar. Turkiston muxtoriyati, 33-bet

g'asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo'ldi, insonligimiz ayog'lar ostig'a olindi-tuzumli turdik, sabr etdik. Kuchga tayangan har buyrug'g'a bo'ysundik, butun borlig'imizni qo'ldan berdik. Yolg'iz bir fikrni bermadik, yashunturdik, imonlarimizma avrab saqladik: Turkiston muxtoriyati!

Mahkama eshiklaridan yig'lab qaytganda, yorug'siz turmalarda yotganda, yirtg'uvchi jandarmaning ketgusi bilan yiqilganda, yurtlarimiz yondirilg'anda, dindoshlarimiz osilg'anda ongimiz yo'qoldi, miyamiz buzildi, ko'zimiz yorug'siz qoldi, biror narsani ko'rolmadik. Shul chog'da, tushgun ruximizni ko'tarmak uchun shul qop-qoronu dunyoning bir erinda oydin bir yulduz yalqillab turar edi. Biror narsaga o'tmagan ko'zimiz shuni ko'rar edi. Ul nima edi? Turkiston muxtoriyati!

...Biz ishongan edik kim rus demokratiyasi, haqga tayang'an bir inqilob chiqarib, har millatning o'z xaqlarini qaytarur:

Inqilob bo'ldi. Rossiyaning «qo'shma xalq jumhuriyati» usuli bilan idora etiluri jarlandi (e'lon qilindi). Shul e'lon uzra yasalg'on Ukraina, tatar va boshqa millatlar muxtoriyatlari tasdiq etildi. Ko'nuk (navbat) Turkistonniki edi. Turkistonning tarixan poytaxtlaridan ikkinchisi bo'lgan Xo'qand shahrinda to'plangan Turkiston qurultoyi 27 noyabrining (milliy laylatulqadrimiz bo'lgan) yarim kechasinda Turkiston muxtoriyatini e'lon qildi.

Lekin shunisi borkim, bir millatning muxtoriyati yolg'uz bir qurultoyning e'loni bilan tamom bo'lmas. Muxtoriyatni olmoq va saqlamoq kerakdur. Qurultoy o'z ishini qildi. Qolganlari butun millatning vazifasidir. Muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch lozim. Muxtoriyatni bajarmoq uchun aqcha kerakdur. Bularni millat hozir qilsun»¹

Endigina 20 bahorni qarshilagan Abdulhamid Cho'lpon 1918 yilda Turkiston Muxtoriyatini tabriklab «Olloxu akbar» va «Ozod Turk bayrami» kabi she'rlarni bitdi. Uning «Ozod Turk bayrami» degan she'ri madhiya sifatida qabul qilingan edi. Jadidchi shoir o'z quvonchini quydagi o'tli satrlarda bayon etdi...

Ko'z oching boqing har yon!
Qardoshlar, qanday zamon!
Shodlikka to'lar jaxon!
Fido bu kunlarga jon!

Naqorat:

Turkistonli-shonimiz, Turkistonli-unvonimiz.
Vatan-bizni jonimiz, fido o'lsin qonimiz!

Bizlar temir jonlimiz!
Shavkatlimiz-shonlimiz!
Nomusli, vijdonimiz!
Qaynagan turk qonimiz!

Muxtoriyat olindi,

---

¹«Hurriyat», 1917 yil, 5 dekabr.

Ishlar yo'lg'a solindi.
Milliy marshlar chalindi,
Dushman o'rtandi endi!

Naqorat va xokazo.

Yuqorida qayd etilgan barcha fikr-xulosalar Turkiston o'lkasi fuqarolarining ijtimoiy-siyosiy faolligi va istiqloqlchilik harakati tobora kuchayib yangi mazmun sari rivojlanib borayotganligini ko'rsatar edi.

Turkiston o'lkasi xalqlarining muxtoriyat uchun kurashi tarixida ayniqsa 1917 yil 13 dekabrda Toshkent shahrida sodir etilgan qonli fojealar ayniqsa ayanchli va dahshatli iz qoldirdi, mustamlakachi Sovetlar hukumatining asl jallodlik va qonxo'rlik qiyofasini ochib tashladi. Chunki xuddi shu kuni Toshkent shahar Sovetining buyrug'i bilan qizil gvardiyachi askarlar muxtoriyat talab qilib chiqqan Toshkent shahar musulmon aholisini beayov qirg'in qildi, gunohsiz aholining qutlug' qonlari shahar ko'chalarida ariqdek oqdi. Turkiston xalqlarining istiqloqlchilik harakati tarixida bu kunning o'rni katta ekanligiga e'tibor berib, 1959 yil 17 iyulda AQSH kongressi mazlum xalqlar haftaligini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilganda, 13 dekabrni Turkiston kuni deb belgiladi.

Bu dahshatli voqea shunday sodir bo'lgandi.

1917 yil 6 dekabrda Toshkentning Eski Juva masjidida bo'lgan mitingda 13 dekabrda navbatdagi mitingni o'tkazishga qaror qilingan edi. Bu kun musulmonlar uchun muqaddas-Mavludi sharif bayram kuni edi. Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumati 13 dekabrni «Turkiston muxtoriyatining milliy jamg'armasiga pul yig'ish kuni» deb e'lon qildi va to'planadigan mablag'ni mustaqillik va ozodlikni mustahkamlashga xizmat qilajagini bildirdi.

Muxtor hukumat a'zolaridan M.Tinishboev, S.Gertsfeld, I.Shoahmedov, A.O'razaev va boshqalar imzo chekkan «Murojaatnoma»da Turkiston o'lkasi musulmonlarining favqulodda bo'lib o'tgan IV qurultoyining qisqacha ish yakunlari, Muxtor hukumat oldida turgan vazifalardan tashqari Turkiston o'lkasi xalqlariga qaratilgan chaqiriqlar ham bor edi. Bu chaqiriqda biz quyidagilarni o'qiyimiz: «Turkistonning barcha fuqarolari-musulmonlar, ruslar, yahudiylar, ishchilar, askarlar va dehqonlar, o'lkada yashab turgan barcha elatlar va xalqlar, shahar va zemstvo boshqarmalari, siyosiy, ijtimoiy va kasaba uyushmalari, barcha davlat, jamoat va xususy muassasalar, Turkiston xalq hokimiyati atrofida birlashib, uning zimmasiga yuklangan vazifalarni hayotga joriy etishda ko'mak berishga chaqiradi. Ko'z ko'rib, quloq eshitmagan darajada vahimali urushlar guldiragi ostida butun jahonga o't ketay deb turgan bir mahalda dunyo xalqlari o'z ozodliklariga zamin yaratadilar. Inson qoni bilan to'yingan er ko'klarga qarab oh chekadi va horigan inson kuchsizlanib qonli qilichini quyi soladi. Odamzodning aqlsizligi ilohiy ong oldida tan beradi va shunday kun yaqinlashadirki, butun er yuzida tinchlik barqaror bo'lib dunyo xalqlari mavjud kuch ila buzilgan hayotni qayta barpo etishga kirishadilar... Mana endi, zanjirlardan xalos bo'lgan Turkiston o'z eriga o'zi xo'jayin bo'lib, tarixini o'z yaratajak vaqti keldi. Bizlarning oldimizga qo'yilgan masalalarni nihoyatda ma'suliyatli va

ulug'vorligini anglagan holda, o'z ishimizning haqligiga juda chuqur ishongan holda biz Oллоhu taolodan o'z mehnatlarimizga rivoj so'raymiz va ishga kirishamiz»¹.

Xuddi shu kunlarda Toshkent shahar sovetiga Eski shahar aholisidan miting va namoyish o'tkazishni so'rab ariza beriladi. Toshkent shahar soveti arizani ijobiy hal qiladi va Eski shaharda miting va namoyish o'tkazilishiga ruxsat beriladi. Ammo yangi shaharda bunday tadbirlarga ijozat etilmaydi.

Miting 13 dekabrda Shayxontohur masjidi oldida soat 12 00 da boshlandi. Ko'p ming kishilik mazkur mitingda turli siyosiy-partiyalarning rahbarlari va Sovetlar Xalq komissarlari qo'mitalari a'zolari qatnashdilar. Har qancha ta'qiqlarga qaramasdan miting va namoyishda musulmonlardan tashqari ruslar, armaniylar, yahudiylar, xullas bolshovoylardan boshqa barcha ijtimoiy-siyosiy guruhlarining vakillari ishtirok etdilar.

Jadidchilik harakatining atoqli va yirik vakillaridan biri Munavvarqori Abdurashidxonov mitingni ochar ekan, yig'ilganlarni muborak bayram ayyomi bilan tabriklaydi. Mitingda Toshpo'latbek Norbo'tabekov va Sadridin Maxdumlar kotiblikka saylandilar. Bu erda hozir bo'lgan islom ulamolari Qur'oni Karimdan suralar o'qiydilar. Turli siyosiy va ijtimoiy tashkilotlarning vakillari mitingda so'zga chiqib mehnatkash ommaning muxtoriyat uchun kurashga chaqirdilar, ular o'zlarini Xalq komissarlari atab xalq manfaatiga, millat manfaatiga qarshi bo'lgan bolshovoylarni, keskin tanqid qildilar. Mitingda otashin nutq so'zlagan bunday shaxslar Munavvarqori Abdurashidxonovdan tashqari Said G'anixon, Sherali Lyapin, Mullo Odil muftiy va boshqalar edilar. Rus fuqarolari nomidan mitingda doktor Shortts faol qatnashdi va u miting vakilligiga saylandi.

Qora kuchlar har doim ommaviy xalq harakati uyushgan mazmun kasb etib, rivojlanib borayotgan paytda uni barbod qilish va payini qirqish maqsadida ayg'oqchilarni ishga soladilar va g'alamislik kabi ishlarni amalga oshiradilar. Bu safar ham xuddi shunday bo'ldi. Shayxontohur masjidi maydonida miting qizib turgan bir paytda bir guruh ayg'oqchilar shumlik niyatida to'planganlarga qamoqxonaga borib sobiq muvaqqat hukumat a'zolaridan komissar G.I.Dorrer va boshqalarni tezlik bilan ozod qilish va so'ngra hokimiyatni qo'lga olish kerak, degan taklifni ilgari surdilar. Qoni qaynab turgan bir guruh miting qatnashchilariga bu chaqiriq o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ular darhol umumiy ommadan ajralib, O'rda ko'prigidan o'tib yangi shaharga-qamoqxonaga tomon yurdilar. Ana shu tariqa ayg'oqchilarning ig'vogarlik harakati tufayli birinchidan, umumxalq yagona ommaviy mitingi ikkiga bo'linib ketdi va kuchsizlandi. Ikkinchidan esa uyushgan, ongli va maqsadli kurash usuli o'rniga olomon kurashi, stixiyali boshboshdoqlik kurashi yo'liga o'tildi. Bunday kurash usuli bolshevoylar bosh bo'lgan Toshkent sovetlar hukumatiga qo'l kelar edi, ular bu ig'vogarlik va boshboshdoqlik harkatidan o'zlarining razil maqsadlarida bahona sifatida foydalanishlari mumkin edi. Shunday bo'ldi ham. Buni voqealarning so'ngi rivojlanib borishi ochiq-oydin ko'rsatdi.

Yangi shahar tomon namoyishchilarning bir guruhi shahar soqchilari boshlig'i Gurovichni garovga qo'lga oldilar. So'ngra ular qamoqxonaga tomon yurib Muvaqqat

---

¹ A'zamxo'jev Saidakbar . Turkiston muxtoriyati 134-bet

hukumat a'zolarini ozod etishni talab qildilar. Qamoqxonadan Dorrer va Ivanov ozod etildilar. Namoyishchilar ularni avtomobilga o'tqazib Kaufman bog'i (Hozirgi Amir Temur hiyoboni) tomon yurdilar. Qizil gvardiyachilar mashinani to'xtatmoqchi bo'lganlarida yana ig'vogarlik bilan olomon ichidan o'q otila boshladi. Bu askarlarga javob o'ti ochishga bahona bo'ldi. Dastlab miltiqlardan so'ngra pulemyotlardan bebosh olomon namoyishchilari to'dasi ustiga do'ldek o'q yog'dirildi. Ana shu to's-to'polonda Eski shaharlik musulmonlardan 16 kishi qurbon bo'ldi. Bolshovoylar Dorrer va Ivanovni qo'lga olib otib tashladilar. Mazkur fojea munosabati bilan Turkiston muxtoriyati rahbariyati xalqqa qarata murojaat qildilar.

Unda bunday deyilgan edi: «Biz Xalq Majlisi va Turkiston muxtoriyati Muvaqqat hukumatining a'zolari chin yurakdan taassuf bildiramiz va turkistonlik musulmonlarning ezgu his-tuyg'ularini haqoratlovchi bu voqealarga qarshi chiqamiz. Ana shu munosabat bilan bizlar mamlakatda tartib va osoyishtalik o'rnatilishi uchun zaruriy choralar ko'rilishi yo'lida barcha kuchlarimizni ishga solamiz. Hozircha esa Turkiston xalqidan sobitlik va xotirjamlik ko'rsatishlarini so'raymiz. Bu eng og'ir kunlarda musulmonlarning tinchlikni saqlab qolishlari nihoyatda zarurdir.»¹

Qonli fojea sodir etilgan zahotiy oq Toshkentdan Petrogradga Xalq Komissarlari Sovetiga quyidagi mazmunda telegramma jo'natiladi: «Qo'qonda reaksion burjuaziya tomonidan tayyorlangan musulmonlar qurultoyi Turkiston muxtoriyatini e'lon qildi, endi vujudga kelgan muxtoriyat hukumati Turkiston proletar ommasi tomonidan tan olingani holda, bor kuchi bilan o'lkani ayrim shaharlarida muxtoriyatni e'lon qilishga tayyorlanmoqda. Shu yil 13 dekabrda Muhammad payg'ambar tug'ilgan kunda Toshkentda muxtoriyat e'lon qilindi»². Mazkur telegrammaga javoban Petrogradan «Joylarda hokimiyat siz, o'zingiz, demak, siz o'zingiz buyruqlarni ishlab chiqing» degan mazmunda telegramma Toshkentga jo'natildi.

Ana shundan so'ng, Turkiston Xalq Komissarlar Soveti Muxtoriyat masalasida maxsus qaror qabul qildi va Ijroiya Qo'mita tasdiqladi. Mazkur qaror deyarlik bolshovoylarning nashriga aylanib qolgan «Nasha gazeta»da e'lon qilindi. Unda jumladan bunday deyilgan: «Turkiston Ta'sis qurultoyi chaqiriladi. Faqat uning o'zigina Turkiston o'lkasi Muxtoriyatini e'lon qilishga haqlidir». Bizningcha bu qaror ortiqcha izohga muhtoj emas. Bolshovoylar Turkiston musulmonlarining favqulodda chaqirilgan IV qurultoyi tomonidan e'lon qilingan Turkiston Muxtoriyatini tan olmadilar. Ular Turkiston o'lkasi Ta'sis majlisini o'z tashabbuslari bilan chaqirib o'zlariga ma'qul va o'zlariga yoqadigan muxtoriyatni kelajakda tashkil etishni rejalashtirgan edilar. Oqibatda shunday bo'ldi ham.

Shu narsaga alohida e'tibor berish joizki, Turkiston o'lkasidagi siyosiy guruxlarning Turkiston Muxtoriyatiga bo'lgan munosabati turlicha bo'ldi. Bu tabiiydir, albatta. Bolshovoylarning Turkiston Muxtoriyatiga salbiy munosabati yuqorida ta'kidlandi. Buning ajablanarli joyi yo'q. Chunki mustamlaka o'lkasi bo'lgan

¹ Saidakbar A'zamxo'jaev. Turkiston muxtoriyati... 138-bet.

² «Nasha gazeta», 1917 yil, 15 dekabr.

Turkistonda hokimiyatni hech kim bilan bo'lishmasdan yolg'iz o'z qo'liga olishga intilayotgan bolshovoylarni bu borada pozitsiyasini to'g'ri tushunsa bo'ladi.

Fevral fevral inqilobidan so'ng Turkistonda qaror topgan muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi, kadetlar, eserlar va mensheviklar partiyalarining vakillari Turkiston o'lkasi xalqlariga muxtoriyat huquqi berilishi tarafdori bo'lgan. Ammo eng afsuslanadigan va nadomad chekadigan joyi shundaki, Turkiston muxtoriyati masalasida tub erli musulmon xalqlarning istiqloqlilik harakati fidoyilari saflarida muvaffaqiyat va yutuqning eng zarur sharti-o'zaro birlik, hamdardlik va hamkorlik bo'lmadi. Taqqoslash ma'nosida quyida karakterli bir misolni keltirish ibratli saboqdir. Turkiston eserlari 1918 yilning 8-10 yanvarida bo'lib o'tgan ikkinchi qurultoylarida Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumatini qo'llab-quvvatlabgina qolmadilar, hatto majlisiga o'z vakillari Skomoroxovni yuborishga qaror qildilar.

Mahalliy musulmonlar vakillari bo'lgan «Soveti Ulamo»chilar esa har galgidek bu safar ham Toshkentdagi Jome' masjidi maydonidagi miting davomida Turkiston umummusulmonlarining yagona jabhasini bo'lib yuborish yo'lidan bordilar. Bu quyidagi hollarda o'z aks-sadosini topdi. Jome' masjididagi mitingda ulamochilarning vakillari so'zga chiqib muvaqqat hukumatni tanqid qildilar, «...ular shu vaqtgacha bizning mafaatimiz uchun hech narsa qilolgan yo'q», dedilar va uni qo'llashdan bosh tortdilar. Bu oddiy xalq ommasini gangitib boshi berk ko'chaga kiritib qo'yar edi.

«Ulug' Turkiston» gazetasi muhbirining qayd etishicha ulamochilarning tutgan yo'li musulmonlar o'rtasida keng tarqalib fikrlarning bo'linishiga sabab bo'lgan. Ularning ba'zilari hayron bo'lib: «bu qanaqasi?! Avvaliga «Ulamo» bizni Muxtoriyat uchun qasamyod qildirdi, endi esa qarshi bo'lishga chaqiryaptimi?»

Darvoqe mazkur mitingda bunda-buyon Toshkentda alohida muxtoriyat e'lon qilinib, uning nomidan ish ko'rilishiga qaror qilinadi¹.

Bu voqea keng jamoatchilik o'rtasida parokandalikka sabab bo'ldi. Hatto «Ulamo»chilar safida ham tushunmovchiliklarni keltirib chiqardi. Jumladan Toshkent «Ulamo»chilarning Turkiston Muxtoriyatini tan olmasdan o'zlariga boshqa bir «Toshkent ulamosi jumhuriyati» deb ataluvchi muxtoriyatni tashkil etish borasidagi xabar Farg'onalik ulamochilar qulog'iga etib borgach, ular to'planishib darhol bu masalani muhokama qildilar. Toshkentlik ulamochilarning bunday hatti-harakatidan norozi bo'lgan Farg'onaliklar yagona bir fikrga kelishib Toshkent «Soveti Ulamo»siga murojaat etdilar. Bu murojaat nomani Toshkentga qo'qonlik ulamochi Mulla Kamol Qozi va marg'ilonlik domullo Qosimxon qozi olib kelgan edi. Murojaatnomada Farg'onalik Ulamochilar o'z maslakdoshlarining umumturkiston ittifoqidan ajralmaslikka da'vat etdilar. Unda quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Rus zolimlaridan xalos bo'lmoqlik uchun Turkiston ahli va uning vakillari Muxtoriyat e'lon qildilar. Shunday muhim va ma'suliyatli vaziyatda biz ihtilof holatida bo'lishimiz yaxshi emasdur. Muborak vatanimiz va dinimizni salomatligi ittifoq va ittihoddadur»¹. Farg'ona ulamochilari o'z murojaatlarida «Hadis»dan musulmon ummati birligi to'g'risida aytilgan so'zlarni namuna tariqasida keltirib umummusulmonlar birligini

¹«Ulug' Turkiston», 1918 yil, 10 yanvar.

¹ «Ulug' Turkiston», 1918 yil, 26 yanvar.

mustahkamlash va Turkiston muxtoriyati atofida yanada kuchliroq jipslashishga da'vat etdilar.

Turkiston muxtoriyatini himoya qilishda Qo'qon shahrida o'z ishini boshlagan musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining I favqulodda qurultoyi qabul qilgan qarorlarning ahamiyati katta bo'ldi. Mazkur qurultoyda 200ga yaqin vakil qatnashdi: 93 kishi Farg'ona viloyatidan, 40 kishi Samarqand viloyatidan, 30 kishi Sirdaryo viloyatidan, 5 kishi Kaspiyortidan, 4 kishi Buxorodan va hokazo. Qurultoy ishida turli gurux va tashkilotlarning vakillari qatnashdilar. «Musulmon mehnatkashlar»dan 100 kishiga yaqin, xizmatchi va dehqonlardan-10, musulmon askarlardan-16, ishchilardan-2, xususiy jamiyatlardan-5, viloyat sovetlaridan-1, sartarosh-1, talabalardan-6 kishi edi. Mazkur qurultoy o'z tarkibiga ko'ra uning mohiyati va xarakterini ochiq-oydin ifoda etsada bolshovoylar qurultoyini tan olmasliklari aniq edi. Lekin shunga qaramasdan, o'z vaqtida «Ulug' Turkiston» gazetasi bu haqda shunday yozgan edi: **«Bolshovoylar bunga qadar Qo'qonda bo'lg'on 4-favqulodda musulmonlar s'ezdini boylar ila mullalar (burjuylar) qurultoyi deb qaradilar va shul bahona ila idorani muxtoriyat hukumatiga bermiylar edi. Endi bu bahonag'a joy qolmag'on bo'lsa kerak. Chunki hozir Turkiston muxtoriyati ishchi, dehqon va ular tarafidan buyuk bir miqdorda vakillar saylanib, muxtoriyat idorasi tamomila demokratiya asosina qo'yildi. Bundan so'ng bolshovoylar qanday bir bahona topib muxtoriyatga qarshi turalar ekan?»**²

Turkiston muxtoriyatiga nisbatan munosabat Qo'qonda ochilgan qurultoyning bosh vazifasi hisoblanar edi. Musulmonlarning ishchi, askar va dehqon deputatlari I Qurultoyining ochilishini Turkiston Harbiy Soveti rahbari Orif Klevleev, Qozon musulmonlari Harbiy Soveti vakili askar Ismat Ubaydullin, Kavkaz musulmonlaridan Piri Mursilzoda, Samarqand ishchi va askar deputatlari Soveti vakili Ponomarev, Qo'qon uezd komissari Akaev, Toshkent Harbiy Soveti a'zosi Sulonov, Qo'qon shahar hokimi o'rinbosari. O.Mahmudov va boshqalar qo'llashdi. Qurultoyda Muvaqqat xalq majlisi nomidan Islom Shoahmedov va eserlarning vakili Miller nutq so'zlab tabrikladilar.

Qurultoy ishtirokchilari 1917 yil 13 dekabrda Toshkentda bo'lib o'tgan xunrezlik va fojealar munosabati bilan qurbon bo'lganlar xotirasini yodga oldilar va Qur'onu Karimdan tilovatlar o'qidilar. Shundan so'ng qurultoy hay'ati saylandi. Uning tarkibiga Abdulla Avloniy, Sanjar Asfandiyorov¹ va boshqalar kiritildi.

Qurultoyda Kun tartibidagi bosh masala-Turkiston muxtoriyatiga munosabat, keskin bahs, munozaralar va tortishuvlar bilan bir necha kun Qurultoyda muhokama qilindi. Nihoyat qurultoy Turkiston muxtoriyati Muvaqqat hukumatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida qaror qabul qildi. Qurultoy qabul qilgan qarorda musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari anjuman vakillarini Turkiston muxtoriyati muvaqqat hukumati tarkibiga kiritishni maqsadga muvofiq deb topdilar.

² «Ulug' Turkiston», 1918 yil, 4 yanvar.

¹ O'sha manba.

Qurultoyda Petrogradga, Xalq komissarlari soveti raisi V.I.Lenin nomiga telegramma yuborishga qaror qilindi. 1917 yil 27 dekabrda jo'natilgan telegrammada bunday deyilgan edi: «Xalq Komissarlari soveti e'lon qilgan shiorlar Turkistonda joriy etilmoqda. Butun Turkiston xalqi ikkala qurultoyda Turkiston muxtoriyatini bir ovozdan e'lon qildi va Turkiston Ta'sis majlisiga o'lkani boshqarishning so'nggi shaklini ishlab chiqish taklif etildi. Barcha shahar va qishloqlarning turli tashkilotlari namoyishlar va qarorlarida muxtoriyatning e'lon qilinishini qo'llab-quvvatlayaptilar. Saylangan Xalq Sovetida ruslar va ovrupoliklar shahar va qishloq aholisining 2 foizini tashkil etsada, biz tomonimizdan 33 foiz o'rin ajratilgan, xalqlarning urushga chek qo'yilishi, anneksiya va kontributsiyasiz sulx tuzilishiga bir ovozdan qo'shilamiz.

Musulmon proletariatining favqulodda Qurultoyi Xalq komissarlari Soveti tomonidan Turkiston muxtoriyatining mustahkamlanishi uchun haqiqiy choralar ko'riladi, shu bilan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash to'g'risidagi shiorining qat'iyligi va bunga chin dildan intilayotganligini namoyish etadi, deb ishonadi. Turkiston musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining I- favqulodda qurultoyida qabul etilgan qarorlar haqida ma'lumot berib, sizlardan Rossiya demokratik respublikasining oliy hokimiyati sifatida Toshkent Xalq Komissarlari Sovetiga hokimiyatni Turkiston muvaqqat hukumatiga topshirsh to'g'risida farmoyish berishingizni so'raymiz. Bu bilan siz Turkistonni juda katta falokatga olib keluvchi anarxiya va qo'sh hokimiyatchilikdan qutqargan bo'lur edingiz»².

Mazkur telegrammaga 1918 yil 5-yanvarda sovetlar hukumatining millatlar ishlari bo'yicha komissari I.V.Stalindan quyidagi mazmunda javob jo'natiladi: «Toshkentdagi Sovet komissariatini yo'q etish haqida Petrogradga murojaat qilishning ehtiyoji yo'q, agar komissariatni istamasangiz, uni kuch bilan yo'qota olasiz»³. Butunrossiya Ta'sis majlisiga Farg'onadan saylangan eser Vadim Chaykinning Qo'qonda tashkil topgan Muxtor jumhuriyatni saqlab qolishda yordam so'rab o'sha I.V.Stalinga telegraf orqali murojaatiga kelgan javobi ham xuddi shu telegramma ruhida yozilgan edi. Bu telegramma o'z mohiyat-mazmuniga ko'ra sovetlar hukumati zo'rlikka tayanuvchi mustamlakachilik siyosatining yorqin ko'rinishi edi. Chunki uning mazmuniga ko'ra sovetlar Turkiston o'lkasidagi tub erli musulmon aholi istak-hohishi bilan hisoblashmas, o'z taqdirini o'zi belgilamoqchi bo'lgan o'lka xalqlarini sovetlar Rossiyasi bilan to'g'ridan-to'g'ri qon to'kishga, urushga chorlar edi. Petrogradga o'tirgan mustamlakachi bolshovoy korchalonlar bu urushda albatta g'alaba qozonajaklarini yaxshi bilar edilar. Turkiston muxtoriyatida kuch yo'q edi, u hali hokimiyat o'laroq batamom shakllanib ulgurmagan edi.

Toshkent Sovetlar hukumati Turkiston muxtoriyati timsolida o'zining asosiy raqibini ko'rdi va uni yo'q qilish uchun tayyorgarlikni boshlab yubordi. Buni Toshkentdagi Sovet komissari bolshevik P.G.Poltoratskiyning musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining favqulodda I qurultoyida so'zlagan nutqi mazmunidan ham payqab olish mumkin.

² «Ishchilar dunyosi», 1918 yil, 2-son, 22-23-betlar.

³ A'zamxo'jaev Saidakbar. Turkiston muxtoriyati... 141-bet.

U bunday degan edi: «Biz kambag'allarning muxtoriyatiga qarshi emasmiz, ammo biz boylarning muxtoriyatiga qarshimiz. Biz muxtoriyat uchun kurashar ekanmiz, burjuaziya qo'lidagi hokimiyatni o'zimiz uchun tortib olganimiz yo'q, biz ishchi sinf va kambag'allar uchun tortib oldik. Biz hokimiyatni rus burjuaziyasi qo'lga topshirish uchun tortib olganimiz yo'q. Hokimiyatni biz ishchi va askar deputatlari Soveti uchun oldik. Biz musulmon mehnatkashlarini o'z tarafimizga qo'shilishlari uchun ishlab keldik va ishlayveramiz»¹. P.G.Poltoratskiyning nutqi munosabati bilan qurultoy qatnashchilari unga o'z munosabatlarini bildirdilar. Jumladan, Mustafo Cho'qaev shunday degan: «Biroq Poltoratskiyning so'zlariga hech kim ishonmadi, chunki Turkistonda sovet hokimiyati asosga ega emasligi ochiq-ravshan bo'ldi».² Ushbu masalada maxsus qaror qabul qilindi. Mazkur qarorda quyidagilarni o'qiymiz: «27 noyabrda bo'lib o'tgan umummusulmon s'ezdida Turkistonning muxtoriyat deb e'lon qilinishi munosabati bilan o'lkada vujudga kelgan vaziyatni muhokama qilib, o'lka qurultoyi shuni bayon qiladiki, bu qurultoy burjuaziya qurultoyi bo'ldi, degan gaplarni ba'zi guruhlar tomonidan tarqalishi xaqiqatga to'g'ri kelmaydi, zero, 27 noyabrdagi qurultoy umummusulmonlar qurultoyi bo'lib, unda butun aholi vakillari qatnashdi.

«Mazkur qurultoy mavjud Sovetga va Turkiston muxtoriyati hukumatiga to'la ishonchdadir, uning tarkibi ishchi va dexqonlar manfaati uchun xizmat qiluvchi taraqqiyparvar ziyolilarimiz hamda diniy tarbiyachilarimiz-Qur'oni sharifni o'rgatuvchi inqilobiy domlalarimizdan iborat». Ichki ishlarga aralashishlarni nomaqbul deb bilgan qurultoy «rus demokratlarini» «Sharq xalqlariga murojaatnoma»dagi shiorlarni amalda ko'rsatish va ularga rioya etishga chaqiradi»³.

Qurultoyda Turkiston muxtoriyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida qaror qabul qilingach P.G.Poltoratskiy va unga qo'shilganlar guruhi qurultoyni tashlab chiqib ketdilar.

Bundan tashqari «Ulug' Turkiston» gazetasining yozishicha Ettisuv qirg'izlari (qozoqlari) Milliy tashkilotinig ba'zi bir vakillari Turkiston muxtoriyatiga qo'shilishni istamadilar va o'z vakillarini Semipalatinskda o'tishi mo'ljallangan «Alash» firqasi qurultoyiga yuborishga qaror qildilar. Albatta Ettisuv musulmonlarining bo'linishdan iborat tutgan bu yo'li Turkiston muxtoriyati uchun kurash jabhasi kuchlarini kuchsizlantirdi. Bundan Toshkent sovetidagi qizil saltanat mustamlakachi unsurlari ustalik bilan foydalandilar. Ular Turkiston muxtoriyatini tan olmasdan, o'zlarining butun diqqat- e'tiborlarini uni yo'qotishga qaratdilar. Toshknet sovetlari o'z tashviqot-targ'ibotlarida Turkiston muxtoriyatini keng ommaga aksilinqilobchi, burjua millatchi hukumat deya tushuntirdilar. Bu borada ular «Nasha gazeta»dan ustalik bilan foydalandilar.

Turkiston Muxtoriyatining

---

¹ O'sha asar, o'sha joy.

² Mustafo Cho'qaev. Istitqolol jallodlari. Toshkent. 1993, 48-bet.

³ A'zamxo'jaev Saidakbar. Turkiston muxtoriyati. Toshkent. «Fan».1996, 47-48-betlar.

bo'lsheviklar tomonidan tugatilishi. Toshkent sovetlari Turkiston muxtoriyatini yakka qo'yish maqsadlarini ko'zlab o'z qo'lidagi barcha imkoniyatlarini ishga soldi. Toshkent shahar Dumasini tarqatdi, «Turkestanskiy vestnik» gazetasini yopdi va hokazo. Sovetlarning bu va shunga o'xshash ko'rgan tadbirlari Turkiston muxtoriyatiga nisbatan amaliy va rejali hujum boshlanganligidan dalolat berar edi.

1918 yil yanvaridan O'lkasi Soveti Turkiston muxtoriyatini tugatish maqsadida ochiqdan-ochiq amaliy harakatlarni boshlab yubordi. Uni o'sha yili 19-26 yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston o'lkasi Sovetlarining IV qurultoyi qabul qilgan qarorlar yaqqol ko'rsatdi. Qurultoyda so'zga chiqqan Toshkent soveti raisi bolshevik I.O.Tobolin bunday degan edi: «Biz nafaqat Rossiya xaqida, balki mehnatkashlar haqida qayg'uryapmiz, agar xalq hohish irodasi bu o'lkaning Rossiyadan ajralib chiqishini referendum orqali hal etishni istasa, uning ajralib chiqish huquqini saqlab qolamiz»¹.

U Turkiston muxtoriyatiga qarshi fikrini yashirib ham o'tirmadi. «Biroq,-dedi u,- muxtoriyatni hozir zudlik bilan amalga oshirish to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas. Zero muxtoriyatning eng birinchi shartiga ko'ra bu o'lkadan harbiy qo'shinlar olib chiqib ketilishi kerak. Agar biz muxtoriyat tushunchasidan kelib chiqadigan ana shu asosiy holatni amalga oshiradigan bo'lsak, unda inqilob biqiniga zarba bergan bo'lur edik, o'lkada esa yana aksil inqilobchilar hokimiyati qaror topar edi». Shuning uchun «Mamlakatning urush holatida ekanligini nazarga olgan holda, bizlar muxtoriyat holatidagi va hatto mustaqil davlatni tashkil etish uchun tayyorgarlik ishlarini boshlab yuboramiz».

I.O.Tobolin o'z so'zining oxirida qurultoy qatnashchilari e'tiboriga muhokama etilayotgan masala yuzasidan bolsheviklar fraksiyasi qarori matnini o'qib berdi:

«Inqilobchi sotsial-demokratlar partiyasi proletariat muxtoriyatini tashkil etish uchun harakat qiladi», Shu bois «deputatlarning kasaba Sovet (soyuz)lariga jalb etib, musulmon proletariatining sinfiy ongini ko'tarish» bo'yicha proletariat ommasini tayyorlash asosiy masala etib e'lon qilinadi. Muxtoriyatni e'lon qilish masalasi esa noaniq muddatga kechiktirib qoldiriladi.

Turkiston Sovetlari IV qurultoyi Turkiston muxtoriyatiga munosabat masalasini qizg'in muhokama qilib turgan paytda Turkiston muxtoriyati hukumati qurultoy nomiga telegramma yuboradi. Telegrammada 1918 yil 20 martda «umumiy, to'g'ridan-to'g'ri, teng va yashirin ovoz berish asosida,» Turkistonda Ta'sis majlisi chaqirish tadorigi (tayyorgarligi-mualliflar) borligi ma'lum qilinadi. Telegrammada yana shu narsa ta'kidlanadiki: «Turkiston Ta'sis majlisi xalqlarning barcha orzu-istaklarini amalga oshirishga da'vat etilgan bo'lib, Turkiston muxtoriyatida o'lkaning oz sonli aholisi va mehnatkash xalq huquqlarini himoya qilib, Rossiya inqilobi tomonidan oldinga demokratik qonun qoidalar bilan to'la kelishgan holda demokratiyani tashkil etadi»¹.

Ana shu munosabat bilan muxtor Turkistonning Xalq Majlisi (Milliy majlis) yana bir marta Turkiston xalqlariga «Xalq majlisi tomonidan mazkur holatning

---

¹A'zamxo'jaev Saidakbar. Turkiston muxtoriyati. T. «Fan», 1993, 50-bet.

¹O'sha asar, 49-50-betlar.

(moddaning) ishlab chiqilayotgani, hayotga tadbiq etilishi yuzasidan choralar ko'rilayotganini baralla ma'lum qilishni o'z vasifasi deb biladi».²

Ammo shunga qaramasdan Turkiston o'lkasi Sovetlarining IV Qurultoyi Turkiston muxtoriyati hukumatini tan olishdan bosh tortdi, uning a'zolarini qonundan tashqari deb e'lon qildi va hatto ularning boshliqlarini qamoqqa olish to'g'risida qaror qabul qildi. Xususan masalani yanada o'tlashtirgan holat Baynalminal ishchi va askar deputatlari sovetining «... boylar tomonidan e'lon qilingan Qo'qon hukumati tan olinmasin, uning a'zolari esa qonundan tashqari deb topilsin, boshliqlari qamoqqa olinsin!», degan talabidan so'ng kuchaydi. Qurultoy qarorida bunday deyilgan edi: «Inqilobiy sotsial-demokratlar partiyasi bir to'da rus va musulmon reaksionerlari boshchiligidagi burjua muxtoriyatiga qarshi shafqatsiz kurash e'lon qiladi va o'lkada proletar muxtoriyatni tuzishga intiladi».³

Turkiston muxtoriyatiga qarshi boshlangan siyosiy xuruj va qirg'in-barotning otashin va faol tashkilotchilari I.O.Tobolin, F.Kolesov, E.Babushkin, Turkiston harbiy komissari E.Perfilev va boshqalar bo'ldilar. Ular o'z faoliyatlarida qonxo'r bolshovoylar firqasi va qizil mustamlakachi saltanat sovetlar hukumatining yo'l boshchilari V.I.Lenin, I.V.Stalin va boshqa arboblarning to'g'ridan-to'g'ri buyruq va ko'rgazmalarini ado etdilar.

Turkiston muxtoriyati rahbarlari 1918 yil boshlarida Toshkentda o'zlariga qarshi katta fojeaviy qirg'inga tayyorgarlik ketayotganda zo'r matonat va irodani ishga solib muxtoriyatni mustahkamlash yo'lidagi qiyinchiliklarga qarshi sabr-toqat bilan ishlayotgan edilar. Bu qiyinchiliklar nimalardan iborat edi? Eng asosiy qiyinchilik birinchidan mahalliy tub erli aholi siyosiy saviyasining milliy istiqolol talablari darajasida rivojlanmaganligi edi. Bu Turkiston muxtoriyatini himoya qilish, uni qo'llab-quvvatlashda istiqololchi kuchlarning yagona jabha, yakka musht bo'la olmaganligida ko'rindi. Ikkinchidan, yanada kattaroq ahamiyatli qiyinchilik Turkiston muxtor hukumatining yashab qolishining sharti bo'lgan moddiy qiyinchilik edi. Bu ham albatta yana birinchi qiyinchilikka borib taqaladi.

Bolshovoylar oktyabr to'ntarishini Germaniya hukumatining bergan bir milliard nemis markasi evaziga amalga oshirganlari yuqorida ta'kidlandi. Turkiston muxtoriyatida bunday imkoniyat yo'q edi. Moddiy mablag'siz esa hech narsa qilib bo'lmasdi. «Ulug' Turkiston» gazetasida 1918 yil 4 yanvarda Potelyaxovning yozganiga qaraganda Turkiston muxtoriyatiga yahudiylar yarim million so'm yordam tariqasida berishgan. Namangan va Andijon banklari juda katta qiyinchiliklar bilan 500 ming so'mdan pul ajratganlar. Albatta bu mablag'lar muxtor hukumat sarf qilishi lozim bo'lgan harajatlar oldida urfoqqa arzimasi edi. Chunki birgina «Birlik tug'i» gazetasini moliyaviy qo'llab turish uchun 5 ming so'm, «Svobodno'y Turkestan» uchun esa 50 ming so'm xarajat qilinar edi. Qo'shinni ta'minlash uchun ketadigan

---

² O'sha asar.

³ O'zbekiston tarixi. (1917-1993 yillar). Ilmiy muharrir O'zbekiston F A Akademiyasi A.Asqarov-T: O'qituvchi, 1994, 32-bet.

moliyaviy xarajat to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi. Bu davrda qo'shinlar sonining xalq militsiyasidan tashqari 2 mingga etganligi yuqorida aytiladi.

Uchinchidan, eng muhim qiyinchilik Turkiston muxtoriyatini ko'krak kerib himoya qila oladigan milliy qo'shinning yo'qligi edi. 2 ming askar, buning ustiga yomon qurollangan, ular asosan tayoq, bolta, ketmon, oshpichoq, qilich, ayrimlari piltalarga bilan qurollangan qo'shin bilan uzoqqa borib bo'lmas edi. Chunki tish-tirnog'igacha zamonaviy qurollar: samolyotlar, o'zi yurar tanklar, bronepoezdlar, nayzali besh otar miltiqlar, pulemyotlar bilan qurollangan qizil kalla kesarlarga qarshi turishning o'zi bo'lmas edi. Buning ustiga 1918 yil 19 yanvarda Qizil qo'shinlar Orenburgni qo'lga kiritgach Moskva bilan Toshkent o'rtasida uzilib qolgan aloqa tiklandi. Natijada Markazdan Turkistonga qo'shimcha qo'shin kuchlari va qurol-aslaha yuborish imkoniyati tug'ildi. Bu hol o'z navbatida milliy istiqloq jabhasi kurashchilarining vaziyatini yanada og'irlashtirdi.

Toshkent Sovetlar hukumati Turkiston muxtor hukumatini keng mehnatkashlar ommasi o'rtasida chuqur tomir otishiga imkon bermaslik va uni beshikligidayoq bo'g'ib o'ldirish maqsadida 1918 yil yanvarning oxirlaridan boshlab qurolli hujumga tayyorlandi va ig'vogarlik bilan turli bahonalar izlay boshladi. Qo'qon Sovetlar hukumati ixtiyoriga eng ashaddiy qizil gvardiyachilarni, avstro-venger harbiy asirlar va asosan dashnoqlardan tashkil topgan kallakesar qismlarni yubordi.

29-30 yanvarda Qo'qonda favqulodda vaziyat mislsiz darajada keskinlashdi. Bu vaziyat arzimas bir bahona bilan portlab ketishi mumkin edi. Ana shunday bir sharoitda 30 yanvarda Qo'qon ishchi va askar deputatlari Sovetining majlisi bo'ldi. Unda Turkiston muxtoriyatini daf etishini amalga oshiruvchi organ-inqilobiy qo'mita (revolyutsion komitet) tuzildi. Uning raisligiga bolshevik E.G.Babushkin saylandi. Inqilobiy qo'mita tarkibiga tub erli aholi vakillaridan birorta kishi kiritilmadi.

Qo'mita o'z qo'lida chegaralanmagan hokimiyatni mujassamlashtirdi, unga katta vakolatlar favqulodda choralar ko'rish, hamma narsani sovetlar hokimiyatini himoya qilishga bo'ysundirish va safarbar etish huquqi beriladi. Inqilobiy qo'mita oldidagi eng asosiy bosh vazifa muxtoriyat hukumatini tugatish, shahar aholisini qurolli kuch bilan sovet hokimiyatini tan olishga majbur qilish, «Inqilobiy tartib» o'rnatishdan iborat edi. Inqilobiy qo'mita ishni evropalik ishchilar va temir yo'lchilarni qurol bilan ta'minlashdan boshladi.

Ayniqsa bolshovoylarning Qo'qon shahridagi arman millatiga mansub dashnoqlarni: baqollar, sartaroshlar, vino sotuvchilarni qurollantirishlari, haddan tashqari razil va jirkanch maqsadlarni ko'zlar edi. Toshkent, Skobelev, Andijon, Namangan va boshqa shaharlardan harbiy madad so'rab murojaat qilindi. 30 yanvarga o'tar kechasi no'malum kishilar guruhlari atayin ig'vogarlik bilan bahona uchun Qo'qon telefon stantsiyasiga, Qo'qon Sovetlar binosiga hujum uyushtirildi. Bu hujum Qo'qonda qizil qo'shin jallod kallakesarlarning ommani vahshiylarcha qirg'in qilishni boshlashi uchun shunchaki bir bahona bo'ldi. Xuddi shu kuni 30 yanvarda Qo'qondagi inqilobiy qo'mita Toshkentga I.O.Tobolinga, F.Kolesovga va Skobelev shahriga telegraf orqali xabar qildi va zudlik bilan yordam berishni so'radi. Inqilobiy qo'mita aholiga qarata murojaat qabul qildi. Murojaatda sodir etilgan voqealar uchun barcha va

asosiy ayb muxtoriyatchilarga qo'yildi. Inqilobiy qo'mita o'z tarkibidan maxsus guruh tuzdi va uning oldiga muxtoriyat hukumati a'zolari hibsga olish vazifasini qo'ydi.

Inqilobiy qo'mita Turkiston muxtoriyati a'zolariga ultimatum topshirdilar va 2 soat muddat bilan taslim bo'lishni talab qildilar. Lekin Mustafo Cho'qaevning xotirlashicha «31 yanvar kunduz soat 12 da Xo'qand bolsheviklarining bizga bergan ultimatumini tekshirib o'tirganimizda bir to'xtovsiz miltiq otuvchilar bolsheviklar bo'lib chiqdi. Bolsheviklarning ultimatumida bizga 2 soat muddat tayin etilgan va ul muddat 2 soat 20 minutda to'lar edi: Nechundir alar shartnomasiga xilof xarakterga kirishib muomala yo'lin kesdilar. Soveti islomiya yurtinda hukumat qo'shinlaridan boshqa xalqda jiyilg'an edi. Bolshevik soldatlari yaqinlashib kelarlar, degan xabarni eshitib boshqa xalq torlan kibik hukumat kishilarida ikkinchi bosh qo'shurg'a yo'l qolmagach tarqalishdilar. Chunki xalq muvaqqat hukumatning (Qo'qon muxtoriyati-mualliflar) alida bo'lsa kelishurmiz, bolsheviklarga qarshi qurol ko'tarmangiz» -degan so'ziga quloq solmay, har qaysi borincha so'g'ish asboblarin olib o'ramg'a chiqdilar. Bolsheviklarning va'dalaridan ilk ota boshlovlari xalqning ko'nglini, alar muvaqqat hukumatigina tug'il, butun xalqqa qarshi harakat boshladilar, degan qo'rquv soldi. Bu vaqt muvaqqat hukumatining yo'li butunlay kesilgan edi.

Qo'qonda bo'lgan bu ko'ngilsiz voqeani siyosiy sabablaridan boshdan oyoq yozuvni hozirgi zamon ko'tarmiy»¹.

Ana shu tariqa, Qo'qon shahrida bolshovoylar musulmon xalqlarni qirib tashlashdan iborat dahshatli fojeani boshlab yubordi. Turkiston o'lkasi Xalq Komissarlari Soveti Turkiston Muxtoriyatiga chetdan keladigan har qanday yordamni oldini olish choralari ko'rdi. 1918 yil 14 fevralda Butun Farg'ona vodiysida harbiy holat e'lon qilindi. Farg'ona temir yo'lida esa qamal holati joriy etildi. Toshkent, Samarqand, Namangan shahar dumalari yopildi va faoliyatlari to'xtatildi. Sobiq general-gubernator kontselyariyasi tugatildi. Paxta zahiralari musodara etildi, neft qazib chiqarish, baliq sanoati va boshqalar milliylashtirildi. Din davlatdan va maktabni dindan ajratganligi e'lon qilindi.

Albatta bunday og'ir sharoitda Turkiston muxtoriyati o'zini o'zi himoya qilishga ojiz edi. U boshlangan dahshatli qirg'inga qadar tinch vositalar yo'li bilan hokimiyatni qo'lga olishga ishonar edi. Shunga qaramay Turkiston muxtoriyati qo'shinlari oddiy qurollar bilan bo'lsada shaharni uch kun davomida himoya qildilar. Kofirlarga qarshi g'azovot e'lon qilgan muxtoriyatchilarning shiori «Turkiston-turkistonliklar uchun» edi.

Muxtor hukumat vaziyatining nihoyatda og'ir ekanligini hisobga olib so'ngi va oxirgi imkoniyatni ishga soldi va bolshevoylar bilan boshlagan muzokara tashabbuskori bo'ldi. Bu muzokara 17 fevralda boshlandi. Muzokarada muxtoriyatchilar quyidagi talablarni o'rtaga qo'ydilar:

1. Shaharni birgalikda boshqarish va uning tarkibida Muxtoriyatchilarning ko'proq vakillari bo'lishini ta'minlash.
2. Harbiy qal'ani shu organning nazorati ostiga

---

¹«Ulug' Turkiston», 1918, 2 mart.

olish. 3. Militsiyadan boshqa barcha kuchlarni quolsizlantirish. O'lka Sovetlar hukumatining shariatga zid dekretlarini bekor qilish.

Ammo bolshevik E.G.Babushkin rais bo'lgan inqilobiy qo'mita Muxtoriyatchilarning bu takliflarini qat'iy rad etdi. 18 fevral kuni muzokara yanada davom ettirildi. Muxtor Hukumat nima bo'lsa bo'lsinu, ammo o'rtada qon to'kilmasligi uchun harakat qildi. Harbiy vazir polkovnik M.Chanishev inqilobiy qo'mitaga ultimatum qo'yib, soat 4 gacha qal'ani topshirishni talab etdi.

Ammo musulmon ishchi va dehqonlar konferentsiyasi qatnashchilari ultimatumni qaytarib olishni talab qildilar.

«Soveti Ulamo»lar o'z tarafdorlari bilan bunga qattiq qarshilik ko'rsatdilar va ultimatumni qaytarib olishga qarshilik qildilar. Muxtoriyat hukumati a'zolari o'rtasida o'zaro ixtilof kelib chiqdi. Hukumat rahbari Mustafu Cho'qaev iste'foga chiqishga majbur bo'ldi. Uning hukumat mahkamasi ag'darildi, o'zi esa yaqin kishilari bilan hukumatni tashlab, Qo'qonni tark etishni lozim topdi.

Muxtor hukumat Harbiy kengashi raisi M.Chanishev va uning eng yaqin safdoshlari-rus ofitserlari qamoqqa olindi. «Ulamo»-chilarning yordami bilan muxtoriyat hukumati militsiyasiga boshchilik qiluvchi Ergash hukumat rahbari va bosh qo'mondon etib tayinlandi. Ana shu tariqa Muxtor hukumatda davlat to'ntarishi yuz berdi. Hokimiyat ashaddiy murosasiz kuchlar qo'liga o'tib qoldi. Turkiston muxtoriyatidagi bu bo'linish sovetlarga qo'l keldi. Ular bu qulay vaziyatdan foydalanib Qo'qon shahriga hujumni yanada kuchaytirdilar. Ayniqsa bosim 18-19-fevralda Toshkentdan E.O.Perfelev Qo'qonga etib kelgach yanada kuchaydi. Uning ixtiyorida II eshelon Harbiy qismlar bor edi. Otliq askarlar, artilleriya va piyoda qismlarga ega bo'lgan Turkiston o'lkasi Harbiy komissari, so'l eser, vahshiy general Qo'qonni uch tarafdin qurshab oldi.

Qizil qo'shinlar Eski shahar hududiga bostirib kirdilar. Dahshatli va mislsiz qirg'in boshlandi, Qo'qon o't ichida qoldi. Qo'qondagi xunrezlik, genotsid dahshatlarini amalga oshirganlarning o'zlari ham e'tirof etganlar. O'sha paytda 28 yoshda bo'lgan o'lka Harbiy komissari E. Perfilev jang tafsilotlarini shunday hikoya qildi: «Machitlarni yana bir necha marotaba o'qqa tutishga to'g'ri keldi. Qizil gvardiyachilar bo'g'izlangan Evropaliklarning jasadlarini ko'rganda shunday tutaqib ketdilarki, ularni hech qanday kuch to'xtatib qololmasdi., askarlar oldidan chiqqan hamma narsani yakson qilib ketaverdilar. Hatto shunday holat ro'y berdiki, 5ta qizil gvardiyachi erli banditlarning 200 tasini oldiga solib quvladi. Otryad katta qahramonlik ko'rsatdi. Jang ishtirokchilari orasida birorta ham qo'rqog'i yo'q edi. Biz qiyinchilik bilan Toshko'prikni qo'lga kiritdik va Eski shaharga yorib kirdik. Isyonchilar to'dasi Skobelev tomonga chekinishdi. Badavlat kishilar qimmatbaho boyliklarini, pullarini o'zlari bilan olib qochdilar, lekin narsalari o'zlariga nasb etmadi. Qochayotganlarni tezotar to'pdan o'q uzib yanchib tashladik, bir qismini esa orqaga chekinishga majbur etdik. Ularning ko'rpa-yostiqlari, gilamlari, qimmatbaho narsalari yo'lda sochilib qoldi»¹.

---

¹ «Sharq Yulduzi», 1991 yil 12-son, 168-169-betlar

Qo'qonda dahshatli fojealar va qirg'inlarni o'z ko'zi bilan ko'rgan va uning shaxsan ishtirokchisi M.I.Shkorupaning iqrori ayniqsa diqqatga loyiqdir: «Tinch aholining uylari, Turkiston Rossiya uchun ham tansiq bo'lib qolgan manufaktura, g'alla omborlari yonardi.

Qo'qon uch kun o't ichida qoldi². «O'sha kunlarda,-deb yozadi tarixshunos olim Shomagdiev Sh.A-talonchiliklar ham avj olgan. Askar, qizil gvardiyachilarga bo'ysunmay qolgan olomon, mayda burjuaziya nima bo'lsa shuni talab, tashib keta boshladi... Eski shahar va barcha do'konlar tijorat firmalari, savdo qatorlari, banklar, mayda xonadonlar talon-taroj qilindi. Talonchilar talagan mulklarini aravaga ortib, vakzal va qal'aga tashidilar. U erda begona mulkni bo'lib olish boshlandi»³.

1918 yilda Qo'qonga kelgan ingliz kapitani A.Brun shaharni yarim bo'sh holda ko'rgan. Uning yozishicha shahar bosqinida ishtirok etgan nemis avstraliyalik va venger asirlardan yollangan askarlar 100 ming so'mdan ortiq pulni o'marishgan⁴

Ayniqsa armani millatga mansub dashnoqlar Qo'qon shahrida ko'z-ko'rib quloq eshitmagan vahshiyliklarni amalga oshirdilar. Qo'qon fojeasi qatnashchilaridan yana biri, bol'shevik A.T.Karavaytsev o'z estaliklarida bunday deb yozadi:

«Konovalov to'dasidagi arman dashnoqlari o'zboshimchalikni haddan oshirib yubordilar. Ular Qo'qonga kelguncha tinch aholini talab, qirg'in qilganlar»⁵.

Armani millatiga mansub dashnoqlar Qo'qonda ko'z-ko'rib quloq eshitmagan vahshiyliklarni amalga oshirdilar. Shahar ostin-ustin qilindi va talandi. Ular xususan Eski shaharni, ayniqsa savdo tarmoqlarini, do'konlar, rastalarni, omborlarni taladilar, qolganlariga o't qo'yib yondirib yubordilar. Dashnoqi armanlar musulmonlar yashaydigan xonadonlarga bostirib kirdilar, hech kimni ayamasdan qirg'in qildilar, hatto cholu-kampirlar va yosh go'daklarga ham rahm qilmadilar. Homilador ayollarni qorinlarini yorib tug'ilmagan go'daklarni qilichlar tig'idan o'tkazdilar, yosh norasta go'daklarni beda qirqadigan joduda burda-burda qilib tashladilar. Yosh qizlarning nomuslarini haqoratladilar, ayol juvonlarni esa erlari ko'z oldida zo'rladilar. Ibodatxonalar, masjid va madrasalarni kuli ko'kka sovurildi. Hamma erda qamoqqa olishlar boshlandi, ayg'oqchilar va tilmochlar ko'paydi. Mahalliy aholini qamoqqa olish to'g'risidagi order bo'lsa ham bo'lmasa ham hibsga olaverdilar. Qamoqqa olinganlarning ko'plari sud va tergovsiz otib tashlandi.

Qo'qonni tashlab ketishga majbur bo'lgan Muxtor hukumatning a'zolari Farg'ona shahriga borib xalqni namoyishga chorlaganlar. Ularni tub erli mahalliy aholi qo'llab-quvvatlagan. Lekin sovetlar hukumati bu harakatni bostirgan. Nosirxon To'ra Namanganda, S.Gertsfeld Samarqanda, Obidjon Mahmudov Buxoroda qo'lga olingan.¹

Ubaydullaxo'jaev, Abdulxamid Sulaymon (Cho'lpon) Qo'qondagi fojeaviy hodisalarni Ashhaboddan Samarqandga kelayotganlarida yo'lda eshitadilar va ular o'z yo'llarini o'zgartirib Orenburg tomon yo'l oladilar. Bu erda ular Ahmad Zakiy Validiy

² Karimov Sh. Qafasdagi qush orzusi.-T: «Fan» . 1991, 52-bet.

³ Shomagdiev Sh.A. Ocherki istorii grajdanskoy voyno` v Ferganskoy dolini. -T: 1961, 64-bet

⁴ A'zamxo'jaev Saidakbar. Turkiston muxtoriyat. 149-bet.

⁵ Vospominaniya uchastnikov grajdanskoy voyni v Andijanskom oblasti. Vipusk 1, -Andijan, 1967.

¹ O'z MDA, 615-band, 1-ro'yxat, 97-ish.

To'g'on bilan uchrashadilar. U Orenburgda Boshqirdiston muxtoriyatining ichki va harbiy ishlari bilan band edi.² Xullas, hamma alomatlariga ko'ra tarixga Turkiston muxtoriyati nomi bilan kirgan Qo'qon muxtoriyati tor-mor qilindi va tarqatib yubordi. Qadimgi madaniy va boy savdo shahri bo'lgan, Qo'qon tag-tugi bilan vayrona qilindi. Qo'qon xalq militsiyasiga boshchilik qilgan Ergash o'z kuchlari bilan shaharni tashlab chiqdi va sovetlarga qarshi kurashni davom etirdi.

Rahbarsiz va tashkilotsiz qolgan Qo'qon shahri mudofaachilari fojea va dahshatni yanada og'iroq tus olmasligi maqsadlarini ko'zlab sovetlar rahbariyati bilan muzokaralar boshlashga majbur bo'ldilar. Nihoyat 22 fevral (9 fevral)da bolshovoylar tomonidan taqdim etilgan va mahalliy musulmon xalqining milliy manfaati va izzat nafsini kamsituvchi «Tinchlik shartnomasi»ga imzo chekdilar. Shartnomaning birinchi moddasida: «aholi xalq Komissarlari sovetining hokimiyati va mahalliy sovet muassasalarini tan oladi», deyilgan edi.

Shunday qilib, Turkiston muxtoriyati hukumati beshikligidayoq, bo'g'ib o'ldirildi va tugatildi, mustamlakachi bosqinchi sovetlar hukumati o'z g'alabasini tantana qildi. Turkiston muxtoriyatidan so'ng 1917 yil dekabrda qozoq milliy-demokratlari Orenburgda tashkil etgan Alash muxtoriyati ham tor-mor qilindi.

Ammo zo'rlikka, bosqinchilikka asoslangan va Turkiston muxtoriyatini tugatishga qaratilgan sovetlarning sharmandali va adolatsiz siyosati mehnatkash xalq ommasi ko'zi oldida bu hukumatning asl maqsadi va mohiyatini ochib tashladi. Natijada butun Turkiston xalqlari istiqloq uchun, erk va milliy ozodlik uchun kurashga otlandilar.

Bolshovoylarning Qo'qon shahrida amalga oshirgan dahshatli fojearidan hatto Turkistonda yashayotgan evropa aholisiga mansub eserlar, kadetlar va mensheviklarning vakillari ham nafratlangan edilar.

Menshevik-internatsionalistlar fraktsiyasining boshlig'i Vaynshteyn Toshkent shahar Sovetining 1918 yil 23 fevraldagi yig'inida Respublika Harbiy Komissari E.Perfilevning qizil gvardiyachi jangchilari bilan Qo'qonda dahshatli xunrezliklar qilganini taftish etish kerak va aybdorlar javobgarlikka tortilishi lozim, deb talab qildi.

Jumladan u bunday degan edi: «Qiziq, sinfiy kurash nomi bilan armanlar va forslarning o'zaro milliy kelishmovchiliklari haqidagi gaplar, musulmonlardan qanday qilib, himoyalanimiz loyihasi to'g'risidagi fikrlar quloqqa chalinmoqda. Biz sinfiy kurash o'rniga milliy kurash olib borayapmiz, bu ahvolni, shubhasiz, tabiiy hol deb hisobga olmaymiz. Lekin u mantiqan to'la, sovetlarning Turkiston o'lkasida olib borayotgan siyosati oqibatidir. O'lkada musulmonlar hohish-irodasi bilan hisoblashmay turib sotsializm qurishga intilmoqdamiz.

O'rtoq Perfilev mehnatkash ommasi muxtoriyatni hohlamadi, qo'llab-quvvatlamadi deb ta'kidlab o'tdi. O'rtoq Perfilevning o'z fikrini isbotlashga asosi bormi? Uning asosi shundaki, qaysiki musulmonlar to'pdan o'qqa tutilgandan keyingina o'zlarini bo'ysunishga tayyor ekanliklarini bildirganini nazarda tutayotgan bo'lsa kerak.

---

² Zakiy Validiy. Xotiralar. «Sharq yulduzi», 1993 yil. 7-8-son, 165-166-betlar

Erli xalq Kuropatkinga o'zlarining itoatgo'yiligini o'shanday usullardan keyingina bildirganmidi? O'rtoq Kuropatkin qo'llagan usullar bilan yondoshmoqni mulohaza qilyapti. Ma'ruzada biz faqat milliy qirg'inlarni ko'ryapmiz: Uni yovuz dushmani bo'lmish podsho monarxiyasi va hukumati qo'llab-quvvatlagan edi. Qaysi sotsialist bunga ishonishi mumkin? Siz Turkistonni tashlab chiqib ketasizmi? Agar bu erli xalqning hohish-irodasi bo'lsa-chi? Kimki bu to'g'rida gapiradigan bo'lsa, sizlar darrov uning ovozi o'chirasizlar. Yo'q, sizlar sotsialist emas, o'sha imperialist, o'sha istilochisizlar.

... Internatsionalistlar fraktsiyasi nomidan zudlik bilan ro'y bergan voqeani taftish qilib, o'rganib chiquvchi komissiya tuzishni, inqilobning qizil bayrog'iga kimki dog' tushirgan bo'lsa, oddiy gvardiyachidan tortib, otryad komandirigacha hamma-hammasini qat'iy javobgarlikka tortishni talab qilamiz.

Biz uchun ayrim kishilarning shuhrati emas, demokratiyaning vijdoni va tutgan yo'li ahamiyatlidir. Inqilobiy demokratiya bayrog'idan bu dog'ni yuvib tashlash kerak. Aybdorlar qonun oldida javob berishlari lozim»¹.

1918 yil yanvar oyidayoq Skobelev shahar hokimi V. D. Doriomedov «Znamya svabodo'» gazetasida Muxtoriyatchilarga hayrihohlik bildirib, «rus bolsheviklari har qanday muxtoriyatni tan olmadi va mazlum xalqlar o'z huquqlari va taqdirlerini haqiqatan o'zlari belgilamoqchi bo'lganlarida bunga yo'l qo'ymadi» deb yozgan edi.

Turkiston muxtoriyatiga nisbatan adolatsiz siyosatni ba'zi-bir bolshovoy arboblarning o'zlari ham tanqid qilgan edilar. Jumladan, Sovetlar istibdodi arboblardan D.F.Manjara bunday degan edi: «Milliy siyosatda yo'l qo'ygan xatolarimiz tufayli Qo'qon muxtoriyati vujudga keldi... Uni yo'qotish payti yana bir xatoga yo'l qo'ydik. Qurol-yarog'i deyarli bo'lmagan muxtoriyatchilar joylashgan Eski shaharni qamal qilish o'rniga biz to'plardan o'qqa tutdik, keyin dashnoqlarning qurolli to'dalarini ishga soldik. Natijada talon-taroj, nomusga tegish, qirg'in boshlandi. Bundan muxtoriyatchilarga aloqasi bo'lmagan tinch aholi katta zarar ko'rdi».

Turkiston muxtoriyatini qonga botirilganligining eng asosiy va bosh aybdori V.I.Lenin bosh bo'lgan sovetlar hukumati va Kommunistik firqadir, qolaversa Markaziy hukumatining Turkiston filiali va uning qonxo'r va jallod malaylari bo'lmish, endigina 26 yoshga to'lgan Kolesov rahbarligidagi Turkiston Xalq Komissarlari hukumati va uning a'zolaridir. Bu hukumat a'zolarining deyarlik barchasi mahalliy musulmon xalqlarga nafrat va shovinistik ruhi bilan sug'orilgan va ongi zaharlangan shaxslar edilar. Favqulodda Komissar Pyotr Kobozevning e'tiroficha «Rais Fyodr Kolesov sanalgani bilan barcha ish Uspenskiy qo'lida edi. Uspenskiy esa ashaddiy monarxist shovinist edi. Uning «O'rtoq musulmonlar! shuni qulog'ingizga quyib olingki biz sizning og'alaringizimiz, sizlar uka bo'lasizlar, tushunarlimi, bizga bo'ysunushga majbursiz» «degan so'zlaridan ham bu shaxsning ichki dunyosi ko'zga yaqqol tashlanib turar» edi. Yoki Turkiston XKK a'zolaridan biri Pavlichenkoning quyidagi so'zlariga e'tibor qiling: «Biz o'zimizni inqilobning ilg'or otryadi, eng ongli va komil jangchilari deb bilamiz va siyosatga g'o'r bo'lgan musulmon

¹«Sharq Yulduzi» 1991 yil, 12-son, 170-bet.

mehnatkashlarning etakchisi bo'lishni burchimiz deb bilamiz. Musulmonlarga biron narsani topshirish niyatida emasmiz»¹.

Qo'qon fojeasida asosiy aybdor Lenin va Stalin boshliq bolsheviklar firqasi va sovet hukumati ekanligi ta'kidlanadi. Bu ayb uchun Qo'qon xalqiga, butun Turkiston xalqiga murojaat etib, musulmon aholisidan uzr so'rashni zarurligini hatto 1919 yil 9 mayda Lenin huzurida bo'lgan afg'on-hind delegatsiyasi boshlig'i, Muhammad Barakatulloxon (Sobir Yusupov ham birga edi) ham og'zaki, ham yozma ravishda bayon etgandi.² Ammo din insoniy xislat mustamlakachi va qonxo'r jallodlarga begona edi.

Turkiston va Boshqirdiston milliy Muxtor hokimiyati ag'darib tashlangandan keyin milliy masalalar bo'yicha Sovet Xalq komissarligi 1918 yil aprelida Qozon, Ufa, Ekaterinburg, Turkiston va boshqa mahalliy sovetlar uchun «Sovet hokimiyatining vazifalari» degan murojaat e'lon qildi. Unda sovet rahbariyatining tub maqsadlari bayon qilindi: «Markazda boshlangan inqilob chekka o'lkalarga, ayniqsa Osiyoga ancha kech etib keldi. Turmush va tilning o'ziga hosligi, hamda chekka viloyatlarning iqtisodiy qoloqligi bu erlarga sovet hokimiyatining kirib kelishini qiyinlashtirdi. Bultur (1917 yil) noyabr va dekabr oylarida Volga bo'yi tatarlari, boshqirdlar, qirg'izlar (qozoqlar) va Turkistonliklar orasida paydo bo'lgan Muxtor burjua guruxlari inqilob davomida qadamba-qadam quolsizlantirildilar. Bu ish ularni xalq ommasidan tamomila ajratib tashlash va ommani sovet atrofiga jiplashtirish maqsadida amalga oshirildi. Ularning Muxtoriyatini olib qo'yish, ushbu jirkanch burjuychilardan tozalashni boshlash va burjua Muxtoriyatini Sovet Muxtoriyatiga aylantirish zarur»³.

Sovet rahbariyatining milliy asosdagi Muxtoriyat emas, balki Sovet negizidagi Muxtoriyat tarafdori ekanligi masalasi hattoki RSFSRning 1918 yil 10 iyulda qabul qilgan konstitutsiyasida ham o'zining yaqqol ifodasini topdi. Konstitutsiyaning 8-paragrafining 4-bandida bunday deyilgan: «Har bir millatning ishchi va dehqoniga Muxtor Hokimiyat yoki boshqa Muxtor Sovet tashkilotlari ishida ishtirok etmoqchi yoki yo'qmi, va u qaysi negizdagi muxtoriyatda ishtirok etmoqchi, shuni o'zi hal qilishi huquqi berib qo'yilgan»⁴.

Xullas, Turkiston muxtoriyati uchun kurash mamlakatimiz xalqlarining milliy istiqlol uchun, erk va ozodlik uchun olib borgan mardonavor va jasoratli kurashining eng yorqin sahifalaridan biri sifatida Vatan tarixidan o'rin oldi.

4-&. Turkistonda ocharchilik, siyosiy bo'xron, bol'sheviklarning yakkaboshchilik tizimining o'rnatilishi.

Sovet hukumdorlari Turkiston muxtoriyatini qonga botirib tor-mor qilgan bo'lsalarda o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatning tobora taranglashib borishining oldini olaolmadilar. Uning eng asosiy va bosh sababi oktyabr ilgari surgan g'oyalarning Turkiston xalqlari talab va intilishlaridan uzoq va begonaligi edi. Hatto Oktyabr Harbiy to'ntarishining dastlabki kunlarida ma'lum darajada uni qo'llagan va

¹ «Nasha gazeta», 1918 yil, 25 yanvar.

² SSSR Oktyabr revolyutsiyasi Markaziy Davlat arxivi (QATOR), 130-fond,3-ro'yxat, 63-ish,46-47 varaqlar.

³ Politika Sovetskoy vlasti natsionalnim dela za tri goda.-M: 1920, 8-bet.

⁴ RSFSR konstitutsiyasi.-1918,582-bet.

turli sabablar taqozosi ila uning tomoniga o'tgan kimsalar ham kunlar o'tishi oqibatida oktyabr yuzaga chiqarayotgan voqea-hodisalarni hayotda, tajribada ko'rib undan tobora yuz o'gira boshladilar. Buni quyidagi misollar ochiq-oydin ko'rsatadi. 1917 yil noyabr o'rtalarida Toshkentda to'plangan shahar idoralarining Qurultoyida so'zga chiqqan deputatlardan biri Mirazimov (Toshkent) bunday degan edi: «Ishchi va askarlar Soveti o'z doirasidan erli xalqning aksariyati-musulmonlarni chiqarib tashladi. Endilikda aqalliy bu guruh hammamizga o'z shartlarini qo'ymoqchi. Aslida aholining tarkibiga mutanosib bo'lgan Markaziy hokimiyat tuzish lozim. Hozirgi hokimiyat esa fuqaroning manfaatiga zid»¹.

Ushbu qurultoyda so'z olgan Qo'qonlik deputat Obidjon Mahmudov esa bolshovoylar sovetiga o'z munosabatini quyidagicha ifodaladi: «Garchi bolshovoylar mamlakat manfaatini ko'zlar ekan, nechun ular Ta'sis Majlisining chaqirilishiga to'sqinlik qilishayotir! Biz, musulmonlar Rus inqilobi bizlargacha hurriyat va tinch hayot keltirur, deb quvongan edik. Firqaviy bahslar ketida Sizlar Vatanni va o'lkamizni barobar nobud qilayotirsizlar»².

Ayniqsa 1917-1920 yillarda Turkiston o'lkasi xalqlari boshiga vabodek yog'ilgan ochlik balosi xalq ommasining kulfatlarinin yanada oshirdi. Bu ochlik va uning natijasi o'laroq kelib chiqqan kulfatlarning sababi va o'zagi qaerda? degan savol tug'iladi. Buning sabablari quyidagilardir:

Birinchidan, Turkistonda Oktyabr Harbiy to'ntarishi zo'rlik yo'li bilan amalga oshirildi. Mamalakat Oktyabr to'ntarishiga umuman tayyor emas edi.

Ikkinchidan, Oktyabr to'ntarishini mahalliy tub erli aholi amalga oshirmadi, balki, Evropa millatiga mansub millatlar, asosan rus harbiylari amalga oshirdilar. Tub erli aholi esa «Marksizm-Leninizm», «Proletariat diktaturasi», «Kompartiya», «Sotsializm» va «Kommunizm» kabi tushunchalardan uzoqda va undan begona edi.

Uchinchidan, Oktyabr to'ntarishidan so'ng sovetlarning III Qurultoyida saylangan Turkiston Sovet hukumati mahalliy tub erli aholining manfaatlariga zid va qarama-qarshi hukumat edi. Chunki bu hukumat yuz foiz kelgindi Evropa millatlariga mansub xalqlar vakillaridan tashkil etildi. Ular tub erli mahalliy halqning na tilini, na dinini, urf-odati, madaniyati va tarixini bilmas edilar. Hukumat tarkibiga mahalliy xalq vakillari umuman kiritilmadi.

To'rtinchidan, eng asosiysi Turkistonda tashkil etilgan sovetlar hukumati sof mustamlakachi hukumat edi, uning a'zolarining hammasi mahalliy musulmonlarga nisbatan butun vujudini millatchilik va shovinistik og'u qoplab bo'lgan shaxslar edilar. Ular mahalliy xalqqa nisbatan tobe, qul, ikkinchi toifa xalq sifatida past nazar bilan qarar edilar. Buni Turkiston xalqlarining asl farzandi Turar Risqulovning¹ quyidagi so'zlaridan ochiq-oydin bilib olish mumkin: «Turkistondagi

¹ «Turkestsnskiye vedmosti».1917 yil. 16 noyabr.

² «Turkestsnskiye vedmosti».1917 yil. 16 oktyabr.

¹ U To'rg'ay volostida tug'ilgan. 1916 yilgi milliy-ozodlik qo'zg'olonlarida faol qatnashgan. 1917 yilda Avliyoota (hozirgi Jambul) Kompartiya uezdini boshqargan, 1918 yilda uezd Sovetlarining raisi bo'ldi. 1919-1920 yillarda Turkiston ASSR Sog'liqni saqlash Xalq Komissari, Turkiston Ijroiya Qo'mitasi raisi va bir vaqtning o'zida Turkiston o'lkasi Kompartiyasi Musulmonlar byurosining raisi va Rossiya Kompartiyasi Turkiston o'lkasi Hay'atinig a'zosi bo'lib ishladi.1921-1922 yillarda T.Risqulov RSFSR millatlar ishi Xalq Komissari muovini, 1922-1924 yillarda Turkiston

oktyabr to'ntarishinig rahbarlaridan biri Tobolin Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi majlislaridan birida to'g'ridan-to'g'ri «Qirg'izlar iqtisodiy qoloq bo'lganlari uchun ham, ular bari-bir qirilib ketishga mahkumdur. Shuning uchun inqilob butun kuchini ochlikka qarshi kurashishga emas, yaxshisi frontni mustahkamlashga qaratishi kerak» degandi.»

Beshinchidan, Turkiston o'lkasi Sovetlar hukumati tepasida rahbarlik lavozimlarini egallab turgan shovinistlar turli partiya va guruhlariga mansub bo'lib, g'oyaviy-siyosiy qarashlari ham sayoz bo'lgan. Ular Sovet tartib-qoidalarini joriy etish jarayonida Turkiston o'lkasidagi shart-sharoitni, bu erda yashayotgan xalqlarning o'ziga xos xususiyatlari, madaniy axloqiy urf-odatlarini, psixologiyasini bilmas edilar.

Oltinchidan, 1917 yil noyabridan e'tiboran general Dutov Orenburg, Troitskiy, Chelyabinsk kabi muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududlarni egallab oldi. Turkiston bilan Rossiya o'rtasidagi har qanday aloqa uzilib qoldi.

Va nihoyat, **ettinchidan,** 1917-1919 yillarda Turkiston o'lkasida ro'y bergan qurg'oqchilik, qahraton qish va bahorgi sovuqlar birga qo'shib o'lkadagi vaziyatni mislsiz bir holga keltirib qo'ydi.

Ana shu yuqorida sanab o'tilgan barcha sabablar Turkistonda faoliyat ko'rsatayotgan Sovetlar hukumatining mahalliy tub erli xalqlarga nisbatan tutgan shovinistik va kamsituvchilik siyosati bilan birga qo'shib xalqimiz boshiga sonsiz-sanoqsiz kulfatlar keltirdi.

Rossiya Turkistonni bosib olgach bu o'lkani o'zining asosiy paxta etkazib beruvchi hududiga aylantirgan edi.

Sovetlar hukumati ham Chor Rossiyasi boshlagan yo'ldan bordi. V.I.Lenin Turkistonni Sovetlar Rossiyasining asosiy paxta etkazib beruvchi bazasi deb qaradi. 1918 yil 17 mayda uning Turkistonda suniy sug'orish ishlarini tashkil qilish uchun 50 million so'm ajratish to'g'risidagi dekretga qo'l qo'yishi bu ishning boshlanishi edi. Shu bois Turkiston o'lkasi o'zini o'zi g'alla bilan ta'minlay olmas edi. Bir tomondan jahon urushi, ikkinchi tomondan Oktyabr to'ntarishi va uchinchi tomondan Rossiyada boshlangan fuqarolar urushi natijasida Rossiyadan Turkistonga g'alla keltirish keskin kamayib ketdi. Jumladan Oktyabr to'ntarishidan oldingi yillarda Turkistonga har yili 14 million puddan 20 million pudgacha g'alla keltirilgan bo'lsa, 1918-1919 yillardagi tayyorlov kompaniyasi davrida juda katta mashaqqat va qiyinchiliklar bilan 1,5 million puddan kamroq g'alla etkazib berish ham amri-mahol edi.

Turkiston Sovetlar hukumati ataylab paxta narxlarini kamaytirib g'alla narxlarini ko'tarib borish siyosatini tutdi. Buni quyidagi dalillar yaqqol isbotlaydi: «1910 yili jaxon bozori tarozusida I pud (16kg 300g-mualliflar) Turkiston paxtasining narxi 4 so'm 75 tiyin bo'lgan bo'lsa, 1 pud bug'doyning narxi 1 so'm 65 tiyin baholangan. Inqilob arafasida, 1916 yili 1 pud paxta narxi 8 so'm 50 tiyin bo'lsa, 1 pud bug'doyning narxi 3 so'mga to'g'ri keladi. 1917 yilga kelib 1 pud paxta 33 so'mga, 1

ASSR Xalq Komissarlari Sho'rosining raisi va VKP(b) MK O'rta Osiyo byurosining a'zosi bo'ldi. U 1926-1937 yillarda RSFSR Xalq Komissarlari Soveti Raisining muovini lavozimida ishladi. Xalq va millat saodati uchun tolmas kurashchi Turar Risqulov 1938 yilda qatag'onlik mashinasining qurboni bo'ldi.

pud bug'doy esa 47 so'mga ko'tarilib ketdi. Bug'doy narxining ko'tarilishi 20-yillarning oxirlarigacha kuzatildi.

1917 yili Turkiston bo'yicha 52,5 million puddan ortiq non maxsuloti hosili etishtirildi. Xuddi shu yili Turkiston aholisi faqatgina jon saqlash uchun 110 million puddan ortiq bug'doy iste'mol qilishi lozim edi»¹.

Mamlakatda vujudga kelgan bu vaziyat qishloq mehnatkashlari ning paxta etishtirishiga nisbatan ko'nglini sovutib yubordi. Ekin maydonlari keskin qisqarib ketdi. 1917 yilda bu 1915 yildagi 3,5 million desyatina o'rniga 2,3 million desyatidan sal ko'proqni tashkil etdi.² Dehqonlar qisqargan paxta maydonlari o'rniga bug'doy, sholi, arpa, tariq, jo'xori kabi maxsulotlar etishtira boshladilar. Lekin bu hol muammoni hal qilmadi, aksincha ommaning turmush farovonligi pasaygandan-pasayib bordi. Chunki almashtirishga paxta qolmadi va oziq-ovqat masalasi hal bo'lmadi.

G'alla etishtirish, oziq-ovqat sohasidagi tanqisliklar va paxta etishtirishning kamayib ketishi sanoatga ham halokatli ta'sir ko'rsatdi. O'lka sanoatining asosiy va etakchi tarmog'i hisoblangan paxta tozalash sanoatida ishlab chiqarish hajmi 1917 yilda 1915 yildagiga qaraganda 2 baravardan ham ko'proq qisqardi.

Bu kamchilik va nuqsonlar Turkiston sovetlar hukumatining o'lkani boshqarishdagi uquvsizligi va to'g'ridan-to'g'ri olib borgan shovinistik siyosati tufayli yanada gazak oldi. Yarim o'rta asrchilik ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar hukmron bo'lgan o'lkada sovetlar hukumati to'g'ridan-to'g'ri sotsialistik ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni zo'rlik bilan qaror toptirish yo'lidan bordi. Ya'ni bir qator dekretlar e'lon qilib erni, yirik sanoat korxonalari, transport va aloqa vositalarini, banklarni natsionalizatsiya qildi yoki milliylashtirdi va ularni davlat mulkiga aylantirdi. Tovar-pul munosabatlari, bozor iqtisodiyoti munosabatlaridan voz kechildi, Turkiston o'lkasi xalqlarining ming yillar, asrlar osha shakllanib kelgan urf-odat, axloq-odob va madaniyati qoidalari o'lka xalqlari uchun odatiy bo'lmagan va begona qoidalar bilan almashtirildi. Yana bu tadbirlarni Turkiston o'lkaning tarixiy an'alarini bilmagan holda va u bilan hisoblashmasdan, keskinlik va sabrsizlik bilan amalga oshirishga kirishildi. Qisqa muddat-1917 yilning oxirlari va 1918 yilning birinchi yarmidayoq o'lkaning 330 dan ortiq sanoat korxonalari davlat qo'liga olindi. Paxta tozalash, moy olish, neft, toshko'mir va shunga o'xshash bu sanoat korxonalari oktyabr to'ntarishidan ilgarigi butun Turkiston sanoati yalpi mahsulotining 80 foizdan ortig'ini berar edi. Bu tadbirlar 1918 yil 26 fevralda Turkiston XKS raisi bolshevik F.Kolesovning paxtani odamlardan ochiqdan-ochiq musodara etish haqidagi dekreti asosida amalga oshirildi.

Turkiston sovet hukumati rahbarlari o'lkada (milliylashtirish)ni amalga oshirishda Rossiya markazidagi sanoat korxonalari, Rossiya xalqi va urush manfaatlarini birinchi navbatda hisobga oldilaru, ammo Turkiston o'lkasi xalqlarining manfaatlarini amalga oshirilayotgan tadbirlarning iqtisodiy tomondan maqsadga

¹ Sevostyan. I. Xlopkovodstvo i xlopkovaya promishlinnost Turkestana (Osnovniye tendensii padeniya i vozrajdeniya socremennogo xlopkovogo xozyayestva). Visshey Sovet Nar. Xozyayestva.-M: 1921. 2-bet.

² O'zbekiston tarixi. (1917-1993 yillar.) 38-bet.

muvofigligi va tayyorgarlik darajasini hisobga olmadilar. O'lkada Oktyabr to'ntarishidan keyingi davrda vujudga kelgan ob'ektiv va sub'ektiv vaziyat bilan hech kim qiziqmadi: xom-ashyo, yoqilg'i, moddiy-mablag'lar, ishchi qo'llar yo'qligi, aholining xarid quvvati pasayib ketganligi oqibatida tayyor mahsulotlarni sotib olish qiyinlashib qolganligi, natijada korxonalar ko'pchiligining ishdan to'xtab qolganligi, ishchilar nochorlikdan o'z kasblarini o'zgartirib ish axtarib qishloqlarga ketganliklari va ishsizlar safini kengaytirganliklari ana shular jumlasidandir.

«Paxtani musodara etish to'g'risida»gi dekret «Farg'ona uzra momaqaldiroq kabi gumburladi», deb yozgandi harbiy tarixchi D.Zuev¹. Chunki hukumat mazkur dekret e'lon qilingandan so'ng paxtachilikdan zo'rg'a kun kechirayotgan dehqonlar paxtasini ham tortib ola boshladi. Oqibatda bor-yo'q bisotidan ajragan dehqonlar paxta ekmay qo'yidilar, ular o'rtasida ishsizlik-mash'um ocharchilik, norozilik kuchayib ketdi.

P.Aleksenko o'zining 1931 yilda chop ettirgan «Chto takoe basmachestvo?» risolasida faqat Farg'ona vodiysining o'zida 1 million ishsizlar bo'lganligini yozadi.

1917-1920 yillardagi og'ir va halokatli vaziyat chorvachilikni ham inqiroz yoqasiga keltirdi, ming-minglab mollar qirilib ketdi. Jumladan Samarqand viloyatidagi ba'zi tumanlarda chorva mollari 73 foizga qadar qisqarib ketdi. Umuman Turkistonda 1920 yilga kelib, 1917 yildagiga qaraganda chorva mollari ikki baravar kamayib ketdi.

Turkiston sovetlar hukumati o'lkada iqtisodiyotini boshqarishni qo'lga olish bo'yicha tadbirlar ko'rdi, albatta. Ammo «tanasi boshqa dard bilmas» deganlaridek Rossiya sharoitiga mos keladigan tadbirlar Turkiston o'lkasi uchun yaroqsiz ekanligini Turkiston sovetlar hukumati tushunmas edi. To'g'ri, sovetlarning III O'lka qurultoyi (1917 yil 15-22 noyabr)da savdo, sanoat, dehqonchilik xalq komissarliklari tuzildi. So'ngra xalq ishlab chiqarishining O'lka kengashi tashkil etildi. Undan so'ng Turkiston Xalq xo'jaligining Markaziy Kengashi ta'sis etildi. Ammo bu qayta qurilishlardan hech qanday foyda chiqmadi. Chunki, **birinchidan**, har qancha qayta qurilish bo'lgani bilan Turkiston Respublikasi harbiy qamal tufayli moliyaviy tang ahvolda edi.

Ikkinchidan esa, kelgindi Ovrupa millati vakillaridan iborat tuzilgan Turkiston sovetlar hukumati tub erli mahalliy xalq qalbiga yo'l topa olmadi, uning qabul qilgan qarorlari va ko'rgan barcha tadbirlari tub erli aholining tarixiy an'analari, urf-odatlari va manfaatlariga batamom teskari bo'lib chiqaverdi. Masalan, avvalo Turkiston o'lkasi xalqlari sovetlarning «Er to'g'risida»gi dekretini juda sovuqqonlik bilan qabul qilgan edilar. Tez orada ular bu dekretning ham yolg'on va tashviqot uchun qabul qilingan dekret ekanligini tushuna boshladilar. Chunki sovetlar Er to'g'risidagi dekretga asosan dehqonlarga berilgan erlarni qaytarib olib jamoa xo'jaliklari tuza boshladilar. Jamoa xo'jaliklari tuzish harakati 1918 yilning birinchi yarmidayoq boshlangan edi. Turkiston o'lkasida 550dan ortiq jamoa xo'jaliklari tuzildi. Shu jumladan Toshkent uezdida 150 ga yaqin, Mirzacho'l uezdida 64, Samarqand viloyatida 200, Farg'ona viloyatida 50ga yaqin va Amudaryo bo'limida 85 ta

---

¹«Fan va turmush», 1991 yil, 11 son, 6-bet.

Kommuna va artellar¹ tashkil etildi. Kommuna va artel degan tushunchalarni tub erli aholi etti uxlab bir marta tushida ham ko'rmagan.

1918 yil 2 iyunda Turkistonda «Pul belgilarini cheklanmagan miqdorda chiqarish to'g'risida»gi Xalq Komissarligining qarori asosida bonlar chiqarildi. Ayni zamonda mahalliy Sovetlar ham o'z kredit biletlarini chiqara boshladilar. Bu tarzda bonlarning tartibsiz holda hamma erda chiqarila boshlashi pulning qadrsizlanishi-inflyatsiyani kuchaytiradi.

Ushbu sanab o'tilgan qiyinchiliklar etmaganday Turkiston sovetlar hukumatining oziq-ovqat bobida qo'llagan siyosati dard ustiga chipqon bo'ldi. 1918 yilning bahoridan e'tiboran g'alla tanqisligiga go'sht, moy, choy, qand-shakar etishmovchiligi kelib qo'shildi. Ana shunday og'ir sharoitda sovetlar hukumati aholini sinfiy guruh va toifalarga ajratib oziq-ovqat bilan ta'minlay boshladi. Avval Qizil askarlar, so'ngra sanoat korxonalar, ishchilari va eng oxirida qishloq aholisi manfaati hisobga olindi. Bu siyosat ham tub erli aholi manfaatiga qarshi edi. Chunki mahalliy aholining asosiy qismi qishloqlarda yashardi. Paxtakor xo'jaliklarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash umuman rejaga kiritilmagan edi. Qir-adirlarda yashovchi ko'chmanchi aholi esa asosan giyohlar-u o't-o'lanlar bilan ozuqalanar edilar. Turkiston Sovetlar hukumati «Harbiy kommunizm» siyosati asosida o'lkada bir qator iqtisodiy tadbirlarni ko'rdi. Avvalo 1918 yil 21 yanvarda maxsus dekret bilan Turkistondagi g'alla bilan savdo qilish taqiqlab qo'yildi. 1919 yil 4 iyundan o'lkada oziq-ovqat diktaturasi-yakka hokimligiga o'tildi. Bu borada «G'alla monopoliyasi to'g'risida», «Sinfiy non solig'i to'g'risida», «Turkiston Respublikasida oziq-ovqat siyosatini amalga oshirish yuzasidan oziq-ovqat komissariga favqulodda vakolatlar berish to'g'risida»gi dekretlar alohida o'rin tutdi. Mazkur dekretlar asosida g'allani yashirganlar «aksilinqilobchilar», «Xalq dushmani» deb e'lon qilinar va otib tashlanar edi. Azaliy odat bo'yicha o'z qishlik donini g'amlab qo'ygan tub erli aholi bu siyosatdan mislsiz aziyat chekdi. Qishloq va ovullar aholisini vaxima bosdi.

Ayniqsa «Sinfiy non payogi to'g'risida»gi dekret asosida o'lkada kartochka tizimining joriy etilishi tub erli aholining sovetlarga nisbatan nafrat va nadomatini kuchaytirdi. Yuqorida ta'kidlangani singari barcha iste'molchilar uch guruhga bo'lindi. Bu tartib-qoidaga ko'ra qizil askarlar oziq-ovqat mahsulotlari bilan birinchi navbatda ta'minlanar edilar. Ishchilar kuniga bir qadoq (mas'ul xodimlar ham), burjuy-boylar-chorak qadoq non olar edi. Aholisi sonining ko'pligi jihatidan keskin farq qilsa-da, Toshkent Eski shahri bilan Yangi shahriga bir hil miqdorda oziq-ovqat berilardi. Turkiston Respublikasi tub erli aholisining ucdan bir qismida 1919 yil kuzida umuman kartochka bo'lmagan. O'lkada bozorlar umuman ishlamay qoldi. Chunki Rossiyaning Markazida amalga oshirilgan tartib bo'yicha chayqovchilikka qarshi kurashni bahona qilib bozorlarni o'rab oldilar, savdo bilan shug'ullanganlarni yoppasiga qamoqqa ola boshladilar. Bu xol Turkiston xalqlarining an'anaviy urf-odatlarini oyoq osti qilishdan iborat edi.

---

¹ O'zbekiston SSR tarixi. Uchinchi jild. Bosh muharrir I.Mo'minov, 186-bet.

«Harbiy komunizm» siyosatining tarkibiy qismi sifatida 1919 yil 9 avgustda qabul qilingan «Mehnat to'g'risidagi qonun» asosida majburiy yalpi mehnatning joriy etilishi mahalliy sharoitning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda amalga oshirildi. O'lka Sovetlarining VII qurultoyining qaroriga asosan 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan barcha erkak va ayollarga bir xil majburiy mehnat tartibi o'rnatildi. Xullas, Turkiston o'lkasining tarixiy tub o'ziga xos shart-sharoitlarini hisobga olmagan holda oziq-ovqat razverstkasining joriy etilishi, xususiy savdoning bekor qilinishi, mehnat majburiyatlarining o'rnatilishi ustiga, milliy va diniy qadriyatlarini oyoq-osti qilib ayollarning yuzini ochib jamoat ishlariga majburlash, qalin pulining bekor qilinishi, qozilik sudlovi va vaqf erlarining bekor qilinishi, eski maktablarning yopib qo'yilishi musulmon tub erli aholining sovetlarga nisbatan nafrati va qaxrg'azabini haddan tashqari kuchaytirib yubordi.

Ana shu yuqorida ta'kidlangan mislsiz og'ir va dahshatli vaziyatlar natijasi o'laroq Turkiston o'lkasida ocharchilik keng quloq yoydi, har xil yuqimli o'lat, terlama, sing (yani zangila) kabi kasalliklar ommaviy tus oldi, milliy tub erli aholi ommaviy suratda qirildi. Sovetlarning ko'zga ko'ringan firqa va davlat arboblardan bo'lgan G.Safarov o'zining «Kolonialnaya revolyutsiya» («Mustamlaka inqilobi»)da yozishicha «...O'zi shusiz ham kambag'al bo'lgan musulmonlarni ocharchilik bundan ham kuchliroq giribonidan oldi»¹.

Turkiston o'lkasida ocharchilik yillarida qancha odam halok bo'lganligi to'g'risida aniq ma'lumot yo'q. Ammo manba'larda bu xususda turlicha raqamlar keltiriladi. Masalan, tarixchi olimi Vika Semyonova «Ocharchilik» maqolasida bunday yozadi: «Harbiy harakatlar va transport aloqalari uzilgan sharoitda aniq hisob yuritish haqida so'z bo'lishi mumkinmidi! Buni faqat statistika ma'lumotlari asosida hisob-kitob qilishimiz mumkin: Turkrespublika aholisi 1917-1920 yillar oralig'ida 1 million kishiga-5 dan bir qismiga qisqargan!

...Ma'lumotlarga ko'ra, 1917-1918 yilgi qahraton qish payti bu erda aholi pashsha kabi qirilib ketgan... murdalarni yig'ishtirib olishga odam yo'q edi, ularning it va chiya bo'rilardan ortgan qoldiqlari har qadamda uchrar, bu bechoralarning suyaklari 1919 yildagina tugal yig'ishtirib olindi»².

Turar Risqulov Sovetlarning VII qurultoyida kuchli dard va alam bilan butun bir millat yo'q bo'lib ketishi mumkinligidan ogohlantirgan edi. Ocharchilik shu darajaga etdiki kishilar o'lka tarixida hech qachon bo'lmagan voqea-odam go'shti eyish, odamho'rlik haqidagi masalalar sud ishlarida ko'riladigan bo'lib qoldi. Inson ko'zi ko'rib qulog'i eshitmagan bunday hodisalar haqida oziq-ovqat komissari bolshevik V.Lyapin: «Markaziy Rossiyadagi ocharchiliklar Trukistondagi dahshatlar oldida hech narsa emas»,¹ degan edi. 1918 yil 20 noyabrda Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi ochlikka qarshi kurash yuzasidan Markaziy Komissiya tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. Bu ishda Turar Risqulovning xizmati katta bo'ldi. O'z qo'li bilan yozgan tarjimai holida u bunday degan edi: «Oziq-ovqat ishida diktatorlik huquqi berilgan

¹«Fan va turmush». 1991 yil, 2-son, 6-bet.

²«Fan va turmush». 1991 yil, 2-son, 7-bet.

¹ O'sha joy.

ochlikka qarshi kurash Markaziy Komissiyasi (Komissariat) men tomonidan tuzildi (o'sha paytdagi «Izvestiya» ning barcha sonlariga qarang), och qolganlarning ta'minlash ishi haqiqatdan ham o'zini oqladi... Birgina eski Toshkent shahrining o'zidayoq 30,000 mahalliy och qolgan kambag'allar qutqarib qolindi...

1918 yilda 3.000.000, 1919 yilning 5 oyida esa 25.000.000 och kishi respublika ovqatlanish, punktlari tomonidan ma'lum me'yorda oziq-ovqat bilan ta'minlandi, shundan 1 maygacha Pomgolod qaramog'idagi 800,000 och kishidan yilning oxirida hammasi bo'lib 144.000 kishi qoldi² Turor Risqulovning sa'y-harakatlari tufayli 1918 yil 13 dekabrda Xalq Komissarlari Soveti ochlarni boqish uchun 40 million so'm mablag' ajratdi. T.Risqulovning hisobi bo'yicha butun Turkiston respublikasi uchun oyiga 80,789,769 so'm ajratish lozim edi.³ Ana shu hisobdan 1918 yilning kuzidan boshlab ochlar uchun tamaddi shoxobchalari tashkil etildi.

Turor Risqulov va ochlikka qarshi kurash komissiyasining jonbozligi tufayli jami bo'lib 1 million⁴ turkistonlikning hayoti saqlab qolindi.

Ammo Turkiston o'lkasi musulmonlarining dahshat va kulfatlarining chegarasi shulardangina iborat emas. Sovetlar hukumatining o'zi rasmiy tan olgan 1919 yilgi ma'lumotlarga qaraganda Turkistonda 1 million 114,000 odam ochlikdan o'lgan. 1920 yil 29 iyunda Rossiya Kommunistik firqa MK qabul qilgan qarorda esa 1 million 140 ming turkistonlik qashshoq ochlikdan o'lib ketganligini yashirmay qayd etgan edi. Ammo 1926 yilda «Erk sotsialistik firqasi» bo'lib shakllangan firqaning dasturi 1917-1918 yillarda 2 million kishiga qadar Turkistonliklar ochlikdan o'lganligini qayd etadi.⁵ Ammo bu fojعالardan markaziy Sovetlar hukumati shaxsan V.I.Lenin bexabar bo'lsa kerakdir? degan savol tug'ilish mumkin. Ammo asosli dalillar bunday shubhali savollarga o'rin qoldirmaydi. Jumladan, 1920 yil 29 iyunda RKP(b) Markaziy Qo'mitasi tomonidan qabul qilingan qarorda bunday deyiladi: «Mustamlaka psixologiyasi bilan zaharlangan, rus ishchilari qo'lida bo'lgan Turkistondagi Sovetlar hokimiyati davrida, kelgindi evropalik aholi bilan mahalliy xalq o'rtasidagi munosabat yaxshi tomoniga o'zgargan emas, balki yana ham keskinlashdi. Chor hukumati davrida amaldorlar mahalliy xalqni asoratga solish uchun qanday yo'l tanlashgan bo'lsa, bugungi «kommunist»lar ham xuddi shunday yo'l tanlashmoqda».

Mazkur qarorni «inqilob» dohiysi V.I.Lenin bilmasligi mumkinmi? Albatta u bilar edi. Mabodo bilsa, mustamlakachilik kayfiyatidagi o'z a'zolariga Lenin boshchiligida kommunistik firqa qanday chora ko'rdi? Yuqorida tilga olingan o'sha qarorda bunday chora ochiqdan-ochiq yozib qo'yilgan: «Partiyaviy kuchlarni qayta taqsimlash paytida mustamlakachilik va velikorus millatchiligi bilan zaharlangan barcha kommunistlar Markaziy Qo'mita ixtiyoriga jo'natilsin». Vassalom, ana sizga hamma ko'rilgan chora. Holbuki, Turkiston Sovetlar hukumatining eser K.Uspenskiydan tortib, to o'zini «O'rta Osiyo Lenini» hisoblab kelgan I.Tobolinga qadar hammasi mahalliy tub yerli aholiga nisbatan mustamlakachilik va velikorus

---

² Turor Risqulovning tarjimai holi.-«Saodat» jurnali, 1992 yil, 5-6-sonlar, 8-bet

³ Ustipov V.M. Turar Risqulov. Almato`. Kazakston. 1996 str 98-99

⁴ «Fan va turmush», 1991 yil, 2-son, 7-bet.

⁵ Partiya «Erk» (Turkestan)-Praga, 1926, 111-bet

millatchiligi og'usi bilan zaharlangan edi. Turkiston xalqlari milliy istiqlolining ulug' vakillaridan biri Munavvar qori Abdurashidxonov Sovetlarning VII qurultoyida rus shovinistlari niqobini chilparchin yirtib quyidagi misolni keltirdi: «Turkiston MIQga savol berildiki, Perovsk uyezdining ko'chmanchi aholisi Oqmula viloyatiga ketib qolgani hukumatga ma'lumki, deb» Bunga o'rtoq Uspenskiy javob berdi: Ha, hukumat biladi, ko'chmanchi aholi ko'chib ketyapti. Bizga esa shu narsa ham ma'lumki, musulmon aholisining 50 foizi ochlikdan o'ldi. Endi, o'rt. Uspenskiyning bunga nima deyishini eshitishni istardik. U har holda shunday degan bo'lardi: «Ha, o'lish odamlarga hos narsa, shuning uchun ham ular o'lib ketishdi».

Albatta Munavvar qori Abdurashidxonovning bu alamli va kinoyali yurak so'zlarida achchiq haqiqat yotar edi. Bu haqiqat shuki, Chor Rossiyasi davrida ham, Sovetlar Rossiyasi davrida ham mustamlakachi unsurlar Turkiston o'lkasidagi tub yerli musulmon xalqlarini odam, inson o'rnida ko'rishmagan. Chunki «oq it, qora it bari bir it» deganlaridek davlat boshqaruvining shakl-shamoyili o'zgargani bilan uning mustamlakachilik mohiyati, mazmuni o'zgarmadi. Turkiston qomfirqa Musulmonlar byurosining raisi Turor Risqulovning quyidagi hasratlari bu fikrga hamohangdir: «Biz sho'rlik musulmonlarni Nikolay zamonida qanday hayvon o'rnida ko'rishgan bo'lsa, yo'qsillar hukumati davrida ham shunday...

Hozir ham zulmatda yashamoqdamiz, och, yalang'och, itga o'hshab xor bo'lib o'lib ketyapmiz. Buning uchun kim aybdor?... Men, boylar tarafini olmoqchi emasman. Biroq bir kambag'alning bitta oti bo'lgani va shu otga arava qo'shib oilasini boqib turgani haqida gapirmoqchiman. Bu bechoranikiga bir qizil armiya jangchisi kirib keladi, oilani boqib turgan otni tekinga olib ketadi, endi oila nima hisobiga kun kechiradi, buni so'rab ham o'tirmaydi. Nahotki shunday qilish firqa dasturi amalida bo'lsa? Boylarning mol-mulkini bo'lib beryapmiz deb, aslida 84 ming kishilik butun shaharni talon-taroj qilishdi. Xo'sh bu nima degan gap? Namangandan chiqadigan barcha mahsulot, qimmatbaho buyumdan tortib to qulfgacha ro'yxatga olindi. Ba'zi kishilarni qurol saqlashda gumon qilishib qamashdi. Qurol topisha olmagach esa ularni shartli ravishda ozod qildilar va 5-10 ming so'm jarima to'latdilar. Bu pullar qayerga ketdi, sovetlar kassasigami yoki cho'ntakkami? Agar cho'ntakka bo'lsa, bu holga qanday baho berish kerak? Yoki o'zlari hukmron bo'lishlari uchun bu hukumatni barpo qildilarmi? Ular faqat ruslarni himoyalari ostiga oldilar, yaxshi yedirdilar, yaxshi kiydirdilar, boshqalarning ipak gazlamalar va qimmatbaho buyumlari bilan uylarni bezadilar. Biz musulmonlarga nima berishdi? Qornimizni to'yg'izishdimi? Yo'q! Ustimiz but bo'ldimi? Yo'q! Agar yaxshi kiyintirganda, kambag'allar yalangoyoq yurisharmidi? Agar qornimizni to'yg'izishganda ming-minglab odam ochlikdan o'larmidi? Bizning uylarda nimalar qoldi? Faqat juldur to'shaklar, xolos. Boshqa hech narsa...»¹

Bunday og'ir, dahshatli va halokatli ahvoldan qutulish uchun nima qilmoq kerak edi?, degan qonuniy savol tug'iladi. Turkiston o'lkasi xalqlari bu muammoni faqat kelgindi, bosqinchi va mustamlakachi jallod Rossiya Sovetlar saltanatiga qarshi

---

¹ Karimov Sh. Qafasdagi qush orzusi.-T: Fan, 1991, 53-54-betlar

istiqlol, erk va ozodlik uchun kurash orqali hal qilish mumkin deb tushundilar va shu yo'lni tanladilar.

Turkistonda siyosiy

bo'xron. Turkiston muxtoriyatining vahshiylarcha qonga botirilishi va Qo'qon shahrida tub yerli musulmon aholining ommaviy suratda qirg'in qilinishi, sovetlar hukumatining o'lkada yurgizgan mustamlakachilik shovinistik siyosatining natijasi o'laroq avj olib ketgan ocharchilik Turkiston o'lkasi mehnatkashlarining Sovetlar hukumatiga nisbatan mislsiz nafrat va g'azabini kuchaytirib yubordi. Xalq ommasi bolshovoylarining so'z va ish birligida osmon bilan ercha farq borligini amalda hayotda ko'rib ochiqdan-ochiq Sovetlardan yuz o'girib Turkiston istiqlochlari safini to'ldira boshladilar. O'lkada siyosiy bo'xron borgan sayin kuchayib bordi. Bolshovoylar hukumati o'lkada vujudga kelgan siyosiy bo'xronidan chiqish uchun har xil taktik nayranglarni ishga sola boshladilar va go'yoki o'zlarini o'lkadagi mehnatkash va mazlum xalqlarning himoyachisi va g'amxo'ri qilib ko'rsatishga urindilar. Ana shunday taktik ayyorliklardan biri Turkistonda sovetlar muxtoriyatini tashkil etish harakati bo'ldi. Chunki ular mahalliy tub erli xalqning aksariyati Turkiston muxtoriyati tarafida bo'lib, unga hayrixohlik ko'rsatganliklarini yaxshi bilar edilar. Bolshovoylar o'z harakatlarini oqlashga urinib, biz har qanday muxtoriyatga qarshi emasmiz, faqat burjuylar manfaatiga xizmat qiluvchi muxtoriyatga (masalan Turkiston muxtoriyati singari) qarshimiz, xolos proletariat, ya'ni yo'qsullar manfaatini himoya qiluvchi muxtoriyatga esa biz tarafdormiz va xuddi shunday muxtoriyatni tashkil etishni o'z maqsadimiz deb bilamiz, deya sodda va avom xalqni laqqilatdilar, ma'lum ma'noda ular o'z maqsadlariga erishdilar ham.

Turkiston Sovetlar muxtor Respublikasi

(TASSR)ning tashkil etilishi. Bolshovoylar istak-hohshiga batamom javob beraoladigan Turkiston muxtor Sovetlar Respublikasi Turkiston o'lkasi Sovetlarining V qurultoyida tashkil etildi. O'lka Sovetlarining V qurultoyi 1918 yil 20 aprelda o'z ishini boshladi. Unda 263 mandatga ega bo'lgan vakillar qatnashdi. Shulardan 86 kishi bolshevik, 70 so'l eser va 87 kishi firqasi edi. Qurultoyda tub erli mahalliy xalq vakillaridan bor-yo'g'i 50 ga yaqin kishi qatnashdi. Bu qurultoy vakillarining atigi 20 foizini tashkil etar edi. Shu bois qurultoy qabul qilgan qarorlar mahalliy musulmon xalqlarining talab va ehtiyojlarini o'zida to'la ifoda etar edi, deb aytish uchun hech qanday asos yo'q edi.

23-26 aprelda qurultoy sanoat korxonalarini milliylashtirish, temir yo'l transportdagi ishlarning borish, er-suvga doir tadbirlarni amalga oshirish, harbiy qurilish, Turkistondagi oziq-ovqat ishlarining ahvoli kabi masalalarni muhokama qildi va qarorlar qabul qildi. 27 aprelda qabul qilingan «Turkiston Xalq komissarlari Sovetining navbatdagi vazifalari to'g'risida»gi deklaratsiyada ochiqdan-ochiq mustamlakachilik ruxidagi qaror qabul qilindi. Unda: «...Turkiston Rossiya Federatsiyasining tarkibiy qismi bo'lib qoladi»¹, deyilgan edi.

---

¹ O'zbekiston SSR tarixi. Uchinchi jild. Bosh muharriri I.Mo'minov, 158-bet

30 aprelda shaxsan V.I.Leninning ko'rsatmasi asosida qurultoy RSFSR tarkibiga kiruvchi Turkiston Sovetlar Muxtor Respublikasini tuzish to'g'risida qaror qabul qildi va «Turkiston Sovet Respublikasi to'g'risida Nizom»ni tasdiqladi.

Qurultoy Turkiston Muxtor Sovet Respublikasining Markaziy Ijroiya Qo'mitasini va Xalq Komissarlari Sovetini sayladi. Markaziy Ijroiya Qo'mitasining tarkibiga 36 kishi saylandi. Shulardan bolshovoylar va so'l eserlardan 18 tadan vakil bor edi. Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisligiga bolshevik P.A.Kazakov saylandi. Turkiston respublikasining Oliy davlat organlari tarkibiga birinchi marta mahalliy tub, erli aholi vakillari: Markaziy Ijroiya Qo'mitasiga 7 kishi va Xalq Komissarlari Sovetiga 4 kishi kiritildi.

Turkiston Muxtor Sovetlar Respublikasining oliy organlariga Sobir Yusupov, Xaqqul Xusanboev, Inog'amxo'jaev Safo, Jo'raboev, Sanjarbek Asfandiyorov, A.Sharafutdinov, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jaev, Sh.Ostonboev va boshqalar a'zo bo'lgan edilar.² Rahbarlik o'rinlarining 80 foizini tub erli bo'lmagan millatlar vakillari egallab oldilar. Ana shu tariqa sovetlar hukumati biz Turkiston o'lkasi xalqlarining talab va ehtiyojlarini qondirdik, ularga muxtoriyat berdik deb dunyoga jar soldilar. Amalda esa berilgan muxtoriyat tabiatan milliy emas hududiy edi, xolos. Bu muxtoriyatning barcha samaralari mustamlakachi sovetlar hukumati manfaatlariga bo'ysundirilgan edi.

Bu oddiy haqiqatni yana shundan ham bilish mumkinki, 1918 yil 4 iyulda Moskvada to'plangan Sovetlar V qurultoyi RSFSRning birinchi Sovet Konstitutsiyasini qabul qilish bilan 1918 yil 5-14 oktyabrda Turkiston o'lka Sovetlarining VI favqulodda Qurultoyi chaqirildi. Unda RSFSR Konstitutsiyasidan ko'chirib va unga monand tarzda Turkiston Muxtor Sovetlar Respublikasining birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Albatta bu ishlarning hammasi siyosiy o'yin va nayrangbozlikdan boshqa hech narsa emas edi. Ayyorona siyosiy nayrangbozlik Turkiston Kompartiyasini tashkil etish jarayonida ham yaqqol ko'zga tashlandi.

Turkiston Kompartiyasining

tashkil etilishi. Turkiston Kommunistik firqasi 1918 yil iyunga qadar ham tashkilot sifatida uyushib shakllanmadi. Chunki o'tgan mavzularda ta'kidlangani singari Kompartiyaning Turkiston o'lkasidagi mahalliy tub erli aholi o'rtasida na moddiy va na ma'naviy tayanch bazasi yo'q edi. Kompartiya g'oyalari mahalliy aholi uchun tushunarsiz va begona bo'lganligidan keng mehnatkashlar ommasi unga ergashmadi. To'g'ri 1918 yil iyun oyiga kelganda o'lkada 20 ta partiya tashkiloti bo'lib ularning saflarida 2 mingga yaqin firqa a'zosi bo'lganligi tarixiy manbalarda qayd etiladi. Ammo bu a'zolarining hammasi asosan evropa millatlariga mansub bo'lgan kishilar edilar.

1917 yil oktyabr harbiy to'ntarishidan so'ng Kommunistik firqa mamlakatda hokimiyatni hech kim bo'lishmaydigan yagona rahbar firqaga aylandi. 1918 yilda Uritskiyning o'ldirilishi, V.I.Leninning yarador qilinishi kabilar bahonasi o'laroq mamlakatda barcha muxolifat firqalar faoliyati taqiqlab qo'yildi. Kompartiya o'zining

---

² Shamsutdinov R.T. Soveti i obrazovaniya natsionalnix Respublik v Sredney Azii (1917-1925gn.) Voprosi istorii. M.1986

yakka boshchilikdan iborat rahbarlik mavqeini saqlab qolishi va mustahkamlash uchun Rossiyaning mustamlakalari bo'lgan o'lkalar va hududlarda, shu jumladan Turkistonda ham o'zining ishonchli boshlang'ich tashkilotlarini shakllantirmog'i kerak edi. Kompartiya bunday filiallar orqali bepayon va katta mamlakat hududidagi davlat idora va boshqarish tizimini o'z qo'l ostida bamisoli tartanak uyasi singari qamrab markazlashtirib olar edi. Ana shu uzoq kelajakka ko'zlangan maqsad taqozosi bilan V.I.Lenin firqaviy tashkiliy ishlarda chiniqqan o'z shogirdlari: V.D.Votintsev, N.S.Kachuriner, M. Troitskiylarni 1918 yilning birinchi yarmida Turkiston Kompartiyasini tashkil etish uchun Toshkentga yubordi. Ularning tashabbusi va tashkilotchiligida 1918 yil 17 iyunda Toshkentdagi Hurriyat uyida Turkiston bolsheviklarining o'lka konferentsiyasi ochildi. Konferentsiya delegatlari asosan Evropa millatlariga mansub shaxslar edilar. Jumladan Konferentsiyada aniq bo'lmagan ma'lumotlarga¹ qaraganda 1500 partiya a'zolari nomidan 43 ga yaqin vakillar ishtirok etgan. Bular Toshkentdan Tobolin, Pershin, Finkelshteyn, Votintsev, Sidorov, Sorokin, Kolesov, Sorokina, Golikov, Troitskiy, Klevleev, Ermolov, Malkov, Solkin, Gavrilov, Alksnis, Borover, Vasilev, Gordeev, Udalov, Melnikov, Baktashev: Samarqanddan Fomenko, Enyutin: Andijondan A.P.Salaev, D.S.Uryupin: Chorjo'ydan Floktistov, Marvdan-Geyvandov, Kushkadan-Jiltsov, Qizilarvotdan-Fokeev, Xo'janddan-Borodin, Qo'qondan-Vershinin, Perovskdan-Migalin, Aktyubinskdan-Bazarkin, Chalqardan-Maslennikov, Chernyaevodan-Kurnosovlar edilar.

Konferentsiyada Turkiston o'lkasidagi deyarli barcha partiya tashkilotlarining vakillari qatnashayotganligi uchun o'lka kommunist-bolshovoylar firqasining birinchi qurultoyi deb ataldi. Albatta bolshovoylar qurultoyning bunday tarkibda bo'lishi tufayli bir qator shovinistik harakterdagi qarorlar qabul qilinishiga sabab bo'ldi. Jumladan hozirgi payt to'g'risida qabul qilingan qarorda dehqonlarga nisbatan dushmanlarcha baho berildi. Qurultoy rezolyutsiyasida dehqonlarni «Mayda burjua elementlari», «inqilobiy yo'qsillarning faqat muvaqqat hamrohlarigina bo'la oladi va ertami-kechmi inqilobiy yo'qsillardan orqada qoladi va hatto kontrrevolyutsiya uchun tayanch bo'lib qoladi», deb ko'rsatildi². Agar Turkiston o'lkasi tub erli aholisining asosiy qismini dehqonlar tashkil etganligini hisobga olinsa mazkur qarorning naqadar g'arazli maqsadlarni ko'zlaganligi yanada oydinlashadi.

Ayni paytda qurultoy qarorlarida Turkiston o'lkasida musulmon aholini dahshatli qirg'in qilishda o'z shafqatsizligi bilan nom chiqargan dashnoqtsutyun partiyasini yo'qsillarning ittifoqchisi³ qatoriga kiritildi. Bu ham siyosiy tashkilot o'laroq shakllanayotgan Turkiston Kompartiyasining maqsad-muddaolarini milliy vatanparvarlik tuyg'usi bilan tahlil qilib amaliy xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Qurultoyda Turkiston Kommunistik firqasining etti kishidan iborat Markaziy Qo'mitasi saylandi. Markaziy Qo'mita a'zolarining Nizomiddin. Xo'jaevdan tashqari hammasi Ovrupo millatlariga mansub shaxslar edilar. Bular: I.Tobolin-rajs, A.Solkin,

---

¹Konferentsiya hujjatlari saqlanmagan.

²O`rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi.-T.: O`zbekiston, 1969 yil, 268-bet.

³O`sha manba

V.Votintsev, M.Troitskiy, K.Sorokin va P.Ermolovlardir. Ana shu tariqa Turkiston Kommunistik firqasiga asos solindi. Xuddi shu davrdan boshlab Turkiston Kommunistik firqasi Sovetlar hukmronligining 1918-1924 yillarida O'rta Osiyoda amalga oirilgan siyosiy o'yinlariga boshchilik qildi. Bu siyosiy o'yinlar yangidan-yangi hududiy firqa tashkilotlarini tuzish, O'rta Osiyoda Rossiya musutamalakachiligi tartibotlarini mustahkamlash maqsadida zarur bo'lgan barcha ayyorlik tadbirlarini ishga solishni o'z ichiga olar edi. Kommunistik firqaning bu tadbirlariga andakkina bo'lsada o'z mustaqil fikrini bildirgan shaxslar shafqatsizlarcha har-xil vaj-korsonlar bilan jazolanardi. 1918 yilning ikkinchi yarmidan e'tiboran Turkiston Kommunistik firqasi Markaziy Qo'mitasida ichki vaziyat keskinlashdi. Bu keskinlik asosan Markaziy Qo'mitaning rahbarlik lavozimlarida o'tirib olgan «Eski Kommunistlar» guruhi (I.Tobolin, F.Kolesov va boshqalar) bilan markazdan yuborilgan firqa xodimlari-«yosh kommunistlar» guruhi o'rtasida kuchayib ketdi. Turkiston o'lkasi Sovetlarning VI s'ezdi qarori bilan I.Tobolin va F.Kolesov barcha rahbarlik lavozimlaridan chetlatilgan edilar. Ular o'z atroflariga tarafkashlarni to'plab rahbarlik lavozimiga yangi kelganlarga qarshi kurashni avjga mindirdilar. Turkiston Kompartiyasidagi rahbarlar o'rtasida qizib ketgan hokimiyat talashib olib borilgan kurash shu darajaga etdiki, u nafaqat quyi partiya tashkilotlari, hatto harbiy qo'shinni ham o'z girdobiga tortdi. Turkiston o'lkasida tang siyosiy vaziyat vujudga keldi. Ish shu darajaga borib etdiki, mojaroni tinchitish maqsadida favqulodda tergov guruhi tuzildi. Nihoyat ushbu muammo 1918 yil 17-29 dekabrda o'z ishini olib borgan Turkiston Kompartiyasining II qurultoyigacha olib chiqildi. «Keksa kommunistlar» guruhining rahbarlari I.Tobolin va F.Kolesov o'z xatolariga iqror bo'ldilar.

Qurultoy «keksa kommunistlar» guruhining nifoqchilik faoliyatini qoraladi va undan umumfirqa intizomiga bo'ysunishni talab qildi¹.

Turkiston Kompartiyasidagi ichki hokimiyat talash kurashlari natijasi o'laroq vujudga kelgan siyosiy bo'xron o'lkada Kompartiyaning obro'sini tushirib yubordi. Bu kurashga hatto harbiy qo'shin rahbariyati ham aralashdi va o'lkada harbiy to'ntarish yasab hokimiyatni o'z qo'liga olmoqchi bo'ldi.

Osipov isyoni. Turkiston sovetlar hukumatini ag'darish maqsadida 1919 yil yanvarda amalga oshirilgan harbiy isyonga K. Osipov boshchilik qildi. Osipovning o'zi kim? degan savolning qo'yilishi tabiiydir, albatta. Sovetlar davrida yaratilgan tarix darsliklari, qo'llanma va tarixga oid adabiyotlarda Osipov isyonini Angliya razvedkasi va Rossiyadagi kontrevolyutsion kuchlar tayyorladi, u aslida rusiya harbiy qo'shinining ofitseri edi, degan quruq va asossiz fikr ilgari surilgan. Albatta bu da'vo asossiz edi. Masalan «O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi» kitobida quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Ular (ya'ni ingliz josusi Beyli va Rossiyadagi kontrevolyutsion kuchlar-mualliflar) Turkiston respublikasining harbiy komissari, aldov yo'li bilan bolshevistik partiyaga kirib olgan avantyurist, sobiq praporshik Osipovdan isyonning rahbari sifatida foydalanishga qaror qildilar»¹. Albatta bu

¹Turkiston Kommunistik partiyasi s'ezdlarining rezolyutsiya va qarorlari.-T.: 1958, 17-bet

¹ O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi, 344-bet.

fikrlarga ishonish qiyin. Chunki K.Osipov bolsheviklar partiyasida tasodifiy a'zo emas, u 1913 yildan bu partiyaga haqiqiy a'zo bo'lgan va bolshovoylarning barcha «sinovlari»dan muvaffaqiyatli o'tgan edi. Shu sababdan ham uni Turkiston respublikasining harbiy komissari lavozimiga tayin etgan edilar. K.Osipov o'ta ketgan shovinist, mansabparast Turkiston o'lkasi musulmonlarining ashaddiy dushmani edi. Turkiston muxtoriyatini tor-mor keltirishda va Qo'qon shahridagi dahshatlarda K.Osipovning qonli panjalari izi bor. U Skobelevdan 4 ta zambarak, 4 ta pulemyot va 140 ta askar bilan Qo'qonga kelib o'z insoniy xaqqi va huquqi uchun bosh ko'targan mahalliy tub erli aholini qonga botirishda faol qatnashdi.

Unda Toshkentda Sovetlarga qarshi isyon ko'tarishdan K.Osipov qanday maqsadni ko'zlagan edi? degan savol tug'iladi. Uning bosh maqsadi Turkistonda harbiy diktatura o'rnatishdan iborat edi. Turkiston Sovetlari rahbariyatidagi hokimiyat talash o'yinlar K.Osipovga yoqmayotgan edi. U o'lkada butun hokimiyatni yakka o'z qo'lida markazlashtirib olishni istar edi. Ana shu maqsadda 1919 yil 18 dan 19 yanvarga o'tar kechasi K.Osipov boshchiligida Sovetlarga qarshi Toshkentda isyon boshlandi. Uni Sovetlar hukumati a'zolaridan Agapov va Uspenskiylar qo'llab-quvvatladilar. Isyonchilar Turkiston respublikasi bolshovoylar firqasi va sovet muassasalarining ko'zga ko'rinigan rahbarlarini aldov yo'li bilan sobiq 2-Sibir o'qchi askarlar pokining harbiy shaharchasi hududiga olib kelishga muvaffaq bo'ldilar va ularni vahshiylarcha otib o'ldirdilar. Jami bo'lib o'ldirilganlar soni 35 kishini² tashkil etadi. Bular: Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi V.D.Votintsev, Xalq Komissarlari Sovetining raisi V.D.Figelskiy respublika favqulodda tergov komissiyasi (ChK)ning raisi I.P.Fomenko, Ichki ishlar Xalq komissari va Xalq komissarlari Qo'mitasining kotibi A.N.Malkov, Toshkent shahar sovetining raisi N.V.Shumilov, Oziq-ovqat komissari A.Ya.Pershin, Toshkent shahar Kengashi raisining o'rinbosari V.N.Finkelshteyn, Toshkent shahar Kasaba uyushmalari kengashinig raisi va moliya xalq komissari E.D. Dubitskiy, Turkiston respublikasi harbiy dala sudining raisi A.V.Chervyakov, partiya drujinasining komandiri D.G.Shtilkov, «Turkestanskiy kommunist» va «Krasnoarmeets» gazetalarining muharriri M.N.Troitskiy, Toshkent shahar bolshovoylar partiyasi qo'mitasining a'zosi S.P.Gordeev, shahar soqchilari boshlig'ining yordamchisi G.I.Lugin va boshqalar edilar.

1919 yil 19 yanvar ertalabgacha isyonchilar hukumat muassasalari joylashgan Hurriyat uyi, Tuproqo'rg'on (hozirgi Prezident mahkamasi binosi o'rnida) va Bosh temir yo'l ustaxonasidan boshqa shaharning barcha idoralarini egallab oldilar. Isyonchilar maxsus varaqa chaqiriq bilan xalqqa murojaat qildilar. Unda jumladan bunday deyilgan edi: «Sovetlar hokimiyati ag'darildi... Endilikda bolshovoylar merosining og'ir yukini o'z zimmasiga oladigan muvaqqat hukumat sizni og'ishmasdan xalq hokimiyati g'oyasini amalga oshirishga-Ta'sis Majlisiga boshlab boradi». Ammo isyonchilarning niyati amalga oshmadi. Isyon Sovetlarga sodiq kuchlar tomonidan bostirildi. Xususan bunda Harbiy instruktorlar maktabining tinglovchilari ko'rsatgan sabot matonat hal qiluvchi o'rin tutdi. Bu isyonni daf etishda

---

² O`zb MDH. 35-fond,1-ro`yxat,108-ish,113 varaq

Eski shahar Soveti raisi N.Xo'jaev boshchiligida Toshkent Eski shahar milliy partiya drujinasi ham faol ishtirok etgandi¹.

Osipov isyoni bostirilgach, 21 yanvarda so'1 eserlar tuzgan Harbiy inqilobiy qo'mita, Turkiston MIK, Xalq Komissarlari Soveti Sirdaryo viloyati, Ijroiya qo'mitasi, Toshkent shahar Soveti ijroiya qo'mitasi, harbiy qismlar, firqa va kasaba tashkilotlari vakillarining qo'shma majlisi bo'ldi. Unda bolshovoy A.A.Kazakov boshchiligida Turkiston Respublikasining Muvaqqat Harbiy-inqilobiy kengashi saylandi. Uning tarkibiga A.P.Salikov, S.Z.Rubtsov, P.I.Ilyasov, P.Eliseev singari bolshovoylar bilan bir qatorda 8 so'1 eser ham a'zo bo'lib kirdi. Muvaqqat harbiy inqilobiy Kengash tarkibiga N.Xo'jaevdan bo'lak tub erli aholi vakillaridan hech kim kiritilmadi. Ana shu tariq Osipov boshchiligida uyushtirilgan isyon barham topdi.

Xullas, Toshkentda sodir etilgan Osipov isyoni, undan oldin esa Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi va o'lkadagi ocharchilik tufayli kelib chiqqan dahshatli fojearlar Turkiston Sovetlar hukumatining tagi-zamini g'oyatda bo'sh ekanligini ko'rsatdi. Bu bo'shliqning bosh sababi Turkiston o'lkasi tub erli aholisining Sovetlar hukumatiga nisbatan ishonchsizlik bilan qaraganligi va uni qo'llab - quvvatlamaganligi edi.

Turkistonda bolshoviklarning

yakkaboshchilik tizimining o'rnatilishi.

Bolshovoylar hukumati Rossiya Markazida bo'lgani singari chekka o'lkalar. Shu jumladan Turkistonda ham Kompartiyaning yakka diktaturasini o'rnatish yo'lidan bordi. Ammo u bu ishni rejali suratda va ustamonlik bilan amalga oshirdi. Shu boisdan ham V.I.Lenin boshliq markaziy hukumati buyuk davlatchilik shovinistik va mustamlakachilikdan iborat bosh strategik maqsadga putur etkazmagan holda ba'zi bir taktik manevrlar ishlatib o'lkada o'z pozitsiyasi va ta'sir doirasini mustahkamlashga qaror qildi. Bunda asosiy diqqat-e'tibor tub erli mahalliy aholi o'rtasida bolshevistik tashviqot va targ'ibotni kuchaytirish asosida ularni turli yo'llar bilan sovetlar ta'siriga olishga qaratildi. Ana shu maqsadda RSFSR Komissarlari Soveti 1919 yil 12 fevralda Sh.Z.Eliava raisligida «Turkiston ishlari bo'yicha alohida muvaqqat komissiya» tuzdi. Mazkur Komissiyaning asosiy vazifasi Turkistonga harbiy yordam uyushtirishda iborat edi.

Dastlab Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik, erk va ozodlik uchun kurashini bostirish, so'ngra esa Xiva xonligi va Buxoro amirligini harbiy yo'l bilan mustamlaka asoratiga solishdan iborat maqsadlarni ko'zlab 1919 yil 5 martda Sharqiy front qo'shinlarining M.V.Frunze qo'mondonligidagi Janubiy guruhining tuzilishi O'rta Osiyo xalqlari taqdirida ayanchli va qonli dahshatlar davri boshlanganligidan darak berar edi.

Turkiston o'lkasi ijtimoiy-siyosiy hayotida 1919 yil 7-31 martda bo'lib o'tgan O'lka Sovetlarining favqulodda VII qurultoyi ma'lum darajada iz qoldirdi. Qurultoy ishida Turkkomissiyaning a'zosi P.A.Kobozev qatnashdi. U hozirgi moment to'g'risida ma'ruza qildi va mamlakatdagi ahvolni harakterlab berdi. Qurultoy P.A.Kobozev ma'ruzasi asosida so'1 eserlar firqasi halokatga uchraganligi va

---

¹ Rossiya ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar tarixi davlat arxivi (RISTTDA) 5-fond, 1-ro'yxat, 1100-ish

Turkistonda ham bir firqalilik tuzimi o'rnatilganligini qayd etdi. May oyidan e'tiboran Dashnoqtsutyun firqasi faoliyatiga ham chek qo'yildi.

Qurultoyda Turkiston MIKning raisi deb A.A.Kazakov va Respublika Xalq Komissarlari Sovetining raisi qilib K.E.Sorokin saylandi.

Milliy ishlar septsiyasining majlislarida tub erli mahalliy aholi o'rtasidagi ishlar darajasi qoniqarsiz deb topildi va bu masalaga katta e'tibor berish lozimligi ko'rsatildi.

Turkiston o'lkasi Sovetlari VII, Favqulodda Qurultoyining milliy ishlar sho'basida ko'tarilgan masalalar firqa konferentsiyasida maxsus qarab chiqildi. Konferentsiya Turkiston Kommunistik firqa O'lka Komitasi qoshida O'lka Musulmonlar byurosi (Musbyuro) tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. O'lka firqa qo'mitasiga Musulmonlar byurosining funqtsiyalari va vazifalari to'g'risida Nizom ishlab chiqish taklif qilindi. Musbyuro tartibiga Turor Risqulov (rais), A.Abduqodir Muhiddinov, Nizomiddin Xo'jaev, Husayin Ibrohimov va Yusuf Aliev kirdi. Musbyuro faoliyatiga baho berib Turor Risqulov o'z tarjimai holida quyidagilarni yozgan edi: «Musbyuro davri bu Turkistondagi mahalliy mehnatkash aholining katta siljish davri edi, Musbyuro o'zini dastlab Turkistonning sohibi sifatida namoyish qildi, Musbyuro atrofida faqqat mahalliy kommunistlar va mehnatkash omma emas, balki teng huquqli xorijiy inqilobiy partiyalar ham birlashtilar. (Masalan, yosh Buxoroliklar, yosh Xevaliklar, Ozarbayjon, fors kommunistlari va b.)¹ »

Musbyuro davri mahalliy aholi uchun ma'lum ma'noda siljish davri bo'lsada, u erkin faoliyat ko'rsata olmas va qanot yoza olmas edi. Chunki o'lkada siyosiy rahbarlik nuqtalari bolshovoylar qo'lida edi. Ular o'lkadagi tang siyosiy vaziyatni hisobga olib vaqtincha ma'lum ma'noda mahalliy millatlarga Musbyuro atrofida uyushib harakat qilishga yo'l bergan edilar, bu taktik ayyorlik edi. Amalda esa Turkiston o'lkasi firqa va sovetlar muassasalarida rahbarlik lavozimlarini egallab olgan shaxslarning aksariyati mustamlakachilik va shovinistik og'u bilan zaharlangan edilar. Ular mahalliy millatlarga, ular orasidan chiqqan firqa a'zolariga, 1-yarim rahbarlikka ko'tarilgan shaxslarga kamsitib nopisandlik va past nazar bilan qarar edilar. Buni 1919 yil iyulda bo'lib o'tgan musulmon kommunistlarining birinchi o'lka konferentsiyasi ham ochiq-oydin qayd etgan edi. Konferentsiya xujjatlarida «ko'pgina mas'ul o'rtoqlarning» mahalliy yo'qsullarga ishonmasligi, milliy qarama-qarshilikni kuchaytirayotganliklari, «musulmon yo'qsillarning talaygina joylarda davlat kurilishida tegishlicha» ishtirok etmayotganliklari to'g'ridan-to'g'ri ta'kidlangan edi. Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi ashaddiy shovinst bolshevik A.A.Kazakov o'lkadagi bunday vaziyatni oqlab 1919 yil 24 mayda o'sha musulmon kommunistlarining I-O'lka konferentsiyasida bunday degan edi: **«Turkiston jumhuriyatida 95 foiz musulmon va faqat 5 foizgina ruslar yashaydilar va shu 5 foiz butun hokimiyatni deyarlik o'z qo'lida ushlab turibdi. Shunday qilib, ozchilik hukmronligi davom etmoqda. Lekin bu vaqtincha hol. Musulmon dunyosi tayyor bo'lgach, biz jumhuriyatni boshqarish ishini unga topshiramiz. Biz ularga yordam beramiz.»**¹

¹ Turor Risqulovning tarjimai holi. —«Saodat», 1992 yil 5-6 son, 9-bet

¹ Karimov Sh. Qafasdagi qush orzusi. 50-bet.

A.A.Kazakov va uning atrofidagi rus shovivist maslakdoshlari Turkiston o'lkasidagi mahalliy aholi savodsiz, proletariat yo'q, shu boisdan ular hokimiyatni mustaqil boshqarishga tayyor emas degan asossiz uydirmanni ilgari surdilar. Bunday g'oyani Turkiston Kompartiyasining III s'ezdida (1919 yil iyunda) P.G.Konstantinopolskiy quyidagicha ifoda etgandi: «ochiq aytamanki, Turkistonda proletariat yo'q, yarim proletariat bor, ezilgan yo'qsillar bor, ezilgan dehqonlar bor, nazarimda, bu omma tarixiy jarayonni ilgari suradigan... inqilobiy kuch bo'la olmaydi»².

Turor Risqulov 1919 yil iyun oyida Turkiston Kompartiyasining 3-O'lka Quriltoyida Turkkomissiyaning Farg'ona to'g'risida ma'ruzasida ochiq-oydin aytgan edi: «Farg'onada Sovet hokimiyati yo'q... U erda eski Nikolay zamonidagi tartib hukmron... Bizning firqaviy o'rtoqlarimiz barcha musulmon yo'qsillardan shubhalanadilar... Ijroiya qo'mitaning majlisini qilganda ba'zi masalalarni muhokama qilish chog'ida eski shaharlar vakillarini majlis zalidan chetlatganlar, chetlatilganlar ham-o'sha ishchilar, rus yo'qsillari ulardan chetlanmoqda»³. Shu boisdan ham Turkiston Kompartiyasining ko'zga ko'ringan arboblardan biri avvalida jadidchilik harakati peshqadamlaridan biri Toshpo'latbek Norbo'tabekov 1920 yil 1-8 setyabrda Boku shahrida o'z ishini olib borgan Sharq xalqlarining birinchi qururltoyida so'zlagan nutqida zaharxanda bilan aytgan edi: «Turkiston tarixi musulmon dunyosining boshqa qismlarida tarqalmasligi uchun, men hokimiyatimizni ogohlantiraman, uch yil davomida yuritilayotgan bu siyosatning hamma nuqsonlarini bilamiz, biz aytamiz: kontrinqilobchilarinigizni u erdan olingiz, millatchilik urug'ini sepuvchi kelgindi elementlarinigizni olingiz, kommunizm niqobi ostida ishlayotgan mustamlakachilarinigizni olingiz»⁴.

Turkiston Kompartiyasi IV O'lka qurultoyi (1919 yil 12 sentyabr va 6 oktyabr) va Respublika Sovetlarining VIII Qurultoyi Turkiston o'lkasida avj olgan shovivistik siyosatini qoralagan qarorlar qabul qildi. Ammo qarorlar qog'ozda qarorligicha qoldi, shovinizm va buyuk rus mustamlakachiligi siyosatiga qarshi hech qanday amaliy chora-tadbir ko'rilmadi, bunday chora-tadbirlar ko'rilishi mumkin ham emasdi edi. Chunki o'lkada amalga oshirilayotgan genotsid, buyuk rus mustamlakachiligi va shovivistik siyosatning tepasida Kompartiya va Sovetlar hukumati rahbarlarining o'zlari turgan edilar.

1919 yil oktyabr oyidan keyingi davrda nafaqat Turkistonda, balki butun O'rta Osiyoda Sovetlar hukumatini o'rnatish bahonasida amalga oshirilgan dahshatli qirg'inlar, mahalliy tub erli musulmon ahlini insoniy qadr-qimmati va shuurini toptash, oyoq osti qilish V.I.Lenin tashabbusi bilan tuzilgan Butunrossiya MIQ va RSFSR XK Sovetining Turkiston ishlari bo'yicha komissiyasi (Turkkomissiya) nomi bilan bog'liqdir.

29 sentyabrda RKP(b) Markaziy Qo'mitasining Tashkilot byurosi Turkkomissiya to'g'risidagi Nizomni tasdiqladi.

² O'sha manba.

³ «Turkestanskiy kommunist», T.1919 r. 2 iyunya.

⁴ Syezd Narodov Vostoka. Stegnograficheskiy otcherk.Petrograd.1920, 90-91-betlar

1919 yil 7 oktyabrda XK Soveti Turkkomissiya tuzish to'g'risidagi qarorni XK Soveti nomidan imzolash uchun va V.I.Leninga vakolat berishga qaror qildi va Lenin uni 8 oktyabrda imzoladi¹. Komissiya tarkibiga Sh.Z.Eliava (rais), F.I.Goloshchekin, G.I.Bokiy, Ya.E. Rudzutak, M.V.Frunze, V.V.Kuybishev kirdi². Ularning oldingi uchtasi Turkiston ishlari bo'yicha 1919 yil fevralda tuzilgan alohida Muvaqqat Komissiyaning a'zosi edilar³.

1919 yil 4 noyabrda Turkkomissiya firqa-sovet xodimlarining katta bir guruhi bilan Toshkentga etib keldi va o'z faoliyatini boshlab yubordi. Shu munosabat bilan V.I.Lenin «Turkistondagi kommunist o'rtoqlarga» maxsus xat bilan murojaat qildi.

U o'z xatida bunday degan edi: «Turkiston xalqlari bilan to'g'ri munosabat bog'lash endilikda Rossiya Federativ Sovet Respublikasi uchun, hech mubolag'asiz aytish mumkinki, juda katta jahonshumul-tarixiy ahamiyatga egadir.

...Bizning Turkiston komissiyamizga katta ishonch bilan qarashingizni va uning direktivalariga, ya'ni huddi shu ruhda unga Butunrossiya Markaziy Ijroiya Komiteti tomonidan berilgan direktivalarga qattiq rioya qilishlaringizni juda iltimos qilaman»⁴.

Mazkur xat asosida Turkkomissiya tub erli musulmon millatlariga o'z ta'sir kuchini o'tkazish uchun qator tadbirlarni ko'rdi. Ularning barcha diqqat-e'tibori o'lkani Rossiyaning mustamlaka asoratida saqlab qolishga qaratildi. Komissiya a'zolari keskinlikni yumshatish uchun 1920 yil yanvarda T.Risqulovni Turksiton MIQ raisligiga ko'tardi va boshqa tadbirlarni ko'rdi. Ammo Turkkomissiya rahbarligida o'lkada amalga oshirilgan bir qator tadbirlar ommaning mustaqillikka bo'lgan intilishini kuchaytirib yubordi. Bu borada 1920 yil 12-18 yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston Kompartiyasining V O'lka konferentsiyasi xarakterlidir. Unda qator masalalar bilan birga milliy masala va milliy kommunistik seksiyalar to'g'risidagi masala ham muhokama qilindi. Turkkomissiya a'zolari ushbu masala bo'yicha ayyorlik bilan sopini o'zidan chiqarib Turor Risqulovni ma'ruzachi etib tayinladilar. Natija ular kutganchalik bo'lib chiqmadi. Ma'ruzachi Turor Risqulov Konferentsiyada Kompartiya va Sovetlar hukumatining o'lkada yurgizayotgan buyuk davlatchilik va shovinistik siyosatini ayovsiz tanqid qildi va bir qator amaliy takliflar kiritdi. Turor Risqulov V O'lka firqa konferentsiyasining ochilish arafasida o'z takliflarini musulmon firqa tashkilotlari III konferentsiyasining vakillari muhokamasiga qo'yib, bu takliflarni quvvatlash bo'yicha ularning va'dasini olgan edi. Turor Risqulov ilgari surgan bu amaliy takliflar quyidagilardan iborat edi:

Birinchidan, respublikaning nomini o'zgartirish, uni Turkiston muxtor Sovet Respublikasi em/8as, balki «Turk respublikasi» deb atash:

Ikkinchidan, Turkiston Kompartiyasini «Turk kompartiyasi» nomi bilan yuritish.

Uchinchidan, «Turkiston respublikasining Konstitutsiyasini qaytadan ko'rib chiqish, milliy harbiy qo'shin tuzish.» Turkkomissiya a'zolari konferentsiyada Turor

¹ SSSR ORMDA, 130-f, 746-ish, 1-varaqaning orqasi: MLI MPA, 19-f 1-v, 320-varaq.

² RISTTDA. 122-f, 1-r.. 7-ish, 90-varaq.

³ O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi. 399-bet.

⁴ Lenin V.I. TAT. 39- jild, 349-bet.

Risqulov takliflarini Bekor qildiraolmadilar. Konferentsiya Turkiston Kompartiyasini «Turk kommunistik firqasi» deb atash to'g'risida qaror qabul qildi. Ammo V.I.Lenin boshchiligida Kompartiya Markaziy Qo'mitasi va Sovetlar hukumati Konferentsiya qarorlarini nazar-pisand qilmadi, konferentsiyada Turkiston musutaqilligini masalasini ko'tarib chiqqan T.Risqulov va uning maslakdoshlariga qarshi kurashni tashkiliy jihatlarni boshlab yubordi. Bu ishda Turkiston Kompartiyasining V O'lka Konferentsiyasida qatnashmagan M.V.Frunze alohida rol o'ynadi T.Risqulov V.I.Leninga bir necha bor konferentsiya qarorlarini tasdiqlashni so'rab radiogramma qilgan bo'lsada, bu ishdan foyda chiqmadi. 1920 yil 22 fevralda Moskvadan yaxshigina «nazariy maslahatlar» olib Toshkentga etib kelgan M.V.Frunze konferentsiya qaroriga qarshi chiqadi.

1920 yil 8 martda RKP(b) MK Turkiston Kompartiyasi to'g'risidagi qarorni imzolaydi, Ammo Turk kompartiyasi va Turk respublikasi haqidagi qarorni tasdiqlamaydi. Markazning bu tutgan yo'lidan norozi bo'lgan T.Risqulov va N.Xo'jaev boshliq Turkiston MIK vakillari 1920 yil 17 mayda Moskvaga keladilar va Turksitonning mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan dasturni imzolah uchun RKP(b) MKga topshiradilar. Unda Turk respublikasining va Turk Kompartiyasini tan olish, Turkkomissiyani bekor qilish, Turkiston fronti harbiy inqilobiy Kengashi huquqlarini cheklash, Turkistondan Qizil askarlar qo'shinlarini cheklash olib chiqib ketish yoki uning ruslardan iborat qismini milliy ixtiloflarni kuchaytirayotganligi uchun qurolsizlantirish, musulmonlardan milliy qo'shin tuzish kabi talablar qo'yilgan edi. Shuningdek dasturda tashqi aloqalar, tashqi savdo va harbiy masalalarni RSFSR ixtiyoridan olib Turkiston MIKga berish ilgari surilgan edi. RKP(b) MK va Sovetlar hukumati bu talablarning barchasini rad etdi. Faqat rad etdigina emas mustaqillik va istiqloq uchun kurashuvchilarga qarshi keskin choralar ko'rdi, ularni qonundan tashqari deb e'lon qildi. Istiqloqlar bilan ularning boshliqlari va yalovbardorlari bilan har qanday muzokaralar va murosayu-madoralar, ularning qarindosh-urug'larini garovga olish bekor qilinib uning o'rniga yoppasiga qirib tashlash taktikasi qo'llanildi. T.Risqulov V.I.Lenin bilan bir qator suhbatlardan so'ng o'z hatti-harakatlarining quruq sarob ekanligin angladi, o'zining to'g'ri takliflari va g'oyalari uchun «millatchilik sari og'ish»da ayblandi. T.Risqulov va uning maslakdoshlari ham rahbarlik lavozimlaridan chetlashtirildi.

O'shanda Lenin bilan suhbatlashganlardan yana biri Nizomiddin Xo'jaev (Turkiston MIK raisi o'rinbosari) ham uning nomiga yozib qoldirgan ma'ruzanomasida Farg'onada Sovetlar tomonidan mahalliy xalqqa qarshi olib borilayotgan vahshiyona siyosatni qoralagandi. O'sha paytda Farg'onada 35 qo'rboshi ikki yildan beri jang harakatlari olib borayotganlari, «bosmachilik» fronti tugashi o'rniga, aksincha avj olib borayotgani, dashnoqlar, Jaloloboddagi rus quloqlarining yordami va qo'llab-quvvatlashi hamda Turkiston mustamlakachilari «kommunist»larning noto'g'ri siyosat olib borganligi oqibatida «bosmachilar» bir necha ming piyoda askarga ko'payganini N.Xo'jaev Leninga yozgan edi. «Rasmiy xabarlarga ko'ra,-deb yozadi N. Xo'jaev, -Farg'ona fronti tugatilgan, ammo dushman qizil ordenlar bilan yana bizga qarshi va o'sha mash'um Farg'on partizanlik fronti va

bu dushman mahalliy kommunistlar hamda sovet xodimlarini so'ydilar va so'ymoqdalarki, bunga sabab qizil askarlar va dashnoqlarning bosmachilarga qarshi kurash niqobida tinch aholini qirib tashlaganida, ayollar nomusiga tegilayotganida, 26 qishloqni qirganlarida, O'zganda 1500 kishi qirib tashlanganida, urushning ikki yilda Farg'onada harbiy o'ljaning pulemyot, miltiq va boshqalarning umumiy jami yo'qligidadir. Sizga ta'riflash uchun Farg'onadagi dashnoqlar to'g'risida ma'lumot beraman, Abram degan bir kishi (armani, qizil askar) Quva qishlog'ida qurolsiz musulmonlardan 87 kishini, o'rtoq Martin 47 kishini qilich bilan chopib tashladi. Farg'onada shunday holat yuzaga kelgan holat Farg'ona diviziya harbiy komissari qilib (Turk MIQ raisi o'rinbosarining noroziligiga qaramasdan) kommunist, armani Saakov tayinlandi. Bu shuni isbotlamoqdaki, Birinchidan Turkkomissiya mahalliy mas'ul hodimlarga nisbatan faqat tilmoch sifatida munosabatda bo'lmoqda.

Ikkinchidan butun Turkiston voqeasida mahalliy hodimlar ahvolini tasavvur qilish mumkin bo'ladi»¹.

RKP(b) MQning Siyosiy Byurosi 1920 yil 29 iyunda «RKP(b)ning Turkistondagi asosiy vazifalari to'g'risida» degan nomda birlashtirilgan bir necha qarorlar qabul qildi. Jumladan, «Turkistonda hokimiyatni tashkil etish to'g'risida» degan qarorda Turkistonda Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi, RSFSR Xalq Komissarlari Soveti va RKP(b) MKning doimiy vakolat xonasi (amalda nazoratchisi) bo'lishi zarurligi ko'rsatildi. Bu bilan hatto Turkiston Kompartiyasi Sovetlar O'lka Markaziy Ijroiya Qo'mitasining harakat doirasi ham cheklanib nazoratga olindi.

T.Risqulov va uning tarafdorlari izini Turkiston Kompartiyasi va Turkiston Sovetlar muassasalaridan batamom quritish maqsadini ko'zlab Turkkomissiya 1920 yil 19 iyunda o'lka qo'mitasini tarqatib yuborish va Turkiston Kompartiyasining muvaqqat Markaziy Komitasi to'g'risida qaror qabul qildi. Uning tarkibiga Q.S.Otaboev, S.Asfandiyorov, V.P.Bilik, X.Ibrohimov, N.T.To'raqulov, Q.Xakimov, D.Ustaboev va boshqalar kirdi. N.T.To'raqulov muvaqqat Markaziy Qo'mita Ijroiya byurosining mas'ul kotibi deb saylandi. Ayni vaqtda qarorda Turkiston MIQning tarkibini yangilashga qaror qilindi. Uning raisi etib Abdulla Rahimboev tayinlandi. Ana shu davrdan Turkistonda partiya va sovet idoralarini «yot unsurlar» va «kontrinqilobchi kuchlar»dan tozalash boshlandi. Natijada Turkiston Kompartiyasida 1920 yil oxirlarida 58 ming a'zo bo'lgan bo'lsa, 1924 yilda ularning soni 26 ming kishiga tushib qoldi.²

Xullas, 1920 yillarga kelib mustaqillik va istiqloq uchun ochiq-oydin va oshkora kurash olib borish mumkin bo'lmay qoldi, bunday kurash yo'lini tanlaganlar to'g'ridan to'g'ri bosmachilar deb e'lon qilindi, mafkura sohasida g'oyaviy kurash olib borganlarga esa «millatchilar» tamg'asi bosildi. Xuddi ana shu davrdan e'tiboran mahalliy milliy ziyolilar va istiqloqlarning kattagina qismi o'z kurash taktikalarini o'zgartirdilar, ular kompartiya saflarida bo'lib, Sovetviy idoralarda turli mas'ul lavozimlarda ishlab milliy istiqloq uchun sovetlar hukumatiga qarshi zimdan, yashirin ish olib borishga o'tdilar. «Biz yashirin ish olib borayotgan bo'lsakda, bu kurashni

¹RISTTDA. 5-fond. 1-ryo`xat, 1100-ish.

²O`zbekiston Respublikasi entsiklopediyasi, 163-bet

Sovet muassasalarida va kommunistlar partiyasida rasmiy vaziyatda ishlayotgan do'stlarimiz bilan to'la ravishda maslahatlashib, bir yo'nalishda olib borardik»,¹ degan edi Zakiy Validiy To'g'on.

Shunday qilib bolshovoylar Turkiston o'lkasida o'zlarining yakka hukmronlik mavqelarini o'rnatish yo'lida hech narsadan aytmadilar. Ular bu maqsadni ro'yobga chiqarish uchun xalq ommasining ongini kampostir qilishga qaratilgan tashviqot, targ'ibot va ayg'oqchilikdan tortib to dahshatli qirg'in, talon-taroj va o'tda yondirishgacha bo'lgan barcha vositalardan foydalandilar. Bu hol Sovetlarga qarshi xalq ommasi qahr g'azabi va nafratlarining borgan sari kuchayishining asosiy sababidir.

Nazorat savollari

1. O'zbekistonning sovet davridagi tarixini tadqiq etish va o'rganishga oid Prezident Islom Karimovning qanday metodologik, kontseptual fikr-g'oyalarini bilasiz?
2. Sovetlar davrida mustamlakachilik bilan chor Rossiyasi davridagi mustamlakachilikning umumiy belgilari va farqlari nimalardan iborat?
3. 1917 yilgi fevral fevral inqilobi Turkiston xalqlari taqdirida qanday ijobiy rol o'ynadi?
4. Rossiyadagi qo'shhokimiyatchilik va Turkistondagi uch hokimiyatchilikni sharhlab bering.
5. O'rta Osiyodagi inqilobiy demokratik xarakterning asosan ikki yo'nalishini sharhlab bering.
6. O'lka musulmonlar sovetlarining maydonga kelishi va o'lka musulmonlarining birinchi, ikkinchi qurultoylarini sharhlang.
7. Butun Rossiya musulmonlarining birinchi, ikkinchi qurultoylari va ularda qanday qarorlar qabul qilingan?
8. "Dashnaktsyutunchilar" kimlar va ular Turkistonda qanday paydo bo'ldi?
9. Turkistonda bolshevizmning maydonga kelish sabablari nimalardan iborat?
10. Bolsheviklar tomonidan Toshkentda qurolli qo'zg'olonga qanday tayyorgarlik ko'rildi?
11. Umumturkiston musulmonlarining uchinchi qurultoyi va unda qanday masalalar ko'rildi?
12. Oktyabr to'ntarishi Turkistonga chetdan olib kelingani va zo'rlik bilan amalga oshirilganligini sharhlang.
13. Turkiston o'lkasi musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi qachon, qaerda o'tkazildi va unda qanday qarorlar qabul qilindi?
14. Turkiston muxtoriyatining tashkil topishi va uning boshqaruv tizimini sharhlab bering.
15. Turkiston muxtoriyatini mahalliy xalq qanday kutib oldi-yu, bolsheviklar bu hukumatga qarshi qanday kurash olib bordilar?

---

¹ Zakiy Validiy To'g'on. Xotiralari.-«Sharq yulduzi», 9-son, 152-bet.

16. Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi va tugatilishi va uning aybdorlari kimlar ekanligini fosh eting.
17. Turkiston muxtoriyatining tarixiy ahamiyati nimalarda, unda jadidlarning roli qanday bo'lgan?
18. Turkistondagi ocharchilik va uning fojealarini sharhlang.
19. Turkistondagi siyosiy bo'hron haqida nimalarni bilasiz?
20. Turkiston ASSR va Turkiston Kompartiyasining tashkil topishini sharhlang.
21. Osipov Isyoni haqida nimalarni bilasiz?
22. Qanday sharoitda Turkistonda bolsheviklarning yakkaboshchilik tizimi o'rnatildi?

II bob. Milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash jabhasida.

1. & Milliy ozodlik va istiqloqlolchilik haraktining boshlanishi, mohiyati, sabablari va harakatlantiruvchi kuchlari.

Tarixiy manbalarda Turkiston o'lkasi xalqlarining Sovetlar bosqiniga qarshi milliy-ozodlik va istiqloqlolchilik harakatining boshlanish va uni davrlashtirish bo'yicha har-xil fikr hulosalar ilgari surildi. Jumladan Sovetlar tarixshunosligida o'lkamiz xalqlarining ozodlik va milliy mustaqillik uchun kurashi davrini ko'r-ko'rona

grajdanlar urushi davri deb qaraldi, Rossiyadagi fuqarolar urushi davridan aynan ko'chirib olindi va 1918-1920 yillir bilan belgilandi. Holbuki bu tarixiy haqiqatga mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Bu borada ham tarixiy voqealarga xolisona berilgan to'g'ri bahoni xorijda chop etilgan manbalardan topamiz. Jumladan vatandoshimiz Boymirza Hayitning 1992 yilda Kyoln shahrida chop etilgan «Bosmachilik»: «Turkistonda 1917-1934 yillardagi milliy kurash» kitobida o'lka xalqlarining milliy-ozodlik, va mustaqillik kurashi davrini to'g'ri va aniq belgilaydi. Uning fikricha Turkiston xalqlarining milliy-ozodlik uchun jangovar kurashi 1934 yilning o'rtalariga qadar davom etgan. Bu katta davr ikki bosqichga bo'linadi. 1. 1918 yil fevral-1924 yilgacha. 2. 1924 yildan 1934 yilgacha.

Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy-ozodlik va istiqloqlilik harakatining sabablari to'g'risida ham tarixiy manbalarda har-xil fikrlar bayon etiladi. Ayniqsa sovetlar davrida chop etilgan adabiyotlarda o'lka xalqlarning milliy-ozodlik va istiqloqlilik xarakatining mohiyati buzib, soxtalashtirilib «bosmachilik» deb ataldi va sabablari bir yoqlama yoki juda toraytirilib ko'rsatildi. Qonuniy savol tug'iladi: «Bosmachi» degan mudhish uydirma iborasi qanday yuzaga kelgan? Jamiki arixvlarda saqlanayotgan 1918-1919 yillarga oid hujjatlarda «bosmachilik», degan ibora uchramaydi. «Talovchilar» «dushmanlar» degan iboralar bolshovoylar, sovet, harbiy tashkilotlari hujjatlarida ko'zga tashlanadi. Axir istiqloql yo'lida milliy ozodlik uchun kurash olib borgan xalq milliy qahramonlari o'zlarini «bosmachilar» deb atamaganlarku? Aksincha, ular o'zlarini «Islom askarlari», «Musulmonobodlik jangchilari», «Vatan mudofaachilari», «Millatni, yurtni ajnabiy bosqinchilardan ozod etuvchilar», «milliy qo'shin jangchilari» deb atashgan. Milliy istiqloql harakati sardorlari o'z nomlariga «bek» so'zini qo'shib, Madaminbek, Shermuxammadbek, Isroilbek, Ibrohimbek, Parpibek deb ataganliklari ham bejiz emas. Qariyalar hanuz u davrni «beklar zamoni» edi deb eslashadi.

«Bosmachi» iborasini birinchi bo'lib bolshovoy mafkurachilar qo'lladilar. «Jizn natsionalnosti» (Moskva, 1920 yil iyun) jurnalida «Bosmachilik fronti» maqolasi e'lon qilindi. Bu iborani 1921 yili 4 aprelda mazkur maqola muallifi Farg'ona qo'shinlari qo'mondoni D.E.Konovalov ishlatdi. P.Kushnev esa «bosmachi» so'zini qaroqchi ma'nosida qo'lladi («Krasnaya Zvezda». M. 1928, 1-son).

Xalqlar «dohiysi» I.V.Stalinning «bosmachilik harakati 1918-1924 yillarda O'rta Osiyoda bir dushman, ixtilol va millatchi bo'lib, O'rta Osiyo respublikalarini Sovet Rossiyasidan ajratish va mustamlakachilar hokimiyatini yangidan qurish g'oyasi bilan boylar tomonidan boshqariluvchi siyosiy qaroqchilik shaklida o'rta qaga chiqqan»¹ degan fikrlari Sovet tarixchilari tomonidan qabul qilindi.

A.Zevelev, Yu.Polyakov, A.Chugunovning «Basmachestvo» («Bosmachilik») kitobida (Moskva, 1981 yil) quyidagi satrlar bitilgan: «Slovo basmach proixodit ot tyurkskogo glagola «basmak», chto oznachaet «davit», «pritesnyat», «nasilovat». U narodov Sredney Azii ponyatiya «basmach» oznachaet «naletchik», «bandit», «razboynik», «nasilnik». Bundan ko'rinadiki, mualliflar «bosmoq» fe'lining birinchi

¹ Ali Bodomchi. Turkiston milliy istiqloql harakati va Anvar Poshsho. 1-jild Qo'rboshilar.-Anqara, 1975, 8-bet

mazmunini olmasdan, uni ongli suratda tushirib qoldirganlar, asosiy e'tibor keyingi ma'nolarga qaratilgan. Bu tushunarli albatta. Chunki, bu ma'no ko'rsatilsa, o'quvchida o'z o'zidan qonuniy savol tug'iladi: Xo'sh, «bosmachilar» kimlarning erini bosib, tortib olgan ekan? O'z uyini, o'z erini bosib olish mumkin emas-ku? Mantiqsizlik ko'rinadi-qoladi. «Bosmachilar» o'z erini bosib olmagan, balki uni bosmachilardan himoya qilgan. RKP(b) Markaziy Komitetining 1922 yil 18 may qarorida «bosmachilik»ka qarshi harbiy tadbirlar bilan birga aholi orasida jiddiy targ'ibot tashkil etilishi ham muhim vazifa sifatida ko'rsatilgan. Jumladan «Anvar Poshshoni aholi orasida inglizlarning josusi va Sharq xalqlarining dushmani», deb targ'ibot yuritish kerakligi aytilgan edi.²

Tarixdan ma'lumki, Anvar poshsho Kamol Otaturk bilan birga ingliz imperialistlariga qarshi hayot-momot janglarida qatnashgan. U «ingliz josus» bo'lishi mumkin emasligi ayon edi. Uni el ichra obro'sizlantirish uchun «ingliz josusi» deb targ'ibot yuritish vazifa qilinayotgan edi. Xuddi shuningdek, Vatan mudofaasiga otlangan mujohidlarni ham xalq orasida obro'sizlantirish uchun ularga nisbatan «bosmachi» atamasini birinchi bo'lib shovinistlar tarqatganiga shubha qilmasa ham bo'ladi.

Ammo bu kabi g'ayriilmiy, tuxmat qarashlarning aksi o'laroq, haqiqatga yaqin fikrlar ham o'sha 20 yillardayoq bildirilgan edi. N.E.Kakurin, G.Kozlovskiy, L.Soloveychiklar «bosmachilikni «partizanlar harakati», «xalq harakati», inqilobiy kurash», «ozodlik kurashi» deb talqin etishgan. Hatto milliy qirg'in aybdorlaridan biri V.V.Kuybishev ham Buxorodagi «bosmachilik»ni ozodlik kurashi, «bu bosqinchilik, bosmachilik harakati emas, balki siyosiy harakatdir» deb aytgan edi. Harbiy arboblardan biri bo'lgan Vrachev 1922 yil 12 mayda «Buxoroda avj olgan bosmachilik ma'lum ma'noda xalq qozg'oloni, xalq isyoni harakteriga ega» deb ko'rsatgan. Harbiy komissar Sokolovning fikricha: «Bosmachilik Turkiston xalqining begona hokimiyatga qarshi milliy isyonidir»³.

Taniqli rahbar xodim G.Safarov («Kolonialnaya revolyutsiya. Opo't Turkestana». M. 1921) asarida «bosmachilik» harakatini mustamlakachilarga qarshi qaratilgan milliy kurash deb atagan.

Mahalliy millat vakillaridan Nizomiddin Xo'jaev, Turor Risqulov, Sanjarbek Asfandiyorov, Nazir To'raqulov, Qaygiz Otaboev, Abdurauf Fitrat, Usmonxon Eshonxo'jaev, Inomjon Xidiraliev, Rahim Inog'omov va boshqalar ham «bosmachilik»ning mohiyatiga to'g'ri baho berganlar va uni milliy ozodlik va istiqlol uchun kurash deb talqin etganlar. Shu boisdan ham ular 30-yillarda qatag'on qilichidan o'tkazilganlar.

Turkiston tarixining bilimdoni, «bosmachilik urushi» ishtirokchisi Axmad Zakiy Validiy (To'g'on) fikricha, «Bosmachilik harakati Turkistonda 1918-1923 yillar oxirida faol harakatlarga ega holda butun quvvatini o'ziga jalb etib o'rtaga chiqqan muazzam ozodlik harakatidir»¹

² Irkaev.M. Istiriya grajdanskoy voyni v Tadjikistane. Dushanbe, 1963, 328-329 betlar

³ Shamsutdinov Rustambek. «Bosmachilar» kim bo'lgan? «Fan va turmush», 1997 yil, 1-son.

¹ Ali Bodomchi. Ko'rsatilgan adabiyot. 6-bet.

Bu milliy harakatning bosh qo'mondonlaridan biri Shermuhammadbekning aytishicha, «bosmachilik Umum Turkiston istiqloli uchun bir yoqadan bosh chiqargan vatanparvarlarning harakatidir.

Bu harakat-Chingiziylarning, Temuriylarning, Ulug'beklarning, Navoiylarning yurtini Moskov tahdididan xalos etish demakdir»².

«Shermuhammadbekning ukasi Nurmuhammadbek qo'rboshi ta'rificha, «bosmachilar» «mudofaai Vatan, mudofaai Din, mudofaai Millat» shiori ostida harakat qilganlar»³.

Qizil saltanat mustamlakachiligi va rus shovinizmiga qarshi boshlangan Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy ozodlik va istiqlol uchun kurashining sabablari to'g'risida yozma manba'larda har xil qarash, g'oya va fikrlarga to'g'ri kelamiz. Albatta mazkur masala bo'yicha qalam tebratuvchi har bir shaxs qaysi millatga, qaysi siyosiy guruh va g'oyaviy dunyoqarashga mansubligiga va kimning buyurtmasi va topshirig'ini bajarayotganligiga qarab ijod qiladi va fikrlaydi. Jumladan P.Alekseenko o'zining 1931 yilda chop ettirgan «Chto takoe basmachesvto?» kitobida bosmachilikning kelib chiqishiga asosiy sabab qilib paxtani musodara etish haqidagi Kolesov dekreti oqibati natijasi o'laroq yuzaga kelgan ishsizlik deb baholaydi. Bu fikr-hulosaga harbiy tarixchi D.Zuev ham qo'shiladi⁴. Ammo bu mualliflar milliy-ozodlik va istiqlolchilik urushining asl mohiyati va sababini ochishdan o'zlarini chetga oladilar. «O'zbekiston SSR tarixi». (Uchinchi jild. Bosh muharrir I.Mo'minov.) «O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi» kitoblarida, H.Sh. Inoyatovning «O'zbekistonda Oktyabr revalyutsiyasi», «Narodo' Sredney Azii v borbe protiv interventov i vnutrenney kontrevolyutsii». (M. Mo'sl, 1984.) monografiyalarida O'zbekiston va sovetlar davridagi O'zbekiston tarixiga oid barcha manba'larda asosan bitta g'oya ilgari suriladi: Angliya va Amerika singari imperialistik davlatlar O'rta Osiyoni o'z asoratiga solmoqchi edilar. Shu bois ular Turkistondagi aksilinqilobiy kuchlarni sovetlarga qarshi ko'tardilar. «O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi»da quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Chet el imperialistlarining g'alamisligi va madadi bilan ichki kontrevolyutsiya kuchlari 1918 yil yozida o'z faoliyatlarini aktivlashtirib, Sovet hokimiyatiga qarshi qat'iy hujumga o'tdilar. Turkistonda grajdanlar urushi avj olib ketdi»⁵. Xuddi shu kabi fikrni tarixchi olim H.Sh.Inoyatov ham takrorlaydi: «Butun mamlakatda bo'lgani singari sovet Turkistonida ham Amerika va ayniqsa Angliya imperialistlar qo'llab-quvvatlagan ichki kontrevolyutsiya kuchlari sovet hokimiyatiga qarshi bosh ko'tardi»¹. Albatta bunday fikr-xulosalar Turkistonda boshlanib ketgan o'lka mehnatkashlarining milliy ozodlik va istiqlol uchun kurashi mohiyatini ochib bera olmaydi.

O'zbekiston tarixini «soxtalashtiruvchi»larni soxtakorlarcha «fosh etgan» G.A.Hidoyatov esa hammadan oshib tushdi. U «bosmachi bandalar biron bir milliy

---

² Ali Bodomchi. O'sha joyda.

³ Ali Bodomchi. O'sha joyda.

⁴ «Fan va turmush», 1991 yil, 2-son, 6-bet.

⁵ O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi, 295-bet.

¹ Inoyatov X.Sh. O'zbekistonda Oktyabr revolyutsiyasi, 345-bet.

g'oyalar uchun kurashmasdi, bunday g'oyalar ularga begona edi»², deb o'lka milliy ozodlik kurashi qahramonlari suyaklarini qaqshatdi. Yuqorida keltirilgan fikr-xulosalar 1918-1934 yillar oralig'ida qariyb 16 yil davom etgan Turkiston o'lkasi xalqlarining kurashi sabablarini to'laqonli aks ettira olmaydi. Turkiston tarixining zukko bilimdoni Boymirza Hayit o'zining «Turkistonda milliy kurash tarixining asosiy manbalari» maqolasida Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy-ozodlik va mustaqillik uchun kurashga o'tlanishi sabablari haqida fikr yuritib bunday yozgan edi: «Sovet askarlari tomonidan Qo'qon shahrining ishg'ol etilishi va Turkistonliklarning dushmanidan qutilish istagi, Turkistonda ozodlik kurashining yangidan boshlanishiga yo'l ochdi»³.

Albatta bu fikrni ma'qullagan va unga qo'shilgan holda yana shu narsani qo'shimcha qilmoqchimizki, Sovetlar qizil qo'shinlarni va hususan arman dashnoqlari Qo'qon shahridagi dahshatli qirg'inlar va yondirish-vayronagarchiliklar bilan cheklanib qolmadilar. Ular Qo'qon fojealari bahonasidan butun Farg'ona vodiysini qabristonga va kultepaga aylantirmoqchi bo'ldilar. Bu yo'l bilan ular vodiydagi aholini ko'zini qo'rqitib umuman bosh ko'tara olmaydigan qilib qo'ymoqchi edilar. Tarixchi olim Sh.Shoma'diev bergan ma'lumotlarga qaraganda rus Qizil askarlari va dashnoqlar ana shu maqsadda 1918 yilning boshidagina Farg'ona vodiysidagi 180 shaharni yondirib kulini ko'kka sovurdilar. Ana shu dahshatli qirg'in davridagina Marg'ilon shahrida 7000 ga yaqin, Andijon shahrida 6000, Namangan shahrida 2000, Bozorqo'rg'on va Qo'qon qishloq atrflarida 4500 turkistonlik musulmonlar shahid bo'ldilar⁴. Bu albatta o'lka xalqlarining mustamlakachi va odamxo'r Sovet bosqinchilariga nisbatan qahr-g'azabi va nafratining mislsiz darajada kuchayishiga sabab bo'ldi.

Yuqoridagi fikr-xulosalarni umumlashtiradigan va tahlil qiladigan bo'lsak, Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy-ozodlik va mustaqillik uchun qurolli kurashga o'tlanishiga sabab bo'lgan asosiy omillar quyidagilardir:

Birinchi va asosiy sabab, Turkiston o'lkasi xalqlarining erk uchun, ozodlik uchun va milliy mustaqillik uchun kurashga tarixiy an'anaviy moyilligi, otabobolarimizning udumlariga sodiqligi, bosqinchi mustamlakachilarga nisbatan cheksiz nafrat, tiz cho'kib, bo'yin egib va qul bo'lib yashashdan ko'ra, tik turib, kurashib jang maydonida mardonavor o'limni afzal ko'rishlik, Vatan va millatga nisbatan cheksiz hurmat, sadoqat va vatanparvarlikdir.

Ikkinchi sabab, chor Rossiyasining mustamlakachilik va shovinistik siyosatiga sodiq bo'lgan sovetlar hukumatining Turkiston o'lkasida olib borgan buyuk davlatchilik va o'lka xalqlarining insoniy qadr-qimmatini va g'ururini kamsituvchi, erga uruvchi va oyoq osti qiluvchi siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-mafkuraviy va nomilliy genotsid siyosatidir. Bolshovoylar qozi sudlovini bekor qildilar vaqf erlarini tortib oldilar, mulkchilikning barcha shakliga chek qo'yidilar, iqtisodning barcha jabhalarida

² Hidoyatov G.A. Tarix va mafkuraviy kurash, 140-bet.

³ Boymirza Hayit. Turkistonda milliy kurash tarixining asosiy manbalar. «Erk» gazetasi, 1990 yil, 19-son 1-oktyabr

⁴ Shoma'diev Sh. Ocherki grajdanskoy voyno` v Ferganskiy doline.-T: 1961, 56-bet

davlat monopoliyasini joriy etdilarki, bular ham xalq ommasini sovetlarga qarshi qurolli jang olib borishga majbur qildi. Bolshovoylarning targ'ibot va tashviqotlariga aldanib dastlab ular tomoniga o'tgan tub erli aholi vakillari Oktyabr to'ntarishidan so'ng o'z ko'zlari bilan sovetlar hukumati yurgizgan siyosatni ko'rib darhol undan yuz o'girdilar. Jumladan Mustafu Cho'qay o'g'li 1917 yil 9 dekardayoq O'lkada hukum surayotgan sovetlar hukumatining yo'li begunoh qurbonlarning qoniga bulangan degan edi. «Chunki mazkur hokimiyat hunrezlikning oldini ola biladigan musulmonlarsiz o'rnatilgan. Hamkorlik haqidagi takliflarimiz isyondan so'ng ham ular tomonidan rad etildi»¹.

Jadidlarning «Hurriyat» nomli gazetasida 1913 yil 9 mayda «Bolsheviklarimiz» deb nomlangan maqola e'lon qilindi. Unda bolshovoylarning barcha hiyla-nayranglari fosh etiladi: «Bolsheviklar ish boshig'a o'tib olg'on kunlarda: «Biz, kichik millatlarg'a tamom hurriyat va istiqlol beramiz!» deb va'da qilgan bo'lsalar ham bu quruq so'zlari qog'oz ustindagina qoldi, bular hozircha hech bir millatning muxtoriyat va istiqloliyatini tasdiq etmadilar, balki bil'aks shunday muxtoriyat va istiqloliyatini e'lon etgan millatlarga to'p va pulemyot bilan muqobala etdilar va etmoqdalar.

Bolsheviklarning bu g'ayri tabiiy tilaklari, buzuq g'arazlari hozircha Russiyada bo'lg'on hech bir millat tarafidan qabul qilinmadi. Shuning uchundirki, bolsheviklar o'zlarig'a bo'ysinmay «sotsializm» maslagini qabul etmagan millatlar bilan urushmoqdalar. ...Musulmonlar orasiga muxolifat solmoq uchun musulmon soldatlarini va musulmon ishchi, dehqonlarini ig'vo etdilar... Musulmonlar bolsheviklarning buzuq mudaolarini anglab olib o'zlarini tortdilar, aldanmadilar».

Toshkent shahar Dumasining so'ngi majlisida musulmon deputati Ibn Yamin Yonboev sovetlar hukumati haqida bunday degan edi: «Hozirgi hokimiyat (F.Kolesov va boshqalar) tan olingan demokratiyaligi dargumon. Ushbu hokimiyat musulmonlar nomidan gapirishi esa qip-qizil yolg'on... Mazkur hokimiyatning asl kuchi-to'p va pulemyotlardir, lekin biz, musulmonlar, bu kuchdan qo'rqmaymiz. Bizda o'zga kuch mavjudkim-ul kuch ruhimizdir. Tarix ushbu soxta hokimiyatning amalini qoralaydigan vaqt albatta kelajak! (olqishlar).² »

Uchinchidan, Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi va Qo'qondagi dahshatli fojealardir. Aslida bu fojealarni milliy ozodlik va mustaqillik uchun qurolli kurashning boshlanishiga sabab deb emas, balki bunday qonli muhorabaning boshlanishi uchun bir turtki, bahona deb qaramoq maqsadga muvofiqdir. Chunki Qo'qondagi dahshatli voqealar ozodlikka, erkka va milliy mustaqillikka yillar davomida tashna bo'lgan Turkiston o'lkasi xalqlarining sabr kosasini xaddan tashqari to'ldirib yubordi. Qo'qondagi Sovet askarlarining miltiq to'p va zambaraklardan otgan o'qlari o'lka xalqlarining tinch vositalar yordamida ozodlikka, muxtoriyatga va milliy mustaqillikka bo'lgan so'nggi umidlarining chilparchin bo'lganligi va o'qqa tutilganligini bildirar edi. Vatan, millat, ozodlik, hurlik, erkinlik va milliy mustaqillik kabi tushuncha va g'oyalardan begona bo'lmagan va sariq vabodan qutulish istagi

¹ «Turkestanskiy vestnik», 1917 yil, 9 dekabr.

² «Turkestanskiy vestnik», 1917 yil, 9 dekabr.

andakkina bo'lsada qalbida jo'sh urgan millat vakillari qo'lga qurol olishdan boshqa yo'lni topaolmadilar. Buni istiqloq fidoyisi, ozodlik harakatining atoqli vakili va xalq lashkari sarkori Madaminbekning quyidagi so'zlari yorqin ifoda etadi: «Qo'qon (Turkiston) Muxtoriyati hukumati davrida men-Madaminbek musulmon qo'shinlariga etarli darajada yordam beraolmadim. Men bolsheviklar hokimiyatini xalq uchun eng yaxshi va foydali hukumat deb o'ylagan edim. Lekin tez orada shunga ishonch xosil qilyapmanki, bolsheviklar boy, kambag'al va qashshoqlarni talashdan nariga o'tmas ekan. Shuning uchun ham men sovetlar xizmatini tashlab, eski marg'ilon Qo'rboshisi (militsiya boshlig'i) lavozimidan ketdim»¹.

Xullas, istiqloqchilik harakatining, milliy kurashning asosiy harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, chorikorlar, mardikorlar, xunarmandlar va kosiblar edi. Bu qudratli harakatning asosiy kuchi dehqonlar va xunarmandlar edi. Ularga shahar aholisining aksariyat qismi: o'ziga to'q badavlat oilalarning vakillari, savdogarlar, islom dini arboblari hamda ba'zi boylar qo'shildi. Istiqloqchilar safida oq-qorani tushungan savodxon kishilar-ziyolilar ham ko'pchilikni tashkil qilardi va ular jadidlar orasidan ajralib chiqqan Turkiston munavvarlari va muborizlari edi. Bir so'z bilan aytganda, istiqloqchilar safida xalqning barcha tabaqasiga mansub kishilar bor edi.²

Ana shu tariqa butun Turkiston o'lkasidagi barcha xalqlar: o'zbek, qirg'iz, qozoq, turkman, tojik, qoraqalpoqlar sovetlar istibdodiga qarshi ozodlik va milliy mustaqillik uchun qonli jangga otlandilar.

2 & Qo'lda qurol, qalbda Vatan tuyg'usi.

Ha, Turkiston o'lkasi xalqlari qo'lga qurol olib, qalbda vatanparvarlik tuyg'usi bilan miliy-ozodlik va mustaqillik uchun muqaddas jangga otlandilar. har ikkala tomondan bu qirg'inbarot jangda qancha kishi qatnashdi? degan savolga manbalarda turlicha raqamlar keltiriladi. Jumladan, Sovet tarixchilari asarlarida bu raqam 6 mingdan 60 mingga deb tilga olindi. Ingliz olimi R.Frezer 1922 yil noyabrida Turkistonda 100 ming kishilik sovet qurolli kuchlariga qarshi 60 ming istiqloqchi kurashgan deb yozadi.

Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi I.Xidiralievning ma'lumotlariga qaraganda 1920 yil sentyabrida istiqloq kurashchilarining soni 70 ming kishiga etgan. Bu raqamlar vaqtga, sharoitga qarab goh ko'payib, goh pasayib turgan. Bu o'rinda 2-Turkiston o'qchi diviziyasi komandiri F.D.Karpovning 1920 yil 8 avgustida Turkfront qo'mondoni M.V.Frunzega telefon orqali yuborgan xabari diqqatga loyiq: «Farg'onadagi kurash erli xalqning Sovet hukumatiga qarshi uyushgan qo'zg'olonidir. O'tgan safargi operatsiyada bosmachilar juda katta talofat ko'rdilar, hozirgi paytda ularning safi yana to'ldirildi, hatto ko'p, har bir vintovkaga besh nomzod bor».

Istiqloqchilarga qarshi jang olib borgan qizil askarlar Boymirza Hayitning ta'kidlashicha, 160-170 ming kishiga etgan. Ayni paytda qizillar zamonaviy qurol,

¹ Rajabov Q.Q. Farg'ona vodiysidagi istiqloqchilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari (1918-1924 yillar). T.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.-T.: 1994, 34-bet.

² Q.Rajabov, M. Haydarov. Turkiston tarixi (1917-1924 yillar) (Universitetlar va pedagogika institutlari uchun o'quv qo'llanmasi). Toshkent. «Universitet», 2002,

harbiy texnika, pulemyot, aeroplan va boshqa vositalarga ega edilar. Istiqlolchilar bu jihatdan zaif bo'lganlar. biroq ma'naviy-ruhiy kurash: jangovarlik, haq ishga sadoqat, istiqlool ruhi ularda juda kuchli bo'lgan.

Turkiston fronti qo'mondoni A.S.Pugachev, Inqilobiy harbiy Kengash a'zosi Berzin, Shtab boshlig'i Shuvalovlar «Rota komandirlarigacha bo'lgan barcha harbiy boshliqlarga bosmachilikka qarshi kurash bo'yicha ko'rsatmalar»ida «bosmachilar»ga bunday ta'rif beradilar: «Bosmachilarning harakterli tomonlari ayyorlik, nihoyatda topqirlik, jasurlik, epchillik va tolmaslik, mahalliy sharoitni yaxshi bilish, bir vaqtning o'zida to'dalar o'rtasidagi aloqa bo'lib hisoblangan aholi bilan bog'liqlik... Bosmachilar-ayyor, lekin ularni alday olish kerak: bosmachilar topqir, jasur, chapdast va tolmas, demak ulardan topqirroq, jasoratliroq va chapdastroq bo'lish kerak: pistirmalar qo'yish, kutilmaganda paydo bo'lish: bosmachilar mahalliy sharoitni yaxshi bilmaganligimizdan foydalanayotgan ekan-ularni biz yaxshi o'rganishimiz, bosmachilar mahalliy aholining obro'yiga tayanib ish ko'rayotgan ekan-biz ham shunga erishishimiz kerak»¹.

Albatta bu ma'lumotlar nisbiy harakterga egadir. Kitobxon uchun eng harakterlisi va ishonarli dalil milliy ozodlik va istiqlool uchun jang qilgan va sodir bo'lgan tarixiy voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan yoki uning bevosita ishtirokchisi hisoblangan istiqloolchilik harakati sarkorlari qo'rboshilar avlod va zuriyodlarining ma'lumotlari juda qimmatlidir. Adolatli kurash yo'lida jon berib jon olgan xalq qasoskorlarining lashkarboshilari-qo'rboshilar faoliyatining salnomachisi Shahobiddin Yassaviy 1984 yilda yozgan «Turkiston achchiq haqiqatlari» kitobida 114 qo'rboshi haqida ma'lumot beradi.

Turkistondagi milliy-ozodlik va istiqloolchilik harakatining yirik markazlaridan biri Farg'ona vodiysi bo'ldi. bu erdagi xalq ozodlik va milliy mustaqillik harakati haq va adolat ishi uchun tolmas kurashchi va otashin sarkarda-qo'rboshilarning katta bir avlodini o'z orasidan tarbiyalab etishtirdi. Kichik va Katta Ergashlar, Muhammad Aminbek (Madaminbek), Shermuhammadbek (Shermat), Xolxo'ja Eshon, Parpibek, Muhitdinbek, Omon Pahlavon, Nurmuhammadbek, Jonibek qozi va boshqalar ana shular jumlasidandir. Sovetlar davrida Ko'rshermat deb haqorat botqog'iga botirilgan, amalda esa Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy-ozodlik va mustaqillik uchun kurashining yirik sardori-Shermuhammadbekning o'g'li Davronbek Nyu-York shahrida istiqomat qiladi. Shermuhammadbekning ukasi (u yirik qo'rboshi bo'lgan) Nurmuhammadbekning o'g'li Anvarbek ham bu yerda yashaydi. Ularning qo'lida noyob bir hujjat saqlanadi. Bu hujjat bevosita Shermuhammadbek rahbarligida 1927 yil Shabon oyining birinchi kunida Afg'onistonning poytaxti Qobul shahridagi bog'i Alimardonda xatga tushirilgan. Shermuhammadbek va Nurmuhammadbek o'z ponsodlari bilan mazkur bog'da to'planadilar va kelajak avlodlar uchun 1917-1924 yillarda Farg'ona vodiysida milliy-ozodlik va istiqlool uchun jon fido qilganlar xotirasiga bag'ishlab hujjat qoldirishga ahd qiladilar. Hujjat eski turkiy tilda arabcha

---

¹Bosmachilikka qarshi kurash bo'yicha ko'rsatmalar to'plami (rus tilida). Toshkent, 1924. 16-bet.: Русчаси: Сборник указаний по борьбе с басмачеством. Издание Реввоенсовета Туркестанского фронта. Ташкент, 1924

imloda yozilgan bo'lib, dastxat muallifi andijonlik istiqlol fidoyisi Abdulhay Mahdumdir. Unda g'oyatda qimmatli raqam va ma'lumotlar keltirilgan. Shu bois hujjat matniga o'zgartirish kiritmasdan o'z holicha ba'zi bir parchalarni aynan keltirdik:

«Muhtaram orqadoshlar! Avlod umri Rusiyada hurriyat tarafdorlari Rusiya imperatorligiga qarshi bir harakat etishibdur. 1333 hijriyda mutobiq 1917 chi isaviyda muxtoriyatlarini olib har millat o'z huquqiga sohib ulub ikki yil hurriyat tarixi ila surdi. Bu hukumat tashkil ulub usuli saltanati usuli mashvoratla taqdil etildilar. Oqibat muxtoriyatchilara qarshi inqilobchilar huruj qilib kommunist yoki bolshevik shiori ila buyuk bir to'fon kelturdi. Bu to'fonning hashoratlari va zaharlarila hayvonotlari bechora oq guruhlari halok etib muxtoriyatda mahv etdi. Bu hurriyatni maxvir 1334 chi hijriy mutobiq edi. Bu mahoraba ikki yil davom etdi. 1336 chi hijriyda bolshevizm g'alaba qozonib bu naxrning rahnamosi asli yahudiy va keyin ruslash mish Lenin nomida bir inqilobchi ulub Butun Rusiyada hokim o'ldi. So'ngra bu bolshevizmga Rusiya va musulmon millatchilari takror isyon etib, bir tarafdin muxoraba ochdilar. Jumladan Turkistonni G'arbiyning Farg'ona va Xiva va Buxoro atroflaridan cho'x mujohidlar maydoni muxorabaya otildilar. Bulardan mashhurlari etti yil davomida g'ayrat etganlaridan ikki kimsa edi. Biri-Farg'ona mujohidlari raisi Ibrohimbek edi».

Hujjatda Farg'ona vodiysida milliy-ozodlik va istiqlol uchun jang qilgan qo'rboshilar va ularning faoliyatiga daxldor ma'lumotlar keltiriladi. Ulardan eng muhimlarini qisqartgan holda aynan keltirishni zaruriy ehtiyoj deb hisoblaymiz:

«Shermuhammadbek 23 yoshida istiqlol kurashiga kirishgan, avval 13 ming, so'ngra 103 ming askarga ega bo'lgan. Uning etakchiligida Ergashbek, Madaminbek, Xolxo'ja Eshon, Parpibek, Muhitdinbek, Omon pahlavon, Nurmuhhammadbek, Jonibek qozilar milliy-ozodlik urushini olib borganlar.

Qo'qonlik Ergashbek 35 yoshida 6 yil urush olib borgan, 12 ming askari bo'lgan, muxoraba maydonida shahid bo'lgan.

Marg'ilonlik Madaminbek 23 yoshida 10 ming askari bilan 3 yil urush olib borgan, 1920 yilda mayida shahid bo'lgan.

43 yoshli o'shlik Xolxo'ja 8ta lashkar boshliqlari, 10 ming askari bo'lgan, bir guruh yigitlari bilan Oloy vodiysida qor ko'chkisi ostida kolib ketgan.

Andijonlik Parpibek qo'rboshi 35 yoshida 8 nafar lashkar boshliqlariga, 10 ming jangchiga ega bo'lib, 5 yil kurash olib borgan, 1921 yili Suzoqda shahid bo'ldi. Ko'kjarlik Muhiddinbek 40 yoshidan boshlab 11 ta lashkarboshi, 13 ming qirg'iz yigitlaridan iborat jangchilar bilan 7 yil urushi olib borib shahid bo'ldi. Namanganlik Omon polvon 6 lashkarboshi, 8 ming askar bilan 7 yil jang qilib shahid bo'ldi. Yakkatutlik Nurmuhhammadbek 18 yoshidan 7 yil urush olib bordi. O'zganlik Jonibek Qozi milliy kurash boshlaganidan 50 yoshda edi. U 4 nafar lashkarboshiga va 10 ming askarga ega bo'lib 7 yil urush olib bordi, Sharqiy Turkistonga muxojir bo'lib o'tib ketdi.

Andijonlik qo'mondon Parpibek qo'rboshi qaramog'idagi 7 nafar lashkarboshilari ham millat, vatan uchun bo'lgan janglarda qahramonlarcha shahid bo'lishgan. Ularning har birida 1200 dan o'zbek yigitlari bo'lgan.

Nurmuhammadbek qo'mondonligida 25 nafar lashkarboshi bo'lgani o'sha hujjatda qayd etilgan.

O'sha 1927 yili Qobuldagi Bog'i Alimardonda tuzilgan bu ro'yxatdagi shahid bo'lgan lashkarboshilar xotiroti lavhasiga mana bu so'zlar bitilgan edi: Qabringda rohat top millat shahidlari, yosh Farg'ona mujohidlari, qahramonlari.

Yashasun millat qahramonlari. Qabringda rohat topsun Farg'ona shahidlari. Istiqlol tarafdorlari! Mahv ulsun kommunizm, oh Farg'ona!

Qabringda rohatda bo'l Farg'ona shahidlari! Nomlaringni bir kun xotirlaydilar. Sizlarga duolar o'qiyimiz, Vatan avlodlarina ibrat etarmiz qahramon millat yigitlari!..»¹

Haqiqatdan ham vatan fidoyilarining shiorlari: «Turkiston-turkistonlik xalqlarning vatanidir», «Turkistonni faqat turkistonliklarning o'zi bosqinchlardan halos qiladi!», «Din uchun kurashda shahid bo'laylik yoki zafar qozonaylik», «Boyligimizni, hayotimizni din va vatan yo'lida qurbon qilaylik!», kabilardan iborat edi.

Shahobiddin Yassaviy bergan ma'lumotlarga qaraganda Hayit Bahodir Qo'rboshi (Qorabuloqdan): «Eski dushmanimiz rusdir. Oq rus, qizil rus-hammasi bir rusdir. Yurtimizdan haydaymiz! Yo shahid, yo g'oziy bo'lamiz!» derdi.

«Muhammadaminbek (Marg'ilon, Suvchi mahallasidan). Nihoyat siyosatdon, botir, tadbirli, qahramon. Ozod Turkiston quruvchi, nomdor bo'lg'on baxtsiz, bu buyuk toymas qo'mondonni tanitmoq uchun har qancha so'zlasak, arziygina egadir. Haqiqatdan, din, vatan va millatfidoyisi bo'ldi. «Turkiston-turkiston xalqining yurtidir. Dushmanni yurtimizdan haydaymiz!» derdi»²

Nosirxon To'ra (Namanganda). «Turkiston ona yurtimizdir. Turkiston turk qahramonlari beshigidir! Jihod, Jihod! G'azot, G'azot!» derdi.³

Yuqorida Turkiston xalqlari milliy-ozodlik va istiqloq uchun kurashining birinchi bosqichi 1918 yil fevral-1924 yilgacha bo'lganligi ta'kidlanadi. Bu davrda kurashning asosiy markazi Farg'ona vodiysi bo'ldi. Tarixchi Boymirza Hayit so'zlariga qaraganda qizil askar qo'shinlariga qarshi kurashning ilk o'chog'i Qo'qon shahri bo'lgan va bu kurashning boshida Kichik va Katta Ergash⁴ hammda Muhammad Aminbek (Madaminbek)lar turganlar. 1918 yil fevral oyida Qizil askarlar Turkiston Muxtoriyatini tor-mor qilib Qo'qonni dahshatli qonga botirgach shaharni himoya qilishni o'z zimmasiga olgan Kichik Ergash o'z qaramog'idagi kuchlar bilan Qo'qonni tashlab chiqishga majbur bo'ldi. U shaharga yaqin Bachqir qishlog'iga kelib o'rnamshdi va shu erdan turib qizil kallakesarlarga qarshi kurashni davom ettirdi. Kichik Ergash 1918 yil 27 fevralda qizil askarlarga qarshi olib borilgan janglarning birida halok bo'ldi.

¹Qarang: Shamsutdinov Rustambek. Farg'ona qo'rboshilari. «Fan va turmush», 1997 yil, 2-son, 24-25-betlar.

²«Erk» gazetasi, 1992 yil, 6-13 fevral, 5-son.

³O'sha manba.

⁴Birinчисining bo'yi kalta bo'lganligi uchun «kichik» va ikkinчисining bo'yi novcha bo'lganligidan «katta» laqabini olishgan edilar.

1918 yil mart oyida Bachqir qishlog'ida 40 ta qo'rboshi to'planib Katta Ergashni «Amir ul Musulmon»likka ko'tardilar. Asli Bachqirlik bo'lgan Mulla Ergash bosh qo'mondonga Madaminbek va Shermuhammadbek o'rinbosar etib tayinlandilar. O'tgan mavzularda ta'kidlanganidek Madaminbek Sovetlarning adolatsizligini ko'rgach Qo'qondan qochib kelib Marg'ilonda «Marg'ilon Muxtoriyati»ni tuzish harakatini boshlab yuborgan. Istiqlolchi kuchlar tomoniga o'tdi. Bu harakatga A.O'razaev, Ya.Ageev, Mir Odilbek, M.Mirahmedov, M. Chanishev va boshqalar boshchilik qildilar. Turkiston Muxtoriyati Marg'ilonda tiklamoqchi bo'lgan kuchlarga qarshi hunrezlikka Qo'qon fojeasi dahshatining faol ishtirokchisi Osipov boshchilik qildi. Tish-tirnog'igacha qurollangan Osipov kuchlariga qarshi oz sonli vatanparvarlar Madaminbek rahbarligida mardlarcha jang qildilar. Hatto 22 fevralda ular Osipovni chekinishga majbur ham qildilar. 23 fevralda Mir Odilbek Marg'ilonda «Turkiston muxtoriyati» tiklanganligini e'lon ham qildi. Ammo 24 fevralda Qizil askarlar va dashnoqlar katta kuch bilan Marg'ilonga hujum boshladilar. Madaminbek o'z kuchlari bilan chekinishga majbur bo'ldi. Marg'ilonda ham Qo'qondagidek ommaviy qirg'in boshlandi. Muxtoriyatning 15 a'zosi shu jumladan Mir Odilbek ham qo'lga olinib qatl etildi.

Qizil askarlar Marg'ilondan Quvaga o'tib bu erda ham ommaviy qirg'in uyushtirdilar. Hech qanday aybsiz-so'roqsiz 200 musulmon otib tashlandi. Bu dahshatga javoban 1918 yil 28-29 fevralda Shermatbek qo'rboshi boshchiligidagi vatanparvar kuchlar qizil askarlarning Quva shahrida joylashgan garizoniga hujum boshladilar, rus askarlaridan anchasi qirib tashlandi, katta bir guruhi asir olindi.

Qizil askarlar bu ishlarni istiqololchi kuchlarga qarshi kurash bahonasida tinch aholiga nisbatan amalga oshirdilar. Ular yashab turgan qishloqlar, ovullar va mahallalarga o't qo'yib yondirdilar. Bu fikrni isbotlaydigan dalil asoslar hisobsiz darajada ko'p. Quyida ulardan birini keltiramiz:

Skobelev viloyati Sovet deputatlari kengashi tomonidan 1918 yil 19 dekabrda Toshkent shahar Xalq Komissarlari kengashi nomiga yuborilgan telegrammadan.

«Andijon deputatlar kengashi Andijon uyezdi hududida harakat qilayotgan qaroqchi to'dalari boshliqlarining xatlarini bizga yuborgandi. Uning mazmuni quyidagicha: Andijonlik tovarishlar! Biz sizlarga shuni ma'lum qilamizki, Sizlar Qo'g'ay qishlog'iga kelgansizlar va tinch aholining uylariga o't qo'ygansizlar. Bekor bu ishni qildingizlar, agar bunday ish yana biror marta qaytarilsa, u holda sizlarning stantsiyalaringiz, zavodu uylaringizga ham huddi shunday o't qo'yamiz. Agar sizlar urushni hohlasangiz biz bilan urushingiz, xalq bilan emas. Biz barcha tinch aholini hox u o'ris bo'lsin, hox u yahudiy, hox u arman bo'lsin, hox u sart-barchasi barobar, deb hisoblaymiz. Kun bo'yi peshona terini to'kib ishlaydigan kambag'al odamlarga bunday zararlar keltirish insofdan emas. Urushish kerak bo'lsa, sizlar bilan mana biz urushamiz, tinch xalq esa sizlar bilan ham, biz bilan ham urushmaydi. Agar sizlar xalqqa qarshi urushni davom ettiraversangiz, u holda 3 kun ichida Toshkentdan to bu

ergacha birorta ham butun narsangiz qolmaydi. Imzolovchilar: Madaminbek, Ergash qo'rboshi, Holxo'ja, Eshmat boyvachcha, Mahkamxo'ja, Fayyoz maxsum»¹.

Ayni shu paytda Madaminbek rahbarligidagi istiqloqlolchi kuchlar ham qizil askarlarga qarshi hujumni g'arbiy va Shimoliy G'arbida to'xtovsiz davom ettirdilar. Bu hujum davomida Madaminbekka Nayza, Qayrag'och, Qorasoqol, Qolmiq, Log'on, Oq er, Qorakaklik va boshqa qishloqlarning aholisi katta madad berdilar, vatanparvarlarni zarur oziq-ovqatlar va kiyim kechaklar bilan ta'minladilar.

1918 yil yoziga kelib milliy-ozodlik harakati katta kuchga aylangan edi. Jumladan, Ergash qo'rboshi rahbarligidagi vatanparvar kuchlarning o'zi 1918 yil yozida 70 otryaddan iborat bo'lib, har bir otryadda 20 nafardan 1800 nafargacha jangchilar bor edi.² 1918 yil 7 dekabr kunlarida Toshkentdan Turkiston ASSR XKS raisi V.D.Figelskiy (millati polyak) va harbiy komissari K.P.Osipov Farg'ona vodiysiga katta qo'shin bilan kelishadi. O'shanda V.D.Figelskiyning o'zi guvohlik berishicha Ergash qo'rboshining istehkomlaridan biri joylashgan Xonobod qishlog'i besh soatlik jangdan so'ng er yuzidan supurib tashlangan-Istehkomdagi 800 mujohiddan atigi 15 tasi tirik qolgan.³ Milliy istiqloqlolchilik harakati bolshovoylarni juda tahlikaga soldi va Turkistonda Sovetlar hukumatining yashashiga jiddiy xavf tug'dirdi. Buning ustiga Rossiya bilan Turkiston o'rtasidagi temir yo'l aloqalari Rossiyada davom etayotgan fuqarolar urushi tufayli uzilib qolgan edi. Sovetlar hukumati va Kompartiyaning vakili sifatida Turkistonda ishlagan G.Safarovning fikricha «Sovet Turkistoni 1919 yilda «Hayot va o'lim» qarshisida turardi»⁴. Buni quyidagi aniq dalillar isbotlaydi.

1919 yil mart oyi boshlarida Madaminbek qo'shinlari Baliqchi kasabasida faoliyat olib borayotgan edi. O'shdan chiqqan Xolxo'ja Eshon ham shu atrofda edi. Ular qizillar tomonidan kuchli tazyiq ostiga olindi. Istiqloqlolchilarga qarshi 4 mingdan ortiq yaxshi qurollangan qizil qo'shin bir necha bor hujum uyushtirdi. Shiddatli janglarning ikkinchi kunida Madaminbek va Holxo'ja kuchlari tang ahvolga tushib qoladilar. Bundan xabar topgan Shermuhammadbek jangning to'rtinchi kunida 3000 dan ortiq yigitlari bilan Baliqchiga etib keladi va jangga kirishib ketadi. Ertalabga qadar kuchli jang bo'lib, vaziyat istiqloqlolchilar foydasiga o'garadi. Madaminbek va Xolxo'ja og'ir ahvoldan qutiladilar. Qurshovdan chiqib olgan istiqloqlolchilar dushmanga qarshi hujumni avj oldiradilar va qizillarni to'rt tomondan qurshab oladilar. Qizillar yo taslim bo'lish, yoki to'la qirilib ketish xavfi ostiga tushdilar. Jang qattiq bo'ldi. Ertalabga borib qochib ulgurgan va o'lganlardan tashqari 1700 rus askarlari taslim bo'lishdan boshqa chorani topa olmaydilar. 700 ga yaqin beshotar miltiq, 2 to'p, 2 pulemyot qo'rboshilar tomonidan o'lja olindi. O'ljaga olingan qurollar Madaminbek, Xolxo'ja, Shermuhammadbek o'rtasida taqsimlandi. Asirlar Sirdaryo havzasiga keltirilib, so'roq qilinib, kerakli ma'lumotlar olingach rus millatiga mansub bo'lganlar

¹ O`z MDA 25-fond, 1-ro`yxat, 79-ish, 19-20-varaqlar

² Q.Rajaboev, M.Haydarov. Turkiston tarixi... 117-bet.

³ O`sha asar, 117-118-betlar.

⁴ Safarov Gorgiy. Kolonialnaya revoyutsiya. Opo`t Turkestana. M. : 1921, 87-bet

qo'yib yuborildi, 350 arman doshnoqlarining oyoq-qo'llari bog'lanib Norin daryosi bilan Qoradaryo qo'shilgan, Sirdaryoning boshlanish joyiga tashlab yuborildi.¹

Vatanparvar kuchlarining bu tadbirlari Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi O'lka Firqa Qo'mitasining ko'rsatmalariga asosan «Farg'onadagi aksilinqilobiy harakatga qarshi kurash yuzasidan favqulodda komissiya» tavsiyalari asosida amalga oshirilgan operatsiyalariga o'ziga xos javob edi. «Favqulodda komissiya» shusiz ham tang bo'lgan vaziyatni yanada taranglashtirdi. «Nasha gazeta»ning bergan ma'lumotlariga qaraganda «Favqulodda komissiya» Toshkentga «Butun Farg'ona qurollangan lager bo'lib qoldi» deb yonib turgan o'tga kerosin sepdi. Komissiya milliy nizomni yanada kuchaytirdi. Boshlanib ketgan milliy-ozodlik harakatini rus xalqiga qarshi ko'tarilgan kurash sifatida talqin etdi. Madaminbek bunday ig'vogarlikni fosh etib 1919 yil 17 fevralda Skobelev shahri aholisiga qarata qilgan murojaatida bunday degan edi: «Meni go'yo rus aholisiga qarshi borayapti deb blsheviklar tomonidan tarqatilayotgan mish-mishlarga ishonmang. Yo'q. Men Sovet hokimiyatining o'ziga qarshi kurashmoqdaman, chunki bu hildagi hokimiyat o'zining hatti-harakatlari bilan o'ziga qarshi borishga majbur etadi».²

Madaminbek o'zining dasturiy kurashi maqsadlarini yanada oddiyroq va ravonroq suratda Farg'ona qo'shinlarining qo'mondoni M.V.Safarovning 1919 yil 17 martda Farg'ona musulmonlariga da'vat nomasini fosh etganda yozgan edi: «Siz Federatsiya tuzildi deb e'lon qildingiz, Siz xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilay oladi, deb e'lon qildingiz, xo'sh, nega endi o'z taqdirini o'zi belgilay oladi, deb e'lon qildingiz, xo'sh, nega endi bularni bizga bermaysiz? Biz musulmon bo'lganimiz uchunginami, xolos? Bizga siz o'zingiz e'lon qilgan shiorlarga muvofiq, o'z bilgimizcha imkon bering, bizga o'zimiz istagan hukumatni tanlab olishga imkon bering, biz musulmonlar ko'pchilikmiz-ku, axir...»³.

Kurash borgan sayin alanga olaverdi. 1919 yil bahor oylarida milliy istiqlol bayrog'ini baland ko'targan Madaminbek kuchlari Namangan shahri atroflarida shiddatli jang operatsiyalarini olib bordi. Bu operatsiya etti kechayu etti kunduz davom etdi. Jang harakatlari Farg'ona vodiysining Andijon, Marg'ilon, Qo'qon, Jalolobod va boshqa shaharlari atroflarida ham qizib ketdi. Andijon atroflarida Mahkam Hoji qo'rboshi faoliyati Sovetlarni tahlikaga soldi.

Shermuhammadbek Marg'ilonni egalladi.

Xullas 1919 yilning bahorga kelib deyarlik butun Farg'ona vodiysi istiqlolchi kuchlar qo'liga o'tdi. Sovetlarning raislari, ijroiya qo'mitalari a'zolari va RKP(b) Farg'ona guruhlari raislarining 1919 yil 29-31 martda bo'lib o'tgan Favqulodda quriltoyi Farg'ona vodiysida vujudga kelgan vaziyatdan jiddiy xavotirga tushganini e'lon qildi. Ammo bu vaziyatni oqilona bartaraf etish yo'lini ko'rsatib bera olmadi. Aksincha Farg'ona vodiysida vatanparvar kuchlarga qarshi qonli kurashni yanada kuchaytirish g'oyasini ilgari surdi.

¹ Qarang: Shamsutdinov R. A. Shermuhammadbek hayotiga chizgilar. «Fan va turmush», 1999, 2,3,4-sonlari

² Rajaboev R.E. va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917-1993 yillar), 61-bet.

³ O'sha manba.

Mahalliy tub erli aholi orasidan chiqqan Kompartiya a'zolari bu g'oyaga qarshi chiqdilar. Ular aksincha bunday og'ir vaziyatdan chiqish uchun istiqol uchun kurashganlarga umumiy avf e'lon qilish lozim, deb hisobladilar. Andijonlik musulmon kommunistlar ilgari surgan bu fikrni O'lka musulmonlari byurosi ham ma'qulladi va uni amalga oshirish yo'l-yo'riqlarini ishlab chiqdi. Ular nimalardan iborat edi? Birinchidan, o'z ixtiyori bilan qurolni topshirganlarga hayotini saqlab qolishni kafolatlash: Ikkinchidan, vayron bo'lgan xalq xo'jaligini tiklash uchun moddiy jihatdan yordam berish: Uchinchidan, Farg'ona vodiysidagi sovet organlari va Qizil askar qo'shinlarini mustamlakachi va shovinistik yot unsurlardan tozalash: To'rtinchidan, arman millatiga mansub dashnoqlardan tuzilgan qurolli kallakesar to'dalarni qurolsizlantirish va ularni Farg'ona vodiysidan olib chiqib ketish kabilarni amalga oshirish ko'zda tutildi. 1919 yil 7 mayda Turkiston MIQ istiqol uchun kurash qatnashchilariga umumiy avf e'lon qildi. Avf mohiyati Turkiston MIQ Respublika HK Soveti va Millatlar Komissarligining 1919 yil 9 mayda e'lon qilingan «Farg'onaning mehnatkash musulmon aholisiga» murojaatnomasida tushuntirildi. E'lon qilingan avfni amalga oshirish uchun Farg'ona vodiysi K.E.Sorokin boshchiligida Favqulodda komissiya keldi. Komissiya tarkibiga mahalliy millat vakillari Turor Risqulov, Tursunxo'jaev Sa'dullaxo'ja, Abbosxo'jaev, Haqqul Xusanboev va boshqalar kiritildi. Ammo bu tadbirlar kutilgan natijani bermadi. Bir necha uncha katta kuchga ega bo'lmagan qo'rboshi qurolini tashlab sovetlar tomoniga o'tdi, xolos. Istiqolchilik harakatining asosiy kuchlari adolat va haq yo'lida kurashni davom ettirdilar. Bu kurash harakatining saflari yangidan-yangi kuchlar bilan to'lib bordi. Chunki tub erli mahalliy aholi Sovetlarning bu chaqirig'i-murojaatiga ham ishonmadi, uni yana bir navbatdagi nayrang va o'zi uchun tuzoq deb bildi.

3 & Dehqonlar armiyasi bilan ittifoq

Madaminbek Baliqchidagi jangdan so'ng Suzoqqa keldi. Bu erda qo'rboshilarning yig'ilishi o'tkazildi. Unda Jalolobod atrofidagi rus qishloqlari va u joylardagi oq gvardiyachilar masalasi muhokama qilindi. Chunki ular Xolxo'ja nazoratida bo'la turib, qizillarga taslim bo'lgan edilar. Xolxo'ja bu rus qishloqlariga hujum qilishni taklif etadi. Madaminbek quvvatlaydi, ayni vaqtda qizillarga qarshi qat'iy front tashkil etish kerakligini aytadi. Yig'ilish oqlarga qarshi hujumga o'tishga qaror qiladi, Madaminbek bosh qo'mondon etib saylandi. Jalolobodda uni oq kiygizga o'tirtirib ko'taradilar. Madaminbek oq ruslardan milliy harakatga qarshi chiqmaslikni va qizillar bilan birlashmaslikni talab etadi. Ammo ular bu taklifni rad etadilar. Shunda Bosh qo'mondon rus qishloqlarga yoppasiga hujum qilishga farmon beradi. Natijada bir kecha-kunduz jang bo'lib, ruslar bitimga kelishish uchun muhlat so'rashga majbur bo'ladilar.

Muhlat ham beriladi. Shu orada Namangan tarafdin kelgan qizillar istiqolchilarga qarshi hujumga o'tadilar. Ular katta talofat ko'rib Suzoqqa chekinadilar. Chekinish paytida qo'rboshilar orasidagi aloqa uzilib qoladi. Madaminbek Suzoqqa chekingan paytda kichik qo'shin bilan Shermuhammadbek Qo'qon qishloqqa etib keladi. Bundan xabar topgan bolsheviklar Qo'qon qishloqqa hujum qiladilar. Jang uch kun davom etdi. Istiqolchilar qo'li baland keldi, Qizillar

Andijon tomon chekindilar. Ayni paytda Suzoqda turgan Madaminbek rus qishloqlariga yurish qiladi. Bu erda shiddatli janglar bo'lib, har ikki tomon katta talofotlar ko'radilar. Ikki tomon o'rtasida muzokara olib boriladi, biroq bu muzokaradan natija chiqmadi. Nihoyat Toshkentdagi Sovet hukumati yordami bilan Jalolobod atrofidagi rus posyolkalari aholisidan «Krestyanlar armiya»si tuziladi. Uning bosh qo'mondoni etib 5 mayda sobiq chor ofitseri, polkovnik Konstantin Monstrov generallik unvoni bilan tayinlanadi. «Krestyanlar armiya»si aslida istiqloqlarga qarshi kurash maqsadida tashkil bo'lgandi. Ammo ko'p o'tmay K.Monstrov o'z qurolini qizillarga qarshi qaratdi, u azalda bolsheviklarga qarshi edi.

1919 yil may boshlarida Abbosxo'jaev Madaminbek bilan muzokara olib bordi, ammo bu muzokara natija bermadi. Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jaev katta Ergash qo'rboshi bilan muzokara olib bordi. U sulhga rozi bo'ldi. Katta Ergashga butun qo'shin va qurollarini turishdan iborat imtiyoz berildi. Ammo Ergash qo'rboshi har qanday harbiy harakatda qatnashmasligi va boshqa qo'rboshilar bilan aloqa qilmasligi lozim edi. Bir vaqtlar butun Farg'ona vodiysi istiqloqlarining eng kuchli sardori bo'lib, viloyat musulmon aholisining chuqur hurmatini qozongan, bir oy avval barcha takliflarni keskin rad etgan, istiqloqlar harakatining amiri sifatida qadrlangan Ergash qo'rboshining kutilmaganda milliy kurash avj olgan bir paytda bunday bitimga ko'nishini izohlash qiyin, albatta. Ergash qo'rboshining bu qadamidan hatto uning askarlari ham norozi bo'ldilar. Sovetlar bergan va'dalar, imtiyozlar faqat vaqtdan yurish uchun berilganini boshqa qo'rboshilar ham fahmlar edilar. Bir yil o'tar-o'tmas bu hato Ergashbek uchun juda qimmatga tushdi. Shermuhammadbekning sovetlar bilan umuman har qanday muzokara olib borishdan bosh tortganligi, Madaminbekning esa sulh tuzishni istamaganligi to'g'ri bo'lib chiqqanligi isbotlandi.

Farg'ona vodiysida bo'lgan Favqulodda komissiya a'zolari vodiya mustamlakachi kallakesarlar amalga oshirgan dahshatlarni o'z ko'zlari bilan ko'rdilar. Bo'lib o'tgan mudhish va dahshatli voqealarni rus zobitlarining o'zlari ham tan olgan edilar. Jumladan, M.V.Frunzening eng yaqin safdoshi F.F.Novitskiy bunday deb iqror bo'lgan edi: «E'tirof etish kerakki, dastlabki paytdagi hatti-harakatlar, hatolar, nuqsonlar, ko'pincha esa jinoyatkorona harakatdan holi bo'lmadi. Mahalliy aholiga nisbatan ongli jinoyatkorona ishlarga Qizil Armiya tomonidan yo'l qo'yildi»¹.

Farg'ona vodiysida yuz bergan dahshatli jinoyatlar xususida qahr-g'azabga to'lgan Favqulodda komissiya a'zolaridan biri T.Risqulov 1919 yil 2 mayda Turkiston MIQ raisi A.A.Kazakovga yozgan xatida quyidagi satrlarni bitadi: «Faqatgina uezdlarda emas, balki shahrlarda ham haqiqiy sovet hokimiyati mavjud emas...

Andijonda armanlar qishloqlardan juda ko'plab sart qizlarni olib kelib, ularni o'z xususiy buyumiga aylantirganligini aniqladik. Dashnoqlar o'qni tejab qolish maqsadida gunohsiz musulmonlarni ayovsiz chopishgan, ayollarning nomusini toptab, g'azab bilan «Agar Ollohing qudratli bo'lsa senga najot bersin», deb diniy e'tiqodlarini haqoratlashgan, Skobelevda butun-butun tashkilotlar va ijroiya qo'mitalari ichkilikbozlik, bilan shug'illanishgan... Partiya tashkilotlari ko'plab ziyon keltiradigan

---

¹Ibrohim Karim. Madaminbek (Ijtimoiy falsafiy ocherk). T, Yozuvchi, 1993, 36-bet.

turli-tuman yot unsurlar bilan ifloslangan, ichkilikbozlik, poraxo'rlik oddiy holga aylangan. Sovet hokimiyati o'rtoq Kazakov, bizga juda qimmatga tushdi. Haddan tashqari tartibsizlikni ko'rib, yurak siqiladi va qalbda kuchli og'riq paydo bo'ladi»¹.

«1919 yil oxirlarida,-deb yozadi,-Alixonto'ra Sog'unuy-Pishpekka² qarashli Qorabolta, Oqsuv kabi 18 rus qishloqlari, bir Boylikka botib yotgan pishpeklashgan holda bolsheviklarga qarshi qo'zg'olon ko'tarishdi... So'quluq tunganlari ham tushunmaslikdan bu ishga qo'shilib qoldilar. Natijada. Tortquluq³ butunlay ular ustilariga tushib eng og'ir zarbolin kaltaklar bular boshlarida ushatildi. Shundoqki, besh yuz uylikka etmagan so'quluq tugonlaridan sakkiz yuz kishini haydab kelib bozor o'rtasida pulemyotga tutdilar. Ular ichidan o'q tegmay qolgan, yoki yarador bo'lib joni chiqmay turganlarni qizil askarlar oralab, nayzalab o'ltirdi».⁴

Bu «kuchli og'riq» va nidolar Risqulov va Alixon To'ra qalbidan chiqqan bo'lsada, amalda u butun Turkiston ahli og'rig'i va nidosi edi.

Madaminbek qonho'r va jallod Sovetlar bilan yarashishdan ko'ra bu hukumatga qarshi turgan ikkinchi bir kuch-K.Monstrov boshliq «Krestyanlar armiyasi» bilan birgalikda sovetlarga qarshi kurash olib borish haqida bitim tuzishni afzal ko'rdi. Yuqorida aytilganidek K.Monstrov aslida bolshevizmga qarshi shaxs edi. Ammo u Turkistondagi boshqa ruslar kabi shovinistik va rus millatchisi bo'lgani uchun Madaminbekning sulh tuzish takliflarini rad qilib kelayotgandi.

Boshqa tomonidan esa Sovetlar, bolsheviklar ham Monstrovning asabiga salbiy ta'sir qilayotgan edi. Chunki qizil qo'shinlar ham o'zbek qishloqlarini, ham rus posyolkalarini talab o'zboshimchalik qilayotgan edilar. Ayni shu vaziyat Monstrovni Madaminbek bilan yaqinlashtirdi. Nihoyat, 1919 yil 22 avgustda Jalolobod yonidagi Ivanovka posyolkasida Madaminbek bilan Monstrov o'rtasida bolsheviklarga qarshi birlashgan jabha (front) tashkil bo'ldi, sulh imzolandi. Unda Sovetlarning Favqulodda Komissiyasini alohida bo'limlarini tugatish, dehqonlarni front jabhalaridan qaytarib olish, g'alla monopoliyasini bekor qilish kabi tadbirlar ilgari surildi. Madaminbekning 7 ming, Monstrovning uch ming besh yuz askari birlashdi. Madaminbek lashkar qo'mondoni, Monstrov harbiy komissar bo'lib tayinlandi. Shtab tarkibiga har ikki tomondan vakillar kiritildi. Ammo Madaminbekning oq ruslar bilan birlashishidan Shermuhammadbek va Xolxo'ja norozi bo'ldilar. Bu tabiiy bir hol edi, albatta. Chunki kechagina bolsheviklar bilan ittifoqda bo'lgan, istiqlolchilarga qarshi kurashgan mustamlakachi «oqlar»ning vakillariga ishonib bo'lmasdi. Ikkinchi tomondan esa Madaminbek kuchlarining dehqonlar armiyasi bilan birlashuvi harakatning salohiyatini oshirdi. Oq ofitserlar qo'rboshilar boshliq otryadlarni qaytadan tashkil etish va muntazam qo'shin qiyofasini kiritishda kattagina xizmatlar qildilar.

Madaminbek va Monstrovning birlashgan kuchlari 1919 yil 7 sentyabrda. Jalolobodda, 8 sentyabrda O'shda Sovetlar hokimiyatini ag'darib, hokimiyatni o'z qo'llariga oldilar. O'sh istiqlolchilar qo'lga o'tishi bilan butun Pomir Sovetlar

¹ O'sha joyda, 3737-38-bet.

² Qirg'iziston poytaxti Bishkek shahri

³ Tortqiliq, ko'rgulik zulim

⁴ Alixonto'ra Sog'unuy. Turkiston qayg'usi. Birinchi kitob. «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik

Turkistonidan uzilib Xitoy, Hindiston va qisman Afg'oniston bilan chegara istiqloqlar qo'liga o'tib qolgan edi. Endilikdagi vazifa sovetlar hokimiyatining asosiy tayanch nuqtalari-Andijon, Sobelov (Farg'ona), Namanganga bir yo'la hujum boshlab avval butun vodiya, so'ngra Turkistonda milliy mustaqillikni o'rnatishdan iborat edi. Bundan Sovetlar hokimiyati voqif edi va shu bois istiqloqlarning bo'lajak hujumlarini qaytarish uchun zudlik bilan choralar ko'radi. 1919 yil 4 avgustdayoq Andijon uezd-shahar firqa qo'mitasi raisi G.M.Bildin, Ijroqo'mi raisi I.G.Smirnov, garnizon boshlig'i V.N.Sidirov, siyosiy komissarning Farg'ona fronti qo'mondoni M.V.Safonovga birgalikda yozgan ma'ruzasomasida Andijonga birlashgan katta kuchning hujumi tayyorlanayotgani, shu bois bunga qarshi zarba berish uchun maxfiy kuchaytirilgan tayyorgarlik olib borish kerakligi aytilgan edi¹.

Uezd-shahar firqa qo'mitasi Andijon «proletariati»ga qarata murojaat qilib, K.Monstrov qo'mondonligidagi «Krestyanlar armiyasi» bilan Madaminbek qo'mondonligidagi istiqloqlar birgalikda Andijon va butun vodiya Sovetlarni ag'darishga harakat qilayotgani, shu bois dushman hujumini qaytarishga shay bo'lib turish lozimligini tushuntirdi.

1919 yil 29 avgust kuni Qizil gvardiya shtabi joylarda Qizil gvardiya tashkil etish, unga kasaba soyuz a'zolari, ishchilar, harbiy ishni biladiganlarni jalb etish, 20 yoshdan 40 yoshgacha bo'lganlar otryad, vzvod va rotalarga biriktilib, harbiy mashq qilishlari haqida qaror qabul qildi. Barcha qizil gvardiyachilar qizil askarlar holatiga o'tkazildi.

Uyezd-shahar firqa qo'mitasining 29 avgustdagi qaroriga ko'ra barcha kommunistlar harbiy ishga safarbar qilindi. Mahalliy millat kommunistlari eski shaharda, rus, eron, tatar, yahudiy va boshqa millat vakillari yangi shaharda harbiy mashq o'tay boshladilar. 1919 yil 3 sentyabrda uezd-shahar firqa qo'mitasi «partiya drujinasi to'g'risida»gi masalani ko'rib chiqdi va tegishli qaror qabul qildi.

Qizil gvardiya shtabi va harbiy kollegiya 5 sentyabr kuni «Qizil gvardiya tashkil etish»ga qaror qildi. Shaharni mudofaa etish uchun G.M.Bildin raisligida (a'zolari V.N.Sidorov, M.G.Shanin, K.Aliev, S.I.Qo'ziahmedov, A.Husanboev) mudofaa Shtabi tuzildi. Kommunistlardan iborat qurolli firqa drujinasi tashkil bo'ldi. Shaharni qamal qilish chog'ida Andijonda shahar himoyachilari soni 1565 taga etgandi. Ular ixtiyorida 2 ta to'p, 3 ta pulemyot, 2 ta bombamyot bor edi. Mudofaa shtabi qarori bilan shahar beshta jangovar xududga bo'lindi. Xullas, Sovetlar Andijonni mudofaa etish uchun zarur chora-tadbirlar belgiladilar, viloyat va respublika davlat va harbiy organlari ham bo'lajak olishuvdan boxabar edilar. Andijonga boshqa jabhalardan ham yordamchi kuchlar yuborish choralari ko'rdilar¹.

Sentyabrning dastlabki kunlarida Madaminbek lashkarlari Jalolobod shahrini egalladi. Qurshob kasabasi yonidagi janglarda sovet armiyasi qismlari mag'lubiyatga uchrab, O'sh shahriga chekindi.

---

¹ Shamsutdinov R. Shtixi k istorii Andijana (1917-1925 gg). qo'lyozma, 70-71-betlar

¹ O'sha qo'lyozma, 73-bet

«O'sh-Farg'onaning hayot-mamotini belgilaydigan shahar» bo'lib, harbiy strategik jihatdan juda qulay joyda joylashgan edi. O'sh, Farg'ona vodiysini, umuman, Turkiston respublikasini Hitoy, Afg'oniston, bu tomoni Buxoro bilan bog'laydigan yo'llarini ustida edi. O'sh shahri «Jahon tomi»-Pomir ro'parasida bo'lib, undan Gulcha va Ergashtomdagi chegara punktlariga olib boradigan yo'l o'tardi. 8 sentyabrda bir yarim kecha-kunduzlik janglardan keyin shahar garnizoni taslim bo'ldi, qamoqxonada yotgan maxbuslar istiqloлчаilar tomonidan ozod qilindi. Madaminbek boshchiligidagi armiya tantana bilan shaharga kirib keldi. O'sh shahrida 9 sentyabrda bo'lgan katta mitingda Madaminbek yorqin nutq so'zladı. Mitingda qatnashganlarning guvohlik berishicha, Madaminbek so'zlagan nutqda istiqloлчаilik harakatining siyosiy mahiyati, istiqloлчаilarning maqsadlari ochib berildi.²

Madaminbek va Monstrovlarining birlashgan qo'shinlari 1919 yil 10 sentyabrda Andijonni qamal qiladilar. Andijon shahri va uezdi milliy-ozodlik kurashchilari uchun katta strategik ahamiyatga ega edi. Andijon Madaminbek armiyasini oziq-ovqat bilan ta'minlab turgan Jalolobod, O'sh shaharlariga yaqin edi. Andijonning yangi shahar qismida joylashgan qal'ada katta miqdorda oziq-ovqat va qurol-yarog' bor edi. Qolaversa, Andijon yirik temir yo'l tarmog'ining tuguni edi. Andijonni qo'lga kiritish butun Farg'ona vodiysida sovetlar hokimiyatini ag'darish imkonini berar edi. Bu vaqtda Skobelev va Qo'qon shaharlari atroflarida milliy ozodlik kurashchilari shay turgan edilar. Marg'ilon Madaminbek tasarrufida edi. Istiqloлчаilar Andijonni egallashi bilan Andijon va Marg'ilon oralig'idagi temir yo'lni to'laligicha o'z tasarruflariga olish imkoniga ega bo'lar edilar. Ana shu bois Turkiston Sovetlar hukumati ham Andijonni istiqloлчаilar qo'liga o'tib qolmasligi uchun jon-jahdi bilan kurash olib bordi, o'lkadagi bor kuch shu jabhaga safarbar qilindi.

«Madaminbek qo'shinlari Andijonning eski shaharini hech qanday qarshiliksiz ishg'ol qildi,-deb yozadi Alisher Ibodov o'zining «Qo'rboshi Madaminbek» asarida,- Andijonlik ko'pgina yigitlar Madaminchilarga qo'shilishdi. Farg'ona fronti qo'mondonligi ham Andijonning yangi shahrini himoya qilish uchun shoshilinch choralar ko'rdi. Qo'qondan Andijonga 7 vagon askar yuborildi». 8 kun davomida shiddatli jang bo'ldi. Farg'ona fronti qo'mondoni M.V.Safonov o'z qo'shini bilan Andijon sovet hukumatiga yordamga keldi. I.I.Shishkanov otryadi ham etib keldi. Ginzburg nomli Qozon o'qchi polki A.P.Soklov qo'mondonligida, 3 kommunistik internatsional nomli E.F.Kujelo boshchiligidagi otryad Andijonga kirib keldi. Shundan keyin Andijon garnizoni 3116 jangchi, 12 to'p, 3ta bombomyot, 57 ta pulemyotga ega bo'ldi. Yana boshqa mahalliy otryadlar ham kelib qo'shildi. Andijon voqeasini Muso Turkistoniy shunday tasvirlaydi: «...bir kuni qo'rboshilar har tarafdan Andijonning atroflariga to'ldi. Ba'zilari Xakan tarafdan, va ba'zilari ot chiqmas, Oq go'r, Qatortol tarafdan keldilar. Bir firqa Bo'taqorada, boshqasi Beshbo'ynoqda va bir qismlari Yorboshida qarorgoh qurdilar. Aksariyat Soyguzarga qo'rboshilar tushdilar. Madaminbek dalvarzin tarafdan barcha yigitlari ila kelib Soyguzarga tushdi. Chorshanba kuni shaharga o't qo'yidilar. ...Uruslarning qo'li avvaldan yarashib

² Rajabov Q. Haydarov M. Turkiston tarixi. 126-127-betlar

shaharga kirgan Oxunjon qo'mondoni qo'lga olib hujum qilg'on mujohidlarga qarshi chiqdi. Otishib-otishib, ikki taraf charchashib, nihoyat mujohidlar qarorgohlari Soyguzarga qaytdilar. Bir haftaga qadar mujohidlar har tarafdin hujum qilar, ruslar daf qilib qaytarar edi. Madaminbekning amrinda kurshovda qolg'on mujiklar to'p to'pxonalar ila ishtirok etgan edi. Yangi shaharga hujum qilg'on mujohidlar ichida mujiklar barobar edilar. Muxoraba kunlari orasida ba'zi qo'rboshilar shaharga ot qo'yib kirar besh otar miltiq qo'lida tizzasiga tiyalg'on, qochma-qochma shovqinlari ila shahar ichida charhipalagkacha bostirib kelar, otishib-otishib qaytib ketar edilar. Ruslar tarafida tegirmon toshida Oxunjon qo'rg'on qarorgohidan mujohidlarni mudofaa qilar edi.

Bu muhobara 10 kunga davom etdi, har tarafdin hujum davom etib turdi. Nimadandur bir kuni mujohidlar muhobarani tark etib har kim kelg'on joyig'a o'z qarorgohiga qaytdi. Masalan, Madaminbek Marg'ilon Yozavon qarorgohig'a, Parpi qo'rboshi Ho'qand qishloqg'a, boshqa qo'rboshilar hammasi o'z qarorgohlarig'a qaytdilar. Muhosara natijasiz chiqdi. Ammo ushbu 10 kun ichidagi xalqni hayajoni, suyunchi, shodlig'ini faoliyatini mujohidlarig'a qilg'on moddiy va ma'naviy yordamlarini qalam yozib ifoda qila olmaydurg'on darajada bo'ldi.

Soyguzarda namoyish, Soyguzarda sayil, Soyguzarda millatchilar rahbarligida mujohidlarni jihodi, Soyguzardagi mujohidlarg'a ulamolarning tavajjuhlarini, ko'zi bilan qo'rg'on millat suyunganidan terisig'a sig'mas edi...»¹

Har ikki tarafdin qurbonlar ko'p bo'ldi. Jangda Andijon uezd shahar firqa qo'mitasi raisi, shahar mudofaa shtabi raisi G.M.Bildin, Farg'ona fronti Harbiy inqilobiy kengash raisi D.I.Spasibov va boshqa ko'plab qizil armiyachi, qizil-gvardiyachilar, xalok bo'ldilar. Andijon qal'asi uchun kuchli jang ketayotgan bir paytda K.Monstrovning «Krestyanlar armiya»sidagi ikkita polkning hech qanday ogohlantirishsiz o'z pozitsiyalarini tashlab, noma'lum tomonga qochib ketishi ishni beliga tepdi. Natijada front chizig'ida bo'shliq paydo bo'ldi. Qizil askarlar undan ustalik bilan foydalandilar. 24-sentyabr kuni Qizillarning birlashgan kuchlari Eski shaharga yorib o'tdilar. Shiddatli janglar yuz berdi. Har bir ko'cha, har bir uy uchun jang qilindi. Eski shahar yong'in bilan qoplendi. Yuzlab ayollar, keksalar, bolalar qurbon bo'ldi. Madaminbek qo'shinlariga ikki tomondan, ham qal'a ichkarisidan ham tashqarisidan bostirib kelayotgan qizil otryadlar zarba bera boshladi. Ikki o't o'rtasida qolgan Madaminbek chekinishga majbur bo'ldi. Qolaversa, Omon polvon, Shermuxammadbek, Xolxo'ja otryadlarining vaqtida yordamga kelmagani ham mag'lubiyat sabablaridan edi. Qo'rboshilardan Akbarali va Mahkamhojilarning o'sha hayot-mamot kurashlari chog'ida sotqinlik qilib sovet tomoniga o'tganlari ham Madaminbekni ruxsizlantirib yubordi. Andijondan chekinishga majbur bo'lgan Madaminbek O'sh sari yuzlandi. Ammo bu erda ham hiyonat yuz berib, shahar hokimlari sotqinlik qildilar. Madaminbek qo'shiniga qarshi o'qlar yog'dirildi. Orqadan esa A.P.Sokolovning Qozon polki, E.F.Kujeloning otliq baynalmilalchi polki quvib kelardi. Shunda Madaminbek Jalolobodga qarab chekindi. Yo'lda «Krestyanlar

---

¹Muso Turkistoniy. Ulug' Turkiston fojeasi. 1-jild. Madina. 1979.

armiya»sining katta qismi Madaminbek qo'shinidan ajralib qochib, tarqalib ketdi. Qonli janglar yuz berdi. Bu jangda qizil askarlar qo'li baland kelib 30 sentyabrda Jalalobodda Sovetlar hokimiyati tiklandi. Madaminbek Pomir tog'lari tomon chekinishga majbur bo'ldi. U G'uljani o'z qarargoxiga aylantirdi. Ammo bu er uni qanoatlantira olmas edi. Chunki Madaminbek xorijiy mamlakatlar bilan bog'lanishga intilayotgan edi. Shu boisdan u Xitoy chegaralariga yaqin Ergashtomga etib keldi.

Sentyabr va oktyabr oylaridagi mahorabalarda istiqbolchi kuchlar engilganligining sabablaridan yana biri shu bo'ldiki, Moskva hukumati har tomonlama o'z diqqat-e'tiborini Turkistonga qaratdi va bu erni sovetlashtirish uchun zarur bo'lgan barcha

choralarni ko'rdi. Sharqiy front qo'mondoni M.V.Frunze Sharqiy frontning Janubiy guruhini mustaqil Turkiston fronti qilib ajratish to'g'risida RKP (b) M.Q ga taklif kiritdi. Bu taklifda «Turkistonga qilinadigan harbiy ekspeditsiyaning eng yaqin oradagi maqsadi butun Turkistonni ishg'ol qilishdan...»¹ iborat ekanligiga alohida e'tibor berdi. Shaxsan V.I.Leninning o'zi bu taklifni ma'qulladi. 1919 yil 14 avgustda Turkiston fronti tuzilib unga

Turkiston fronti qo'mondoni M.V.Frunze (o'ngda)

M.V.Frunze² qo'mondon etib tayinlandi. P.I.Baranov, Sh.Z.Eliava, V.V.Kuybishev, Inqilobiy harbiy kengash a'zolari qilib tayinlandilar. Shu tariqa 1919 yil avgustdan keyingi davrda Turkiston hududida amalga oshirilgan barcha dahshatli qirg'inlar

va fojear M.V.Frunze boshchiligidagi Inqilobiy harbiy kengash va uning a'zolari nomi bilan bog'liqdir.

Rossiyadan Turkistonni ishg'ol qilish maqsadida jo'natilgan 1-Armiya 1919 yil 13 sentyabrda Toshkent temir yo'lining Mug'ajar Bekatida Rossiyaning boshqa bir kuchlari bilan birlashdi. M.V.Frunze Leninga telegramma yuborib Rossiya bilan Turkistonni yo'li ochilganligini xabar qildi.

1919 yilning oxirlari va 1920 yillar davomida og'ir va dahshatli kurashlar bo'ldi. Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy-ozodlik va mustaqillik uchun olib borgan kurashdan, bu erda Qizil armiya qisimlari va dashnoqlarning amalga oshirgan dahshatli qirg'inlaridan «inqilob» dohiysi V.I.Lenin bevosita xabardor bo'lganmi? Agar xabardor bo'lgan bo'lsa, uning bunday hunrezlik va milliy genotsidga munosabati qanday bo'lgan?, degan savol tug'iladi. Ha V.I.Lenin Turkistonda

¹«Voенно-istoricheskiy jurnal». 1940.10-son,7-bet.

²M.V.Frunze (1885-1925) Pishpak shahri (hozirgi Bishkek)da tug'ilgan, millati moldavan bo'lgan. Uning yoshligi Turkistonda o'tdi. Shu bois mahalliy xalqning urf-odatini, biroz bo'lsada tilini bilar edi.

Sovetlar va Qizil armiya tomonidan amalga oshirilgan ommaviy qirg'inlardan xabardor edi, xabardorgina bo'lib qolmasdan bu ishning tepasida turgan va shaxsan tashkilotchisi ham bo'lgan. Xalqimizning siyosiy dunyoqarashi etarli darajada barkamol bo'lmagan ba'zi bir vakillari «inqilob» dohiysiga katta ishonch va e'tiqod bildirib «dohiy»ning Turkistondagi vahshiyliklar bedodliklardan xabari bo'lmasa kerak, agar u bu ishlardan xabardor bo'lganda bunday dahshatlarga yo'l bermas edi, degan xom xayollarga borib, 1919 yil 4 dekabrda shaxsan V.I.Lenin huzuriga borib Turkistondagi voqealardan uni voqif qilgan edilar. «Dohiy» bilan bo'lgan suhbatda Ivanov, H.Ibrohimov, A.Muhitdinov, X.Xusanboev va boshqalar bo'lgan edi. 1917 yil oktyabrdan boshlab bolshevistik firqa a'zosi, qatag'onlikka uchrash oldidan 1936 yilda yozgan «Toshkenda va Moskvada» deb nomlangan esdaliklar muallifi H.Xusanboev¹ bu uchrashuv haqida qimmatli ma'lumotlarni qoldirgan edi. Uni o'qigan har qanday aqli raso kishi «Buyuk dohiy»ning Turkiston o'lkasi xalqlariga nisbatan qanday munosabatda bo'lganligini aql chirog'i nuri ila anglay oladi: «Biz Leninga Turkistonning siyosiy va xo'jalik ahvoli to'g'risida so'zlab berdik. Biz Ilich oldiga birinchi masala sifatida harbiy masalani qo'ygan edik.

O'sha paytda Turkistonda, Farg'ona vodiysida bosmachilar, dashnoqlarning talovchilik harakatlari avj olgan edi. Ular o'z otryadlari bilan qishloqma-qishloq bostirib borib, dehqonlarni talar va o'ldirar edilar. Dashnoqlar esa, munofiqlik bilan o'zlarini «Qizil gvardiyachilar» deb atashardi. Ularning hiyla nayranglariga ba'zi dehqonlar ishonardi. Dashnoqlar bosmachilik harakatining kuchayishiga ham ta'sir etgan edi. Ularni tamomila quolsizlantirish muhim vazifalardan edi. Biz Moskvaga jo'nashimiz oldidan dashnoqlar harakati asosan tugatilgan bo'lsada, u yana qayta qo'zg'alish mumkin edi. Turkiston va Farg'onadagi ahvol bilan Ilichni xabardor qilishdan maqsad dashnoqlarga, bosmachilarga qarshi kurashda markazdan yordam so'rash edi. Lenin bizdan Turkistondagi kommunistlar haqida ma'lumot berishni so'radi va bizga yo'l-yo'riq ko'rsatdi: -Siz kommunistlar dashnoqlarga nisbatan kuchli bo'libgina qolmay, balki barcha kurash vositalariga ham egasizlar. Dashnoqlarni o'zingiz tor-mor keltirishingiz mumkin.

Ilich mahalliy xalqdan qo'shin tuzishga kirishganimizni ma'qulladi va bu qo'shinni dashnoq va bosmachilarga qarshi kurashda zo'r kuch,-deb baholadi»². «Buyuk dohiy»ning bu «dono» maslahatlari zamirida Turkiston Sovetlar hukumati yurgizgan shovinistik, mustamlakachilik, zo'rlik va bosqinga tayanuvchi siyosat yotganligini ko'rmaslik nodonlikdan boshqa hech narsa emas.

4. & Muvaqqat Farg'ona hukumati

1919 yil 22 oktyabrda istiqloq uchun kurash harakati kuchlarini tiklash va uni yanada mustahkamlash maqsadida Ergashtomda qo'rboshilar quriltoyi chaqirildi. Quriltoyda Muvaqqat Farg'ona hukumatini tuzishga qaror qilindi, hukumat boshlig'i

---

¹ Haqqul Xusanboevning hayoti va faoliyati haqida qarang: Shamsutdinov Rustambek. Istiqloq yo'lida shahid ketganlar. «Sharq», 2001, 79-95-betlar

²«Sharq yulduzi», 1960, 3-son, 15-17-bet.

va bosh qo'mondonlikka Madaminbek saylandi. Hukumat boshlig'ining o'rinbosarligiga Monstrov nomzodi ko'rsatildi. General Muxanov harbiy vazir, advokat Nyunsberg Ichki ishlar vaziri, Hakimjon Azizxonov Moliya vaziri bo'ldi. Umumiy tarkibi 24 kishidan iborat bo'lgan mazkur hukumatda 16 kishi tub erli aholi vakillari bo'lsa, 8 kishi Ovrupo millatlariga mansub xalqlarning (Plotnikov, polkovnik Fenik) vakillari edilar. Qirg'iz millatiga mansub kapitan Sulaymon Kugunov ham hukumat tarkibiga kiritilgan edi. Madaminbek shaxsida davlat va siyosiy arbobga hamda harbiy sarkardaga hos sifatlar mujassamlashgan edi. Madaminbek Farg'ona vodiysida Sovet hukumati organlariga muqobil bo'lgan siyosiy boshqarish tizimini joriy etdi. «U bizning rahbarlikdagi kamchilik va hatolarimizdan mohirona foydalandi, unda o'z «boshqarish apparati, o'z tribunali, o'z «genshtabi» bor edi, u qonunlar chiqardi», -deb ta'kidlangan edi uning dushmanlaridan biri bo'lgan Gromatovich. Faqat Ergash va Shermuhammadbekkina shunga o'xshash boshqarish tizimini joriy eta oladilar. Madaminbek istiqlochlilar qo'shiniga yagona, uyushgan harbiy qo'shilma tusini berdi, uning askarlari orasida kuchli harbiy intizom bor edi. Madaminbek askarlari tinch aholini talovchilar va bosqinchilarni o'zlari ushlab, qattiq jazoladilar. «O'z oldiga Sovet hukumatini ag'darib tashlashni va Farg'ona muxtoriyatini tiklashni vazifa qilib qo'ygan Madaminbek mohir siyosatchi va tadbirkor tashkilotchi sifatlariga ega edi», -deb ta'kidlanadi hujjatlarning birida bu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Madaminbek Sovet saltanati davrida adolat va haqiqat uchun tinmay kurash olib borgan yurtparvar o'g'lon, Farg'ona vodiysidagi istiqlochilik harakatining etakchisi edi» degan haqqoniy bahosini eslab o'tish joizdir.¹ Muvaqqat Farg'ona hukumati harbiy va moddiy yordam so'rab Buxoro amirligi va Afg'oniston hukumatiga o'z vakillarini yubordi. Ammo hech qanday amaliy yordam ola olmadi.

Quriltoyda Sovetlarga qarshi kurashayotgan vatanparvar kuchlarning harakati birligini tashkil etishga katta e'tibor berildi. O'sha paytda Farg'ona vodiysida harakatda bo'lgan 150 ga yaqin istiqlolchi guruhlar (otryad)ni Madaminbek, Shermuhammadbek, Xolxo'ja va katta Ergash boshchiligida to'rtta yirik guruh qilib birlashtirishga qaror qilindi. Bu ishda rus ofetserlari yaqindan amaliy yordamlar berdilar. Qo'rboshi otryadlarni qaytadan shakillantirish, markaziy rahbarlikni yo'lga qo'yish, harbiy komandir kadrlarni tarbiyalash va tayyorlash yuzasidan bir qator tadbirlar amalga oshirdi. Ammo bu tadbirlar kutilgan natijani bermadi, istiqlol uchun kurashuvchi barcha kuchlarni yagona markaz va jabhaga birlashtirib kurashni yo'lga qo'yish imkoniyati bo'lmadi. Bu ishning muvaffaqiyat qozonmaganligining sabablari ko'p bo'ldi, albatta. Eng asosiy sabab mustaqillik va milliy-ozodlik uchun kurash olib borayotgan turkistonlik vatanparvar kuchlar g'oyaviy-siyosiy va madaniy kurash saviyasining talab darajasida bo'lmaganligi edi. Bu hol milliy ozodlik kurashiga rahbarlik qilayotgan qo'rboshilarning faoliyatida o'z aks sadosini topdi. Ular tajribali, ayyor va pixini yorgan sovetlar saltanati mustamlakachiligiga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib kurashmoq uchun o'zaro umumiy til topa olmadilar, birlasha olmadilar. Ko'p

---

¹ «Xalq so'zi», 1998 yil, 14 avgust

hollarda qo'rboshilar birgalashib harakat qilish o'rniga o'z bilganlaricha va hech qanday dastursiz o'zlaricha alohida-alohida guruhlariga bo'linib dushmanga qarshi kurashar edilar. Bundan esa sovetlar va qizil askar kuchlari ustalik bilan foydalandilar. Ayni chog'da 1919 yilning kuz oylaridan boshlab Sovetlar hukumati istiqloolchi kuchlarga qarshi kurashda o'z taktik yo'lini o'zgartirdi, u yanada ayyorroq va ustamonlik bilan ish olib bora boshladi. Bu borada xususan sentyabr oyiga kelib Turkiston bilan Rossiya Markazi o'rtasida uzilib qolgan aloqaning tiklanishi, Turkkomissiya ish faoliyatining boshlanishi va nihoyat M.V.Frunze boshchiligida Turkiston frontining tashkil etilishi hal qiluvchi o'rin tutdi. Sovetlar hukumati istiqloolchi kuchlarga qarshi bu davrda ikki jabha bo'ylab taz'iyiqni kuchaytirdi. Brinchisi, ma'naviy taz'iyiq edi. Turkkomissiya rahbarligida Sovetlar o'z targ'ibotchi va tashviqotchilarini omma orasiga, jang qizib turgan hududlarga yubordi. Ular orqali xalq ommasining ongiga Sovetlar hukumati adolatli, xalqparvar hukumat, u mustamlaka asoratidagi ezilgan millatlarning himoyachisi, bo'lib o'tgan dahshatli qirg'inlardan uning aybi yo'q, degan g'oya singdirildi. Jumladan, 1919 yil 28 noyabrda bo'lib o'tgan TKP O'lka Qo'mitasining majlisida F.I.Goloshekin «Farg'ona to'g'risida» so'zga chiqib go'yo hech narsadan bexabar kishiday bunday degan edi: «...u erdagi partiya, sovet turmushi va iqtisodiy turmush boshboshdoqlik va dahshat ichida qolgan, xolos. Sinfy kurash yo'q, balki milliy kurash bor, u ham keskinlashtirilib rosa avjiga etkazilgan»¹. «Turkkomissiya g'oyalarini tashviqot-targ'ibot qilishda maxsus tayyorgarlik»dan o'tkazilgan tatar brigadasidan keng foydalanildi. Ular «Qizil askarlar mehnatkashlar ommasiga qarshi emas, balki boylar, burjuylar tarafida bo'lgan «bosmachilar»ga qarshi kurashmoqdalar» deb va'zxonlik qildilar. Firqa va Sovet idoralari «yot unsurlar»dan «tozalanib», «markazdan» kelgan xodimlar bilan «mustahkamlandi».

«Milliy adovatni kuchaytirgan» dashnoqlar faoliyati ham to'xtatildi, Kompartiya o'lkada yagona hukumron partiya bo'ldi.

Xo'jalik hayoti, iqtisodiy va moddiy ta'minot sohalarida ham «zarur chora-tadbirlar» ko'rildi. Masalan, 1920 yil mart oyida TMI Qo'mitasi «Erlarni mehnatkash dehqonlarga qaytarish to'g'risida» dekret qabul qildi. Ommadan olinadigan soliqlar miqdori kamaytirildi, Farg'ona vodiysi «iqtisodiyotini ko'tarish» maqsadida, irrigatsiya va paxtachilikni tiklash uchun moddiy mablag'lar ajratildi. Bu tadbirlar albatta ma'lum ma'noda o'z natijalarini berdi. Aholining g'oyaviy-siyosiy saviyasi past qismi sovetlarning ayyorlik bilan ishlatgan bu tuzog'iga ilinib aldandi, istiqlool uchun kurash jabhasidan chetlandi, o'z qurolini tashlab sovetlar tomoniga o'tdi. Sovetlar bunday kuchlardan ustalik bilan foydalandilar va tez orada 2-Turkiston o'qchilar diviziyasi tuzildi. Bu diviziya Rossiyadan etib kelgan qo'shin qismlari bilan mustahkamlandi. Ana shu tariqa Sovetlar hukumati milliy istiqlool uchun kurashayotgan Turkiston vatanparvarlarni ikki qismga bo'lib yubordi va ularni bir-biriga qarshi jangga soldi. Bundan mustaqillik uchun kurash jabhasi zaiflashdi va yutqazdi.

---

¹ Rajabova R.Yo.O'zbekiston tarixi (1917-1993 yillar), 66-bet.

Bunday tashviqot-targ'ibot ishlari bevosita qo'rboshilar orasida ham olib borildi, o'z qurolini tashlab sovetlar tomoniga o'tgan, sovetlarni tan olgan qo'rboshilarni sovetlar kechiradi va gunohidan o'tadi, deb qarmoqqa ilintirishga o'rinishlar ko'p bo'ldi. Bu ishda sovetlarning yolg'on va'dalariga aldanib ular tomoniga o'tgan va ongli suratda milliy hiyonat va sotqinlik qilgan tub erli aholi vakillari kuchidan foydalanildi. Jumladan Madaminbek bilan ham ana shunday shaxslar yordamida bir necha marta muzokaralar olib borildi. Sovet armiyasi markaziy arxivining 110 chi fondi, 1-ro'yxat, 15 ishida Namangan uezd shahar inqilobiy qo'mitasi a'zosi Inomjon Nizomboevning 1919 yil 19 dekabrda Madaminbek bilan olib borgan muzokarasining tafsiloti haqida inqilobiy qo'mitaga yozgan bayonnomasi saqlanmoqda. uni aynan keltiramiz. Ushbu hujjat Madaminbekning kim bo'lgani, shaxsiy ma'naviy dunyo qarashining doirasi haqida aniqroq tasavvurga ega bo'lishga yordam beradi:

«Revkom tomonidan berilgan topshiriqni bajarish uchun aholidan besh vakil bilan birgalikda 19 dekabr ertalab Namangandan Jiydakapa qishlog'i orqali Andijon uezdiga Xojimat Eshon huzuriga yo'l oldik. Daryodagi ko'prikkacha hech kim uchratmadik. Qayiqda daryodan o'tgach bir necha qurolli kishilarga duch keldik. Ular Boytumanning yigitlari ekan. Ulardan biri Boytumanning ahvolini so'radi. Yaxshi yuribdi degan javob olgach, yigitlar bizga Boytuman Parvardigori olamga ishonmaydigan xudosizlarga qo'shildi, dedi. Salla o'rab olgan bo'lsam ham yigitlar shaxsan menga hayvonga qaragandek nazar solishdi. Andijonning u tarafida butun qirg'oq paxta toylari bilan to'sib tashlangan. Daryodan o'tgach Hojimat Eshonning huzuriga jo'nadik, biroq u kishi uyida yo'q ekan. Yo'lda uning o'g'liga duch keldik.

U bilan boriladigan joyga kunduzi soat 4 larda etib bordik. Etib kelib ulovimizni to'xtatdik, biroq aravadan tushmadik. Machit oldida tumonat odam yig'ilgandi. Sal fursat o'tib qurollangan yigitlari bilan qo'rboshi keldi, uning yonida qandaydir o'ris ham bor edi. Uni man Namanganda ko'rmaganman. Bizni machit yonidagi hujraga taklif etishdi. Hujrada o'tirganimizga yarim soatlar bo'lganda davrada o'tirganlar voris kelyapti, deb qolishdi. Tashqarida karnay-surnay chalinardi. Hujradan tashqariga chiqib tumanot odam, ularning oldida qo'lida yalang'och qilich tutib olib odamlarga eslarini yig'ish, imondan ayrilmaslik haqida va'z aytib kelayotgan mulla yigitni ko'rdik. Uning ortida ot minib eshon hamda 4-5 afg'on kelardi. Ularning ba'zilari harbiycha kiyingan, ba'zilari esa chopon kiyib olgan edi. Tantanani ko'rib bo'lgach hujramizga qaytib kirdik. Kelganlar qo'shni hujraga joylashishdi. Xalq vorisni hamda Eshonni to'lqinlanib, tiz cho'kib, ularning xoki poyi, to'nlarning barini o'pib kutib olishdi. Eshon bilan birga kelganni kimligini so'ragan edik, afg'onistonlik voris degan javob oldik. Machitda shovqin-suron avjiga chiqqan, kuy-navo tinmas edi. Eshonga Namangandan elchi bo'lib kelganimizni etkazgach, u kishi bizni hovliga taklif etdi. Salom alikdan so'ng u kishiga tashrifimiz boisini anglatib, yaxshilab kengashib olish istagimizni bildirdik. Eshon holi bo'lgan zahoti huzurimizga tashrif byurishni aytdi. U kishi soat ettilarda hujramizga kirib keldi. Men u kishiga horzirgi ahvol haqida gapirdim, aqlga to'g'ri kelmaydigan ishlar bo'layotganligi, bekorga qon to'kilayotganini aytdim, kelishdan maqsadimni tushuntirdim. Sovg'alarni va revkomning xatini topshirdim. Eshon xatni o'qib berishni iltimos qildi. Men u

kishining iltimosini bajardim. Shundan so'ng Eshon xatni mendan olib, javob qilib olib qoldi. Xat o'qilayotganda Eshon uni diqqat bilan, hatto yig'lab turib eshitdi. Eshon xatni olib turib menga uning mazmunini tushindim, agar musulmonlar birlashsa nur ustiga nur bo'lardi dedi. «Bekning huzuriga boramiz, unga hammasini aytib berasizlar», dedi Eshon, biz rozi bo'ldik. Bizga taom keltirishdi. Dasturxon ustida kelganimizni eshitib Bek bizga mirzosini yuborganini eshitdik. Eshon bilan bir bor maslahatlashib, borishga qaror qildik. Eshon bizning to'la xavfsizligimizga kafillik berdi. «Bek sizlarning bir tukungizga ziyon etkazishdan oldin mening va o'n ikki o'g'limning boshini oladi»-dedi Eshon. U kishining maslahati bilan olib kelgan sovg'alarimiz-qo'y va chitlarimizni olib ikki yigitning kuzatuvida aravada yo'lga chiqdik. Eshon bilan afg'onistonlik voris ot minib oldinda ketishdi. Bek Eshon turgan joydan 8 chaqirim narida, Qoraterak¹ qishlog'ida manzil qurgan ekan. Biroq yo'l loy bo'lib, qorong'uda aravada yurish mushkul bo'lganligi tufayli uning ko'p qismini piyoda bosib o'tishga to'g'ri keldi. Manzilga kechasi soat 12 da etib bordik. Yo'lda deyarli har chaqirimda 3-4 qurolli qorovulga duch keldik. Ular har gal bizni to'xtatib so'roq qilishdi. Biz etib kelib to'xtagan saroyda 40-50 otga ko'zim tushdi. Ayvonning ichida ancha odam to'plangan edi, biroq aniq qanchaligini ayta olmayman, chunki qorong'u edi. Biz Bek yashaydigan bolaxonaga ko'tarildik, u bizni kutib olib xonasiga taklif etdi.

Xonada Bek bilan bizdan tashqari Hojimat Eshon, afg'onistonlik voris va yana bir necha kishi bor edi. O'tirganimizdan keyin afg'onistonlik bizning kimligimizni surishtirdi. Bizning mullalar uchovimiz mulla, ikkovimiz boy bo'lib Namangan ahlidan vakil ekanligimizni aytishdi. Bek «Hokimiyatning vakili kim?» deb so'radi. Men turdim va Revkomning rayisimisiz degan savoliga yo'q, a'zosiman deb aytdim. Bek keskin, zaharxandali savollar berdi. Mullalarimiz kelishdan maqsadlarini bayon qilishda. Men so'z so'rab hozirgi ahvol haqida gapira boshladim, biroq Bek mening so'zimni bo'lib, siz musulmonga o'xshash uchungina salla o'ragansiz, deb ta'na qildi, gapga usta ekansiz, lekin gapga usta odamlar bizga emas, bolsheviklarga kerak deb aytdi. Siz menga o'zlaringizga qo'shilishni, sizlar bilan yarashishni taklif etib kelibsiz deb, davom etdi Bek, shartlaringiz va nimaiki istagingizni ayting. Men hozir musulmon aholi yaxshi yashayotganligini, Oq podsho davridagi o'zboshimchaliklar yo'qligini aytdim. Sovetlar yo'q qilinganini, 2 evropalik va 2 musulmondan Revkom tuzilgani, ishlar iziga tushayotganini bildirdim. Bek aynan kim revkomga kirganini so'radi, men tushuntirdim. Men bilan birga borgan mullalar revkomda bo'lishgani, u erdan juda yaxshi taassurot bilan chiqishgani, u erda ular bilan xushmuomala, hurmat bilan, do'stona munosabatda bo'lishganini aytishdi. Revkom shariat buyurganiga qarshi bormasligi va bu masalaga aralashmasligini aytishganda Bek bolshovoylar va'dani ko'p berishadi-yu, lekin va'dalarni faqat og'izda bajarishadi, ana ular zavod, paxta, mollarini olib qo'yishyapti, nima, bunga shariat yo'l beradimi, deb mullalarga murojaat qildi.

---

¹Madaminbekning bu vaqtdagi qarorgohi shu Qoraterak qishlog'ida joylashgan edi.

Mullalar yo'q, deb javob qaytarishdi. Men Bekka juda ko'p mollar, ot-aravalar, em va hokazolar tortib olingan, bu oldin bo'lgan edi, bu ishni hokimiyatda o'tirib olgan bezori va jinoyatchi unsurlar qilishgandi, undaylar endi hokimiyatda yo'q, ularga qarshi o'zimiz kurash olib boryapmiz, noto'g'ri tortib olingan narsalarni qaytarib berayapmiz, bahosini to'layapmiz, musodara qilingan, tortib olingan narsalarni qaytarib berish haqida dekret bor, dedim. Shundan keyin Bek bolshovoylarning kattasi Lenin xibsga olingan (albatta bu noto'g'ri ma'lumot-mualliflar) ittifoqdagi 12 davlat bolshovoylariga qarshi yurish qilayotganligi, ular bu erda unga ham yordam berishini bayon qildi. U Bek Namanganga oziq-ovqat olib borishni taqiqlash haqida buyruq berganligi, uch kun oldin horijdan ana shu haqda telegrafdan topshirq va ko'rsatma olganligini, hamma ittifoqdagi mamlakatlar ham bolshovoylarga hech narsa bermaslikka qaror qilishganini aytdi. Men Turkistonda barcha kulfatlar biz bir-birimizni tushunmayotganligimiz tufayli sodir bo'layapti, chamamda, deb e'tiroz bildirdim. Bek mening bu gapimga jumboq bilan javob qaytardim: U-Sizlarning Nikolaylaringiz o'ldi-ularning barcha fuqarolari qaysi partiyaga, qaysi millatga taalluqliliklari va hokazolardan qat'iy nazar merosxo'r bo'lib qoldi.

Nikolaydan ko'p boylik, qurol, anjom-aslaha, to'p va hokazolar qoldi. Biz bu erda 95 foizdan ko'proqmiz, biroq o'zimizning butun haqqimizni so'rayotganimiz yo'q, ana shu boylikning yarmini bersangiz ham mayli, sizlar o'z qonunlaringiz bilan yashayvering, biz esa shariat byurganicha yashaymiz. Biroq sizlarning qilayotgan ishlaringiz butunlay boshqacha.

Axir bir otaning 10 o'g'li bo'lib, ulardan uchtasi aqlli-yu, qolganlari mayib-majruh bo'lsa, merosxo'rlik qoidasiga ko'ra meros 3 aqlli o'g'ilga emas, 10 o'g'ilga teng bo'linishi kerakku, bolshovoylar esa hammasini egallab olishni istashyapti va hammasini o'z qo'llariga olishyapti. Men o'rislar va evropaliklarni o'ldiraman deb xayolimga keltirmoqchi ham emasman, deb davom etdi Bek. Ulardan menda ikki mingdan ortig'i xizmat qiladi. Askarlaringizga qancha maosh berasizlar-so'radi Bek. Men aniq bilmaymanu ming atrofida bo'lsa kerak va oilasi ta'minlanadi, deb javob qaytardim. Bek ikki ming to'lashini aytdi va siz qancha olasiz deb so'radi. Men 1130 so'm deb aytdim. Bek bunga bir oydan keyin qog'oz pul emas, tilla tanga bilan to'lash imkoniyatiga ega bo'lishi, hech narsaga muhtojligi yo'qligi va muhtojlik sezgan taqdirda qo'shni davlatlar istagan miqdorda etkazib berishi haqida e'tirof etdi. Agar men Sizlarga-Sovet hokimiyatiga qo'shilsam Sizlar menga qanday huquq berasizlar, dedi va davom etdi: Axir men sizlarga o'tgan qo'rboshiga o'xshab bolshovoylarning xizmatkori bo'lish, ularning etigini artish uchun qo'shila olmaymanku. Sizlar menga nimani istashlaringizni yozma ravishda bayon qilinglar, men ham o'z shartlarimni yozma ravishda etkazaman. Men shartnoma tuzish uchun emas, suhbatlashib ko'rish uchun yuborilganligimizni aytdim va Bekdan Namanganga o'z vakillarini yuborishini, ularning xavfsizligi uchun kafillik berishimni aytdim. Bek odam bermasligi va yubormasligini aytdi. Aytilgan hamma gaplarni revkomga etkazishni so'radi va bizga qo'shilgan taqdirda qanday huquqga ega bo'lishi haqida yozma xabar kutishini bildirdi. O'zingizning kommunistlaringiz va yoshlarga ayting, quroli bilan yoki

quolsiz bizga kelib qo'shilsin, davom etdi Bek, ularni kechiramiz, agar ular bunday qilishmasa yomon bo'ladi. agar shaharga borsak ularni chavaqlab tashlaymiz. Men yaxshi, etkazaman dedim. Afg'onistondan kelgan tojikcha gapiruvchi kishi Bekka bolshovoylar bilan musulmonlarning foydasiga bitimga kelishishni so'radi, Bek bunga rozi bo'lgandek javob qaytardi.

Suhbatdan so'ng Hojimat Eshon Bekdan bizni o'zi bilan birga olib ketishga ijozat berishini so'radi. Bek mehmon bo'lib yotib qolishga zo'rladi, Eshon bunga ko'nmadi. Bek o'n o'qlik miltiqni olib kelib menga ko'rsatib, bunga o'xshagan yangi quoldan yaqinda 25 mingini olishini, zambarak, 17 pulemyoti borligi: yaqinda to'prik ham bo'lishini aytdi. Ertalabgacha qolinglar, qo'limdagi qurollardan otishni ko'rsatamiz, dedi. Biz tanishib oldik, xudo xohlasa tez-tez uchrashib turishga umid qilamiz, yigitlaringiz teginmasdan o'tkazib yuborishi uchun yorliq yozib bersangiz deb iltimos qildik. Bek birontangizga ham hech kim tegishmaydi dedi. Sizlar Eshonning huzuriga kelganda qo'rboshilar menga xabar etkazishgan va qaytayotganlaringizda ushlar kerak-kerak emasligi haqida ko'rsatma so'rashgan edi. Biroq men buyruqsiz sizlarni ushlamasliklarini aytgandim. Bek bizga o'z muhri bilan erkin yurish huquqini beradigan yorliq berdi. Bek ertalab Nizomiddin Xo'jaev iltimosi bilan Skobelevga ketayotganligini aytdi. Bek bilan xayrlashib Eshonnikiga keldik, afg'onistonlik Beknikida koldi. Eshonnikiga ertalab soat 5 da etib kelib 8 gacha dam oldik, keyin nonushta qildik.

Eshon bilan suhbatdan u xolis ekanligini tushundim, biroq Bek 12 ittifoqdosh mamalakatga ishonib urush olib borish niyatida. Eshon Bekdan shaharga oziq-ovqat o'tkazishga ruxsat berishini iltimos qilishini aytdi. Eshon qaysidir qishloqqa borishga o'tlanayotgan ekan, mendan xibsga olishmaydimi deb so'radi, men hech kim sizga teginmaydi dedim. Eshon nonushtadan keyin xayrlasha turib menga zarbof to'n kiydirdi. Mullalarga esa ming so'mdan pul sovg'a qildi. Qaytishda daryoni kechib o'tdik va Yangiqo'rg'on orqali shanba kuni kechqurun Namanganga keldik»¹.

Ikkinchi taz'iq harbiy taz'iyiq edi. Sovetlar hukumati og'zaki tashviqotda o'zini qo'yning og'zidan cho'pni ham olmaydigan, beozor va tinchliksevar kuch sifatida ko'rsatsada, amalda vatanparvar istiqloolchi kuchlarga qarshi harbiy bosim va taz'iyiqni tobora kuchaytirdi, yangidan-yangi va dahshatli qirg'inlarni amalga oshirdi. Buni 1920 yil yanvar-fevral oylaridagi jang operatsiyalarida yaqqol ko'rish mumkin. Yanvar oyi o'rtalarida Bachqir qishlog'ida betaraf turgan Ergash qo'rboshiga hujum uyushtirildi. Uning kuchlari tor-mor qilindi, Bachqir qishlog'i kultepaga aylantirildi. Ergash qo'rboshi qochishga ulgurdi, ammo tezda qo'lga olindi va qatl etildi.

1920 yil yanvarida Farg'ona istiqloolchilariga qarshi Volga musulmonlaridan tashkil topgan tatar brigadasi tashlandi. Brigada qo'mondoni Yusuf Ibrohimov harbiy komissar Vafo Burnashev, qarorgohi komissari Mehnat Qosimovlar edilar. Brigada o'zining asosiy zarbasini Madaminbek qarshi qaratdi. Yanvardan Fevral oyi oxirigacha qattiq to'qnashuvlar bo'ldi. Tatar brigadasi tarkibiga qizillar xizmatida

---

¹ Qarang: Shamsutdinov R. Bosmachilar haqida o'yillar. «Muloqot», 1993 №5-6-7-8: Shamsutdinov R. Erkka chorlagan erksizlik, «Sharq yulduzi», 1992, №3

bo'lgan o'zbek va qozoq musulmon jangchilari ham kiritildi. Kuchlar sovetlar foydasiga tubdan o'zgargan edi. Madaminbek qo'shini tobora kuchsizlanib borardi. Ustiga ustak K.Monstrov o'zgarib borayotgan vaziyatdan sarosimaga tushib 1920 yil 17 yanvarda bolsheviklar tomoniga o'tib ketdi. Madaminbek lashkarida birorta ham rus jangchisi qolmadi.

Shunday og'ir sharoitda Madaminbek lashkari bilan tatar brigadasi o'rtasida shiddatli janglar bordi. Bu janglarda 4 ming 5 ming kishi ishtirok etdi. Janglar Andijon, O'sh atroflarida, G'ulcha, Ergashtom, Poytug' , Asaka, Segizaqum, Tol, Oyim hududlarida olib borildi. Dastlab Madaminbek ustun holatda bo'ldi, qator g'alabalarga erishdi. Biroq asir olingan tatarlarning istiqloqlolchilar orasida olib borgan targ'ibot va tashviqotlar, K.Monstrovning kutilmaganda qizillar tomoniga o'tib ketishi Madaminbek qo'shini jangchilari ruhini tushirib yubordi. 2-3 fevral kunlarida Madaminbek Poytug'da ayniqsa Qoradaryo bilan Norin daryosining qo'shilish joyida bo'lgan jangda o'zining juda katta kuchlaridan mahrum bo'ldi.

Albatta vatanparvar kuchlarga berilgan surunkali bunday shiddatli zarbalar jangchilarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Madaminbek vujudga kelgan ob'ektiv va sub'ektiv vaziyatni oqilona hisobga oldi. U o'zining asosiy jangovar kuchlarini saqlab qolish uchun 2-Turkiston diviziyasining qo'mondonligi bilan yarash bitimi muzokaralarini boshlashga qaror qildi. 1920 yil 6 martida tinchlik muzokaralarida: 2-Turkiston o'qchi diviziyasi shtabi tomonidan: diviziya boshlig'i Veryovkin-Raxalskiy, 2) diviziya harbiy komissari Slepchenko, 3) shtab boshlig'i Xodoranskiy, 4) shtab harbiy komissari Bogayevskiy, 5) siyosiy komissariyat mudiri Shafranskiy, 6) viloyat inqilobiy qo'mitasining raisi Nizomiddin Xo'jaev, 7) otliq birigada qo'mondoni E.F.Kujello va 8) brigada harbiy komissari Atonov: Madaminbek tarafidan vakil sifatida: 1) Radzevskiy, 2) B.N.Sitnyakovskiy 3) Mulla Mo'min Karimxo'jaev, 4) Madali Mirza Muhammadjonov va 5) Hayitoxun Islomboev qatnashdilar.

*O'rtada Madaminbek, chapda Veryovkin-Raxalskiy,
yuqorida chap tomondan orqada E.F.Kujello*

Tinchlik bitimida quyidagilarni o'qiymiz:

«Men Muhammad Aminbek o'z qo'shinim hamda o'zlarining batamom roziliklarini shaxsan menga izhor qilgan qo'rboshi va a'zolarim bilan birgalikda tantanali qasamyod qilamanki, endilikda Sovet hokimiyatini tan olaman sodiq xizmatkor bo'lishga so'z beraman, uning barcha buyruq va topshiriqlariga quyidagi shart-sharoitlarda amal qilaman:

1) Sovet hukumati Turkiston fuqarolari hayotini yo'lga qo'yishda shariat asoslarini saqlab qolib, mehnatkashlarning manfaatlarini himoya etib, ahli islomga mavjud shariat, ya'ni musulmonlarning mahalliy shart-sharoiti va urf-odatlariga huquq berganida:

2) Otryadimning doimiy qarorgohi Namangan shahri etib tayinlanganida:

3) Men, boshqa frontlarga chiqmasdan, vaqtincha Farg'ona tasarrufida, Sovet hokimiyatini har tomonlama ham ichki, ham tashqi dushmanlardan himoya qilishga va'da beraman.

4) Otryadimda xizmat qilayotgan barcha ruslar to'la ozod etiladi va xohishlariga binoan otryadimda xizmatda qolishlari mumkin.

5) Shu yilning 13 martida kechikmay o'z vakillarim bilan Turkfront-Harbiy Inqilobiy Kengashi va Turkiston Markaziy hokimiyatiga sodiq ekanimni bildirish uchun Toshkentga borishga so'z beraman. 2-Turkiston o'qchi diviziyasining boshlig'i Veryovkin-Raxalskiy,

«Harbiy siyosiy komissari Slepchenko.

Islom qo'shinining qo'mondoni Madaminbek»¹.

¹ «Sharq Yulduz» 1991. 3- son

№ 2870 Заключение мирного соглашения с Мадамином.

Текст соглашения военного командования 2-й Туркестанской стрелковой дивизии и командующего мусульманской армией Мадамина бек.

№18
6-го марта 1920 года. Гор. Фергана

Июль 1934 г.

Мы, нижеподписавшие: с одной стороны—начальник 2-й Туркестанской стрелковой дивизии Веревкин-Рахальский и военно-политический комиссар дивизии Слепченко, действующие на основании приказов Революционного Военного Совета Туркестанского фронта и, с другой стороны:—командующий мусульманской армией Мухамед Амин-бек Азмет Беков заключили настоящее соглашение в следующем:

Я, Мухамед Амин-Бек, вместе с моей армией, курбашами и сотрудниками, которые мне лично выразили на то свое полное согласие, торжественно заявляю, что признаю Советскую Власть и обязуюсь быть ее верным слугой, подчиняясь всем ее приказам и распоряжениям при условии:

1) Советская власть при организации гражданской жизни Туркестана сохранять основы шариата, защищая интересы трудового населения, предоставив права мусульманскому населению по этому Шариату, то-есть применяясь к местным условиям и обычаям мусульманского населения.

2) Местом постоянной стоянки моего отряда назначается гор. Наманган.

3) Защищать всемерно Советскую Власть от ее врагов, внутренних и внешних, я обязуюсь временно в пределах Ферганы, не выезжая на другие фронты.

4) Все русские, служащие в моих отрядах, получают полную амнистию и по их желанию, остаются на службе в моем отряде.

5) Не позже 13 марта с. г. обязуюсь выехать со своими представителями в Ташкент для засвидетельствования перед Революционным Военным Советом Туркфронта и Туркестанской центральной властью своей преданности Советской Властью.

Начальник 2-й Туркестанской стрелковой дивизии Веревкин-Рахальский.
Военно-политический комиссар Слепченко.
Командующий мусульманской армией Мадамин-бек.

Гор. Фергана, Типография Турк. Россійск. Совѣтск. Федер. Респуб.

Madaminbek muzokaralar davomida milliy istiqloqlarga qo'shilgan: «bosmachilar» xalqni talon-taroj qilish bilan shug'ullangan», «kallakesarlar» «sovetlar hokimiyatini tan olmadilar» kabi barcha aybnomalarning asossiz ekanligini ochib tashlagan edi. U bunday degan edi:

«Men Marg'ilondan chiqqanimda, talon-taroj bilan shug'ullanish va qo'mondon bo'lishni maqsad qilgan emasman. Chiqishimga sabab-Sovetlar hukumati vakillarining ahli islomga o'tkazgan munosabatlaridagi adolatsizliklardan anchayin xo'rlanishim bo'ldi. Sizlar o'z ro'znomalaringizda endi Sovet hukumati yangilanayotganini, uni nomunosib vakillardan tozalashga kirishayotganlaringizni yozmoqdasizlar. Men o'shandoyoq: agar Sovet hukumati shu yo'lga kirsa, men u bilan birga bo'laman, deb aytgan edim.

Men Marg'ilondan chiqqanimda yuz berayotgan adolatsizliklardan qahr-g'azabga mingan edim, jon jahdim bilan dushmanlarga qarshi kurashdim. Shuni tan olishim kerakki, qon to'kilayotgani, shuningdek bu kurishda xo'rlangan Farg'ona xalqi xonavayron bo'layotgani menga og'ir botardi. O'ylashimcha, biz urushni davom ettiraversak, xalq dehqonchilik bilan shug'ullana olmay qoldi, battar qashshoqlashadi va ochlikdan nobud bo'la boshlaydi. Sizlar bilan kurashayotganimga ikki yil bo'ldi. Ana shunda Sovet hukumati o'zgargani, g'oyali odamlar bilan yangilanayotganini bilib, Sovet hukumati bilan murosa qilib yashashni xohladim.

Men tomondan tuzilayotgan bitimning muhim shartlari quyidagilar hisoblanadi: qo'shinim o'zim bilan birga bo'lishi hamda meningsiz hech qayoqqa jo'natilmasligi kerak. Mabodo Farg'ona sarhadlariga hujum boshlansa, shu zahoti o'zinning ishonchli yigitlarim bilan uni dushmanlardan muhofaza etishga kirishaman»¹

Sulh tuzilgan kunlarning birida Marg'ilonga Toshkentdan 27 a'zosi bo'lgan salohiyatli hay'at keldi va u Madaminbek bilan muzokaralar olib bordi. Hay'at talabi bilan Madaminbek o'z qo'shinlarini manevr shaklida ko'rik qildi. Mazkur tantanada Shermuhammadbek va Xolxo'jadan tashqari Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, Andijon qo'rboshilar ham hozir bo'ldilar.

Bu marosim Marg'ilon ot bozorida ertalabdan kech peshingacha davom etdi. Madaminbek qo'shinlaridagi tartib intizom va qurolli suvoriylarni ko'rgan G.V.Zinovev ertasiga huddi shunday ko'rikni Skobelev shahrida ham o'tkazishni Madaminbekdan iltimos qildi. Shunday ko'rik ertasi kuni Skobelevda ham o'tkazildi. Uni ko'rgan G.V.Zinovev Madaminbekka qarab: «Siz Xudmuxtor bir hukumat qurishga haqli ekansiz» deb tan olishga majbur bo'ldi.

Shu kuni kechqurun yig'ilish bo'lib, unda ham sovetlardan ham istiqolochilardan rahbar vakillar qatnashdi. Qabul qilingan qarorda Turkiston muxtoriyati tiklanishi va uning shartlari kelishib olindi.

G.V.Zinovev shartnomani imzolash uchun Madaminbekni Toshkentga borishi lozimligini qayd etdi. Taklifni Madaminbek qabul qildi. O'z navbatida u Zinovevga «Faqat men borib kelguncha hamrohlaringiz bilan Siz Marg'ilonda bizni qarorgohda bo'lib turasiz» deb shart qo'ydi. Taklif Zinovev tomonidan qabul qilindi. Bek yigitlardan 50 nafarini saralab oladi va ularni bir xil kiyim va qurol aslaha bilan ta'minlaydi. Barcha qo'rboshilarni o'rdada to'plab, o'zini Toshkentga ketayotganligi sabablari va qaytib kelgunga qadar qizillarga hujum qilmaslik, ular bilan aksincha yaxshi aloqada bo'lishlik, Moskva va Toshkentdan vakillarini, jumladan rais

---

¹O'sha manba, 182-183-betlar.

G.V.Zinovevning yaxshi saqlab turishlikni buyurdi. Ertasi kuni Madaminbek o'z maslahatchilari va uch-to'rt vakillar bilan Toshkentga jo'naydi. Sovetlar hukumati, Turkkomissiya rahbarlari Bekni izzat-ikrom bilan kutib oladilar, ochiqchasiga, yuzmayuz muloqotlar bo'ldi, avval tayyorlangan, kelishib olingan sulh shartnomasi imzolandi. Orada Madaminbek Toshkentdagi milliy mujohid rahbarlari, ziyolilar bilan ham ko'rishib, o'zaro fikrlashib oldi.

Madaminbek Toshkentdan Farg'onaga sog'-salomat qaytdi, Qizillar vakillari, G.V.Zinovev ham Marg'ilondan Toshkentga kuzatib qo'yildi.

Madaminbek Skobolev shahridagi sobiq gimnaziya maktabi yonboshidagi katta butxonaning maydonida istiqloqlchi kuchlarni to'playdi baland minbarga chiqib Bek xaloyiqqa qarata nutq so'zlaydi. Toshkentga borib Sovetlar vakillari bilan so'zlashib, sulh haqida shartnoma tuzilganligini, uning mazmunini eshittirish uchun xalqni bu joyga to'planganligini aytadi. U xalqqa qarata shunday deb murojaat qiladi: «...Ey birodarlar! Ey Haloyiq! Bilingizlarki mulk ollohni mulkidur, istog'onida olur, hohlaganig'a berur. Ma'lumlaringizdurki Nikolay taxtidan tushdi. O'rnig'a inqilob hukumati qurildi. Bu hukumatning millatlarga berg'on salohiyati va huquqidan foydalanibsiz, hammamiz qurol boshig'a soruldik, hammamiz bir yoqadan bosh chiqarduk, siz raiyatni yordami bilan, nafaqasi bilan, millatparvar ziyolilarimiz rahbarligi bilan bizlar maydonga chiqduk.

Parvardigorimizni lutf va inoyati bilan jihodimizda muvaffaq bo'lduk, allohga shukr, sizlarga tashakkur ey millat, alloh-taolo hammangizdan, hammamizdan rozi bo'lsin, omin.

Ey birodarlar! Bizlar maqdurimizni harjlab ruslar bilan ko'p zamonlar muzokara qilduk. Bizni talablarimiz, da'volarimiz, to'kkan qonlarimiz, berg'on qurbonlarimizni oqibatida ruslar ila oramizda bir ittifoq tuzildi. Ittifoqnomaning matnlari shulardir:

Turkistonda Islom Hukumati quruladur. Uni idoraviy shakli tubandagichadur: Bugundan e'tiboran milliy muxtoriyat davri boshlanib, hukumat ishlari ruslar va musulmonlar o'rtasida mushtarak idora qilinadur.

Mulkiy, askariy, moliyaviy, maorif, adliya, amniyat, sanoat, ziroat, tijorat va shularga o'xshagan davlat ishlari ikki tarafni ishtiroki bilan idora qilinadur.

Ruslar ila musulmonlar orasida har qanday huquq musoviydur (tengdur). Oliy maktab (gimnaziya, seminariya)larga musulmon talabalari qabul qilinadur. Ayrimachilik yo'qdur. Bu ittifoqnoma imzo qilingan tarixdan boshlab amalga oshadur. Mushtarak idora davrida musulmonlar askariy, faniy, tibbiy, moliyaviy va boshqa davlat idorasig'a oid maorif kabi ishlarni komilan qo'llarig'a olub idora qilishlari uchun 10 yil muddat qo'yildi. Inshoalloh bu marxalbadan o'tib tole istiqlolimizni qo'limizg'a olamiz, ilohlarimiz, har qanday qurollarimiz hamisha bizda-o'z qo'limizda turadur. Horijiy ishlarda ruslar bizga yordamlarini darig' tutmaydurlar.

Ey musulmon birodarlar! Bizlar moddiy-ma'naviy kelturg'on yutuq bu qadar bo'ldi. Kelajakda ziyoda huquqlarimizga ega bo'lishimiz biz musulmonlarni, biz Turkistonlik millatchilarimizni ittifoqimiz va e'tiqodimizga bog'liqdur. Tavfiq olloh taolodandur.

Birodarlar! Shundoq ittifoq qilindi. Iloha oqibat baxti obod...»¹.

Madaminbekning bu otashin nutqini yig'in ahli gurullab, mislsiz ko'tarinki ruh bilan: «Xudo hayringizni bersun Bek! Xudo ofatdan saqlasun, o'zi asrasun, Alloh murodingizni bersun!» degan xitob va ovozar bilan ma'qulladi.

Ammo ayyorlik va makkorlikni kasb qilib olgan Sovet hukumati Madaminbekni aldab tuzilgan bitim shartlarini bajarmaydi va u qog'ozda qolib ketdi. Buning asosiy aybdorlari V. Kuybishev va M.V.Frunzelar edi. V.Kuybishev ikki o'rtada tuzilgan bitim shartlarini qoralab bunday degan edi: «U (ya'ni bitim-mualliflar) shu hoida siyosiy sohada ham, harbiy sohada ham yomon oqibatlariga olib kelishi mumkin... Birinchi bandi bizni Farg'onada va hatto Turkistonda fuqarolar orasida olib borajak ishlarimizni cheklab qo'yadi va Sovet hokimiyatiga yot bo'lgan mezonlarga amal qilishga majbur etadi». Shu boisdan u bitim matnini qaytadan tuzishni talab qiladi. Shunday qilish kerakki, deydi V.Kuybishev: «Madaminni asta-sekin shashtidan tushirib, uni bir oddiy itoat etuvchi kishi darajasiga keltirib qo'yish»², lozim. Ana shu g'oyadan kelib chiqib Farg'ona viloyat partiya qo'mitasi maxsus qaror qabul qildi. Mazkur qarorda quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Turkiston Kompartiyasi o'lka komitetidan va Turkfront Harbiy Inqilobiy Kengashidan Madamin bilan tuzilgan yarash bitimi matnining kirish qismi va 5-bandidan boshqa hammasini bekor qilish so'ralsin, chunki u viloyat komiteti va Harbiy Inqilobiy Kengashining ba'zi a'zolari fikricha, siyosiy jihatdan noto'g'ridir»³.

Madaminbekka qarashli bo'lgan vatanparvar kuchlar 2-Turkiston o'qchi diviziyasi tarkibiga kiritildi. Ammo oradan ko'p vaqt o'tmasdan ular tarqatib yuborildi. Chunki o'z ixtiyori bilan Sovetlarga bo'yin ekan vatanparvarlarga ishonchsizlik bildiriladi. Buning ajablanarli joyi yo'q. Negaki Turkiston MIQ fraksiyasi. Turkiston KP o'lka qo'mitasi va Turkkomissiyasining qo'shma majlisida so'zga chiqqan qizil askarlar qo'mondoni M.V.Frunze : «Sobiq bosmachilardan tuzilgan brigadalarni tarqatib yuborish kerak»⁴ligini aytgan edi-da.

Madaminbekning taqdiri masalasida tarixiy manbalarda bir-biriga qarama-qarshi ma'lumotlar beriladi. Jumladan Sovetlar davrida yozilgan adabiyotlarda Madaminbekni «sotqin» sifatida Shermuhammadbekning buyrug'i bilan qo'rboshi Holxo'ja tomonidan otib tashlanganligi ta'kidlanadi. Huddi shu fikrni «O'zbekiston tarixi» (1917-1993 yillar) mualliflari ham ilgari suradilar. Ingliz tarixchisi Glenda Frezer o'zining «bosmachilar» asarida: «Madaminbek Shermuhammadbek oldiga tinchlik missiyasi uchun jo'natildi. Shermuhammadbek Madaminni ayg'oqchi sifatida 14-may kuni otib tashlaydi», deb yozadi. Ammo bu fikrlar hech qanday dalil asosga suyanmaydi. Turk tarixchisi Ali Bodomchining ikki jildlik «Qo'rboshilar» asaridagi fikricha Madaminbekni Xolxo'ja o'ldirmagan. Madaminbek o'ldirilgan paytda Xolxo'ja jang maydonida bo'lgan. Ali Bodomchi Madaminbekni Shermuhammadbek o'ldirgan, degan fikrni ham rad etadi. U Madaminbekni o'ldirish ishini sovetlar tashkil

¹Muso Turkistoniy. Ko'rsatilgan adabiyot, 165-166-betlar.

² «Sharq yulduzi», 1991 yil, 3-son, 187-bet.

³O'sha manba.

⁴O'sha manba.

etganligini asosli dalilari bilan isbotlaydi. Bu ishni ruslarga sotilgan Soyib Qori va Lutfullo Mahdumlar amalga oshirganlar. Ali Bodomchining ta'kidlashicha ular Madaminbekni o'ldirib so'ng Buxoroga qochib ketganlar. Bu fikrni qotillarni o'zlari tasdiqlaganlar. Ayni paytda mazkur xulosa Shermuhammadbek yozib qoldirgan xotiralarga ham hamohangdir:

«Muhammad Aminbekning o'lganini,-deb eslaydi Shermuhammadbek,-men kech eshitdim. Karboboga qaytganimizdagina bu haqda xabar topdik. Jang paytda unga hech ko'zim tushmadi. Chunki biz hayot mamot jangiga kirgan edik. Xolxo'ja Muhammad Aminbekni asir olgan paytda uni askarlaridan Soyib Qori va Lutfulloh Mahdumga topshirgan edi. Bular uni o'ldirib Buxoroga qochadilar. Muhammad Aminbekni men yoki Xolxo'ja tomonidan o'ldirilgan degan fikr ruslar tomonidan bizga qarshi qilingan tashviqot edi. Xolxo'ja Muhammad Aminbekdan xafa edi. Chunki ikki yil avval (Turkiston muxtoriyati vaqtida-mualliflar) u Xolxo'jani Marg'ilonga chaqirib, qurolsizlantirgandi. Buni hamma bilar edi. Men shaxsan Muhammad Aminbekning ruslar bilan qo'shilganiga achchiqlangan bo'lsam ham, avval buyuk ishlar qilgani uchun uni hurmat qilar edim. O'limi meni juda parishon qildi. Agar u menga asir tushgan bo'lganida ham uni o'tmishdagi uchun Afg'onistonga jo'natar edim. Qotil ma'lum va bu voqeada ruslarning qo'li bor».

Shermuhammadbekning ukasi Nurmuhammadbekning xotiralariga qaraganda 1920 yil 3 aprel kuni Shermuhammadbek Oloydan chiqib o'z qo'shini bilan 5 aprelda Qorovul hududida to'xtaydi. Bir kun avval bu erga Nurmuhammadbek va Xolxo'ja ham kelib jang olib borayotgan edilar. Chunki Qorovulni shimolda Marg'ilondan sharqda Andijondan kelagan sovet qo'shinlari o'rab olgan edilar. Vaziyat og'ir edi. Shermuhammadbek qo'mondonlarni to'plab, kengash o'tkazdi, so'nggi tomchi qon qolguncha jang qilishga qasamyod qilindi.

Qizillar to'rt tomondan hujumga o'tdilar. Hujum birinchi bo'lib Xojagir tarafdin boshlandi. Bu joy Xolxo'ja yigitlari tomonidan mudofa qilinayotgandi. Xolxo'ja qizillarning ming kishilik qo'shini ustiga 9 aprel kuni ertalab shiddatli hujum boshladi, dushmandan 500 kishi asir olindi. Ular orasida Madaminbek ham bor edi. Xolxo'ja asirlarni qo'rboshilardan Lutfulla Mahdum va Soyib qori qo'riqchiligida qarorgohga yubordi. Madaminbek Shermuhammadbek bilan uchrashishni so'raydi. Biroq jang hali olib borilayotgani sababli buning imkoni bo'lmaydi. Shunda qarorgohda turgan Nurmuhammadbek bilan uchrashadi. Madaminbek unga xitoban shunday deydi: «Etar endi, qarshilikni to'xtating. Siz ham yarashing. Bo'lmasa hammangizni o'ldiradilar. Bekorga qon to'kishning foydasi yo'q. Tamoman o'rab olingansizlar. Quvvatlari juda ko'p, qo'shni garizondan ham yordam oldilar. Ular bilan faqat sizlar kurshayapsizlar, qolgan butun jabhalarda harakat to'xtadi. Bolshoviklarga bas kela olmaysizlar. Qurol-aslahalari ham juda ko'p, dunyo qadar askarlari bor». Madaminbek yalinib ham ko'rdi. Nurmuhammadbek esa biror kalima so'z ayta oladigan darajada emas. Nihoyat u shunday javob qiladi: «Bolsheviklar bilan yarashmaymiz, Madaminbek! O'lim uchun ont ichdik. Bunga rozimiz va tayyormiz, boshimizni din va nomus dushmanlari oldida egmaymiz. Quvvatimiz bor». Nurmuhammadbek shunday deb jabhaga qaytish zarurligini, hayotidan tashvishlanmasligini aytib chiqib ketadi.

Madaminbekning o'limi haqida Turk tarixchisi Ali Bodomchi o'zining «Qo'rboshilar» nomli asarida shunday yozadi: «Nurmuhammadbek Muhammad Aminbekning yonidan chiqib ketgach, biroz avval ikki qo'mondon o'rtasidagi suhbatni eshitgan va Muhammad Aminek bilan tortisha boshlagan muhofaza qo'rboshilar Soyib qori va Lutfulloh Mahdum Muhammad Aminbekni avval bo'g'dilar. So'ngra otib o'ldirdilar». «Muhammad Aminbekni Shermuhammadbek hech qachon o'ldirishi mumkin emas edi,-deb eslaydilar Nyu-Yorkda istiqomat qilayotgan Shermuhammadbekning o'g'li Davronbek va Nurmuhammadbekning o'g'li Anvarbeklar. Axir Muhammad Aminbek Shermuhammadbekning yoshlik o'rtog'i bo'lgan, istiqol uchun birgalikda qasam ichgan 7 yigitning ikkitasi o'sha Madaminbek bilan Shermuhammadbek edilar. Madaminbekka bo'lgan hurmat va ishonch ramzi sifatida Shermuhammadbek qizidan tug'ilgan nabirasiga Madaminbek deb ism qo'ygan. Madaminbek xolasining qizi Shermuhammadbekning ukasi Nurmuhammadbekning umr yo'ldoshi edi. Bu jihatdan ular o'zaro qarindosh-urug' ham bo'lganlar. Shermuhammadbek va Nurmuhammadbeklar har doim Afg'onistonda ham, Turkiyada ham o'zaro suhbatlarda Madaminbekni milliy qahramon sifatida eslashib uning nomini faxr va iftixor bilan tilga olishar edilar. Shu bois Madaminbek o'limda Shermuhammadbekning umuman aloqasi bo'lmagan. Aksincha Madaminbekning o'limini eshitgan Shermuhammadbek qattiq iztirob azobiga tushgan edi».

Taqdiri fojeali tugagan Madaminbekning nomi butun Turkiston istiqolchilari qalbi va ongida hamisha saqlanib qoldi. Uning jasoratli, ibratli hayoti tillarda doston bo'ldi. U haqda qo'shiqlar to'qildi, istiqolchilar tomonidan kuylandi. Ana shunday qo'shiqlardan birini Munavvar qori tinglab, unga «Mazmuni chiroyli» deb, yuqori baholab, qo'shiq matniga ayrim tuzatishlar kiritadi. Qo'shiq sayqal topgach, bu butun Farg'ona istiqolchilari o'rtasida mashhur bo'lib ketadi.

Xalq qahramoni Madaminbekning qabri hozirgi Qirg'iziston Respublikasi hududida, Oloy vohasidagi Shig'ay qishlog'ida. Bu joy 20 yillardan boshlab o'zbek, qirg'iz, va boshqa turkiy xalqlarning ziyoratgoh maskaniga aylangan.

5 & Farg'ona vodiysida harbiy diktatura

Xalq milliy-ozodlik va istiqol uchun kurashining buyuk sardori Madaminbek o'ldirilgan bo'lsada vatan mustaqilligi yo'lida u jon fido qilgan vatanparvarlikdan iborat qudratli to'lqin zarracha bo'lsada to'xtamadi, aksincha u yanada katta kuch bilan ko'tarildi. Bu yangi davr, 1920 yilning mart oyidan boshlandi.

Bu davrda milliy-ozodlik kurashining asosiy sardori va yalovbardori Shermuhammadbek edi¹.

---

¹ Shermuhammadbek 1893 yilda Farg'ona viloyatining Toshloq tumanidagi G'aribbuva qishlog'ida Beklar oilasida tug'ilgan. Jadidchilik harakatining g'oyaviy ta'sirida bo'lgan. Zaki Valiydiyning yozishicha u 1916 yilda mardikorlikka olingan, Polsha frontida xizmat qilgan. Shermuhammadbek har tomonlama etuktashkilotchi, harbiy qo'mondon bo'lish bilan birga, o'qimishli va siyosatchi arbob edi. Uning hayoti va faoliyati Boymirza Hayit, Ali Bodomchi, K.Rajabov, R.Shamsutdinovlarning asar va maqolalarida qisqacha bo'lsada o'z ifodasini topgan. Ammo bu sarkarda, istiqol kurashchisining serqirra faoliyati, hayoti maxsus, batafsil tadqiq etilishi kerak degan umiddamiz.

Madaminbekning o'ldirilishi, Monstrov yo'l qo'ygan kamchiliklar va Muxanovning Sharqiy Turkistonga 20 ta rus ofitserlari bilan qochib o'tib ketishi oqibatida Farg'ona muvaqqat hukumati parchalanib ketdi. Ingliz tarixchisi Glenda Frezer ma'lumotlariga qaraganda bu davrda Farg'onada bolshovoylar 76 000 muntazam armiyaga ega edilar. Ana shu dahshatli kuch bilan Sovetlar hukumati Farg'ona vodiysida ko'tarilgan istiqloqlilik harakatini zo'rlik bilan bostirmoqchi bo'ldi va xalq qahr-g'azabiga sababchi bo'lgan bir qator tadbirlarni amalga oshirdi. Masalan, M.V.Frunzening buyrug'iga asosan qizil askarlarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash maqsadida aholidan don mahsulotlari yig'ishga kirishildi. Aholi bu davrda ochlikdan sillasi qurib qirilib ketayotgan edi. Musulmon maktablar yopib qo'yildi, islom ruhoniylari faoliyati ta'qib ostiga olindi. 19 yoshdan 35 yoshgacha aholini majburiy harbiy xizmatga olish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bu tadbirlar mehnatkashlar ommasining sabr kosasini yanada to'ldirdi, ular ommaviy suratda Shermuhammadbek lashkariga borib qo'shila boshladilar. 1920 yilning oktyabrida hatto muntazam Qozon polkidagi askarlardan 640 kishi qurol-yarog'lari bilan Shermuhammadbek va Xolxo'ja qo'rboshi tomoniga o'tib ketdi. Vatanim, millatim va ozodlik degan barcha sof vijdonli, imon-e'tiqodli vatanparvarlar Shermuhammadbek qanotidan joy va panohtopdilar.

1920 yil 3 mayda Shermuhammadbek tashabbusi bilan Oltiariq tumanidagi G'oyibota (G'aribota) qishlog'ida qo'rboshilar quriltoyi chaqirildi. Unda Turkiston muvaqqat hukumati tuzildi. Hukumat boshlig'i va bosh qo'mondon-«Amir ul musulmon» lavozimiga Shermuhammadbek saylandi. Boymirza Hayit ma'lumotlariga qaraganda Shermuhammadbek boshqargan hukumatda lavozimlar quyidagicha taqsimlangan: siyosiy raisi-Mullajon Qori, Shayx ul-Islom, Akbarjon Eshon, Hukumat bosh kotibi-Abdusalom Qori, Moliya vaziri-Nazir Joni, Maxsus ishlar vaziri-Mullahoji Niyoz edi.

Bundan tashqari, 14 kishidan iborat harbiy idora mahkamasi tuzildi. U Bosh qo'mondon Shermuhammadbek, turk zobitlari Ismoil Haqqi va Yoqubbek, shuningdek Aliyor qo'rboshi, Yusuf Polvon, Mulla Bozorboy, Po'llat, Asqar, Nurmuhhammadbeklardan iborat bo'lgan. Bu mahkama o'z mashvaratlarida istiqloqlilik harakatlarining keyingi rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan masalalarni ko'rib chiqardi¹.

Mustaqil sud idorasi mahkamasi yangi qozixona ham tashkil etilib, unga Mulla Umar Hoji, Jamol Qozi, Abdulaziz Qori va Abdusalomlar kirgan. Idora majlisi ya'ni ma'muriy kengash tarkibi Abdulboqi boyvachcha (rais), Mufti Muso Qozi, Abdulqayum, Mulla G'oyibnazar, Mulla yo'ldosh Oxunlardan iborat bo'lgan. Bundan tashqari 88 kishilik parlament-Sovet ham tashkil qilingan².

Shermuhammadbek shaxsiga Zaki Validiy To'g'on yuksak baho bergan. «Shermuhammadbek,-deydi u,-xalqiga sodiq bir kishi bo'lgan. Uning dushmanlari ham unga baho berishda bor haqiqatni aytishga majbur bo'lgan. 1922 yilga oid tarixiy hujjatlardan birida shunday deyilgan: «Ko'rshermat (Shermuhammadbek)-millati sart

¹Rajobov Q, Haydarov. M. Turkiston tarixi... 137-bet.

²O'sha asar

(o'zbek) bo'lib barcha qo'rboshilarning eng g'ayratli va qat'iyatlisidir. Jangda juda jasur, qo'l ostidagilarga nisbatan talabchan va ruslarga shafqatsiz. Aholi o'rtasida juda katta obro'-e'tibor va shuhratga sazovordur»¹.

Shermuhammadbek milliy ozodlik va istiqlolchilik harakatiga tasodifiy yoki kimlarningdir fatvosi, zo'rlik bilan kirmadi. Balki qalb amri, ona Vatanga, millatga nisbatan mehr-sadoqat, bosqinchi mustamlakachilarga nisbatan esa cheksiz va otashin nafrat uni vijdon amri bilan bu yo'lga ixtiyoriy suratda boshlab keldi. Bu fikrni Shermuhammadbek o'zining quyidagi so'zlari bilan batamom tasdiqlaydi: «bu harakat umum Turkiston istiqloli uchun yuzaga kelgan haqiqiy millatchilarning harakatidir. Bu harakat- Temur, Ulug'ek, Navoyilarning yurtini Moskov hukumronligidan xolos etish demakdir. Chunki o'rislar, uzoq muddatki, qonimizni so'rmoqdalar»².

Shermuhammadbekning o'lka aholisiga qarata qilgan murojaatlaridan birini keltiramiz:

**«T U R K I S T O N» o'lkasi barcha millatlariga.
Turkiston o'lkasi musulmon armiyasi Bosh qo'mondoni
Kurashchan Shermuhammadbek G`oziyning
E ' L O N N O M A S I**

Ushbu bilan barcha millatlarga e'lon qilarkanman, xudoga shukurki, kundankunga qudratimiz tobora ortib bormoqda, mening barcha qo'mondonlarim deyarli har kuni Turkistonda yashayotgan va bolshevizmdan bezor bo'lgan rus va musulmon xalqi o'z qurollari, kiyim-kechaklari bilan safimizga qabul qilinmoqdalar, biz ularni ixtisosligi bo'yicha lavozimlarga qo'ymoqdamiz va ularning izzat-ikromini ham joyiga qo'ymoqdamiz. Ular bolsheviklar yashayotgan joylarda, shaharlarda va boshqa joylarda etishmovchilik, yoppasiga ocharchilik va tartibsizliklar hukm surayotganini bildirmoqdalar. Biz tomonimizga o'tgan bu kishilar oziq-ovqat bilan to'la ta'minlanmoqda va ular o'zlarining hayot muhitidan qoniqayotganini bildirmoqdalar. Xorijiy ma'lumotlarga qaraganda chetdagi davlatlar bolsheviklar nima sababda turkistonliklarga to'la muhtoriyat bermayotgani holda «Turkistonga allaqachon muhtoriyat berilgan» degan yolg'on gaplar aytayotganliklaridan g'azabga kelayotir. Hozirgi vaqtda bu chet el davlatlariga bolsheviklar ablah yolg'onchi ekanliklarini hamda ularning kasbi esa har qanday vaqtda ham mehnatkashlarni va aybsiz kambag'al aholini tashlash va o'ldirishdan iboratligi ma'lum bo'lib qoldi. Shu tufayli bu barcha horijiy davlatlar umumiy kelishib o'z muhitidan ablah bolsheviklarni uloqtirib tashlashga qaror qildilar va ularni tugatish uchun katta urush ochdilar.

Agarda hozirgi vaqtda bolsheviklar turkistonliklarga to'la muxtoriyat bersalar, u holda biz turkistonliklar hech qanday zarar keltirmaymiz. Agardaki, to'la muxtoriyat bermasalar, u holda biz yuragimiz va tanimizda oxirgi qonimiz qolguncha Vatan uchun kurashamiz, yakkayu-yagona tangri taolo, Muhammad payg'ambarimizning shariati yo'lida qurbon bo'lishga tayyormiz. Dinimiz, Vatanimiz uchun butun qalbimiz

¹«O'zbekiston adabiyti va san'ati», 1994 yil, 9 yanvar.

²Rajabov Q.Q. Ko'rsatilgan asar, 30-bet.

va jismimizni qurbon berib, to'la g'alabaga erishishni allohdan tilaymiz va unga ibodat qilamiz.

Musulmon qo'shinlari Bosh qo'mondoni Shermuhammadbek»¹.

Shermuhammadbek kuchlar teng bo'lmasada bosqinchilarga, qarshi ayyovsiz va shafqatsiz jang qildi. Sovet hukumati Madaminbekni «bir yoqlik» qilgach asosiy diqqat e'tiborini Xolxo'ja va Shermuhammadbek kuchlarini tor-mor keltirishga qaratdi. Ayniqsa bu ish 1920 yil may oyining o'rtalarida Farg'ona vodiysiga M.V.Frunzening kelishi munosabati bilan yanada dahshatli tus oldi. Kurashning siyosiy va murosasozlik yo'lidan voz kechildi. «Bosmachilarga qarshi hal qiluvchi so'nggi kurash» shiori bu davrning asosiy yo'nalishi edi. Kurashning asosiy va bosh usuli zo'rlik va kuch ishlatishga qaratildi. Farg'ona vodiysi ikkinchi mart harbiy holatda deb e'lon qilindi. Vodiydagi butun fuqarolik boshqaruv ishlari avgust oyida tuzilgan Harbiy Kengash ixtiyoriga topshirildi. Aslini olganda Farg'ona vodiysida zo'rlikka tayanuvchi harbiy diktatura o'rnatildi. Oqibatda Farg'ona viloyat inqilobiy qo'mitasi, viloyat partiya qo'mitasining butun vakolati Inqilobiy Harbiy Kengash qo'lida mujasamlashib qoldi. Bunga qarshi noroziliklar yuzaga keldi. Hatto o'sha evropalik rahbar xodimlar orasida ham bunday harbiy diktaturaga qarshi chiqqanlar ham bo'ldi. Masalan, 1920 yil 19 dekabrda viloyat partiya qo'mitasi, viloyat inqilobiy qo'mitasi va Inqilobiy Harbiy Kengashning qo'shma kengashi bo'lib, unda viloyat inqilobiy qo'mitasi bilan Inqilobiy Harbiy Kengash o'rtasida vujudga kelgan ixtilof masalasi ko'rib chiqiladi. Kengashda milliy arboblardan Bo'taboy Dadaboev, Muhammadjon Isaev, Inomjon Xidiraliev, Qozievlar nutq so'zlab, Farg'onada qaror topgan harbiy diktaturaga qarshi fikrlar aytishdi. Viloyatdagi barcha organlar o'z funksiyalarini bajarishlari kerakligiga asosiy urg'u berildi. Ammo Inqilobiy Harbiy Kengash a'zosi Skalov bunday fikrlarga qarshi turib harbiy diktaturani izchil davom ettirishni yoqlab chiqadi. Shunda Mahalliy rahbar xodimlar Skolovni umuman Farg'ona vodiysidan markazga chaqirib olinishi lozimligini, viloyat partiya qo'mita va viloyat inqilobiy qo'mitasi tarkiblarini qayta ko'rib chiqish masalasini qo'yiladi. Biroq evropalik rahbarlarning ko'pchilik ovozi bilan harbiy diktaturani yoqlovchi rezolyutsiya qabul qilinadi². Turkfront RHQ a'zosi P.I.Baranov Farg'ona vodiysining diktatorligi lavozimiga qo'yildi. M.V.Frunze qo'mondonligidagi Turkiston fronti Inqilobiy Harbiy Kengash istiqloqlilik harakatini qonundan tashqari deb e'lon qildi, uning rahbarlari bilan olib boriladigan har qanday muzokaralarni ta'qiqladi, ozodlik va milliy mustaqillik uchun kurashayotgan barcha kuchlarni qirib tashlash lozimligi to'g'risida dasturiy ko'rgazma berdi. Bu dastur «Qizil Armiyaning bosmachilarni tugatishdagi roli» deb atalgan dasturiy to'plamga mos va xos edi. Unda biz quyidagi dahshatli jumalarni o'qiyamiz: «Biz bosmachilardan faqat erli aholini qirib tashlash orqaligina qutulamiz»³. Ushbu dasturni amalga oshirish uchun istiqloqlilik harakati qatnashchilarining qarindosh-urug'larini garovga olish taktikasi qo'llanildi. Mazkur

¹Andijon viloyat davlat arxivi. 90-fond, 1-ro'yxat, 86-ish,

²Sovet Armiyasi Markaziy Davlat arxivi, 278-fond, 1-ro'yxat, 7-ish, 41-varaq.

³«Muloqot», 1994 yil, 5-6-sonlar, 36-bet.

usulda qo'lga olingan istiqloqlilik harakati qatnashchilarining qarindosh urug'lari hech qanday sudsiz va so'roqsiz qirib tashlanadi. Xalq ikki jumboq o'rtasida qoldi: Yo istiqloqlilarning qarindosh-urug'i sifatida qo'lga tushib bekordan-bekorga o'lib ketishi kerak, yoki tahqirlangan, haqoratlangan, mustamlaka asoratiga solinib oyoq osti qilingan yurti, toptalgan insoniy or-nomusi uchun milliy vijdoni amriga quloq solib ozodlik uchun, mustaqillik uchun muqaddas jangga o'tlanish kerak edi. Tub erli aholining aksariyat ko'pchiligi ikkinchi yo'lni tanladi va shu yo'ldan boshqa yo'l yo'q edi. Uni xalq ommasi qizil askarlarning begunoh tinch aholini vahshiylarcha yoppasiga qirg'in qilganliklari misolida ochiq-oydin ko'rib bunga ishonch hosil qildi. Biz quyidagi misolda buni yaqqol ko'ramiz. 1921 yil 9 martda Farg'ona viloyati inqilobiy qo'mitasining majlisida Farg'ona vodiysida bosmachilik harakati to'g'risida Sovet, qizil askarlarning Farg'ona qo'shinlari qo'mondoni Konovalov va Turlolarning ma'ruzalari tinglandi. Bu muhokamada kimlar ishtirok etdi? Farg'ona vodiysida «bosmachilar»ga qarshi kurashni kimlar tashkil etdi? Mana ulardan ba'zilari. Biryushev, Pevzner, Konovalov, Turlo, Aliev, Zaxarov, Kirzner va boshqalar. Konovalov ma'ruzasida o'zini qo'yni og'zidan cho'p olmagan kishidek ko'rsatdi, «bosmachilarga» qarshi kurash «muvaffaqiyatli» olib borilayotganligini ta'kidladi. Amaldachi, amalda u mahalliy millatlarning jallodi va eng yovuz dushmani sifatida ish olib borgan.

1922 yil 18 iyulda Turkiston Markaziy Ijroiya qo'mitasining IV Plenumi beshinchi majlisida Turkiston Markaziy Ijroiya qo'mitasining a'zosi Qayg'iz Otaboevning ma'ruzasida bunday yovuzliklar ochib tashlandi. Konovalov «bosmachilar» to'dasining Bozorqo'rg'on qishlog'ida ekanligi to'g'risida ma'lumot oladi va o'zining uchinchi otliq otryadi bilan bu qishloq tomon yo'l oladi. U otryad harakati yo'nalishini «bosmachilar»ga xabar qilishlari mumkin degan shubha bilan yo'l yo'lakay ko'zga ko'ringan maxalliy aholini bitta qo'ymay qirib tashlaydi. Qishloq yaqinida Konovalov «bosmachilar»ning kichik bir guruhi bilan duch keladi va bir kecha-kunduz jang bo'ladi. «Bosmachilar» qutulib qolishadi. Konovalov Bozorqo'rg'onidan ketar ekan qo'shni Nikolskoe qishlog'idagi raislarga Bozorqo'rg'onni «bosmachilar»dan «tozalashni» topshiradi. Nikolskoe qishlog'idagi ruslar Bozorqo'rg'onni 23 kun davomida «bosmachilar»dan «tozalashdi». Avvaliga qishloqni talon-taroj qilishdi, so'ng hech nimani surishtirib-netib o'tirmay hammani otib tashlay berdilar: Erkaklarni «bosmachilar»ga hayrixoh va qo'llab-quvvatladi deb, bolalarni esa kelajakda «bosmachilar» bo'lib etishadi deb otib tashladi. Nikolskoe qishlog'ida ruslar uch marta Bozorqo'rg'onliklarga o'z qishloqlariga qaytishlari mumkin, «bosmachilar» ketib bo'lishdi, deb ayyorlik qildilar va Bozorqo'rg'onga qaytgan aholini uch marta o'qqa tutdilar. Eng so'nggisi ayniqsa dahshatli bo'ldi. Aholiga qaytib o'lganlarni ko'mish uchun ruxsat berildi. Xalq murdalarni yig'ishtirib, diniy urf-odatlarini bajo keltirayotganda yana hujum qilib bitta ham qo'ymay to'planganlarni qirib tashlashdi.

Boshqa bir misol. «Bosmachilar» mudofaa janglarini olib borish uchun Suzoq qishlog'iga chekindilar. Qishloq qizil armiya kuchlari tomonidan o'rab olindi va pulemyotlardan ayovsiz o'qqa tutildi. Tinch aholi qishloqdan qochib Ko'gart daryosi

bo'yiga yashiringanda pulemyotlardan o'q uzib bitta qo'ymay er tishlatildi. Bir oylar chamasi ko'milmagan murdalarni itlar g'ajib yotdi.

Mana shunday og'ir bir sharoitda xalq qasoskorlaridan Shermuhammadbek, Xolxo'ja qo'rboshi, Parpibek, Omon polvon, Mulla Sobir, Muhitdin, Islomqul, Rahmonqul, Eshmatboyvachcha, Isroil, Soli Maxsum, Ahmad Polvon va boshqalar ozodlik bayrog'ini baland ko'tardilar. Ular xalq ommasiga murojaatlar qilib haq va adolat yo'lida kurashga chorladilar. Shu ma'noda Parpi qo'rboshining murojaati e'tiborlidir. Parpibek qo'rboshi Shermuhammadbek rahbarligida harakat qilgan. U nafaqat Andijon uezdida, hatto butun Farg'ona vodiysi bo'ylab harakatda bo'lgan vatanparvar kuchlarning eng qudratlilaridan edi. Uning ixtiyorida 3600 dan ortiq jangchilar bor edi. Sovetlardan yuz o'g'irgan Xirabeklik qo'rboshi Oxunjon o'z yigitlari bilan Parpibekka qo'shilgach uning kuch-qudrati yanada oshdi. Parpibekning ommaga qarata yozilgan murojaatnomasida bunday deyilgan edi:» E'LONNOMA¹.

Umummusulmonlarga e'lon qilib yozamanki biz 4 yildan beri nohaqchi bolsheviklar bilan mahoraba qilib, qon to'kib, necha musulmonlar xonavayron bo'lib, shu joyga keldik. Ey musulmonlar, ko'zlaringni ochib qaranglar? Qo'qon qishloq, Chuvama va boshqa qishloqlarda nohaqchi bolsheviklar yosh go'dak bolalarni betartib chopib, ko'p javolar qildi va yana turib shuni badalida bizlarni tepamizga qattiq hujumlar qilib, ko'p ishlarni ko'ngillariga mudoo qilib yurdi. Xudoga xos ekanmiz, haq yo'lga yurganimiz ma'lum bo'ldi. Haq kim, nohaq kim, halolni haromga xukm qildirganlar kim ekani ma'lum bo'ldi. Hozirgi vaqtda shahar atroflarini besaramjon qilib turibdir. Ochiqdan-ochiq ma'lum bo'lib, bizlarni yigitlarimizni tutmoqqa tadbirlar joriy qilibdur. Umum musulmonlar, nechalarga farmoish qilamanki, bundan buyon mudoq nohaq ishlar bo'lmasun. Bir ikki nafar bizlarni yigitlarimizni tutgan bilan hech nima voqea bo'lmasa kerak. O'shal josus chiqqan mahalladan bir dona yigitimizga necha nafarini jazo bermoqqa qodirmiz. Ushbu bizlarni yigitlarimizni tutmoqqa tadbir joriy qilgan josuslarni Qorabura guzarida jazolarini ko'zlariga ko'rsatduk. Ushbu juma kunidan shanbaga o'tadugon kechasi.

Agarchi, har kim josuslik qilsa, shundoq jazoga giriftor qilamiz. Ikkinchi chakkana o'g'rilar voqeasi shulki, har kim o'g'irlik qilib qo'limizga tushsa, hox o'zimizga qarashlik yigitlardan, hox shahardagi o'g'rilardan bo'lsa, bizni qo'rboshilarimizga farmoyish qildim: haqiqat orqali o'lim jazosiga boradirlar. Yashasin haq yo'lga yurguvchilar! Bitsin nohaqchilar: Ushbu jumadin shanbaga o'tadirgon kechasi chakkana o'g'rilardin bir donasini otib yuborduk.

Soyguzarda. Amir lashkar-Parpibek G`oziy Mahdum.

Muhr: Nasrulloh. Olloh qo'llasin: Parpi qo'rboshi»²

Qizil askarlar Andijondan Qo'qonqishloqqa qarab chiqqan haqida xabar topgan Parpibek jangchilarining bir qismini Qo'qonqishloqda qoldirib, asosiy kuchlarni atrofga tarqatadi. Qizlar katta kuch bilan Qo'qonqishloqqa ot soldilar, oz sonli

¹Qarang: Andijon viloyati davlat arxivi, 90-fond, 1-ro'yxat, 86-ish, Shamsutdinov R. Qodirov A. Parpibek va Oxunjon qo'rboshi-«Fan va turmush», 1996, 2-son, 18-20-betlar.

²Qarang: Andijon viloyati davlat arxivi, 90-fond, 1-ro'yxat, 86-ish, Shamsutdinov R, Qodirov A. Parpibek va Oxunjon qo'rboshi-«Fan va turmush», 1996, 2-son, 18-20-betlar.

istiqlolchilar bilan jang boshlanadi. Otishmalardan so'ng istiqolchilar Qoqonqishloqni atayin bo'shatib atrofdagi kuchlar bilan qo'shiladilar. «G'olib» qizillar Qoqonqishloqni va istiqolchilar qarorgohini ishg'ol etadilar. Lekin qizillar joylashib-ulgurmasidanoq Qo'qonqishloqni uch tomonidan istiqolchilarning hujumiga duch keladilar. Parpibekning yigitlari mayyan yo'llar bilan hujumga o'tadi va Andijon yo'lini ochib qo'yadi. Shiddatli jangda qizillar chekinishga majbur bo'ladilar.

Qizillar og'ir yuraklari to'p, to'pxona, aravalari bilan katta yo'ldan kelguncha istiqolchilar pistirma yo'llar, torko'chalar orqali qizillar yo'lini Hayrobodda to'sib chiqadilar. O'q yomg'iriga uchragan qizillar tutdek to'kiladilar. Qirilishdan omon qolgan 200 ga yaqin nafari o'sha atrofdagi bir saroyga kirib joylashadilar. Uch kechakunduz otishma bo'ldi. Qizillarning tinka-madori quriydi. Oziq-ovqat tamom bo'ladi. Saroyda savdogarlarga qarashli bo'lgan quruq piyozlarni eb, surg'i ichgan odamdek jonsarak bo'ladilar, taslim bo'lishdan o'zga chora qolmadi.

Voqeadan xabar topgan andijon yangi shahar Sovet rahbariyati eski shahar aholisidan, Qo'qonqishloqda o'qqa tutilgan shahid qizil askarlar murdalarini olib kelishni talab qiladi. Eski shahar aholisi yig'ilishida vakillar saylanadi va ular murdalarni olib kelish uchun Qo'qonqishloqqa boradilar. Ammo Parpibek qo'rboshi yigitlari vakillarni hibsga oladi. Bu voqea hususida Muso Turkistoniy quyidagicha hikoya qiladi: «...Andijon kattalaridan Nodir Eshon domla, Mulla Abdulkarim Oxun domla, Shamsiddin To'ra, Sulaymon bazvoz (shoir Cho'lponning bobosi) (aslida otasi-mualliflar) va hukumatda nufuzli kishilardan jami 10 kishini elchi qilib Parpi qo'rboshiga yubordilar. Elchilar Qo'qonqishloqda Parpi qo'rboshi qarorgohida qabul qilindi Elchilardan chiroylikkina, soqol-mo'ylovlarini qisqartirgan biri so'z boshladi: Bek aka! Bizlar hukumatning elchilarimiz. Hukumat, aytadurki, o'liklarimizni bersun, Andijonga keltirib ko'maylik, o'zlari sulh qilib biz bilan yarashsinlar, shaharga kirsinlar, munosib mansablarga o'ltirsinlar deb. Gap shu joyga kelganda to'p va pulemyot ovozlari bilan barobar o'rus askarlari hujum qilib kelgani ma'lum bo'ldi.

Parpi qo'rboshi xalon-najotlariga mudofaa qilishga amr berdi. So'ngra bu o'n kishini e'domga hukm qildi. Bu hukm Parpi qo'rboshining otaxoni (maslahatchisi) Muhammad Ibrohimga etdi. U elchilarni hibsdan bo'shatib 2 arobgacha chiqarib Orol, Bo'taqara ila Andijonga jo'natdi, Vido asnosida Nodir Eshon boshliq hamma elchilar qo'l ko'tarib otaxon Muhammad Ibrohim haqqiga duo qildilar. Otaxon dediki: Duolaringiz ijobat bo'lsa foydasi oxiratda albatta bo'lg'aydir. Bu dunyoda foydasi tegadurgon biror narsalaring yo'qmi? Shu gapdan keyin elchilar ichidagi silliq salla, tevarak soqollik kishi qo'liga qog'oz oldi, ikki tilda (ruscha-o'zbekcha) bir parcha xat yozib qo'limga berib aytdi: har vaqt Andijonga kiradurg'on bo'lsangiz shu xat bilan bemalol kira bilasiz, dunyo ishlaringizni qila bilasiz dedi. Otaxon Muhammad Ibrohim aytadur: Ushbu xat (yorliq) bilan besh-o'n marotaba Andijonga kirib chiqdim, o'ruslar qaysi joyda ko'rsalar kimsan? deb so'raydur. Yorliq xatni ko'rsatsam «pajalusta dedilar...»¹.

---

¹Muso turkistoniy. Ulug` Turkiston Fojeasi-bet.

Parpibek qo'rboshi qurolli kurashni shu qadar kuchaytirdiki, qizillar unga qarshi jang olib borishga jur'at etolmay, sulh tuzish taktikasini qo'llashga majbur bo'ldilar. Ammo sulh haqidagi bo takliflar qo'rboshi tomonidan rad qilindi, favqulodda vaziyatlardagina u elchilarni qabul qilar edi.

Ana shunday elchilar guruhining biriga «Qo'chqar o'ris» nomi bilan mashhur bo'lgan, Turkiyada o'qigan, jadidchi Qo'chqar Olimov boshchilik qiladi. Uning Parpi qo'rboshi bilan olib borgan muzokaralari haqida Muso Turkistoniy shunday hikoya qiladi: «...Elchilarni Parpi qo'rboshi huzuriga hozir qilishdi. Suhandon Qo'chqar so'z boshlab sulhga taklif qilib kelganlarini, sulh millat uchun osoyish-orom bo'lishini, mujohidlar ham orom va osuda hol umr kechirishlarini aytadi.

Parpi qo'rboshi bu aziz mehmonlarni e'zoz-ikrom qilishga buyurdi, istirohat qilsunlar, safar xordiqdari chiqsun, deb amr qildi. Elchilar ko'p hurmat bilan mehmonxonadan ziyofatxonaga jo'natildi. Ular Parpi qo'rboshining farmoni ila istirohat xonlarida abadiy istirohatga jo'natildilar. Na bir kishi ko'rdi va na birov bu haqda bir narsa bildi, hanuz majxuldur. Elchilarning hammasi hanuz istirohatdadurlar»¹.

Shermuhammadbek boshchiligidagi istiqloolchi kuchlar umuman 1920 yil oxirlariga kelib kattagina muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritadilar. Ular Marg'ilon, Namangan, Andijon va boshqa shaharlarni qizil askarlardan qaytarib oladilar. Glende Frezer bergan ma'lumotlarga qaraganda saroydan quvilgan Amir Olimxon Shermuhammadbekka yordam so'rab murojaat ham qilgan. Shermuhammadbek katta kuch bilan Amir Olimxonga ham yordam bergan. U o'z ukasi Ro'zimuhammad boshchiligida 500 askarini Buxoroga jo'natgan. O'zi esa shaxsan Amir Olimxon bilan uchrashish uchun Dushanbega borgan. 1920 yilning oxirlari 1921 yilning boshlarida Sovetlar hukumati Shermuhammadbekka qarshi juda katta kuchlarni tashlaydi. Bu kuchlarga 8-otliq brigada qo'shinlari komandiri Ya.A.melkumov boshchilik qildi. Qattiq va shiddatli janglar boshlanib ketdi. Oqibatda Parpibek qo'rboshi boshchiligidagi vatanparvarlar Qo'qonqishloq, Omoncho'ra, Bozorqo'rg'on hududlarini tashlab chiqishga majbur bo'ldilar. Jang maydoni Jalolobod va Suzoq hududlariga ko'chirildi. Bu erda Parpibek qo'rboshi qo'shinlari Turkiston 2-o'qchi diviziyasi bilan bo'lgan janglarda katta talofot ko'rdi, ko'plari asir olindi. Parpibek qo'rboshining o'zi, bu jangda og'ir yarador bo'ldi va 1921 yil 9 aprelda vafot etadi. Bu Shermuhammadbek uchun katta yo'qotish edi. Shu 1921 yilda Xolxo'ja qo'rboshi Oloy tog' tizmalari atrofida qor ko'chishi oqibatida ko'chki ostida qolib halok bo'ldi. Albatta bu kabi yo'qotishlar vatanparvar qo'rboshilarning ba'zi bir vakillariga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatdi. 31 yanvarda Akbarali va Mahkamhoji qo'rboshilar o'zlarining 2600 askarlari bilan Sovetlar tomoniga o'tdilar. Shu yili Boytuman qo'rboshi ham o'z ixtiyori bilan Sovetlarga taslim bo'ldi. Ammo Qizil askarlarning Farg'ona guruhi qo'mondoni Zinovevning buyrug'iga asosan Boytuman qo'rboshi va uning 40 kishidan iborat yigitlari qirib tashlanadi.

---

¹Shamsutdinov R, Qodirov A. Parpibek va Oxunjon qo'rboshi-«Fan va turmush», 1996 yil, 2-son, 18-21-betlar.

Sovet hukumati 1921 yilda bir qator dekretlar e'lon qilib istiqloolchi kuchlarga ma'naviy jihatdan ta'sir qilishni ham kuchaytirdi. 23 dekabrda Dekret bilan shariat qonunlari tiklandi: Qozilik erkinligi berildi. Diniy maktablarni ochishga ruxsat etildi. Hatto hususiy savdoga ham yo'l qo'yildi. Shuningdek qo'rboshilarni ovlash, ularni qarmoqqailintirish harakati davom ettirildi. Bu ish 1922 yilning bir necha oylargacha cho'zildi. Shu yili Farg'ona vodiysida nomdor qo'rboshilardan bo'lgan Islomqul o'zining 60 yigiti bilan qizil askarlarga «qo'shildi». Uchinchi tomonidan esa shiddatli qurolli hujum kun sayin avjga mindirildi.

G.Frezer nomi yuqorida zikr etilgan asarida 1922 yil iyunida istiqloolchilarga qarshi kurashish uchun Rossiyadan uchta polka jo'natilgani, general Budeyoniy avgust oyida Rossiyadan Andijonga kelib, o'z qo'shinlarini 3 qisimga bo'lib, Qoqon, Marg'ilon va Andijonga joylashtirganini Andijon va O'zgan o'rtasidagi «bosmachilar» joylashgan Gurunchmozorda Budyoniy 50 kishini qamoqqa, olganini ko'pchilik «bosmachilar» Shermuhammadga qo'shilganligini ta'kidlaydi.

Istiqloolchi kuchlarga ketma-ket berilgan zarbalar Shermuhammadbekning mavqeini albatta ancha zaiflashtirdi. Shu boisdan u 1921 yil sentyabrda Zinovev bilan sulh muzokaralarini boshlashga rozilik berdi. Shermuhammadbekka barcha qurollarni topshirib so'zsiz taslim bo'lish sharti qo'yildi. Albatta u bu shartni qabul qilmadi. Shundan so'ng u o'z o'rniga bosh qo'mondon qilib qirg'iz qo'rboshisi Muhitdinbekni qoldirib sharqiy Buxoroga yo'l oladi. Uning bundan ko'zlagan maqsadi Sharqiy Buxoroga xududida Anvar posho boshchiligida harakat qilayotgan ozodlik harakati va istiqloolchi kuchlari bilan bog'lanish, ular bilan umumiy dastur birligi asosida kelishishga erishish va Afg'oniston bilan bog'lanib u erdan yordam olish imkoniyatini izlash edi.

Shermuhammadbek ketgach Muhitdinbek musulmon lashkarlari safida bir qator o'zgarishlar qildi, o'ziga yoqmagan qo'mondonlarni o'zgartirdi, ularning o'rniga o'z odamlarini qo'ydi. Natijada Shermuhammadbek katta mehnatlar evaziga tuzib shakillantirgan mujohidlar tizimida tashkiliy tarqoqlik tva bosh-boshdoqlik boshlandi. Oqibatda Muhitdinbekning o'zi ham yuqorida ta'kidlangani singari o'z yog'iga o'zi qovurildi. 1922 yil 22 oktyabrda Sovetlar Muhitdinbek qo'rboshini Oloy tog'ida bo'lgan jangda qo'lga oldilar va u o'shda otib tashlandi.

Shermuhammadbek Buxorodan 1922 yil mart oyida qaytib keldi. U istiqloolchi kuchlarni ilgarigidek yagona bir markazga birlashtira olmadi. Aprel oyida «Turkiston muvaqqat hukumati»ning rahbari sifatida Samarqandda bo'lib o'tgan Turkiston musulmonlari Kongresida qatnashdi. Unda turli muzofotlardan kelgan qo'rboshilar ishtirok etdilar. Kongress qatnashchilari Rossiya hukumati oldiga bir qator shartlar bilan ultimatum qo'ydi. Unda Sovetlar hukumati 2 oy ichida Turkistondan chiqib ketish kerakligi ta'kidlanadi. Ana shu muddat davomida Turkiston ruslardan tozalanmasa, Turkiston hukumati Moskva bilan diplomatik aloqalarni uzadi, Turkiston bilan Rossiya o'rtasidagi jang adolat qaror topguncha davom etaveradi, deyiladi.

Mazkur ultimatum Hamid Xo'ja boshliq 5 kishilik vakil orqali Ya.E.Rudzutka huzuriga yuborildi. Ammo ularning birortasi ham qaytib kelmadi¹.

Qizil askarlar Sovet hukumatining 1922 yil mart oyidagi istiqloolchi kuchlar bilan muzokaralar olib bormaslik va ularni majburan zo'rlik asosida taslim qilish to'risidagi buyrug'iga asosan iyundan boshlab yanada dahshatli hujumni kuchaytirdilar. Shermuhammadbek 1923 yilning boshlarida ukasi NurmahammadBek bilan bir guruh mujohidlarni yoniga olib Afg'onistonga o'tib ketishga majbur bo'ldi. U bir necha bor o'z vatanini musutamlakachilardan ozod qilish uchun harakatlar qildi. Jumladan, 1924 yilda 20 ming kishilik askar bilan Qashqar orqali Farg'ona vodiysiga o'tmoqchi bo'ldi. Ikkinchi urinish 1929 yilda bo'lgan edi. O'shanda Shermuhammadbek Afg'onistondan Vaxsh daryosi orqali Sharqiy Buxoroga o'tishga intildi. Ammo bu urinishlarning barchasi besamar ketdi. Shundan so'ng u taqdirga tan bergan bo'lsada doimo qalbida vatanni ozod ko'rish tuyg'usi bilan umrining oxirigacha yashab kurashdi. Shermuhammadbek Afg'onistonda Turkistonlik muxojirlarning «Vatanni ozod qilish» tashkilotiga rahbarlik qildi.

U 1945 yilga qadar Afg'onistonda, so'ngra Hindistonda, 1951-1959 yillarda Pokistonda, undan so'ng to umrining oxirigacha-1970 yil 10 martga qadar Turkiyaning Adana shahrida yashadi.

Sovet hukumati Shermuhammadbek Afg'onistonga o'tib ketgach «uni yomon otliq qilish niyati bilan o'zining hayot sinovidan o'tgan iflos ish uslubini qo'llab istiqlool kurashchilarining nomlarini qoralash paytida o'zlarining GPU, ChK va shuning singari tashkilotlari orqali mehnatkashlar, qolaversa jahon xalqlari ommasining ongini zaharlashga harakat qildilar. Ana shunday yuvindixo'rlardan biri armani millatiga mansub chekist Og'abekov Turkiyada chiqadigan «Yosh Turkiston» jurnalining 1930 yil 2-sonida Shermuhammadbekning milliy ozodlik va istiqlool uchun jasoratlarga to'la kurash yo'lini qoralab maqola yozadi. Unda istiqlool fidoyisini Sovetlarning GPU organlariga sotilgan bir shaxs sifatida talqin etadi. Shermuhammadbek bu jurnalni kechikibroq Muftiy Sadriddinxon yordamida oladi va Og'abekovning tuhmat va bo'htonlar bilan qorishtirilgan maqolasiga milliy ehtiros va vatanparvarlik his tuyg'usi bilan to'lib-toshgan javobni qaytaradi. Biz unda jumladan quyidagilarni o'qiymiz:

«Istakli afandilar! Bizning milliy va ezgu vazifalarimizni onglatib chizib o'tishlaringizga chin yurakdan minnatdorchilik qilaman. To'g'ri, Turkistonning hur tirilishi uchun ko'kragini kerib, kurashib o'lgan minglarcha Turkiston shahidlarining muborak qonlari mas'uliyati ustimizda ekanligini biz mujohidlar sira unutmaymiz.

U muhtaram sharaflik shahid to'g'onlarimizning qonlari bizni bunday kir manjus tuzoqqa ilinmasligimizni amr etadir. Osiyo bu kunlarda bolsheviklarning minglarcha millat xodimlarimizni nohaq o'qqa tizib turg'on qanday bir vijdotsiz xoin ularning ko'magiga qo'l uzatadi ekan?..

---

¹Glende Frezer. Bosmachilar. London. 1987 (ingliz tilidan O'zbekchaga tarjima qilingan).

Men Og'abekov va uning manjus idorasi «GPU» vakillari bilan hech vaqt va hech qanday erda ko'rishmadim. Pul ham olmadim. Haqimdagi so'zlarning boshidan oyoq qip-qizil yolg'on ekanini ochiq-oydin e'lon qilaman.

Og'abekovning qo'lida meni qoralayturg'on kichkina bir dalil bo'lsa, mana maydon, marhamat etsin! «GPU» tuzog'iga ilinadigan ayg'oq qoni menda yo'q. Men boshqa mujohidlar bilan birga sharaf bilan millatimning qutulishi uchun chorishdim (kurashdim-mualliflar). Ko'ksimni o'qqa devor qilib urushdim. O'sha sinashda dushmanimiz bo'lg'on zolim bolsheviklar ila bundan keyin ham urushishga hozirman.

Muhtaram afandilar!

Mening yuqorida yozg'on kichkina raddiyamni mendan bo'lmog'oni sabablarga binoan kechikishga qaramay jurnalangizga bosib, dunyoga tarqatsangiz bo'yinga buyuk bir minnat qo'yg'on bo'lur edingiz. To'liq hurmatlarimni qabul etsangiz.

Shermuhammadbek. Afg'oniston. Qobul. 8 noyabr. 1934»¹.

Xullas, 1920-1923 yillarda Farg'onada olib borilgan milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash Turkiston xalqlarining ozodlik harakati tarixining eng yorqin sahifalaridir. Bu muqaddas muhorabada erk deb, ozodlik deb va milliy mustaqillik deb ming-minglab Vatan va millat fidoyilari o'z aziz jonlarini qurbon qildilar va ayni paytda ming-minglab mustamlakachi va bosqinchi jallodlarni ham er tishlatdilar. Ingliz tarixchisi Glende Frezer ma'lumotlariga qaraganda 1918 yilda Turkistonda Rossiyaning 106 ming askari bo'lgan. Bu raqam Avstriya va Germaniya mahbuslari bilan birga qo'shib hisoblaganda 196 ming kishini tashkil etar edi. 75 ming rus ishchi-dehqonlari ham qurollangan edilar. 1921-1922 yillarda Orenburgdan yana 3-Armiya ham jo'natildi. Bu jangchilar 60 ming qurollangan va 225 ming qurollanmagan istiqlochlarga qarshi jang qildilar. Ana shu janglar davomida Qizil askarlar 1920 yillarda 68 ming, 1920-1923 yillarda esa 327 ming jangchini yo'qotdilar².

1923 yildan so'ng Rossiya mustamlakachilariga qarshi kurash to'xtab qolgani yo'q. Farg'onadagi bosmachilikka qarshi kurash kengashi ma'lumotlariga ko'ra 1923 yil may oyining oxirlarida Qo'qon uezdida 66 ta qo'rboshi 1092 mujohid, Namangan uezdida 70 ta qo'rboshi 1166 ta mujohid, O'sh uezdi va Oloy vohasida 20 ta qo'rboshi va 640 ta mujohid istiqlol uchun kurashgan³. 1923 yil yanvarda Shahrihon shahrida Farg'ona vodiysida harakatdagi qo'rboshilarning navbatdagi qurultoyi bo'ldi. Mazkur qurultoyda Islom Pahlavon Amir lashkarboshi etib saylandi. Sovet armiyasi qo'mondonlari Islom Pahlavonga «o'ta ketgan darajada shafqatsiz» va «siyosiy bilimga ega» deb baho berganlar⁴. Unga 20 ta katta-yirik va 73 ta kichik qo'rboshilar hamda 1723 ta mujohidlar bo'ysungan.

Qizil askarlarning istiqlolchi kuchlarga qarshi shafqatsiz kurashni kuchaytirishi oqibatida 1923 yilning o'zida 348 ta qo'rboshi va 4000 dan ortiq sara mujohid jangchilar o'ldirilgan va safdan chiqarilgan. Sovetlarga qarshi shafqatsizlarcha va

¹ «Yosh Turkiston». Istanbul, 1930 yil 2-son, RustamBek Shamsutdinov. Farg'ona qo'rboshilari. «Fan va turmush», 1997 yil, 2-son, 24-25-betlar.

² Glende Frezer. Ko'rsatilgan adabiyot.

³ Rajabov Q.Q. Ko'rsatilgan dissertatsiya, 146-bet.

⁴ O'sha manba.

mardonavor jang qilgan qo'rboshilardan yana biri-Rahmonqul qo'rboshi edi. U hozirgi Tojikiston Respublikasining Ho'jand viloyatiga qarashli Asht tumanining Ashoba qishlog'ida tug'ilgan. U razil dushmanga qarshi 6 yil jang qildi, o'nlab qo'rboshilar va minglab mujohid vatanparvarlar Rahmonqulning ishonchli jangchilari bo'lganlar. Shahobiddin Yassaviy (Ho'ja Ahmad Yassaviy maqbarasi shayhning o'g'li) «Turkiston achchiq haqiqatlari» kitobida Rahmonqul qo'rboshi haqida bunday yozadi: «Ko'p shuhratga ega bo'lgan hushyor va botir qo'rboshi. Dushmanga bergan zarbalari shoyoni zikrdir»¹. Haqiqatan ham Rahmonqul qo'rboshi o'zining tlg'dagi qishlog'i-Ashobada kuchli istehkom qurib, Qurama xalqi orasida va Namangan viloyatida katta mavqega ega bo'lgan. Qizil askarlarni ko'plab qirgan, uoarga pandlar bergan. Shu bois hozir ham Asht tumani va uning tog'liq aholisi orasida «Rahmonqul otar boshga, ruslar otar toshga» degan naql bor. U har doimoo'z yigitlariga qarata «Eski dushman rusdir. Yurtimizdan palit dushman daf bo'lsun! Turkiston bizning yurtimizdir! G'azovot, yigitlar g'azovot!» deb da'vatnoma o'qigan.

Qizil armiya razvedka boshqarmasi tayyorlagan «1922 yil 1 martga qadar Farg'onada bosmachilikning paydo bo'lishi va rivojlanishinig qisqacha ocherki»da Rahmonqul qo'rboshi haqida ma'lumotlar bor: «Rahmonqul tojik bo'lib, mutlaqo savodsiz odam... Juda ayyor va makkor kishi, ruslarni ko'rarga ko'zi yo'q».

Bosqinchilar tomonidan tayyorlangan bu hujjatda Rahmonqulga nafrati kuchli bo'lganligi tushunarlik va tabiiy bir holdir. Ammo uning rus xalqiga qarshi qo'yilishi va tojik deb ko'rsatilishi mutlaqo noto'g'ri. Chunki, Rahmonqul ham boshqa qo'rboshilar singari rus xalqini emas, balki Rossiya bosqinchilarini «ko'rarga ko'zi yo'q» edi. Ammo uning otarga o'qi doimo tayyor bo'lganligi haqiqatdir. Shuningdek u tojik emas, balki o'zbek bo'lgan. Qizil armiya Rahmonqulni qo'lga tushira olmagach, uning qarorgohi atrofidagi tog' qishloqlari aholisiga bir necha bor hujum qilib, qirg'inbarotlar uyushtirdi, aeroplan(samolyot)lardan tinch aholi ustiga hisobsiz bombalar yog'dirdi.

Ana shundan so'ng Rahmonqul qo'rboshi yana o'ziga xos jasoratni namoyish etdi, uni tutib bermagan xalqi «gunohi»ni o'z bo'yniga olib, 1923 yil oktyabr oyida 40 ta yigiti va 4 ta yordamchisi bilan ixtiyoriy suratda taslim bo'ldi.

Sovet hukumati bir yildan so'ng, 1924 yilning kuzida Rahmonqulni Qo'qon shahrida sud qilib, 10 ta eng yaqin maslakdoshi bilan birga otib tashladi.

Shu tariqa Sovet hukumati Farg'ona vodiysidagi milliy mustaqillik harakatiga katta zarba beraolgan edi.

Bunday dahshatli ommaviy qirg'inlarning ilhomchisi va tashkilotchisi Moskva bolshovoylar hukumati bo'lganligi bir necha bor takrorlandi. Bu oddiy haqiqatni yana shundan ham bilish mumkinki, Farg'ona vodiysida 1923 yilda amalga oshirilgan barcha jaholat hamda vahshiyliklarning tepasida SSSR Harbiy kuchlarining Bosh qo'mondoni shaxsan S.S.Kamenevning o'zi turdi. U Moskva «Harbiy inqilobiy kengashi»ning a'zosi Zafesov va Turkiston Fronti qo'mondoni Kugachev bilan birgalikda istiqloqlilik harakatini tugatish rejasini ishlab chiqdi va uni amalga oshirdi.

---

¹«Erk». 1992 yil, 5-son, 6-13 fevral.

Bu ishlab chiqilgan reja «Bosmachilik (banditlik) kurashish tizimi» deb nomlangan¹. 123 moddadan iborat bo'lgan bu hujjatda quyidagilar rejalashtirilgan edi: 1 Qizil armiya bo'linmalarini aholi yashaydigan barcha joy(punkt)larga safarbar qilish: 2 Havo hujumini tashkil etish: 3 Har bir okruglarda harbiy kengash tashkil etish: 4 Butun Qizil armiyachi bo'linmalarining hujumi uchun yagona kunni belgilash: 5 Istiqlochlilarni bostirish uchun zaharlovchi gazdan foydalanish.

1923 yil iyunda ushbu reja asosida Farg'ona vodiysidagi milliy ozodlik va istiqlochilik harakatining uch muhim markazi Andijon, Namangan va Marg'ilon shaharlariga bir vaqtning o'zida qizil armiya kuchlarining hujumi boshlandi. 67 kunlik, uzluksiz va ayovsiz jangu jadaldan va qirg'indan so'ng istiqlolchi kuchlarga katta zarba berildi. Shaharlar vayronaga aylandi, qishloqlar o'rnida yondirilgan kul tutunlar qoldi. Ammo har qancha dahshatli qirg'in, o't qo'yish va yondirishlar istiqlol fidoyilarining qaddini buka olmadi, ular eng so'nggi imkoniyatga qadar makkor va yovuz qizil askarlarga qarshi kurashni davom ettirdilar. Farg'ona vodiysida 1924-1934 yilning o'rtalariga qadar haq va adolat tantanasi uchun o'z jonlarini tikkan vatanparvar jangchi qo'rboshilar Yormat Maxsum, Hoji Pansot(Marg'ilon), Qo'qon va So'xda, Umar Ali (Quvada), TurdiBek (Isfarada), Jonibek qozi(Oloy tog'larida), Nosirxon To'ra Saidkamolxon o'g'li (Namanganda), Qorovul qo'rboshi (Oltiariqda) va boshqalar muqaddas mahorabaning ilhomchilari va tashkilotchilari bo'ladilar.

Xullas, 1918-1934 yillar davomida vatan musutaqilligi, xalq va millat erkinligi uchun ozodlik kurashiga otlangan milliy istiqlol fidoyilarining aziz va mo'tabar joylari jannatda bo'lsin, ular ko'rsatgan jasorat va qahramonliklar hamisha mustaqil O'zbekiston fuqarolarining qalb to'rida yashaydi va ularni yangidan-yangi zafarlarga chorlaydi.

Nazorat savollari

1. O'rta Osiyoda fuqarolik urushi bo'lganmi yoki milliy ozodlik urushi bo'lganmi?
2. Milliy ozodlik uchun kurash davri, uning bosqichlari, bu urushning boshlanishi va sabablari nimalardan iborat?
3. "Bosmachilik", "bosmachi" degan iboralari qachon va kimlar tomonidan yuzaga keltirildi?
4. Aslida bu urush milliy ozodlik va mustamlakachilik uchun kurashi bo'lganligini isbotlang.
5. Milliy ozodlik kurashining harakatlantiruvchi kuchlari tarkibini aniqlab bering.
6. Kichik va Katta Ergash haqida nimalarni bilasiz?
7. Madaminbek, uning hayoti va taqdiri haqida nimalarni bilasiz?
8. Madaminbek shaxsida davlat va siyosat, harbiy sarkardaga xos qanday sifatlar mujassam edi?

---

¹ Boymirza Xayit. "Bosmachilik". Turkistonda 1917-1934 yillardagi milliy kurash. Kyoln, 1992 y.

9. Istiqlol uchun kurashganlarga umumiy avf e'lon qilish lozimligi qachon va qaysi sabablarga ko'ra qo'llanildi?
10. Mavaqqat Farg'ona hukumati haqida nimalarni bilasiz?
11. "Dehqonlar armiyasi" qachon, kimlar tomonidan tuzilgan va uning taqdiri nima bilan tugagan?
12. Shermuhammadbekning Turkiston muvaqqat hukumat boshlig'i va bosh qo'mondon - "Amir ul-musulmon" sifatidagi faoliyatini sharhlang.
13. Shermuhammadbek Afg'onistondaligida unga nisbatan Og'abekov tomonidan qanday bo'htonlar uyushtirilgan, unga qarshi Shermuhammadbekning javoblari qanday bo'lgan?
14. Farg'ona vodiysidagi istiqloolchi, qo'rboshilardan kimlarni bilasiz?

III bob. Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududlarining Sovetlar Rossiyasi tomonidan bosib olinishi. Sovetlar istibdodiga qarshi xalq ozodlik harakatlari¹

1 §. Buxoro va Xiva Sovetlar bosqini arafasida, jadidchilik harakati. Yosh Xivaliklar faoliyati.

1917 yil oktyabrda Rossiyada amalga oshirilgan harbiy to'ntarish oqibatida butun mamlakatda, shu jumladan Rossiyaning mustamlakasi bo'lgan Turkistonda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy voqealar, ayniqsa o'lka xalqlarining istiqloq uchun muqaddas kurashga o'tlanishlari Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududidagi xalqlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi, albatta. 1868 yilda Rossiya bilan Buxoro amirligi va 1873 yilda Rossiya bilan Xiva xonligi o'rtasida imzolangan bitimlarga asosan har ikkala mustaqil davlat Rossiyaning yarim mustamlakasi hisoblanardi, bu davlatlar chet el davlatlari bilan mustaqil suratda biror bir sohada mustaqil aloqa qila olmas edilar.

Buxoro amirligi va Xiva xonligida monarxistik tuzum hukmron edi. Ya'ni amir va xon bu erda cheklanmagan hukmronlik mavqeiga ega edi. Buxorog amiri Abdullahad (1885-1910) dan so'ng taxtga o'tirgan uning o'g'li Amir Olimxon davri (1911-1920)da amirlikning ijtimoiy-siyosiy tuzumida ibrat olarli darajada biror bir yangilik amalga oshirilmadi. Amirlik poytaxti Buxoro-tipik o'rta asr shahri edi. Amirdan keyingi shaxs qushbegi bamisoli bosh vazir hisoblangan. Undan keyingi mansabdor shaxs devonbegi bo'lgan. Ahloqiy ierarxiyani qozi-kalon boshqargan. Qo'shinga lashkarboshi bosh bo'lgan. Amirlik 25 beklikka bo'lingan. Beklar amir tomonidan tayinlangan va vazifasidan ozod qilingan. Buxoro amirligida Qarshi, Chorjo'y, Karki, Hisor, Ko'lob va boshqalar yirik beklklar sanalgan.

Amirlikda aholi ro'yhati o'tkazilmagan. Sovetlar bosqiniga qadar bu erda taxminan 3 millionga yaqin aholi yashagan. Aholi tarkibiga ko'ra bu erda o'zbek (50,7 foiz), tojiklar (31,1 foiz), turkmanlar (10,3 foiz), qozoqlar, qoraqalpoqlar, buxoro yahudiylari, arablar, eroniylar va boshqalar yashaganlar. Aholining asosiy qismi daryolar vohalarida istiqomat qilganlar. Amirlik hududidan temir yo'l tizmalari o'tkazilgan. Bu yo'l yoqalarida yangi shaharlar paydo bo'la bordi. Yangi Buxoro (Kogon stantsiyasi), Chorjo'y, Termiz shular jumlasidandir. Bu shaharlarda ko'proq rus millatiga mansub xalqlar joylashgan.

Xiva xonligida ham Buxoro amirligidagi tartib-qoidalar amal qilgan. 1910 yilda Muhammad Rahimxon II (Feruz) vafotidan so'ng taxtga Asfandiyorxon (1910-1918) o'tiradi. Xiva xoni ham Buxoro amiri singari har qanday huquqlardan mahrum bo'lib

---

¹Mazkur mavzuning sobiq sovet tarixshunosligidan farqli o'laroq tamomila yangicha talqinlari istiqloqga erishilgandan keyingi yillarda yuzaga kelgan quyidagi asar va maqolalarda o'z aksini topgan: O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. «Sharq» nashriyot-matbaa kontserni Bosh tahririyati. Toshkent. 2000, 113-132, 213-249 betlar; Farxad Qaso'mov. Drama revolyutsii i pravda istorii. Buxara, 1996; F.Qosimov, U.Rashidov Buxoroda qarshilik («bosmachilik») harakati tarixidan lavhalar (1920-1924 yillar). Toshkent-1994; Farhod Qosimov. Buxoro respublikasi tarixshunosligi. Buxoro. 1996; Vladimir Genis «S Buxaroy nado konchat...» K istorii butafarskix revolyutsii. Dokumentalnaya xroniki Moskva. MNPI. 2001. Fayzulla Qilichev. Zulmatdan sadolar. Toshkent. «Adolat» 1994; V.Medvedov Nechayannaya revolyutsiya.–«Drujba narodov. 1992. №2. Qahramon Rajabov. Buxoroga Qizil Armiya bosqini va unga qarshi kurash. (1920-1924 yillar). Toshkent. «Ma'naviyat», 2002. Q.Rajabov, M.Haydarov Turkiston tarixi (1917-1924 yillar). Toshkent. «Universitet», 2002; R.Shamsutdinov, Sh.Karimov. Vatan tarixi (kkinchi kitob). Andijon, «Meros» 1998 va boshqalar.

Rossiya vassalligi ostida edi. Xondan keyingi mansablar mextar, devonbegi va boshqalar qo'lida bo'lgan. Xiva xonligi Turkiston general gubernatorligi nazorati ostida faoliyat ko'rsatgan.

Xonlikning asosiy shaharlari Xiva, Toshhovuz, Pitnak, Kuna-Urganch, Hazorasp va boshqalar edi.

20 beklilik va 2 noiblikdan iborat bo'lgan Xiva xonligida 600-900 ming aholi yashagan. Milliy tarkibiga ko'ra ularning 60 foizini o'zbek, 28 foizini turkmanlar, qolganlarini qozoqlar, qoraqalpoqlar, eroniylar va boshqalar tashkil etgan.

Buxoro va Xiva hududlari sotsial-ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotdan juda orqada edi. Bu erda kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari to'g'risida so'z ham bo'lishi mumkin emas edi. Buxoroning ruslar yashagan «Yangi Buxoro» (Kogon) qismida bir yarim mayda sanoat korxonalarini qurilgan bo'lsa-da, bu Buxoro hududida kapitalistik munosabatlar to'g'risida so'z yuritishga asos bo'laolmas edi. Har ikkala davlat hududida boylar ham, kabag'allar ham bor edi. Ammo bu erda burjua va yo'qsillar sinf sifatida yo'q edi. Sovetlar davrida chop etilgan «O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi»da Xiva hududida «atigi bir necha yuz ishchi bor edi»¹, deb qayd etilishi bu fikrni batamom isbotlaydi.

Buxoro va Xiva aholisi asosan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, kosibchilik va boshqa ishlar bilan shug'ullangan. Bu davlatlarda xalq ommasining iqtisodiy turmush sharoiti haddan tashqari og'ir bo'lgan. Eng yaxshi erlar, katta-katta podalar, sug'orish manbalari bo'lgan ariqlar va quduqlar boylar va ruhoniylar qo'lida edi. Mehnatkash xalq ularga behisob va haddan tashqari har xil og'ir soliqlar to'lagan. Shu boisdan aholining kichik bir guruhi to'q va farovon hayot kechirib zeb-ziynatda yashagan bo'lsa, asosiy ko'pchilik qismi qashshoqlik va faqirlikda umr kechirgan. Shaharlardagi kosib va hunarmandlarning ahvollari ham nihoyatda nochor edi.

Mehnatkash omma, amir, xon va boylar zulmi siyosatiga qarshi bir necha bor bosh ko'tardi. Ammo bu harakatlar har doim shafqatsizlarcha bostirildi. Jumladan, 1912-1913 yillarda Xiva xonligidagi turkmanlarning chiqishlari, 1916 yilgi Jizzax qo'zg'oloni ta'sirida Buxoro amirligining Murg'ob, Vobkent, Yakkatut, G'ijduvon, Bahovuddin, Ziyovuddin, Xatirchi va boshqa muzofotlarida yuz bergan qo'zg'olonlar bunga yorqin misol bo'laoladi.

Ayniqsa Xiva xoni Asfandiyorxonning jabr-zulmidan xalq qattiq azob va musibat chekdi, ochlik va qashshoqlik misli ko'rilmagan darajada kuchaydi. Shu bois bo'lsa kerak xalq o'rtasida:

«Asfandiyor xon bo'ldi, bag'rimiz qora qon bo'ldi,
eganimiz chigit non bo'ldi, O'lar bo'ldik bu xonlarning dastidan»

deb zaharxandalik bilan aytiluvchi qo'shiqlar keng tarqaladi. 1916 yilda Xo'jayli xalqi Xiva xoniga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Bu qo'zg'olonning bosh sababi Asfandiyorning ahloqiy buzuvchiligi va oddiy mehnatkash xalqlarning juvonlari va qizlariga nisbatan yuz tuban munosabati edi. Xon Xo'jaylilik qassob Do'stiniyoz Yusupov 15 yoshlik Enajon ismli qizini va Jabbor temirchi Polvonning 14 yoshlik

---

¹ O'rta osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi, 475 bet

qizini zo'rlab o'z saroyiga olib keltiradi. 14 yanvarda bu bedodlikdan g'azabga to'lgan Xo'jaylining 500-600lar chamasi aholisi shahar begi Avaz xo'ja rahbarligida xonga qarshi bosh ko'taradi va Xiva sari yurish qiladi. Olomonga Mang'it Bekligi qipchoqlari ham qo'shildilar. Xonga qarshi ko'tarilgan harakatni Gurlan, Shovot, Qipchoq, Toshhovuz, Qo'ng'iro't tumanlari aholisi ham qo'llab-quvvatladilar. Qo'zg'olonchilarning umumiy soni 3000 kishiga etdi. Ular 18 aprelda Xivaga yaqinlashib xonlikni tahlika ostiga solib qo'ydilar¹. Sarosimaga tushgan xon qo'zg'olonchilar huzuriga rus armiyasi garnizoni boshlig'i polkovnik Kolosovskiyni yuboradi va qo'zg'olonchilarni tinch muzokara boshlashga da'vat etadi. Asfandiyor huzurida bo'lgan muzokara chog'ida xalq vakillari xonni taxtdan voz kechishga chaqiradilar. Gurlan qo'zg'olonchilar sardori Husaynbek Matmurodov qozikalon Bobooxunga shunday savol bilan murojaat qiladi: «Aytingchi, Bobooxun eshon, xon hazratlarining har bir qishloq va ovulga kuyov bo'lishi kerakligini qaysi kitobdan topib bera olasiz? Shunda din homiysi: «Muqaddas kitobimizda bunday gap yo'q, deb dadil javob bergan va xondan o'z xatosiga iqror bo'lishini so'ragan»².

Shunda xon qo'zg'olonchilarni hibsga olishga buyruq berdi. Qozikalon Bobooxun bu haqsizlikka norozilik bildirdi. Ammo xon uni inobatga olmadi. Qo'zg'olon battar avjiga chiqadi. Asfandiyor Rossiya hukumatiga murojaat qiladi. Rus qo'shinlari general-leytenant S.A.Galkin qo'mondonligidagi jazo otryadi askarlari etib kelgach qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostiriladi. Qo'zg'olon qatnashchilariga 4 million 554 ming so'm miqdorida jarima solindi³.

1914-1918 yillarda yuz bergan jahon urushi, 1917 yilda Rossiyada amalga oshirilgan fevral fevral inqilobi, undan keyingi Oktyabr harbiy to'ntarishi va nihoyat 1918-1934 yillarda Turkiston o'lkasidagi milliy-ozodlik va istiqloqlilik harakatlarining oqibatlarini natijasi o'laroq Buxoro amirligi va Xiva xonligida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot keskin tus oldi. Har ikkala davlat hududida iqtisodiy tanglik kuchaydi, narx-navo mislsiz darajada ko'tarildi, qashshoqlik, ochlik avj oldi, paxta ekin maydonlari keskin qisqarib ketdi. Masalan, Buxoro amirligida paxta ekilgan maydonlari 1918 yilda 1913 yildagiga nisbatan 50 foizga, 1919 yilda esa 20 foizga tushib qoldi. Rossiyaga olib borib sotiladigan paxtaning miqdori 1917 yildan 1919 yilgacha bo'lgan davr mobaynida 20 baravar, Qorako'lning miqdori qariyb 10 baravar va junning miqdori 6 baravar kamaydi. Bir pud paxtaning narxi 1917-1919 yillar oralig'ida 11 so'mdan 1 so'm 80 tiyinga, bir pud junning narxi 6 so'mdan 2 so'mga, bir dona qorako'lning narxi 7 so'mdan 1 so'm 20 tiyinga tushib qoldi. Ayni paytda oziq-ovqat mahsulotlari narxi haddan ziyoda oshib ketdi. Jumladan, ilgari bir mani (bir mani-besh pud) gurunch 7 so'm 50 tiyin turgan bo'lsa, 1920 yilda 400 ming so'mga, bir choragi (2 kilogramm) 15 tiyin turgan go'shtning narxi 80 ming so'mga, bir man bug'doyning narxi 3 so'mdan 90 ming so'mga ko'tarilib ketdi. Bu ham etmagandek, mehnatkash ommadan olinadigan soliqlar miqdori yanada oshirildi, uning qo'lidagi

¹ Rahimov J. U Lenin bilan uchrashgan edi.-Toshkent.: O'zbekiston, 1988, 22-24-betlar; Nepesov G. Iz istorii Xorezmskoy revolyutsii. 1920-1924 gg.-T.: Gosizdat, 1962, 60-bet

²Rahimov J. U Lenin bilan uchrashgan edi, 25-bet.

³ O'sha manba, 28-bet

g'allalar zo'rlik bilan tortib olindi. Bu tadbirlarning hammasi Sovetlarning amirlikka qarshi urush e'lon qilishi xavfi tufayli amalga oshirildi. Yana buning ustiga amir qo'shinlariga mehnatkashlardan ommaviy safarbarlik e'lon qilinishi dard ustiga chipqon bo'ldi. Natijada sabr-kosasi to'lib-toshgan xalq o'z-o'zidan ixtiyorsiz ko'cha jangiga otilib keta boshladi. Chunonchi 1919 yil fevral oyida Shahrisabzda kutilmaganda o'z-o'zidan qo'zg'olon boshlanib ketdi. 2 minglar chamasi dehqonlar Bekning uyiga hujum uyushtirdilar. 15 kun davomida uning navkarlariga qarshi haqiqiy jang bo'ldi. Bunday g'alayonlar amirlikning Vobkent, G'ijduvon, Qorako'l va boshqa muzofotlarida ham bo'lib o'tdi. Xalq ommasi mahalliy ma'murlarga bo'ysunmay qo'ydi, soliqlarni to'lashdan, farzandlarini askarlikka berishdan ochiqdan-ochiq bosh tortdi. Bu qo'zg'olonlarni bostirish uchun amir Nizomiddinhoji qushbegi boshchiligida jazo otryadi yubordi. Qo'zg'olonchilarga nisbatan shafqatsiz choralar ko'rildi. Amml halq harakati borgan sayin kuchaygandan kuchaydi. Viloyatlardagi xalq qo'zg'olonlarini bostirishga ulgurmasdan, 1919 yil 2 mayda Eski Buxoro kosiblari oyoqqa turdilar. Qo'zg'olonchilardan shafqatsiz va qattiq o'ch olindi. Faqat eski Buxoroning o'zidagi 1919 yil 2 iyundan 13 iyunga qadar 5 ming kishi zindonga tashlandi. Qo'zg'olonning eng faol tashkilotchilaridan 63 kishi Registon maydonida qatl etildi. Albatta bu tadbirlar xalq ommasining amir va xon zulmi siyosatidan norozilik harakatining yanada kuchayishiga sabab bo'ldi. Uning alamli natijasi hasratini faqat Buxoro amirigina emas, balki shu paytga qadar yarim mustamlaka holatida bo'lsada o'z mustaqilligini saqlab kelgan butun Buxoro va Xiva xalqlari tortdilar.

Buxoro va Xivada

jadidchilik harakati.

Buxoro amirligi va Xiva xonligida sodir bo'layotgan xalq kurashining mafkuraviy asosini jadidchilik harakati tashkil etar edi. Buxoro va Xivada vujudga kelgan jadidchilik harakatida 1905-1907 yillarda Rossiyada yuz bergan inqilobning va yosh turklarning 1908 yilda o'z monarxlariga qarshi bosh ko'tarishlari katta ta'sir kuchiga ega bo'ldi. Shu boisdan Buxoro va Xiva jadidlari «unchalik keskin bo'lmas-da, jamiyatni isloh qilish tarafdorlari»¹ bo'lib maydonga chiqdilar.

Hududiy jihatdan yagona bo'lgan O'rta Osiyoda jadidchilik harakati bir vaqtda paydo bo'lgan bo'lsada, o'z oldiga qo'ygan kurash maqsadlari jihatidan ikki xil yo'nalish kasb etgan. Jumladan, Turkistonlik jadidchilar o'z oldilariga boshq maqsad qilib Turkiston o'lkasini Rossiya mustamlakachilaridan ozod qilish va milliy mustaqil davlat tuzishni qo'ygan bo'lsalar, buxoro va xivalik jadidlar hokimi mutlaq-o'z monarxlari bo'lgan amir va xon zulmiga qarshi kurashni bosh maqsad deb bildilar. Bu o'rinda xalqimiz o'rtasida keng tarqalgan «tabib-tabib, boshidan o'tgan tabib» naqlini ishlatish o'rinlidir. Yoki shoirning «Dardini tortgan tabib andin davosini so'rang», degan so'zlari hayotiy isbotini topgandek ko'rinadi. Chunki «har kim o'z dardini aytib yig'layodida». Rossiya mustamlakachiligi zulmini, uning barcha yaramas va og'ir illatlarini, noinsoniy ko'rinishlarini o'z ko'zi bilan ko'rgan, uning barcha azoblari yukini elkasida ko'tarib undan nafratlangan Turkiston o'lkasi xalqlari bosh maqsad

---

¹Rajabova R.E. va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917-1993 yillar), 73-bet.

qilib ana shu shovinistik mustamlakachilik zulmidan ozod bo'lishni, milliy mustaqil davlat tuzishni bosh maqsad deb bildilar. Bu bosh maqsadning ilhomchilari turkistonlik jadidlar edilar.

Buxoro va Xiva xalqlari uchun mustamlakachilik zulmi yo'q edi. Chunki Rossiyaga yarim mustamlaka, qaram bo'lsada, Buxoro bilan Xiva o'z mustaqilligini saqlab qolgan edida. Bu erda mahalliy boylar va mushtumzo'rlar zulmi kuchli edi. Boylar va amaldorlar amir va xon himoyasida edi. Bugina emas ko'p hollarda amir va xon zulmi hammasidan ham oshib tushar edi. Mehnatkash xalqning arzi-dodini eshitadigan bir kimsa yo'q edi. E'lon qilingan farmonlar ishlamas va bajarilmas edi. Xalq ommasi hokimi mutlaq-monarx amir va xon o'rniga insofliroq va adolatliroq hukmdorga ega bo'lishni xohlar edi. Xalqning bu intilishi va qiziqishini Buxoro va Xiva jadidlari idrok etdilar va ko'tarib chiqdilar. Ular shu boisdan ham amir va xonga qarshi kurashni bosh maqsad deb bildilar. Yosh turklar faoliyati Buxoro va Xiva jadidlari faoliyati uchun namuna va o'lchov mezoni bo'ldi. Shuning uchun ular o'zlarini yosh turklarga nisbat berib «yosh buxoroliklar», va «yosh xivaliklar» deb atay boshladilar. Yosh buxoroliklar va yosh xivaliklarning pirovard maqsadlari konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi edi. Ular ana shu konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi doirasida islohotlar o'tkazish yo'li bilan adolatli va insonparvar jamiyat qurish mumkin, deb ishonardilar. Lekin ana shu o'rtacha mo'tadil talablar ham amir va xon tomonidan e'tiborga olinmas edi. Bu talablarni ilgari surganlar hukmron tabaqa kuchlarning juda keskin qarshiligiga duch kelar va shafqatsizlarcha bostirilar edi. Shu boisdan yosh buxoroliklar va yosh xivaliklar o'ta yashirin holatda ishlashga majbur bo'lganlar.

Hokimi mutlaq bo'lgan amir va xon hokimiyati garchi podsho Rossiyasi nazoratida bo'lsa-da, hali ancha mustahkam edi. U ancha qudratli konservativ va yangilikni yoqtirmaydigan kuchlar: Beklik hokimlari, boshqaruv va idora amaldorlariga tayanar edi. Bunday monarxistik idora tartib usuli islom dini g'oyaviy-mafkuraviy asosiga qurilgan edi. Bu mafkuraga asosan davlat hukmdori «xudoning erdagi soyasi», uni «xudo ato etgan» va muqaddas hisoblanar edi.

Yosh buxoroliklar va yosh xivaliklar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot qonuniyatlari taqozosiga ko'ra xalq ommasi o'rtasida tayanch bazaga ega emas edilar, ular o'zlariga ittifoqchilarni chetdan izlanadilar va Rossiya timsolida amir va xon zulmidan ozod bo'lish mumkin, degan tariqda ham turmaydigan va kechirib bo'lmaydigan siyosiy xatoga yo'l qo'yidilar.

Albatta yosh buxoroliklar va yosh xivaliklarning bu yo'l qo'ygan xatoliklarida ayyor va pixini yorgan shum bolshevoylarning uzoq maqsadni ko'zlab zimdan olib borgan tashviqot va targ'ibot ishlari ham katta o'rin tutdi.

«Yosh xivaliklar» faoliyati. «Yosh xivaliklar» tashkiloti 1917 yilda Xiva jadidlarining so'l qanotidan ajralib chiqdi. Uning tashkilotchi va asoschilari HusaynBek Matmurodov, Bobooxun Salimov, Poliyoz Hoji Yusupov, Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov va boshqalar edilar.

Ular rus podshosi istibdodi bilan uyg'unlashgan mustabid xon zulmi, mutaassiblik, hurofot, xilma xil soliqlarning ko'pligidan azoblanayotgan xalqni erkin

va farovon turmushga olib chiqish, Vatanni iqtisodiy va madaniy taraqqiy ettirish yo'lida bosh qotirdilar va demokratik islohotlar o'tkazish, mamlakatda hayotni yo'lga qo'yishda xon hokimiyatiga muholifatda bo'ldilar. Bu muholifat taraqqiyparvarlar orasida xonlikdagi yirik ulamo va amaldorlar vakillari ham bor edi. Jumladan, Bobooxun Salim islom homiysi Shayxul islom ya'ni qozikalon mansabida edi. U o'z lavozimidan foydalanib Xiva xoni Asfandiyorxonni adolatparvar, xalqqa mehr-shafqatli bo'lishga chaqirdi.

«Turon» gazetasining yozishicha 1917 yilning 4 aprelida Xiva shahridagi rus askarlari, deputatlari soveti va Bobooxun Salimov rahbarligidagi «Yosh xivaliklar» namoyish o'tkazdilar.

Bundan cho'chigan Asfandiyorxon 5 aprelda «Yosh xivaliklar» qo'mitasi tomonidan yozilib unga taqdim etilgan manifestga imzo chekishga majbur bo'ldi. Bu hujjat asosida Xiva xoni boshchiligida konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi qaror topadi, deb e'lon qilinadi. Saylov yo'li bilan deputatlar majlisi va Nozirlar kengashi tashkil topdi.

8 aprelda bo'lgan Majlisning birinchi yig'ilishida deputatlar-majlisning raisligiga Bobooxun Salimov, Nozirlar (vazirlar) kengashining raisligiga esa Husaynbek Matmurodov saylandi. Ana shundan so'ng majlis va hukumat butunlay «Yosh xivaliklar» qo'liga o'tadi.

Majlis nomidan e'lon qilingan Manifestga ko'ra xonlikda vaqf, mulk (xususiy) va podsholik erlari dahksizligicha saqlanib qoldi, xazinaning kirim va chiqimlari ustidan nazorat o'rnatildi, shariat sudlari davlat ta'minotiga o'tkazildi, yangi usuldagi jadid maktablari ochilishi belgilandi.

Majlis deputatlari orasida dastlab turkman millatining vakillari yo'q edi. Keyinroq ularning talablari ham qondirildi, turkman millat vakillaridan 7 kishi majlis deputatlari tarkibiga kiritildi. Qoraqalpoqlarning vaikllari ham Majlisda o'z o'rniga ega bo'ldi. Bular albatta jadidlar rahbarligida boshlangan ozodlik va erk uchun kurashning dastlabki yutuqlari edi.

Ammo bu g'alaba uzoqqa bormadi. U bor yo'g'i 7 oy umr ko'rdi, xolos. Asfandiyorxon Rossiya muvaqqat hukumatining Xivadagi vakili general Mir Badalovga suyangan holda 1917 yil iyun oyining boshlarida jadidlar boshliq Majlisga qarshi fitna uyushtirdi. Bu paytda Bobooxun Salimov va «Yosh xivaliklar»ning boshqa yirik namoyondalari Toshkentga Sovet hukumatidan yordam so'rash uchun kelgan edilar. Xon nozirlar kengashining raisi H.Matmurodov boshliq jadidlarning 17 vakilini qamoqqa oladi. Keyinchalik ularning juda oz qismi qamoqxonadan qochishga muvaffaq bo'ldi. Qolganlari esa otib tashlandi. Jadidlar «Shariatga xiyonat qilganlikda» ayblanib ta'qib ostiga olindilar va quvg'in qilindilar.

Xiva xoni majlisga yangidan «saylov» o'tkazdi. Uning raisi qilib Ortiq Oxun saylandi. Nozirlar kengashining raisi lavozimi esa Bosh vazir deb qayta nomlandi va unga Isoqxo'ja tayinlandi.

Bu amalda o'ziga xos davlat to'ntarishi edi. Bu ishni amalga oshirishdagi xizmatlari uchun xon Mir Dalalovga 40 000 so'm pora berdi¹.

B.Salimovning boshi uchun katta miqdorda pul va'da qilindi. Uning singlisi Ullijonbiy tutib olinib, qiynab o'ldirildi. Shundan so'ng B.Salimov va boshqa jadedlar yashirin faoliyat yuritishga majbur bo'ldilar. Ularning ko'pchiligi Amudaryoning narigi tomonidan Petro Aleksandrovskdan sovet hokimiyati o'rnatilgan o'ng sohilidan boshpana topdilar.

Asfandiyorxon mamlakatda xalq noroziliklarini bostirish va jadedlarni «tartib»ga chaqirishda rus askarlaridan foydalandi. 1917 yil iyulda Rossiya muvaqqat hukumati Xiva xonligida maxsus harbiy ma'muriyat tashkil etdi. Harbiy komissar Zaytsev xonga yordam uchun jazo otryadlarini tashkil etib, shahar va tumanliklarga taqsimladi. Xalq ommasining haq-huquqlari rus askarlari tomonidan toptaldi va oyoq osti qilindi. Bu ham etmagandek 1917 yilda xonlik hududida ocharchilik avj oldi. May oyida Xiva shahrida «ochlik isyoni» ko'tarildi. Bu to'g'rida 1917 yil 27 avgustda Toshkentda chop etiladigan «Ulug' Turkiston» gazetasi quyidagilarni yozgan edi: «Hozirgi paytda Xivada dahshatli ochlik kuchaydi, mamlakat shaharlarida och qolganlarning qo'rqinchli isyoni avj oldi»²

Ana shunday og'ir bir sharoitda 1917 sentyabrida Junaidxon o'z qurolli to'dalari bilan Xivaga qaytib keladi. U 1916 yildagi qo'zg'olon davrida Afg'onistonga o'tib ketgan edi. Junaidxon xonlikda juda katta o'zgarishlar yasashga muvaffaq bo'ldi.

Junaidxon murakkab shaxs. Uning tarixda tutgan o'rni haqida turli manbalarda turlicha fikrlar mavjud. Sovetlar tarixida u «o'g'ri», «qaroqchi», va «siyosiy tovlamachi», aksilsovetviy adabiyotda esa «Turkmanlarning qahramoni» deb ko'rsatilgan.

Sovet tarixchilari voqea va hodisalarni soxtalashtirishda ustasi farang bo'lsalar, albatta aksilsovetviy muholiflar ham ulardan qolishmaydilar. Ammo nima bo'lganda ham Junaidxon va shu kabi boshqa yirik tarixiy shaxslar, ularning faoliyati haqida tarixiy haqiqat mezoni asosida to'g'ri yoritish uchun mustaqillik imkoniyat yaratdi.

Junaidxon turkmanlarning yovmid urug'idan, junaid naslidan chiqqan. Uning asl nomi G'urban Mamed (ya'ni Qurbonmamad) bo'lgan. U dastlab o'z ovulida qozi bo'lgan, miroblik qilgan. Qoraqum sahrosida u o'z yigitlari bilan bir necha savdo karvonlarini talab, «sardor» nomini ham olgan, bir necha kichik «sardor»larni o'ziga tobe qilgan va shu tariqa nom chiqargan. So'ng u o'zini Xiva taxtiga da'vogar deb e'lon qiladi. Shu bois uni yovmidlarning junaid nasli xoni- «Junaidxon» deb ataganlar. Junaidxon o'z yigitlari bilan to'g'ridan-to'g'ri Xiva xonligiga xavf solib turgan kommunistik bosqinga, ya'ni sovet hokimiyatiga qarshi bosh ko'tardi. Uning bu maqsadi na faqat Asfandiyorxonga, balki chor Rossiyasining Xivadagi barcha aksilsovetviy harbiylariga va umuman milliy mustaqillik uchun kurashayotgan kuchlarga ayni muddao edi.

---

¹ Nepesov R. Iz istorii Xorezmskoy revolyutsii, 1920-1924 gg. 1962, 81-

² O'sha joyda

Asfandiyorxon 1918 yil yanvarida Junaidxon bilan aloqa o'rnatdi va xonlikni birgalikda idora qilish hamda bolsheviklarga qarshi kurashish maqsadida Xivaga taklif qildi.

Junaidxon va uning tarafdorlari xonning oliy amaldorlari oldida eski qabila va urug'chilik asoslaridagi adovatlarini unutib, sidqidildan xizmat qilishga qasam ichdilar. Shundan so'ng Asfandiyorxon Junaidxonni «sardori karim» (qo'shinlar qo'mondoni) qilib tayinladi. Junaidxon bu bilan cheklanmay oradan sal vaqt o'tgach, 1918 yil 30 sentyabrda xon saroyiga katta o'g'li Eshixon rahbarligida harbiy qo'shinni yuboradi. Qabul marosimi vaqtida Asfandiyorxon o'ldiriladi, uning o'rniga xonning tog'asi, irodasiz Cayid Abdulla To'raxon xon deb e'lon qilinadi.

Abdullaxon nomigagina xon edi, butun hokimiyat to'laligicha Junaidxon qo'liga o'tdi.

Bu paytda Turkistonda sovet hukumati inqilob bayrog'i ostida Moskvaning to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmasi bilan Xivaga qarshi «harbiy inqilobiy» tajovuzkorlikni kuchaytirib yuborgan edi. Sovet tarixida bu «Inqilobiy tayyorgarlik» deb nomlandi. Aslida esa bu tayyorgarlik Xiva xonligini batamom bosib olish va Sovetlar mustamlakasiga aylantirishni bosh strategiyaviy maqsad qilib qo'ygan edi.

Sovetlarning Xiva xonligi mustaqilligiga xavfi kuchayadi. Shu bois Junaidxon va Qo'g'irchoq Sayid Abdullaxonning Sovet bosqiniga qarshi harbiy tayyorgarlikni kuchaytirishni tarixiy ob'ektiv zaruriyat deb qaramoq kerak. Ammo urushga tayyorgarlikning hamma og'irligi zahmatkash xalq elkasiga tushdi. Quroli yoki oti bo'lgan har bir kishi navkarlikka (askarlikka) chaqirildi, oti yoki quroli bo'lmagan har uch xonadon esa bitta otliq navkarni qurollantirib, uning barcha harajatlarini berib turishga majbur qilindi. Uch yoki undan ko'p navkar bergan xonadonlarning erlarini batraklar tekinga ishlab berishi joriy etildi. Oldingi soliqlar saqlanib qolingani holda dehqonlar qo'shimcha 1-2 tillo pul va 10-12 pud don solig'i to'lashi shart qilib qo'yildi.

Junaidxon vaqtidan foydalanish uchun 1919 yilning aprelida sovet hukumatiga sulh tuzish to'g'risida taklif kiritdi. 9 aprelda Taxtaqal'ada RSFSR bilan Xiva xonligi o'rtasida sulh shartnomasi imzolandi. Unda har ikkala tomon ham har qanday harbiy harakatni to'xtatishi, Rossiya Sovet hukumati Xiva xalqining o'z taqdirini o'zi belgilashini tan olishi; har ikki tomon bir-biriga erkin va xavfsiz suv va quruqlik orqali bordi keldi, savdo va iqtisodiy aloqalarni yaxshilashga harakat qilishi qayd etildi. Bolsheviklarning eng jozibador «millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash to'g'risida»gi shiori tashviqot-targ'ibotchilik maqsadini ko'zlar edi. Shartnomaga asosan Rossiya ana shu shior asosida Xiva xonligi xalqlarining o'z taqdirini o'zi belgilashini rasman tan oldi. Xiva xonligi Rossiya vassalligidan chiqdi. 1873 yilgi Gandimiyon shartnomasi o'z kuchini yo'qotdi. Lekin sovet hukumati va faqat Xiva xalqiga, balki umuman Rossiyaga tobe bo'lgan barcha mamlakatlar xalqlariga ham o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini amalda bermadi. Aksincha bu xalqlar o'z taqdirini o'zlarini «inqilobiy yo'l» bilan hal qilsin, degan vaj-karson bahonada bu davlatlarning ichki ishlariga aralashdi, qurolli harbiy yurishlar qildi va ularni bosib oldi. Xuddi ana shu yo'l Xiva xonligida ham qo'llanildi:

Birinchidan, bosqinchilik va mustamlakachilikdan iborat bosh maqsad «inqilob» pardasi bilan niqoblendi, targ'ibot va tashviqot ishlari kuchaytirildi. Bolshevoylar o'zlarining asl maqsadlari Xivada davlat to'ntarishi yasashdan iborat bo'lsa-da, uni «xalq inqilobi» nomi bilan niqobladilar.

Ikkinchidan, bolsheviklar millatlar, urug'lar va tabaqalararo kelishmovchilik va nizolardan ustalik bilan foydalandilar. Ular o'rtasida qurolli to'qnashuvlarni keltirib chiqardilar, bunday to'qnashuv va qarama qarshiliklarga sinfiy kurash va inqilobiy harakat tusini berdilar. Aslida esa, butun Turkistonda bo'lganidek, xususan Xiva xonligida sinflar ham, sinfiy kurash ham bo'lmagan Xiva xonligi tipik agrar mamlakat edi. U tashqariga (asosan Rossiyaga) paxta chiqarar edi, xolos. Ana shu ob'ektiv ijtimoiy-iqtisodiy sharoit va siyosiy tarixiy borliqqa qarama-qarshi o'laroq rus bolsheviklari Xiva xonligida «qo'lbola proletar inqilob»ni tayyorlash uchun barcha jirkanch, noqonuniy, nodemokratik va nohalqchil hatti-harakatlarni ishga soldilar. Ular turli nayranglar bilan taraqqiyparvar jadidlar va oddiy mehnatkash xalqdan «inqilobchilar» yasadilar.

Ana shu nuqtai nazardan qaraganda «Taxtaqal'a sulhi» Xiva xonligi uchun o'ziga xos tuzoq rolini o'ynadi. Chunki bu sulh Xiva xalqiga o'z taqdirini o'zi belgilashini rasman e'lon qilishi bilan uni chalg'itdi va Sovet hukumatining go'yo tinchliksevar bo'lganligini soxtakorlik bilan ko'rsatib xalq ongini zaharladi. Bu sulh uchun to'plab olish va nafasni rostdash uchun Sovet niqobidagi bosqinchilarga juda zarur edi. 1917 yil dekabr va 1918 yil yanvarida Sovetlar Amudaryoning quyi oqimi va o'ng qirg'og'idagi To'rtko'l (Pet Aleksandrovsk), Nukus, Chimboy, Qizil Arvot, Bayram Ali, Tejen, Krasnovodsk, Kazanjikda o'z hokimiyatlarini o'rnatdilar. 3 dekabrda Ashxobodda Kaspiyorti viloyati xalq komissarlari kengashi tashkil topdi. Chunki, bu hududlarda ruslar boshqa joylardagiga nisbatan ko'pchilikni tashkil etar edi. Kommunistlar o'zlarining razil maqsadlarini amalga oshirishi uchun To'rtko'l shahrini «Inqilob markazi»ga aylantirdilar. To'rtko'l siyosiy va strategik jihatdan juda qulay molik ahamiyatga ega joy edi. Shu boisdan ham RSFSR va uning O'rta osiyodagi asosiy tayanchi-Turkiston Xalq komissarlari Kengashi bu shaharga katta e'tibor berdilar. Bu erga zudlik bilan Kaspiy orti frontidan bir necha harbiy bo'limlar tashlandi. Ular mahfiy ravishda xonlikning ichkarisi-Xiva va boshqa shahar va tumanlarga doimiy ravishda o'z «inqilobchi»larini-josuslarini yuborar edilar. Kommunistik ig'vo tashviqotga aldanib Qalandar Odinaev, Bozorboy Suyarqulov, Shallazatdin Faxretdinov va boshqalar bolshevoylar firqasi safiga kirdilar va targ'ibot-tashviqot ishlarini olib bordilar.

Sovet hukumati va kompartiyaning Turkistonda cheklanmagan ma'muriy va firqaviy vakolatga ega bo'lgan «Turkkomissiya», «Turkbyuro» kabi tashkilotlari xonga qarshi undan jabrlangan alamzadalardan firqa tashkil etish, turli xil guruhdagi qo'porouvchilarni tayyorlash, zamonaviy harbiy texnika bilan qurollangan Qizil askarlar sonini ko'paytirish uchun kuch va mablag'larni ayamadi.

Rus sotsial-demokratik firqalari, ayniqsa bolsheviklar o'zlarining asosiy diqqat-e'tiborlarini Xivaga qaratdilar. Jadidlarning yirik namoyondalaridan Jumaniyoz Sultonmurodov 10-15 kishidan iborat «Yosh xivaliklar»ning To'rtko'l qo'mitasi

(komiteti)ni tashkil etdi. 1919 yilning boshida bu tashkilot (firqa) a'zolarining soni 600 ga etdi, 200 kishilik o'z harbiy qismiga ham ega bo'ldi»¹.

Asli jadidlardan bo'lgan bu «Yosh xivaliklar»ning dasturiy talablari ham 180 gradus farq bilan buyuk rus millatchiligi va mustamlakachiligi foydasiga o'zgardi. Agar ilgari ular Xivada xonning mutloq monarxiyasini konstitutsiyaviy monarxiya bilan almashtirish, Xivaning mustaqilligi va xususiy mulkchilikni saqlab qolish uchun kurashgan bo'lsalar, ularning yangi dasturida bu talablarning aksi qayd etiladi. Jumladan unda xon hokimiyatini ag'darib tashlab Xivani Rossiya Sovet federativ Respublikasiga butunlay birlashtirish g'oyasi bosh maqsad qilib qo'yildi.

Xullas, «Yosh xivaliklar»ning bolsheviklar ta'sirida inqilobiy lashuv jarayoni kuchayadi. Bu ularning quyidagi amaliy dasturida o'z aksini topadi:

Mustabid xon hokimiyatini tugatish.

Xiva mulklarini (erlarini-mualliflar) Turkiston bilan birlashtirib, ularni Rossiya Sovet Respublikasi tarkibiga kiritish;

Xiva xoni shahzodalari, beklari va vazirlariga tegishli mulklar qanday bo'lishidan qat'iy nazar musodara qilinishi.

Yirik pomeschchik (dehqon)larning erlarini kambag'allarga tortib olib berish.

Vaqf mulklardan keladigan daromadlarning hammasini machitlarga sarflash;

Xivaning hamma joyida bolalarni tekin o'qitadigan maktablar ochish.

Xivaning shahar va aholi yashaydigan joylarida tekin tibbiy yordam beradigan kasalxona va davolash xonalarini tashkil etish.

Xiva xoni tomonidan tortib olingan er va boyliklarni kambag'al aholiga qaytarish.

Yo'llarni yaxshilash va ko'priklar qurilishiga kirishish.

Majburiy mehnat turlarining hammasini bekor qilish.

Xon hukmronligini tugatib yuqorida ko'rsatilgan tadbirlarni hayotga tadbiq eta oladigan xalq hokimiyatini tashkil etish, sovet hokimiyatining dushmanlari bilan shafqatsiz kurash olib borish² kabilar.

So'zsiz suratda «Yosh xivaliklar»ning «inqilobiy dastur»ni amalga oshirishdan Rossiya sovet hukumati va kommunistik firqa manfaatdor edi. sovetlar o'zlarining qora niyatli maqsadlarini amalga oshirishda har doim «baynalmilal burch» deb atalmish g'oya pardasiga yashirindilar. Buning uchun ular o'zlarini mahalliy xalqni xon, beklar, boy va feodallar zulmidan ozod bo'lishda «yordam» beruvchilar qilib ko'rsatib amalda «harbiy inqilobiy» harakatni kuchaytiradilar.

Bu borada ular «Yosh xivaliklar»ning islohotchi tashkilotini kompartiyaga aylantirish va mahalliy «inqilobchi»larni ko'paytirish zarur deb hisobladilar. Shuning uchun To'rtko'ldagi g'ayrimusulmon kommunistik firqa qoshida «Yosh xivaliklar bo'limi» tashkil etildi. 1919 yilning o'rtalarida bu kommunistik guruh Turkiston va Rossiya kompartiyalari Markaziy qo'mitalariga murojaat qilib, Rossiya kommunistik firqasi tarkibiga kirish uchun ruhsat so'radi. Shu yil 15 iyulda kompartiyaning

¹ Sadikov A.S. Rossiya i Xiva v kontse XIX – nachale-XX veka. Tashkent., Fan, 1972, 199-bet

² Sadikov A.S. Rossiya i Xiva v kontse XIX –XX veka, 119-120-betlar

To'rtko'l qo'mitasi va «Yosh xivaliklar» inqilobiy qo'mitasining birlashgan yig'ilishi bo'ldi. Unda qabul qilingan maxsus qarorda qo'mita a'zosi bo'lish uchun faqat Rossiya kompartiyasi safida bo'lish shart qilib qo'yildi. Shundan ham ma'lumki, hamma ish, ya'ni xon hokimiyatini ag'darish markaz chizgan chiziq asosida amalga oshirilishi kerak edi. Boshqa yo'ldan borish mumkin emas edi.

Sovetlar davrida yozilgan manbalarda 1919 yilning kuzi va oxirlariga kelib Xivada «inqilobiy harakat» yangi bosqichga ko'tarildi, «inqilobiy vaziyat etildi», «Xivada inqilob boshlandi», deb rus kommunistik bosqini teskari talqin qilindi. Bu sovet tarixchiligiga xos soxtakorlik edi, albatta. Xivada bundan oldin va keyin ham inqilob u yoqda tursin hatto, uning sharpasi ham bo'lgan emas. To'g'ri, bu davrda xalq ommasining xon zulmidan noroziligi kuchaygan edi, sovet hokimiyati va kompartiyaning bosqinchilik harakati hamda mustamlakachilik siyosatiga qarshi ozodlik kurashi boshlangan edi. Bu harakatlar sovet tarixchiligida «xalq inqilobi» deb ko'rsatildi. Har ikki tomon ham shu paytgacha oshkora va yashirin suratda bir biriga qarshi qurollandi, harbiy kuch to'pladi, targ'ibot-tashviqot ishlarini olib bordi. Nihoyat bu harakatlar sovet hukumati bilan xonlik o'rtasida o'zaro harbiy to'qnashuv boshlanishiga olib keldi. Bu urush rus sovet hukumati tomonidan bosqinchilik urushi, Xiva hukmdori Junaidxon tomonidan esa mustaqillik uchun, istiqlol uchun urush bo'ldi.

2-§. Qizil armiya kuchlari tomonidan Xivaning bosib olinishi va unga qarshi xalq harakatlari, qizil armiya beboshliklari.

1919 yilning oxirlariga kelib Sovetlar hukumati Xiva xonligini bosib olish bo'yicha amalga oshirgan tayyorgarlik ishlari nihoyasiga etdi. Bolshevoylar har doim bo'lganidek Xivani bosib olish jarayonida tub erli aholi o'rtasida birlik va hamjihatlikning yo'qligidan, qabila va urug'lar o'rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshiliklardan foydalandilar. Bu o'rinda xususan Junaidxonga qarshi bo'lgan turkman urug' boshliqlari Qo'shmamedxon, G'ulomalixon va Yaxshigeldilarning aldanib 1919 yil noyabrda bolsheviklar tomoniga o'tishlari xarakterlidir. Xiva xonligi hududlarini bosib olish Moskva va Toshkentdagi Sovetlar hukumati tayyorlagan dastur asosida amalga oshirilganligini tasdiqlovchi hujjatlar juda ko'p. Jumladan ana shunday hujjatlardan bittasi TKP O'lka Musulmonlari Byurosi vakili Hasanovning telegrammasidir. U 4 noyabrda 4 nomga: Tashqi Ishlar Komissarligi, TKP O'lka musulmonlari Byurosi, Turkiston MIK va Turkiston Respublikasi Inqilobiy Harbiy Kengashiga Xivada «inqilob» boshlandi, deb telegramma jo'natdi. Ana shu telegrammaning mazmunidan Xivada «boshlangan inqilob»ning asl mohiyati ochiq-oydin ko'zga tashlanadi. Unda quyidagilarni o'qiymiz: «Zo'r berib olib borilgan targ'ibot-tashviqotimizdan keyin, Xiva proletariati Junaidxonga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Hamma joyda janglar bormoqda. Bizga vakil kelib, yordam so'rab turibdi. Vaziyat jiddiy. Fursatni boy bersak, yutqazib qo'yishimiz mumkin, olti oylik ishimiz barbod bo'ladi».

Bu telegrammaga javoban Turkiston Respublikasi Harbiy Inqilobiy Kengashi 1919 yil 22 dekabrda zudlik bilan qaror qabul qildi. Mazkur qarorga asosan qizil

askarlardan ikkita otryad tuzilib Xiva xonligiga ikki tomondan tashlandi. Janubiy otryadga Shcherbakov, Shimoliy otryadga Shaydakov qo'mondonlik qildi. 23 dekabrda Turkiston Respublikasi Inqilobiy Harbiy Kengashi Xiva-Amudaryo bo'limi muxtor vakili G.B.Skalovning «Junaidxonning zulmidan ozod bo'lishda Xiva mehnatkashlariga yordam berish» to'g'risida buyrug'i chiqdi. Bunday yordamni amalga oshirish Shcherbakov va Shaydakovlar qo'mondonligidagi qizil askarlar kuchlariga topshirildi. Ammo amalda Xiva xonligiga qarshi harbiy harakatlar bu buyruqdan ilgariroq 22 dekabrda boshlangan edi.

Shu kuni Qizil askarlar Amudaryo bo'limida qo'zg'olon kazak otryadlarini tormor keltirib Amudaryodan o'tdi va Xiva xonligi erlariga yovuzlarcha bostirib kirdi. Shimoliy otryad qo'shinlari Janub yo'nalishi bo'yicha urush harakatlarini davom ettirib xonlikning asosiy yirik markazlarini egallab bordi. 29 dekabrda Xo'jayli, 9 yanvarda Ko'hna Urganch, Omonqal'a, 14 yanvarda Porsu, 16 yanvarda Ilolli, 18 yanvarda Toshhovuz bosib olindi. 20 yanvarga kelib G'ozibod va Badirkent egallandi. Janubiy otryad esa 24 dekabrda Amudaryoni kechib o'tdi va u ham bosqinchilik harakatlarini boshlab yubordi. Bu otryad qo'shinlari siquvi ostida Junaidxon lashkarlari G'ozibod va Paxtaqal'a tomon chekindilar. Bu erda qattiq jang bo'ldi. Junaidxon mazkur jangda o'zining 400 ga yaqin jangchilarini yo'qotdi¹

U Qoraqumga qochib o'tishga majbur bo'ldi. Qizil armiya xonlik poytaxtini egalladi. Asosiy hukmronlik Junaidxon qo'lida bo'lsa ham, Sayyid Abdullaxon Xivaning rasmiy xoni edi. U hali Xivaga bosqinchilar kirmasidan oldinoq Qizil armiyaning bosh qo'mondoniga vakil yuborib, urushni to'xtatishni talab etdi va 2 fevralda xonlikdan voz kechdi. Qizil armiya xonlik poytaxti Xivani hech qanday qarshiliksiz egalladi. «Yosh xivaliklar»ning Toshkent va Chorjo'y qo'mitalari Xivaga hokimiyat bosib olinganidan ancha keyin keldilar. Xiva inqilobiy qo'mitasi hatto «Yosh xivaliklar»ning Toshkent tashkiloti raisi Polvonxo'ja Yusupovni maxsus chaqirib oldi.

RSFSR Markaz Ijroqo'mi va Rossiya kompartiyasi markaziy qo'mitasining Turkiston komissiyasi va Turkiston inqilobiy harbiy kengashining maxsus vakili G.B.Skalov Muvaqqat hukumatni tuzdi. Uning yozishicha, bu hukumat tarkibiga kirgan a'zolari Sayid Abdullaxon taklif etgan. Shundan so'ng Muvaqqat hukumat tarkibiga mulla Jumaniyoz Sultonmurodov («Yosh ximvaliklar»ning To'rtko'l Qo'mitasi raisi), Muhammadjonbiy, Bobo Oxun Salimov, Jaloloxun, Mulla Abdulxayd qori, Turkmanlardan Mulla O'roz va Mulla Navro'zlar kirgan².

Birinchi kundan boshlab Xivada Rossiya hukumati, kompartiya va uning Turkkomissiyasi hamda Turkfront harbiy kengashi a'zolari G.I.Broyda, A.Izmaylov, G.B.Skalov va boshqalar hukmronlik qila boshladilar. V.I.Lenin boshliq bolsheviklar Sankt-Peterburgda davlat to'ntarishi yasab sovet hukmronligini o'rnatish uchun qanday noqonuniy va harbiy to'ntarishni amalga oshirgan bo'lsalar, Xivada ham aynan shu ishlar takrorlandi. Mahalliy o'ziga xos sharoit, tarixiy an'ana va urf-odat,

¹ O'zbekiston SSR tarixi. To'rt tomlik. 2-tom, T.: Fan, 1971, 275-bet

² O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. . .120-bet

xalqning xohish-irodasi umuman e'tiborga ham olinmadi. Xonlikda bosh vazir lavozimida ishlagan Davlatmurod Tozamahrash otib tashlandi, hukumatning boshqa a'zolari qamoqqa olindi.

Xalq harakatlari.

Qizil askarlarning beboshliklari. 1920 yil 27-30 aprelda Xiva shahrida «xalq» vakillarining Butunxorazm I Qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Xorazm «xalq» Sovet Respublikasi tuzilganligi e'lon qilindi va uning muvaqqat konstitutsiyasi qabul etildi. Qurultoyda respublika hukumati-Xalq Nozirlari Soveti tuzildi. Hukumat raisi etib Polvonxoji Yusupov, rais muovinligiga Bobooxun Salimov (Asfandiyorxon qoshidagi majlis raisi), va o'n besh nozir (vazir) saylandi. Bu saylanganlarning o'ntasi «Yosh xivaliklar»ning vakillari edilar. Ular o'z faoliyatlarida hukumatni mahalliy sharoit, shariat va mustaqillik asosida boshqarishga, milliy manfaatni himoya qilishga harakat qildilar. Bu esa rus sovet hukumati va firqasining Turkiston va Xivadagi vakillariga yoqmad. Shu boisdan ham «Yosh xivaliklar» hukmronligi ham uzoqqa bormadi. U bor yo'g'i o'n ikki oy umr ko'rdi. Markaz va mahalliy kommunistlarning taz'yiqi bilan 1921 yil 21 fevralda II Butunxorazm qurultoyini chaqiruvchi markaziy saylov komissiyasi tuzildi.

II. Yusupov boshliq hukumat esa uni tarqatib yubordi, saylovoldi targ'ibotini ma'n etdi, hukumat qaroriga qarshi bo'lganlarni qamoqqa oldi. Chunki sovetlarning so'zi bilan amaliy ishlari to'g'ri kelmayotgan edi. Gap shundaki, markaziy rus sovet hukumati 1920 yil 13 sentyabrda Xorazm xalq Sovet Respublikasi bilan ittifoq shartnomasini tuzdi. Unda RSFSR XX ShRning to'la mustaqilligini rasman tan oldi. Eski Chor Rossiyasi bilan tuzilgan barcha shartnomalar tengsizlik asosiga qurilgan shartnomalar sifatida bekor qilindi. Shu sabab Moskvada Bobooxun Salimov boshliq Xorazm vakillari «katta izzat va ikrom va hurmat bilan» kutib olindi. Xorazm vakillari uch oydan so'ng yurtlariga qaytib keldilar. Delegatsiya a'zolarini hatto «dohiy» Leninning o'zi qabul qilgan, bundan keyin Xorazm xalqi o'z taqdirini o'zi belgilaydi, bu «inqilobiy g'alaba»dir, «Men sizlarni bunday g'alaba bilan tabriklayman», deb aytgan. Ammo sovet hukumati ikkinchi tomondan amalda «Yosh xivaliklar» boshliq Xorazm sovet xalq hukumatiga zarracha bo'lsada mustaqil ishlashga imkon bermadi. Ustiga ustak kun sayin kommunistik taz'yiq va bosim tobora ortib bordi.

«Yosh xivaliklar» hukumati tez orada o'zlarining aldanganliklari va bolsheviklarning dahshatli qarmog'iga tushganliklarini anglab etdilar. Bu hol «Yosh xivaliklar»ning milliy his, g'urur va ongining yanada o'sishiga sabab bo'ldi. Natijada ular rus kommunistik bosqiniga qarshi milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashga otlandilar. «Yosh xivaliklar» zimdan sovet hokimiyati va bosqinchi kommunistlarga qarshi istiqlol uchun oyoqqa turgan kuchlarga yordam berdilar. Bu kurashni butun Xorazm xalqi qo'llab-quvvatladi. Islom dini ulamolari va xalq vakillaridan katta bir guruh jamoasi hukumat nomiga ariza yozib, Xivada kompartiyani ta'qiqlash va hamma kommunistlarni mamlakatdan haydab chiqarishni talab qildilar. 1920 yil 26 iyun, 8-9 iyulda Xivada xalq ommasining norozilik mitinglari bo'lib o'tdi¹. Miting

¹ Nepesov R. Ko'rsatilgan asar, 209-bet

qatnashchilari Xorazmda kommunist-xudosizlar yurg'izayotgan siyosatdan norozi ekanliklarini izhor etdilar.

Markaziy rus sovet hukumati va firqasining Xorazmga yashirincha yuborgan ayg'oqchilari mahalliy milliy hukumatga qarshi har xil qo'poruvchilik, ayg'oqchilikdan iborat targ'ibot-tashviqot ishlarini kuchaytirdilar. Nihoyat 1921 yil 10 martda kommunistik ayg'oqchi va missonerlar, mahalliy sotqinlar yordamida Xiva qizil askarlari garnizoni, Turkman qizil eskadroni jangchilari, «ko'ngilli» o'zbek militsionerlari, jami bo'lib 5000 dan ortiq «inqilobchi»larni Xiva ko'chalariga olib chiqishga muvaffaq bo'ldilar. Maxsus harbiy bo'linma Xorazm hukumatining bir necha vazirlarini qamoqqa oldi. Polvonxoji Yusupov va «Yosh xivaliklar»ning boshqa rahbarlari harbiy isyon arafasida kechasi Xivadan qochib ketishga muvaffaq bo'ldilar. Isyonchilar ana shu tariqa davlat to'ntarishni amalga oshirdilar. Harbiy inqilobiy qo'mita tuzildi va hokimiyat uning ixtiyoriga topshirildi. Bu Sovetlar hukumati va kommunistik firqaning navbatdagi ayyorligi va ustasi farang qo'porovchilik siyosatining klassik ko'rinishi edi.

Xiva xonligi hududida aksilinqilobiy kuchlarga zarba berish bahonasida mahalliy xalqni yoppasiga qirg'in qilish va ommaviy genotsid qilish amalga oshirildi.

Sovetlarning Xorazmda amalga oshirgan qirg'inbarot va hunrezliklari bir-biridan dahshatlidir. O'z vaqtida Junaidxonni tor-mor keltirishda G'ulom Alixon va Qo'shmamedxonlardan sovetlar ustalik bilan foydalanganliklarini yuqorida ta'kidlandi.

Ammo keyinchalik G'ulom Ali va Qo'shmamedga sovetlarga qarshi davlat to'ntarishi tayyorlanyapti degan ig'vo ishlab chiqildi va har ikkalasini yo'q qilishga qaror qilindi. Xivadagi sovet hokimiyati kuchlari o'zaro mahfiy kelishilgan holda G'ulom Ali va Qo'shmamedni yigitlari bilan tezda Xivaga etib kelishini buyurdilar. Chunki, bu erda Buxoroga qarshi yurish masalasi muhokama qilinajagini xabar qilishadi. G'ulom Ali va Qo'shmamed hech ikkilanmay va xavfsiramay Xivaga etib kelishdi. Yarim kechada Qizil Armiya kuchlari G'ulom Ali va Qo'shmamed va ularning yigitlariga kutilmaganda qo'qqisdan hujum qildilar va quolsizlantirdilar. Bir necha soatdan so'ng Qo'shmamed va uning yigitlari qilichdan o'tkazildi. G'ulom Ali esa qochib qoldi. Jazo otryadi G'ulom Alining orqasidan quvdi. Yo'l-yo'lakay barcha qishloqlar va ovullar er bilan yakson qilindi. Bu voqeadan xabar topgan yovmud turkmanlari hech narsaga qaramasdan mol-mulklarini tashlab chor atrofga tum-taraqay qocha boshladilar, ularning ko'plari Kaspiy dengizigacha bir necha ming chaqirim yo'llarni bosib Eron tomonga o'tib ketdilar va boshpana topdilar.

Qizil Armiya kuchlari Xorazmda yangi tartib-qoidalarni o'rnatish chog'ida shunday yaramas noinsoniy ishlarni amalga oshirganlarki, bu har qanday sof vijdonli kishining nafratini uyg'otmasligi mumkin emas. Buni biz G.I.Broydaning ilmiy merosi orqali ochiq-oydin ko'rishimiz va undan tegishli xulosa chiqarishimiz mumkin. Qonuniy savol tug'iladi. G.I.Broydaning o'zi kim? Marhamat tanishing. Broyda 1883 yilda Vilnoda tug'ilgan. Yurist. 1909 yildan boshlab Toshkentda oqlovchi yordamchisi bo'lib ishlagan. 1912 yili Toshkent temiryo'lchilari o'rtasida inqilobiy g'oyalarni yoygani uchun Pishpek (Bishkek)ga surgun qilinadi. 1917 yil fevral inqilobidan keyin Broyda qisqa muddat askar deputatlari Toshkent soveti rahbarligi

ostida ishchi va askar deputatlari o'lkaga kengashiga a'zo bo'lib kiradi. So'ng Moskvaga ketib, leninizmning milliy siyosati nazariy asoslarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. 1918 yili Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining Moskvadagi muxtor vakili, Sharqiy Ijroiya Qo'mitasining Moskvadagi muxtor vakili, Sharqiy Frontdagi I-IV armiyalarning siyosiy komissari bo'lib ishlaydi. So'ng 1920 yili avgustigacha RSFSR Xalq Komissarlari Kengashi va Butunittifoq Markaziy Ijroiya Qo'mitasining Turkkomissiyasida xizmat qiladi, keyingi yillarda bir qator rahbarlik lavozimlarda ishlagan. 1941 yilda trotskiychilikda ayblanib, qamoqqa olingan. 1955 yilda oqlangan.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarix institutining tarixshunoslik, manba'shunoslik va arxeografiya bo'limi mudiri, tarix fanlari nomzodi Valeriy German, G.I.Broyda faoliyatini chuqur o'rganib qimmatli dalillarni berdi.

1920 yil 10 fevralda Turkkomissiya yigilishida Broyda bunday degan edi: «O'zimiz qilayotgan tartibsizliklarni (Xorazmdagi tartibsizliklar-mualliflar) tushunib etolmayapman, komissiyaning xar bir a'zosi mustaqil ish yuritmayapti, nazarimda Skalov(RSFSR XKK va BMIK komissiyasining Turkiston ishlari hamda TASSR Harbiy Inqilobiy kengashi Xiva-Amudaryo bo'limi muxtor vakili- mualliflar)ning bunday ishga qo'l urishiga kidir yo'l-yo'riq bergan. (Unda ko'rsatmani Eliava va Kuybishev imzosi bilan Turkiston harbiy Inqilobiy Kengashi bergan-mualliflar). Men esa butunlay boshqacha ko'rsatma bergan edim, harbiy guruxlarimiz Xiva ishlariga aralashsa qanday murakkabliklar kelib chiqishini eslatgandim»¹.

Darxaqiqat Xivada vaziyat keskinlashdi. Amudaryo bo'limi xabarlarini xatoga yo'l qo'ymasligi, RSFSRning ojiz davlatlarga bo'lgan munosabatidagi mezonlar buzilmasligining oldini olish uchun BMIK komissiyasi Broydani muxtor vakil etib tayinlaydi.

1920 yil 29 martda Broyda boshchiligida 150ga yaqin kishi Petroaleksandrovska (hozirgi To'rtko'l) keladi. Missiya a'zolari mavjud vaziyatni o'rganar ekan, jiddiy suiste'moliklar va xatoliklarga yo'l qo'yilganligini aniqlaydi. Harbiy tribunal raisi I.R. Fronshteynning Toshkentga yozgan maktubida shunday jummalarni o'qiymiz: «Biz bu erda ko'rgan narsalar shunchalik dahshatliki, bunaqasini hech qaerda ko'rmaganmiz. Oshkora harbiy talon-tarojliklar uyushtirilgan, qo'lga tushgan narsalarni shtab rahbarlari o'zlariga ko'proq ulush olib qolib, qolganini taqsimlashgan. Xotinlarni olib ketishgan, ularni asira sifatida saqlab, Petroaleksandrovska va Xiva bozorlarida kim oshdi savdosida sotishgan. Xiva saroylari yakson etilgan. Qizil Armiya askarlari oldidan chiqqan odamni otib tashlay bergan. Skalov bularning boshida turadi va u jinoyatkorona loqaydligi uchun aybdordir»². BMIK komissiya a'zosi Shokirov 1920 yil 4 aprelida Toshkentga yozgan xatida xabar berishicha, Skalov tomonidan tashkil etilgan Muvaqqat hukumat bu erdagi talon-tarojchi qismlarning harbiy buyruqchisi vazifasini bajargan, ular aholi mulkini ochiqchasiga talab, qo'lga tushgan o'ljalarni o'zaro baham ko'rganlar. Amudaryo bo'yidagi mustamlakachi gazandalar guruhi ayollarni ochiqchasiga sotish bilan keng shugullangan. Ayrim qizil askarlarga, mana

¹ «Sharq Yulduzi», 1991, №3, 178-bet

² O'sha manba

buni otasiz, degan ko'rsatmalar berilgan. Skadovning o'zi Xiva harbiy noziri Sardorboyni o'tb o'ldirgan. Broyda 1920 yil 6 mayda bo'lib o'tgan Turkiston RKP Qo'mitasining yalpi majlisida so'zlagan nutqida Xorazmda yoppasiga ochlik hukm surayotganligi, mehnatkash xalq ahvoli bilan hech kim qiziqmaganligini qayd etadi. Aksincha bu erda joylashgan Qizil askarlar xaqni yoppasiga qirgin qilish, o'girlik va axloqiy buzuvq ishlarni amalga oshirganlar. Bu ishlarga Qizil Armiya bosh shtabining o'zi boshchilik qilgan. Kimni-kim otishini askarlar shtabda o'zaro kelishib olganlar. Bir qizil askar 600 xonadonni o'g'irlab, vayron qilganligi aniqlangan. Yo'l-yo'lakay kim duch kelsa ota borganlar, Qizil askarlar 7 yoshli qizlarni zo'rlaganlar, deydi Broyda.¹ Ana shulardan kelib chiqib, Broyda Skalovchilik, kolesovchilik-boshqa mamalakatlar mehnatkashlari-ning ijodiy kuchiga ishonmaslik oqibati, deb baho beradi. Ushbu masalada Broyda Turkkomissiyaning rahbarlari bilan kelisha olmay qoladi. Natijada uni Toshkentga chaqirib olishadi. Broydani o'rniga esa Xorazmda amalga oshirilgan barcha ifloslik va jinoiy ishlarning ilhomchisi va tashkilotchisi Skalov tayinlandi. Ana shu birgina asosli dalilning o'zi ham o'lkamizda amalga oshirilgan qirg'in va terror, ahloqiy buzuvqilik va buyuk davlatchilik siyosatining tepasida kimlar turganligini ochiq oydin ko'rsatadi.

Buni shu narsadan ham bilish mumkinki, 1920 yil 6 maydagi majlisda Broyda nutqini tinglagan V.Kuybishev unga befarq va sovuq munosabatda bo'lgan. Uning fikriga ko'ra Broyda masalani «chigallashtirib» yuborgan ekan².

M.V.Frunze bo'lsa 1920 yil 14 aprelda V.I.Leninga «Turkistondagi ahvol to'g'risida» yozgan xatida «Markaziy Qo'mita Broydani Turkistonga yuborib juda katta xatolikka yo'l qo'ygan», faoliyatning barcha sohasida men uni Turkkomissiyaning johil dohiysi deb hisoblayman; shaxsiy hayotda esa-bu oddiy qo'poruvchilar»³, deydi. Bu so'zlarga izoh ortiqchadir.

RSFSRning Muxtor vakili M.Safonovning buyrug'i bilan 1921 yil 6 mart kuni yosh xivaliklar hukumatiga qarshi ommaviy mitinglar o'tkazildi. Mitingda qizil armiya siyosiy boshqarmasi-ning talabi bilan yosh xivaliklar hukumatini ag'darish haqida qaror qabul qilindi. Qurollangan harbiy qismlar hukumat uyiga bostirib kirib, hukumat rahbarlarini hibsga oldilar. Polvonniyoz Yusupov yashirinishga ulgurdi. Qizil askarlar qo'lga tushmay qolgan nozirlar esa Junaidxonga qo'shildilar. Qonuniy saylangan yosh xivaliklar hukumati ag'darildi⁴.

Bu dahshatli qirg'inlar va qonxo'rlikning hammasi Xorazmda sovetlar mustamlakachilik va qullik tizimini o'rnatish maqsadlarini ko'zlab amalga oshirildi. Ana shu razil maqsadni amalga oshirishning navbatdagi bosqichi 1921 yil 15-23 mayda chaqirilgan Butun xorazm Sovetlarining II qurultoyi bo'ldi. Qurultoyda 230 vakil qatnashdi. Shundan 50 vakil turkman xalqi vakillari edilar⁵. Mamlakatimizda amalga oshirilgan mislsiz qirg'inlar va dahshatlarning g'oyaviy ilhomchilari va

¹ O`zR PDA 57-fond, 1-ro`yxat, 32-ish, 72-73-varoqlar

² O`sha manba

³ RISST DA, 461-fond, 31925-ish, Avtograf; Istoriofraficheskiy arxiv, 1958, 3-son

⁴ O`zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O`zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. .218-bet

⁵ «Jizn natsioanlnosti», 1923E, I con. 187-bet.

tashkilotchilari V.I.Lenin va I.Stalinni «inqilob» dohiylari sifatida qurultoyining faxriy rayosatiga sayladilar. Qurultoy ishi Moskva va Toshkentda tayyorlanayotgan va ishlab chiqilgan dastur asosida o'tdi. Vaqf mulklari tugatildi; sanoatni umumxalq mulkiga aylantirish; paxta ekiladigan maydonlarni kengaytirish; Xorazm Sovet xalq respublikasining o'zgartirilgan Yangi Konstitutsiyasini qabul qilish; RSFSR bilan Xorazm Sovet Respublikasi o'rtasidagi ittifoqchilik shartnomasi va harbiy-siyosiy bitimni ratifikatsiya qilish kabi masalalar qurultoy kun tartibidagi asosiy masalalar bo'ldi. Qurultoyda hukumatning yangi tarkibi saylandi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi etib Ota Maxsum Muhammad Rahimov (sobiq qozi kalonning o'g'li), Harbiy nozirlikka jadid Javobbergan Qo'chqorov (laqabi Jabbor Sori) Xalq Nozirlari Kengashining raisi lavozimiga Abdulla Xo'ja (Fayzulla Xo'janing ukasi, Buxoro amirining jiyani) saylandilar. Xullas yangi saylangan hukumat a'zolarining deyarlik hammasi boy-badavlat, o'qimishli ziyolilar va jadidlarning vakillari edilar. Shu boisdan ham ular xalq va millat manfaatlariga befarq qaramadilar, hukumat va firqa tarkibidan nihoyatda ehtiyotlik va ziyraklik bilan rusparast unsurlarni sekin-astalik bilan surib chiqarish yo'lini tutdilar, ularning o'rniga millatparast o'z maslakdoshlarini qo'yaboshladilar. Ana shu sababga ko'ra Sovetlar davrida yaratilgan tarixiy-ilmiy va badiiy asarlarda Xorazmning ikkinchi xalq hukumati «boy-feodal» va «aksilinqilobiy» hukumat sifatida ta'riflandi. Shu bois Ota Maxsus Muhammad Rahimov hukumatining ham uzoq umr ko'rishi amri mahol edi. U bor-yo'g'i bir yilu sakkiz oy umr ko'rdi, xolos. 1922 yil noyabr oyida bolshevoylar mahalliy sotqinlar va aldanganlar yordamida Xorazmda ikkinchi marta davlat to'ntarishini amalga oshirdilar. Hukumat a'zolaridan bir guruhi qamoqqa olindi. Ota Maxsum, J.Qo'chqorov va boshqalar zo'rg'a qochishga ulgurdilar va Junaidxon boshchiligida harakat qilayotgan milliy-ozodlik kuchlariga borib qo'shildilar. Bu davrga kelib Sovetlar va Kompartiyadan xalq ommasining hafsalasi pir bo'lib, borgan sari ularning noroziligi kuchayib bordi. Vaziyatga to'g'ri baho bergan Junaidxon Xorazm istiqloqlilik harakatining yirik sarkori sifatida «revkom» deb nomlanmish bosqinchi tashkilotdan qamoqqa olinganlarni tezda ozod qilishni qat'iy talab qildi.

Xorazmdagi ikkinchi davlat to'ntarishi xalq manfaatlariga zid bo'ldi. Mahalliy xalqning haq-huquqi paymol qilindi. Bu rus kommunistik zo'ravonligining aynan o'zi edi. Shunga qaramay, sovet tarixida u «inqilobiy ish» deb ko'rsatildi. Xalq ommasining sovet hukumati va kompartiyaga nisbatan nafratini yanada oshirdi. Shu bilan birga u butun musulmon milliy-ozodlik va rus aksilsovetviy demokratik kuchlarning birlashishi va mustahkamlanishiga yangi turtki bo'ldi.

Junaidxonning yigitlari 1921-1922 yillarda birdan 1000 otliqqa ko'paydi. Xalq Junaidxon jasoratini qo'llab-quvvatladi va unga sodiqligini izhor etdi. «Yosh xivaliklar» hukumati va undan keyingi Ota Maxsum hukumati rahbarlari ham sovet hokimiyatiga qarshi umumiy kurash jabhasiga uyushdilar. Bundan vahimaga tushib qolgan Xivadagi «Xorazm inqilobini himoya qiluvchi» harbiy inqilobiy kengash rus sovet hukumatidan qo'shimcha armiya so'radi. Bunga javoban Turkfront qo'mondonligi 1922-1923 yillarda Xorazmga bir qator harbiy qismlarni yubordi. Shundan so'ng Qizil armiya Xorazmning yangi harbiy noziri Boloshin

qo'mondonligida Junaidxonga qarshi jang harakatlarini boshlab yubordi. Kuchlar nisbati teng emas edi. Shu bois rus askarlarining qo'li baland keldi. Lekin vatanparvar kuchlarni engish oson bo'lmadi, u uzoq muddatga cho'zildi. Rus «inqilobiy kuchlari» qo'lida qo'g'irchoq bo'lgan Xorazmning yangi hukumati oldingi ikki hukumatga nisbatan farqli o'laroq o'z maslahatchilari ta'sirida «inqilobiy va sotsialistik» o'zgarishlar yasashga kirishdi. Shoshilinch ravishda 1923 yil oktyabrda chaqirilgan IV-Butun Xorazm qurultoyi Xorazm xalq sovet respublikasini «Xorazm sovet sotsialistik Respublikasi» deb e'lon qildi. Ko'rinib turibdiki, bu bilan kommunistlar mamlakatda «Yosh xivaliklar» ya'ni jadidlar hamda ularning ta'sirida bo'lgan kuchlarning hokimiyati ag'darilishi bilan sotsializm qurilishi boshlandi degan tushuncha g'oyani oddiy xalq ongiga singdirib ularni o'z tomonlariga ag'darib olishni rejalashtirdilar.

Ikkinchi tomondan esa ular Xorazmda yo'qsillar diktaturasi (hukmronligi) ishchilar sinfi bilan dehqonlar hokimiyati o'rnatilganligini e'lon qildilar. Aslida esa bu aql bovar qilmaydigan kommunistlarga xos soxtakorlik ko'zbo'yamachilikdan boshqa narsa emas edi. Chunki yuqoridagi mavzularda ta'kidlangani singari Xorazmda proletariat sinfining o'zi yo'q edi. Shu bois «sotsializm» to'g'risidagi tushunchalar ham quruq va yolg'on, xalq ommasiga tushunarsiz va begona tushunchalar edi. 1921 yil dekabrda tashkil topgan Xorazm kommunistik tashkiloti ham sun'iy shakllantirilgan qo'g'irchoq uyushma edi. Ammo bu qo'g'irchoq Moskva siyosatini Xorazmda amalga oshiruvchi kuch chifatida Qizil armiya himoyasida jamiyatda siyosiy hukmron va boshqaruvchi tashkilotga aylandi. Xorazm Kompartiyasi Moskva buyurtmasini bajardi, o'zi mustaqil suratda birorta masalani ko'targan ham emas, bajargan ham emas. Ana shu nuqtai nazardan qaraganda Moskva buyurtmasi asosida Xorazm kompartiyasining ko'rgazmasi bilan IV-Butun Xorazm qurultoyining Xorazmni Sotsialistik Respublika deb e'lon qilganligiga ajablanmasa ham bo'ladi. Qurultoyda qabul qilingan Xorazmning uchinchi Konstitutsiyasi Xorazmda «sotsialistik inqilobni» qonunlashtirdi.

Sovet tarixida esa bu-Xorazmda xalq inqilobining sotsialistik inqilobga o'sib o'tishi, jamiyat negizida esa xalqning xohish irodasiga ko'ra sotsialistik o'zgarishlar yuz berdi deb ko'rsatildi. Haqiqatda esa yuqorida ta'kidlangani singari nafaqat Xorazmda balki butun O'rta osiyoda ham hech qanday xalq inqilobi ham, sotsialistik yo'qsillar inqilobi ham bo'lgan emas.

Mamlakatimizda Rossiya mustamlakachilari tomonidan zo'ravonlik yo'li bilan xalq nomidan amalga oshirilgan «inqilob» va «inqilobiy o'zgarishlar»ning hammasi tub erli aholining irodasi va manfaatlariga mutlaqo qarama-qarshi edi. Shu boisdan Xorazm xalqining noroziligi kun sayin ortib bordi. Bu jarayon ayniqsa yangi «sotsialistik» konstitutsiya qabul qilinishi va «sotsialistik o'zgarishlar» avj olishi bilan xususan kuchaydi. Yangi konstitutsiyaga ko'ra boy va badavlat kishilar saylash va saylanish huquqlaridan mahrum etildi. Erning xususiy mulkligi zo'ravonlik asosida tugatildi, vaqf erlar ham umumxalq mulkiga aylantirildi, yuqori va quyi hokimiyat organlarida millat va vatan manfaatini ko'zlab ishlayotgan jadid va boshqa o'qimishli kishilar «yot unsur»lar sifatida ishdan haydaldi.

Ota Maxsum boshliq Xorazmning ikkinchi jadid hukumati ag'darib tashlanishi bilanoq, 1922 yil dekabrda boshlab, aholidan olinadigan yagona er solig'i joriy qilindi. Bu «adolatli soliq» deb ataldi. Bunday soliq tizimi sun'iy ravishda xalq ommasini sinfiy tabaqalashtirdi. Kommunistlar va sovet hukumatiga xizmat qilayotganlar alohida imtiyozlarga ega bo'ldilar. Qizil armiya askarlari va komandirlari hamda 10 tanobgacha eri bo'lgan militsionerlar soliqdan butunlay ozod qilindi. O'rta hol boy va badavlat bo'lmaganlar ham ko'p miqdorda soliq to'laydigan bo'ldilar. Mana shu dalilning o'zi «adolatli» soliq tizimining adolatsizligini ko'rsatar edi.

1023 yil noyabrdan boshlab esa soliqlar tartibi o'zgartirildi. Hamma erlardan, ularning hosildorligi qanday bo'lishidan qat'iy nazar bir xil miqdorda soliq olinadigan bo'ldi. Savdogarlardan olinadigan patent solig'i ham hamma uchun bir xil bo'ldi. Katta va kichik savdogarlar farqlanmadi. Bu «tenglik» tengsizlikni kuchaytirdi. Bundan tashqari kommunistlar mahalliy aholining diniy hissiyotlarini toptab, machit va madrasalarni yopib qo'yidilar, xotin-qizlarni paranji va chimmatlarini tashlashga majbur qildilar. Shariatga asoslangan qozilar mahkamasi (sudi) tarqatildi, sovet sudlari joriy qilindi, aholining eri, mol-mulki va chorvasi xatlanib hisobga olindi. Madrasa va qadim an'anaviy maktablar yopib qo'yildi. Bu «inqilobiy» tadbirlarning tashabbuskori va ijrochilari kommunistlar bo'ldi. Bu kabi noinsoniylik, daxriylik, o'zboshimchalik va qonunsizliklardan xalq ommasi g'azabga keldi. 1924 yil yanvarda Xorazm xalqi Junaidxon va «Yosh xivaliklar» rahbarligida Sovetlar istibdodiga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Qo'zg'olon Madrahimboy rahbarligida Pitnakda boshlandi. So'ngra unga Xazoraspeda Sobirboy, Matchonbek va Shokirjonpir qo'shildilar. Qo'zg'olon Bog'ot, Xonqa, Yangiariq, Saduvar va boshqa joylarga yoyildi. Qo'zg'olonda qatnashganlarning soni 10-15 mingga etdi.

Qo'zg'olon uyushqoqlik bilan o'tdi. U o'z oldiga faqat kommunistlarning o'zboshimchaligini yo'q qilish vazifasinigina emas, balki butunlay sovet hokimiyatini ag'darib tashlash va Xorazm mustaqilligini tiklash maqsadini ham qo'ygan edi.

Ana shu maqsad bilan qo'zg'olonchi vatanparvarlar ikki guruhga bo'lindilar. Qo'zg'olonchilarning birinchi guruhi Junaidxon huzuriga va ikkinchi guruhi esa Xivaga-Sovet hukumati sari yo'l oldi.

Birinchi guruh vakillari 15 kishidan iborat bo'lib, unga Madrayimboy rahbarlik qildi. Ular Junaidxon huzuriga borib, Xivadan sovet hukumati va kommunistlarni haydab chiqarishga birlashib harakat qilishga vakil etilgan edi. Ikkinchi guruh esa 200 kishilik katta kuch edi. Ular Xivaga borib hukumatdan «adolatli soliq»ni bekor qilinishini, qozilar mahkamasini, madrasa va maktablarni tiklashni, Xivadan bolsheviklarning chiqib ketishini qat'iy talab etdilar. Bu paytda hukumat rahbarlari SSSR sovetlarining II qurultoyida qatnashish uchun Moskvaga jo'nab ketgan edilar. Tinch muzokaradan natija chiqmadi. Shundan so'ng xalq lashkarlari 10 yanvar kuni Xiva shahrini qamal qildilar. Junaidxon ham 8 mingga yaqin o'z yigitlari bilan Xiva tomon yurdi. Toshhovuz, Mang'it, Gurlan, Shovot, G'ozibod va boshqa bir qator tumanliklar qo'zg'olonchilar va Junaidxonning qo'liga o'tdi. Mamlakat poytaxti Xiva

butunlay tashqi dunyodan ajralib qoldi. Radiostantsiya buzib tashlandi, Xiva, To'rtko'l, Chorjo'y telegraf simlari ham uzib qo'yildi.

Bolshevoylar hukumati Xorazmda Sovetlar hokimiyatini saqlab qolish uchun shoshilinch choralarni amalga oshirdi. Xalq komissarlari Kengashi hukumati o'rniga Revkom (inqilobiy qo'mita) va Favqulodda komissiya tuzildi. Bu «inqilobiy» tashkilotlar xalq qo'zg'olonini katta harbiy kuch bilan ayovsiz bostirishga kirishdi. Mamlakatda ta'qib, talon-tarojlik sudsiz so'roqsiz otib tashlash kuchaytirildi.

Duch kelgan joyda har bir oddiy fuqaro, xalq qo'zg'oloni qatnashchilari va boshqalar «inqilob dushmani» «isyonchi» va «bosmachi» sifatida otib tashlanaverdi. Bosqinchilar bu bilan cheklanmadilar. Xorazm sovet hukumati Rossiya sovet hukumatidan shoshilinch suratda harbiy yordam berishni so'raydi. RKP(b) Markaziy qo'mitasining O'rta Osiyo byurosi qo'zg'olon boshlanishi bilanoq, 1924 yil 6 yanvarda maxsus qaror qabul qilib, Turkfront Inqilobiy kengashiga Xivaga armiya yuborish to'g'risida ko'rsatma berdi. 22 yanvarda Farg'ona va Buxorodagi milliy istiqlol kuchlariga qarshi kurashda katta tajriba orttirgan N.A.Shaydakov qo'mondonligidagi 82-otliq polk Chorjo'yga etib keldi va 23 yanvarda Xonqaga hujum boshladi. Xiva shahrining 12 darvozasi 10 ta pulemyot bilan qurlollangan qizil armiyachilar tomonidan qo'riqlandi. 82-polk 29 yanvarda Xazorasp tumanida Og'ajon Eshon boshchiligidagi xalq lashkariga duch keldi. Istiqlol himoyachilari 18 soat uzluksiz davom etgan jangdan so'ng, kuchlar nisbati teng bo'lmagach, qumlar orasiga chekinishga majbur bo'ldilar. 82-polk 4 fevralda Xiva shahriga etib keldi va Xiva qamali tugatildi. Junaidxon chekinishga majbur bo'ldi. U Sovetlarga qarshi kurashni 1929 yilgacha davom ettirdi. Ammo muvaffaqiyatga erisha olmadi. Shundan so'ng Junaidxon dastlab Eronga, so'ngra Afg'onistonga o'tib ketdi. Sovetlar xalq ommasining talabi bilan qishloq xo'jalik solig'ini to'rt baravar kamaytirishga majbur bo'ldilar, sovet ma'muriyati rahbariyatidan katta bir guruhi ishdan olindi. Ikki kun davomida hukumat komissiyasiga aholidan sovet ma'muriyati ustidan norozi bo'lgan 500 ta ariza tushdi.

Hukumat komissiyasi xalq talabiga ko'ra qo'zg'olon vaqtida va undan oldin qamoqqa olingan vatanparvarlardan 214 kishini ozod qildi.

Xullas xalq ozodlik qo'zg'oloni katta talofotlar evaziga bo'lsada sovet hukumati va kompartiyani omma irodasi bilan hisoblashishga majbur qildi. Sovetlar xalq ozodlik qo'zg'olonini bostirgan bo'lsalarda Rossiya mustamlakachiligiga qarshi omma kurashi to'xtab qolmadi. U yana uzoq yillar, o'ttizinchi yillarning o'rtalarigacha davom etdi. Sovetlar hukumati va Kompartiya yagona turk xalqlari milliy-ozodlik kurashiga barham berish uchun «bo'lib tashla hokimlik qil» shioriga amal qildi va milliy davlat chegaralanishini o'tkazishga kirishdi. Ana shu tariqa sovetlar hukumati Xorazm xalqining asrlar osha davom etib kelgan davlatchilik an'anasiga barham berdi.

3 §. «Yosh buxoroliklar» harakati. F.Kolesovning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishi.

1916-1917 yillar oralig'ida yashirin «Yosh buxoroliklar» firqasi va uning 12 kishilik Markaziy qo'mitasi tashkil topdi. Bu siyosiy partiyaning tashkil topishida

«Yosh turklar»ning «ittihodi va taraqqiy» firqasi, Rossiya va Turkistondagi sotsial-demokratik firqalarning ta'siri katta bo'ldi. «Yosh buxoroliklar» firqasining Markaziy Qo'mitasi raisi Abduvohid Burxonov, kotibi Usmon Xo'ja (O'smonxo'ja Po'latxo'jaev), xazinador Muso Saidjonov edi.

Bulardan tashqari firqaning tashkil topib mustahkamlanishida Abdurauf Fitrat (1886-1938), Ota Xo'jaev (1894-1938), Mirkomil Burxonov, Fayzulla Xo'jaev (1896-1938), Sadridin Ayniy (1870-1954), Fazlitdin Maxsum, Abdurahim Yusuf Zoda (1880-1937) va boshqalarning hissi katta bo'ldi.

«Yosh buxoroliklar» firqasining dastlabki faoliyatiga oid tarixiy hujjatlardan biri Buxoroda o'tkazilishi zarur bo'lgan islohot loyihasidir. Uni 1917 yilda firqa markaziy qo'mitasi nomidan Abdurauf Fitrat yozgan. U, «Yosh buxoroliklar» partiyasi, «Yosh buxoroliklar qo'mitasining Buxoroda islohot o'tkazish loyihasi» deb nomlanadi.

Loyiha o'z vaqtida mahalliy matbuotda bosilganligi haqida aniq ma'lumot yo'q. Biroq uning ruscha nusxasi 1930 yilda S.Dimanshteynning «Revolutsiya i natsionalno'y vopros» («Inqilob va milliy masala») kitobida ilk bor Moskvada chop etilgan. Shundan so'ng tariximizning bu nodir hujjati ushbu kitobdan ko'chirilib, qisqacha inglizcha kirish so'zi bilan 1985 yilda Oksford shahrida O'rta Osiyoni o'rganuvchi jamiyat tomonidan rus tilida nashr etilgan «Musulmon siyosiy partiyalarining dasturiy hujjatlari. 1917-1920 yillar» nomli kitobda qayta bosildi.

Loyihada er-suv masalasiga katta e'tibor berilgan. Bundan tashqari harbiy masala, moliya ishlari, ichki ishlar va davlat boshqaruv organlari kabi masalalarga unda keng o'rin berilgan.

Loyihada butun haydaladigan erlar (uch qismga) bo'lingan:

1)Vaqf erlari (masjid va madrasalarga tegishli erlar); 2)Soliqdan ozod qilingan erlar (mulki hur); 3)Soliq olinadigan (mulki hiroj) erlar.

Hammani ekin ekishga majbur qilish maqsadida barcha ekilgan va ekish mumkin bo'lib, ekilmay qolgan erlarga ham soliq solish nazarda tutilgan. Shuningdek, «mulki hiroj» erlariga soliqni kamaytirish hamda «kafson» (amin, oqsoqol va boshqalar uchun) «atafti» (sadaqa), «uchkuna puli» (turli daraxtlar uchun), «cho'p puli» (yaylov uchun) va boshqa ortiqcha harajat chiqimlarni tugatish nazarda tutildi.

Loyihada yana davlat erlari, bog' va binolarga ishlov berish uchun hashar chaqirish, umuman mehnatkashlar mehnatidan tekin foydalanish ham man etildi. Hashar yo'li bilan faqat suv inshootlari qurish, kanallar qazish, umuman irrigatsiya ishlarini amalga oshirish mumkin bo'ldi. Bunday paytda hasharga kelmaganlarga hatto, soliq solish nazarda tutiladi.

Loyihada qishloq xo'jaligini intensivlashtirish va mexanizatsiyalash, dehqonlarni sudxo'rlardan qutqarish uchun qishloq xo'jalik bank tarmoqlarini tashkil etish, agronomiya bilimlarini yoyishga katta ahamiyat berildi.

Milliy armiyaga ham «Yosh buxoroliklar» partiyasi katta e'tibor berdi. Loyihada armiya sonini eski rus hukumati Buxoro amiri tuzgan shartnomaga ko'ra 12 ming kishiga etkazish berilgan. Harbiy xizmat 22 yoshga etgan hamma uchun majburiy bo'lishi, xizmat muddati esa ikki yil qilib belgilanadi. Shuningdek, harbiy maktablar ochish, askarlarga, ozroq bo'lsada oylik maosh to'lab turish nazarda tutildi. Moliya

sohasida ham jiddiy islohat o'tkazishga e'tibor berildi. Buning uchun amirning mablag'lari umumdavlat mablag'idan ajratilishi soliqdan aniq belgilanishi davlat byudjeti har yili e'lon qilib turilishi ko'rsatildi.

Maorif sohasida davlat mabg'ali hisobiga maktab, oliy o'quv yurtlari ochish, ularni zamonaviy dastur, o'quv qo'llanmalari, o'qituvchilar bilan ta'minlash, davlat va vaqf maktablaridan tashqari shaxsiy maktablar ochilishi dasturda o'z aksini topgan edi. Shu bilan birga o'quv yurtlarini bitirganlarga maorif nozirligi tomonidan diplom berish ham aniq ko'rsatildi. Islohotda davlat boshqaruv tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy hayot masalalari qamrab olindi. Buni unda ko'rsatilgan quyidagi 10 ta nozirlik isbotlab turibdi: er ishlari, vaqflar, harbiy ishlar, ichki ishlar, moliya, adliya, militsiya, yo'llar qazib chiqaruvchi va qayta sanoat ishlari, maorif, tashqi ishlar nozirliklari.

Mana shular asosida Nozirlar Kengashi tashkil etilishi kerak edi. Bu nozirlar faoliyatini kuzatuvchi 20 kishilik maxsus Nazorat komissiyasi tashkil etilishi ham nazarda tutildi.

Bu yuqorida ko'rsatilgan masalalar o'sha paytda hal qilinishi amri mahol bo'lsa-da, ular ma'lum dastur holatiga keltirilib, amirga tavsiya etilishining o'zi katta tarixiy ahamiyatga molikdir. Islohotdan kutilgan maqsad yakka amir hukmronligi (monarxiyasi)ni ovrupocha konstitutsion monarxiya bilan almashtirish, maorif va madaniyatni, ishlab chiqarish va sanoatni rivojlantirish, ilm-fan va texnikani taraqqiy ettirishdan iborat bo'ladi. Buning uchun «Yosh buxoroliklar» partiyasi dastlab Amir Olimxonga har xil yo'llar bilan tinch demokratik ta'sir va hatto, kuch bilan tazyiq o'tkazishga harakat qildilar. Bularning hammasi Rossiya va Turkistondagi inqilobiy harakat bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Rossiyada fevral fevral inqilobining g'alabasidan so'ng Buxoroda ham ijtimoiy-siyosiy vaziyat tez o'zgara boshladi. Ruslar yashaydigan joylarda hokimiyat Rossiya Muvaqqat hukumatining Ijroiya qo'mitalari qo'liga o'tdi. 1917 yil 12 martda Yangi Buxoroda (Kogon) Ijroiya qo'mita saylindi. May oyining birinchi kunlarida esa Buxoro amirligida ruslar yashaydigan joylardagi ijroiya qo'mitalar delegatlarining birinchi qurultoyi bo'lib o'tdi. Buxoroda juda ajoyib va murakkab ijtimoiy-siyosiy muhit paydo bo'ldi. Bu esa jadidlarda umidvorlikni uyg'otdi. Ma'lumki, Buxoro Rossiyaning yarim mustamlkasi edi. shuning uchun ham jadidlar ya'ni «Yosh buxoroliklar» firqasi rahbarlari o'z maqsadlarini Rossiya Muvaqqat hukumati orqali amalga oshirish uchun unga telegramma orqali murojaat yuborib, amirni isloh o'tkazishga ko'ndirishni iltimos qildilar. Fayzulla Xo'jaevning ko'rsatishicha, unga «yosh buxoroliklar»ning faollari imzo chekkan edilar. Rossiya markazidan tezda javob kelmaydi. Sabrsizlik bilan ikkinchi telegramma yuborildi. Uning matni F.Xo'jaev tomonidan yozilgan. Fitrat va Saidjonov imzo chekkan edi.

Bunga ham chidamay, «Yosh buxoroliklar» firqasining yangi tuzilgan Markaziy qo'mitasi Fitrat va Usmonxo'ja Po'latxo'jaevdan iborat maxsus delegatsiyani Petrogradga yuboradilar. Ular Orenburgga kelganlarida jadidlar bilan amir o'rtasidagi kelishmovchiliklarni hal qilish uchun Rossiya poytaxtidan maxsus komissiya yo'lga chiqqanligi haqidagi xabarni oladilar va orqaga qaytadilar.

Ana shundan so'ng Olimxon Rossiya muvaqqat hukumati va uning Buxorodagi vakili Miller hamda mahalliy taraqqiyparvar jadidlar ta'sirida 1917 yil juma kuni –7 aprelda islohot o'tkazish to'g'risidagi «Manifest»ni e'lon qildi. «Manifest» oldin saroyga to'plangan 200 ga yaqin faollar, diniy ulamo va muftilar oldida tantanali ravishda o'qib eshittirildi. Unda saroy amaldorlari va savdogarlardan 15 kishi, Buxorodagi rus shaharlari ishchi va askarlari deputatlari soveti hamda Samraqnad sovet hokimiyati vakillari qatnashdi. Ularning orasida Mahmudxo'ja Behbudiy (Samarqand), F.Xo'jaev, chor hukumatining vakili Miller, amir, qozi kalon, amir tomonidan yangidan ma'muriy ishga tayinlangan taraqqiyparvar Sharifjon Maxsum bor edilar.

Manifestda amir sud (qozixona), soliq ishlarini tartibga solish, sanoat va savdoni rivojlantirish, hamda amaldorlari nazorat ostiga olish, poytaxt Buxoroni obodonlashtirish, fuqarolarning sog'lig'i va rohat-farog'ati haqida g'amxo'rlik qiluvchi maxsus komissiya tuzish haqida va'da qilingan edi.

Shuningdek, manifestda moliya ishlarini tartibga solish, kirim, chiqimlarni aniq hisoblangan amirlik byudjetini tashkil etish, umuman xalqqa engilliklar berish, maorif va fan-texnikani rivojlantirish, bosmaxona tashkil etib, bosma matbuotga asos solish, qamoqxonadagi erkin fikrlilarni ozod qilish ko'rsatildi.

Bu manifest Buxoroda siyosiy vaziyatning taranglashuviga sabab bo'ldi. Uni din peshvolari va dindorlar orasidagi o'ta muattassiblar shariat qonunlarni buzish deb qabul qildilar. Taraqqiyparvarlar, ayniqsa, «Yosh buxoroliklar» o'nda o'zlarining talablari ma'lum darajada hisobga olinganligidan o'ta quvondilar. Shuning uchun ham ularning ma'lum bir «qizillashgan» qismi amirning insofga kelgani uchun unga minnatdorchilik bildirish maqsadida 8 aprel kuni katta ko'cha namoyishi bilan nishonlaydilar. Namoyishchilar «Yashasin Amir Olimxon! Yashasin islohot!» deb yozilgan qizil alvonlarni ko'tarib ko'chalarga chiqdilar.

«Yosh buxoroliklar» orasida qat'iy birlik yo'q edi. Ayniqsa, bu F.Xo'jaevning ko'rsatishicha quyidagi ikki masalada keskinlashadi: 1)Kutilayotgan manifestga munosabat; 2)manifest munosabati bilan bo'ladigan namoyish va targ'ibot.

Ana shu masalalar sabab «Yosh buxoroliklar» Markaziy Qo'mitasining 12 a'zosi orasida ajralish yuz berdi. Abduvohid Burxonov o'ta «qizillashgan» F.Xo'jaev guruhi nuqtai nazarini ma'qullaydi. Shundan so'ng yangi Markaziy qo'mita quyidagi tartibda 9 kishidan iborat qilib saylandi: Abduvohid Burxonov (rais), Fitrat (kotib), Usmonxo'ja Po'latxo'jaev (xazinachi) va a'zolari: Muhitdin Rafoat, Musa Saidjonov, Ota Xo'jaev, Ahmadjon Abdulsaidov, Fayzulla Xo'jaev va Hamidxo'ja¹.

F.Xo'jaev va uning bilan hamfikirda bo'lganlar shuningdek, yangi Markaziy qo'mita a'zolari tabiatan «rus inqilobchilari» ta'siriga berilgan, asosiy maqsadga esa faqat Rossiya yordamidagina erishishiga ko'r ko'rona ishongan edilar. Ularning o'z mustaqil mahalliy imkoniyatlarni hisobga olgan, qat'iy yo'li-dasturi yo'q edi.

---

¹Xodjaev F. Izbranno'e trudo'. 1. –T.: Fan, 1970. 97-bet.

Asosiy xato ham xuddi mana shundan iborat bo'ldi. Ya'ni Turkiston jadidlari bilan Buxoro jadidlari (aniqrog'i F.Xo'jaev tarafdorlari)ning o'ziga xos farqi va o'ta so'lligi ham aynan ushbu masalada ko'zga tashlandi.

Turkiston jadidlari yuqorida ta'kidlanganidek bolshevoylarning va'dalariga ishonadi, ammo ayni paytda istiqlol bobida mustaqil o'z yo'lini ham tanlab oldi. Bu yo'ning mohiyati Rossiya oldida to'g'ridan-to'g'ri taslimchilikdan holi bo'lgan milliy muhtoriyatchilik asosida hokimiyatni to'la qo'lga olish, millat manfaatini dastlab tinch demokratik va keyinroq esa qurol olib himoya qilishdan iborat edi. Turkiston jadidlari Sovetlar bosqiniga qarshi so'nggi imkoniyatga qadar tik turib kurashdilar. Rossiya harbiy kuch qudratidan cho'chimadilar va o'z jonlarini istiqlol uchun garovga qo'ydilar. Bolshevoylarning jozibali tashviqot-targ'ibotlari, quruq havoyi va'dalari va balandparvoz shiorlariga ko'r-ko'rona ishongan va aldangan Fayzulla Xo'jaev boshliq taslimchilarning kurash taktikasidan mustamlakachi rus bolsheviklari Buxoro amirligini butunlay tugatib, Ittifoq tarkibiga kiritib olishda ustalik bilan foydalandilar.

Rus armiyasi muvaqqat hukumatga tayanib 8 aprel kuni o'tkazilgan «inqilobiy namoyish» xalqimiz maqolida aytilganidek, «qosh qo'yaman deb ko'z chiqarish»dan boshqa narsa bo'lmadi. Tabiiyki, Islom dinining quvvati bo'lgan Buxoro ko'chalarida qizil alvon va bayroqlar ko'targan «inqilobchi»lar amir, qozi kalon va mutaassib dindorlarni cho'chitib yubordi. Hatto ularning g'azabini oshirdi.

Fayzulla Xo'jaevning iqror bo'lishicha, jadidlarning keksa ko'zga ko'ringan boshliqlaridan Abduvohid Burxonov va Fazlitdin Maxsum namoyishchilarni qizil alvonlarsiz, ko'chaga chiqishini talab etdilar. Biroq bu haqli talabga hech kim e'tibor bermadi. Buning ustiga-ustak qavqoz va ovrupolik boshqa musulmon hamda nomusulmon yoshlar ham qizil bayroq ko'tarib namoyishga chiqdilar. O'tmishda ham bunday hatti-harakat qanday noxush oqibatlar olib kelganligi tarixdan ma'lum. Jumladan, 1745 yilda Nodirshoh armiyasi bilan Buxoroga kelgan lezginlar, usmonli turklar, eronliklar va afg'onlar alohida mahallalarda yashardilar. Ayniqsa, nomusulmon «kelgindi»larning ibodatlari va bayramlar ma'lum belgilangan joy (cherkov)lar va o'z mahallalari doirasida o'tkazilish shart edi. Ular musulmonlarning hiy-tuyg'ularini haqoratlovchi ommaviy harakat qilishlari, musulmon jamoatchiligi orasida ichimlik (vino) ichishlari va baland ovozda Bibliya o'qishlari va boshqalar mumkin emas edi. Masalan, 1910 yilda buxorolik sun'iy bilan eronlik shialar o'rtasida bo'lgan hunrezlikka shialarning Buxoroda markaziy ko'cha bo'ylab, ashur bayramiga bag'ishlab o'tkazgan namoyishi sabab bo'lgan edi. Bunday voqealar o'tmishda bir emas, bir necha bor yuz bergani ma'lum.

Jadidlar tashabbusi bilan boshlangan namoyish kuni ham «begona kelgindi» va nomusulmonlar ham o'tmish sabog'ini unutib ko'chaga chiqdilar. Namoyishchilarning soni tez orada 5-7 ming kishiga etdi. Ular o'zbek va rus tilida «Yashasin ozodlik, konstitutsiya, matbuot erkinligi va maktab mustaqilligi!», «Yashasin haloskorimiz amir!» deb yozilgan alvonlar ko'tarib olgan edilar.

Namoyishchilar Registon tomon yo'l oldilar. U erda esa 7-8 ming kishi asosan mulla va mullavachchalar jadidchilar namoyishiga qarshi norozi bo'lib to'plangan

edilar. Registon maydonida amirning 200 ta piyoda, 300 ta otliq askarlari ham shay qilib qo'yilgan edi.

Bundan xabar topgan jadidlar namoyishchilarni to'xtatib, tarqatib yubordilar. Shu erda Ota xo'jaev, Xoji Mirbobol Mirmuxsinov, Yusuf Zoda Abduraimdan iborat¹ maxsus komissiya qushbegi (amirning ma'muriy boshqarmasi boshlig'i, birinchi vazir) oldiga borib, namoyish tinch maqsadda o'tkazilganligini tushuntirmoqchi bo'lganida qo'lga olindi. Shundan so'ng Buxoro ko'chasida to's-to'polon va tartibsizlik boshlandi. Namoyishdan asosan dindorlarning katta qismi norozi bo'lgan edi. Ular mutaassiblik bilan din va shariatni himoya qilib ko'chaga chiqdilar. Buni o'z ko'zi bilan ko'rgan S.Ayniy bunday deb yozadi: «Shanba kuni ertalabdan, soat sakkizu, o'ttizda reaksiya. . .(dindorlar demoqchi-mualliflar) yo'lboshchilar bo'yinlariga belbog'larini osib olib qichqirar edi: «Ey musulmon bandalar! Din yo'qolmoqda, shariat o'lmoqda, endi ayollarning yuzi ochiladi, qizlaringizni nomusi toptaldi, bolalar kofirlarning maktablarida o'qiydi: Din himoyachilari, iymon, din, shariat himoyasiga otlaning, g'azovotga tayyor bo'ling!»².

Shu kuni kechqurun, yana S.Ayniyning guvohlik berishicha, Buxoro muftilarining muhrlari bosilgan hujjat tayyorlandi. Unda shunday deyilgan edi: «Bayroq ko'tarib, islohot talab qilgan kishilar hazrati oliylari amirga qarshi chiqdilar. Shuning uchun ham ular gunohkor va isyonchi hisoblanadi. Ularning qonini to'kish xudoga xush keladigan ish, mol-mulk esa hammanikidir»³.

Namoyish qatnashchilari va jadidlardan o'sha kuniyoq 30 kishi qamoqqa olindi va kaltaklandi. Mirbobol va Ayniyga-75, Mirza Nasrulloq-150 davra urildi. Keyingi kuni darra zarbidan Mirza Nasrullo vafot etdi.

Namoyish fojia bilan tugadi. Hamma oyoqqa turdi. Jadidlarni ta'qib qilish va jazolash kuchaydi. Bu esa namoyishga rahbarlik qilgan Markaziy qo'mita a'zolari orasida yana ajralishni kuchaytirdi. Qo'mita qayta saylandi. Endi unga Muhitdin Mansurov (rais), Abduqodir Muhitdinov, Muhitdin Rafoat, Abduvohid Burxonov, Usmonxo'ja Po'latxo'jaev, Orif Karimov, Mirza Islom Muhitdinov, Fayzulla Xo'jaev, Musa Saidjonov va boshqalar kirdilar.

Markaziy qo'mita yangi Buxoroda turib rus armiyasi va hukumati yordamida amirga tazyiq o'tkazishga, uni jadidlarga nisbatan amnistiya e'lon qilishga, ta'qibni to'xtatishga majbur qilishga harakat qildi. 14 aprel kuni jadidlar rahbarlaridan tuzilgan maxsus komissiya, ertalab yangi Buxorodan kelib, Miller (rus rezidenti) orqali amir bilan uchrashdi. Shu kuni Miller rus aholisini himoya qilish uchun chaqirgan pulemyot rotasi ham Samarqanddan Buxoroga keldi.

Bundan xabar topgan shahar ahli amir saroyini qurshab oldi va jadidlarni dindan qaytgan kishilar sifatida qatl qilinishini talab etdi. Amir bilan suhbat juda qisqa bo'ldi. U vakillardan jadidlarni o'z yo'lidan qaytishi to'g'risida yozma ravishda tushuntirish xati berishni so'radi. Shu bilan birga Nasrullo Qushbegi saroyini o'rab olgan 10 000

---

¹Abdurahim Yusufzodaning hayoti va faoliyati haqida qarang: Shamsutdinov Rustambek. Istiqlol yo'lida shahid ketganlar. Toshkent., «Sharq», 2001,47-78 betlar.

²Mamedov V. Nechayanaya revolyutsiya. Drujba narodov. 1992, 2-son, 143-bet

³O'sha manba.

kishi jadidlar vakillarini 12 soat ichida qatl qilishni talab qilayotganligi yoki ularni shahardan chiqarib yuborishni so'rayotganligini, amir esa bunga rozi emasligini aytadi¹.

Shu 14 aprel kuni amir Olimxon manifestni bekor qildi. Jadidlarning vakillari esa aholi tarqab ketgach, soat 12 da saroydan chiqib o'z homiylari bo'lgan bolshevoy «inqilobchilar» huzuriga –Buxoroga keldilar. «Yosh buxoroliklar» endi bu erdagi kommunistlar (Preobrajenskiy, Utkin va Poltoratskiylar) yordamida «qayta tarbiyalanib», «inqilobiy savod» chiqardilar. Fayzulla Xo'jaev guruhi bolsheviklar yo'lini o'z yo'li deb tanladi. Agar ular, «Aprel voqealari»ga qadar amirni saqlab qolgan holda, uning hukmronligini cheklash, islohotlar o'tkazish yo'lidan borgan bo'lsalar, endi esa amirni «inqilob» ya'ni qurol kuchi bilan ag'darish yo'lini tanladilar. Bu bolshevikcha «inqilobiy yo'l» Buxoro inqilobchilarining bu yangi taktikasi kekxa jadidlar tomonidan jiddiy tanqidga uchrab, taraqqiyparvar jamoatchilik-ning keng doirasiga aqlini ko'p band qildi², deb yozgan edi.

Ko'rinib turibdiki, «Yosh buxoroliklar» ya'ni jadidlarning hammasi ham «inqilobiy» taktik yo'lining tarafdori bo'lmaganlar.

F. Kolesovning Buxoro amirligiga

qarshi harbiy yurishi. F.Xo'jaev va Preobrajenskiy dekabr oyidayoq Toshkentga kelib, sovet hukumati boshlig'i F.Kolesovdan harbiy yordam so'raydilar.

Bu iltimos F.Kolesovni biroz o'ylantirib qo'ydi. Chunki Turkiston sovet hukumati Buxoro amirligining mustaqilligini rasman tan olgan edi.

Shunda «Buxoro inqilobchilari» tavakkalchilik yo'lini tutdilar va faqat qurol va harbiy rahbarlik tomonidan yordam berilsa bo'ldi, Buxoroning 30 ming dehqon va shahar yo'qsillari birdan oyoqqa turadi deb Kolesovning qornini puch yong'oqqa to'ldiradilar³.

Firibgarlik va bosqinchilikda ustasi farang bo'lgan F.Kolesov Buxorolik «inqilobchilar»ni qo'llab-quvvatladi va Qo'qondagi «aksilinqilobchi» Turkiston muhtoriyati hukumatini bir yoqli qilgandan so'ng Buxoroga «yordam» berishga va'da berdi. Buning uchun ularga doimiy aloqada bo'lib turishni maslahat qildi.

«Inqilobchilar» Buxoroga qaytib, Turkiston muhtoriyatiga qarshi boshlangan sovet hukumatining bosqinchilik urushida g'alaba qozonishini sabrsizlik bilan kutdilar.

Qonxo'r va jallod Fyodor Kolesov Qo'qonda dahshatli qirg'in qilib 10 000 kishini yostig'ini quritgach va'daga vafo qilib Yangi Buxoroga bir necha bor keldi va amirga qarshi urush rejasini F.Xo'jaev va boshqalar bilan birga ishlab chiqdi. Harbiy hujum mart oyining dastlabki kunlariga belgilandi. «Yosh buxoroliklar»ning Markaziy qo'mitasi 200-300 firqa a'zolarini Yangi Buxoroda qurollantirdilar. Amirlik

¹ Xodjaev F. Izbranno`e trudo`, t., 1 117-bet

² Xodjaev F. Izbranno`e trudo`, t., 1 119-bet

³ **Kasimov.F Ergashev.B.** Buxarskaya revolyutsiya. Dorogu vibrat kurultay. «Rodina», 1989. № 11, s 34..

ichkarisidan qo'zg'olonchilar, tashqaridan esa Kolesov hujum boshlashiga kelishib olindi.

«Yosh buxoroliklar» Markaziy qo'mitasi harbiy hujumga tayyorlanib F.Xo'jaev raisligida 7 kishilik Inqilobiy qo'mita tuzildi. Unga Fitrat, Ota Xo'jaev, Burxonov, Ag'darov, Qori Yo'ldosh Po'latov, Fazlitdin Maxsum a'zo bo'lib kirdilar.

Nihoyat 1918 yil 1 martda Kolesov qo'mondonligida sovet hukumati armiyasi Yangi Buxoroga etib keldi. Kolesov o'z vagonida «yosh buxoroliklar» bilan kengash o'tkazdi. Unda Buxoroda hokimiyatni yosh buxoroliklar qo'lga olish rejasi ishlab chiqildi. Ishlab chiqilgan rejaga ko'ra, amir so'zsiz taslim bo'lishi va hokimiyatni to'laligicha yosh buxoroliklardan tuzilgan Ijroiya qo'mitaga berishi lozim edi. Shundagina amir o'z lavozimida qolishi mumkin edi. Agar amir taslim bo'lmasa, keyingi kuni Buxoroga hujum qilib hokimiyatni egallash va amirni qo'lga olishm mo'ljallandi. Ushbu reja asosida Amir Olimxonga ultimatum xati tayyorlandi. Xatga Turkiston Xalq komissarlari kengashi raisi Fyodor Kolesov hamda «Yosh buxoroliklar» Ijroiya qo'mitasi raisi Fayzulla Xo'jaev imzo chekdilar. Unda 24 soat ichida yosh buxoroliklarning talablari hech qanday o'zgarishsiz qabul qilinishi, mavjud hukumat tarqatilib, hukumatning yangi tarkibi tayinlanishi ko'rsatilgan edi. Agar amir taslim bo'lmay «inqilobchilar» talabini qabul qilmasa, qon to'kilishiga amirning o'zi aybdor bo'lishi ogohlantirilgan edi. Amir Olimxon Kolesov bilan Xo'jaevning ultimatumida qo'yilgan talablarning hammasi birdaniga amalga oshirilsa xalqning noroziligi kuchayishi mumkinligini ko'rsatib, ularni asta-sekin bajarilishiga rozilik berilishini so'raydi.

Amirning iltimosini ultimatumchilar inobatga olmaydilar. Ular Eski Buxoroga hujum oldidan amirdan ikkinchi javob xatini oladilar. Unda amir ultimatumning hamma talablariga to'la rozi ekanligini bildirib, faqat shaharga armiya kiritilmasligini shart qilib qo'yadi. Ammo negadir xatga imzo qo'yilmagan edi. Ana shu narsani bahona qilib 2 mart kuni ertalab Sovet armiyasi Buxoroga harbiy hujum boshladi. Shaharga bosqinchi sovet armiyasining kirishi qiyin bo'ldi. Buxoro shahri uzunligi 25 kilometr, balandligi sal-kam o'n metr, eni esa 6 metrlik devor bilan o'ralgan edi. Uning o'n bitta temir qoplangan yog'och darvozasi bo'lib har kuni kechqurun qulflanib kalitlari amir saroyiga olib borib topshirilar edi.

Amirning otliq askarlari va xalq ommasi Muqaddas Buxoro himoyasiga o'tlanib, bosqinchilarni shahar devorlaridan bir chaqirim (1,06 km) uzoqlikdagi Fatixobod degan joyda to'xtatdilar. Qizil askarlar oddiy kaltak (so'yil), bolta, tesha va pichoq bilan qurollangan shahar himoyachilarini pulemyotlar, to'p va zambaraklardan o'qqa tutdilar, «Pulemyot qarshisida» deb yozadi, buni o'z ko'zi bilan ko'rgan Kolesov-o'lik va tirik gavdalarning uyumi paydo bo'ldi. Pulemyotchilar esankirab otishni bo'shashtirdilar. Bir lahzada yopirilib kelayotgan katta kuch hamma yoqni bosib ketish xavfi tug'ildi. Shunda biz pulemtchilarga tashlanib, ularni otishni davom ettirishga majbur etdik»¹.

---

¹ Medvedev V. Nechaynaya revolyutsiya. –Drujba narodov, 1992, 2-son, 148-bet

F.Xo'jaev va'da qilgan 30 ming mehnatkash amirga qarshi ko'tarilmadi. Aksincha xalq ommasi amirlikni bosqinchilardan himoya qildi. Ular muqaddas Buxoro uchun shahid bo'ldilar. Ma'lum bo'ldiki, Buxoroda hech qanday inqilobiy harakat yo'q edi.

Amir o'z fuqarolarining fidoyiligi va o'z Vataniga bo'lgan sadoqatini ko'rib, ularni himoya qilish uchun juda ustalik bilan taktik hiyla ishlatdi. U «yosh buxoroliklar»ning hamma talablariga rozi ekanligi haqidagi xat bilan birga o'tkazajak islohot matnini ham Kolesovga yubordi. Amir xatda butunlay taslim bo'lishga ham va hatto, quolsizlantirilishiga ham rozi ekanligini o'z muhri bilan tasdiqlab qo'ygan edi. Bunga to'la ishongan Kolesov askarlarini tezlik bilan Yangi Buxoroga chekinishi uchun buyruq berdi. O'zi ham amirni Buxorodan 12 chaqirim uzoqlikdagi Kogon shahriga taklif etib, u erga chekindi. Muzokara boshlandi. Ammo muzokaraga amir betoblighi uchun kelolmadi deb sabab ko'rsatdilar. Bu paytda yuzaga kelgan fursatdan foydalanib, amirning odamlari va mahalliy xalq yuz chaqirimdan ko'proq masofadagi temir yo'lni buzib, telefon yog'ochlarini yiqitib, simlarini uzib tashladilar. Bosqinchi armiya shu alfozda qopqonga tushib qoldi. Chorjo'y, Marv, Samarqand, va Qarshiga boradigan temir yo'llar buzib tashlangan edi.

Bexatar joyda g'alabani kutib turgan Buxoro inqilobiy qo'mitasi (Fayzulla Xo'jaev, Ota Xo'jaev, Fitrat, Burxonov, Agdarov, Po'latov va Fazlitdin Maxsum) ham Kolesov poezdida orqaga qochishga majbur bo'ldi. Bir necha bor amirning odamlari kelib, ularni hech bo'lmasa, Xo'jaev, Fitrat va Burxonovni chiqarib berishni talab qildilar. Ammo Kolesov bunga rozi bo'lmadi.

Nihoyat, uch kecha-kunduzda Kolesov arang Qizil Tepaga etib keldi. Tez orada Qizil Tepada yarash bitimi imzolandi. Bu bitimga 1868 yilda Rossiya bilan Buxoro o'rtasida tuzilgan shartnoma asos qilib olindi. Amir Buxorodagi ruslar yashaydigan joylardagi sovet hokimiyatini tan olish majburiyatini oldi. Shuningdek, amirga buzilgan temir yo'lni tuzatish, o'z armiyasini 12 ming kishidan oshirmaslik hamda sovet hukumatiga yuz vagon bug'doy berish majburiyati yuklandi.

Sovet hukumati esa Buxoroning mustaqilligini tan olishga va unga tovon to'lashga majbur bo'ldi. Bu to'g'rida amir Sayyid Olimxon o'z xotira asarida quyidagilarni yozgan edi: «Bu urushdan so'ng Lenin va Trotskiy tomonidan bolsheviklarning raisi sifatida Eliava¹ va Broyda degan kishi muhtor vazir bo'lib Buxoroga keldi. U kishi bandayi o'jiz bilan so'zlashib, Buxoro mustaqilligini butunlay menga bermoqchi bo'ldi hamda harbiy qurol bilan yordam berishga va'da berdi, hatto yuz yil oldin Buxoro davlatiga qarashli bo'lgan erlarni menga qaytarib bermoqchi ham bo'ldi. Shu bilan birga ellik ming miltiq, besh yuz to'p-pulemyot, ellik aeroplan, ellik million so'm tillo to'lashga va'da berdi.

Sovet davlati tomonidan Akselrod² degan kishi Buxoro davlatiga elchi qilib, tayin etildi. Afg'oniston davlatiga nisbatan do'stlik istehkomlarini tuzib, Toshkentdan menga o'n bitta o'qsiz to'p sovg'a qilib yuborishdi. Bolsheviklarning muomalalarini qanday ekanligini shu o'qsiz to'pdan bilib oldim. Bu o'jiz banda bolsheviklar va

¹ Eliava Shalva Zurabovich (1883-1937), Sho'ro davlat arbobi.

² Akselrod Pavel Borisovich (1850-1928), Komfirqa siyosiy arboblardan, sho'rolarning Buxoroda elchisi bo'lgan.

ularning elchilari muomalalarini kelishuvga muvofiq ish olib bormaganliklarini ko'rganimdan so'ng xayolimga bir fikr keldi. Shu sababdan men askar va harbiy qurollarni tayyorlash ishiga kirishdim. Ikki yil ichida Buxoroda harbiy va qurol-aslahalar to'plab, qo'shinlarini urushga tayyor turish darajasigacha olib keldim"¹.

O'ris Sovet hukumati bir tomondan Amirni aldash bilan mashg'ul bo'lsa, ikkinchi tomondan shartnomaga xiyonatkorona Buxoroda davlat to'ntarishi yasash uchun Fayzulla Xo'jaev bosh bo'lgan «Yosh buxoroliklar» guruhiga iqtisodiy, ma'naviy va tashkiliy jihatdan katta yordam berib turdi. Bunda asosan ikki maqsad kutilgan edi. Birinchisi Buxoroni tez orada butunlay Rossiyaga qo'shib olish. Ikkinchisi uning ko'p yillik afsonaviy oltin zahirasini qo'lga kiritish edi.

Kolesov bosqini har ikki tomon uchun ham juda katta talofat keltirdi.

Bu Turkiston sovet hukumatining mahalliy musulmonlarga nisbatan Qo'qon fojiasidan keyingi ikkinchi bosqinchilik urushi bo'ldi. Hozircha har ikki tomondan qurbon bo'lganlarning soni to'la aniqlangan emas. Eng so'nggi ma'lumotlarga ko'ra ular bir yarim mingdan besh mingtacha bo'lgan². Shu urushning tashkilotchisi F.Xo'jaevning yozishicha, jami 3000 kishi halok bo'lgan. Buni u Buxoroning so'nggi 6000 yillik tarixidagi «juda ham ko'zga tashlanuvchi qonli dog'», «amir va uning hukumati yo'l qo'ygan buyuk jinoyatdir» deb baholaydi³. Bu albatta Sovet mustamlakachiligi va Kompartiya mafkurasini qabul qilgan va unga aldangan F.Xo'jaevning xulosasidir. Bu to'kilgan qonlarda amir Olimxonga qaraganda ko'proq uning o'zi aybdordir.

Bu urushdan jadidlar katta talofat ko'rdilar va badnom bo'ldilar. Buxoro xalqi amirdan F.Xo'jaev va boshqa jadidlarni xoin sifatida osib o'ldirishni talab qildi.

Amir ana shu xalq talabi bilan jinoyatga aloqasi bo'lgan va bo'lmagan jadid va ziyolilardan ko'plarini qatag'on qildi. «Inqilobchilar»ning ko'pchiligi Buxorodan qochib, sovet hukumatining homiyligida asosan Toshkentda, Samarqand va Rossiya shaharlarida boshpana topdilar.

Mutaassib din peshvolari «Buxoro fijasii»ning asosiy aybdor deb barcha jadidlarni ko'rsatdilar. Bu albatta noto'g'ri edi. Jadidlarning aksariyat ko'pchiligi hatto, yosh buxoroliklar Markaziy qo'mitasi a'zolarining ham kattagina qismi sovet armiyasining Buxoroga hujumini tashkil etilishiga qarshi bo'lgan edilar.

«Buxoro fojiasi»dan so'ng kommunistlar bag'rida jon saqlagan «Yosh buxoroliklar» firqasi o'n qanotini inqilobiylashuv jarayoni tezlashdi. Ular hatto, o'zlarining kompartiya tashkilotlarini ham tuzdilar, Qizil armiya safiga kirdilar. Moskvadan «ustoz»larining inqilob maktabidan ko'r-ko'rona saboq oldilar zo'rlik bilan amir hokimiyatini ag'darishga tayyorlandilar.

Buxorolik jadidlarning juda ko'pchiligi esa siyosiy kurashni tark etdilar, maktab, maorif, matbuot va ma'rifat bilan shug'ullandilar.

---

¹ Amir Said Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi, 12-bet

² Medvedev V. Nechaynaya revolyutsiya. –Drujba narodov, 1992, 2-son, 150-bet

³ Xodjaev F. Izbranniye trudi, t.1, 51-bet

4 §. «Yosh buxoroliklar»dagi bo'linish, Buxoro kommunistik partiyasining tashkil etilishi.

Kolesovning Buxoroga uyushtirgan harbiy hujumining engilishi bilan «Yosh buxoroliklar» firqasida parokandalik yuz berdi.

Toshkent va Yangi Buxoro kommunistlari ilojsiz siyosiy muhojirlikda qolgan yosh buxoroliklarni o'z ta'sir doiraloriga oldilar, ularni kompartiyaga uyushtirishga yordam berdilar. 1918 yil 17-18 aprelda yosh buxoroliklarning tashabbuskor guruhi yig'ilishi chaqirildi. Unda kommunistik firqa tashkil etish masalasi muhokama qilindi. 20 aprelda esa barcha buxorolik siyosiy muhojirlar va amirga qarshi bo'lgan «Yosh buxoroliklar» firqasi a'zolarining kengashi chaqirildi. Ikki kun davomida bu kengash qatnashchilari jiddiy ravishda qaysi yo'ldan borish kerak degan masala ustida tortishdilar. Bu tortishuv natijasida ular uch guruhga bo'linib ketdilar: yosh buxoroliklar, so'l eserlar va «inqilobiy» guruh. Inqilobchilar guruhi kommunistik firqa tashkil etish va amirni taxtdan ag'darish uchun birlashish zarur deb hisobladilar. Bu fikrga qo'shilmagan ikki guruh norozilik bildirib kengash zalini tashlab chiqib ketdilar.

Bunday guruhbozlik va bo'linishning sabablari nimadan iborat edi? degan qonuniy savol tug'iladi, albatta.

Buxoroda hokimiyatni kommunistchasiqa zo'rlik va bosqinchilik yo'li bilan ag'darib tashlash katta fojialarga sabab bo'ldi va o'zini oqlamadi.

«Yosh buxoroliklar»ning o'zlarida qat'iy dasturiy kurash yo'lining o'zi yo'q edi.

«Yosh buxoroliklar» orasida o'zaro mustahkam g'oyaviy birlik yo'q edi.

Bu Kolesov bosqinidan so'ng yanada avj oldi. Bu adovat keyinchalik «yosh buxoroliklar» harakati rahbarlari orasidagi shaxsiy adovat va g'arazgo'ylikka aylanib ketdi. Ular o'zaro birlashib, hamjihatlik bilan ish olib borish o'rniga tarqoq holda o'zlaricha ayrim-ayrim guruhlarga bo'linib harakat qildilar. Ammo bu guruhlarning qariyb hammasi ham rus-sotsial demokratlaridan najot kutdilar. Bu Buxoro jadidlarining eng katta xatosi edi.

Usmonxo'ja Po'latxo'jaev boshchilik qilgan «yosh buxoroliklar» rus so'l eser (sotsial revolyutsionerlar) firqasining dasturini qabul qildilar va o'zlarining eser partiyalarini tuzdilar. Bu partiya ikki oygina umr ko'rdi. 1918 yilning iyud oyida Moskvada eserlar partiyasi tugatilib, uning a'zolari sovet hukumati va tashkilotlaridan quvildi. Shundan so'ng «yosh buxoroliklar»ning eser partiyasi ham tugatildi. Uning a'zolari kompartiya safiga kirdilar. Buxoroda sovetlar hokimiyati o'rnatilgunga qadar «yosh buxoroliklar»ning ikki guruhi, ikki partiyasi (kommunistik va inqilobiy yosh buxoroliklar) faoliyat yuritdi. Bu ikki partiya (aniqrog'i, ikki guruh) o'rtasidagi qarama-qarshilik Turkkommissiya va shaxsan Lenin yordamida vaqtincha barham etildi va Buxoro amirini taxtdan ag'darishdan iborat yagona maqsadga bo'ysundirildi. Ammo «yosh buxoroliklar» hokimiyatni egallashgach ikki guruh o'rtasidagi vaqtinchalik birlashuv barham topdi va ular o'rtasida nosovetviy, ikki bir-biriga dushman bo'lgan kurash harakati kuchaydi. Aslida esa har ikkala guruhning ham o'z oldiga qo'ygan maqsadi o'zi bir edi. U ham bo'lsa, Buxoroda amirning cheklanmagan

monarxiya tuzumini ag'darib tashlash va sovet hokimiyatini o'rnatishdan iborat bo'lgan.

Har ikkala guruh ham mahalliy muhit, sharoit va xalqning ongi shuuri va qiziqishlariga mutlaqo begona bo'lgan kommunistik firqasiga Abduvohid Burxonov rahbarlik qildi. Bu firqaga Rossiya har jihatdan yordam berib turdi. 1919 yil noyabrda Moskvadagi Sharq xalqlarining kommunistik tashkilotlari Markaziy Byurosi qoshida Buxoro bo'limi tashkil etildi. Moskvada maxsus «tajriba» orttirgan Mirza Muhitdin Mansurov, Salim Muqimov, Musa Aminov va boshqa kommunistlar BKP Markaziy

qo'mitasiga yordam berish uchun yuborildi. Bundan tashqari Buxoro Kompartiyasi Rossiya, Turkiston va Yangi Buxoro kommunistik firqa tashkilotlari yordamida mustahkamlandi. Uning «Tong» jurnali va «Qutulish» gazetasi Toshkentdan bosilib ko'p nusxada Buxoroga tarqatilib turildi.

Buxoro kommunistik firqasining Toshkentdan birinchi (1918 yil noyabr), ikkinchi (1919 yil iyun), uchinchi (1919 yil dekabr), Chorjo'yda to'rtinchi (1920 yil avgust) qurultoylari bo'lib o'tdi. Bu qurultoylarda partiyaning tashkiliy va dasturiy masalalari hamda kurash taktikalari muhokama qilindi.

«Yosh buxoroliklar»ning inqilobiy firqa deb atalgan qismiga F.Xo'jaev rahbarlik qilgan. U Toshkentda bir oz vaqt bo'lgach, o'zi va o'z partiyasi oldida turgan maqsadlarni

Fayzulla. Xo'jaev

tezroq amalga oshirish uchun yordam so'rab Moskvaga bordi. 1918 yilning yozida uni yo'lda Orenburgda oq gvardiyachi ataman Dutov hukumati qamoqqa oldi. To'rt oy qamoqda o'tirgach undan qochib, oktyabr oyida Moskvaga etib bordi. F.Xo'jaev «yosh buxoroliklar» partiyasi Markaziy Qo'mitasi nomidan Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi Ya.M.Sverdlovga 1919 yil 29 yanvarda maxsus xat yozdi. Xatda u Buxorodagi siyosiy vaziyat haqida, o'zining qanday qilib Moskvaga etib kelganligi to'g'risida ma'lumot berdi. Xatning asosiy mazmuni yosh buxoroliklarning inqilobiy partiyasiga moddiy va ma'naviy yordam berish, unga amir hokimiyatini ag'darish uchun qurol so'rash hamda keng miqyosda sotsialistik-targ'ibot olib borish uchun sarmoya ajratish haqidagi iltimosidan iborat bo'ldi.

1918 yil 16 noyabrda Moskvada «Yosh buxoroliklar» qo'mitasi Turkiston sovet hukumatining Muxtor Vakolatxonasi a'zolari bilan birgalikda kengash o'tkazdi. Unda F.Xo'jaev yozgan yosh buxoroliklar qo'mitasi «Instruktsiyasi»ning loyihasi tasdiqlandi. Bu hujjat «o'ta inqilobiy» ruhda yozilgan bo'lib, unda partiyaning maqsadi qurolli qo'zg'olon bilan amirni ag'darishdan iborat bo'lgan.

Bundan tashqari F.Xo'jaev «yosh buxoroliklar» firqasi Moskva byurosining «Xitobnoma»sini ham yozdi. Bu xujjatda o'zining «Sotsialistik inqilobga to'la sadoqati va ishonchini ko'rsatdi. Buxoro dehqonlari va sarboz (Askar)larini amirga qarshi kurashga, uning hokimiyatini ag'darishga da'vat etildi. Shu bois F.Xo'jaev Rossiya kompartiyasi va hukumati rahbarlarining hurmat va e'tiboriga sazovor bo'ldi.

U 1920 yil yanvarida Rossiya hukumati va partiyasining Turkkomissiya a'zolari bilan birga Toshkentga keldi va Turkkomissiya yordamida amir hukumatini ag'darishga tayyorlandi. 1920 yil 15 aprelda F.Xo'jaev muxarrirligida «Uchqun» gazetasining birinchi soni chiqdi. Uning nomi ham. Asosiy shiori ham bolsheviklarning leninchi «Iskra» gazetasidan olingandi. «Shunday kun keladiki, o'shanda uchqun alanga oladi». Gazetaning jami soni 5 ming nusxadan 8 ta soni chiqdi. Bu gazeta ham «Qutulish» kabi Toshkentda maxfiy ravishda bosilib Buxoroda tarqatildi.

5§. Buxoroda amirlik tuzumining ag'darilishi va Buxoro «Xalq» Sovet Respublikasining tashkil etilishi.

1920 yil yanvarida F.Xo'jaev Moskvadan qaytib kelgach, iyunning o'rtalarida ilgari kompartiya safiga kirishdan bosh tortgan «yosh buxoroliklar» partiyasining konferentsiyasini chaqirdi. Konferentsiya F.Xo'jaev tomonidan yozilgan dasturni qabul qildi.

Dasturda yangi jamiyat va davlat qurilish asoslari ishlab chiqildi, odil sudlov ishlarining asosida shariat qoidalari turishi ko'rsatildi. Bundan tashqari unda yana amirlik tugatilgach, umumiy saylov asosida Ta'sis majlisi chaqirilishi, demokratik xalq jumhuriyati tashkil etish belgilangan edi.

Dasturning asosiy mazmuni RKP(b) dasturidan olingan edi. Shuning uchun ham F.Xo'jaev Mahalliy kommunistik firqa rahbarlari bilan o'zi o'rtasidagi kelishmovchilikni hisobga olib, to'g'ridan-to'g'ri Leninga xat yozdi va o'z firqasini Rossiya kompartiyasiga qo'shib olishni iltimos qildi.

Lenin ushbu xatga ilova qilingan dastur bilan tanishdi va uni RKP(b) Tashkiliy byurosiga topshirdi. Tashkiliy byuro dasturdagi sotsializmga zid bo'lgan g'oyalarni hisobga olib, bu partiyani Rossiya kompartiyasiga qabul qilishni vaqtincha kechiktirdi.

Nihoyat bu masala Toshkentda Turkkomissiyaning muhokamasiga qo'yildi. Turkkomissiya o'zining 1920 yil 3 avgustdagi majlisida markazning ko'rsatmasiga ko'ra «yosh buxoroliklar»ning inqilobiy guruhi bilan Buxoro kompartiyasini birlashtirish masalasini muhokama qildi. Har ikki tomon o'z faoliyati va asl maqsadi to'g'risida axborot berdi. «yosh buxoroliklar» o'zlarini kommunistik nuqtai nazarda ekanliklarini ko'rsatib, Buxorda amir xokimiyati ag'darilganidan keyin kompartiya safiga kirish to'g'risida fikr bildirdilar. Ushbu g'oyani hisobga olgan holda Turkkomissiya bu ikki firqa hozir birgalikda ittifoq tuzib, amirga qarshi inqilobiy ish olib borishi mumkin degan mazmunda qaror qabul qildi. Bu qaror rus sovet hukumati va kompartiyasining Buxoroga nibatan dushmanlik, bosqinchilik va mustamlakachilik harakatini amaliy jihatdan yangi bosqichga ko'tardi. «Buxoroda revolyutsiya etilib kelayotganligi sababli qurolli qo'zg'olonni tayyorlash va o'tkazishga rahbarlik qilish uchun Harbiy revolyutsion byuro tuzildi¹. Byuroga Turkfront bosh qo'mondoni M.V.Frunze, «yosh buxorolik inqilobiyilar» markazi byurosi raisi F.Xo'jaev, Sharqda internatsional targ'ibot olib boruvchi kengashning raisi Geller va Turkiston Kompartiyasi vakili N.To'raqulov kiritildi.»

---

¹ O'zbekiston SSR tarixi. To'rt tomlik. 3-tom,-T., Fan,1971, 286-bet

Voqealarning rivojlanib borishi shundan dalolat bermoqdaki Buxoroda hech qanday inqilobiy vaziyat ham, inqilobchilarning o'zi ham bo'lgan emas, u bolshovoylar va ularga aldanib sotilgan bir guruh «mahalliy inqilobchilar» tomonidan sun'iy suratda tayyorlandi. Nomigagina tuzilgan Buxoro «Harbiy inqilobiy byurosi» Turkfront va uning bosh qo'mondoni M.V.Frunzega bo'ysunar va uning buyrug'ini bajarar edi. Shu bois ham bu soxta «Harbiy inqilobiy byuro»ni «qonunlashtirish» maqsadida 1920 yil 16 avgustda Chorjo'yda Buxoro kompartiyasining IV qurultoyi chaqirildi.

Qurultoy asosan ikki masalani hal qildi: 1. Amirga qarshi to'g'ridan to'g'ri urush e'lon qildi: 2. Yosh buxoroliklarning vaqtinchalik ittifoqini tuzdi.

Bu ikki firqa o'rtasida amirga qarshi tuzilgan ittifoq g'ayri tabiiy bo'ldi.

Buxorodagi «Yosh buxoroliklar» firqasi bilan kommunistik firqa o'rtasida jiddiy kelishmovchiliklar mavjud edi. Shu sababdan hatto «yosh buxoroliklar»ning rahbari F.Xo'jaev qurultoyga delegat qilib saylanmagan ham edi. Buning ustiga qurultoyda bir guruh kommunistlar (Shayx Xasan Aliev, Mirza Bahrom va Abdulla Sa'dullaev) F. Xo'jaevni xoin sifatida otishga hukm chiqarish taklifi bilan chiqdilar. Kommunist Ergash Darg'a esa minbarga chiqib. Cho'ntagidan bir g'aram pul va revolver «smit»ni chiqarib ularni menga Fayzulla Shayx Hasan va Mirza G'ulomni o'ldirish uchun bergan deb aytdi. Fayzulla Xo'jaevni qurultoyga kooptatsiya qilish kerakligi to'g'risidagi takliflar ham bo'ldi. F.Xo'jaev esa qurultoyga kooptatsiya qilib chaqirilsa ham kelmaydi¹.

Qurultoyda asosiy ma'ruzachi bo'lgan A.Akchurinning yozishicha uni «yosh buxoroliklar» bilan birlashish maqsadida sotqin deb ayblaganlar ham bo'lgan. Abduqodir Muhitdinov boshliq bir guruh kommunist deputatlar hatto qurultoyni tashlab chiqib ketdilar. Bundan ko'rinadiki, qurultoy ikki firqa o'rtasida to'qnashuv maydoniga aylangan, o'ta nomurosazlikda o'tgan. Lekin shunga qaramay qurultoyga bosh-qosh bo'lgan V. Kuybishev boshliq bolshovoylar ikki qarama-qarshi guruhni amirga qarshi kurashish uchun bir «ittifoqqa» (blokka) birlashtirishga muvaffaq bo'ldilar. Chunki Turkkommissiya va Turkfront RSFSR va RKP(b) rahbarlaridan «qanday qilib bo'lsa ham Buxoroni egallash, uni Rusiya manfaatiga moslash» xaqida aniq topshiriq olgan edida².

Sovet tarixida esa bu bosqinchilik hufya saqlanib o'z-o'zidan Buxoroda «inqilob etilib qolgan»ligi isbotsiz isbotlanib kelindi.

Qurultoydan so'ng tez orada, Toshkentda «inqilobga rahbarlik qiluvchi» ya'ni Buxoroda davlat to'ntarishi yasash uchun firqa markazi ham tuzildi. Bu markaz 29 avgustda Yangi Buxoroga ko'chib kelib, kommunistik inkubatorida so'nggi bir yarim yil davomida avaylab voyaga etkazilgan «inqilob»ga, aniqrog'i Buxoro fojeasiga siyosiy rahbarlik qildi.

Buxoroga to'satdan shiddatli xujum qilib, uni bosib olish rejasini O'rta Osiyo musulmonlarining qonxo'ri, jallodi shaxsan Frunzening o'zi ishlab chiqdi. Mazkur

¹Xodjaev F. Izbranno`e trudo`. T. 1. 184-bet.

²Qilichev F. «Zulmatdan sadolar». –T.: Adolat, 1994, 14-bet.

rejaga ko'ra Qizil armiya besh guruhga bo'linib besh joydan hujumga o'tishi va quyidagi vazifalarni bajarishi belgilandi: 1. Yangi Buxoro (Kogon) guruhi 29 avgust tong otarda Eski Buxoroni egallab, amir va uning hukumatini qo'lga olish; 2. Chorjo'y guruhi 28 avgustda eski Chorjo'yni egallashi; 3. Qarshi guruhi ikkinchi poytaxt Qarshini egallashi; 4. Samarqand guruhi Kitob, Shahrisabz, G'uzorni egallab Sharqiy Buxoroga o'tadigan yo'llarni qo'lga kritish; 5. Kattaqo'rg'on guruhi Xatirchi, Ziyovuddin, Karmana shaharlarini egallashi kerak edi.

Hujum hamma joyda belgilangan vaqtda boshlandi. Sovetlarning bu galgi bosqinida zamonaviy Harbiy texnikaviy qurollar bilan qurollangan 10 ming qizil askarlar, 74 ta zambarak to'p, 12 ta bombardimonchi aeroplanlar, amirdan norozi bo'lgan, ammo inqilobni xayollariga ham keltirmagan mehnatkash xalq ustiga yopirildi. Eng ajablanarli joyi shunda ediki, Sovetlar Sankt-Peterburgda podsho hokimiyatini ag'darish chog'ida ham bunchalik katta harbiy kuchni tashlab shafqatsizlik qilmagan edilar. Albatta bunday dahshatli kuchga oddiy va eski miltiq, to'p-zambaraklar bilan qurollangan Buxoro amiri qo'shinlari bardosh bera olmadi va qarshilik ko'rsata olmadi. 1920 yil 1 sentyabrida Chorjo'y, Narozim, Burdalik, Qarshi, Kitob, Shaxrisabz, Chiroqchi, Xatirchi va Karmana bosib olindi. Shundan so'ng hamma kuch Buxoro shahrini egallashga qaratildi. Ko'p qon to'kilishini va Buxoroning vayron bo'lishini istamagan Buxoro amiri Amir Sayid Olimxon 1891 yilda «Fan» nashriyotida chop etilgan «Buxoro xalqining hasratli tarixi» risolasida bu davrda Buxoro amirligida ro'y bergan voqealar tafsilotini shunday bayon qiladi: «Bu urush asnosida dushman taxminan Buxoroning yarmini to'p va pulemyotdan o'qqa tutib ko'p talofat etkazdi. Musulmon bechoralar dushman dastidan mol-dunyosini, o'z farzandlarini tashlagan nima qilarini bilmay har tomonga qocha boshladilar. Shunga qaramay, bu bandayi ojiz to'rt kechayu-kunduz dushmanga qarshi urushdim, qattiq jang qildim. To'p o'qlarining ko'pligi, bomba yog'dirishlar, talofat va xarobaliklar Buxoro shahrida ortib ketib, kambag'al beva-bechoralarni qattiq tashvishga solib qo'ydi. Shunda o'zimcha o'yladim. Bu bandayi ojiz ushbu Buxoroyi Sharif shahridan ko'chishni ixtiyor etsam, shoyad shu sababdan xarobalikka bo'lgan sabablar yo'lini to'sib, faqiru fuqaro bechoralarni bu jabr sitamlardan ozod qilsam va osoyishtalik baxsh etsam, degan andishada chahorshanba kuni tushdan keyin soat to'rtlarda foytunga o'tirib, misoli hazrat Payg'ambar alayhissalom sunnati bo'lmish hijrat kabi ko'chishni ixtiyor etdim. Shohlik bog'i sanalgan Sitorai Mohi Xossadan chiqib, Tuman Komot va Xirkonro'd, ya'ni G'ijduvonga ravona bo'ldim. Bu vaqtda menga afg'on elchisi va brigad sarkardasi Abdushukurxon va Afg'onistonning Toshkentdagi elchisining ov boshlig'i Muhammad Aslamxon, afg'on harbiy qozisi (attashesi) va yigirma beshming nafardan iborat Buxoro xizmatchi va askarlari shuningdek, afg'on askarlari va mansabdorlari menga hamroh bo'lishdi. Biz G'ijduvon tumaniga etib kelib, bir kechani o'sha erda o'tkazdik»¹.

Amir Sayid Olimxon iloji boricha tarixiy obidalarni muqaddas joylarni saqlab qolish, katta vayronagarchiliklarni kamaytirish maqsadida shaharni tashlab chiqishga

---

¹ Amir Sayid Olimxon. Buxoro xalqining hasratli tarixi. Toshkent. «Fan», 1991, 15-bet

majbur bo'ldi. U M. Frunze huzuriga Nasrullo qushbegi bilan Urganjini elchi qilib yuborib, shaharni bombardimon qilishni to'xtatishni va xalqqa shafqat qilishni talab etdi. Frunze esa elchilarga amir taxtni va butun boyliklarni topshirib shahardan chiqib ketishi lozimligini aytgan. Shunda ilojsiz qolgan amir 18 moddadan iborat shart qo'yish bilan rozi bo'lib, Xazina boyliklarning juda katta ro'yxatini topshirdi. «Buxoro axbori» gazetasining 1921 yil 1 may sonida bosilgan o'sha shartlarning eng muhimlari quyidagilar edi: «Buxoro mustaqil davlat bo'lib qolishi: Buxorodan Frunze askarlari chiqib ketishi: butun boylik va oltin xazinalari Buxoroning yangi davlat rahbarlariga topshirilishi: Buxoro hukumatiga mahalliy millat vakillari rahbar bo'lishi va boshqalar.»

Amir shaharni tark etib, Qizil askarlar 2 sentyabrda Buxoroni egallagach shahar vayron etildi, xalq va amirlikning boylik zahiralari talandi va Rossiyaga olib ketildi. Buxoroning oltin zahiralari haqida har xil ma'lumotlar bo'lgan. Yozma manbalarning guvohlik berishicha u Sayid Olimxon nomi bilan bog'liq bo'lsa-da, aslida butun bir Buxoro amirligi ya'ni o'zbek elining mang'it urug'idan chiqqan xonlar sulolasi (1753-1920 yillar)ga tengdoshdir. Mang'itlar sulolasi qancha yashagan bo'lsa, oltin zahirasi ham shuncha yil to'ldirib kelingan.

Abdurauf Fitratning yozishicha «Rasman xazinaga mamlakatning mulkiy, harbiy siyosiy ishlarining dahli yo'q edi».

«Oyna» jurnalida yozilishicha, amir xazinasiga tegishli oltin, kumush va boshqa zebu-ziynatlarning ro'yxati yozilgan daftarlar taxlami bir yarim olchin (1 metr) bo'lgan. Yana o'sha ma'lumotda ko'rsatilishicha «Buxoro amirining tasarrufi ostida bo'lgan xazinaning aqchasi (oltin va kumush) shu darajada mo'lki, hech bir davlat xazinasida bul darajada ehtiyot saqlangan oltin va kumush pul va yombilar bo'lmasa kerak. Buxoro Amirining sanochlarida saqlanayotgan oltin va kumush pullar bo'yi 50 olchin (1 olchin 70 sm-mualliflar), eni 20 olchin bo'lgan bir tog'dan iboratdir. Bu xazinadan tashqari... yana bir erto'la xazinasiga bo'lib, u rus, Buxoro va boshqa bir qancha davlatlarning oltin pullari bilan to'ldirilgan»¹.

Boshqacha qilib aytganda, amirlik oltin «tog'»ining hajmi 2695 metr kub bo'lgan ekan.

Keyingi yozma manbalarning guvohlik berishicha amirning ko'rsatmasi bilan bosh vazir Mirzo Nasrullo Biy Qushbegi 1917 yilda juda mahfiylikda xazinada saqlanayotgan tillo va boshqa qimmatbaho boyliklarning ma'lum bir qismini ro'yxatga olgan. Mana shu ma'lumotga ko'ra amir xazinasidagi boyliklarning to'la bo'lmagan miqdori quyidagicha bo'lgan:

Buxoro tillasi-1.148.380 dona, rus tillasi-4.365.100 so'm, yombi holiday Gamburg tillosi-1.108 pud(17 tonna 728 kg), yombi holiday Gamburg kumushi-2.844 pud (45 tonna 404kg), rus kumush tangalari-1.385 pud (22 tonna 160 kg), Buxoro tangasi-62.834.780 dona, Buxoro miss tangasi-731 pud (5 tonna 696 kg): tilla kukuni-16 pud (1 tonna 56 kg), rus banki kumushi-864 pud (13 tonna 724 kg) va hokazo. Yana jami 34 nomdagi qimmatbaho asori atiqalar ro'yxat qilingan².

¹«Oyna» jurnali, 1914 yilo 25-son.

²«Hayot va hisobot», 1993 yil, 3,4,5 va 6-sonlar.

Shaxsan Amir va uning oilasiga tegishli boyliklar-yirik brilliantlar-3.482 karat, shuningdek buyumlarga tikilgan brilliantlar-968 karat, buyumlarga tikilgan qimmatbaho toshlar 8.617 karat va hokazolar ham mulk sifatida qayd etilgan. Shuni alohida qayd etish joizki, bu ro'yxatga amirning Eski Buxoro va Registondagi boyliklarining eng asosiylari kirgan xolos.

Shu narsa ma'lumki, odatda Amirga yaqin kishilarning boyliklari ham xazinaga daxldor deb xisoblangan. Binobarin, amirlik Qozikalonning boyligi quyidagicha miqdorda bo'lgan:

Gamburg tillasi yombilari-38 pud (608 kg), tilla buyumlar-85 pud (1 tonna 360 kg), kumush buyumlar-90 pud (1 tonna 440 kg) kumush yombilar-14 pud (324 kg), brilliantlar-920 karat, qimmatli toshlar-14 pudu 8 funt (bir funt-400 gramm), o'ris tilla tangalari-865 000 so'm, chet el tilla tangalari-4468 to'plam (bir necha 10,20,50,100 hatto ming tanga ham bo'lishi mumkin). Buxoro tillalari 289014 to'plam, Buxoro tangalari-7 million 149156 to'plam, o'ris banki kutushlari-128987 so'm¹.

Mana shunday katta miqdordagi dunyoda tengi yo'q oltin xazinasi va qimmatbaho durudonalar Rossiyaga olib ketildi va talandi. Hujjatlarda Frunze Rossiyaga olib ketgan oltin va boshqa javohirlarning miqdori xaqida aniq ma'lumot yo'q. Ba'zi bir ma'lumotlarga ko'ra Frunze Moskvaga olib ketgan oltinlar har biri o'n, o'n uchdan kam bo'lmagan vagonlardan iborat bir necha poezdga joylashtirilgan ekan. Bu ham etmagandek hokimiyat tepasiga kelgan «yosh Buxrorliklar» M.V.Frunzega o'z minnatdorchiliklarini bildirish uchun amirning o'ta nodir oltin qilichi va hanjarini ham sovg'a qilib berib yubordilar.

Amir Olimxon otasining qo'lida 22 yil xazinabon bo'lgan Fayzullo Xo'ja To'qsoba Muhammadiyevning guvohlik berishicha Xazina talab ketilgandan bir oydan keyin RSFSR vakillari kelib, uni chaqirtirib xazinaning qolgan qismini topib berishni talab qilganlar. Shundan so'ng u Buxoro Sovet hukumati rahbarlarining iltimosiga ko'ra rus vakillariga avval Frunze askarlari oltin qazib olgan joylarni ularga ko'rsatib ularni chalg'itadi.

Sobiq xazinabon bu voqeadan oradan bir oy vaqt o'tgach bosqinchilardan qolgan xazinani Buxoro hukumati rahbarlariga topib bergan. Buning evaziga u hukumat tomonidan tipografiyaga ishga olingan, chopon bilan mukofotlangan.

Shu narsa ham ma'lumki, Qizil Armiya Frunze qo'mondonligida faqat Buxorodagi amirlik oltin xazinasi bilangina cheklanmaydi. U beklıklarda saqlanayotgan oltin va boshqa boyliklarni ham talaydi. Masalan, Qizil Armiya Nurota, Xatirchi va Karmana beklıklaridan 1012 pud (ya'ni 16 tonna 192 kg) oltin va boshqa qimmatbaho durudonalarni tortib olganligi ma'lum. Qizil armiya Buxoroning shahar va qishloqlaridan aholi qo'lidagi boyliklarni ham talaganligi xaqida ma'lumotlar ko'p. Munavvar Qori o'z xotira asarida bunday deb yozgan edi: «Qizil Armiya askarlari Sharqiy Buxoroda... otlarini maschitlarga bog'lab qo'yib, o'zlari uyma-uy yurib talonchilik bilan shug'ullanmoqda».

---

¹ «Hayot va hisobot», 1993 yil, 3,4,5 va 6-sonlar

Amir Sayid Olimxon Rossiya banklariga ham katta miqdorda pul qo'ygan edi. Shuningdek, qog'oz ishlab chiqarish fabrikasi va boshqa manufaktura aksiyalarini sotib olish uchun oltin miqdorida Petrogradga 33 million, Rus-Buxoro aksionerlik jamiyatiga 3.5 million so'm pul o'tkazgan edi. Bularning hammasi ham rus hukumati qo'liga o'tdi.

Amir o'zi bilan olib ketgan boyliklar haqida har-xil ma'lumotlar bor. Ularning birida amir 2000 karat brilliant va oltin (jami 18 qop) olib ketgan deb ko'rsatilsa, boshqasida ularning miqdori 10-15 million so'm deb ko'rsatiladi. Bularning ham bir qismi yo'lda, G'ijduvon tumanida Qizil armiya bo'limi bilan bo'lgan to'qnashuvd tortib olingan, degan ma'lumot ham bor.

Shunday qilib, «Yosh buxoroliklar» partiyasi, Buxoro kommunistik partiyasi RKP(b) va Rus sovet hukumatining bevosita rahbarligida uyushtirgan inqilob Buxoro xalqiga ham oltin ham tirik jon hisobiga juda ham qimmatga tushdi. Bu kabi katta fojia jahon tarixida bo'lmagan.

Rus sovet hukumati va kompartiyasining inqilob bilan niqoblangan bosqinchilik urushida qancha odam o'ldirgani hozircha aniq emas. Ammo bu Qo'qonda «Turkiston muxtoriyati»ni himoya qilib, shahid o'tganlardan ko'p bo'lsa ko'pki, oz bo'lmagan.

Frunze 2 sentyabrda Buxoroni qonga botirib, uni to'la bosib olishi bilanoq, Leninga telegramma yuborib, uni va Butunrossiyaning ishchi va dehqonlarini «mana shu xushxabar» bilan tabriklaydi.

Shunday qilib, 1920 yil 2 sentyabr Buxoro tarixining eng qora va unutilmas kunlaridan biri bo'lib qoldi. Shu kundan e'tiboran Sovetlar mustamlakachiligi bayrog'i Buxoroda ko'tarildi. Sharqona Buxoro musulmonlar davlatchiligi o'zining milliy an'ana va mustabid boshqaruvi bilan birgalikda butunlay tugatildi. O'zbek xalqi mang'it urug'i sulolasining ikki yuz yillik hukmronligi barham topdi.

Buxoro «Xalq» Sovet

Respublikasining tashkil etilishi. 1920 yil 5 sentyabrda qonga belangan va vayronaga aylantirilgan Buxoroga Frunze boshchiligida mustamlakachi RSFSR vakillari bilan qo'g'irchoq Buxoro «inqilobiy qo'mitasi» a'zolarining birlashgan «tantanali» yig'ilishi bo'ldi. Unda g'olib Frunze RSFSR bilan Buxoro o'rtasidagi bo'lajak munosabatlarning asosiy yo'nalishi to'g'risida Moskvaning qarashlarini bayon qildi. Bayonot «yakdillik» bilan ma'qullandi Oradan bor-yo'g'i to'rt kun o'tgandan so'ng Turkkommissiya va Turkiston byurosi RSFSR bilan Buxoro Xalq Sovet Respublikasi o'rtasidagi «do'stona munosabatlarni mustahkamlash va inqilobiy hukumatning yangi hayot qurishiga amaliy yordam» berish maqsadida V.V. Kuybishevni Buxoroga yubordi. U 1920 yil sentyabrda RSFSRning Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hukumati huzuridagi muxtor elchisi va RKP (b) MQ hamda kominternning BKP MQ dagi vakili etib tayinlandi¹. V.V. Kuybishev Buxoroga kelishi bilanoq mustamlakachi sovetlarning ishonchli vakili sifatida o'z faoliyatini boshlab yubordi. 2 sentyabrda «Yosh Buxoroliklar» firqasi bilan Buxoro Kompartiyasi

¹RISTTDA 122-fond, 1-ro'yxat, 20-ish, 24-varaq.

yagona Kompartiyasiga birlashtirildi va RKP (b)ning Buxorodagi filiali sifatida faoliyat ko'rsata boshladi.

1920 yil 14 sentyabrda V.V.Kuybishev ishtiroki va tashkilotchiligida Buxoro Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi, Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasi va Xalq Nozirlari Sovetining qo'shma majlisi bo'ldi. Bu majlisda V.V.Kuybishev Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hukumatining boshlig'iga o'zining ishonch yorlig'ini topshirdi. U Sovet hukumati va Rossiya Kompartiya MQsi nomidan bayonot berdi. Bayonot so'ngida V.V.Kuybishev bunday degan edi: «Men RKP (b) Markaziy Qo'mitasi va Kominternning vakili sifatida o'ziga berilgan vakolatdan butun ishni umumiy kommunistik harakat ruhida va shu manfaatlar yo'lida oborishga qaratish uchun foydalanaman»¹.

14 sentyabrda bo'lgan qo'shma majlisda hokimiyatning Oliy o'rgani Umum Buxoro Inqilobiy qo'mitasi uzil-kesil shakllandi. Unga BKP ning Abdulqodir Muhiddinov boshliq 9 a'zosi kiriyu Shuningdek asosan Buxoro Kompartiyasining a'zolari bo'lgan 11 xalq noziridan iborat hukumat Xalq Nozirlari Soveti tuzildi. Buxoro hukumatiga Rais etib F.Xo'jaev saylandi.

V.V.Kuybishev Buxoroda sovetlar va Kompartiyaning g'oyaviy ta'sirini kuchaytirish maqsadida katta tashkilotchilik ishi olib bordi. Turkiston komissiyasi va Turkiston Kompartiyasi MQsi shaxsan uning taklifi bilan Turkiston sovet va firqa tashkilotlarida ishlab «tajriba» orttirgan Yusuf Alievni Buxoroga ishlashga yubordi. U bu erda aksilinqilob bilan kurashuvchi favqulodda komissiyaga boshliq etib tayinlandi. Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasining «Qizil Sharq» deb ataluvchi maxsus tayyorlangan tashviqot poezdi ham Sovetlarning mustamlakachilik siyosatining «ijobiy» va «tarixiy ahamiyati»ni mahalliy aholi o'rtasida keng tarqatdi.

1920 yil 6 oktyabrda amirning yozgi saroyi Sitorai Moxi Xosada nomigagina «xalq vakillari»ning birinchi Butun Buxoro qurultoyi chaqirildi. Unda zo'ravonlik va harbiy to'ntarish yo'li bilan o'rnatilgan hukumat tarkibi tasdiqlandi. Qurultoy mazkur hukumatga ikkinchi Butun Buxoro qurultoyi chaqirilguncha va unda respublika konstitutsiyasi qabul qilinguncha o'z vazifasini bajarish vakolatini berdi. Qurultoyda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil topganligi e'lon qilindi.

Eng karakterli joyi shundaki, qurultoy RSFSR hukumatining tabrigi bilan ochildi. Leninga «xalq» nomidan «minnatdorchilik» telegrammasi yuborish bilan yopildi. Mana shu oddiy voqeaning o'zi Buxoroda amalga oshirilgan «inqilob»ning tashkilotchilari kim-u, ijrochilari kim bo'lgan? degan savolga aniq javob beraoladi. Darhaqiqat Buxoro xalqlari Kolesov va Frunze boshchiligida Sovetlar bosqin uyushtirganda Lenin g'oyalari uchun inqilob uchun bosh ko'tarmadi, balki «inqilob» niqobidagi Sovetlarning mustamlakachilik, bosqinchilik yurishiga qarshi ozodlik uchun, Vatan uchun va milliy mustaqillik uchun kurashga otlandi.

RSFSR Buxoro xalq jumhuriyatini suveren davlat deb rasman tan oldi. Ammo amalda esa u har tomonlama Buxoroning ichki ishlariga aralashib, to'g'ridan-to'g'ri hukmronlik qila boshladi. Ayniqsa Rossiyaning harbiy va firqaviy tazyiqi kuchli edi.

---

¹O'sha manba. 333-varaq.

6§. Istiqlol chorlagan qalblar. Milliy istiqolol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiyalar va tashkilotlar.

Turkiston o'lkasida bo'lgani kabi siyosiy g'aflat uyqusida qolgan va Sovetlar tashviqotiga aldangan Buxoro xalqining tez orada ko'zlari ochildi va milliy istiqolol kurashiga otlandi. Ammo Sovetlarga qarshi istiqolol uchun kurashga otlangan kuchlarda milliy ahillik va birlik yo'q edi. Ular katta kuch bo'lsalarda uyushmagan tarqoq va hech qanday dasturiy yo'riqqa ega emas edilar, ularning g'oyatda ayyor, tajribali va pixini yorgan Sovetlar va Kompartiyadek raqibga qarshi tajribasi yo'q edi. Bundan mustamlakachi Sovetlar ustalik bilan foydalandilar.

Buxoroda milliy istiqolol va ozodlik uchun kurashgan kuchlarni uch guruhga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Birinchi guruhdagi kuchlar Buxoro Sovet hukumati va Kompartiyasi safida turib Buxoroning davlat mustaqilligiga erishish mumkin, deb hisoblovchi kuchlardir. Ammo Buxoroga nisbatan Moskvaning harbiy va firqaviy mustamlakachilik ta'zyiqi va bosimi orta borgan sari bu kuchlarning orzu-umidlari sarobga aylana bordi, ular o'zlarining yo'l qo'ygan xatolarini sekin-astalik bilan tushuna boshladilar. Biroq endi kech bo'lgan edi. Moskva esa kun sayin yangidan-yangi bosimni oshirmoqda edi. 1920 yil 3 noyabrda Komintern Turkiston byurosining majlisi bo'ldi. Uni V.V.Kuybishev boshqardi. Majlisda «Buxoro kommunistlari firqasidagi o'zaro munosabatlar va firqaning siyosiy yo'li to'g'risida»gi masala muhokama qilindi. Ushbu masala bo'yicha qabul qilingan qarorda Turkiston byurosi Buxoroda «agrar inqilobni o'tkazishga va inqilobiy qo'mitani shu tomonga burishga»¹ qaratish lozimligini ta'kidladi. Bu yo'lni RKP(b)MQsi ma'qulladi. Jumladan, RKP(b)MQsi 1921 yil 26 yanvardagi Plenumida Buxoro Kompartiyasi MQsining Siyosiy yo'lini muhokama qildi. Mazkur masala yuzasidan qabul qilingan qarorda: «Hozirgi hukumat bilan aloqani uzmay turib agrar inqilob haqiqatan amalga oshirilishi lozimligi»², ko'rsatiladi. Ko'rinib turibdiki, Moskva Buxoroda «agrar inqilob»ni amalga oshirish bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri fatvo bergan. Ana shu ko'rsatmaga asosan 1921 yil 23 fevralda bo'lib o'tgan Buxoro kompartiyasining V qurultoyi «Er-dehqonlarga!» shiori ostida o'tdi. Qurultoy Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasining 1921 yil 5 yanvarda qabul qilgan «Er to'g'risida»gi dekretini ma'qulladi. Mazkur dekretga asosan er, suv, o'rmon va tabiiy boyliklarning hammasi kimning tasarrufida bo'lishidan qat'iy nazar, umuxalq mulki deb e'lon qilindi: amir va beklarning milliylashtirilgan erlari, shuningdek vaqf mulklari dehqonlarga bepul taqsimlab berilishi lozimligi qayd etildi.

Ana shu dekret asosida Eski Buxoro tumanida amir va beklarga qarashli 4 ming tanob (ming desyatina) er va Buxoro viloyati uezdlaridagi 1000 tanob (250 desyatina)ga yaqin er musodara qilindi va 5-25 tanobdan dehqonlarga bo'lib berildi. (Albatta bu ishlarning hammasi o'z vaqtida ayyorlik bilan amalga oshirildi. Keyinchalik esa bu erlar yana dehqonlardan tortib olindi.)

---

¹O'zbekiston SSR tarixi. Uchinchi jild,295-bet.

²O'sha manba,295-297-betlar.

1921 yil 23 sentyabrda Buxoro Sovet Respublikasi Sovetlarining II Qurultoyi jumhuriyat Konstitutsiyasini qabul qildi. Bu Konstitutsiyaga RSFSRning 1921 yilgi Konstitutsiyasi asos qilib olindi. Unda fuqarolar erkinligi e'tirof etildi, hurriyat e'lon qilindi. Ammo 1923 yilda Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritildi. Unga ko'ra kattakichik savdogarlar, sobiq amaldorlar saylov huquqlaridan mahrum etildilar. Albatta Moskvaning buyuk davlatchilik va musutamlakachilik siyosatining natijasi o'laroq yuqoridan tub zo'rlik bilan amalga oshirilgan bunday tadbirlar Buxoro Respublikasi rahbarlarining g'ashini keltirayotgan edi. Respublikaning F.Xo'jaev, A.Fitrat, Sattorxo'jaev, M.Saidjonov, M.Amnov, Otaxo'jaev va boshqa rahbarlari bosqlik bilan o'rtacha mo'tadil yo'l tutib Buxoroning mustaqil bo'lib chiqishini yoqladilar. Jumladan, Buxoro Inqilobiy Qo'mitasining raisi A.Muhiddinov 1921 yil yozida joylarga tarqatilgan ko'rgazmada bunday deb yozgan edi: «Din, Vatan va millat uchun ishda bir bo'laylik... Milliy mustaqillikni talab qilamiz...»¹

Buxoro respublikasi hukumatining bu qonuniy talablari Sovetlar va bolshovoylarning jazavasini qo'zg'atdi. RKP(b) Markaziy Qo'mitasining milliy respublikalar va viloyatlarning mas'ul xodimlari bilan birgalikda o'tkazgan kengashida (1923 yil iyun) (F. Xo'jaev, A.Ikromov, Sulton Ganiev, I.Xidiraliyevlar qatnashgan.) Buxoro Respublikasi va Kompartiyasi «yot unsurlar va aksilinqilobiy» kuchlar bilan «to'lib-toshgan»likda ayblandi. Natijada Moskvaning taz'iyi bilan hukumat tarkibida va Kompartiyada «tozalash» o'tkazildi, Buxoro Respublikasi hukumat hay'ati o'zgartirildi. Hukumatda Turkistondan yuborilgan komissarlarning ta'siri borgan sari kuchayib bordi. Sovetlarning Buxoroda yurgizgan bunday mustamlakachilik va shovinistik siyosati umum xalq noroziligining kuchayishiga sabab bo'ldi. O'z vaqtida Munavvar Qori Abdurashidxonov bu to'g'rida quyidagilarni yozgan edi: «Bu norozilik tobora avj oladi. Bir muncha vaqt o'tgach, Buxoroga Turkkomissiya a'zosi Safarov keladi...

Safarov mendan buxoroliklar inqilobga qanday munosabatda ekanliklari va Sharqiy buxoroliklar nima uchun amirni qo'llab-quvvatlayotganliklari sabablarini ham so'radi. Men hech nimani yashirmay, buxoroliklar mustaqillikka intilayotganliklarini va ular hozirgi ahvoldan norozi ekanliklari, shuning uchun ular: «Bu inqilobmi yoki bosib olishmi?», degan savolni o'rtaga tashlayotganliklarini aytdim... Shundan so'ng Safarov revkom majlisini chaqirib, hukumat vakillirini qattiq xaqorat qiladi.

Safarov jo'nab ketganidan so'ng Buxoro hukumati vakillari o'zaro yig'ilish o'tkazib, Moskvaga xat yozadi. Unda agar Safarov o'z munosabatini o'zgartirmasa, bizlar hammamiz ishlashdan bosh tortamiz, deb ogohlantiriladi»².

Umumxalq noroziligi Buxoro Kompartiyasi va hukumati rahbarlari faoliyatiga ham ta'sir etdi va ular ikki guruhga bo'linib ketdilar. Birinchi guruh o'z umidini va taqdirini Rossiya va Qizil askarlar bilan bog'lovchi Buxoro Sovet hukumati edi. Ikkinchi guruh esa, Sovetlar va Kompartiyaga qarshi ozodlik va milliy mustaqillikni

---

¹ Rajabova R.E. va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917-1993 yillar),104-bet.

²Turon tarixi. To'plam.-T.: 1992, 20-bet.

yoqlagan edi. Bu guruh a'zolari o'z umidlari va diqqat-e'tiborlarini milliy istiqloqlilik harakatiga qaratdilar. Bu guruhga Muhiddin Maxsum Xo'jaev boshchiligidagi «so'l kommunistlar» ham yaqin edilar. Ular 1921 yil avgustida Buxoro hukumatini ag'darishga urinib ko'rdilar. Lekin bu harakat muvaffaqiyat qozonmasdan tor-mor qilindi. Mahalliy istiqloqlilar tomoniga o'tgan hukumat a'zolari orasida Buxoro Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi Usmonxo'ja Po'latxo'jaev, harbiy nozir Abdulhay Oripov, uning o'rinbosari Tal'atzoda (Turk ofitseri), Ichki ishlar vazirining o'rinbosari Mulla Bobo, Buxoro militsiyasining boshlig'i Ali Rizo (Turk polkovnigi) va boshqalar bor edi. Ular milliy istiqloql kuchlari bilan yashirincha zimdan aloqa o'rnatdilar, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlab yordam berdilar. Bu xususda Buxoro hukumatida mehnat kengashi raisi o'rinbosari lavozimida ishlagan Abdurauf Fitratning Sovet organlari so'roqlariga bergan quyidagi javoblari g'oyatda e'tiborlidir: «Bizning tashkilotimiz bosmachilik harakatiga katta ahamiyat bergan va unga sovet hukumatiga qarshi faol kurashda vosita sifatida ko'pdan-ko'p umid bog'lagan edi. Biz bosmachilikni bo'lg'usi burjua millatchi davlati milliy armiyasining tug'ilishi deb hisoblaganmiz. Shuning uchun ham Mo'minjon Aminov, Ota Xo'jaev, Usmonxo'jaevlarning faol ishtirokida Fayzulla Xo'jaev bosmachilik harakatiga bevosita rahbarlik qilish bilan shug'ullangan.

Quloq millatchilik shiorlari ostida tashkil qilingan bosmachilik harakatini biz RSFSR hukumati oldidagi Sovet hokimiyati printsiplariga qarshi qaratilgan xalq harakati deb bilganmiz. Bu yo'nalishdagi «Milliy ittihad»ning rejali va uyushgan faoliyati shunga olib keldiki, 1920-1924 yillar davrida Mulla Qahhor, Jo'ra Amin, Murod Meshkop. Mitan Polvon va boshqa yirik qo'rboshilar rahbarligidagi bosmachilik harakat butun Zarafshon vodiysini qoplagan edi. Farg'ona vodiysida ham shunday ahvol edi. Bir vaqtning o'zida bosmachilik harakatini avj oldirib horijiy davlatlar bilan aloqa o'rnatish ishini ham jonlantirib yuborganmiz.

1922 yili tashkilotimiz a'zosi Qosim Qori Eron hukumati bilan aloqa o'rnatish uchun Eronga safar xizmatiga yuborildi. U Eron shohi tomonidan qabul qilingan va bizni Sovet hokimiyatiga qarshi kurashishimizda o'z tomonidan bizga yordam berish va'dasini oldi. Shu joyda, Eronda Qosim Qori ingliz hukumati vakillari bilan ham aloqa o'rnatdi.

Xuddi shu davrda biz Turkiya hukumati bilan bevosita aloqa o'rnatdik, shu maqsadda Turkiyaga vakillarimiz, tashkilot a'zolari Muhammad Nazariy va Ismoil Sadriy borishdi.

Yusufzoda va Xoshim Shaik orqali Afg'oniston hukumat doiralari bilan aloqa o'rnatdik¹.

Sovet hukumati 1923 yilda Ota Xo'jaevni Buxoro Xalq Nozirlari kengashi raisi o'rinbosari va Abdurauf Fitratni Buxoro Mehnat Kengashi raisining o'rinbosari lavozimlaridan olib tashladi.

Rossiya kommunistik firqasi bilan «muqaddas ittifoq» tuzgan bo'lsada, F.Xo'jaev ham mustaqillik uchun kurashdi. Ammo u ko'p hollarda ikkilandi, milliy

---

¹O'z MXXA, 4267-ish, 5-18-varaqlar.

istiqlol kuchlariga yashirincha yordam berib turgan bo'lsada, butunlay u tomonga o'tib ketishga o'zida jur'at topa olmadi. Fayzulla Xo'jaev topshirig'i bilan Ota Xo'jaev, Soddiq Muhammadiev va Naimjon Yoqubzodalar Ko'lob viloyatining Boljuvon tumanidagi Qizil armiya va qo'rboshilar bilan «Bitim» tuziladi. Unda «Muborak Buxoroni» bosib olgan Rossiya qo'shinlari shahardan darhol olib chiqib ketilishi, talab ketilgan mulk va boyliklar Rossiya hukumati tomonidan Buxoroga qaytarilishi, Rossiya davlati «agar o'z hukmini o'tkazish siyosatini to'xtatsa» unga hurmat ko'rsatilishi qayd etiladi. Bu ish uchun F.Xo'jaev Moskvada SSSR Tashqi ishlar noziri Chicherindan qattiq dakki eydi.

F.Xo'jaev yashirincha jadid tashkilotlarining ishida ham faol qatnashdi. U Buxorodagi «Turkiston milliy birligi», «Milliy ittihadning» ishlaridan to'la xabardor bo'ldi. 1923 yilda u «Milliy ittihad»ning O'rta Osiyo tashkiloti rahbarlarining yig'ilishida Sovet Rossiyasi va Sovet Buxorosi munosabatlariga oid bir xujjatni e'lon qildi. Uni iqtisod, moliya va hozirgi kunning vazifasi masalalari to'g'risida aniq fikrlar bildirgan edi. Hujjatda iqtisodiy masalada «Bugungi kundagi Sovet Rossiyasi va Buxoro munosabatlari sobiq rus saltanati va Buxoro amirligi munosabatlaridan farq qilmay qoldi» deb ta'kidlagan edi.

Moliya masalasida esa quyidagilar yozilgan edi: «Rusiya har xil yo'l bilan bizning pulimiz qiymatini pasaytirish va va shu yo'l bilan o'z pul birligini joriy qilish niyatida. Bizning banklarni yo'q qilib, o'z bankini ochish orqali Rusiyaga bizni to'la tobe qilib qo'ydi»¹.

Bu mahfiy hujjatda u juda hushyorlik bilan quyidagilarni yozgan edi: «Bizdagi mavjud tovar va pul haqidagi ma'lumotlar aniq berilmasligi kerak. Chiqim-harajatlar kiringa nisbatan 3 barobarga ko'p ko'rsatilsin... Rusiya iqtisodiy siyosatini qo'llash va uni amalga oshirishdan qochish kerak.

Boshqaruv va siyosatda esa «rahbar lavozimlarda o'z odamlarimiz ishlashiga erishish kerak. RKP(b)ni, ularni ruhida ishlayotganimizga ishonitirishimiz kerak...Rus vakolatxonalarida o'z hufiya kishilarimiz tinmay kuzatish olib borishi lozim»².

Boshqa yana bir xujjatda F.Xo'jaev o'z faoliyatiga tanqidiy qarab yuragining to'ridagi dil so'zlarini bayon qilib, bunday degan edi: «O'z ustimizda ishlayapmiz, madaniy darajamiz va ma'naviy qiyofamiz achinarli holga kelib qoldi. Biz ana shu savodsizligimiz va madaniyatsizligimiz oqibatida Buxoroni, Vatanni boy berib qo'ydik. Shu sababli ham, o'z Vatanimizda rahbarlik ishlarni qo'lga ololmadik va mustaqillik yo'lida aql bilan ish yurita bilmadik»³.

F.Xo'jaev Buxoro taqdiri bo'yicha o'z qilgan ishlari, hatti-harakatidan qoniqish hosil qilmaydi, afsuslanadi. U ona yurti O'zbekistonning rus-bolshevizm bosqini ostida qolganligidan yurak bag'ri eziladi, o'z onasi-Rayhon Saidmurod qizini quchoqlab, 1935 yilda o'ksib-o'ksib yig'lab aytadi: «Onajon siz meni baxtsiz qilib dunyoga keltirgan ekansiz, men Vatanim, millatim, xalqim uchun jonimni jabborga

---

¹ Qilichev F. Zulmatdan sadolar, 28-bet.

² O'sha manba, 25-bet.

³ Qilichev F. Zulmatdan sadolar. 25-bet.

berib ishlayapman, lekin... men Rusiya buyrug'ini qul misli bajarishdan boshqa hech narsa qila olmayapman!»¹.

F.Xo'jaevning milliy istiqlol yo'lida qilgan xizmatlaridan yana bittasi shuki, u turkiy xalqlar milliy ozodligi va mustaqilligining yirik bayroqdorlaridan biri bo'lgan boshqirdistonlik Zaki Validiy To'g'on va Turkiston jadidlarining sardorlaridan Munavvar Qori Abdurashidxonovlarni o'z qanoti ostiga oladi. Zaki Validiy To'g'on Boshqirdiston milliy hukumati bostirilgach katta umidlar bilan bu erga kelgan edi. Munavvar Qori esa, Turkistondan surgun qilindi. Shu bois u bilan birga «Milliy ittihad» (yoki «Ittihodi milliy») ham bu erga ko'chadi. Ularning faolligi natijasida Buxoroda O'rta Osiyodagi turkiy musulmon xalqlarining yashirin milliy ozodlik tashkilotining markazi-ya'ni Munavvar Qori ta'kidlaganidek «markazlar markazi»-«Turkiston milliy birligi» tashkil topadi. F.Xo'jaev ongli suratda butun mas'uliyatni o'z zimmasiga olib bu tashkilot faoliyati uchun barcha sharoitni yaratib beradi. Tashkilot rahbariyatining majlislari hukumat a'zolarining uylarida mahfiy suratda o'tkazilgan. Bundan tashqari F.Xo'jaev boshliq hukumat milliy istiqlolni saqlash va mustahkamlashning eng zarur shartlaridan biri milliy mutaxassis kadrlar tayyorlash, maorif va madaniyatni rivojlantirish, milliy yoshlarni horijiy mamlakatlarga o'qishga yuborish kabi masalalarga katta e'tibor berdi. Shaxsan F. Xo'jaevning fidoyiligi bilan 20 yillarda 23 kishi Buxorodan Germaniyaga o'qishga yuborildi.

Ayni paytda F.Xo'jaev boshchilik qilgan Buxoro Sovet hukumati Sovetlar Qizil armiyasi bilan birgalikda istiqlol va milliy-ozodlik uchun bosh ko'targan ming-minglab vatan fidoyilarining qonini to'kdi va yostig'ini quritdi. Bu F.Xo'jaevning fojeasi edi.

---

¹ O'sha manba, 26-bet

1921yil sentyabr. Marg'ildan 10 km naridagi Arab mozor, G'orbuva qarorgohi. Farg'ona istiqlolchilar yil Bosh qomondoni Shermuxammadbek va Sovetlar xukumati vakillari o'rtasidagi muzokara vaqti. Dasturxonning o'ng tomoni oxirida boshida salla o'ragan – Shermuhammadbek, undan keyin tik turgan kishidan so'ng o'tirgan Parlatmentyor Saidumarxo'ja Fayzixo'jaev, dasturxonning chap tomonida Nazir To'raqulov, Loffe, Zinoevlar

Shermuhammadbek 1921

Sovetlar bosqiniga qarshi Buxoro mustaqilligi va ozodligi uchun kurashgan ikki asosiy kuch-amir Sayid Olimxon boshchiligidagi kuchlar bo'ldi. Buxoro amiri o'ziga sodiq kuchlar bilan poytaxtni tark etgach Qo'rg'ontepa, G'ijduvon, Boysun viloyatiga qarashli Bandor va Darband atroflarida bosqinchi qizil askarlar bilan jang qilib Hisor viloyatiga chekindi. Bu erda u olti oy mobaynida dushmanga qarshi jang olib bordi. «Jang boshida,-deydi amir Olimxon,-harbiy vazir tog'am Muhammad Saidbek Parvonachi va urush qo'mondoni Abdulhafiz Parvonachi, Ibrohimbek biy Askar boshliqlari edilar. Shu bilan olti oy davomida kurash va jang yuz berib, oxiri bolsheviklar jamoasi o'zlari paydo qilgan mazkur urushga majbur bo'lishib, Moskvadan anchagina askar va harbiy qurollar yig'ib keldilar. Shu bilan ular birdan Islom lashkari ustiga hujum boshladilar. Islom askarlarida harbiy anjom va qurollar kam bo'lganligi jihatidan o'n oy davomida urushib jang qildilar, so'ngra bu bandayi ojiz yordam va madad so'rash harakatida xorijiy davlatlarga murojaat qildim»¹.

Amir Olimxon qizil askarlarga qarshi kurashni davom ettirish maqsadida Hisordan Ko'lob viloyatiga, u erdan 1921 yilda Afg'oniston poytaxti Qobulga etib keldi. U yo'l-yo'lakay Sharqiy Buxoro hududida bo'lgan chog'ida Sovetlarga qarshi vatan mustaqilligi va ozodligi uchun kurashga ko'z tikkan kuchlarni qo'llab-quvvatladi, ularga madad va maslahatlar berdi. Jumladan, Sayyid Olimxon Ko'lob viloyatida bo'lganida Sovetlarga qarshi kurash olib borgan ozodlik fidoyilari Mulla Muhammad Ibrohimbek devonbegilar bilan uchrashganligi va dushman bilan bo'ladigan istiqboldagi jang rejalarini ishlab chiqqanligini ta'kidlaydi. «Men,-deydi amir Olimxon,-amr-farmon chiqarib, uni (Muhammad Ibrohimbekni demoqchi-mualliflar) muayyan joylarga yubordim. Muhammad Ibrohimbek bilan Davlatmandbekka mening o'sha ruxsatlarim bilan ish yuritishga, dushman yo'lini istehkom qilib turishga buyurdim»².

Afg'oniston amiri Omonullaxon amir Olimxonni yaxshi qarshi oldi. Amir sarbozlariga Mozori Sharif va Xonoboddan joy ajratildi. Uning o'ziga esa amirning Qobul yaqinidagi bog'i-Qal'ayi Fatudan joyajratdi. Dastlabki paytda bu erda Sayyid Olimxon bilan birgalikda Karmana beki Yovqochbek, Sherobod beki Abulhafizbek, Mirfattobek udaychi, amirning savdo bo'yicha Londondagi vakili bo'lib ishlagan Yusufboy Muqimboev Qori Mizrob, Harbiy vazir Ibrohimbek. Abdullabek to'qsabo, A'zamhoji va boshqalar bo'lgan.

Bulardan tashqari Buxorodagi harbiy bosqindan so'ng amirlikdagi musulmonlarning boshlig'i, faqat Markaziy Osiyodagina emas, balki barcha musulmon olamida islom va shariat, fiqh ilmining bilimdoni sifatida tanilgan, notiqlik san'atida ham dong chiqargan Mullo Ibodulla Mufti ham Afg'onistondan boshpana topgan edi. U ham buxoro amiri huzuriga kelib turardi. Amir Olimxon huzuriga Buxoro Xalq Respublikasi MIQning sobiq raisi,1922 yilda Afg'onistonga qochgan Usmonxo'ja Po'latxo'jaev, Buxoro Xalq Respublikasining sobiq moliya noziri, 1922 yilda Turkiyaga qochgan Nosir Hakimov, Buxoro Xalq Respublikasining Afg'onistondagi sobiq elchisi, 1922 yilda elchilikdan SSSRga qaytishda voz kechib

¹ O'sha manba, 29-bet

² Amir Sayid Olimxon. Buxoro xalqining hasratli tarixi. 16-bet

Afg'oniston hukumatidan siyosiy boshpana so'ragan Hoshim Shayx Yoqubov va boshqalar ham kelib turar edi. Bu uchrashuvlar chog'ida Buxoro mustaqilligi va ozodligi uchun kurashning dolzarb muammolari va yo'llari muhokama etilar edi.

Sovet hukumati bir necha marta Afg'oniston hukumatiga bosim o'tkazib amir Sayyid Olimxonni mamlakatdan chiqarib yuborishni talab qildi. Ammo Omonullaxon hukumati bu ish mamlakatda xalq ommasining norozilik qo'zg'olonlariga sabab bo'lishi mumkin, degan sababni ko'rsatib Sovet hukumatining talablarini bajarmadi. Ayni paytda Afg'oniston hukumati Sovetlar Rossiyasi bilan munosabatlarni chigallashtirmaslik maqsadida amir Olimxonning qurol-aslahalar bilan yordam berishni so'rab qilgan iltimosini ataylab paysalga soldi.

Buxoro amiri Sayyid Olimxon

Sayyid Olimxon Buxoroga qaytish, taxtga egalik qilish umidi bilan yashar edi. Bu maqsad yo'lida u jahon jamoatchiligi Afg'oniston, Turkiya, Angliya va boshqa davlatlarning ko'magi va yordamiga ko'z tikkan edi. Ana shu ezgu niyatlar bilan Buxoro amiri butun dunyo jamoatchiligiga murojaat qildi. Muzokara murojaat 1923 yil 4 iyunda «Manchestr Gardian» ro'znomasidan ham e'lon qilingan edi. Unda jumladan quyidagilarni o'qiyimiz:

«...Bolsheviklarni Buxoro, Xiva, Turkiston va umuman butun O'rta Osiyodagi siyosati eng pastkash va razil xislatlarga ega...Bolsheviklar hali temir yo'l tarmoqlari ular ixtiyorida ekanligidan

foydalanib, Buxoroga 20 ming qurollangan qizil askarlarni jo'natishdi. Vaholangki, sovetlar hukumati tashqi ishlar komissariyati vakili Gopner o'zaro do'stlik bitimini tuzish to'g'risida biz bilan muzokaralar olib bormoqda edi.

Mening Buxorodan jo'nab ketganim bolsheviklarga ma'lum bo'lganiga qaramay, himoyasiz qolgan shahar to'rt kun mobaynida bombardimon qilindi, aholining uchdan bir qismi nobud bo'ldi, barcha muqaddas joylar, mashhur minora, jome masjidi vayron qilindi.

...Buxoroga Botumi orqali etib kelgan mashhur G'ozni Anvar poshsho musulmonlarni iztirobga solayotgan tuyg'ularni his etib, mendan o'ziga qandaydir lavozimni berishni iltimos qildi. Men unga mujjahitdinlar armiyasiga qo'mondonlik qilishni ishonib topshirdim. Janglarning birida Anvar shahid bo'ldi.

... Men kim, Buxoroning o'tmishdagi va hozirdagi qonuniy hukmdoriman, shu kunlarda mujjahitdinlarning ham yo'l boshchisi hisoblanaman, mamalakatdagi ahvol to'g'risida adolatni sevuvchi, tinchlikni istovchi barcha kishilarga murojaat etib, bu masalaga o'z munosabatini izhor qilishni so'rayman»¹.

¹1923 yil 4 iyunda «Manchestr Gardian» ro'znomasida bosilgan murojaatnomadan.

Sayid Olimxonning bu murojaatnomasi xalqaro maydonda katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi. Mazkur maktub Millatlar Ligasi, Buyuk Britaniya, AQSh, Yaponiya va boshqa davlatlarning boshliqlariga jo'natilgan edi. Chunki O'rta Osiyo masalasida Angliya-Sovet raqobatchiligi mavjud edi. Buyuk Britaniya hukumati Sovet hukumatiga rasmy bayonot bilan murojaat ham qildi. Hatto Sovetlar vakili Krasin bilan Lord Kerzon o'rtasida ushbu masalada muzokaralar ham bo'lib o'tdi. Ammo Sovetlar tomoni amir Olimxonning barcha da'volarini asossiz deb isbotlashga urindi. Buxoro amiri Petrogradga amalga oshirilgan harbiy to'ntarishdan so'ng Rossiyaning Turkistonga bosqinchilik xavfi kuchaygan kezlardayoq Buyuk Britaniya hukumatiga yordam so'rab murojaat qilgan edi. U Qori Muzrob boshchiligidagi amirlik vakillarini Londonga yuborganda ikki davlat o'rtasida harbiy ittifoq tuzish, agar bu ishning iloji bo'lmasa harbiy yordam so'rashni hal qilib qaytishni topshirgan edi. Ammo Qori Muzrob bu vazifani hal qilishga ulgurmas, Rossiya Buxoroni bosib oldi. Amir Afg'onistonga o'tib ketishga majbur bo'ldi. Natijada Qori Muzrob Buxoroga emas, balki Afg'onistonga qaytdi. U ham Qal'ai Fatuda Sayyid Olimxon bilan birga yashab faoliyat ko'rsatdi.

Buxoro amiri harbiy yordam so'rab yana bir necha bor Buyuk Britaniyaga o'z elchilarini yuborib murojaat qildi. Ammo Angliya hukumatidan kerakli darajada yordam ololmadi. Buning sabablari ko'p albatta. Shulardan eng muhimi Buyuk Britaniya hukumatining Buxoro amiriga yordam berib Rossiya bilan dushmanlik munosabatlarini kuchaytirishni istamasligi edi. Lekin bundan jahon jamoatchiligi umuman Buxoro amirining Murojaatnomasiga befarq qaradi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Jahon jamoatchiligi Buxoro xalqining Sayyid Olimxonning Sovet Rossiyasi bosqinchilariga qarshi 1920-1930-yillar mobaynida olib borgan adolatli kurashiga xayrihoh bo'ldilar va uni qo'llab-quvvatladilar. Buni Buxoro amirining Peshovardagi vakili To'raqulboyning 1924 yil 4 avgustda Buxorodagi Kamolboy Nosirboevga yozgan xatining mazmunidan ham bilib olsa bo'ladi:

«... Bizning yaqin vaqtlardagi vazifamiz Buxoro va uning atrofida ota bobolarimiz e'tiqodini mahkam tutgan, yaratganga ishonadigan, lekin baxtsiz, dushmanlarimiz tomonidan yo'ldan urilgan, joylardagi oqsoqollar, aminlar, qozilar, raislar, boylarning yozishicha esa, hamon oliy hazratlariga sodiq bo'lgan xalqni uyushtira oladigan kuchlarni tutib turishdan iboratdir.

Xalqning olloh taolaga, tug'ilib o'sgan eriga va oliy hazratlariga sadoqatini so'ndirmaslik uchun do'stlar bilan bundan keyin ham mumkin bo'lgan barcha ishlarni qilinglar.

Keyingi yillarda men Afg'onistonda, Hindistonda, Angliyada, Farangistonda, Istambulda, Misrda bo'lib, ko'pgina taniqli kishilar bilan uchrashib, ular bizning baxtsiz amirimizni hurmat qilishlariga va biz taraqqiyparvar millatlar va butun dune musulmonlarining qo'llab-quvvatlashi bilan o'z vatanimizni qutqarib, olloh-taolo panohida va amir boshchiligida diydor ko'rishajagimizga amin bo'ldim.

Biz har gal Hindistonning vitse-qiroliga¹ murojaat etganimizda, u Angliya qirol va hukumati oliy hazratlarini va butun Buxoro xalqini hurmat qiladi, deb ishontirdi va davlatingizning boshiga tushgan sinovlar yaqin vaqtlarda tugaydi, deb umid bildirdi.

Biz kun sayin butun dunyoda yangidan-yangi ishonchli do'stlar va homiylar topayapmiz. Bu do'stlar va homiylar faqat musulmon birodarlarimiz orasida emas, balki ovrupaliklar orasida ham bor.

Men qayerda bo'lmay o'sha mamlakatlarning hukumatlari rahbarlari e'tiborini bizning bebaxt xalqimiz taqdiriga qaratishga harakat qilayapman.

Ko'pgina sabablarga binoan men hamma gapni xat orqali ayta olmayman, nainki bunga oliy hazratlaridan maxsus ruxsat olgan emasman. Ikkinchidan, bu maktubni ikkimizning eski qadrdonimiz bo'lgan juda ishonchli odam olib borayapti, u mendan eshitgan hamma gaplarni jafokash hamyurtlarimizga etkazadi, deb ishonaman»².

Buxoro amiri Sayyid Olimxon jahon jamoatchiligining ana shu himmati, madadi va ko'magiga tayanib Sovetlar bosqiniga qarshi kurash olib bordi. Amirning manzilgohi Qal'ai Fatu o'sha davrda sharqiy Buxoroda avjlangan milliy ozodlik harakatining norasmiy shtabiga aylangan edi, deyilsa mubolag'a bo'lmaydi. Bu erga Buxoroning o'zidan Ibrohimbek, Abdul Qahhor, Hurrambek, Abdulqodirbek kabi qo'rboshilar harakat qilayotgan muzofotlardan maxsus vakillar tez-tez kelib turar edilar va zarur bo'lgan qurol-aslahalar, o'q-dorilar olib ketar edilar. Ammo xorijiy davlatlarning ko'rsatgan yordamlari ko'ngildagidek va etarli darajada bo'lmadi. Amir Olimxon Buxoroga qaytish va taxtga qaytadan o'tirish baxtiga muyassar bo'la olmaydi, taqdir bilan hisoblashishga majbur bo'ldi. U bir umrga Afg'onistonda qolib ketdi.

Sovetlar hukumati amir Olimxonga qarshi qurolli mahorabadan tashqari unga ma'naviy zarba berish, Buxoro xalqi ongiga amirga nisbatan nafrat, his-tuyg'usini shakllantirish maqsadida g'oyaviy ta'sir ko'rsatishning eng iflos va pastkash usullaridan ham foydalandi. Buni Sovet hukumatining Sayyid Olimxon oilasiga, xususan uning uch o'g'li Sultonmurod, Shohmurod va Rahimlarga nisbatan bo'lgan noinsoniy munosabatida yaqqol ko'rish mumkin. Amirning kenja o'g'li Rahimning taqdiri masalasida ikki xil ma'lumot bor. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda Rahim chet eldagi aksilinqilobiy kuchlar bilan aloqada bo'lgan deb 1937 yilda qamoqqa olingan va otib tashlangan. Ikkinchisi, esa xalq orasida keng tarqalgan, ya'ni amirning bolalarini bilgan kishilar bergan ma'lumotlardir. Bu ma'lumotlarga qaraganda Sayyid Olimxonning iltimosiga binoan Afg'onistonning Moskvadagi elchisi Muhammad Azizxon amirning bolalarini Afg'onistonga olib ketish uchun ko'p elib-yuguradi. Ammo Sovetlar hukumatidan rasmiy ruhsatnoma ola olmaydi. Shundan so'ng Rahim vizasiz Afg'onistonga o'tib ketmoqchi bo'ladi. Ammo u chegarada qo'lga olindi va otib tashlanadi. Ikkinchi ma'lumot haqiqatga yaqinroqdir.

---

¹O'sha davrda mustamlaka Hindistonning vitse-qirol Angliya qirolining muovini-vitse-qirol sanalgan.

² «Sharq yulduzi», 1992 yil, 3-son, 174-1yo75-betlar

Amirning bosh farzandi Sultonmurodning bir oyog'i nogiron bo'lgan. Moskvada nogironlar fabrikasida ishlagan. Uni 40 yillarda Sovet davlatining dushmani sifatida qamoqqa olishgan. Sultonmurod nohaq ayblanganligiga nisbatan norozilik bildirib ochlik e'lon qiladi va shu tariqa qamoqxonada bandalikni bajo keltiradi.

Amirning ikkinchi o'g'li Shohmurod avval harbiy bilim yurtiga, keyin Kuybishev nomidagi harbiy-injenerlik akademiyasiga kirib o'qidi. Sovetlar armiyasining generali darajasiga etdi, umrining oxirigacha shu akademiyada dars berdi. Ikkinchi jahon urushi boshlangach birinchilar qatorida urushga jo'nab ketdi. 1944 yilda Qrimni ozod qilishda og'ir yaralandi va Moskvadagi uyiga qaytdi. Shohmurod 1965 yilda 75 yoshida vafot etdi. U umrining oxirigacha qalbidagi yurak dardini hech kimga oshkor eta olmasdan bu dunyoni tark etdi. Shohmurodga sovetlar yurtida bunday yorqin parvoz yo'li qanday nasib qildi? degan muammo har bir o'quvchini qiziqtiradi, albatta. Shohmurod ikki o't orasida qolgan edi. Birinchisi Sovetlarning ashaddiy dushmani Buxoro amirining o'g'li sifatida otaga sodiq qolish edi. Bu yo'l uni ham Sultonmurod va Rahimlar orqasidan etaklab borardi. Ikkinchi yo'l esa, jonni saqlab qolish, shafqatsiz dushman bilan kelishuvga-kompromisga borish, Pavlik Morozov «jasorati»ni takrorlash yo'li edi. Ikkinchi yo'l Shohmurod hayotini saqlab qolishning kafolatigina bo'lib qolmasdan, unga «oltin qafasda parvoz» qilish imkoniyatini ham berar edi. U ikkinchi yo'lni tanladi. Shohmurod Sovetlar bilan «bitim» tuzdi, otasi yo'lini inkor etuvchi va uni la'natlovchi xatga imzo chekdi. Bu xat 1929 yild 16 iyunda «Izvestiya» gazetasida «Buxoro amirining o'g'li o'z otasiga shunday deydi» degan sarlavhada e'lon qilindi. Unda biz quyidagilarni o'qiymiz:

«Men senga umrimda birinchi va so'nggi marotaba xat yozayapman. Men xat yozishni, oramizda hech qanday aloqa o'rnatilishini istamagan edim. Lekin keyingi kunlarda yuz bergan voqealar meni senga yuragimning qoni bilan xat yozishga majbur etdi. 1917 yilda dunyo insoniyat tarixida birinchi marta ikki lagerga bo'lindi: Kapitalizm lageri va sotsializm lageri.

1918 yil keldi. Bu vaqtda sening krepostnoy hokimiyatingda teskarichilik juda kuchaydi. Registon kambag'al kosiblar va dehqonlar qattiq zulmga qarshi bosh ko'tarishga jur'at etgan va sen hukmronlik qilgan vaqtda butunlay talangan kishilarning qoni bilan to'ldi.

Sen esa aysh-ishrat bilan mashg'ul eding. Ota-o'g'il bo'lganimiz holda sen bilan yiliga bir marotaba uchrashar, boshqa vaqtlarda bizlar (uch birodar) o'z onalarimiz bilan birga yashar edik. Sen o'g'illaring borligini bilmas eding! Sen ularni anglamas eding. Lekin onamning shikoyatlari hali esimda turibdi. 1920 yil keldi. Buxorodagi mustabid, krepostnoy, yarim mustamlaka va teskarichi hokimiyat qulatildi. Mullalarning, boylarning hokimiyati, sening hokimiyating qulatildi. Amir hokimiyati yo'q bo'ldi. Uning o'rniga yangi hokimiyat-xalq hokimiyati keldi. Yangi tashkil etilgan Buxoro Xalq Sovetlar Jumhuriyati bizlarni o'z bag'riga oldi. U bizlarni boqdi va kiyintirdi. 1923 yilda bizlar o'qimoq uchun Moskvaga bordik. Bu vaqtga kelib Turkiston sovetlari, Buxoro va Xorazm jumhuriyatlari birlashib, O'zbekiston Sovetlar jumhuriyatini tashkil etdilar. O'zbekiston jumhuriyati boshqa jumhuriyatlar bilan teng huquqqa ega bo'lgan holda SSSR tarkibiga kirdi. Yolg'iz sening emas, balki sening

xo'jayining bo'lgan Rusiya samoderjaviyesi tomonidan ham ezilgan amir Buxorosi tugadi. Buxoro yangi, boshqa bo'ldi. Hozir u erda zo'rlik va zulm yo'q, u erda nodonlik, savodsizlik yo'qolmoqda, maktablarning soni ko'paymoqda. Batraklar va mehnatkash xalqning o'ng minglab bolalari bu maktablarda har xil ilmlarni o'rganishmoqda. Bolsheviklar firqasining to'g'ri rahnamoligi ostida xalq xo'jaligi rivojlanmoqda va mustahkamlanmoqda.

Men olti yildan buyon Butunittifoqning siyosiy va iqtisodiy markazi bo'lgan Moskvada o'qimoqdaman. Men ishchilar fakultetida bilim oldim. Bu erda orttirgan o'rtoqlarim bilan birga o'qib va yashab katta sovetlar jamoasining a'zosi bo'ldim. Men seni yomon ko'raman. Men otam yo'q, deb hisoblayman va senga ham o'g'ling borligini yodingdan chiqarishingni taklif etaman. Men sening ilgarigi o'g'ling emasman, u yangi til bilan gapiradi. U hur fikrli va turmushga yangicha qaraydigan kishiga aylandi. Dunyo ikki lagerga bo'lindi. Inqilobiy harakat yolg'iz G'arbda emas, balki Sharqda ham o'smoqda. Xitoy qullari mustamlakachilik zulmiga qarshi qo'zg'oldilar, Hindiston mustaqillik uchun intilmoqdalar. Inqilob butun er yuziga yoyilmoqdakim, u shubhasiz alangaga aylanib, zindonlarni yondiradi. Mustamlakachilar millatlar o'rtasiga nifoq soladilar, ularni o'z qullariga aylantirish uchun aldaydilar... Sen, inidan quvilgan tulki, Sovetlar Turkistoniga hujum qilishni, keyin esa mustamlakachi homiylarning himoyasi ostida Buxoroga kelishni o'ylabsan. Sen shu yo'l bilan Sovet hukumatini yiqitib, yana amir Buxorosini tuzmoqchi bo'layapsan.. Bu erda farq bitta: ilgari sen xalqni ezib, topganlaringni Rusiya hokimi mutlag'i bilan bo'lishar eding. Endilikda ochofatligi bilan tanilgan dunyo yirtqichi-Angliya bilan hamtovoqlik qilmoqchisan. Lekin sen chuchvarani xom sanayapsan. Tojikistonda Sovet hokimiyati yashaydi va yashayajak. Sovet hokimiyatini barpo qilish oson bo'lmadi. Senday iflos, ahmoq va darbadar odam Sovet hukumatini osonlik bilan yo'qota olmaydi. Sen 1920 yilda Buxorodan qochayotib butun Sharqiy Buxoroga bosmachilik urug'ini sepding. G'olib ishchi-dehqon qizil qo'shini va ko'ngilli askarlar bosmachilarni tor-mor keltirdilar. Lekin bosmachi shaykalari sovet tuprog'ida yana paydo bo'la boshladilar. Bu gal ham Qizil qo'shin aldangan kishilar to'dasini tor-mor qilajak. Sovetlar Tojikistonning ortida 140 million kishilik kuchli Sovetlar Ittifoqi turibdi. Sovetlar Ittifoqini G'arbdagi ishchilar sinfi va butun mustamlaka Sharqi himoya qiladi. Bular mening senga aytgan eng so'nggi so'zlarimdir. Sen bilan abadiy ajralishamiz. Agar o'zim istamaganim holda taqdir meni sen bilan uchrashtirsa, unda sen bilan dushmanlarcha uchrashamiz.

Sening sobiq o'g'ling Shohmurod»¹.

Mazkur xatni o'qigan har bir aqli raso kishi uni sovet idoralari maxsus tayyorlaganliklarini va Shohmurodning esa bu xatga imzo chekishdan boshqa chorasi qolmaganligiga albatta tushunib etadi.

Amir Olimxonning Afg'onistonga ketishni istamay Buxoroda qolgan oila a'zolari va qarindosh urug'laridan 64 nafari ichki ishlar katta leytenanti A.Filimonovning

---

¹ «Izvestiya». 1929 yil, 16 iyun

bergan ma'lumotlariga qaraganda 1937-1938 yillarda qatag'on qilingan¹. Ana shu tariqa, Sovetlar hukumati Sayid Olimxonga so'nggi «zarba»ni bergan edi.

Buxoro amirligi hududida sovetlar bosqiniga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun kurashayotgan eng asosiy uchinchi kuch ham bor edi. Bu-vatanparvar qo'rboshilar rahbarligida jon berib jon olayotgan xalq milliy ozodlik jangchilari edilar. Ozodlik va mustaqillik uchun kurash Buxoro amirligining xususan Sharqiy va G'arbiy hududlarida kuchli tus oldi. 1922 yilda Buxoro amirligida 30 dan ortiq² qo'rboshilar rahbarlik qilgan xalq qasoskorlari lashkarlari bor edi. Ibrohimbek Laqay, Davlatmanbek, Abdulqodirbek, Hoji Sami Afandi (Surxon vodiysi va Tojikiston hududlarida harakat qildi), Bahrombek qo'rboshi, Bo'ri To'qsobo qo'rboshi (Qarshidan), Sharof o'zbek qo'rboshi (Beshkentdan), Xo'jambek qo'rboshi (Kitobdan), Qoraqulbek va Mamatqul amir qo'rboshilar (Qo'rg'ontepadan), Bahrambek Qo'rboshi, Jabborbek qo'rboshi, Ochilbek qo'rboshi, Hamroqul qo'rboshi, Ochil To'qsobo qo'rboshi, G'ulom Avg'on qo'rboshi, A'zamxon Eshon qo'rboshi, Sayfulla Miroxur qo'rboshi, Sherbek Qo'rboshi (Samarqandda), Xolbo'tabek qo'rboshi, Mustafiqulbek Qo'rboshi (O'ratepadan), Niyozbek Qo'rboshi (Jizzaxdan), Boboyor Qo'rboshi, To'xtamurod Qo'rboshi, sepkilik Haydar Mergan Qo'rboshi, Timdan Ro'zi Qo'rboshi, olti o'g'illik Qoracha Mergan Qo'rboshi (Xatirchidan) va boshqalar ana shular jumlasidandir. Vatandoshimiz Shahobiddin Yassaviy o'zining «Turkiston achchiq haqiqatlari» kitobida Buxoro amirligi hududida Sovet askarlariga qarshi qahramonlarcha jang qilgan nomlari yuqorida tilga olingan va boshqa vatanparvar qo'rboshilar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Jumladan Davlatmanbek haqida: «Botir va buyuk qo'mondon, nihoyat peshjang, ruslarni qirgan qahramondir. Abdulqodirbek haqida: «Qahramon botir Shahid Davlatmanbekning o'g'lidir. Nihoyat shijoatli, dushmandan o'ch olmoq uchun hamisha peshjang edi. Ko'pgina ruslarni o'ldirdi. Yaxshigina shuhrat qozondi. «Molim va jonim yurtim uchun, Oллоh rizosi uchun fido bo'lsin! Yo shahid, yo g'oziy derdi»³.

Milliy ozodlik harakatining yirik vakillaridan biri Ibrohimbek Laqaydir. «Laqay» uning tahallusi bo'lib o'zbekning laqay urug'iga mansubligini bildiradi. Ibrohimbekning to'la ismi sharifi Mulla Muhammad Ibrohim Chaqaboy o'g'lidir. Tug'ilgan yili aniq emas, 1889 yoki 1890 yil deb taxmin qilinadi. U Tojikiston Respublikasi Dushanbe shahrining janubidagi asosan o'zbekning laqay urug'i istiqomat qiladigan Ko'ktosh qishlog'ida tavallud topgan. Laqay Ibrohimbek so'nggi Turkiston milliy istiqlol kurashining yorqin siymolaridandir. Amir zamonidyoq o'ris harbiylariga qirg'in solishdan ish boshlagan va qisqa fursatda katta shuhrat qozongan.

Ibrohimbek amir Olimxonning ko'p martabalariga erishgan. Amir Afg'onistonga o'tib ketgach, ham unga bir qancha hadyalar va unvonlar yuborgan. Amir Olimxon Sharqiy Buxoroda yashagan muddat ichida Ibrohimbekka o'xshash yovqur, qo'rqmas kishilarga tayanib sovetlarga qarshi savashgan edi»⁴. Muhammad Ibrohimbek hatto

¹ «Sharq yulduzi», 1992, 3-son, 181-bet

² Sanaev Ismat. Ziyovuddin tarixi. –T.: «Sharq» nashriyot-matbaa kontsernining Bosh tahririyati, 1995, 221-bet

³ «Erk» gazetasi, 1992 yil, 6-12 fevral

⁴ «Erk» gazetasi, 1992 yil, 19-26 fevral

Dushanba shahrini bolshevoylardan tortib ham oldi. Ammo Qizil askarlar Glende Freyzer bergan ma'lumotlarga qaraganda shahardan chekinish paytida 50 ming kishini qilichdan o'tkazib ketganlar¹. Ibrohimbek 1920 yil avgustdan to 1926 yilga qadar «lashkari islom», («Islom lashkari»)ni tuzib unga bosh qo'mondon sifatida Frunze, A.I.Kork, S.Pugachev, A.N.Todorskiylar boshchiligidagi bosqinchi Qizil askarlarga qarshi mardonavor jang qildi. 1926 yilda o'z mujohid yigitlari bilan Afg'onistonga o'tib ketishga majbur bo'ldi. Ibrohimbek Qobul shahriga yaqin Qal'ai Fatuda birmuncha vaqt Sayyid Olimxon bilan birga yashadi. Afg'oniston hukumati unga har oyda ming rupiya, Buxoro amiri esa besh yuz rupiya ajratadi. Keyinchalik Afg'oniston taxtiga Nodirxon kelgach (1929 yilda) muhojirlar bilan Afg'oniston lashkarlari o'rtasida birodarkushlik urushi kelib chiqdi. Behuda qon to'kilishidan charchagan Ibrohimbek 1931 yilda o'z vataniga qaytib keladi va ixtiyoriy suratda Sovetlarga taslim bo'ldi. Bolshevoylar Ibrohimbekni hamma vaqt eng xavfli raqiblardan biri sanab kelganlar. Chunki u Qizil askarlarga qarshi bir necha bor qahramonlik va jasorat namunalarini ko'rsatgan. Shu bois u amir Olimxonning ham katta hurmatini qozongan edi. Ana shunday jasoratlardan bir 1921 yilda sodir bo'lgan edi. Amir Olimxon Sharqiy Buxoro orqali Afg'onistonga o'tib ketayotganda Hisor Beki Ibrohimbekni amirga tanishtiradi va uni dovyurak sifatida ta'riflaydi: «Har qanday topshiriqni bajarishga qodir», deydi². Amir Ibrohimbekning dovyurakligi va jasurligini sinab ko'rish maqsadida Dushanbe shahrida qolib ketgan uchta musulmon tug'ini olib kelish to'g'risida farmon beradi. Qizil askar qismlari shaharni har taraflama nazorat qilib turishgani bois bu farmonni bajarish nihoyatda qiyin va xavfli hisoblanar edi. Shunga qaramasdan, Ibrohimbek do'sti Asadullobek bilan birgalikda amir farmonini to'la va bekami-ko'st bajaradi.

Muhammad Ibrohimbek ayniqsa vatan xoinlari va sotqinlarini butun qalbi vujudi bilan yomon ko'rar edi va ularga nisbatan shafqatsiz edi. Sovetlar turli yo'llar bilan tub erli aholining Qizil askarlarga qarshi yagona jabha bo'lib kurash olib borishini barbod qilish uchun arzimagan sadaqalar va mansablar va'da qilib ularning ba'zi bir qismini sotib olar va o'zining razil maqsadlari yo'lida vatan va millat sotqinlaridan foydalanardi. O'zbekiston Kommunistik (bolshevoylar) firqasi MQsining 1925 yil 30 iyundagi mahfiy ko'rgazmasi bu fikrni tasdiqlaydi: «Bosmachilarning rahnamolarini: Ibrohimbekni, Rahmon dodxoni, Ismatni yo'q qilish uchun bizga o'z xohishi bilan taslim bo'lgan ishonchli yigitlardan maxsus guruh tuzilsin»³.

Bu ko'rsatma SSSR OGPUning O'rta Osiyodagi vakolatli muhtor bo'limi qarori sifatida tegishli Inqilobiy Qo'mitaga yuborildi. Shundan so'ng Dushanbe, Ko'lob, Qo'rg'ontepa viloyatlarida harbiy holat joriy etildi. 1925 yil 13 avgustda uchta sotqin musulmon yigitlari o'zbek qo'rboshisi Ismatbekning boshini kesib, Ko'lob harbiy garnizoniga keltirdilar. O'sha yili 16 avgustda O'zbekiston tarkibidagi Tojikiston Muhtor Respublikasi Inqilobiy Qo'mita uch qotilning har biriga besh yuz

¹ Glende Freyzer. Bosmachilar, 34-bet

² «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992 yil, 17 aprel

³ «Oila va jamiyat» gazetasi, 1992 yil 19 may soni

tillodan sadaqa berib qilgan sotqinligi uchun taqdirladi. Muokofotlar tantanali suratda topshirildi. Ismatbek qo'rboshining boshini Qizil askarlar tayoq uchiga suqib olib qishloqma-qishloq yurib mitinglar uyushtirib namoyish etdilar.

Bu shum xabardan vaqif bo'lgan Ibrohimbek dahshatga tushadi, Allohga talpinadi va qotillar, sotqinlardan qasos olishga qaror qiladi. Buni quyidagi hujjat yorqin isbotlaydi.

«Birodarlarim Abdullabek biy dodhoh, Haydarqul biy, Hazrat Muftiy Sudur!

Birodarlar, Sizlar yuborgan shum xabar menga etib keldi:

Jigarbandim Ismatbek dodhoh yirtqichlar qo'lida qiymalanib o'ldirilganini eshitib, beadam qayg'uga botdim-dunyo ko'zimga zimiston ko'rinib ketdi.

Yo Oллоhim, yolg'iz O'zingga sig'inib edim-ku! Seni hojam deb edim-ku! Shunchalar bebaxtmanmi yo?..La ilaho illolohu Muhammadur-Rasulilloh! Tik turib erdim-qaddim bukildi, o'ltirib erdim-boshim ham bo'ldi, tufroqqa yotib erdim-bovurim ezildi! Oллоhim, marhamatingni darig' tutma! Oллоhim, men bebaxtga madad bergil!..(keyingi bir necha jumla suv tomchisidanmi, o'chib ketgan; aftidan ko'z yosh tomgan bo'lsa kerak.—Izoh 13-o'qchi korpus qoshidagi maxsus bo'lim tarjimoni qalamiga mansub).

Birodarlar, askarlaringizni safga tizingiz-da, bir yoqadan bosh chiqarib, qonxo'rlar ustiga yurish qilingiz! Har bir qishloqda shahidlar uchun qasos olingiz! Hukumatga ko'mak bergan ulamo bo'lsa ham, fuqaro bo'lsa ham qatl etingiz! Kimki, «Sovet» nomini tilga olsa bas, to'xtovsiz qatl etilsin! Kofirparastlarning uylari vayron qilinsin! Bundan tashqari, Eshoni Sudurdan sotqinlarni jazolash, qatl qilish uchun fatvo olingiz!

Ma'lumotlarga qaraganda, Ismatbekni uch kishi o'rtaga olib qiymalab o'ldirgan ekan. O'sha qotillarning avlodlari, jamiki qarindosh-urug'lari ham o'linga mahkumdir!

Muhojidlar bilan Qo'lobdan Qizildasht va Kungurt qadar, Sangalak tog'idan Sarsarak va Sabiston qadar ot olib o'tingiz! Islomiy butunlik va ittihad yo'liga g'ov bo'lgan xoinlar, kofirlar qilichdan o'tkazilsin! Tokim, musulmonlar hayotiga qarshi qaratilgan har bir tajovuz, xiyonat bejavob qolmayajagini murtad kimsalar, yovuz niyatli yaloqxo'rlar bilib qo'ysinlar!

Assalomu alaykum!

1344 hijriy!

Muhammad Ibrohimbekning katta va kichik muhri bosilgan¹.

Bunday vahshiylikdan dahshatga kelgan Ibrohimbek Qizil askarlarga sotilgan yigitlarning qishlog'iga o't qo'ydi. Muhammad Ibrohimbek hayotidan bunday yorqin misollarni ko'plab keltirish mumkin. Shu bois uning o'z ixtiyori bilan sovetlarga taslim bo'lishi bolshevoylar uchun zo'r quvonch va tantana bo'lgan edi. Cheksizshodligu quvonchini qalbiga sig'dira olmagan bolshevoylar hukumati 1931 yil 3 iyulda «Pravda Vostoka» gazetasi orqali jamoatchilikka murojaatnoma e'lon qildi:

¹ O'zbekim. «Vatan» seriyasi.-T.: 1992, 75-bet

«Sovet hokimiyatining ashaddiy dushmani, mustabid oq podsho va Buxoro amirining muxlisi, Sovet Tojikistonidagi ishchi-dehqonlarning raqibi, tojik xalqi milliy boyligining o'g'risi qo'lga tushirildi. U endi qilmishiga yarasha jazolanadi!

Kommunistik ehtirom bilan

VKP(b) MK ning O'rta Osiyodagi to'dasi».

Ha. Muhammad Ibrohimbek Laqay o'z soddadilligi tufayli yirtqich bo'rilar galasidan najot kutdi va bu soddadillikning qurboni bo'ldi. Bolshevoylar hukumati 1932 yil 31 avgustda uni qatl etdi. Ibrohimbekka nisbatan Sovetlar hukumatining nafрати shu darajada kuchli bo'lgan ediki, u mansub bo'lgan laqay urug'iga mansub bo'lgan eldoshlar muttasil ta'qib ostiga olindi. Hatto Laqay zotli otlar ham mutlaqo qirib tashlandi. Qalbida Vatan va millat tuyg'usi bo'lgan har bir turkistonli eldoshlar bu voqealardan tegishli ongli xulosa chiqarmoqlari ham farz ham qarzdir.

Sharqiy Buxoroda ozodlik va milliy istiqlolning yuksak cho'qqilarga ko'tarilishi Turkiy xalqlarning qardoshi, Turk millatining asl farzandi Anvar Poshsho (1881-1922 yillar) nomi va faoliyat bilan bog'liqdir. U Turkiyada «Yosh turklar» asoschilaridan biridir.

«Ittixod va taraqqiy» firqasiga asos solgan. Turkiyada 1918 yilda «Yosh turklar» hokimiyati ag'darilgach mamlakatda vujudga kelgan siyosiy tanglikka bardosh bera olmadi. Anvar Poshsho o'zining yaqin do'stlari Tal'at va Jamol bilan birga Germaniyaga ketadi.

Turkiyadagi «uch kit» (dengiz nahani)laridan biri bo'lgan, katta nufuzli Anvar Poshsho (general)ni Lenin boshliq Rossiya hukumati va kompartiya Turkistonda «inqilobiy harakat»larni kuchaytirish va aksilsovetviy kuchlarni bostirishda foydalanish maqsadida unga boshpana berdi. V.I.Lenin va bolshevoylarning uzoq maqsadni ko'zlovchi bu razil maqsadlarini Anvar Poshsho tez orada tushunadi va shuning uchun ham u bolsheviklarning Turkistondagi bosqinchilik urushi, diniy islomni oyoq-osti qilayotganliklarini o'z ko'zi bilan ko'rib, qadimdan to'g'di-bitdi qardoshlarini himoya qilish uchun kurashga bel bog'laydi.

Anvar Poshsho 1920 yil sentyabrda Boku shahrida III-internatsional tashkil etgan Sharq xalqlari qurultoyida qatnashdi va unda o'zining yozma bayonotini e'lon qildi. 1921 yil fevral Moskvada «musulmonlarning inqilobiy jamiyati ittifoqi» qurultoyini o'tkazdi.

Anvar Rossiyadagi musulmonlarning faolligini jonlantirishga katta e'tibor beradi. U Botumi, Boku va Ashxobod orqali 1921 yil 2 oktyabrda Buxoroga keldi. Bu erda sovet Rossiyasiga tobelikda qolgan «Yosh buxoroliklar» yaqindan tanishdi. Bu paytda Buxoroda Ahmad Zaki Validiy raisligida, Munavvar Qori va boshqalarning faolligida «Turkiston milliy birligi» nomli yashirin tashkilot ish olib borayotgan edi. Anvar Poshsho bu tashkilot bilan yaqindan aloqa o'rnatdi.

Anvar Poshsho Buxoroga Turkiya sultoni armiyasining zobit (ofitser)lari Hoji Saimbek Nabibek, Halilbek va Salim Poshsholar bilan birga kelgan edi. Ular 1921 yil 8 noyabr kuni ov qilish bahonasida Buxorodan chiqdilar va Qiliko'l bazasida mujohidlarning qo'mondoni Mulla Nafas Qo'rboshi bilan uchrashdilar. 9 noyabrda Anvar Poshsho butun Turkiston xalqiga qarata murojaatnoma e'lon qildi. Unda biz

quyidagilarni o'qiymiz: «Orqadoshlar! Turkistonning muqaddas da'vosi yo'lida olib borilayotgan kurashga men ham qo'shilgani keldim.

Ichingizda biz bilan xizmat qilishni xohlovchilar bo'lsa, taklif qilaman, ont ichsin! Lekin ichingizda bola-chaqasi ruslar qo'l ostida bo'lganini o'ylab andisha va taraddud ko'rsatuvchilar bor bo'lsa, ochiqchasiga aytsin. Buyuraman!»¹.

Buyuk turkparast va fidoyi inson bo'lgan Anvar Poshsho bu fikrni Boku qurultoyidayoq, o'zining asosiy kurash va yashash maqsad yo'li qilib olgan edi. U Bokuda Munavvar Qori., T.Risqulov, Toshpo'latbek, Norbo'tabekov, S.Tillaxonov va boshqa Vatanimizdan borgan delegatlar bilan bir necha marta rasmiy va norasmiy suratda uchrashdi, ma'ruzalar qildi va suhbatlar uyushtirdi. Ana shu talbirlarning hammasida qatnashgan Salimxon Tillaxonov Anvarga «Siz Turkistonning kelajagini qanday tasavvur etasiz? degan savoliga «Bosmachilik harakatini tashkiliy jihatdan uyushtirib, bir yo'lga solmoq kerak!», deb javob bergan.

S.Tillaxonovning yozishicha, Munavvar Qori o'sha uchrashuvlardan so'ng: «Biz Sharq xalqlari qurultoyi bilan bir qatorda o'zimizning qurultoyimizni o'tkazdik» deb aytgan ekan.

Shahobiddin Yassaviy o'zining «turkiston achchiq haqiqatlari» kitobida: «G'ozini Anvar Poshsho-buyuk qo'mondan»², - deb baho beradi. Bu bahoni Anvar Poshsho o'z faoliyatida isbotladi. U dastlab Sharqiy Buxoroda 160 otlilik mujohidlar bilan ish boshladi. Anvarni amir Olimxon tarafdorlari katta hurmat va ehtirom bilan kutib oldilar. U sovet hokimiyatiga qarshi bir necha to'qnashuvlarda g'alaba qozondi. Anvar Poshshoning eng katta g'alabasi 1922 yil 22 yanvarda Dushanbeda 7-8 ming kishilik sovet armiyasiga qarshi 1.500 sarboz (mujohid) bilan qilgan jang chog'ida qo'lga kiritildi.

Bu tarixiy g'alabadan so'ng Anvar Poshsho 28 martda amir Olimxondan barcha musulmon qo'shinlariga bosh qo'mondon-Amir-ul-musulmin etib tayinlanganligi haqida xat oldi³.

Shu yil 15 aprelda Kafurnihodda mujohidlarning qurultoyi o'tkazildi va unda qo'rboshilar Anvar Poshshoni siyosiy rahbar va qo'mondon etib sayladilar. Anvar Poshshoga Afg'oniston amiri Omonulloxon ham o'z sarbozlaridan tuzilgan 300 kishilik guruhni va boshqa qurol-yarog'larni sovg'a o'laroq yubordi. Shundan so'ng Anvar Poshsho bosh qo'mondon sifatida Ozarbayjon xalq komissarlari Soveti raisi N.Narimonov orqali Rossiya bolshevoylar hukumatiga sovet qo'shinlarini Buxoro, Xiva va Turkistondan olib chiqib ketish to'g'risida ultimatum (talabnoma) topshirdi.

Sovet Rossiyasi bu ultimatumga javoban 1922 yil 19 aprelda Anvar Poshshoga sulh taklif qildi. Sulh taklifida Anvar Poshshoga «Darvoz, Qorategin, Ko'lob, Dushanbe va Hisor kabi shahar va viloyatlarda o'z orzusi asosida mustaqil bir davlat qura olishini», ta'kidlangan edi. Buning evaziga sovetlar hukumati Anvar Poshshodan Turkiston masalasiga aralashmaslikni talab qildilar. Anvar Poshsho Sovet elchisiga:

¹ Abdulla Rajab Boysun. Turkiston milliy harakatlari. –Istanbul, 1943, 58-ber.

²«Erk» gazetasi, 1992 yil, 6-13 fevral.

³Menmensi N. Anvar Posho Turkistonda. «Saodat», 1992 yil, 9 son, 6-bet.

«Sulh bitimi faqat Turkiston tuproqlaridagi butun rus askarlarini olib chiqib ketganlaridan keyingina soʻz mavzui boʻlishi mumkin», deb javob berdi.

1922 yil 18 mayda RKP (9b0) MK «Turkiston-Buxoro ishlari toʻgʻrisida» maxsus qaror qabul qildi. Bu qarorda Sharqiy Buxoro hududlarida harakat qilayotgan istiqloлча kuchlarga qarshi harbiy tadbirlar bilan birga, aholi oʻrtasida tashviqot va targʻibot ishlarini kuchaytirish masalasiga ham katta eʼtibor berildi. Jumladan, unda «Anvar Poshshoni aholi orasida inglizlarning josusi va Sharq xalqlarining dushmani» qilib koʻrsatish lozimligi taʼkidlandi.

1922 yilning yozida Rossiya qurolli kuchlar bosh qoʻmondoni S.S.Kamenov, Qizil Armiya Oʻtliq kuchlar qoʻmondoni S.M.Budyonniy, A.N.Todorskiy va Turkkomissiya aʼzosi V.Kuybishev Turkistonga yuborildi. Ular zimmasiga Turkistondagi janglarning ahvolini oʻrganish va amaliy tadbirlar belgilash vazifasi yuklatildi. Bu guruh oʻlkadagi, xususan Sharqiy Buxorodagi ogʻir vaziyat bilan tanishgach Turkistonga markazdan yana qoʻshimcha qurol-yarogʻlar va askarlar yuborishni soʻradi. Anvar Poshsho ishi bilan shaxsan shugʻullanish uchun sovet razvedkasining Sharq shoʻbasi mudiri Ogʻabekov (armani millatiga mansub) Buxoroga maxsus joʻnatildi.

1922 yil yoz oylarida shiddatli janglar qizib ketdi. Qizil askarlar markazdan yuborilgan qoʻshimcha jangchilar va qurol-yarogʻlar bilan hujumga oʻtdilar. 1922 yil 24 iyunga oʻtar kechasi Anvar Poshsho Darband tumanida general Kaluginga qarshi oʻzining 3 ming kishilik diviziyasini er bilan yakson etdi.

Anvar Poshsho Qizil askarlarga qarshi muvaffaqiyatli jang operatsiyalarini olib borayotgan bir paytda turkiy xalqlarning jallodi Ogʻabekovning rejasi oʻz taʼsirini koʻrsatdi. Buni biz 1922 yil 4 avgustdagi fojeada ochiq-oydin koʻramiz. Bu kun qurbon hayiti edi. General Gʻozi Anvar Poshsho oʻz orqadoshlari Boljuvon tepalagida suhbatlashib dam olib oʻtirgan. Kutilmaganda qizillar paydo boʻlib qoladi. Oʻrtada qattiq qilichbozlik jangi boshlanadi. Dushman hujum qilganda orqaga chekinish imkoniyati boʻlsada Anvar Poshsho nomardlik boʻlmasin, deb chekinmasdan qilichni qinidan sugʻurib olib yalangʻochlab tengsiz dushman ustiga arslondek tashlanadi.

Anvar Poshsho

Bir oʻzi oʻn bitta qizil askarni qilich domidan oʻtkazadi. Kutilmaganda orqadan nomardlarcha urilgan qilich zarbidan Anvar Poshsho yiqiladi va jon beradi. Jang maydonidagi bu nomard Anvar Poshsho qoʻshinlari safida xizmat qilib yurgan musulmon askari qiyofasidagi josus Muhammad Gʻoziy edi. Bu uning soxta taxallusi boʻlib, uning asli nomi Georgiy Gasporyan, yaʼni arman millatiga mansub shaxs hisoblangan. Gap shundaki, Anvar Poshsho va Ibrohimbek laqay armiyasida har xil millatlarga mansub jangchilar boʻlgan: Oʻzbek, tojiklar, turkmanlar, qozoqlar, oʻrislar, hindlar, ozorlar va hokazo. Markazdan maxsus topshiriq bilan kelgan Ogʻabekov

Turkiston Marakaziy harbiy shtabidagilar bilan bu vaziyatdan ustalik bilan foydalangan. Ular Georgiy Gasparyanni musulmon jangchisi qiyofasida Muhammad Ahmad G`oziy ismi bilan Anvar Poshsho va Ibrohimbek lashkarlari safiga kiritdilar va o'zlarining razil niyatlarini amalga oshirdilar.

Anvar Poshshoning o'limi milliy istiqlol jabhasining mislsiz katta yo'qotishi edi. U bilan vidolashmoq uchun kelganlar Ahmad Zaki Validiy To'g'onning yozishicha 15-20 mingdan ortiq kishini tashkil etgan. Xalqning dardu-hasrati va qayg'usini vatanparvar shoir, jadidchilik, harakatining ulug' vakillaridan biri Abdulhamid Cho'lpon quyidagi misralarda yonib kuylagan edi:

Eng so'nggi umidni qonga bo'yagan,
Oh, qanday hayrsiz zamonlar kelgan?
Faryodim dunyoni bo'g'ib o'ldirsin;
Qop-qora baxtinga shaytonlar kulsin.

Anvar Poshshoning jasadi Dushanbedan 200 km janubi-sharqda joylashgan Boljuvon tumanidagi Chegen qishlog'ida dafn qilindi. 1996 yil 3 avgustda Turkiya hukumatining qarori bilan Anvar Poshsho hoki solingan tobut Boljuvondan Istambulga olib kelindi va 4 avgustda u erdagi abadiy oromgohga qo'yildi.

Anvar Poshshoning siyosiy faoliyati haqida turlicha fikr-mulohazalar tarixda bitildi. Sovet tarixida uni «panislamist», «panturkist», va «Angliya josusi, «avantyurist» (muttaham firibgar) deb talqin etildi. Musulmon olami dunyosi esa, uni «O'rta Osiyo musulmonlarini kofirlardan xalos qilish uchun yuborilgan buyuk siymo» deb baholadi, u bilan faxrlandi va hozir ham faxrlanadi. Darhaqiqat Anvar Poshsho tabiatan millat va yurt fidoyisi edi, jasorat, maftunkorlik va joziba kuchida tengsiz bir shaxs edi. Uning siyosiy faoliyati o'ta bir buyuk ilohiy maqsadga qaratildi. Buni biz Anvar Poshshoning o'z sevikli xotini-go'zal shoh qizi-Najibaxonga yozgan so'nggi xatini o'qib to'la ishonch hosil qilamiz:

«Sen maktubingda qilich va jangni sevganim qadar hech bir narsani sevmasligimni yozibsiz. Ammo biror bir narsa to'g'risida «faqat shuni sevaman», deb ham ayta olmayman (aytsam yolg'on bo'ladi). Sen bilursankim, manim haqimda tuhmat tashviqotlar tarqatib yurgan badbaxt kimsalarning iddao etganlaridek, men bu olis diyorlda mol-dunyo axtarib, boy bo'lmoq yoki o'z hokimiyatimni qurmoq uchun kelganim yo'q. Meni sendan uzoqlashtirib, bu joylarga keltirgan Janobi Haqning zimmamga yuklangani muqaddas bir vazifadir. Bu jihod vazifasi erur. «Jihod-islomda g'ayridinlarga qarshi «Muqaddas urush». Qur'oni Karimda jangga qobiliyatli har bir musulmon «Muqaddas urushda» ishtirok etishi shart deb ko'rsatilgan. U shunday ulug' ishdurki, uni hatto sidq ila niyat qilganlar ilohiy jannatga kirmoq huquqini olurlar. Ollohga hamda o'lg'ayki, men to'la ma'noda jihod eturman. Har naqadar sendan ayru qilmoq, sening sevgilingla masrur qalbimni vayron etmakda esa hamki, ushbu yo'lda buyuk bir imtihon bermakdan ko'p baxtiyorman»¹.

Ha. Anvar Poshsho Janobi Haq yo'lida buyuk imtihondan muvaffaqiyatli o'tdi. U o'zining qadimiy Ota yurti Oqsoqol Turkistonning mustaqilligi uchun kuchda tengsiz

¹ «Muloqot», 1994 yil, 5-6 sonlar, 36-37 betlar

dushmanga qarshi jangga kirdi, o'zining cheksiz harbiy qobiliyati va tashkilotchiligi tufayli xalq hurmati e'tiborini qozondi, tarqoq qo'rboshilarning boshini ulug' bir maqsad yo'lida birlashtirdi. Uning lashkarlaridagi mujohidlar soni 17 ming kishiga etdi¹. Shu bois Anvar Poshshoni haqli suratda nafaqat turk millatining, balki ayni paytda butun Turkiston o'lkasining ham asl farzandi deb atashga hamma asoslar bor. U bosqinchi Sovetlarga qarshi «Buxoro, Xiva, Turkiston qo'shinlari Oliy qo'mondoni» sifatida Turkiston mustaqilligi va ozodligi yo'lida o'zining eng aziz va mo'tabar jonini fido etgan buyuk shaxsdir.

Milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashning yirik markazlaridan biri G'arbiy Buxoro edi. Ibrohimbek va Anvar Poshsho harakatlaridan ruhiy ozuqa olgan G'arbiy Buxoro xalqi, ayniqsa Buxoro, G'ijduvon, Parmez, Vobkent, Vang'oze va Qorako'l ahli amir Olimxonga maxsus noma bilan murojaat qildilar va Sovetlarga qarshi kurashda amir tomonidan qo'mondon tayinlanishini so'radilar. Bu talab hisobga olinib buxoroliklarning katta hurmatiga sazovor bo'lgan Mulla Abdul Qahhor u erga «Islom lashkarlari qo'mondoni» etib tayinlanadi. Buxoro amirining bu to'g'ridagi nomasini 1922 yil 12 mayda Anvar Poshshoning vakili Turk zobiti Usmon Afandi olib kelgan. Mulla Abdulla Qahhor huzurida Zaki Validiy To'g'on, Buxoro Xalq Sovetlar Jumhuriyati Harbiy noziri Abduholiq Orifov va boshqalar bo'lgan. U tez orada katta kuchga aylanadi va Qizil askarlarni dahshat balosiga soladi. Mulla Abdul Qahhor qo'mondonligidagi islom lashkarlari safiga Buxorodan 6 000, G'ijduvon Vang'oze, Vobkent, Shofirkon, Permezdan 2 000 tadan, Bahovaddindan 2 000, jami 25 ming² kishi uyushadi va bir qator tarixiy g'alabalarni qo'lga kiritadi. Islom lashkarlari G'ijduvondan Qizil askarlarni haydab chiqarib, Nurota va Karmana tomon yurish boshladilar va G'arbiy Buxoroda Sovet hokimiyatini tugatishga muvaffaq bo'ldilar. Bunday og'ir vaziyatdan chiqish uchun Sovetlar Moskva va Toshkentdan qo'shimcha harbiy kuchlarni chaqiradilar. 1922 yil dekabrda to 1924 yil kuz oylariga qadar Mulla Abdul Qahhor bosh bo'lgan Islom lashkarlari bilan Qizil askarlar o'rtasida qattiq va shiddatli janglar bordi. Har ikkala tomondan ham katta qurbonlar berildi. 1924 yil sentyabrda Mulla Abdul Qahhor Qizilqumning Varajon deb atalgan qishlog'iga yaqin Quruqsoy changalzorlarida bo'lgan qattiq jangda yaralanadi. Islom jangchilaridan 140 kishi bu jangda nobud bo'ldilar. Abdul Qahhorning ukasi Mitapolvon og'ir yaralangan lashkarboshini jang maydonidan olib chiqadi va Azizobod qishlog'ida boshpana topadilar. Ammo qizillar uni ta'qib qilib qatl etdilar. Jasoratli va mard vatanparvar Mulla Abdul Qahhorning jasadi uning o'zi tug'ilib o'sgan G'ijduvonga yaqin qishlog'i Saitkentga dafn etildi. Qizil askarlar mahalliy xalqdan qattiq o'ch oldilar. Ayniqsa G'amxo'r (G'ijduvon bilan Konimex oralig'ida), G'ishti, Parmez, Vang'oze, Polonze va Bog'chag'oze hududlarida dahshatli qirg'inlar qilindi. Faqat 1923 yil noyabridan to 1925 yil boshlarigacha milliy ozodlik harakati ishtirokchilaridan 4961 kishi qirib tashlandi va 3307 kishi asir olindi³. G'arbiy Buxoroda avjlanib ketgan milliy ozodlik kurashini bostirishda qizil askarlarga yordam

¹ «Chelovek i demokratiya» jurnal. –1993 g, 4-son, 52-bet

² «Guliston», 1991 yil, 2-son, 6-bet

³ Sanaev Ismat. Ziyovuddin tarixi, 223-bet

bergan, o'z xalqi vataniga xiyonat va sotqinlik qilgan nobakorlar ham bo'lgan. Bular vohada Toshko'prikdan Islom Alimov, Qo'ybosh qishlog'idan Xushvaqt Eshmurodov, Xarsang qishlog'idan Boboyor Bekmurodov, Sultonoboddan Boboyor Bozorov va boshqalardir¹. Bunday vatangodalarning millat va yurt oldida yuzlari abadiy abad toshko'mir singari qoradir. Chunki ana shunday sotqinlar va xoinlar bo'lganligi tufayli xalqimiz yovuz va dahshatli kuch bo'lgan mustamlakachi va bosqinchi sovetlar Rusiyasiga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib kurashga birlasha olmadi. Istiqlol fidoyilari Vatan mustaqilligi, erki va ozodligidan iborat oliy ezgu niyat uchun kurashgan edilar, ular vatanning istiqboldagi taraqqiyotini o'ylagan edilar. Buni bir necha hujjatlar misolida aniq ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Mana ulardan bittasi: «Bismillohir Rahmoni Rahim!

Alloh madad bergay, g'alaba yaqin!

Turkistonning barcha joylaridagi mamlakat, millat va shariatni ozod etish uchun kurashayotgan musulmonlar! Rus bolshevik hokimiyatiga qarshi qurollaning!

Hurmatli Anvar Poshsho musulmonlarni birlashtirdi. Faktlar bolshevizm tez kunda tamom bo'lishini ko'rsatmoqda. Bolsheviklar do'zax olamini sayohat qilmoqqa majbur bo'lmoqdalar.

Alloh taolo o'z Qur'onida xabar qilganki, urush kofirlar tor-mor etilishi va musulmonlarning g'alabasi bilan tugaydi. Qur'on ta'limotini tushuning! Din va shariatimizning hurmati, qizillarga ishonmang! Biz musulmonlar huquqini va manfaatini himoya qilaylik, dinimiz uchun jonimizni ayamaylik.

Bizning shiorimiz-dinimizdan ozod etish yoki urush!

Musulmonlar, birlashingiz!

Alloh taolodan qo'rqingiz, Payg'ambarimizdan uyalingiz, qiyomat kuni biz alarga qaysi yuz bilan qaraymiz. Vaqtni g'animat bilib qurollaningiz, omma biz bilan! Barcha musulmonlar g'azovotga qatnashib, o'z burchlarini o'tamoqlari lozim. Alloh taolo Qur'onda: «Agar mening xohishimni qilsang, kofirlar bilan urush», deb aytgan. Barcha musulmonlarga xushxabar bo'lsinki, millat va dinimizni ozod etadigan kun keldi. Musulmonlar, Payg'abarimiz bayrog'i ostida birlashingiz! Hurmatli ulamolar! Payg'ambarlarning merosxo'rlaridan so'raymizki, ular ham o'z burchlarini bajarib, musulmonlar birlashishlari uchun tashviqot qilsinlar.

«Bahrombek g'ozi, Ziyovuddin g'ozi, Hamroqul g'ozi»².

Ikkinchi bir misol tariqasida Anvar Poshshoning quyidagi so'zlari ham diqqatga loyiqdir: «Turkiston uchun kurashish kerak. Haq ish uchun o'limdan qo'rqsang, o'zingni ham it holda yashashga duchor qilasan. Agar bu ishga kirishmasak, kelajak avlodlarimizning la'nati og'ir bo'ladi. Qutilish yo'lini izlab, o'lsak ham, o'zimizdan keyin keladigan avlodlarga ozodlik va baxt yo'lini ta'minlagan bo'lamiz» .

Xullas, milliy istiqlol va ozodlik uchun kurash fidoyisi bo'lgan ulug' vatandoshlarimiz o'zlarining muqaddas va olijanob ezgu niyatlariga etaolmadilar. Ular kuchli, qudratli va makkor bosqinchi beolshevoylar qarshisida ojizlik qildilar. 16

¹ Sanaev Ismat. Ziyovuddin tarixi, 223-bet

² Sanaev Ismat. Ziyovuddin tarixi, 219-222 betlar

yildan ko'proq davr mobaynida davom etgan xalq milliy ozodlik va istiqloqlilik urushi vatanparvarlarning mag'lubiyati bilan yakun topdi. Ammo ularning milliy mustaqillik va ozodlik yo'lida to'kilgan muqaddas qonlari zoe ketmadi. Bu muqaddas va qutlug' qonlar O'zbekistonning bugungi mustaqil taraqqiyoti kunlarida har birimizga bamisoli shamchiroq singari to'g'ri yo'lni ko'rsatib turibdi.

Milliy istiqloql va ozodlik uchun kurashgan

siyosiy partiyalar va tashkilotlar. O'rta Osiyo xalqlari 1917 yil oktyabr harbiy to'ntarishidan so'ng to 1934 yilning o'rtalari va 1935 yilga qadar milliy istiqloql va ozodlik uchun Sovetlar bosqiniga qarshi kurash olib bordilar. Ommaning, xalqning kuchi birlikda, yagona siyosiy kuch-tashkilotga uyushib dasturiy asosda kurash olib borishdadir. Buni jahonning ilg'or va rivojlangan mamlakatlarning tarixiy tajribasi allaqachon isbotlagan. Shu ma'noda «Uyushmagan millat inqirozga mahkum»¹ deganda Zaki Validiy To'g'on ming marta haq edi. Bu oddiy hayot haqiqatini o'z vaqtida to'g'ri tushungan milliy istiqloql va ozodlik uchun kuragining buyuk fidoyilari millatni yagona maqsad yo'lida birlashtirib, yovuz va shafqatsiz mustamlakachi bolshevoylarga qarshi ongli siyosiy kurashga boshlab borishga qodir tashkilotni tuzishga intildilar. Ular bu yo'lda ma'lum yutuq va muvaffaqiyatlarga erishdilar, izlandilar, qoqindilar va umid bilan, ishonch bilan olg'a intildilar. Milliy istiqloql va ozodlik uchun milliy dushmanlarga qarshi kurash olib borgan vatandoshlarimizning bosib o'tgan tarixiy yo'llari, ularning bu boradagi yutuqlari, muvaffaqiyatlari, yo'l qo'ygan xatolari va qoqilishlari kelajagi buyuk O'zbekistonni yaratish uchun ijodiy mehnat qilayotgan bugungi avlodlar uchun o'rnak, namuna, saboq va tarbiya olish maktabidir.

«Soveti Islomiya» (1917-1918) 1917 yilda Rossiyada amalga oshirilgan fevral fevral inqilobining ta'sirida vujudga kelgan siyosiy tashkilotlarning dastlabkilaridan biri musulmon xalqlari Soveti-«Soveti Islomiya»dir. U hokimiyatning yangi shakli bo'lib, milliy hokimiyat va istiqloql uchun tinch yo'l bilan demokratik kurash olib bordi, «Turkiston muhtoriyati» hukumatini tashkil etdi. Ammo bu hukumat bolshevoylar tomonidan qonga botirildi, «Soveti Islomiya» millatchi va aksilinqilobiy tashkilot sifatida qoralandi va unga qarshi kurash olib borildi. «Soveti Islomiya»ning rahbarlari Munavvar Qori Abdurashidxonov boshchiligida Sovetlar hukumatining doimiy ta'qibi va ta'zyiqi ostida bo'ldilar.

1917 yil 15 mart kuni Munavvar Qori hovlisida «Soveti Islomiya»ning birinchi tashkiliy majlisi bo'lib o'tdi. Uning raisligiga Abduvohid Qori Abdurauf Qori o'g'li, muovinligiga esa Munavvr Qori Abdurashidxonov saylandi. Keyinroq Abduvohid Qori Shayhontahur dahasiga qozi qilib saylangach, «Soveti islomiya»ga rais bo'lib Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev saylandi. «Soveti Islomiya»ning tashkilotchisi va mafkuraviy asoschisi inqilobdan oldinoq «Toshkent jadidlarining otasi» deb nom qozongan shaharda katta obro'ga ega bo'lgan Munavvar Qori edi. «Soveti islomiya» umummusulmon milliy umumdematik va inqilobiy harakat markazi hamda

---

¹ «Turon tarixi». To'plam, 1992, 21-bet

mahalliy boshqaruv idorasi sifatida ish olib bordi. Turkistonning boshqa shaharlarida ham uning bo'lim va tarmoqlari tashkil topdi. «Soveti Islomiya» o'zining dasturiy maqsad va vazifalarini «Najot», «Soveti Islomiya», «Kengash», «Hurriyat», «El bayrog'i» gazetalarini orqali xalqqa etkazib turdi. Bu maqsad va vazifalar quyidagilardan iborat edi.¹

1. Turkiston musulmonlari orasida siyosiy, milliy va ijtimoiy jihatdan zamonga muvofiq iqtisodiy islohotlar o'tkazish g'oyalarini keng yoyish:

2. Turkiston musulmonlarini yagona maqsad, maslak va g'oya asosida birlashtirish chora tadbirlarini ko'rish:

3. Ozod mamlakatning mustaqillik va demokratiyaga asoslangan yangi boshqaruv idora usuli va shakllari haqidagi g'oya hamda ma'lumotlarni to'plab Ta'asis majlisiga tayyorgarlik ko'rish:

4. Turkistonning shahar, qishloq va ovullarida mitinglar o'tkazish ijtimoiy-siyosiy va ilmiy xutba (ma'ruza)lar tashkil qilish:

5. Eski ma'muriy rahbarlar o'rniga yangilarini saylashning demokratik yo'llarini targ'ib qilish.

6. Turkistondagi turli millatlar orasida bo'lgan va bo'ladigan ixtilof va shubhalarga barham bermoq hamda ularni birlashtirmoq uchun tadbir va choralarni amalga oshirish.

7. Turli millat va firqalarning inqilobiy qo'mitalari bilan aloqada bo'lib, ularga musulmon ehtiyojlarini ma'lum qilmoq, zarur bo'lganda esa ulardan yordam olmoq.

Ko'rinib turibdiki, «Soveti Islomiya» va uning namoyondalari jadidlar sinflari, sinfiy kurash va sotsializm tushunchalaridan yiroq bo'lganlar. Ular barcha tabaqa musulmon va boshqa millatlarni yagona milliy-ozodlik va istiqloq yo'lida birlashtirib Turkistonda rus mustamlakasi boshqaruvi va mahalliy feodal munosabatlardan holi bo'lgan ijtimoiy-siyosiy boshqaruvni demokratik asosda tashkil etish tarafdori bo'lganlar. Jadidlarda sinfiylik emas umumturkiy milliylik va umuminsoniy baynalmillik tushunchalari kuchli bo'lgan. Ularning asosiy shiori va g'oyasi «Ozodlik, Tenglik va Adolat» bo'lib, ana shu harakat va maqsadni umumxalq manfaati, Vatan ozodligi manfaati yo'lida muqaddas bilganlar.

«Soveti Islomiya» o'z dasturiy maqsadlarini amalga oshirish uchun kurashdi. Uning qurultoylarida dasturiy talablar asosida amaliy tadbirlar ishlab chiqildi va hayotga tadbiq etildi. «Soveti Islomiya»ning faollari o'z harakat dasturlari asosida Rossiya musulmonlarining qurultoylarida, 1917 yil iyulda Toshkent shahar Dumasiga o'tkazilgan saylovlarda qatnashib kattagina muvaffaqiyatlarga erishdilar.

«**Ittixodi taraqqiy**» Turkiston o'lkasi xalqlarining siyosiy uyg'onishi va demokratik hayotida muhim rol o'ynagan tashkilotlardan biri «Ittixodi taraqqiy» («Taraqqiyparvarlar uyushmasi»)dir. U 1917 yil avgustda Toshkentda tashkil topdi. Unga rasman Turkiya muhojirlari Usmonbek bilan Haydar afandi rahbar bo'lsa-da, amalda Munavvar Qori Abdurashidxonovning ta'siri kuchli edi. Jamiyatning dasturi turk tilida tuzildi. Munavvar Qori esa uni o'zbek tiliga ag'dardi. Mazkur dastur avgust

¹A'zamxo'jaev S. «Sho'roi islomiya»(aslida qanday edi). Fan va Turmush. –1992, -№ 5-6 sonlar, 19-bet.

oyida Munavvar Qorining uyida bo'lib o'tgan jamiyat a'zolarining yig'ilishida qabul qilindi va jamiyatning uch kishilik boshqaruv organi—rayosati (prezidiumi) saylandi: Usmonbek rais, Haydar Afandi esa rahbar bo'ldi. Uchinchi kishi mahalliy taraqqiyparvar jadidlardan bo'lishi kerak edi. Uni tanlab, kooptatsiya qilish vakolati Usmonbek bilan Haydar afandiga berildi. Bu o'ringa Munavvar Qori kooptatsiya qilingan bo'lsa kerak, degan taxminlar bor. Jamiyatning dasturi hozircha topilgan emas.

«Ittixodi taraqqiyot» asosan siyosiy maqsadlar uchun kurashgan. U sovet hukumatiga muholifatlikda bo'lib, uning siyosatini tanqid qilgan, yoshlarni siyosiy faollashtirish, turk muhojirlariga yordam berish, maktab ishlarini isloh qilish kabi talablarni ilgari surgan. «Ittixodi taraqqiy» yosh turkiyalilar hukumatiga va «Ittixod va taraqqiy» partiyasi yordamiga katta umid bog'lagan edi. Uning nomi dastlab «Ittixodi taraqqiyparvar» bo'lgan. Keyin «Ittihod va taraqqiy» deb o'zgartirilgan.

Munavvar Qorining ko'rsatishicha dastlabki paytlarda jamiyat a'zolarining «soni 50 ga etmagan bo'lsada, ularning xalq orasida obro'si juda yuqori darajada» bo'lgan¹.

«Ittixodi taraqqiy» («Ittixod va taraqqiy») ikki marta yordam so'rab, Turkiyaga maxsus vakillar yuborgan. Birinchi marta Sadirxon va Saidnosir Mirjalilovlardan iborat vakillar 1918 yilda istambulga borganda yosh turkiyaliklar hukumati ag'darilgan va xorijga qochib ketgan edi. Shuning uchun ham Sadirxon boshliq vakillar turkiya hukumati rahbarlari bilan uchrasha olmay orqaga qaytadilar. Bu vaqtda jamiyat raisi Usmonbek ham Toshkentda qamoqqa olinib, uning o'rniga Yusuf Ziyabek tayinlangan edi. Turkiyaga «Ittixodi taraqqiy» nomidani ikkinchi marta vakillar 1919 yilda Kamol Ota turk hokimiyati o'rnatilgach borgan edi. Bu safar vakillar tarkibiga Toshkentdan Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev va Saidnosir Mirjalilov, Samarqanddan Mahmudxo'ja Behbudiy, Mardonqul va Muhammadqullar kiritilgan edilar. Ikkinchi safar ham samara bermadi. Chunki yashirin safardan sovet hukumatining ChK xodimlari xabardor bo'lganlar. Munavvar Qori o'zining «Xotiralarimdan» asarida (qo'lyozma) ko'rsatishicha Mahmudxo'ja Behbudiy va uning sheriklari yo'lda ushlanib qatl qilingan. Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev Moskvada, Saidnosir Mirjalilov esa Tbilisida yashirinishga majbur bo'ldi. M.Behbudiy va uning sheriklari Buxoro amiri Olimxon patvosi bilan Shahrisabzda ushlanib, Qarshida Tog'aybek tomonidan o'ldirilgan degan fikr tarqalgan. Bu haqiqatga uncha to'g'ri kelmasa kerak. Chunki bu paytda Buxoroda ichki siyosiy vaziyat juda taranglashgan, tashqaridan esa M.Frunze boshliq sovetlar bosqini kuchayib borayotgan edi. Shunday bir holatda amirning Behbudiyga nisbatan «e'tibor» qaratib u bilan bevosita shug'ullanganligi aqlga to'g'ri kelmaydi. Uning o'limi ChK xodimlari tomonidan uyushtirilgan bo'lishi esa haqiqatga yaqinroqdir. Bu paytda sovet hukumati Turkiston muhtoriyati hukumatini qonga botirib, milliy mustaqillikka qarshi bosqinchilik urushini avj oldirgan edi. Sovetlar bosqiniga qarshi istiqloqlolchilik va milliy ozodlik harakati kuchaygandan kuchayib bordi va o'lkada Sovetlar hokimiyatiga katta xavf solayotgan edi. mana shunday bir paytda milliy-ozodlik harakati asoschilari

¹ Turon tarixi. To'plam. T., 1992 yil, 18-bet

jadidlarning har bir qadami ChK xodimlari kuzatuvida bo'lgani tabiiydir. Bundan tashqari M.Behbudiyning xalq orasida juda katta obro'ga ega bo'lganligi otashqalb millatparvar va o'tkir siyosatchi ekanligi unga nisbatan Sovetlarni befarq qoldirmas edi. Amir bilan M.Behbudiy o'rtasidagi ziddiyat ChK ga ma'lum bo'lgan. Bundan u juda ustalik bilan foydalangan va Mahmudxo'ja Behbudiyini «tinchitgan» bo'lishi mumkin.

«**Birlik**» uyushmasi» Sovetlar hukumati o'lka xalqlarining ilg'or vakillariga ta'qib va taz'iyiqni borgan sayin kuchaytirdilar. Ayniqsa jadidlar va ular bosh bo'lgan «Ittixodi taraqqiy»ga hujum avj oldi. Ana shunday sharoitda jadidchilar sovetlarga qarshi istiqloq uchun demokratik kurash usullarining turli yo'llaridan foydalandilar, o'zlarining kurash shakllarini o'zgartirib turdilar. 1919 yil yanvarda Munavvar Qori Abdurashidxonovning tashabbusi bilan «Birlik» uyushmasi tashkil etildi. Ammo «Ittixodi taraqqiy» ham o'z faoliyatini to'xtatgan emas, aksincha u yanada rivojlandi va keng tarmoq otdi. Bu davrga kelib «Ittixodi taraqqiy» o'z nomini o'zgartirib «Milliy ittixod» yoki «Ittixodi milliy» deb atala boshladi.

Kurashning o'zgargan bunday yangi taktik yo'lini yangi tarixiy vaziyat taqozo etardi. Yangi tarixiy vaziyatning mohiyati nimadan iborat edi? Uning mohiyati shunday iborat ediki, **birinchidan** jadidlar dastlabki paytda sovetlar hokimiyati Turkistonda uzoq yashab qola olmaydi, degan fikrda bo'lganlar. Shu bois ular sovetlarga qarshi to'g'ridan to'g'ri qurolli kurash yo'lini yoqladilar. Ammo hayot boshqacha yo'ldan rivojlandi. Bolshevoylar hukumati «Turkiston muhtoriyati»ni qonga botirdi, Osipov isyonini bostirdi va 1919 yilga kelib u Turkistonda yagona qudratli kuchga aylandi. Bu ob'ektiv vaziyatni hisobga olmaslik va ko'r-ko'rona faqat qurolli kurashga tayanish ayanchli oqibatlariga olib kelardi. **Ikkinchidan** bolshevoylar va sovetlar ilgari surayotgan dastur va shiorlar (og'izda bo'lsada) jadidlarning «Ozodlik, Tenglik va Adolat»dan iborat dasturiy shiorlariga hamohang edi. Bu hol jadidlarga davr bilan hisoblashish, bolshevistik sovetlar hukumatiga yaqinlashish, ular bilan hamkorlik qilish asosida strategik dasturiy maqsad uchun kurash olib borish kerakligi to'g'risida hayotiy saboq berdi. «Ittixodi taraqqiy» rayosati o'zgargan yangi tarixiy vaziyatni hisobga olib 1919 yil boshida maxsus qaror qabul qildi. Unda quyidagi aniq vazifalar belgilandi: «**Sovet hukumatining yashab qolishiga shubha barham topishi munosabati hamda jamiyatning g'oyalarini (g'aflatga qarshi madaniyat uchun kurash) hukumat bilan ittifoqda amalga oshirish oson va maqsadga muvofiq ekanligi tufayli... uning a'zolari Munavvar Qori va boshqalarga boshlangan ishni davom ettirish uchun bolshevoylar firqasiga kirishga ruhsat etilsin**»¹.

«Birlik» uyushmasi ham sovet hokimiyatini qo'llab-quvvatlash, yoshlarni kommunistik firqa safiga kirishga da'vat etish uchun tashkil etilgan edi. Munavvar Qori bunday deb yozadi: «Eski shahardagi bosmaxona binosida uch yuzga yaqin kishi, firqa a'zolari, firqasiz xizmatchilar va taraqqiyparvarlar (jadidlar-mualliflar) to'planib, «Birlik»ni tashkil etdilar.

---

¹ «Turon tarixi». To'plam, 18-bet

Bu yig'ilishda bir-birimizga yordam berishga kelishib oldik. Birlashishdan maqsad yoshlarni bolshevoylar firqasiga jalb qilish va ularni har xil kutilmagan voqealarga tayyorlashdan iborat edi»¹.

Ana shu umumiy yo'l asosida jadidlarning aksariyati 1919 yil boshlaridan e'tiboran, kompartiya safiga kira boshladilar. Bu musulmon mehnatkashlarining ham kompartiyaga kirishlari uchun katta turtki bo'ldi. Oqibat natijada kommunistik firqa tashkiloti tarkibida musulmonlarning soni tez ko'paydi. Bu esa alohida milliy mustaqil kommunistik firqa tashkilotini tuzishni tezlashtirdi. Bunday tashkilot rasman TKPning II konferentsiyasi (1919 yil mart)da tashkil topdi. Bu konferentsiyada uning yuqori boshqaruv organi RKP (b) Musulmon byurosi (Musbyuro) saylandi. Unga T.Risqulov (rais), Munavvar Qori Abdurashidxonov, Yusuf Aliev, Efendiev, Abduqodir Muhitdinov, Nizomiddin.Xo'jaev, T.Xo'jaev, Muhammadjon Isaev, Husain Ibrohimov, Faxritdinov, Favarisov, Xantalijskiy a'zo bo'lib saylandilar².

Musbyuro RKP (b) MK qoshidagi Sharq kommunistik tashkilotlari Markaziy byurosi bo'limi (sektsiyasi) sifatida tashkil topdi. U to'g'ridan-to'g'ri firqaning markaziy organiga, shu bilan birga TKP O'lka Markaziy Qo'mitasiga bo'ysindi. Musbyuro o'zining quyi viloyat, uezd va shahar musulmon byuolariga ham ega edi. 1919 yilning oktyabrida RKP(b) Musbyurosiga 3 ta viloyat, 18 ta shahar yoki uezd musbyurosi bo'ysingan edi. Musulmon kommunistik firqa tashkilotining bunday qurilish tizimiga ega bo'lishi unga musulmonlar manfaatiga oid masalalarni mustaqil hal qilish yoki to'g'ridan to'g'ri markaziy partiya organi oldiga qo'yish huquqini berar edi.

Shuning uchun ham musulmon firqa tashkiloti o'zining yuqori va quyi organlari orqali mahalliy xalq manfaatiga tegishli bir qatort masalalarni hal qilishga yoki ko'tarib chiqishga muvaffaq bo'ldi. Tez orada uning faoliyatida jadidlarning ta'siri kuchli ekanligi sezildi. Shuning uchun ham bu firqa tashkilotiga o'z milliy manfaati yo'lida uzoq muddat faoliyat yuritish uchun imkoniyat berilmadi. U bor yo'g'i bir yillik tarixga ega bo'ldi, xolos. Lekin shunga qaramay, u milliy manfaat, istiqloq, tenglik uchun Rossiya sovetlar mustamlakachiligi va buyuk shovinizmga qarshi kurash olib bordi, muholifat demokratik firqa tashkilotiga aylandi. Uning bo'lib o'tgan uchta o'lka konferentsiyalarida musulmonlar hayotiga oid masalalar muhokama qilindi. Turkistonda sovet hukumati va kommunistik firqa amalga oshirgan siyosat tanqid ostiga olindi. Masalan, musbyuro raisi T.Risqulov musulmon firqa tashkilotlarining birinchi o'lka konferentsiyasida (1919 yil 24-30 may) qilgan ma'ruzasida xalq ommasini oktyabr to'ntarishidan so'ng ozodlik, tenglik va do'stlik haqidagi inqilobiy shiorlarga ishonmay qo'yganligini ko'rsatib bunday degan edi: **«Oktyabr to'ntarishi oliy hokimiyatni yo'qsilning qo'liga berdi: o'zaro ishonchsizlik tugatilmog'i kerak edi. Afsuski, bu o'zaro ishonchsizlikni Turkistonda mamlakatni ikki yillik ishchi dehqon hukumati boshqaruvi yanada**

---

¹ O'sha joyda

² Musbyuro RKP (b) v Turkestane. I, 2 i 3 Turkestanskie kraevye konferentsii RKP. 1919-1920 gg. T., 1922, 31-bet

chuqurlashtirib yubordi. Musulmonlar eng yuksak inqilobiy orzulari amalga oshmasligiga ishonch hosil qilmoqdalar. Mamlakatning hamma burchaklarida hukumatdan norozilik haqidagi, o'lkadagi 95 foiz aholining huquqlari oyoq osti qilinayotganligi haqidagi noroziliklar eshitilmoqda. Bu noroziliklar davlat hayotining hamma tomonlariga dahldordir. Men shuni ta'kidlab aytishni o'z proletar burchim deb bilaman: huquqlarning bunday buzilish hollari haqiqatan ham mavjuddir. Vijdoni bor har bir firqa xodim bu nuqsonlarga kelajakda barham berish uchun ularni yashirmasdan aniq ko'rsatmog'i kerak»¹.

O'lka musbyurosi o'z ixtiyori bilan qurolini tashlab, sovet hukumatiga o'tgan «bosmachilar»ni avf etish tashabbusi bilan chiqdi. Buni Turkiston kompartiyasi O'lka qo'mitasi qo'llab-quvvatladi. Musulmon kommunistlari O'lka byurosining qarori:

«I. Bu masala tezda muhokama qilinib, Ergash, Madaminbek, Mahkam, Xolxo'ja to'dalarida qatnashgan hamma musulmonlarga avf e'lon qilinib, ularni o'z ixtiyori bilan qurolni tashlab sovet hukumati tomonga o'tishga chaqirish Respublika MIK dan iltimos qilinsin.

2.Ular («bosmachilar»-mualliflar)ning hayoti qog'ozdagina emas, balki amalda to'la kafolatlansin»².

Turkiston MIQ 1919 yil 7 mayda bunday avfni e'lon qildi. Ammo u quruq aldov va firibgarlikdan iborat bo'ldi. Chunki, o'z ixtiyori bilan qurolini tashlab sovetlar tomon o'tganlarning qariyb o'sha vaqtning o'zida yoki keyinroq turli xil yo'l, xiyla va bahonalar bilan sud qilindi, sudsiz qatag'onlik qurboni bo'ldilar. Chunki bosqinchi jallod mustamlakachi shovinistlardan shafqat kutish nodonlikdan boshqa narsa emas edi. Bu ayniqsa, 1919 yil 12 iyulda Turkiston hukumati va firqa tashkilotiga «mahalliy aholini davlat ishlariga mutanosiblik asosida keng jalb qilish» to'g'risida Rossiya markaziy hukumatining radio orqali bergan ko'rsatmasini muhokamasi chog'ida yanada yaqqol ko'rindi. Turkiston kompartiyasi o'lka qo'mitasi a'zolari A.A.Kazakov (Turkiston MIQ raisi), A.F.Solkin, K.E.Sorokin va boshqalar radiogrammadagi ko'rsatmaga qarshi chiqdilar. Buni Trukkomissiya a'zolarining o'zlari ham tan olib: «A.A.Kazakov, K.E.Sorokin, G.A.Temlyantsevlar guruhi ruslarning mavqeini boshqalardan ustun qo'yish, aholini musulmonlar va ovro'paliklarga bo'lish nuqtai nazarida bo'ldi»³, deb markazga xabar bergan edilar.

Shundan so'ng shovinistlar Kobozevni mahalliy xalq manfaatini himoya qilgani uchun davlat to'ntarishi yasashda ayblab sudga berishni talab qildilar. Hatto, unga nisbatan suiqasd uyushtirishga ham harakat qilindi. A.Kobozev mahalliy musulmonlar yordamida Moskvaga qochib ketishga ulgurdi. U 1918 yilda Turkiston MIQ raisi, 1919 yilda Turkkomissiya a'zosi bo'lgan edi. Kobozev Turkistondan ketgach bu erdagi «qilmishi» uchun 1923 yildan boshlab, katta lavozimlardan chetlatildi, umrining oxirigacha ilmiy-pedagogik faoliyat bilan band bo'ldi. Sovetlarning VIII Qurultoyida

¹ Musbyuro RKP (b) v Turkestane, I, 2 i 3 Turkestanskie kraev`e konferentsii RKP. 1919-1920 gg. T., 1922, 8-bet

² Akramov A., Avlyakulov K. V.I.Lenin Turkkomissiya i ukreplenie sovetsoy vlasti v Sredney Azii. –T., Uzbekistan, 1991, 68-69 betlar

³ Akramov A., Avlyakulov. V.I.Lenin, Turkkomissiya i ukreplenie sovetsoy vlasti v Sredney Azii, 74-bet

Turkiston sovet hukumati tarkibiga kam miqdorda bo'lsa-da, mahalliy xalq vakillari kiritildi. Ular o'z xalqi va Vatani manfaatlari yo'lida xizmat qildilar.

O'lka musbyurosi va uning joylardagi tashkilotlarining say- xarakatlari bilan 1919 yil may oyidan boshlab, musulmon xalqlarining milliy boshqaruv organlari, davlat xokimiyatining mahalliy, milliy tashkilotlari maydonga keldi. Ular inqilobiy qo'mitalar edi. Tarkibi aksariyat milliy kishilardan iborat bu inqilobiy qo'mitalar Andijon, Namangan, Qo'qon, Marg'ilon uездlarida va Turkistonning boshqa viloyatlarida tashkil etildi. Ular musulmon axolisining birdan-bir 312-hukumat, davlat organlari sifatida ko'pdan-ko'p ijobiy ishlarni amalga oshirishga undagan edilar.

Bu bilan bolshevoylar hukumati va kompartiya Turkistonni boshqarish uning o'z egalariga topshirish to'g'risidagi vadalarni asta-sekin bajarishga kirishganliklarini ko'rsatmoqchi bo'ldilar. Biroz bo'lsa-da yon berildi. Bu hol mahalliy ziyoli va jadidlarda sovetlar hukumati va uning Turkistonga yuborgan maxsus komissiyasi-Turkkommissiya bilan nisbatan hamkorlik qilish ishtiyoqini tug'dirdi. Ijtimoiy-siyosiy hayotda tenglik, ozodlik va demokratiya va mustaqillik bo'lishiga biroz bo'lsada ishonch paydo bo'ldi. Ammo bu ishonch va hamkorlik qilish faqat orzu va umidligicha sarob bo'lib qoldi. «Mahalliyashtirilishi siyosati keng targ'ib-tashviqot qilinsa-da, amalda davlat boshqaruvi Rossiya va rossiyaliklar qo'lida qolaverdi. Bunga javoban Turkiston MIQ raisi T.Risqulov boshliq hukumat tarkibidagi mahalliy kadrlar norozilik bildirib, mustaqil ish yuritishga harakat qildilar. Ana shu harakat uchun ular «Milliy og'machilik» va «millatchilik»da ayblandilar. Bu guruhning rahbar va yo'l boshchisi deb esa otashin millatparvar jadid Turar Risqulov ko'rsatildi. Kompartiyaning bu ikki yuzlamachilik siyosati va nayrangining guvohi bo'lgan, hukumat a'zosi Munavvar Qori Abdurashidxonov o'z xotira asarida bunday deb yozadi: «Bu ko'rsatilgan milliy guruhning «milliy» nomi Moskvaga yangi (VIII Qurultoyda saylangan-mualliflar) hukumat tarkibi «millatchilardan iborat» degan xulosa chiqarishga bahona bo'ldi. Shuning uchun ham birozdan keyin unga hujum boshlanib, oqibat natijada tarqatib yuborildi. Bir guruh kommunistlar «risqulovchilar» deb nomlanib quvg'in qilina boshlandi. Komandirovkaga yuborish bahonasida ishdan bo'shatish kuchaydi. Men bu vaqtda Maorif Xalq Komissarligi a'zosi va Turk bo'limi raisi bo'lib ishlardim. Boshqalar qatori men ham ishdan olindim»¹.

Haqiqatan ham TASSR Sovetlarining IX Qurultoyida (1920 yil 12-18 sentyabr) «risqulovchilar» hukumat tarkibidan chiqarildi.

Turkiston ASSR MIK raisi lavozimiga endi Nazir To'raqulov saylandi. Bu o'zgarishlar rasmiy ravishda, garchand, «demokratik asosda»gi saylov yo'li bilan amalga oshirilgan bo'lsa ham u o'ziga xos hukumat to'ntarishi edi. Chunki, hukumat boshlig'i va uning tarafdorlari jadidlar ta'sirida bo'lgani, Rossiyaga nisbatan mustaqil bo'lishga, uning tarafdorlari jadidlar ta'sirida bo'lgani, Rossiyaga nisbatan mustaqil bo'lishga, uning o'zi «bergan» muxtor huquqlardan foydalanishga harakat qilganligi uchun Kompartiya taz'iyiqi va ko'rsatmasi asosida ishdan olindi va badarg'a qilindi.

---

¹ «Turon tarixi». To'plam. 1992, 19-bet

To'ror Risqulov byudjet ishlariga aralasha boshlagani, paxta bilan bog'liq ishlarga ham aralasha boshlagani uchun ishdan olingani taniqli davlat arbobi Inomjon Xidiraliev tomonidan qayd etilgandi¹.

«Birlik» jamiyati 2-3 yil faoliyat ko'rsatdi. Chunki Munavvar Qori Abdurashidxonovning ta'kid etgani singari «Yoshlarning ko'pchiligi firqaga (Kompartiya nazarda tutilmoqda-mualliflar) kirgandan keyin u o'z-o'zidan tugab ketdi»².

«Milliy istiqlol» tashkiloti. 1925 yilda Munavvar Qori tashabbusi bilan «Birlik ittihad», «Ittixodi milliy», «Milliy istiqlol» degan nom bilan qayta tashkil etiladi. Bu tashkilotning tuzilishiga O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining tashkil etilishi hamda Turkistonning parchalab tashlanishi, Turkiston birligi uchun kurashning o'ta mushkul bo'lib qolganligi sabab bo'ldi. O'zbekiston jadidlari endi o'z oldilariga asosiy vazifa qilib, mustaqil O'zbekiston uchun kurashni qo'yidilar. Lekin bu bilan ular umumturkiy olam birligi g'oyasi, Turkiston qadimiy ota va ona makon ekanligi, turkiy milliy madaniyat va qadriyatlar o'chog'i ekanligi g'oyasini inkor etmaganlar. «Ittixodi taraqqiy» va «Milliy ittixod» mustaqil Turkiston uchun kurashgan edi. «Milliy ittixod»ning tashkiliy tizimi, kurash usullari «Milliy istiqlol»da ham saqlanib qoldi. «Milliy istiqlol» Markaziy «uchlik» boshqaruvi Munavvar Qorining ishongan shogirdlari Aziz Lazizzoda, Salimxon Tillaxonov va G'ofurjon Musaxonovlardan iborat bo'ldi.

Laziz Lazizzoda 1926 yil O'rta Osiyo Davlat universitetining Sharq fakultetini mustaqil tayyorlanib ikki yilda tugatgan yosh zamonviy ziyolilardan edi. Shu yilning oxirida u Moskvadagi nokommunistik universitetga o'qituvchi qilib yuborildi va auditoriyaga ma'ruza o'qish uchun kirgan kuniyoq qamoqqa olinib uch yilga Qalmaqistonga surgun qilindi³.

Tashkilotning Namangan, Andijon, Samarqandda bo'limlari bor edi. Tashkilotga rahbarlikni mahfiy suratda Munavvar Qori Toshkentda turib amalga oshirdi. Munavvar Qori qamoqqa olinguniga qadar asosiy maqsadi O'zbekistonni mustaqil ko'rishdan iborat bo'lgan «Milliy istiqlol» tashkilotiga rahbarlik qildi. Uning haqida Salimxon Tillaxonov GPU tergovchisi so'rog'iga bergan javobida bunday degan edi: «Bizning tashkilotimizning (ya'ni «Milliy istiqlol»ning-mualliflar) dasturi yo'q edi. Uning dasturi ham rahbari va ilhomchisi ham Munavvar Qorining o'zi bo'lgan»⁴.

Aziz Lazizzoda ham o'z ustozining siyosiy faoliyati haqida quyidagini yozib qoldirgan: «U tashkilotning yakkayu yagona rahbari, teran aqlilik mafkurachisi, ilhomlantiruvchi strateg, usta diplomat va boshqa shu kabi juda ham ijobiy kishi hisoblanadi. Uning aql-zakovati har doim hissiyotdan ustun bo'lgan, shuning uchun

¹Shamsutdinov Rustabek . Istiqlol yo'lida shahida ketganlar. «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tarhbiriyati. Toshkent. 2001, 282-bet

² Munavvar qori Abdurashidxonov. Xotiralarimdan... 74-bet

³Jazo muddatini o'tab bo'lgach, Aziz Lazizzodaga o'sha erning o'zida yashab qolishga ruhsat etildi. Etti yildn so'ng u Toshkentga keldi. 1949 yilda yana qamoqqa olinib, Sibirning Krasnoyarsk o'lkasida doimiy yashash uchun surgun qilindi. Oradan besh yil o'tgach, 1954 yilda unga o'z Vataniga qaytishga ruhsat berildi.

⁴SSSR Xalq komissarlari qoshidagi maxsus Davlat siyosiy Boshqarmasining O'rta Osiyo (Toshkent)dagi vakolatli vakilligi arxivi. II 22291 ish, 3-j., 15-v.

ham u o'z harakatida kamdan kam xatolikka yo'l qo'yadi. Agar Munavvar Qori tashkilotga rahbar bo'lmaganida, u bu qadar muvaffaqiyatlarga erishmas edi¹.

«Milliy istiqlol» o'z yig'ilishlarini uning a'zolari xonadonlarida «gap» bazmi, har xil mehmondorchilik bahonasi ostida o'tkazgan. Tashkilot faollaridan biri Fatxiddin Mahsum Ismatullaevning guvohlik berishicha shunday «gap»lardan biri Munavvar Qorining bog'ida o'tkazilgan. Unda Munavvar Qori «Milliy istiqlol»ning hamma uездalarda besh kishilik rayosat (rais, kotib, xazinabon, ikki a'zo) dan iborat bo'limlari tuzilganligi haqida axborot bergan. Shu bilan birga u eski tashkilotning dasturi hozirgi sharoitga to'g'ri kelmasligi va yangi tashkilotga GPUni chalg'itish maqsadida ko'proq yoshlarni jalb qilish zarurligini aytgan va o'z so'zini yakunida shunday degan: «Hozir maktablarda milliy ruh qolmadi. Bu masalada hech qanday ish qilinmayapti. Agar ahvol shunday davom etaversa o'zbekda milliy ruh yo'qolib ketadi. O'zbekiston ruslar oyog'i ostida qoladi».

«Milliy istiqlol» o'ta mahfiylikda ish yuritdi. Unga a'zolari qabul qilish ham butunlay mahfiy va ixtiyoriylik, Vatan oldidagi o'z burch va mas'uliyatini to'la his etish asosida o'tkazildi. Buning uchun avvalo, «Milliy istiqlol»ga kiruvchi uning bir a'zosidan tavsiya olishi shart bo'lgan. Shundan so'ng u ma'lum muddatda sinovdan o'tgach, qat'iy tartib-qoida asosida uch kishi guvohligida tashkilotga qabul qilingan. Qizig'i ham, hayratlanarlik tomoni ham shundaki, u o'zini olib kelgan kishidan boshqa ikkalasi bilan tutash bo'lmaydi, ularning borligini sezib, kimligini bilmagan holda qasamyod ichadi.

Bu to'g'rida «Milliy istiqlol» Markazi «uch»ligining a'zosi Salimxon Tillaxonovning ushbu yozuvlari diqqatga sazovordir: «Men belgilangan muddatda, kechqurun Ilhom Islomovni G'ofurjon Musoxonovning uyiga olib bordim. Bizning kelganimizni bilib, darvozani uning o'zi ochdi-da, o'zini chetga oldi. Biz qorong'i mehmonxona orqali ichkari xonaga kirdik. Parda orqasida turgan Asadulla Xojixonov qasamyod so'zini takrorlab eslatdi. U shundan iborat edi: Men shu daqiqadan boshlab «Milliy istiqlol» tashkilotiga kiraman. Uning barcha buyruqlarini hech qanday e'tirozsiz bajaraman, uning oldidagi maqsadi ro'yobga chiqishi uchun kerak bo'lsa jonimni, butun molu dunyomni qurbon qilishga tayyorman. Uning sirlarini hech qachon, hech kimga oshkor qilmayman, buning uchun vijdon va iymonu e'tiqodim bilan xudovandi Karim oldida qasam ichaman. Shundan so'ng I.Islomov bu qasamyodni bir qo'lini Qur'oni Karim, ikkinchi qo'lini to'pponcha ustiga qo'yib qayta takrorladi»².

Jumabek hoji Parpiboev ham ana shu tashkilotga a'zo bo'lganini quyidagicha tasvirlaydi: «1920 yil boshlarida qandaydir masala yuzasidan Toshkentga kelganimda, sobiq Eski shaharda Abduqodir Qushbegiev bilan (u 1937 yil qamoqqa olingan) uchrashganimda, u meni o'z uyiga taklif qildi. Men uning uyida bo'lib, bir kun tunadim, ertasi kuni meni Yangi shaharga birga borishimni taklif qildi, men ko'ndim,

---

¹ O'sha joyda, 706-bet

² SSSR HK Qoshidagi Maxsus Davlat siyosiy Boshqarmasining O'rta Osiyo (Toshkent)dagi vakolati vakilligi arxivi, II 33391-ish, 3-j, I-v.

ikkovimiz shaharga bordik. Balandli masjidga kelganimizda Qushbegiev menga u bilan birga uning o'rtog'inikiga kirishimni aytdi, mer rad qila olmadim va biz balandli masjidagi bir uyga kirdik. Ammo shu zahoti Qushbegiev yo'q bo'lib qolib, boshqa bir odam paydo bo'ldi, u menga mutlaqo begona, tanish emasdi. U meni uyga kirishga taklif qildi. Men uy ichiga kirganimda u odam ham ko'zdan g'oyib bo'ldi. Shu onda men uy o'rtasidagi stol ustida «Qur'on» va «Nagan» sistemali braunga ko'zim tushdi. Men qo'rqib ketdim, shu onda uy orqasidan oq libosga o'ralgan, yuzi yopiq, faqat qo'ligina ochiq holatda bir kishi chiqib shunday dedi: «Siz bilasizmi, qaerda turganingizni, bu uy «Milliy ittihad» tashkilotining joyi, Siz Qur'on oldida biz bilan birga ishlashga qasamyod qilishingiz kerak, bizning sirlarimizni mahfiy saqlashingiz lozim. Agarda bizning sirlarimizni oshkor qilgudek bo'lsangiz bizning odamlarimiz tomonidan Siz yo'q qilinassiz. Shundan so'ng, uning ogohlantirishidan keyin men «Milliy ittihad» tashkilotining sodiq a'zosi bo'lishlikka va'da berdim va oq kiyimga o'ralib olgan kishi meni tabriklab xonadan chiqib ketdi, uning o'rniga meni shu uyga taklif qilib olib kelgan odam paydo bo'ldi va meni boshqa darvoza orqali boshqa ko'chaga kuzatib qo'ydi»¹

Mana shu muqaddas qasamyod bilan sovetlar bosqiniga qarshi kurash mas'uliyatini o'z bo'yniga olgan yuzlab istiqolchilarning aksariyati bir-birlarini bilmagan holda buyuk maqsad-Vatan mustaqilligi yo'lida juda ham og'ir bir paytlarda katta jasorat ko'rsatdilar, tarixda o'chmas iz qoldirdilar. Jadidchilar, shaxsan «Milliy istiqol» tashkilotining asoschisi Munavvar Qori bosqinchi sovetlar tuzumining halokati muqarrarligini ilgaridan ko'ra olgan edi.

Munavvar Qorining quyidagi so'zlari bu fikrning yaqqol isbotidir, «Bizlar ...sovet hokimiyatining Ovropa burjuaziyasi bilan to'qnashuvda muqarrar ravishda halokatga uchrashini nazarda tutdik. Bizlar uning yo'q qilinishiga ishondik va bunga tayyorgarlik ko'rishga, sovet hokimiyati halokati yuz berganda hokimiyatni qo'lga olishga tayyor turishga qaror qildik... Shu erda, menimcha, Ubaydulla Xo'jaev (Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev) bayonotini misol tariqasida keltirish ortiqchalik qilmaydi. U sovet hokimiyati o'zining birinchi o'n yilligiga bormasdan oq, albatta Ovrupa burjuaziyasi bilan to'qnashuvda halok bo'ladi, agar birinchi o'n yillikda u harbiy to'qnashuvga duchor bo'lmasa, ahvol ancha qiyinlashadi, deb aytgan edi»

Shu boisdan ham jadidlar istiqolchilik harakatini yagona qo'mondonlikka bo'ysundirishga va unga g'oyaviy tashkiliy rahbarlik qilishni o'z qo'llariga olishga harakat qildilar. Ana shu maqsadda ularning ba'zi birlari to'g'ridan-to'g'ri qo'rboshi bo'lib, dushmanga qarshi jang qilgan bo'lsalar, boshqalari esa qo'rboshilar qarorgohi va hukumatlarida maslahatchi va g'oyaviy rahbarlik vazifasini bajardilar. Jadidlar qo'rboshilar o'rtasidagi o'zaro ixtiloflarni bartaraf qilishga katta kuch sarfladilar.

Istiqolchilik harakatining yashirin tashkilotlari: «Ittixodi taraqqiy», «Ittixodi milliy», va «Milliy istiqol»ning yirik namoyonda va rahbarlari Munavvar Qori, Usmonxoji To'xtaxo'jaev, Isroiljon Ibragimov, Obid Saidov, Tangriqul Maqsudov,

---

¹ Shamsutdinov Rustambek. Istiqol yo'lida shahid ketganlar. . . 296-bet

Zaynutdin qori Nasritdinov, Abdullaxoji G`ofurov va boshqalar bevosita qo`rboshilarning qarorgohlarida siyosiy rahbar, maslahatchi va aloqa bog`lovchi bo`lib xizmat qildilar.

«Milliy istiqlol» tashkiloti qarori bilan Rahmonqul qo`rboshi qarorgohiga borgan Usmonxoji To`xtaxo`jaev, u erdan turib Sadriddinxonning so`zlari bilan Toshkentda ish boshlagan kompartiya qurultoyiga ultimatum yozib, Farg`onaga muhtoriyat berilishini talab etgan edi.

1931 yil 25 aprelda SSSR Ministrlar Soveti qoshida maxsus Davlat siyosiy boshqarmasi (OGPU)ning sudlov kollegiyasi O`zbekistonlik 87 istiqlolchining «jinoiy ishi» to`g`risida chiqargan qarorda shunday deb ko`rsatildi: «1921-23 yillarda «Milliy ittixod»ning ko`pgina a`zolari joylardagi bosmachilar to`dasi orasida yoki bosmachilar boshliqlari bilan jinoyatkorona aloqada bo`lib, sovet hokimiyatiga qarshi qurolli kurashni tashkil etishda bevosita qatnashdi». Yana shu ayblov hujjatida «Milliy istiqlol» tashkiloti haqida quyidagilar yozilgan edi: «Bundan tashqari bu tashkilot bosmachilikka nisbatan ijobiy munosabatda bo`ldi. Uning ba`zi filial (bo`lim)lari, masalan, Namangan bo`limi 1928-1929 yillardagi bosmachilar to`dasining sovet hukumatiga qarshi qurolli chiqishlarida qatnashdi»¹.

Istiqlolchi jadidlar e`tibor bergan asosiy masalalardan biri milliy ruhni rivojlantirish va mustahkamlashdan iborat bo`ldi. Bu o`rinda Munavvar Qorining o`zi shunday deb yozadi: «Milliy chegaralanish» millatchilik (ya`ni o`zligini anglashmualliflar) mayllarining kuchayishiga turtki bo`ldi. Bizlar millatchilikning o`rishini hamma jabhalarda-ommada ham, matbuotda ham, adabiyotda ham, ijtimoiy hayotning hamma sohasida kuzatib turdik. Bu holatdan bizlar milliylikni rivojlantirish va mustahkamlash uchun foydalanishga azmu qaror qildik. . .

Bizlarga milliy g`oya, milliy ruhni mustahkamlash va rivojlantirish sohasidagi targ`ibot ishlarini olib borish kommunistik kadrlarning (saviyasi-mualliflar) past bo`lganligi sababli oson ko`chdi. Toshkentdagi gazeta va jurnallarning redaksiyalarida hamda adabiyotda G`ozi Yunus, Julqinboy, (A.Qodiriy), Cho`lpon Sanjar, Usmonxon Eshonxo`jaev Elbek kabi milliy ziyolilar katta rol o`ynash bilan birga, salmoqli ta`sirga ega edilar. Gapning qisqasi, matbuotda milliy ta`sir kommunistik ta`sirdan kuchli edi. Masalan, G`ozi Yunus ochiqdan-ochiq yozsa, boshqalar o`z milliy g`oyalarini inqilobiy so`zlar ostiga olgan holda, ehtiyotlik bilan yozadi».

Haqiqatan ham 20 yillardagi shoiru yozuvchilar, matbuot xodimlari va boshqa ijodiy ziyolilar asosini jadidlar tashkil etdi. Shuning uchun ham bu davr adabiyoti va darsliklarida mililylik va milliy rux kuchli bo`ldi. Bu esa keyinroq jadid va ularning ta`sirida bo`lgan ziyolilarning kompartiya tomonidan qatag`on qilinishiga asosiy sabablardan biri bo`ldi.

Jadid tashkilotlari mustaqillikka erishishning asosiy yo`llaridan biri hukumat va boshqa davlat korxonasi, idora va muassasalari rahbar kadrlarini mahalliy kadrlar bilan almashtirishdan iborat deb bildi. Shuning uchun ham ular kompartiyaning

---

¹ Abdurashidxonov M. Xotiralarim. Qo`lyozma. 86-87 betlar

mahalliyashtirish siyosatidan keng foydalanishga harakat qildilar. Istiqlolchi jadidlar hukumat idoralari mahalliyashtirish bilan hokimiyatni qo'lga olmoqchi bo'ldilar. Shu boisdan «Milliy istiqlol» markazida maxsus tuzilgan «uchlik» mahalliyashtirish bilan shug'ullandi. Uning biri hukumatning mahalliyashtirish komissiyasi bilan yaqinda aloqada bo'ldi. Ikkinchisi, matbuot tahririyatlarida, uchinchisi esa hukumat muassasalarida ishlab o'zlariga yaqin milliy ruhdagi kishilarni rahbarlik lavozimlariga ko'tarishga har xil idora va matbuot organlarida ishlashiga yordam berdi.

Hukumatning mahalliyashtirish komissiyasini ma'lum bir muddatda boshqargan Ali Rasulov «Milliy istiqlol» faollaridan biri bo'lgan edi. Bu tashkilot a'zolarining ko'pchiligi yuqori darajali hukumat va firqa lavozimlarida ishlab, muholifat asosida bolshevistik firqa siyosatiga nisbatan o'zlarining aniq takliflarini bildirib turdilar. Ular kompartiyaning asosiy g'oyasi bo'lgan sinfiy kurashni butunlay inkor etdilar. «Bizlarning,-deb yozgan edi Munavvar Qori,-sinfiy dunyoqarashimiz negizida sinflarni inkor etish yotadi. Bizlar sinflarni bilmas edik, agar yirik burjuaziya deb hisoblanayotgan katta er egalari va savdogarlarning juda ozgina guruhi hisobga olinmasa, bizlarning ko'z o'ngimizda hamma teng edi. Mana shundan bizning oktyabr inqilobidan keyin mamlakat siyosiy hayotida tutgan ro'limiz, sovet hukumati, yo'qchil diktaturasiga qarshi olib borgan kurashimiz tushunarli bo'lsa kerak»¹.

«Milliy istiqlol»ning Namangan bo'limini Zaynutdin Qori Nasriddinov boshqargan. Bu tashkilot o'z faollari Akram Ismatullaev va R.B.Rizaev orqali Toshkent va shaxsan Munavvar Qori bilan yaqindan aloqada bo'lgan, markazning ko'rgazma va topshiriqlarini bajarib turgan. Namanganlik istiqlolchilar U.Akramiy, M.G.Dadamuhamedov, F.Ismatullaev, X.B.Rizaev, I.K.Otaboev, Jamol Sa'diev, Nasimjon Mahmudov, F.Usmonov, A.Musaboev, A.X.G'afurov, A.Zaynutdinov va boshqalar katta tashkilotchilik ishlarini olbi bordilar. Ular omma orasida juda ustalik bilan kompartiyaning ruslashtirish, rahbar lavozimlarga esa savodsiz kishilarni jalb qilish siyosatini fosh etdilar va mahalliyashtirish ilg'or va o'qimishli ziyolilar evaziga amalga oshirish zarurligini targ'ib qildilar hamda milliy ozodlik uchun kurashuvchilarga yordam berish kabi masalalar bilan shug'ullandilar.

«Milliy istiqlol»ning Namangan bo'limi Farg'ona vodiysidagi istiqlolchilik harakatining o'ziga xos markazi ham edi. Uning rahbarligida Andijon shahri va Kosonsoy qishlog'ida ham istiqlolchilar uyushmasi tashkil etildi va omma orasida katta ishlar olib borildi. Andijonda Abdullaxo'ja G'ofurov rahbarligida uyushgan M.Karimov, A.K.Sattorov, Sh.K.Toshmatov, M.K.Ashurov va boshqalar, Kosonda Abdullabek Musabekov rahbarligida I.M.Obidinov, M.Sh.Abdullaxo'jaev, A.X.To'xtaxo'jaev va boshqalar istiqlol yo'lida faollik ko'rsatdilar.

Samarqandda ham 1927-1929 yillarda «Milliy istiqlol»ning Murotxo'ja Allaxo'jaev, Abduahat Ma'rufjonov, Shoqobil Kamolov, Hamroqul Kamolov, Ergash Nurmuhamedov va boshqalardan iborat bo'lganlari va ular viloyatda ibratli ishlarni amalga oshirganligi haqida ma'lumotlar bor.

---

¹ Abdurashidxonov M. Xotiralarim. Qo'lyozma. 66-bet

Sovetlarning mustamlakachilik zulmiga qarshi kurashda Qo'qon shahrida «Milliy istiqlol» tashabbusi bilan tashkil topgan «Botir gapchilar» uyushmasi ham o'z o'rniga ega bo'ldi. U 1920-1930 yillarda faoliyat ko'rsatdi. Uning tashkilotchi va faollari Ashurali Zoxiriy, Lutfulla Alimov, U.Hamidov, N.Ermatov, M.Xusainov, A.Qahorov, P.Parpiiev, M.A.Saliev va boshqalar edilar.

«Botir gapchilar» o'z faoliyatlarida «Milliy istiqlol» yo'lidan bordilar va asosiy maqsad qilib sovet hokimiyatini ag'darish va «Xalq jumhuriyati»ni tashkil etishni qo'ygan edilar. Bu maqsad yo'lida ular O'zbekistonning aholi gavjum joylarida tashkilotning bo'limlarini tashkil etish bilan xalqni qurolli qo'zg'olonga tayyorlamoqchi bo'ldilar. «Botirgapchilar» «gap» mehmondorchilikka yig'ilish bahonasida ish olib bordilar, o'zaro maslahatlashdilar. Biroq, tashkilot uzoq faoliyat ko'rsata olmadi. U 1930 yilning boshidayoq GPU xodimlari tomonidan fosh etildi. «Botirgapchilar» o'z oldilariga qo'ygan maqsadni amalga oshirishga ulgurmadilar va sezilarlik faoliyat ko'rsata olmadilar. Uning 1930 yil 2, 14 va 23 yanvardagi «gap»lari yig'ilishlarining qoralama yozuvlari (protokoli) saqlanib qolgan. Shuningdek, tashkilot nizomi, a'zolikka kimlar qabul qilinishi haqidagi hujjat ham topilgan. Nizomda jumladan quyidagilar yozilgan edi: «Har bir ongli kishi o'lkani har qanday mustamlakadan ozod qilishga intilmog'i va O'zbekistonda mustaqil hukumat barpo etishga harakat qilmog'i hamda xalqni yaxshi turmush sharoiti va mehnat bilan ta'minlashga butunlay sadoqatli bo'lmog'i kerak»¹.

Nizomda tashkilotga a'zo bo'lishi shartlari ham ko'rsatilgan:

Sovet tashkilotlarida mas'ul va nomas'ul lavozimlarda ishlovchi, sudlanmagan, siyosiy mahbuslikdan istisno kishilar hamda partiya a'zolari:

-boshlang'ich va o'rta maktab, oliy o'quv yurtlarining o'qituvchilari, agar ularning nomzodini ko'pchilik tashkilot a'zolari qo'llab quvvatlasa;

-oliy o'quv yurtlarining ma'lum sharoitda tarbiyalangan ongli talabalari;

-mutaxassislar;

-adabiyotshunos, shoir va yozuvchilarning ma'lum qismi;

-zavod, fabrika va matbaa ishchilaridan savodli targ'ibotchi va tashkilotchilar;

-dehqonlardan: ongli va aholi orasida obro'ga ega bo'lgan kishilar, qobiliyatli targ'ibotchi va tashkilotchilar;

-harbiy qismlardan: milliy armiyada xizmat qilgan u yoki bu darajadagi savodli shaxslar, milliy komandirlar;

-hunarmandlar va armiyada xizmat qilganlar.

-Nizomda tashkilotning har bir a'zosi oldiga qo'yiladigan talablar ham ko'rsatilgan edi:

-a'zolikka qabul qilinayotgan har bir kishiga nisbatan tashkilot a'zolari befarq bo'lmasliklari;

-tashkilot a'zosi qaerda ishlashidan qat'iy nazar atrofida qat'iy nazar atrofida namunal bo'lmog'i;

---

¹UzR MXX arxivi. II 33391-ish, 19-j., 276a – v.

-tashkilot a'zosi, unga topshirilgan vazifani har qanday paytda ham bajarish qobiliyatiga ega bo'lmog'i;

-tashkilot a'zosi albatta birorta boshqa tashkilotga a'zo bo'lishi (partiya, komsomol yoki kasaba uyushmasi);

-tashkilot a'zosi ichimlik ichmasligi va «gap»larda o'zini tuta bilishi kabilar ana shulardan iborat edi.

Mazkur hujjatda tashkilotning nizomi va dasturini buzgan va ularga ochiqdan-ochiq qarshi chiqqan a'zolarga nisbatan qo'llaniladigan choralar tartibi ham belgilangan edi.

Nizom qoidalarini tushunmasdan buzganlar tashkilot yig'ilishida kechirim so'rganlaridan so'ng qat'iy ogohlantirilar edilar. Agar bu ish yana ikkinchi marta qaytarilsa yoki ongli ravishda xatolikka yo'l qo'ysa, xoinlik qilsa bunday a'zolar maxsus tuzilgan «uchlik» komissiyasida muhokama qilinishi belgilangan.

«Milliy istiqlol» 1929 yilda OGPU tomonidan fosh etildi.

6 noyabrda uning faollaridan 26 kishi qamoqqa olindi. Tez orada jami bo'lib 87 kishi qo'lga olindi va rosa bir yilu besh oy dastlab Toshkent, so'ngra Moskva avaxtaxonalari qattiq azoblar bilan tergov qilindilar. Nihoyat, 1931 yil 25 aprelda ularning ustidan SSSR Birlashgan Bosh Siyosiy Boshqarmasi (OGPU)ning sudlov kollegiyasi «oliy hukm» chiqardi. Hukmni Ayzenberg ismli shaxs o'qib eshittirdi. OGPU sudlov kollegiyasida vatandoshlarimizdan yana boshqa 19 kishining «jinoiy ishi» ham ko'rib chiqildi. Ularga ham «oliy jazo» belgilandi. Kollegiya qarori bilan «Milliy istiqlol» ishi bo'yicha ayblanganlarning 15 tasiga otuv, 6 tasiga 10 yillik kontslagerga almashtirish sharti bilan otuv, 25 tasiga 10 yillik, 21 tasiga 5 yillik, 15 tasiga 3 yillik kontslagerga yuborish, 3 tasiga SSSRning 12 ta belgilangan shaharlarida yashash huquqidan mahrum qilingan holda qamoqdan ozod qilish, 1 tasini ajrim qilish haqida hukm chiqarildi.

Faqat birgina kishi qamoqdan ozod qilindi. U ham bo'lsa, siyosiy boshqarmaning ayg'oqchisi, xalq xoini Madhiddin Solihovich Muhamedov edi. Chunki, uning GPU oldidagi xizmatlari katta edi. M.S.Muhamedov jadidchilarni, o'z o'qituvchilari, qarindosh-urug'lari, birga o'qigan va bir xonadonda yashagan «do'stlari»dan ellik kishini ular faoliyatiga «siyosiy baho» berib sotgan edi. U O'rta Osiyo Davlat universiteti sharq fakultetining 3 kurs talabasi bo'lgan sotqin bu paytda 19 yoshda bo'lib, Eldirim taxallusi bilan shoir bo'lish orzusida she'rlar ham mashq qilib yurgan. Uning siyosiy boshqarmaga yozgan xatlaridan ayrim namunalar millat va Vatan sotqinining qiyofasini ko'z oldimizga keltirishda yordam beradi: «Agar jadidlarning hozirgi mafkurasiga nazar solsak, ular sovet hokimiyatining ashaddiy dushmani ekanliklarini, bu hokimiyat qachon qularkin, deb intiq bo'layotganlarini osongina bilib olamiz. Qulashiga esa, ular qat'iy ishonadilar. Ular sovet hokimiyatining (chet) dushmanlari bilan bir safdadirlar va bu hokimiyatni tugatishda ishtirok etish niyatlari bor. Dushman xoh ichdan, xoh tashdan qachon bu hokimiyatga qarshi harakat boshlaydiyu qachon bu kurash avjga minadi-ular shuni kutmoqdalar»¹.

¹ O'zbekim. «Zvezda Vostoka» jurnali kutubxonasi. –T., 1992, 171-bet

U Shorasul Zunnun haqida bunday deb yozadi: «Afg'onistonda to'polonlar boshlanib Bachai Saqav Omonullaxonga qarshi kurashayotgan chog'lari Shorasul Zunnun faqat shu haqda so'zlar va men bilan bunday bahslashar edi: «Afg'onistonda hokimiyat Bachai Saqav qo'liga o'tgan zahoti bizlarning ahvolimiz engillashishiga shubha yo'qdir. Chunki unda inglizlar sovet hokimiyatiga hujum boshlaydilar, biz bo'lsak, bu imkoniyatdan foydalanib, O'rta Osiyoda milliy hukumat tuzamiz. Bizda imkon ko'p». Qanaqa imkonlari borligini so'raganimda, u javobdan qochdi. Shorasul ashaddiy tor millatchilardandir, bu borada u hamfikrlarini ham ortda qoldirib ketadi. Lekin tabiatan ichimdan top emas, boshqalarga o'xshab fikrlarini yashirib yurmaydi, kmi unga xayrixohlik bildirsa, bo'ldi, og'zidan gullayveradi. Boz ustiga, fikrlariga hammaning qo'shilishini istaydi va shunga qistaydi. Sovetlarga qarshi ma'ruzalar o'qiy boshlaydi. Men uning fe'li-atvorini, xulqini yaxshigina o'rganib olganman. Ko'rishganimizda, unga «Buncha ozib-tuzib ketibsiz, Shorasulaka, mazangiz qochdimi-yo?» deb gap boshlayman. Bunga u: «E, uka, shu millat qayg'usi meni bu ahvolga soldida. Fikru yodim shu millatda», -deb javob qiladi»¹.

Boshqa bir misol: «Eshonxo'ja Xoniy-mening yaqin qarindoshim (onamning ukasi), bir hovlida birga yashaymiz. Sobiq jadid. Turkistonda jadidchilik harakatida faol ishtirok etgan, mafkura jihatidan yot unsur. Sovet hokimiyatining ayrim tadbirlaridan qattiq norozi. Masalan, paxtachilik sohasini kengaytirish kompaniyasidan va bug'doy etishmovchiligi munosabati bilan juda norozii bo'lgan. U menga derdiki, O'zbekistonda un taxchilligi qattiq sezilib turgan bir mahalda Moskov dehqonlarni paxta ekishga majbur qilayapti, boz ustiga, Moskovning o'zi va'dasiga xilof ravishda O'rta Osiyoga bug'doy etkazib bermayapti, natijada dehqonlarni un bilan ta'minlashda mana shunaqa qiyinchiliklar yuzaga kelayapti. Bir so'z bilan aytganda, paxtachilik tarmog'ini kengaytirish ahaolining boshiga bitgan balo, bundan faqat o'zbek dehqonlari zarar ko'radilar. Bundan tashqari, biz Moskovni paxta bilan ta'minlayapmiz-u, o'zimiz etarli miqdorda sanoat mollarini, jumladan manufaktura olmayapmiz. . .»².

«Hasan qori Xon ham mening qarindoshim (onamning ukasi). Mafkura jihatidan Eshon Xo'ja Xonga yaqin. Sobiq jadid, uzoq yillar jadidlarning kitob do'koniga mudirlik qilgan. 1926-1927 yillarda o'zbek davlat nashriyotining do'konida ishlagan».

Bir fursatlik jig'ildon, nafs va qizil o'ngach kasaliga muhtalo bo'lib millatga, vatanga xiyonat qilgan va sovetlarga sotilgan M.S.Muhamedovning taqdiri ham barcha millatfurush va vatanfurushlar taqdiri singari oqibatda ayanchli va xoruzorlikda yakun topdi. U ham ko'p fursat o'tmasdan sovetlar tomonidan qamoqqa olinib qariyb butun umri uzoq surgunlarda, siyosiy mahbuslikda o'tdi. Sovet hokimiyatidan ro'shnolik ko'rmay o'tib ketdi. Ana shu tariqa «Milliy istiqlol» tashkiloti ham 1929 yilga kelib harakat sifatida tugatildi. Ammo uning tarixiy xizmati katta bo'ldi. «Milliy istiqlol» tashkiloti milliy mustaqillik, milliy o'zlikni saqlab qolish, tenglik, ozodlik va adolat uchun kurashdi.

¹ O'zbekim. «Zvezda Vostok» jurnali kutubxonasi.-T.: 1992, 171-bet

² O'sha manba, 173-174-betlar

«Turkiston milliy birligi» tashkiloti. Sovetlarning Turkistonda olib borgan bosqinchilik va mustamlakachilik siyosatiga qarshi faol kurash olib borgan tashkilotlardan yana bittasi «Turkiston milliy birligi»dir. U 1920 yilda Buxoroda tashkil etildi. Bu tashkilot «Buxoro istiqloli» va Toshkentdagi «Milliy ittihad» tashkilotlari markazlari faoliyatini birlashtiruvchi «Markazlar markazi» nomi bilan tashkil topdi. Uning tashkilotchilari Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Munavvar Qori, Fayzulla Xo'jaev, Hoshim Shayx Qushbegiev, Abduqodir Muhitdinov, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jaev va boshqalar bo'ldi. 1921 yil avgustda «Markazlar markazi» «Turkiston milliy birligi» nomi bilan qayta tashkil etildi.

Bu tashkilotning tashkil etilishida otashin turkparast A.Z.Validiyning xizmati katta bo'ldi. U Lening boshliq rus sovet hukumatining turk-musulmon xalqlariga nisbatan olib borayotgan mustamlakachilik siyosati mohiyatini juda tez anglagan edi. 1917 yildayoq Oktyab harbiy to'ntarishidan 22 kun o'tgach Zaki Validiy Boshqirdistonda milliy muhtoriyat hukumati va milliy qo'shin tuzdi. Sovet hokimiyatiga qarshi bosh ko'targan Kolchak uni 1918 yil 3 fevralda sovetlar tarafdori sifatida qamoqqa oldi. Aprel oyida Z.Validiy qamoqdan qochib chiqib, harbiy vazir va hukumat boshlig'i sifatida Boshqirdiston mustaqilligini himoya qildi. Nihoyat 1919 yil 18 fevralda A.Z.Validiy boshliq Muvaqqat hukumati RSFSR hukumatiga yordam berish va ittifoqdosh bo'lishni so'rab murojaat etdi. Tez orada «bitim» ham imzolandi. Shundan so'ng u Lenin, Stalin va boshqa Kreml rahbarlari bilan 15 oy hamkorlikda ishladi. Lekin bu davrda Z.Validiyning milliy masalada markaz bilan kelishmovchiligi, jiddiy tus oldi. Nihoyat u Bokuda ish olib borgan Sharq xalqlari qurultoyida yashirincha borib qatnashadi va u erda Turkiston vakillari (T.Risqulov, Munavvar Qori, T.Norbo'tabekov, va boshqalar) bilan uchrashdi, o'zaro muloqot va suhbatlar chog'ida Sovetlarning hamma turk-musulmon muhtor hukumatlari va xalqlariga nisbatan bir xil mustamlakachilik siyosati olib borilayotganligi oshkor bo'ldi. Zaki Validiy 1920 yil 12 sentyabrda Lenin, Stalin, Trotskiy va Rikovga maxsus xatlar yozib, Turkistonning milliy birligi g'oyasi uchun ochiq kurashishga ahd qildi. Bu xatlarida A.Z.Validiy rus-sovet hukumatining Turkiston va Boshqirdistonga nisbatan ikki yuzlamachilik siyosatini fosh etib bunday deb yozadi: «Markazqo'm bizga qarshi siyosat tuta boshlashidan anglashildiki, siz Preobrajenskiy, Artem va ular safdoshlarining, ya'ni haqiqiy millatchi rus shovinistlarining fikrlarini Sharq xalqlariga nisbatan olib boradigan siyosatingizning asosi qilib etibsiz. ...Turkkomissiyaning tepasida turgan Frunze va Kuybishev bu tashkilotning umumiy yig'ilishida erli Turkiston kommunistlariga qarshi olti oydan beri riyokor bir siyosat o'tkazib kelayotganini, Turk MIK bilan hamkorlikning yasamaligini va faqat Risqulov va uning do'stlari bu tashkilotdan chiqqanidan so'nggina bu siyosatning riyokorona ekanligini ochiq aytish imkoni hosil bo'lganini. . .gapirdilar. Ayni Turkkomissiya a'zolaridan biri esa bulardan ham o'tkazib, erli Turkiston aholisida sinfiy kurashni atayin qizitmoqqa kelishilganini va millatchilar (millatparvarlar ma'nosida-mualliflar) mahalliy mehnatkash sinfining dushmani deb ko'rsatajaklarini Risqulov va Validov sheriklarini o'sha sinfning dushmani qilib o'rta qicharishlarini. . .bildirgan». U yana bu sinfiy kurash to'g'risidagi fikrni davom ettirib yozadi: «Markazqo'm bu xususda

qay darajada xato yo'lga burilib ketganini yaqinda ko'rajak va «sinfii kurash»ni faqat terror va sun'iy yaratmoq yo'liga kirajakdir. . .

Siz mahalliy xalq orasida tabaqalashuv hosil bo'lmayotganini ko'rgach, buning uchun mahalliy millatchilarni ayblaysiz va hamisha bular orasidan bir qismini mehnatkashlarning sinfiy dushmani, boshqalarini esa «so'l oktyabrchi» qilib olib, haligilarini ezasiz. Va galma-gal bu «so'l oktyabrchi»lar «sinfii dushman»ga chiqarila borib, ezila-ezila mahalliy aholi orasida ziyoli sinf bitib, birgina o'qib yoza olmaydigan faqat eshagi bilan ho'kizi-yu belkuragini bilgan erli dehqon qolgunga qadar bu ish davom etadi»¹.

Darhaqiqat, Lenin boshliq Kompartiya MQ va sovetlar hukumati Turkiston o'lkasida umuman bo'lmagan sun'iy sinfiy kurash to'g'risidagi g'oyani dastlabki kunlardan oq amalga oshirib, ming-minglab gunohsiz tub erli aholini qatag'on qildi. Haqiqiy millatparvar va umuminsoniy baynalmilalchi bo'lgan Risqulov va uning maslakdoshlarining «milliy og'machilikda» aybsiz ayblanishi ham ana shu sun'iylik mahsuli bo'ldi. Amalda Markaziy Qo'mita va Sovet hukumati musulmon millatlari orasidagi «sinfii dushmanlar»ga qarshi kurash bahonasida millatning eng ilg'or ziyolilarini vaqti-vaqti bilan tugatish yo'lidan bordi. Bu jarayon xususan 1923 yildan so'ng kuchli tus oldi.

Shu 1923 yil 9-12 iyun kunlari RKP (b) MQ partiyaning XII qurultoyi ko'rsatmalarini hayotga tadbiiq etish maqsadi bilan milliy jumhuriyat va viloyatlar mas'ul xodimlarining IV kengaytirilgan «kengashi»ni chaqirdi. Unda Leninning «mahalliy millat og'machiliklari»ga qarshi kurash to'g'risidagi xati asosida «Sulton-G'olievning ishi» muhokama qilindi va «sinfii dushman»ga qarshi kurashning asosiy taktik yo'llari ishlab chiqildi. Ana shu kundan boshlab mahalliy xalqlar orasida «sinfii dushman»larni tugatish kompaniyasi avj oldi. A.Z.Validiy o'z Vatani Boshqirdistonda sovet hukumatining «sinfii dushmani» ga aylangach, Turkistondagi kuchlar bilan birgalikda Sovetlarga qarshi kurashish maqsadida Turkistonga kelgan edi. U dastlab Xivada bo'ldi va undan so'ng Buxoroga o'tdi. Bu erlarda A.Z.Validiy katta izzat va hurmat bilan kutib olishdi. Unga Rossiya sovet hukumatiga qarshi yashirin ish olib borish va tashkiliy faoliyat ko'rsatish uchun to'la sharoit yaratildi. A.Z.Validiy mahalliy jadidlarning Turkiston milliy birligi g'oyasini qo'llab quvvatladi va uni tashkiliy uyushtirishga katta hissa qo'shdi.

Turkistonda jadidchilikning yirik namoyondasi Munavvar Qori ham «Risqulov guruhi»da va «milliy og'machilik»da ayblanib, Buxoroga surgun qilingan edi. U Buxoro sovet hukumatining Xalq maorifi komissarligi kollegiyasi a'zosi va shaharni oziq-ovqat bilan ta'minlash bo'yicha mas'ullik vazifasini bajarayotgan edi.

A.Z.Validiy va Munavvar Qori sobiq «Yosh buxoroliklar» harakatining asoschilari, hukumat rahbarlari Fayzulla Xo'jaev, Abdulqodir Muhitdinov, U.Abdulhamid, Fitrat, Usmonxo'ja Po'latxo'jaev, Abdulhamid Orifov va boshqalar bilan hamkorlikda «Turkiston milliy birligi»ni tashkil etish sohasida katta ishlarni

---

¹ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. T., 1992, 3 aprel

amalga oshirdilar. 1921 yil boshlaridan boshlab, Butun Turkiston bo'ylab, shu jumladan, Buxoro, Xiva Turkmaniston, Qozog'iston, Farg'ona va boshqa hududlarda harakat qilayotgan milliy istiqlol harakati rahbarlari-qo'rboshilar huzuriga, maxsus choparlar yuborildi. Shundan so'ng Buxoroga juda ko'p joylardan Turkiston milliy birligi g'oyasi fidoyilari keldilar. Masalan, Turkman Qaqajon Berdiev, qozoqlarning Alash O'rda vakillari Hayritdin Bolg'inboev, Muhtor Avezovlar keldilar¹.

Buxoro yaqinidagi maxsus belgilangan Xarg'ush qishlog'i va sobiq amirning Mohi Hossa saroyida yashirin maslahat kengashlari o'tkazildi.

Nihoyat, mavjud sotsialist bo'lmagan va dinga tayanuvchi jadidlar firqasi, sotsialistik «erk» firqasi va qozoqlarning Alash O'rda firqasi birlashib «Turkiston milliy birligi»ni tashkil etishga qaror qildilar. Uning etti moddadan iborat «Umum platformasi»ni A.Z.Validiy ishlab chiqqan edi. Ular quyidagilardan iborat:

- 1) Milliy mustaqillikka erishish;
- 2) Demokratik jumhuriyatni tashkil etish;
- 3) Milliy armiyani tuzish;
- 4) Iqtisodiy idora, temir yo'l qurish, kanallar qazish, Turkistonning asl mustaqillik asoslarini yuzaga keltirish;
- 5) Maorifni tamoman zamonaviy kamolotga ko'tarish va uni Ovrupa madaniyatiga tenglashtirish uchun choralar ko'rish;
- 6) Milliy matkablar, mamlakatning tabiiy boyliklaridan foydalanish masalalarini millatlarning o'zaro manfaatlariga mos ravishda hal qilish;
- 7) Dinga to'la hurriyat berib, u bilan dunyoviy ishlarni aralashtirmaslik².

qozoqlar Dinshenni vakil sifatida qoldirib yurtlariga qaytganlaridan so'ng «Jadid» va «Erk» firqalarining alohida-alohida bo'lgan dasturiy yo'nalishlari ko'rib chiqildi. «Turkiston milliy birligi»ning umum qo'mita raisini saylash masalasi tortishuvlar bilan o'tdi. Bu lavozimga A.Z.Validiy va boshqird vakillari Munavvar Qorini tavsiya etdilar. Ammo bunga Buxorolik faollar qarshi bo'ldilar. Shundan so'ng Sadridin Ayniy nomzodi tavsiya etildi. Bu taklifga Sadridin Ayniy agar tashkilot ochiq holatda ish yuritsagina men raislik lavozimida ishlayman deb turib oldi. Munavvar Qori esa, yashirin ishlashga ham rozi edi.

«Turkiston milliy birligi»ning tashkil topishi va undagi ba'zi bir kelishmovchiliklarni bartaraf etishda Turkiyalik qardosh arbob va faollarning xizmatlari katta bo'ldi. Turkiya Buyuk millat majlisi a'zosi Islom so'fi o'g'li Mustafu Kamol poshshoning topshirig'i bilan Buxoroga kelgan edi. U kommunist bo'lganligi uchun Turkistonda erkin sayohat qila olar edi. Islom So'fi o'g'li 1921 yil 30 iyul kechasi Abdulqodir Muhitdinovning uyidagi ziyofat yig'ilishda qatnashdi va to'planganlarni murosaga chaqirib, A.Z.Validiyini umumqo'mita raisi etib saylashni tavsiya qildi. Bu nomzod hamma ma'qul bo'ldi. Shu oqshom Markaziy qo'mita a'zolari ham saylandilar.

---

¹Zaki Validiy To'g'on. Xotiralarim.-«Sharq yulduzi», 1993 yil, 7,8-sonlar, 175-betlar

²Zaki Validiy To'g'on. Xotiralarim.-«Sharq yulduzi», 1993 yil, 7,8-sonlar, 175-betlar

1921 yil 2-5 avgustda chaqirilgan «Turkiston milliy birligi»ning ta'sis kongressida umum qo'mita O'rta Osiyo milliy musulmon jamiyatlari Federatsiyasi deb qayta nomlandi. A.Z.Validiy uning raisi etib saylandi.

Mazkur kongressda tashkilot ustavining asosiy yunalishlari qabul qilindi va uni qiyomiga etkazib tayyorlash vazifasi topshirildi.

Bu Moskvaga kongressdan keyingi beshinchi (Turkistondagi birinchi) kongress buldi. Navbatdagi kongressni Samarqandda o'tkazishga kelishib olindi.

1921 yil 5-7 sentyabrda «Turkiston milliy birligi»ning navbatdagi oltinchi kongressi Samarqandda bo'lib o'tdi. Uning majlislari ehtiyotlik nuqtai nazaridan Qo'zi Haydar degan kishining bog'ida, Matrid mahallasidagi bog'chada va boshqa joylarda maxfiy suratda bo'lib o'tdi.

Samarqand kongressida «Turkiston milliy birligi»ning 24 banddan iborat Nizomi va Turkiston milliy bayrog'i qabul qilindi. Bayroq qabul qilingan kun-6 sentyabr milliy bayram kuni deb e'lon qilindi. Bu Turkistonning millatning ozodlik bayrog'i Mahmud Qoshg'ariy asarida ko'rsatilgan saljuqiylar va qoraxoniylar davridagi bayroq asosida, shuningdek buyuk Amir Temur va uning o'g'illari zamonidagi miniatyuralardan foydalangan holda tayyorlandi. U binafsha rangda bo'lib besh qizil, to'rt oq yo'l chizilgan, chetiga ko'k popuk tikilgan. Uni Zaki Validiy, Munavvar Qori, To'raqul Jonuzoq o'g'li tayyorladilar. Kongressda har bir qo'rboshi huzuriga bittadan siyosiy maslahatchi yuborishga qaror qilindi. Jumladan Samarqand viloyatining Bosh qo'rboshisi Ochil Payonga Qori Kamol ismlik obro'li va o'tkir siyosatchi yuborilgan edi.

«Turkiston milliy birligi»ni ma'lum muddat Buxoro sovet jumhuriyati boshlig'i Usmon Xo'ja Po'latxo'jaev boshqardi. 1922 yili u horijga chiqib ketishga majbur bo'ldi.

1923 yil 1820 sentyabrda «Turkiston milliy birligi»ning ettinchi kongressi Toshkentda bo'lib o'tdi. Bu paytda Turkistonda ijtimoiy-siyosiy vaziyat juda ham og'ir edi. Sovet armiyasi bu davrda asosan o'z g'alabasini tantana qilayotgan edi, yakka kommunistik hukmronlik mustahkamlangan, Turkistonni parchalash-«milliy» sovet respublikalarini tashkil etish harakati kuchaygan edi. Siyosiy ta'qib ham avj olgan edi. Shunga qaramay, kongress Toshkentda o'ta ehtiyotkorlik bilan va yashirin holatda o'tdi. Unga o'n olti kishi qatnashdi. GPU kuzatuvida bo'lgan Turkistonning taniqli siyosiy arboblari: Munavvar Qori, Alixon Bo'kayxon, Turor Risqulov, Ahmad Boytursun, Muhammadjon Tinishboev, Abdulqodir Muhitdinov, Qaqajon Berdiev va boshqalar bu kongress ishida qatnasha olmadilar. Ammo ular bu kongressda muhokama qilingan masalalardan to'la xabardor edilar.

Kongressda tashkiliy masala muhokama qilindi va quyidagicha qaror qabul qilindi: «O'rta Osiyo musulmon Milliy Xalq Jumhuriyatlari federatsiyasi» degan nom o'rniga oldingi «Turkiston Milliy Birligi» degan nomning o'zi tiklandi; «Alash O'rda» o'rniga «G'arbiy Turkiston» nomini qo'llash; Turkiston masalasini Rossiyaning eski masalasi deb emas, balki xalqaro masala deb ko'rsatish; Turkistonning milliy talablarini chet el jamoatchiligiga etkazish; A.Z.Validiyning Turkistondan chetga

chiqib ketganligini inobatga olib, Mustafo Cho'qay bilan birgalikda Turkiston Milliy Birligini chet elda tashkil etish va hokazo.

Kongress uch majlisini uch kechasi uch joyda o'tkazdi. Hukumat doirasida va hatto, mahfiy siyosiy politsiya GPU xodimlari orasida ham «Turkiston Milliy Birligi»ning a'zolari bor edi. Shuning uchun ham kongress tinch-omon, hech qanday xavf-xatarsiz o'tdi. Kongress qatnashchilari va A.Z.Validiyning xavfsizligini muhofaza qilish bo'yicha maxsus reja ham ishlab chiqilgan edi. «Biz uchun,-deb yozadi A.Z.Validiy-Toshkentda va uning yaqin atrofidagi to'rt erda yashirin joy tayyorlashgandi. Biri bog' ichida. Ikkinchisi, Beshyog'och mahallasidagi bir uy. Uchinchisi, Keles degan erda yashovchi qozoqlardan Abdurahmon mingboshi nomli kishining uyi. To'rtinchisi, ovloqdagi o'z uyimiz. Kunduzlari Kelesda bo'lib, yig'ilishlarni Beshyog'ochdagi hovlida va o'sha Ivanov bog'ida o'tkazmoqqa kelishdik».

«Turkiston milliy birligi» Turkistonda bor yo'g'i uch yil faoliyat ko'rsatdi. Bu qisqa muddat ichida u milily ozodlik va mustaqillik uchun kurash tarixida katta iz qoldirdi. Eng muhimi, u umumturkiy olam birligi, Turkiston milliy birligi g'oyasini mustahkamlashga, shuningdek, mustaqillikka umum milliy ybirlik asosida erishish mumkinligi tushunchasini keng omma ongiga singdirish va shakllantirishga samarali hissa qo'shdi.

«Turkiston milliy birligi» istiqloqlchilik harakati rahbarlari va qo'rboshilar bilan yaqindan aloqada bo'ldi. Ularning huzurlariga o'z vakillarini tez-tez yuborib turdi va siyosiy rahbarlik qildi.

Jumladan tashkilotning oxirgi kongressi so'nggi kunida ham Sharqiy Buxorodagi ahvol to'g'risida maxsus xabarnoma keldi. Unda Anvar Poshsho vafotidan so'ng «bosmachilik urushi»ga Hoji Somiy bilan dog'istonlik Doniyolbek rahbarlik qilayotganligi ko'rsatilgan edi.

1923 yil 21 oktyabr kechqurun «Turkiston milliy birligi»ning Toshkentdagi rahbar va faollarining so'nggi yig'ilishi bo'ldi. Bu yig'ilishda A.Z.Validiyning chet elga chiqib ketishi masalasi muhokama qilindi. Uning o'zi bu haqda quyidagilarni aytgan edi: «21 –kuni kechqurun o'rtoqlarim to'planishni taklif qilishdi. Eronga chiqib ketishdan avval bir necha oy Turkiston Milliy Birligining turli joylardagi bo'limlarining ishlari bilan shug'ullanishimni zarur, deb hisobladilar. Hammamiz ham bu yig'ilishni jamiyatimizning eng so'nggi umum yig'ilishi ekanini tushinardik. Hammasi chin ko'ngildan gapirardi. Boshqa ko'risha olmasmiz deb yig'laganlar ham bo'ldi». Ana shu oxirgi yig'ilishdan so'ng A.Z.Validiy kongress qarori asosida chetga chiqib ketdi. Shundan so'ng, «Turkiston milliy birligi» faoliyatini xorijga ko'chirdi. Tashkilotning xorijdagi faoliyati haqida hozircha etarli darajada ma'lumotlar yo'q. Shu narsa ma'lumki, xorijda Turkiston milliy birligi g'oyasining yoyilishi va Vatan mustaqilligi va ozodligi uchun kurashga jahon jamoatchilig diqqat e'tiborini tortishda A.Z.Validiy, Usmon Xo'ja Po'latxo'jaev, Mustafo Cho'qay, Abduqodir Muhitdinov, Sadriddinxon Xoshim Shoik va boshqa vatanparvarlarning sa'yi harakatlari katta bo'ldi.

“Erk” firqasi. Sovetlar mustamlakachiligi siyosatiga qarshi milliy istiqloq uchun kurashgan tashkilotlardan yana bittasi-“Erk” firqasidir.

Turkiston sotsialistik “Erk” firqasini tashkil etish harakati 1919 yilda paydo bo’ldi. Shu yilga kelib, Toshkent jadidlari va Timyasov (Boshqirdiston) ijtimoiyotchilari (sotsialistlari) bir-birlaridan xabarsiz hold III kommunistik Internatsional tarkibiga kiradigan milliy sotsialistik partiya tuzish kerak degan fikrga kelganlar. Shu yili noyabr oyida Moskvada tasodifan to’plangan Turkiston, Buxoro, Boshqirdiston va Qozog’iston vakillari yagona sotsialistik firqa tuzishga kelishib, uning 12 bandlik dasturini tuzdilar. Biroq 1920 yil bahoriga kelib Rossiya Kompartiyasining MQ milliy sotsialistik firqalariga, ular Internatsionalga a’zo bo’lsalar-da, oshkora faoliyat yuritishga yo’l qo’ymasligini e’lon qildi. Bunga Turkiston musulmon kompartiyasi va uning yuqori organi RKP (b) Musbyurosining taqdiri ham misol bo’la oladi. Shundan so’ng iyul oyida bu firqa tashkilotchilari yig’ilib, Internatsionaldan holi o’z mustaqil sotsialistik firqalarini tuzishga qaror qildilar. Bo’lajak firqaning tashkiliy qo’mitasi a’zolari 1920 yil sentyabrda Bokuda Sharq Xalqlari Qurultoyi chaqirilishi munosabati bilan o’zaro uchrashish imkoniyatiga ega bo’ldilar. Ularning orasida A.Z.Validiyning yozishicha o’sha paytda nomlari tilga olinishi mumkin bo’lmaganlardan tashqari uning o’zi v Jonuzaqov bo’lgan. Taxminsiz aytish mumkinki, tashkiliy qo’mitaga o’sha paytda Bokuda bo’lgan Munavvar Qori, T.Risqulov va boshqa Turkiston, Buxoro, Xorazm vakillari ham kirgan bo’lishi ehtimoldan holi emas. Ular o’sha erning o’zidayoq, oldingi 12 band asosida 27 bandlik firqa dasturi loyahasini ishlab chiqdilar. Shundan so’ng 1921 yil 7-10 yanvarda Buxoroda Tashkiliy Qo’mita o’z yig’ilishini o’tkazdi. Bu gal uning tarkibiga Jonuzoqov o’rniga Buxoro Sovetlar Jumhuriyatining harbiy noziri Abdulhamid Oripov kirgan edi.

Shu yig’ilishda firqa «Turkiston sotsialistlari to’dasi» qisqacha «To’da», ya’ni «Turkiston sotsialistlari guruhi yoki to’garagi» deb nomlanadi¹.

1921 yilning 15-18 aprel kunlari Buxoroda «To’da»ning kengaytirilgan kengashi chaqirildi. Unda A.Z.Valiydi va A.Oripov hamda Qozog’iston, Xiva ijtimoiyotchilari vakillari qatnashdilar. Ular bu yig’ilishda 27 bandlik dasturni 9 bandga keltirib ixchamlashtirdilar.

Nihoyat «To’da» partiyasi kengashi 1926 yil bahorida yig’ilib, uni «Turkiston sotsialistik «Erk» firqasi deb nomladi.

Afsuski, hozircha bu firqa tashkilotchilari va a’zolari haqida to’laroq ma’lumot yo’q. Faqat yuqorida ko’rsatilganidek, A.Z.Validiy, Jonuzoqov, A.Oripovning nomlari aniq. Shuningdek, Turkiston sotsialistik «erk» firqasining o’sha 9 bandlik dasturi topilgan. Dasturni A.Z.Validiy 1926 yilda Pragada rus tilida chop ettirdi. Unda firqaning asosiy vazifalari nazariy jihatdan asoslangan. Dasturning «Nazariy qismida Turkistonda ishchilar sinfi» o’z sinfiy manfaatlarini mahalliy va xorijiy ekspluatatorlardan himoya qilishi», mustaqil firqaga uyushgan holdagina amalga

¹ Zaki Validiy To’g’on. Xotiralar. «Sharq yulduzi», 1993 yil, 9-son, 163-bet

oshishi mumkinligi ko'rsatilgan. Ayni paytda uning mehnatkash dehqonlar bilan mustahkam ittifoqda bo'lishi ham alohida qayd qilingan.

Mazkur qismda har tomonlama isbotlangan eng muhim masalalar qatorida rus saltanatining asl maqsadlari quyidagilardan iborat ekanligi ham ko'rsatilgan edi. Bu ruslashtirish, o'lkani tub rus eriga aylantirish, Rossiyadan ko'chirib keltirilganlar sonini ko'paytirish, mahalliy xalqlarni qirib tashlash, zavod va fabrikalarning faqat ruslar yashaydigan erlarda qurilishi, paxta erli xalqlarni qul qilish vositasiga aylantirilganligi, mahalliy xalqlarning donga bo'lgan ehtiyojini to'la-to'kis Rossiyaga bog'lab qo'yilganligi, 1917-1918 yillarda Turkistonda 2 millioncha xalq ochlikdan qirilib ketganligi va boshqalar shular jumlasidandir.

Dasturning nazariy qismida yana O'rta Osiyo, Hindiston, Eron, va Xitoy bilan temir yo'llar bilan bog'langan taqdirdagina Rossiya temir yo'llari monopoliyasidan ozod bo'lishi, Turkistonning iqtisodiy jihatdan yuksalishi uning siyosiy mustaqilligi bilan bog'liq ekanligiga alohida urg'u berildi.

«Erk» partiyasi RKP(b) MQsining mahalliy musulmon kommunistik firqalariga qarshi olib borgan siyosatiga javoban tashkil etildi. Uning dasturi ham shunga asoslandi.

Dasturning mazmunidan ma'lumki, bu firqa 1919 yil Lenin Moskvada tashkil etgan III Kommunistik internatsionalga qarama-qarshi 1923 yilda Gamburgda tashkil topgan. Sotsialistik Ishchi Internatsionalga ergashgan va unga a'zo bo'lib kirmoqchi bo'lgan. «Erk» firqasining a'zolari jadidlarning ma'lum bir guruhidan iborat bo'lgani aniq. Ammo ularning yuqorida nomlari keltirilgan uch kishidan boshqalarining ismi-shariflari hozircha aniq emas. «Erk»ning asosiy va boshq maqsadi sotsializm qurishdan iborat bo'lgan. Bu vazifani amalga oshirishda ishchilar sinfi etakchi kuch bo'lishi qayd etiladi. Lekin uning dasturida birinchi navbatda milliy manfaat, urf-odat va shart-sharoit hisobga olinganligi diqqatga sazovordir. Eng muhimi, unda Turkistonning har tomonlama: siyosiy, iqtisodiy va milliy mustaqil bo'lishiga katta o'rin berilganligidir.

Turkiston sotsialistik «Erk» firqasi dasturida belgilangan asosiy vazifalar hozir faqat tarixiy emas, balki amaliy jihatdan ham ma'lum qimmatga ega. Ularning asosiy mazmuni quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiyot masalasi: Er, suv va o'rmonlar, tog' sanoati, er osti boyliklari va temir yo'llar millaylashtirilib, faqat Turkiston hukumati tasarrufida bo'ladi. Qishloq xo'jaligi industlashtiriladi. Rus aholisini Turkistonga ko'chirib keltirilishiga barham beriladi, kooperatsiyaning hamma turlari rivojlantiriladi, davlat kredit banklari tashkil etiladi; asta-sekin zamonaviy shaharlar quriladi, eski shaharlar Ovrupoviy tartibda qayta quriladi, shaharlarda kanalizatsiya, suv o'tkazish, aloqa va harakat vositalari (transport) tarmoqlari joriy qilinadi. Shular asosida shaharlarning «eski» va «yangi» qismlarga bo'linishiga barham beriladi.

2. Ishchilar masalasi. Turkistonda ishchi tashkiloti va kassasi, kasaba uyushmalarini tashkil etish; maktab va kurslarda mahalliy malakali ishchilarni tayyorlash; ishchilar mamlakatni qullikka soluvchi «tashkilotchilar» va «inspektorlar»ning yordamisiz Turkistonni haqiqiy egasi bo'lishi kerak.

3.»Erk» partiyasi Turkistonni to'la mustaqil bo'lishi, xalqaro maydonda o'z o'rniga ega bo'lishi uchun kurashadi.

4.Turkistonning davlat boshqaruv tizimi imperialistlarning tashqi aralashuvidan ozod bo'lgan holda tashkil etiladi. Bu parlament, yashirin saylovlarga asoslanadi.

5.Milliy armiyani tashkil etish, umum majburiy harbiy xizmatni joriy qilish.

6.Milliy masala millatlarning katta va kichikligidan qat'iy nazar to'la tenglik asosida hal qilinadi.

7.Xalq maorifining barcha imkoniyatlarini aholining moddiy va ma'naviy taraqqiyotiga xizmat qildirish, o'rta asrcha madaniyat o'rniga yangi demokratik xalq madaniyatini yaratish, tekin mehnat maktablari va boshlang'ich ta'limni joriy qilish, Turkistonliklarni Ovrupa madaniyati, moliya, ishlab chiqarish va texnika bilimi, temir yo'l, telegraf, telefon, tramvay, elektr qurilishlari bilan tanishtirish.

8.Diniy masalada to'la vijdon erkinligiga rioya qilish, din har bir fuqaroning o'z ishi bo'lishi. Hukumat din Turkistonning milliy mustaqillik va taraqqiyot dushmanlari qo'lida qurol bo'lishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

9.»Erk» ishonadiki, mustamlaka mehnatkashlarining kapitalizm va imperializmga qarshi kurashi faqat xalqaro hamkorlik bo'lganidagina o'z maqsadiga erishadi. Shuning uchun ham u qullikka mahkum bo'lgan xalqlarning kurashini to'g'ri yo'lga soluvchi, o'zaro hamkorligini ta'minlay oluvchi Sotsialistik Internatsionalga kiradi¹.

Bu dastur A.Z.Validiyning yozishicha uning «Turk xalqi tarixi» kitobining 411-414 betlarida bosilgan².

«Jadid taraqqiyparvarlar firqasi» Yashirin firqalardan yana biri «Jadid taraqqiyparvarlar firqa»sidir. Bu firqa A.Z.Validiy To'g'onning yozishicha milliy radikal firqa bo'lgan. U asosan noinqilobiy yo'l-sotsial-demokratik istiqloqlilik yo'lidan borgan.

Bu firqa haqida ham hozircha to'la ma'lumotlar yo'q. Uning faqat Zaki Validiy yozgan 19 bandlik dasturi saqlanib qolgan.

Jadidlarning bu milliy radikal firqasining asosiy bosh maqsadi Turkistonni ozod va mustaqil ko'rishdan iborat edi. Bu vazifani amalga oshirish uchun «Erk» sotsialistik firqasi ishchilar sinfini asosiy kuch hisoblab, sinfiy kurashdan kelib chiqadigan sotsial inqilobga suyangan bo'lsa, jadid taraqqiyparvarlari firqasi yuqorida ko'rsatilganidek noinqilobiy yo'lni tanladi. Bundan tashqar jadid radikal firqasi «Erk» sotsialistlari kabi kompartiya dasturiga asoslangan dastur tuzib, xalqaro ishchilar uyushmasi-Sotsialistik Ishchi Internatsional yordamiga umid bog'lamaydi. U mahalliy imkoniyat va sharoitlar hamda milliy xususiyatlarni hisobga olib, o'z mustaqil yo'lini amalga oshirmoqchi bo'lgan. Dasturda ko'rsatilishicha, u Turkistonni ozod va mustaqil qilish uchun «hukumatni milliy lashtirish, millat-til, din, madaniyat, adabiyot, urf-odat birligiga asoslanadi.

¹ 1923 yilda Gamburda Lenincha III Kommunistik Internatsionalga qarama-qarshi Bern internatsionali va ikki yariminchil Internatsionalning birlashishi asosida tashkil topgan Sotsialistik ishchi Internatsional nazarda tutilmoqda. Uning asosiy g'oyasi noinqilobiy sotsial islohotchilik, antikommunizm, antisovetizm bo'lgan. 2-jahon urushi boshlangach o'z faoliyatini tugatgan.

² Zaki Validiy To'g'on. Xotiralar. Sharq yulduzi. 1993.7-8-son, 176-bet

Bu ikkila firqa dasturlarida e'tibor berilgan masalalar majumi va ularning echimidan kutilgan maqsadlar bir xil. Biroq shunday bo'lsa-da, milliy radikal jadid firqasi dasturiga kirgan 19 moddadagi ba'zi bir masalalar quyidagicha o'ziga xos milliylik va aniq amaliy xarakterga ham ega edi. Uning qisqacha mazmuni quyidagilardan iborat:

1. Milliy madaniyatga ega bo'lib, mustaqil millat sifatida yashash hayotning asosi bo'lishi kerak. Bu esa barcha millatlarning ideali. Maqsadimiz Turkistonni mustaqil etib, hukumatni ham milliy qilish. Millat til, din, madaniyat, adabiyot, urf-odat birligiga asoslanadi.

2. Ozod Turkistonda davlat formasi va idorasi Jumhuriyat bo'lib, hokimiyat asosini demokratik yo'li bilan saylangan millat majlisi yoki viloyat, shaharlarda viloyat ham shahar majlislari (zemstvo) tashkil qiladi.

3. Markaziy hukumat a'zolari millat majlisining roziligiga ko'ra jumhuriyat raisi tomonidan yoki viloyatlardagi vakillar markaziy hukumat tarafidan tayinlanajak. Viloyat va shahar idorat majlislarining raislari shu majlisning o'zida saylanib qo'yilajak. Millat majlisi, jumhuriyat raisi, viloyat majlislarining saylashtartibi mustaqil Turkistonning birinchi qurultoyi tomonidan belgilanajak.

4. Turkistonda turk bo'lmagan ozchilik ham madaniy huquqlardan foydalanajak. Turkiy xalqlar turkiston madaniyatini kuchli ravishda yashnatishi uchun barcha choralarni ko'rishlari kerak.

5. Turkiston milliy hukumati Turkiston milliy askariga tayanajak, harbiy xizmat majburiy.

6. Ichki osoyishtalikni saqlash uchun viloyat idoralari joylarda politsiya tashkil qiladi va bu uyushma mamlakatning milliy huquqli uyushmalariga bog'liq bo'lajak.

7. Mamlakatda vijdon erkinligi to'la ta'minlanajak. Diniy ibodat va urf-odatni erkin ravishda boshqarishi davlat yo'li bilan ta'minlanajak. Mamlakatda boshqa din missionerlarining ish olib borishlariga ruxsat berilmaydi.

8. Matbuot va nashriyat hurriyat ham shaxs erkinligi davlatning asosiy qonunlari tarafidan ta'min etilajak.

9. Mamlakatning asosiy solig'i kiringa qarab olinajak. Merosdan ham soliq olinajak. Turkistonda eski zamonlarda qolgan har xil oliq-soliqlar bekor qilinajak.

10. Er masalasida asos-erning, er osti va er yuzi boyliklarining, o'rmonning, havzaning davlat o'tishi. Er dehqonlarga (qishloq krestyanlariga) xususiy mulk qilib berilajak.

11. Alohida shaxslar o'zaro kelishib, er va suv sotish masalasini hal etmayajak. Bunday ish davlat vositasida boshqarilajak. Er berish huquqi mahalla shartlarga ko'ra qonun asosida belgilanajak.

12. Turkistonning ozodligi iqtisodiy mustaqillik asosidagina amalga oshirilur. Shuning uchun Turkiston boshqa qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy munosabatlarning hozirgi zamon formasi asosida oyoqqa turib, tobora rivojlanib borishni ta'min qilishga harakat qilajak.

13. Turkistonda er masalasining asosi-suv. Shuning uchun millatning barcha kuchi xalqni suv bilan ta'minlab, turmushni yaxshilashga sarflanajak. Suv idorasi ishlarini tartibga solishga katta ahamiyat berilajak.

14. Turkistonda, avvalo, qozoq, qirg'iz, turkman xalqlaridagi eng muhim masala-ko'chmanchi xalqlarning o'troq hayotga o'tishi. Bu masala katta-katta suvlik vohalar yoqalarida, yangi yuqori vohalar yoqlarida yangi katta qurilishlar qilish yo'li bilan hal etilajak. Turkistonda turkiy xalqlardan ham musulmonlardan boshqa ko'chib keluvchilar qabul etilmayajak.

15. Turkistonda ishchilar masalasi bu mamlakatdagi milliy sanoatning o'sishiga bog'liq. Ishsizlarning ish shartlari, ish shartlari straxovanie va boshqa masalalar ilg'or mamlakatlardagi yo'llar bo'yicha tartibga solinajak.

16. Yustitsiya masalasida to'la mustaqillik va har kim uchun teng huquqlilik. Dini va dunyoga qarashi qanday bo'lishidan qat'iy nazar har bir kishi hozirgi zamon qonunlari himoyasi bilan ta'min etilajak.

17. Maorif sohasida, to'liqsiz boshlang'ich ta'lim olish imkoniyatlari yaratilajak. Mamlakatning o'z grajdanlari, davlat manfaatlariga qarshi kelmagan holda xususiy maktablar ochishga huquqli.

18. Turkistonda, eng avvalo professional maktablar yo'lga qo'yilajak. Ovrupaga o'quvchilar yuborishga ahamiyat berilajak.

19. Qadimiy madaniyat o'chog'i bo'lgan Turkistonda asrlar mobaynida yuzaga kelgan madaniyat yodgorliklari himoya ostiga olinajak va ular milliy madaniyatning o'sishiga xizmat etajak.

Jadid taraqqiyparvarlar firqasi mazkur dastur asosida Sovetlar qizil saltanati davrida milliy istiqolol, erk va ozodlik uchun katta ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida kurashdi. Ammo Kompartiya rahnamoligida sovetlar hukumati boshqa siyosiy firqalar qatorida jadid taraqqiyparvarlariga ham yo'l bermadi. Bu tabiiy, bir hol edi, albatta.

Shunday qilib, biz 1917-1934 yillarda Turkistonda milliy istiqolol va ozodlik uchun kurashni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygan siyosiy firqalar va tashkilotlarning ayrimlari to'g'risida qisqacha fikr yuritdik. Chunki ularning keng qamrovli faoliyatlari hali etarlicha o'rganilmagan. Ammo bu firqa va tashkilotlarning yuqorida bayon qilingan qisqacha bo'lsada bosib o'tgan tarixiy taraqqiyot yo'li va hayotiy kurash tajribalari mustaqil rivojlanish yo'lidan borayotgan O'zbekiston va uning fuqarolari uchun namuna va saboq maktabidir.

Istiqolol uchun, milliy ozodlik uchun kurash olib borgan firqa va tashkilotlar juda og'ir sharoitda faoliyat ko'rsatdilar. Chunki Turkistonni o'zining dahshatli temir va po'latlar singari mustahkam panjalari ostida saqlashni bosh maqsad qilib qo'ygan sovetlar Rossiyasi bu firqa va tashkilotlarning erkin faoliyatiga yo'l bermas edi. Shunday bo'lsada milliy istiqolol, erk va ozodlik fidoyilari bor kuch va imkoniyatlarini ishga solib makkor va dahshatli qudratli kuch bo'lgan sovetlar bilan tengsiz jangda olishdilar, engildilar ammo taslim bo'lmadilar. Milliy istiqolol uchun kurash firqa va tashkilotlari mag'lubiyatining sabablari nimalardan iborat? Ular asosan quyidagilardir: **Birinchidan**, yuqorida ta'kidlangani singari 1917-1934 yillarda Turkistonda «Soveti Islomiya», «Soveti Ulamo», «Ittixodi taraqqiy», «Milliy Ittixod», «Birlik», «Milliy

istiqlol», «Turkiston milliy birligi», «Erk», «Jadid taraqqiyparvarlari» va boshqa siyosiy firqa va tashkilotlar faoliyat ko'rsatdilar. Ammo ularning birortasi ham ommani, xalqni keng qamrovli suratda o'z orqasidan ergashtira oladigan tom ma'nodagi xalqchil siyosiy firqaga aylana olmadilar. Bu esa Turkiston o'lkasi xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotning quyi, rivojlanmagan bosqichida bo'lganligi bilan xarakterlanadi. Mustamlaka asoratida bo'lgan o'lka xalqlari ongida mustamlakachi zolimlarga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib yagona jabha bo'lib kurash olib borish zarurligi tushunchasi, milliy ong va milliy vijdon tushunchalari tomir otmagan edi. Ularda umum milliy manfaatdan ko'ra shaxsiy manfaat «o'zingni bil, o'zgani qo'y» tushunchasi ustunroq darajada rivoj topgan edi. O'lka xalqlari dunyoqarashida bir yoqadan bosh chiqarib, yagona siyosiy tashkilotga uyushib kurash olib borilmasa milliy mustaqillikka ham, ozodlik va hurlikka ham erishib bo'lmasligi to'g'risidagi g'oyalar charx urmagan edi. **Ikkinchidan**, Turkiston o'lkasidagi siyosiy firqa va tashkilotlarda sovetlar va bolshovoylar singari tajribali va pixini yorgan raqibga qarshi tengma-teng kurash olib borish uchun tarixiy tajriba etishmas edi, ular hali yosh va endigina tetapoya qilib kurash maydoniga chiqib kelayotgan edilar. Va aksincha raqib kuch bo'lgan Kompartiya va sovetlar hukumati tashkiliy va ma'muriy jihatdan uyushgan davlat mashinasiga ega bo'lishdan tashqari mafkuraviy kurashning uzoq yillik tarixiy tajribasidan saboq olgan va pixini yorgan kuch edi. **Uchinchidan**, Turkiston o'lkasida faoliyat ko'rsatgan siyosiy tashkilotlarda harakat birligi yo'q edi. Ularning deyarlik hammasining bosh maqsadi milliy istiqlol, erk va ozodlik uchun kurash bo'lsada, arzimagan va ikkinchi darajadagi masalalardagi farqlar va kelishmovchiliklar tufayli bir-birlariga tosh otar edilar va bir-birlarining yuzlariga loy-balchiqlarni chaplab badnom qilar edilar. Ular bosh maqsadga erishish yo'lida kurashning turli usullaridan foydalanish, taktik mahorat ishlatish, kurashni davr va sharoit talablari asosida bosqichma-bosqich olib borish malakalarini egallamagan edilar. Buning oqibatida o'rtada bo'linish paydo bo'lar va milliy istiqlol uchun kurash jabhasi kuchsizlanar edi. Bunday holatdan esa mustamlakachi sovetlar ustalik bilan foydalandilar.

7 §. Turkistonda milliy istiqlolchilik harakatining yengilishi, sabablari va saboqlari

Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy istiqlol, erk va ozodlik uchun kurashi 16 yil davom etdi. Sovetlar sonsiz hisobsiz va dahshatli qirg'inlar evaziga faqat 1935 yilga kelib mamlakatimiz jasur vatanparvarlarining qarshiligini sindira oldilar. Ular Turkistonni bosib olib o'z mustamlakachilik tartib-qoidalarini o'rnatdilar. Turkiston Sovet Respublikasi Xalq Komissarlari Soveti raisi Abdulla Rahimboyevning quyidagi so'zlari bu fikrga yanada oydinlik kiritadi. «Rusiya bosmachilik harakatini 1935 yilda o'rtadan yo'q qildi»¹. Ammo bundan Turkiston o'lkasi xalqlarining sovetlar istibdodiga qarshi milliy istiqlol, erk va ozodlik uchun kurashlari 1935 yildan keyin

---

¹ «Erk» gazetasi, 1990 yil, 19-son, 1 oktyabr

batamom barham edi va to'xtab qoldi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Milliy mustaqillikka, erk va ozodlikka an'naviy tashna bo'lgan mamlakatimiz xalqlari keyinchalik ham bosqinchi sovetlar saltanatiga qarshi kurashni bir daqiqa bo'lsada to'xtatmadilar. Bu kurash 1991 yil avgustga qadar goh oshkora va goh pinhona suratda davom etdi. 1917-1934 yillar mobaynida olib borilgan istiqloqlilik, erk va ozodlik kurashining engilishi va mag'lubiyatga uchrashining sabablari nimalardan iborat?. Bu sabablar asosan quyidagilardir:

1. Turkiston o'lkasi xalqlari istiqloq uchun erk va milliy ozodlik uchun dunyodagi eng katta va qudratli mustamlakachi davlat bo'lgan sovetlar Rossiyasiga qarshi jang qildilar. Bu davlat o'zining shakllangan va kuchli davlat boshqaruv mexanizmiga, qudratli va muntazam Qizil Armiyaga ega edi. Bu armiya eng zamonaviy harbiy texnika va qurol-yarog'lar bilan ta'minlangan edi. Vatandoshimiz tarixchi Boymirza Hayit so'zlariga qaraganda: «Qizil Armiya bosmachilikka qarshi tanklar, samolyotlar, to'plar va gaz ishlatdi. Hatto cho'llardagi ba'zi jarliklar zaharlandi»¹.

2. Turkiston o'lkasi Rossiyaning mustamlakasi edi. Turkistonning bir bo'lagi hisoblangan Buxoro amirligi va Xiva xonligi, rasmiy suratda mustaqil davlat bo'lsada amalda batamom Rossiyaga qaram va yarim mustamlaka bo'lgan. O'lka umuman olganda har jihatdan, xususan iqtisodiy tomondan kam taraqqiy etgan bo'lib Rossiya izmida edi. Shu boisdan butun Turkiston o'lkasi yagona jabha bo'lib dushmanga qarshi kurashga otlana olmadi.

3. Buxoro amirligi va Xiva xonligida xalq ommasi g'oyatda og'ir va qiyin sotsial-iqtisodiy sharoitlarda yashar, zulm-zo'ravonlik kuchli edi. Xalqning aksariyat ko'pchiligi amir va xon siyosatidan norozi edi. Shu bois sovetlarning mustamlakachilik zulmi va istibdodiga qarshi Turkiston xalqlari kurashga otlangan bir paytda Buxoro amirligi va Xiva xonligidagi fuqarolarning bir qismi amir va xonga qarshi bo'ldilar, milliy dushmanimiz sovetlar Rossiyasidan yordam va madad kutdilar, o'z kelajak taqdirini unga bog'ladilar. Natijada amir va xon hokimiyati kuchsizlandi, u yolg'izlanib qoldi va dushmanga qarshilik ojizlik qildi. Keyinchalik bu hayotiy xatoni anglab etganlarida esa kech bo'lgan edi.

4. Milliy istiqloq jangchilari tarqoq harakat qildilar va ular har xil kurash yo'llarini tanladilar. Buxoro amiri Sayyid Olimxon va Xiva xoni Junayidxon (amalda, ammo qo'g'irchoq xon Abdullaxon edi)lar alohida-alohida faoliyat ko'rsatdilar. Sovetlardan madad kutgan istiqloqlilar esa o'zlaricha va xalqning ko'pchiligini o'z orqasidan ergashtirgan qo'rboshilar o'zlaricha alohida mustaqillik uchun jang qildilar. Sovetlar mustamlakachiligidan o'z ota yurtini ozod qilish uchun qardoshlarcha yordam berish niyatida bu erga kelgan Anvar Poshshoga amir Olimxon bilan Ibrohimbek Laqay hokimiyat va davlat talashib yomonk o'z bilan qaradilar, hatto ma'lum bir muddatda uni qamoqda ham saqladilar. «Bo'linganni bo'ri er» deganlaridek, milliy dushmanga qarshi yagona milliy kurash jabhasining bo'lmaganligi sovetlarga qo'l keldi.

5. Sovetlar Rossiyasi tomonidan davlat yo'li bilan har jihatdan yaxshi ta'minlangan, yaxshi qurollangan muntazam qizil armiyaga qarshi davlat tomonidan

---

¹ O'sha manba

qo'llanmagan, yagona markaziy qo'mondonlikka ega bo'lmagan, oddiy qurollar bilan ham yomon ta'minlangan, harbiy-tarbiyaviy o'quv mashqi ko'rmagan va tarqoq istiqloolchi mujohidlar jang qildilar. Bu jangchilarning bitta ustunlik tomonlari bor edi, bu ma'naviy ustunlikdir. Ular mustaqillik, erk va ozodlik uchun, kelajak baxtu-iqbol uchun, adolat va haqiqat tantanasi uchun muqaddas jang qilayotganliklarini yaxshi bilar edilar.

6. Mustaqillik, erk va ozodlik uchun jang qilgan mujohidlar iqtisodiy jihatdan ham yomon ta'minlangan edilar. Ularda oddiy kundalik yashash tarzi uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va dori-darmonlar etishmas edi.

7. Sovetlarning targ'ibot va tashviqotlariga aldanib ular tomoniga o'tganlar, yurtga va millatga xiyonat qilib ruslarga sotilganlar ham bo'ldi. Bunday fuqarolarning tarix va millat oldida, o'z avlod-ajdodlari oldida yuzlari abadul abad qop-qoradir.

8. Sovetlar bosqiniga qarshi kurashda istiqloolchilar mag'lubiyatining tashqi sabablari ham bor. Avvalo Turkiston o'lkasi xalqlarining Rossiyadek ulkan mustamlakachi davlatga qarshi kurashiga bevosita yordam ko'rsatadigan va joni achiydigan qudratli bir musulmon davlati bo'lmadi. Afg'oniston bir oz madad ko'rsatgan bo'lsada, yolchitib yordam beraolmadi. Chunki uning o'zi nochor edi. O'z ichki va tashqi muammolari bilan band bo'lgan Turkiya ham bu masalaga e'tiborsiz qaradi.

Birinchi jahon urushi muammolaridan o'zini hali o'nglab ololmagan Yevropaning rivojlangan mamlakatlari ham Turkiston masalasi bilan unchalik qiziqmadilar. Faqat Buyuk Britaniya 1918 yil 13 avgust kuni o'z armiyasini Xazar viloyatiga kiritdi. Ammo 1919 yil 5 apreldagi Ashxobod shahridagi idorasi bu erni tark etdi va ish shu bilan yakun topdi. Natijada och bo'rilar himoyasiz qolgan qo'tonda qo'ylarni qiyratgani singari shafqatsiz sovet qizil askarlari ham Turkiston aholisini shafqatsiz va ayovsiz qirg'in qildilar. Jami bo'lib Vatan istiqlooli uchun kurashda 5 million 600 ming kishi shahid bo'ldi, chet ellarda muhojirlik azobini tortdi, Sibir surgunlarida halok bo'ldi va mayib-majruh bo'lib qoldi.

1917-1934 yillardagi milliy istiqlool va ozodlik uchun mustamlakachi va bosqinchi sovetlar saltanatiga qarshi olib borilgan qonli muxoraba janggida vatan fidoyilari engilgan va mag'lubiyatga uchragan bo'lsalarda bu esa mamlakat fuqarolariga katta hayotiy saboq berdi. Bu saboq quyidagilardan iboratdir: **Birinchi saboq**, shuki har qanday millat va xalq tarixiy taraqqiyotining asosi, uning jahon sivilizatsiyasidan munosib o'rin olishi, jahon hamjamiyatining teng huquqli a'zosi bo'lishining sharti, mazkur xalqning buyuk va qudratli Haq tomonidan yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy ne'matlardan bahramand bo'lib, to'q-farovon va baxtli saodatli yashashining kafolati milliy mustaqillikdadir. Ammo milliy mustaqillikni qo'lga qurol olib, kerak bo'lsa qon kechib, jondan kechib kurashib qo'lga kiritmoq lozim. Vatanim, millatim, xalqim, avlod-ajdodim, ota-onam, o'g'il-qiz, farzandlarim deb jonini fido qilishga, o'z milliy dushmanini ongli tushunadigan va u bilan jonga jon, qonga qon olishga tayyor bo'lgan o'g'il-qizi bor bo'lgan mamlakatgina mustaqillik nashidasidan barhamand bo'laoladi.

Ikkinchi saboq shundan iboratki, milliy mustaqillikka milliy birliksiz erishib bo'lmaydi. Milliy cheklanganlik, milliy mahdudlik va mahalliychilik, shaxsiy manfaatni milliy manfaatdan ustun qo'yish milliy mustaqillik yo'lidagi eng asosiy g'ovlardanidir. Ayniqsa tashqi milliy dushmanlar va bosqinchilarga qarshi kurashda millatning ulug' va buyuk shiori «Hamma bir kishi uchun, bir kishi hamma uchun» bo'lmog'i kerak. Ayniqsa Vatan taqdiri, milliy mustaqillik taqdiri hal bo'layotgan hayot-mamot kurashi damlarida millat hamdard va yakmusht bo'lmog'i lozim. Bunday qaltis paytda turli siyosiy partiyalar, tashkilotlar, oqimlar va shaxslar har xil muammolarni, nazariy g'oyalarni shaxsiy gina va adovatlarini ro'kach qilib milliy birlikka rahna solsalar yoki unga putur etkazsalar bu millat Vatan va kelajak avlodlar oldida hech unutilmas va kechirilmas gunohdir. Bu milliy gumrohlik va milliy vijdotsizlikdir. Buni 1917-1934 yillardagi kurash tajribasi ochiq ko'rsatdi.

Uchinchi saboq yana shundan iboratki, Vatan oldidagi eng katta va mutlaqo kechirib bo'lmaydigan jinoyat-millatga, Vatanga, sotqinlik va xiyonatdir. Bunday shaxslar eng so'nggi va oliy jazoga loyiqdirlar.

To'rtinchi va eng asosiy saboq shundan iboratki, Vatan va milliy mustaqillik yo'lida jon berib jon olgan haqiqiy vatanparvarlarning, milliy qahramonlarning, xalqning mard va jasur o'g'lonlarining nomlari Vatan tarixining zarvaraqlarida oltin satrlar bilan yoziladi, ular milliy g'urur, iftixor tuyg'usi sifatida kelajak avlodlarimiz, o'g'il-qizlarimizni yangidan yangi zafarlarga chorlayveradilar. Ularning nomlari abadiy va o'chmasdir.

Nazorat savollari

1. Buxoro amirligi va Xiva xonligining sovet bosqini arafasidagi ahvolini tavsiflang?
2. Buxoro va Xivada jadidchilik harakatining maydonga kelishi va undagi ijobiy va salbiy holatlar nimalardan iborat edi?
3. "Yosh xivaliklar" faoliyati haqida nimalarni bilamiz?
4. Qachon va qanday sharoitda qizil armiya kuchlari tomonidan Xiva bosib olindi?
5. Xorazmda sovetlarga qarshi halq harakatlari, qizil askarlarning beboshliklari haqida nimalarni bilamiz?
6. "Yosh buxoroliklar" tarkibi va harakatini tavsiflang.
7. F.Kolesovning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishi qachon bo'ldi va u nima bilan tugadi?
8. Nima sababdan "Yosh buxoroliklar" tarkibida bo'linishlar yuz berdi?
9. Qanday vaziyatda Buxoro Kompartiyasi tashkil bo'ldi?
10. Sovetlar tomonidan Buxoroda amirlik tuzumining ag'darilishi va Buxoro hududlarining bosib olinishi masalasida eskicha va yangicha talqinlardan nimalarni bilasiz?
11. Buxoro "xalq" sovet respublikasining tashkil etilishini tavsiflang.

12. Buxorodagi istiqlolchilik urushi, Ibrohimbek Laqay, Anvar poshsho haqida nimalarni bilasiz?
13. Milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiyalar (“Soveti Islomiya”, “Ittihodi taraqqiy”, “Birlik uyushmasi”, “Milliy istiqlol” tashkiloti, “Erk” firqasi, “Jadid taraqqiparvarlar” firqasi) haqida qisqacha sharhlang.
14. Turkistondagi milliy istiqlolchilik harakatining engilish sabablari va saboqlaridan qanday asoslarga keldingiz?

IV Bob. O'zbekistonda 1920-1930 yillarda siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy-madaniy va ma'naviy hayot.

1&. O'rta Osiyo Respublikalarida sovetlarning 20-30 yillarda yuritgan mustamlakachilik siyosati, uning mohiyati va maqsadlari. Bo'lib tashla, hokimlik qil !

Oktyabr harbiy to'ntarishi tufayli hokimiyatni egallab olgan sovetlar hukumati O'rta Osiyo hududlarida mustamlakachilik tartib-qoidalarini mustahkam poydevor asosida qurish uchun ikki xil kurash yo'lini tanlab olganliklari o'tgan mavzularda ta'kidlandi. **Birinchi yo'l**, istiqloqga, milliy ozodlikka otlangan tub erli musulmon aholini zo'rlik bilan, kuch bilan bostirish, ularni qirib bitirish yo'li. Bu yo'lni sovetlar tish-tirnog'igacha zamonaviy harbiy qurollar bilan qurollangan Qizil Armiya vositasi bilan amalga oshirdilar. Bu yo'l 30-yillarning o'rtalarigacha davom ettirildi.

Ikkinchi yo'l mafkuraviy jabhada olib borildi. Bundan sovetlar hukumati va Kompartiya keng mehnatkashlar ommasining ongiga tinch kurash vositalari orqali g'oyaviy-siyosiy va mafkuraviy sohada ta'sir ko'rsatish yo'lidan bordi. Bu yo'lni amalga oshirish niyati bilan Sovetlar hukumati o'zida bor bo'lgan barcha imkoniyat hamda vositalarni ishga solib: Turkistonni RSFSR tarkibidagi muxtor jumhuriyatga aylantirdi: Xorazm va Buxoro Xalq Sovet jumhuriyatlarini tuzdi: Turkiston, Xorazm va Buxoro Kompartiyalarini tashkil etdi, Kasaba Ittifoqi komsomol, pioner va shuning singari boshqa jamoat tashkilotlarini shakllantirdi. Ana shu juda katta kuch vositasi orqali xalq ommasi ongiga sovetlar va Kompartiya rahnamoligida amalga oshirilajak halqchil va dunyoda «eng adolatli va demokratik» sotsialistik, kommunistik tuzumning afzalliklari to'xtovsiz singdirib borildi.

Sovetlar va kompartiya yuritgan bu siyosatning markazida «dunyoda eng adolatli va birdan bir to'g'ri bo'lgan lenincha milliy siyosati» yotardi. Bu siyosatning bosh talabi «millatlarning to milliy mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqishiga qadar o'z taqdirini o'zi belgilashi»dan iborat nihoyatda jozibador talabdir. Ammo milliy masalada bolshovoylar dasturida ilgari surilgan bu bosh talab faqat deklorativ xarakterga ega bo'lib, amalga oshmaydigan quruq sarobdan iborat edi.

Sovetlar hukumati va Kompartiya amalga oshmaydigan va shirin hayoldan iborat «sotsializm va kommunizm» haqidagi dastur, shior va chaqiriqlar asosida amalda Chor Rossiyasiga nisbatan ham ayanchliroq va dahshatliroq mustamlakachilik siyosatini olib bordi. Bu siyosat «Kommunistik firqaning lenincha milliy siyosati» deb atalmish balandparvoz, havo va g'irt yolg'on, faqat targ'ibot va tashviqotdan iborat g'oyalar va qarashlarda ko'klarga ko'tarib maqtaldi. Lenincha milliy siyosiy qobig'iga o'ralib O'zbekistonda amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosatining maqsadlari nimalardan iborat edi? degan qonuniy savol tug'iladi. Ular asosan quyidagilardan iborat:

Birinchidan, siyosiy sohada Turkistonni milliy jihatdan parchalab tashlash, o'lkaning milliy mustaqil davlat sifatida shakllanishi va oyoqqa turishini abadul-abad

yo'q qilish, hududiy jihatdan uni Rossiya Federatsiyasining bo'linmas tarkibiy qismiga aylantirish.

Ikkinchidan, ma'naviy-mafkuraviy sohada o'lkada «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik» madaniyat shiori asosida amalda ruslashtirish siyosati olib borilishi va u kelajakda bu siyosat o'lkadagi tub erli aholining «velikoruslar» bilan qo'shilib, assimilyatsiyalashib ketishiga xizmat qilmog'i kerak edi.

Sovet hukumati va Kompartiya o'zining bu strategik bosh dasturiy maqsadini juda ustalik, ehtiyotkorlik va ayyorlik bilan rejali suratda, ammo og'ishmay amalga oshirdi. U o'z faoliyatida mustamlaka asoratida yashayotgan millatlarda shubha uyg'otmaslik maqsadida milliy masalada ikkita asosiy xavf bor: biri buyuk davlatchilik (velikorus) shovinizmi va ikkinchisi mahalliy millatchilik degan aqidaga amal qildi. Kompartiya millatchilikning qaysi biri xavfli: buyuk davlatchilik shovinizmi yoki mahalliy millatchilikmi? degan savolga millatchilikning qaysi biriga qarshi kurash susaytirilgan bo'lsa, o'shanisi xavfli deb e'lon qildi. Amaliy faoliyatda esa sovetlar tarixida buyuk davlatchilik shovinizmi kasaliga muhtalo bo'lgan va u bilan zaharlangan, ushbu kasallik tufayli Turkistonda tub erli aholini sonsiz-hisobsiz dahshatli qirg'inlar qilgan, shahar va qishloqlarni yondirib kulini ko'kka sovurgan «buyuk og'alar»dan birortasiga biror bir keskin chora ko'rilgan emas. Holbuki, buyuk davlatchilik, shovinizmi va mustamlakachilik siyosati har qanday mahalliy millatchilikning aks sadosidir. Bu narsaga ajablanishning hojati yo'q. Chunki Sovetlar davlati va Kompartiyaning hech qachon qabul qilgan qarori, aytgan so'zi bilan amalda qiladigan ishi bir xil bo'lmagan, u doimo birinchisini ikkinchisi inkor etgan. O'zining qonuniy va adolatli milliy haq-huquqini talab qilgan mahalliy millat vakillari esa darhol millatchi sifatida yo'q qilib borildi. Bunga Turkiston o'lkasi xalqlari istiqloq uchun va milliy-ozodlik uchun kurash yillarida o'z tajribalarida ko'rib to'la ishonch hosil qildilar.

1921 yil 8-16 martda Moskvada RKP(b)ning X qurultoyi bo'lib o'tdi. Milliy masala bo'yicha qilgan qarorida qurultoy Kompartiyaga qarshi ikkita og'machilik borligini ko'rsatdi: buyuk davlatchilik shovinizmi va mahalliy millatchilik. Holbuki bu paytda Turkistonda milliy istiqloq, erk va ozodlik deb ming-minglab tub erli aholi Qizil askarlarning shafqatsizlarcha bosqini tufayli qurbon bo'layotgan edi. Sovetlar hukumati va Kompartiya mustaqillik, erk va ozodlik uchun kelgindi bosqinchi Qizil askarlarga qarshi adolatli kurashga otlangan mahalliy tub erli vatanparvarlarni «bosmachi» deb atadi, Qizil askarlarni esa «haloskor armiya» sifatida ko'klarga ko'tardi. Albatta bu adolatsizlikni o'z ko'zi bilan ko'rgan xalqning Sovet hukumati va Kompartiyadan hafsalasi pir bo'ldi. Dastlabki paytlarda Sovet va Kompartiyaning tashviqot va targ'ibotiga aldanib uning tomoniga o'tganlar ham tez orada o'z hatolarini tushinib milliy istiqloq tomoniga yashirin va oshkora suratda o'ta boshladilar. Sovetlar esa bunday vatanparvarlarga «millatchilar», «xalq dushmanlari», «aksilinqilobchilar» kabi tamg'alarni yopishtirdilar. Kompartiyaning V.I.Leninning milliy siyosati amalda g'irt yolg'on va uchiga chiqqan va borib turgan shovinistik mustamlakachilik siyosatining tub mohiyati ekanligini birinchilar qatorida tushungan va anglab etgan ushbu masalada shaxsan bolshovoylarning dohiysi bilan uchrashib

milliy masalada uning dasturini inkor etgan shaxs Ahmad Zakiy Validiydir. U 20 yillarning boshlarida V.I.Leninga yozgan xatida bunday degan edi: «...O'rtoq Stalin O'rtoq Rudzutak yordamida, meni partiyaga qaytarishga urinmoqda. 1920 yilda Markaziy Komitetga Bokudan yozgan xatimda Moskvaga qarshi qaratilgan faoliyatimni, bosmachilar harakatiga qo'shilishimni ochiq bildirganman, lekin ular bilmaslikka olishyapti... Sovet hukumati 1917 yil 20 noyabrida qabul qilingan «Rossiya musulmonlariga» nomli dekretidagi Rossiyadan ajralib chiqish huquqini (do otdeleniya ot Rossii) 1920 yilning 19 mayida chiqarilgan farmoningiz (Mustaqil Boshqird armiyasini tan olmaslik va uni Old Volga okrugiga bo'ysundirish haqidagi farmon-mualliflar)da ildizi bilan yo'q qilindi. Bundan so'ng, garchi boshqird, qozoq va turkistonliklar hozir mag'lubiyatlarga uchragan esalar-da, ertangi kun Sovet Rossiyasidan chiqib ketajak va sharqiy-kun chiqish musulmonlari tarixida yangi bir davr ochilajak: musulmonlarning haq va huquqlarini, Rossiyaning ichki kurashlari hal etaolmaslik tajribasi achinarlidir. Shuning uchun ularni hal qilish xalqaro kurash maydoniga chiqadi. Mening maqsadim va asosiy ishim ozodlikka bo'lgan da'volarning tarixini erkin dunyo orqali bashariyatga ma'lum qilishdan iboratdir...

Velikoruslar hozir o'z qo'li ostida qolgan elat va millatlarga qarshi qaratilgan siyosatini ijtimoiy va iqtisodiy sohadagina emas, madaniyat sohasida ham qat'iy ravishda amalga oshira boshladi»¹. Ahmad Zakiy Validiy lenincha milliy siyosatning butun boshli reaksion mohiyatini ochib yana davom etadi: «...Siz velikorus o'rtoqlaringiz bilan birga oddiy bir millatning tilidan va yozuvidan boshlab, ularni butunlay ruslashtirib bo'lmaguncha yoqalaridan qo'yib yubormayajaksizlar... Boshqa asarlaringizda millatlarga o'z huquqlarini to'liq bir shaklda o'z qo'llariga topshirish haqida so'zlaringiz bilan hozirgi siyosatingiz orasidagi tafovut qabul qilib bo'lmaslik darajadadir. 1919 yilning yozida, biz armiyamizning tashkiliy ishlari bilan Saranskda bo'lgan paytda, siz tomondan vakil qilib yuborilgan o'rtoq Zaretskiy xalqimizga «Mazlum millatlarimizning o'z mustaqilligi, ularning milliy hukumat, milliy askar tashkil qilish masalalarini, tarixda birinchi bo'lib, faqat Sovet hukumati hal etayajak», deb bir oy davomida ko'p yig'inlarda tushuntirish ishlari olib bordi. Men ham «Pravda»da bu ishontirishlarga muvofiq bir maqola bostirdim. To'rt yil ham o'tmadi, siyosatingiz tamomila teskari tomonga burilib, amalga oshdi... Faqat haqiqat shunday: Grigoriy Safarov kabi insonparvar odamlarning Turkistonga kelib podshoning bu erda ilk bor o'rnatgan mustamlaka siyosati hozir ham davom etayotganini tanqid qilib, maqolalar e'lon qilgani uchun unga achchiqlangan velikoruslaringiz, kichik millatlarni kitga em bo'luvchi mayda baliqlarga qiyoslab, mahalliy xalqlar orasidan chiqqan kommunistlar o'rtasida tushuntirish ishlari olib bordilar va o'sha fikrni bir ta'limot o'rnida gapirib quvondilar... Bu so'zlar Rossiya doirasida qolmas, hech shubha yo'qki, bu so'zlaringiz kelajakda ham tarqaladi va pirovard-oqibatda o'z hohishi bilan yashamoqchi bo'lgan, lekin sizning qo'l ostingizda qolgan xar bir millatning birinchi dushmani Sovet Rossiyasi bo'lajak»².

---

¹Zakiy Validiy To'g'on. Xotiralar. «Sharq yulduzi», 1993 yil, 9-son, 168-bet.

²Zakiy Validiy To'g'on. Xotiralar. «Sharq yulduzi», 1993 yil, 9-son, 168-169-bet.

Zaki Validiy V.I.Leninning «proletar diktaturasi jahon miqyosida g'alaba qilgandan keyin ortda qolgan millatlar ilg'or millatlarning (ular safiga hukmronlik qiluvchi millatlar ham kiradi) faol yordamida sotsializm qurishni amalga oshirishi shart ekanligi» to'g'risidagi g'oyalarni tanqid qilar ekan, xulosa chiqaradi: «Bu esa «Xindistonda ingliz, Turkistonda rus, Afrikada frantsuz va Belgiya ishchilari tashkilotlari mustamlakachilik siyosatini davom ettirajak» degan so'zdir», deya kinoya qiladi.

Kompartiya lenincha milliy siyosatining shovinistik va mustamlakachilik mohiyatini Turkistonning tub erli xalqlari orasidan chiqqan, juda ko'plab mahalliy kadrlar ham kechikib bo'lsada tushundilar, ular Sovetlarning buyuk davlatchilik siyosatiga qarshi kurashdilar va milliy mustaqillikni talab qildilar. Ammo ularning hammasiga «xalq dushmani», «aksilinqilobchi» va «Mahalliy millatchi»lik tag'asi yopishtirilib egallab turgan lavozimlaridan olib tashlandilar yoki yo'q qilib yuborildilar. 20-30 yillarda «mahalliy millatchi»likda ayblangan, quvg'in va qatag'on qilingan kadrlar orasida T.Risqulov, A.Rahimboev, Sa'dulla Tursunxo'jaev, Usmonxon Eshonxo'jaev, Yoqubjon Isaqulov, Husanxon Niyoziy, Inomjon Xidiraliev, Raxim Inog'omov, Sa'dulla Qosimov, Bo'taboy Dadaboev, F.Xo'jaev va boshqa juda ko'plab jadid adib va arboblardan bor edilar.

Sovetlar hukumati va Kompartiyaning Turkistonda yuritgan milliy-mustamlakachilik siyosatiga baho berib Mustafo Cho'qay quyidagicha yozgan edi: «Kimki milliy-masala sohasidagi sovetlar siyosatidan o'ziga zarur saboqlar chiqarib olishni istasa, u Lenin programmasi Turkistonda amalda qanday qo'llanayotganini yaxshilab o'rganib chiqishi va shundan so'nggina biron xulosaga kelishi shart». Darhaqiqat Turkistonda Sovetlar olib borgan shovinistik mustamlakachilik siyosati lenincha milliy siyosatning naqadar mudhish va dahshatli ekanligini fosh etishda yorqin namunadir.

Bo'lib tashla, hokimlik qil! Sovetlar hukumati va Kompartiya Turkistonda «Lenincha milliy siyosati» niqobi ostida jahon tarixida ko'rilmagan manfur va reaksion siyosat olib bordi. Bu siyosatning bosh yo'nalishi «bo'lib tashla, hokimlik qil!» dan iborat bo'lib, u azaldan, asrlar osha yagona va bir butun bo'lgan Turkistonni parchalab yuborishga qaratilgan edi. Ana shu manfur maqsadni amalga oshirish uchun 1924 yil 31 yanvarda O'rta Osiyoda milliy davlat chegaralanishini o'tkazish to'g'risida RKP(b) Markaziy Qo'mitasining Tashkiliy byurosi qaror qabul qildi va bu masalani o'rganib chiqish A.E.Rudzutakka topshirildi. Sovetlar davrida yaratilgan tarixga oid manbalarda riyokorlik bilan Turkiston, Buxoro va Xorazmning mahalliy firqa va sovet tashkilotlari 1924 yil boshida «O'rta Osiyoning yangi sovet milliy respublikalarini tashkil etish vazifasini o'rtaga...»¹ qo'yganligini yozgan edi. Bu amalda lo'ttibozlik va siyosiy o'yin bo'lib mustamlakachilarning qora qilmishlarini oqlashga xizmat qilardi. Chunki O'rta Osiyoni «milliy belgilarga qarab» bo'lib tashlash g'oyasi 1924 yilda ko'tarilgan emas. Bu g'oya velikoruslar tomonidan 1920 yilning boshidayoq Turkkomissiya raisi Ya.E.Rudzutak tashabbusi bilan e'lon qilingan

---

¹O'zbekiston SSR tarixi. To'rt jildlik. Bosh muharrir I.Mo'minov, Uchinchi jild, 397-bet.

tezislarda Turkiston ASSRni milliy belgilarga qarab bo'lib tashlash va muxtor (avtonom) respublikalar tuzish taklif qilingan edi. Mazkur tezislarda shu yilning iyun oyida RKP(b) MQsining partiyaning Turkistondagi vazifalari haqida deb nomlangan qarori loyihasiga kiritildi. V.I.Lenin 1920 yil 13 iyunda Turkkommissiya qarori loyihasini shaxsan ko'rib chiqdi va o'sha paytdayoq Turkistonni «Uzbekiya», «Qirgiziya», «Turkmeniya» va boshqa etnik guruhlarga bo'lib parchalab tashlashni, ularning xaritasini tuzish zarurligini ko'rsatgan edi¹. U keyinchalik 1920 yil 22 iyunda ustamonlik bilan oqibatini o'ylab «...republikani 3 qismga bo'lish oldindan hal qilinmasin» deb ogohlantirib ham qo'ydi. Buni xalq «suvdan oldin band solish» degan naql bilan asoslaydi.

Sovetlar hukumati va Kompartiyaning yagona va bo'linmas bir butun bo'lgan O'rta Osiyoni sun'iy suratda milliy belgilarga qarab parchalab tashlashga qaratilgan yo'li tub erli musulmon aholining milliy manfaatlariga mutlaqo qarama-qarshi edi. Chunki bu yo'l azal-azaldan, asrlar osha o'lkada yagona millat sifatida yashab kelayotgan tili bir, dini, urf-odati, madaniyati va kelib chiqishi tarixi bir bo'lgan xalqlarni bo'lib yuborish, begonalashtirishga xizmat qilar edi. Bu yo'l o'lkada Rossiya mustamlakachiligi poydevorini mustahkamlar, o'lka xalqlarining o'z milliy o'choqlari atrofida o'ralashib qolishlari sababidan, ularning dushman bo'lgan Sovetlar Rossiyasiga qarshi birgalashib, yagona jabhada kurash olib borishlarini qiyinlashtirar edi. Shu boisdan uzoq istiqbolga ziyraklik bilan nazar tashlagan Turkiston o'lkasining ilg'or vakillari RKP(b) tashabbusi bilan o'tkazilajak milliy davlat chegaralanishiga qarshi chiqdilar.

O'sha 1920 yilidayoq T.Risqulov boshchiligidagi bir guruh milliy istiqbol fidoyilari Ya.Rudzutak tezislari qoralab unga qo'shilmasliklarini ilgari surdilar. Ular turkiy xalqlar tarixiy ildizi jihatidan yagona va bo'linmasdir, ularning tili, dini, urf-odati, va madaniyati bir ekan yagona Turkiston ularning mushtarak uyi ekanligi g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Ammo bu fikrni markaziy Sovet hukumati va Kompartiya MQsi «panturkizm», «panislomizm» va «burjua millatchiligi»da aybladi va uning ilhomchilarini tegishli suratda jazoladi. Turkiston, Buxoro va Xorazmda milliy davlat chegaralanishni o'tkazish bilan bog'liq masalalarda 1924 yil iyuniga qadar turli xil fikr-qarashlar bayon etildi. Bu fikr-xulosa va munozaralar yagona Turkiston xalqlari o'rtasida mahalliychilik nizolarining kuchayishiga sabab bo'ldi.

1924 yil 12 iyunida RKP(b) MQsining Siyosiy Byurosi «O'rta Osiyo respublikalarini (Turkiston, Buxoro va Xorazm) milliy chegaralash to'g'risida»gi masala bo'yicha qaror qabul qildi. Unda quyidagilar ko'zda tutildi:

a) Turkiston, Buxoro va Xorazmning turkmanlar yashaydigan qismlarida mustaqil Turkmaniston respublikasi tashkil etish:

b) Turkiston va Buxoroning o'zbek yashaydigan qismlaridan mustaqil O'zbekiston respublikasi tashkil etish:

v) turkmanlarni ajratib olib, Xorazm respublikasini mavjud holida qoldirish. Chunki Xorazm respublikasi rahbarlari 1924 yil 8mayda RKP(b)MQsiga «Xorazmda

---

¹Lenin V.I. TAT. 41-jild, 492-bet.

milliy masalani hal qilish to'g'risida maktub» yo'llab, unda Xorazmni milliy chegaralashga qo'shmaslikni so'ragan edilar. Ular o'z fikrlarini Xorazmning olisda joylashganligi, iqtisodiy jihatdan ajralib turganligi avval-azaldan, qadimdan Xorazm nomi bilan davlat sifatida mavjudligi, davlatchilik an'analari davom etib kelayotganligi kabi masalalar bilan asoslagan edilar. 1923 yil oktyabridan Xorazm Kompartiyasining mas'ul kotibi lavozimida ishlagan Qalandar Odinaev ham bu g'oyani ma'qullagan edi. Ammo 1924 yil iyul oyida u Markazning fatvosi bilan ishdan olib tashlangach, 26 yilda Xorazm Kompartiyasi respublikaning chegaralanishga o'z «roziligi»ni bildirdi.

RKP(b) Markaziy Qo'mitasi Siyosiy Byurosining 12 iyundagi qarorida shuningdek, Turkistonning qozoq tumanlarini Qozog'iston muxtor respublikasiga birlashtirishni, hamda bevosita RSFSR tarkibiga kiruvchi Qirg'iziston muxtor viloyatini va O'zbekiston respublikasi tarkibida tojik muxtor viloyatini tuzishni zarur deb topdi.

Hamma ish Moskvada Kompartiya MQsi Siyosiy Byurosi iqrori bilan hal etilib bo'lgach u joylarda muhokama qilinib «yakdillik bilan ma'qullandi va qo'llab-quvvatlandi». Nihoyat 1924 yil 27 oktyabrda SSSR Sovetlari Markaziy Ijroiya Qo'mitasining II Sessiyasi O'rta Osiyo xalqlarining «istagiga asoslanib» Turkiston MIQning U Butun Buxoro va U Butun Xorazm Sovetlari qurultoylarining milliy chegaralanish hamda yangi Sovet sotsialistik respublikalar va viloyatlar tuzish to'g'risidagi «iltimosi»ni qondirdi.

Yuqoridan qabul qilingan qarorlar asosida Turkiston, Buxoro va Xorazmda milliy davlat chegaralanishi o'tkazildi. Turkiston, Buxoro va Xorazm Sovet respublikalari o'rnida O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi, Turkmaniston Sovet Sotsialistik Respublikasi, O'zbekiston SSR tarkibiga kiradigan Tojikiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi, RSFSR tarkibiga kiradigan Qoraqirg'iziston(Qirg'iziston) Muxtor viloyati va Qirg'iziston (Qozog'iston) Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi tarkibiga kiradigan Qoraqalpog'iston Muxtor viloyati tashkil etildi. Turkistonning qozoqlar yashaydigan tumanlari ham QASSR tarkibiga kirdi. O'zbekiston SSR hududida butun hokimiyat 1924 yil 31 oktyabrda tuzilgan O'zbekiston SSR Revolyutsion Komiteti qo'liga o'tdi. O'zbekiston SSR Inqilobiy Qo'mitasining raisi etib Fayzulla Ho'jaev tasdiqlandi. Turkmaniston SSRda Inqilobiy Qo'mitani Nedirboy Oytoqov boshqardi. 1924 yil noyabr va dekabr oylarida Nusratulla Lutfullaev raisligida Tojikiston ASSR Inqilobiy Qo'mitasi, I.Aydarbekov raisligida Qoraqirg'iz(Qirg'iziston) muxtor viloyati Inqilobiy Qo'mitasi faoliyat ko'rsatdi. Inqilobiy Qo'mitalar «milliy jumhuriyat va muxtor viloyatlar»ni tuzish ishi bilan shug'ullandilar.

1925 yil 13 fevralda Buxoro shahrida maxsus qurilgan «Xalq uyi»da O'zbekiston Sovetlarining I umumo'zbek qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda «O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasini tuzish to'g'risida» deklaratsiya qabul qilindi. Deklaratsiyada O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi qonuniy rasmiylashtirildi. O'zbekiston Respublikasi SSSR¹ tarkibiga kirdi.

---

¹1922 yil 30 dekabr Moskvada o'z ishini olib borgan Sho'ro Sotsialistik Respublikalar Ittifoqi Sho'rolarining I qurultoyi SSSRni tuzilganligini qaror qildi.

Qurultoyda respublika davlat hokimiyatining rahbar organi O'zbekiston SSRning 160 a'zosi va 44 nomzoddan iborat Markaziy Ijroiya Qo'mitasi saylandi.

Yo'ldosh Oxunboboev O'zbekiston SSR MIQning raisi bo'ldi. Shuningdek Fayzulla Xo'jaev rahbarligida O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti tarkibi tasdiqlandi. Shu munosabat bilan RKP(b) MQ O'rta Osiyo Byurosi nashri bo'lgan «Za partii» jurnalida I.Xonsuvorovning O'zbekistonning davlat arboblari bergan bahosi g'oyatda o'rinlidir: Ana endi menga «Ozod sotsialistik O'zbekiston»ning mas'ul rahbarlari to'g'risida haqiqiy ma'lumot berishga ruxsat etsalaringiz: «Okrug ijroiya komitetlari prezidiumi a'zolari va raislari arifmetikaning oddiy to'rt amalini ham bilishmaydi, hatto o'z tillarida ham qiynalib yozadilar. Parij va London shaharlari qaysi mamlakatning poytaxti ekanligini ham bilishmaydi, partiya tarixidan mutlaqo bexabar, partiya dasturini o'qib ham ko'rishmagan»¹.

I.Xonsuvorov o'z maqolasida V.I.Leninning «Savodsiz odam siyosatdan tashqarida. Oldin unga alifboni o'rgatish zarur, busiz bu erda hech qanday siyosat bo'lmaydi, bu siz safsatobozlik, uydirmabozlik, ertakbozlik, aljirash bo'lishi mumkin, xolos, biroq siyosat bo'lmaydi» degan gaplarini keltiradi. U o'z xulosasini davom ettirib yozadi: «Mana shunday siyosatga tushunmaydigan» odamlarni sovetlar hukumati O'zbekistonda «davlat organlari rahbarlari» qilib qo'yibdi. Mamlakat hayotida, umuman davlatni boshqarishda «safsatobozlik, uydirma, aljirash»lardan ustalik bilan foydalanishmoqda, shu bilan birga bu odamlar butun mamlakatni «partiyaviy ertaklar va aljirashlar bilan to'ldirib bo'lishdi»². I.Xonsuvorovning g'oyatda ibratli bu so'zlari O'zbekiston Respublikasi MIQsining raisi etib saylangan Yo'ldosh Oxunboboevning o'ziga ham bevosita aloqador edi. Mustafa Cho'qaev bu to'g'rida quyidagilarni yozgan: «Safsatago'ylik, uydirma, aljirashdan iborat siyosatni tushunmaydigan» hukumat tarkibiga nafaqat okrug sovetlari a'zolari va raislari, balkim Sovet O'zbekistonining rahbari MIQ raisi Yo'ldosh Oxunboboevning o'zi ham kiradi. 1925 yil so'nggi saylovda nihoyat O'zbekiston MIQ raisi etib saylangach, uning savodsizligi aniq bo'lib qoldi...

Hozir Oxunboboev shiddat bilan «ilm olishga kirishgan», u o'z ismini qoyil maqom qilib yoza oladi va o'qishni ham bir iloj qilib amallamoqda. Biroq shunday bo'lsa-da, mana shu chalasavod dehqon «asosan, erli aholi vakillaridan iborat O'zbekiston hokimiyatini haqiqatan ham boshqaryapti» deb jiddiy ayta olamizmi?»³. Eng ajablanarli joyi shundaki. Sovetlar O'zbekistonning bosh nashri «Qizil O'zbekiston» gazetasi o'zining 1925 yil 23 avgust sonida «Barcha musulmon sharqi uchun sovet respublikalarning yorqin namunasi bo'lajak» O'zbekiston hukumatining tepasida savodsiz bir shaxs turganligidan faxrlanib yozgan. O'sha paytda O'zbekiston hukumatini boshqara oladigan zamonaviy bilim va malakaga ega bo'lgan o'qimishli bir rahbar nahotki respublikada topilmagan bo'lsa? degan qonuniy savol har bir kimsaning xayolidan albatta o'tadi. Bunday rahbar so'zsiz suratda ko'plab bor edi va

¹«Za partii» jurnali, 1927 yil, 3 son, noyabr.

² O'sha manba.

³Safarov G. Mustamlaka inqilobi. Turkiston saboqlari. –M.: Gosizdat.1921. 108-bet.

topilar edi. Ammo Sovetlarga o'qimishli, siyosiy jihatdan etuk va iqtidorli rahbar emas, bosqinchi va mustamlakachilarning barcha talab va buyruqlarini quloq qoqmay bajaradigan qo'g'irchoq kerak edi. Bu to'g'rida Sovetlar Rossiyasining rahbar arboblardan biri hisoblanagan G.Safarovning so'zlari nihoyatda ahamiyatlidir: «Mustamlakachilarga erli xalqdan chiqqan haqiqiy rahbar, o'zlari bilan bir safda turadigan teng huquqli o'rtoq kerak emas edi. Ularga tilmochlar va mirshablar kerak edi». Ana shunday tilmochlik va qo'g'irchoq dastyorlik vazifasini O'zbekiston rahbarlarining aksariyati o'ynab keldilar.

O'tkazilgan milliy davlat chegaralanishi natijasida O'zbekiston SSR tarkibiga quyidagi hududlar kirdi: a) Sobiq Turkiston respublikasidan Samarqand viloyatining Jizzax, Kattaqo'rg'on va Xo'jand uездlarining 41 volosti: Sirdaryo viloyati Toshkent va Mirzacho'l uездlarining 24 volosti: Farg'ona viloyati Andijon, Qo'qon, Namangan, Farg'ona uездlarning 70 volosti va 7 qishloq okrugi (Shohimardon, Vodil va boshqalar): b) sobiq Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasidan Boysun, Buxoro, G'uzor, Qarshi, Karmana, Nurota, Shahrisabz, Sherobod, va qisman Sariosiyo viloyatlari: v) sobiq Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasidan 23 sovet (tuman) keyinchalik bular Gurlan, Yangi Urganch va Xorazm uездlarini tashkil etgan edilar.

1929 yilga qadar O'zbekiston SSR tarkibida bo'lgan Tojikiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi Turkiston va Buxoroning bir qator tumanlari bazasida tashkil etildi. Ular quyidagilardan iborat edi:

a) sobiq Turkiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasidan Samarqand viloyati Samarqand va Xo'jand uездlarining 12 volosti va Farg'ona viloyatidan Pomir tumani:

b) Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasidan Sharqiy Buxoro deb yuritiladigan barcha hududlar: Garm, Hisor, Ko'lob, Qo'rg'ontepa, Dushanba va qisman Sariosiyo viloyatlari bilan birgalikda.

Qoraqalpog'iston Muxtor viloyati Turkistonning Amudaryo viloyatidan va Xorazmning 3 ta sovet(tuman)sidan tashkil topdi. U ma'muriy jihatdan to'rt okrugga: To'rtko'l, Chimboy, Xo'jayli va Qo'ng'iro't okruglariga bo'lingan.

O'zbekiston SSR hududi respublika tashkil etilgan dastlabki yillarda 312.394 kv. km dan iborat bo'lgan. Shu jumladan O'zbekiston tarkibidagi Tojikiston ASSRning hududi (Xo'jand okrugidan tashqari) 135-620 kv.km edi. O'sha paytda O'zbekistonning aholisi (Tojikistondan tashqari) 3 million 963 ming 285 kishi O'rta Osiyo jumhuriyatlari aholisining yarmini tashkil etardi. 1962 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxat ma'lumotlariga qaraganda O'zbekistonda (Tojikistondan tashqari) 4 million 447 ming 555 kishi yashagan. Ularning 47,2 foizi o'zbek, 7,8 foizi tojiklar, 5,6 foizi ruslar, 2,4 foizi qozoqlar, 2,04 foizi qirg'izlardan iborat edi.

O'zbekiston SSRning poytaxti etib Samarqand shahri belgilandi. 1930 yilda poytaxt Toshkent shahriga ko'chirildi. O'zbekiston SSRning tashkil etilganligini 1927 yil mart O'zbekiston SSR birinchi Konstitutsiyasining qabul qilinishi (O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining II quriltoyida qabul qilingan) bilan mustahkamlandi. Mazkur Konstitutsiyaga 1924 yilda qabul qilingan SSSR Konstitutsiyasi asos-ko'chirma bo'ldi.

Milliy chegaralanish bilan ayni paytda iqtisodiy chegaralanish ham o'tkazildi, ya'ni ilgari Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalari ixtiyorida bo'lgan barcha moddiy boyliklar: zavodlar, fabrikalar, er maydonlari, chorva mollari, madaniy oqartuv muassasalari kabilar davlat tashkilotlari o'rtasida taqsimlanadi. Ana shu taqsimot asosida O'zbekistonga 1195 ming desyatina sug'oriladigan erlar, 185 ta sanoat korxonasi, 2,590 ming bosh chorva mollari tegdi. 1924-1925 yillarda respublika jami aholisining 85 foizi qishloq xo'jalik ishlab chiqarish tarmog'ida band edi.

O'zbekiston hududidagi sanoat korxonalari asosan engil sanoat korxonalari bo'lib, 39 tasi paxta tozalash zavodlari, 35 tasi oziq-ovqat korxonalari kabilardan iborat bo'lgan. Ularda jami bo'lib, 87 ming ishchi ishlagan. Ishchilarning asosiy qismi Evropa millatlari vakillaridan iborat bo'lgan. Jumladan, Toshkentdagi «Birinci may» ustaxonasida mahalliy ishchilar 2,1 foizni, mutaxassis ishchilar orasida esa 0,6 foizni tashkil etgan. Toshkentning «Krasno Vostochno'y» tumanida joylashgan 5 ta korxonadagi 2438 ishchidan mahalliy ishchilar 5 foizni¹ tashkil qilar edi va hokazo.

Maorif shahobchalari, madaniyat va sa'nat muassasalari ham taqsimlandi.

O'zbekiston SSRning tashkil etilishi munosabati Kommunistik firqa tashkilotlari ham hududiy jihatdan qayta shakllantirildilar. 1925 yil 8 fevralda Buxoroda O'zbekiston Kompartiyasining I qurultoyi o'z ishini boshladi. Unda Sovetlar Ittifoqi Kommunistik (bolsheviklar) firqasi tashkil etildi. Firqa Markaziy Qo'mitasi saylandi. V.I.Ivanov va A.Ikromovlar Markaziy Qo'mitaning mas'ul kotiblari etib saylandilar.

O'zbekiston SSR tashkil etilishi munosabati bilan Respublika jamoat tashkilotlari ham shakllantirildilar.

Shunday qilib, Markaziy Sovetlar hukumati va Kompartiya Markaziy Osiyo jumhuriyatlarida milliy davlat chegaralanishini o'tkazdi va yagona turkiy xalqlarni parchalanishini ta'minlab, milliy xonadonlarga bo'lib yubordi. Bu bilan u o'lkada buyuk rus mustamlakachiligi siyosatini yurgizish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratdi va shovinistik tartib-qoida va idora qilish talablariga javob beraoladigan boshqarish uslubini joriy etdi. Chunki milliy davlat chegaralanishi shunday ayorlik va ustalik bilan o'tkazildiki, bu hududda qadim-qadimdan bir ota-onadan tug'ilgan qon-qardoshlardek do'st va ahil bo'lib yashab kelayotgan qirg'iz, qozoq, tojik, turkman, o'zbek va qoraqalpoqlarning birortasi ularga qancha hududiy maydon er tekkanligidan qat'iy nazar bu bo'linishdan qoniqish hosil qilmadilar, ularning qalbining to'rida milliy chegaralanishdan norozilik saqlanib qoldi. Aslida bolsheviklar o'tkazgan bu milliy-hududiy chegaralanish O'rta Osiyo xalqlari o'rtasidagi bo'lajak millatlararo munosabatlar, jarayonlar ostiga ma'lum vaqtda portlaydigan mina qo'yish degan gap edi, ular favqulodda vaziyatlarda portlab, turli nizo va keskin holatlar keltirib chiqarishi mumkin edi². Bu hol hozirgi kunda ham o'zining salbiy ta'siri aks sadosini ko'rsatmoqda. Norozilikning bosh sababi-milliy-

¹ «Erk» gazetasi, 1990 yil, 24 sentyabr, 18-son.

²Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T. 1997, 61-bet.

hududiy chegaralanishning adolatli o'tkazilmagani dadir, u yoki bu millat vakillari yashaydigan «barcha hududlar»ning o'z respublikasi hududiga ajratib berilmaganligi, u erlarning boshqa millat nomi bilan ataluvchi jumhuriyatlar qaramog'ida qolib ketganligidir.

Rahim Masovning 1991 yil Dushanbada «Irfon» nashriyotida chop etilgan «Istoriya tapornogo razdeleniya» («Bolta bilan bo'linish tarixi») kitobi bu fikrni batamom isbotlaydi. Muallif o'zining tor siyosiy dunyoqarashi qobig'iga o'ralib qolib, 1924-1925 yillardagi milliy davlat chegaralanishini o'tkazishda o'zbeklarni «buyuk millatchilikda» «shovinizm»da ayblaydi. Negaki tojik millatlari yashayotgan hududlarning bir qismi O'zbekiston hududida qolib ketyapti, bunga o'zbeklar aybdor ekan. Unda o'zbeklar yashaydigan katta-katta hududlar, bevosita o'zbeklarning millat sifatida shakllanishiga asos bo'lgan juda ko'plab tarixiy makonlarning Tojikiston, Turkmaniston, Qirg'iziston va Qozog'iston davlatlari hududlariga o'tib qolganligi uchun o'zbeklar kimni ayblashlari kerak? Xuddi shunday xato nuqsonlar va qusurlar uchun qozoqlar, qirg'izlar va turkmanlar kimlarni ayblasinlar? Umuman o'sha milliy-davlat chegaralanishi o'tkazilgan paytda faqat qozoqlar, qirg'izlar, tojiklar, turkmanlar, o'zbeklar va qoraqalpoqlar yashaydigan hududlarni O'rta Osiyoda ajratib olib sof qozoq, qirg'iz, tojik, turkman, o'zbek va qoraqalpoq milliy davlati qilib shakllantirish imkoniyati bormidi? Axir bu o'lkada qadim-qadimdan yashab kelgan ota-bobolarimiz yagona xalq yagona millat sifatida aralash-quralash yashab kelmaganmidilar. Ajabo, ilgarigi davrlarda bunaqangi, milliy ayrimachilik bo'lmagan-ku. Odamlarni oktyabr to'ntarishiga qadar milliy belgilar bo'yicha emas, balki kasb-xunar bo'yicha farqlaganlar-ku. Masalan zargarlik mahallasi, o'qchi mahallasi, kiygizchi mahallasi, pichoqchi mahallasi, zargarlik mahallasi, shirmonpozlik mahallasi, ko'nchilik mahallasi, nonvoylar mahallasi va hokazo. Milliy davlat chegaralanishini o'lkamizni abadul-abad mustamlakachilik asoratiga solish va ularning istiqlol uchun birlashib harakat qilishlariga rahna solishdan iborat razil niyat bilan velikoruslar amalga oshirganliklarini har bir turkistonlik ongli suratda tushunmog'i kerak. Ushbu masalaning tub mohiyatini qanchalik tezroq va teranroq anglab etilsa Turkiston xalqlarining umumiy maqsad yo'lidagi mustahkam birligi ham shunchalik tez qaror topadi va mustahkam asoslarda quriladi. Bu o'lkadagi barcha qon-qardosh xalqlarning talab va ehtiyojlariga javob beradi. Xullas, O'rta Osiyoda tashkil qilingan bu tuzilmalar Islom Karimov iborasi bilan aytganda davlat bo'lib shakllangan (davlatga o'xshash) tuzilmalar edi. Bu tuzilmalar suverenitet va mustaqillikdan batamom mahrum edilar, ular aslida SSSRning ma'muriy-iqtisodiy rayonlari darajasiga tushirilgan bo'lib, tashkil etilayotgan vaqtlaridayoq ularga asosan Markazning Manfaatlarga xizmat qilish, hom ashyo etishtirish kabi vazifalar aniq qilib belgilab berilgan edi¹.

2&. O'zbekiston orzudagi sotsializm rejasi yo'lida, sanoatlashtirish, kollektivlashtirish, quloqlashtirish siyosati. Xalqning moddiy ahvoli.

---

¹O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitobi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida...302-bet.

O'zbekiston Respublikasining 1925 yildan keyingi bosib o'tgan yo'li Respublika Kompartiyasi faoliyati bilan bog'liq. Sovetlar Ittifoqi Kompartiyasining filiali va qo'g'irchoq ijrochisi bo'lgan O'zbekiston firqa tashkiloti 20-30 yillarda bolshovoylar dohiysi V.I.Lenin ishlab chiqqan va asoslab bergan, ammo amalga oshmaydigan sotsializm qurish rejasini hayotga tadbiq etish yo'lida bordi. Bu reja 20 yillarning boshlarida V.I.Lenin tomonidan yozilgan «Kundalik daftardan sahifalar», «Kooperatsiya to'g'risida», «Oz bo'lsin-u, soz bo'lsin», «Rabkrinni qanday qilib qaytadan tashkil etishimiz kerak?», «Inqilobimiz to'g'risida» deb nomlangan xatlari va juda ko'plab yozilgan maqolalarida ilgari surildi.

«Inqilob» dohiysi ishlab chiqqan «sotsializm qurish» rejasining mohiyati nimalardan iborat edi?

Avvalo V.I.Lenin sotsializmning taqdiri masalasida marksizmni «ijodiy rivojlantirish» niqobi ostida uni inkor etdi. K.Marks va F.Engels «sotsializm va kommunizm» dunyodagi barcha rivojlangan mamlakatlarda birdaniga amalga oshadi, deb hisoblagan bo'lsa. V.I.Lenin «sotsializm dastlab bir necha va hatto bitta kapitalistik mamlakatda ham g'alaba qozonishi mumkin» degan qat'iy xulosa chiqardi. Uning fikricha sotsializm g'alaba qilgan mamlakat sivilizatsiya va taraqqiyotning yuksak cho'qqisiga chiqqan mamlakat bo'lishi shart ham emas. Albatta bu g'oya nazariy-siyosiy jihatdan qiyomiga etmagan va shu bois bir qator qarama-qarshi fikrlarni keltirib chiqarar edi. Chunki sotsializmning moddiy asosini zamonaviy industriya tashkil etishi va sotsializm qurishda asosiy qurol bo'lgan proletariat diktaturasi ekanligini va bu diktaturada etakchi, gegemon kuch yo'qsillar sinfi bo'lishiga nazar e'tiborga olinsa V.I.Leninning yuqoridagi xulosasi mantiqsiz va quruq safsatabozlikdan boshqa narsalarga yaramaydi.

V.I.Lenin ishlab chiqqan sotsializm qurish rejasida mamlakatni sanoatlashtirish, kollektivlashtirish va «madaniy inqilob» kabi bo'g'inlar markaziy o'rinni egallaydi. Masalaning e'tiborli va muhim joyi shundaki, Lenin tomonidan ishlab chiqilgan sotsializm qurish rejasi, sobiq Ittifoq uchun yagona va umumiy reja bo'lgani bilan turli regionlarda turlicha yo'l., usullarda amalga oshirilgan.

Sanoatlashtirish siyosati. Har qanday milliy mustaqil davlat yashashining asosiy sharti o'zining zamonaviy rivojlangan sanoatga, og'ir industriyaga ega bo'lishligiga bog'liq. Buni yaxshi tushungan bolshovoylar dohiysi Sovetlar Rossiyasini sanoati rivoj topgan ilg'or mamlakatlar qatoriga olib chiqish vazifasini qo'ydi. Ammo O'zbekiston singari mustamlaka mamlakatlariga nisbatan bu siyosati mutlaqo boshqacha maqsadlarda amalga oshirlidi.

1925-1940 yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosati Sovetlar hukumati va Kompartiya shovinistik va mustamlakachilik siyosatining tarkibiy va ajralmas qismi edi. Bunday siyosatni xaspo'shlash va oqlash maqsadida SSSRda yagona xo'jalik kompleksi g'oyasi ilgari surildi. Ushbu g'oyadan kelib chiqqan holda O'zbekistonda xalq xo'jaligining qaysi tarmog'ini rivojlantirish masalasini Moskva markazdan turib boshqarar edi. Bu taraqqiyot yo'nalishi «stalincha besh yilliklar» direktivalarida o'z aksini topdi va ular Kompartiya quriltoylarida tasdiqlanadi. Ana shu direktivalar asosida rivojlangan O'zbekiston sanoat ishlab

chiqarish taraqqiyotining 1925-1940 yillardagi ahvoli tahlil etiladigan bo'lsa, shu davr mobaynida respublikada yirik sanoat mahsulotlarini mustaqil o'zi ishlab chiqara oladigan birorta industriya gigantining bunyod etilmaganligiga guvoh bo'lamiz. Chunki O'zbekistonda bunday yirik sanoat gigantlarini qurish Sovetlar Rossiyasining milliy mustamlakachilik manfaatlariga javob bermas edi. Mustamlakachilik siyosati yuritishning bunday tartib-qoidasi dunyodagi Angliya, Amerika Qo'shma Shtatlari, Frantsiya, Germaniya va boshqa mamlakatlar tarixiy tajribalarida ham tarix sinovidan o'tgan. Mustamlakachi davlatlar (shu jumladan Rossiya ham) o'zlari bosib olgan hududlarda tez foyda beradigan, o'z milliy manfaatlariga javob beradigan va milliy mustamlakachilikka xavf tug'dirmaydigan siyosat olib boradilar. Sovetlar Rossiyasi ham «ixtisoslashtirish» bahonasida Rossiyaning o'zida Ukraina, Belorussiya va boshqa respublikalarda og'ir sanot korxonalarini qurishga asosiy diqqat e'tiborini qaratdi. O'zbekistonda esa asosan paxtachilikning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan sanoat tarmoqlari, aholining yashashi va turmush kechirishi bilan bevosita aloqador bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va hokazolar ishlab chiqaradigan engil sanoat korxonalarini bunyod etildi. 1925-1940 yillarda qurilib ishga tushirilgan bunday korxonalar jumlasiga Bo'zsuv GES. Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Termiz, Asaka shaharlarida issiqlik elektrostantsiyalari, Olmaliqstroy, Chirchiqstroy elektr kimyo kombinati, Toshkent, Samarqand, Farg'ona va Buxoroda to'qimachilik fabrikalari, Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi. Farg'ona konserva. Xilkov sement zavodlari. Toshkent «O'rtoq» tamaki fabrikasi, Samarqand, Buxoro va Marg'ilonda Ipak yigiruv fabrikalari, «Chimyon» va «Santo» neft konlarida neft zavodlari, «Toshtram», «Qizil Sharq va Birinchi may ustaxonalari», ko'plab paxta tozalash, sut-yog' tayyorlash, sovun pishirish kabi zavodlar qurildi va qayta jihozlandi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Sovetlar davri mafkurasi asosida dunyoqarashi shakllangan tarixchilarimiz bu erishilgan «muvaffaqiyatlar»ga maxliyo bo'lib, «birinchi besh yillik yillarida 192 ta», ikkinchi besh yillikda... 189 ta» va «uchinchi besh yillik (1938-1942 yillar)ning dastlabki yillarida 134 ta»¹ sanoat korxonalarini qurildi, deb ayuhannos soldilar. «Birinchi besh yillik davrida O'zbekistonda 289 ta sanoat korxonasi qurildi va ishga tushirildi, 79 ta korxonaga qayta tashkil etildi, sanoatning asosiy ishlab chiqarish fondlari 3 baravar neft qazib chiqarish 2,5 baravar, metall ishlash sanoati maxsuloti 6 baravar, sement ishlab chiqarish 3,5 baravar ortdi. Engil sanoatning ko'pchilik, poyabzal ishlab chiqarish, tikuvchilik sohalari, ip gazlama ishlab chiqarish suratlari muttasil oshib bordi.»² Holbuki bu sanoat korxonalarining birortasi ham O'zbekistonning milliy mustaqilligini ta'minlash darajasidagi korxonalar bo'lmaganligiga bugungi istiqlol kunlarimizda ishonch hosil qilib, unga imon keltirmoqdamiz.

1925-1940 yillarda shaharlar, transport va yo'l qurilishi pochta-telegraf va telefon tarmoqlari rivojlanishda ham o'zgarishlar bo'ldi. Bu to'g'rida ko'p yozilgan.

¹Rajabova R.E. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (1917-1993 yillar.) 176-177-betlar.

²O'zbekistonning yangi tarix. Ikkinchi kitobi. O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida... 340-bet.

Urishdan oldingi besh yilliklarda, keyingi yillarda ham O'zbekistonda barpo qilingan sanoat qayd qilinganda, tashkil etilgan korxonalarining hammasi ham uning o'ziga tegishli emasligini, ularning ko'plari, avvalo eng muhimlari va Ittifoq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'lganligi Markaz tasarrufiga olinganligini nazarda tutish lozim. Agar 1928 yilda O'zbekistondagi mavjud korxonalarining 81,7 foizi Ittifoqqa tegishli, 14,5 foizi respublika va 3,8 foizi mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa, 30 yillarning o'rtalariga kelib Ittifoq tasarrufida bo'lgan korxonalar 90 foizni tashkil qilgan edi.

20-30 yillarda O'zbekistonda sanoat taraqqiyoti bilan monand tarzda ishchilar sinfining ham son jihatdan o'sganligini ko'ramiz. Jumladan, 1937 yilga kelib sanoat ishchilarining umumiy miqdori 1,81 ming kishiga etdi. Bu dastlabki besh yilliklar davomida ishchilarning 8 baravar o'sganligini ko'rsatadi. Lekin ular orasida mahalliy millat vakillari ozchilikni tashkil qilar edi. Ayni paytda Sovetlar yuritgan buyuk davlatchilik va mustamlakachilik siyosati tufayli mamlakat aholisi o'rtasida o'ziga hos ijtimoiy mehnat taqsimoti vujudga kelganligi ko'zga yaqqol tashlanadi. O'zbekistonga chetdan kelgan evropa millatlariga mansub aholi asosan shahlar, posyolkalarda yashab boshqaruv rahbarlik idoralari, zamonaviy fan-texnika bilan bog'liq zavod-fabrikalarda mehnat qiladilar. Mahalliy tub erli aholi esa asosan qishloqlarda yashadi, shaharlarda yashaydiganlari ham yuqori malaka talab qilmaydigan sohalarda faoliyat ko'rsatdilar. Jumladan, Mustafa Cho'qayning bergan ma'lumotlariga qaraganda 1927 yilda evropa millatiga mansub bosmaxona ishchilari 2,028 kishini tashkil etgani holda, erli turkistonliklar 389 kishi bo'lgan, metall sanoatida evropaliklar 3627 kishi, tub erli aholi 819, evropali to'quvchilar 8,428 kishi, turkistonliklar 5,767 kishi bo'lgan. Kasaba soyuzidagi tibbiy xizmat xodimlarining 11,388 tasi evropaliklar faqat 938 tasi turkistonliklar, savdo sohasida evropaliklar 26,810 kishi, turkistonliklar 2,403 kishi edi. Mustafa Cho'qay bunday degan edi! «Boshqa yuqori texnika mansabini qo'ya turaylik, ular ichida bironta turkistonlik mashinist, bironta temir yo'l stantsiyasi boshlig'i yoki yordamchisi yo'q»¹

Sergo Orjonikidze 1927 yil dekabr oyida bo'lib o'tgan VKP(b)ning XV quriltoyida so'zlagan nutqida O'zbekistondagi Sovetlar hokimiyati boshqaruv apparatining 61,9 foizini ruslar, faqat 24,7 foizini erli millat vakillari tashkil etganligini tan olib aytishga majbur bo'lgan edi.

Masalaning harakterli tomoni shundaki 20-yillarda mahalliy tub erli ishchilar soni ko'payish o'rniga qisqarib borgan. Jumladan A.Ikromov 1927 yil 16-24 noyabrda Samarqandda o'z ishini olib borgan O'zKP(b)ning III quriltoyida MQning hisoboti yuzasidan so'zlagan nutqida tub erli millat vakillari bo'lgan ishchilar 1926 yildagi 38,4 foizdan 1927 yilda 37,4 foizga kamaygan² bunday jarayonlarning sabablari nimalardan iborat?, degan qonuniy savolning tug'ilishi tabiiy holdir, albatta. Buning eng asosiy sababi: **Birinchi**dan, rahbarlik lavozimlarida o'tirganlarning aksariyatining evropa millatlariga, asosan ruslarga mansubligidir. **Ikkinchi**dan, davlat idora boshqarish va ish yuritish ishlarining rus tilida olib borilganligidir. **Uchinchi**dan,

¹ Mustafa Cho'qay. Turkiston sho'rolar hokimiyati davrida. «Erk» gazetasi. 1990 yil. 17 sentyabr. 17-son

² Ikromov Akmal. Izbranno'e trudo`v trex tomax. Tom1.-T.

sanoat-texnika asbob-uskunalarining ruscha nomlanganligiga va ularga oid qo'llanma, kitob va yo'llanmalarining rus tilida bo'lganligidir.

Xullas, 20-30 yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosatining bosh maqsadi, respublikani istiqbolda mustaqil taraqqiyot yo'lida borishni ta'minlaydigan iqtisodiy poydevordan mahrum qilish va uni Rossiya xo'jalik mexanizmining bir yacheykasiga aylantirishdan iborat edi. Shu bois respublikada «sotsialistik sanoatlashtirish» Markazning hoxish-irodasi va manfaatlari asosida amalga oshirildi. Sanoat ishlab chiqarishini belgilash va ishchi mutahasis kadrlarni shakllantirishda imperiyacha maqsadlar ustivorlik qildi. Bu tendentsiya respublikaning mustaqillikka erishgan davrigacha davom etdi.

Kollektivlashtirish siyosati Kollektivlashtirish siyosati V.I.Lenini ilgari surgan sotsializm qurish rejasining tarkibiy qismidir. Taniqli tarixchi olimi Rahima Aminova kollektivlashtirishga baho berib bunday degan edi: «Kollektivlashtirish-ishlab chiqarishga davlat monopoliyasi o'rnatilishining naq o'zginasidir. Partiyaviy-g'oyaviy siyosat hukmronligi tufayli yuzaga kelgan kollektivlashtirish nazariyasi va tajribasi bugunga kelib chilparchin bo'ldi. Kishining ishlab chiqarishdagi mehnatiga haq to'lov o'zaro tenglik asosiga qurilganidan bu siyosat o'zini oqlamadi. Tabiiyki, moddiy manfaatdorlik bo'lmagan joyda tashabbuslar ham so'nadi. Tashabbus, izlanish bo'lmagan joyda esa, ish orqaga ketadi. Buning ustiga hayotning o'zi kollektivlashtirish muammosini ko'tarib chiqmagan edi. Nazariyachilar asrlar osha shakllanib kelgan ishlab chiqarish usullariga bepisand qaradilar. Zo'ravonlik bilan o'tkazilgan siyosat ko'plab ishbilarmon, tadbirkor odamlarning ishga, erga bo'lgan munosabatini sovitti. E'tirof etmoq joizki, bugungi dasturxonimizning g'aribligi ham, ko'p jihatdan qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish «samarasidir».

Sovet hukumati va Kompartiya mustamlaka asoratidagi o'lka xalqlarini qul o'rnida ishlatib hisobsiz foyda va daromad olishning eng maqbul shakli bo'lgan kollektivlashtirish siyosatini amalga oshirish uchun ayyorlik va ustamonlik bilan uzoq tayyorgarlik ishlarini olib bordi. Bu borada amalga oshirilgan er-suv islohoti muhim o'rin tutadi. Er-suv islohoti ikki bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqich 1920 yillarning boshlarida o'tkazildi va o'lkada amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanish munosabati bilan ma'lum muddatga to'xtab qoldi. Ikkinchi bosqich esa 1925-1929 yillarni o'z ichiga oladi.

1920-1921 yillarda o'tkazilgan er-suv islohotining asosiy maqsadlaridan biri, o'lkaga ko'chirib keltirilgan rus zamindorlarining yerlarini mahalliy dehqonlarning erlari bilan tenglashtirish edi. Chunki bu rus kelgindi mujiklari Chor ma'murlaridan juda katta hajmdagi serunum yaxshi erlarni olgan edilar. Sovet hukumati bu bilan o'zini go'yo mahalliy mehnatkash xalqning «g'amxo'ri» va «mehriboni» qilib ko'rsatmoqchi bo'lgan edi. O'lkada er-suv islohoti Sovet hukumatining «Er to'g'risida»gi dekreti asosida amalga oshirildi va uning bosh maqsadi qishloqda sinfiy tabaqalanishni kuchaytirishdan iborat edi. Sovet va Kompartiya korchalonlari bu erda ham «bo'lib tashla, hokimlik qil» qabilida ish yuritdilar, qishloq aholisini boy va kambag'allarga bo'lib ularning sopini o'zidan chiqarib bir-birlariga qarshi gij-gijladilar. 1921 yilda tashkil etilgan «Qo'shchi» ittifoqi xuddi ana shu maqsadda

tuzildi. 20-yillarning o'rtalaridayoq uning saflarida 160 ming nafarga yaqin a'zo bor edi. Bu ittifoqqa asosan ersiz va kam erli kambag'al dehqonlar uyushar edi. Uning faoliyati bolshovoylar tomonidan boshqarilar edi. «Qo'shchi» ittifoqi boylar va ruhoniylarning erlarini tortib olib ersiz va kam erli dehqonlarga bo'lib berardi. 1921-1922 yillarda o'tkazilgan er-suv islohoti natijasida Sirdaryo, Farg'ona, Ettisuv viloyatlari, Turkman viloyatining Marv uezdida 1.722.626 desyatini er musodara qilindi. Ana shu erlardan 117.512 desyatini ersiz va kam erli o'zbek dehqonlariga berildi va 3 ming xo'jalik tashkil etildi. Dehqonlarga er bilan birgalikda 1.517 ot, 87 tuya, 1042 sigir va 133 eshaklar ham taqsimlab berildi. Bundan tashqari qishloq kambag'allariga mehnat qurollari ham ulashildi.

Yer-suv islohoti davrida ko'chirib yuborilgan oilalardan 250 ming botmondan ortiq don tortib olindi va shundan atigi 12.8 ming botmoni mahalliy kambag'al batraklarga bo'lib berildi.

Er-suv islohotining 1925-1929 yillarda o'tkazilgan O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 1925 yil 2 dekabrda «Er va suvni natsionalizatsiya qilish» to'g'risida va «Er suv islohoti» to'g'risidagi dekretiga asosan amalga oshirildi. O'tkazilgan islohot davomida faqat Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Zarafshon viloyatlarida 254.2 ming desyatini er jamg'armasi hosil bo'ldi. Bu erlarning 70 foizi «boylar» deb hisoblangan o'rta hol dehqonlardan tortib olingan edi. Ana shu o'rta hol dehqonlar 1918-1922 yillarda sovetlardan er olib o'z xo'jaliklarini tiklab olgan edilar.

Qashqadaryo, Surxandaryo, Xorazm va Qoraqalpog'iston viloyatlarida er-suv islohoti 1928-1929 yillarda o'tkazildi. 1924 yil 1 noyabrda tashkil etilgan Qashqadaryo viloyatida er-suv islohoti 1929 yil bahorida yakun topdi. Bu o'tkazilgan tadbir natijasida katta er egalari yo'q qilindi, amirlikning katta amaldorlari va savdogarlari xo'jaliklari tugatildi.

Qashqa vohasida er-suv islohoti davomida jami bo'lib 989 xo'jalik batamom yo'q qilindi. Shundan 339 tasi boylarniki, 195 amir amaldorlariniki, 174 tasi ruhoniylarniki, 53 tasi savdogarlarniki, 41 tasi sudxo'rlarniki bo'lgan. Bu xo'jaliklarning yo'q qilinishi oqibatida 12556 tanob sug'oriladigan, 5290 tanob lalmikor erlar, 1001 ot, 1194 ho'kiz, 274 tuya tortib olindi.

Ayni paytda Sovet hukumati o'z erida halol mehnati bilan kun ko'radigan dehqon xo'jaliklarni ham islohot girdobiga tortib quloqlarga aylantirgan, ularning er-suvi, ot-ulovi va bori-bisotidan mahrum etgan edi.

Qashqadaryo viloyatida ko'rsatilgan sabablarga ko'ra musodara etilgan erlar 17.906 tanob sug'oriladigan va 7.315 tanob lalmikor zamindan iborat bo'lib, jami 25311,23 tanobni tashkil etgan edi.

Er-suv islohoti 1929 yilda o'tkazilgan Qoraqalpog'istonda 300 dan ortiq yarim zamindor er egalarining xo'jaliklari musodara qilindi. 5000dan ortiq boylarning erlari tortib olindi. Xorazm okrugida 458 xo'jalik, Farg'ona okrugida 1541 xo'jalik tugatildi.

Jami bo'lib butun O'zbekiston bo'yicha o'tkazilgan er-suv islohoti natijasida 4801 ta xo'jalik quloq xo'jaligi sifatida tugatildi, 23036 xo'jalikning ortiqcha erlari tortib olindi, er jamg'armasiga 474393 desyatini er qo'shildi. Erilar bilan birga ot-ulov va asbob-uskunalar ham musodara qilingan edi.

Mamlakatda er-suv islohotini amalga oshirish ishlari bilan viloyat, okrug va tumanlar er komissiyalari shug'ullandilar. Ularga yordam berish uchun qishloqlarda yordamchi komissiyalar tuzildi.

Xullas, O'zbekistonda amalga oshirilgan er-suv islohoti natijasida respublika qishloq aholisining tarkibida bir qator jiddiy o'zgarishlar bo'ldi, kambag'al dehqonlar kamayib o'rta hol dehqonlar salmog'i ortdi. Jumladan er-suv islohotiga qadar kambag'al dehqonlar guruhi barcha dehqonlarning 76 foiziga teng edi. Er-suv islohotidan keyin esa, ularning salmog'i 30 foizga qisqardi va aksincha o'rta hol dehqonlarning salmog'i 17 foizdan 52 foizga ortdi.

O'zbekistonda er-suv islohotini o'tkazish chrg'ida bir qator adolatsizliklar va noxaqliklarga yo'l qo'yildi. **Birinchi**dan, quloq va boy xo'jaliklari sifatida yo'q qilib yuborilgan xo'jaliklarning katta qismini o'rta hol, o'z mehnati bilan kun kechiruvchi dehqonlar tashkil etar edi. Ularning aksariyatiga Sovetlarning o'zi kecha er taqsimlab berib, bugunga kelib ularni quloqlarga aylantirdi.

Ikkinchidan, Sovet va Kompartiya idoralarida rahbarlik lavozimida o'tirganlarning ko'pchiligi nazariy-g'oyaviy va siyosiy jihatdan pishib etilmagan shaxslar edilar, ularning ko'pchiligida xo'jalik-tashkilotchilik qobiliyati yo'q edi. Ana shuning oqibatida 20-yillarda davlatga kattagina foyda keltirib turgan shirkat xo'jaliklari yo'q qilib yuborildi, ularni kollektivlashtirish siqib chiqardi. 1924 yilda 912 shirkat 18 tuman uyushmasiga birlashgan edi.

Kollektivlashtirishni boshlanishi

Uchinchidan, Sovet va kompartiya rahbarlari tub erli xalqning ming-ming yillar davomida shakllanib qaror topgan milliy urf-odatlari va qadriyatlarini bilan hisoblashmadilar va nazar-pisand qilmadilar. Sovetlarning er-suv islohotini qabul qilmaslik hollari ko'p joylarda qayd etilgan. Jumladan, Mustafu Cho'qay bunday yozadi:

«Oktyabrning o'n yillik bayrami nishonlanish arafasida O'rta Osiyo Byurosining «Za partiyu» nashri 1927 yil, sentyabr sonida, kambag'al turkistonliklarning o'zlariga bo'lib berilgan tomorqalarni avvalgi egalariga o'z hohishlari bilan qaytarib berishgani haqidagi bir qancha hodisalarni keltirgan. Hatto, erlarni zo'rlik bilan-mahalliy hokimiyat taz'iyqida bo'lib berish hollari ham yuz bergan. Ba'zida esa, er olgan dehqon erning oldingi xo'jayinining oldiga borib, uzr ham so'rashgan:

-Yeringizni bo'lib berishgani uchun men aybdor emasman»¹.

«Pravda Vostoka» gazetasi 1928 yil 2 sentyabr sonida quyidagi juda bir qiziq rasmiy ma'lumotni bergan edi: «Boylarning o'zboshimchalik bilan o'z erlarni tortib olish hollari sodir bo'lgan. Bunaqa hodisalar, ayniqsa Samarqand va Buxoro viloyatlarida ko'p takrorlanmoqda.

...o'z hohishlari bilan er olishdan voz kechayotganlar ham uchrab turibdi.

... U yoki bu shaklda boylarning erlarini tortib olishga yo'l qo'ygan yoki yo'l qo'yishayotgan ba'zi qishloq va rayon ijroiya qo'mitalari xodimlariga qarshi biz qattiq choralar ko'rishimiz zarur». O'zbekistonda er-suv islohoti o'tkazilishi davrida Kompartiya va Sovetlarning agrar siyosatiga qarshi norozilik harakati keng tus oldi. Hatto terrorchilik keng tus olgan. Faqat 1928 yilning o'zida O'zbekistonda 218, 1929 yilda 429, 1930 yil yanvar-aprelida 106, jami 653 terrorchilik hodisalari yuz bergan².

O'zbekistonda qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish sobiq Ittifoqda bo'lgani singari 1927 yil 2-19 dekabrda bo'lib o'tgan VKP(b) XV qurultoyidan so'ng rasmiy tus oldi. Ammo Oktyabr Harbiy to'ntarishidan so'ng dastlabki jamoa xo'jaliklari vujudga kela boshlagan edi. 1921 yilning boshlarida faqat Farg'ona, Samarqand, va Sirdaryo viloyatlarida 8743 xo'jalikni birlashtirgan 275 jamoa xo'jaligi tuzilgan edi. Bu davrda ana shu viloyatlarda 74 ta davlat xo'jaliklari-sovхозlar ham tashkil topgan edi. Er-suv islohoti yillariga kelganda esa respublikadagi jamoa xo'jaliklarining soni 522 taga etdi³.

Kollektivlashtirishni ommaviy ravishda sun'iy tezlashtirish 1929 yildan e'tiboran boshlandi. Bunga I.Stalinning 1929 yil noyabrda «Pravda» gazetasida e'lon qilingan «Buyuk burilish yili» maqolasi o'ziga xos bir turtki bo'ldi. Unda «xalqlar dohiysi» xalq ho'jaligining hamma sohalarida bo'lgani kabi kollektivlashtirish sohasida ham katta muvaffaqiyatlarga erishilayotgani, qishloq mehnatkashlari ommaviy suratda jamoa xo'jaliklariga kirayotganliklari ta'kidlangan edi. Kollektivlashtirishdagi kamchilik va nuqsonlar haqida esa maqolada lom-mim deyilmagan edi. Bu kollektivlashtirishni sun'iy suratda tezlashtirishda mahalliy bolshovoylar tashkilotlari rahbarlari uchun o'ziga xos «namuna» edi.

---

¹Mustafo Cho'qay. Turkiston Sho'rolar hokimiyati davrida. «Erk» gazetasi.1990 yil, 8 oktyabr, 20 son.

²Shamsutdinov Rustambek. Qishloq fojeasi: jamoalashtirish, quloqlashtirish, surgun...50-51-b.

³Rajabova R.E.va boshqalar .O'zbekiston tarixi (1917-1993 yillar), 139-bet.

Kolxozga chorva hayvonlarini topshirish

Kollektivlashtirishni sun'iy tezlashtirish va bu borada «sotsialistik musobaqa»ni avj oldirishda VKP(b) MQsining 1930 yil 5 yanvardagi « Kollektivlashtirish sur'ati va jamoa qurilishiga davlat yordami berish tadbirlari to'g'risida»gi qarori hal qiluvchi o'rin tutdi. Mazkur qarorda sobiq SSSR hududi uch guruh tumanlarga bo'lindi va qaysi hudud qachon kollektivlashtirishni tugallashi rejalashtirildi. Jumladan, O'zbekiston uchinchi guruhga kiritildi va u kollektivlashtirishni 1933 yil bahorida tugallashi kerak edi. Biroq VKP(b) MQsining Siyosiy Byurosi mamlakatda kollektivlashtirish tajribasini o'rganib chiqib, amaliy chora tadbirlar belgiladi. Unda O'zbekiston kollektivlashtirish juda sekin rivojlanib borayotgan hududlar qatoriga kiritildi.

Markazning «tanqidiy hulosalari» asosida O'zbekiston Sovet hukumati va Kompartiyasi respublikada kollektivlashtirishni yuqori sur'atlarda va safarbarlik asosida olib bordi. Bu borada O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1930 yil 17 fevralda qabul qilgan «Kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida» qabul qilgan qarorini ta'kidlab o'tmoq joiz albatta. Mazkur qarorda respublikada ommaviy suratda yalpi jamoalashtiriladigan 17 hudud belgilab chiqildi va kollektivlashtirishda kim o'zdi sotsialistik musobaqasi avj oldirildi. Bu hol sun'iy jamoa xo'jaliklarining tez sur'atlarda o'sishiga olib keldi. Agar 1930 yil 1 yanvarigacha dehqon ho'jaliklarining 10 foizi jamoalashtirilgan bo'lsa, shu yilning 1 martiga kelib bu ko'rsatkich 44.8 foizga etdi. Xorazm okrugining Shovot va G'azovot tumanlarida 1930 yilning yanvariga qadar birorta jamoa xo'jaligi bo'lmagani holda shu yilning 26 fevralida mazkur tumanlarning rahbarlari dehqon xo'jaliklari yuz foiz jamoalashtirildi, deb markazga xabar berdilar.

Kollektivlashtirishda ixtiyoriylikka amal qilinmadi. Hamma erda qonun buzarlilik, zo'rlash, quloq qilish, soliq solish, surgun va qatag'on qilish siyosati avj olib ketdi. Bu tadbirlar VKP(b) MQsining 1930 yil 20 fevralida qabul qilgan «Kollektivlashtirish va

iqtisodiy jihatdan orqada qolgan milliy tumanlarda quloqlarga qarshi kurash to'g'risida»gi qaror asosida amalga oshirildi. Bu qaror asosan O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'iston singari milliy respublikalarda kollektivlashtirish bahonasida mahalliy xalqni qatag'on qilishni nazarda tutgan edi. Natijada faqat 1936 yilning o'zida O'zbekistonda **2648** ta ho'jalik quloq xo'jaligi sifatida tugatilib qatag'on qilindi.

Ko'p hollarda quloq qilinganlar orasida katta yer egalari emas, balki o'rta hol dehqonlar va jamoa xo'jaligiga kirishni istamagan kambag'al dehqonlar ham bo'lardi. «Jeynov tarixi» kitobida mualliflar qiziq bir voqea xususida hikoya qiladilar. Qashqadaryo vohasining Beshkent tumani boshliqlari, revkom raislari Jeynov qishlog'iga kelib goh Safarboy ko'saning musodara qilingan uyida, goh Muhammad Nabiboyning tortib olingan hovlisida jamoa xo'jaligi tuzish hususida surunkali majlislar o'tkazadilar. Ana shunday majlislarning birida Mulla cho'li qizishib ketib, qishloqda g'irt kambag'al, buning ustiga xayoli ham o'ziga yarasha kirdi-chiqdi bo'lgan Jumaboy devonani o'rnidan turg'izib majlisda to'plangan xaloyiqqa qarab bunday degan: «-Xaloyiq, jamoa xo'jaligida hamma teng bo'ladi mol o'rtada, foyda baravar deyapsizlar, qani menga aytinglarchi, men 50 ta qo'y, 2 ta ho'kiz, 2 ta omoch, 3 ta sigir qo'shsamda, manavi Jumaboy devona hech vaqo qo'shmasa-yu, ertaga foydani teng ko'rsa, mening molimni o'ziniki desa, buyog'i qanday bo'ladi? Axir Jumaboy jamoa xo'jaligiga kirsam, u nima qo'shadi? Uning haloldan tovug'i, xaromdan itiyam yo'q-ku? Men bu bilan sherik bo'lib, qanday jamoa xo'jaligiga kiraman? O'yinda hariflar teng bo'lishi kerak-da, shunday emasmi?

Majburiy tashkil qilingan jamoa xo'jaliklarida yer haydash

Mulla cho'li etagini qoqadida, o'rnidan turib chiqib ketadi. Majlisga kelgan o'n-o'n besh chog'li odam uning izidan gurra turib ergashadi. Shu kuni majlisda

allaqaerdan keltirilgan stol bilan stullar, tumandan qadam ranjida qilgan rahbarlarning o'zi qoladi»¹.

Asosiy o'yin ana shu majlisdan so'ng boshlanadi. Jamoa xo'jaligiga kirmagan Jeynovliklarga tuman markazidan soliq ustiga soliq kela boshlaydi. Bitta tuyaga 6 tanga soliq solingan. Shu yillari bozorda bitta tuyaning narxi 20 tanga (3 so'm) bo'lgan. Ho'kiz-sigir, qo'y-echki, ot, parrandayu hamma narsaga shu xilda soliq solingan. Chorasiz qolgan bir necha xo'jalikdan amal-taqal qilib artel tuzishga muvaffaq bo'ladilar. Ana shu artel negizida 20 yillarning oxirida «III baynalminal» jamoa xo'jaligi tashkil topadi.

Kollektivlashtirish jarayonining nuqsonlaridan yana bittasi shunda ediki, qishloq kooperatsiyasi artel shaklida amalga oshiriladi, deb yozib qo'yilgan 1930 yil 6 fevralda qabul qilingan birinchi Namunali Nizomning o'zida bir qator nuqson va qusurlar bor edi. Chunki unda mulkni umumlashtirish tabiati, jamoa xo'jaliklarining bo'linmas fondlari kabi masalalarga aniq javoblar berilmagan edi. Natijada uy-joy binolari, yirik shoxli mollar, qo'y-echkilar u yoqda tursin hatto parrandalar ham jamoalar mulkiga aylantirildi. Buni Farg'ona, Toshkent, Samarqand va boshqa viloyatlar misolida ta'kidlash o'rnlidir.

Kollektivlashtirishga mutasaddi idora xodimlarining ma'ruzalarida dehqonlarning joylardagi hukumat organlariga ishonchlari borgan sari yo'qolib borayotganligi ta'kidlanadi. Jumladan Toshkent viloyati Niyozboshi bo'lisining kambag'al va o'rta hol dehqonlari qishloq ma'muriyatidan cho'chib hatto o'z tashabbusiyu noroziliklarini ayta olmaganlar. Buxoro viloyatining Qorako'l tumani bo'yicha vakil I. Rubenshteyn o'zi mutasaddi bo'lgan yuqori idoraga bunday xabar beradi: «Hokimiyat deyarli o'zgarmadi, deb hisoblaguvchi odamlar orasida Sovet ma'muriyatining mutlaqo obro'si yo'q. Ustiga-ustak qishloq Soveti rahbariyati har 10-12 kunda almashib turadi. Bunchalik tez almashuvlarning sababi hech kimga ayon emas»².

Sovetlarning kollektivlashtirish siyosati ommani qo'rquv va vahimaga soldi. Ular o'z xo'jaliklarini qarovsiz tashlab qochdilar, chorva mollarini so'yidilar, yoki bozorga olib borib arzon garovga sotdilar. Natijada O'zbekistonda faqat qoramollar 1930 yilning o'zida 60 ming boshga kamayib ketdi.

Kollektivlashtirish davomida amalga oshirilgan bunday adolatsizlik, zo'ravonlik va odamlarning qadr-qimmatini oyoq osti qilish siyosati xalq ommasining Sovetlar hukumatidan noroziligining mislsiz darajada kuchayishiga sabab bo'ldi va 1930 yil boshlarida O'zbekistonda dehqonlar urushining kelib chiqish havfini tug'dirdi. 1930 yil 25 fevralida Farg'ona okrugining bir qancha tumanlarida mehnatkashlarning ommaviy chiqishlari bo'lib o'tdi. So'ngra bunday harakatlar Andijon, Buxoro, Toshkent, Samarqand va Xorazm okruglarining bir qator tumanlarida ham takrorlandi. Xususan Farg'ona vodiysi tumanlaridagi xalq ommasining chiqishlari Sovetlar hokimiyatiga qarshi siyosiy kurashlar tusini oldi.

---

¹Saidov Murodullo. Ravshanov Poyon. –Jeynov tarixi, 87-bet.

²«Sharq yulduzi», 1992 yil, 12-son, 184-185-betlar.

Kompartiya va sovetlarning olib borayotgan siyosati va amaliyotiga qarshi qishloq aholisi norozilik bildirdi, isyonlar, g'alayonlar ko'tardi. Xullas, milliy qishlog'imizda sovetlarga, Kompartiyaga, ularning ochlar siyosatiga qarshi inqilobiy harakat yuz berdi. Bolsheviklar uni «Kishlachnaya kontrrevolyutsiya («Qishloqdagi aksilinqilob»)» deb nomladilar. Aslida esa bu qishloq inqilobi edi.

Ammo bu inqilob bolsheviklar tajovuziga, ularning kollektivlashtirish siyosatining buzilishlar bilan o'tkazilishiga, zo'rvonlik, kuch ishlatish usuliga qarshi ko'tarilgan dehqonlar inqilobi edi. Biroq qizil saltanat jallodlariga, qizillarga qarshi ko'tarilgan bu qishloq inqilobi, dehqonlar urushi imperiyaning qonli panjalari bilan bo'g'ib tashlandi. Oqibatda bolsheviklarning kollektivlashtirish va quloqlashtirish siyosati va amaliyoti O'zbekistonda zo'rvonlik bilan joriy etila boshladi.

Albatta bu hol sovet va firqa tashkilotlarini vahimaga soldi. Ular vujudga kelgan buhronli vaziyatning oldini olish uchun bir qator shoshilinch choralar ko'rdilar. Jumladan VKP(b) Markaziy Qo'mitasi 1930 yil yanvar oyida Kompartiyaning O'rta Osiyo Byurosiga yo'llagan telegrammasida mamlakatning ilg'or agrar o'lkalarda tavsiya etilgan suratlarni iqtisodiy nochor viloyatlarda tadbiq etmaslik, shoshma-shosharlik qilmaslik, milliy o'lkalardagi mahalliy sharoitni hisobga olish va ommaviy kollektivlashtirish ishlari o'tkazilmagan hududlarda quloqlashtirish siyosatini to'xtatish kabilarni ilgari surdi.

1930 yil 2 martda I. Stalinning «Yutuqlardan esankirash» maqolasi «Pravda»da bosilib chiqdi. 14 martda VKP(b) Markaziy Qo'mitasi «Kollektivlashtirish harakatida firqa yo'lini buzishlarga qarshi kurash to'g'risida» qaror qabul qildi. 2 aprelda VKP(b) MQ joylarga maxfiy xat yubordi. Ana shu xujjatlarning hammasida kollektivlashtirishda yo'l qo'yilgan kamchiliklar: ixtiyoriylikning buzilishi, ma'muriyatchilik va dekretlashtirish qoralandi.

VKP(b) MQsi qishloq xo'jalik artelining Namunaviy Nizomiga o'zgartirishlar kiritdi va u 1930 yil 2 martda matbuotda e'lon qilindi. Unda ishlab chiqarish vositalarini umumlashtirishning aniq miqdori, jamoa xo'jaligiga kirayotgan dehqonlarda tomorqaga ajratiladigan er, chorva mollari va parrandalarning qolishi lozim bo'lgan miqdori aniq ko'rsatildi. Ammo bu ko'rilgan tadbirlarga qaramasdan mehnatkash dehqonlar ommasining Sovetlar va Kompartiyaga ishonchi so'nib bordi, ular jamoa xo'jaliklaridan chiqib keta boshladilar, hatto ayrim jamoa xo'jaliklari tarqalib ham ketdilar. Masalan Qashqadaryo viloyatining Yakkabog' tumanidagi «Krasno'y oktyabr», G'uzor tumanidagi «Leninskiy put» kabi jamoa xo'jaliklari tarqalib ketdi. Natijada respublika bo'yicha 1930 yilning martida jamoalashtirilgan xo'jaliklar 47 foizga teng bo'lgan bo'lsa, may oyiga kelib bu ko'rsatkich 29 foizga tushib qoldi. Bu mehnatkash omma sovetlarning kollektivlashtirish siyosatini qo'llamayotganligini ko'rsatardi. Ammo Sovet hukumati va Kompartiya ma'lum bir qisqa muddatli chekinishdan so'ng 1930 yillarning kuz oylaridan boshlab quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida kollektivlashtirish siyosatini yanada shiddatliroq tusda avj oldirdi. O'zbekistonda kollektivlashtirish tez sur'atlarda o'sib bordi. 1931 yilning yoziga kelganda dehqon xo'jaliklarining 56.7 foizi jamoalashtirilgan bo'lsa, 1932 yilda bu ko'rsatkich 74.9 foizga yaqin, 1933 yilda—91.7 foiz va 1939 yilda esa 99.5

foiz dehqon xo'jaliklari jamoa xo'jaliklariga a'zo bo'lgan edilar. O'zbekiston sovetlarining IV qurultoyi arafasida, 1931 yil 15 fevralgacha bo'lgan ma'lumotlarga qaraganda, respublikaning 45 tumanidagi jamoa xo'jaliklaridan 2648 boy-quloq sifatida haydalgan bo'lsa, 1932 yilda 3550 «quloq» jamoa xo'jaliklari rahbarligidan haydalganlar. Faqat 1930 yil 19 martgacha O'zbekistondan 1-toifa kontslagerlariga qamaladigan «faol quloqlar»dan 1195 kishi qammoqqa olindi. 1930-1933 yillar mobaynida OGPUning O'rta Osiyodagi doimiy vakilligi huzuridagi «uchlik» (L.N.Belskiy, V.A.Karutsskiy, Babkevich)ning qarorlari bilan ko'pdan-ko'p yurtdoshlar har xil ayblar bilan otuvga, kontslagerlarda, mehnat tuzatish lagerlarida, maxsus mehnat posyolkalarida jazoni o'tash uchun xukm etilganlar. «Quloq»lar o'z yashash joylari makonlaridan badarg'a qilinib sobiq Ittifoqning Ukraina, Shimoliy Kavkaz, Qozog'iston, Sibir kabi hududlariga surgun qilindilar. 1931 yil avgustida jami bo'lib 3795 xo'jalik (1789 kishi) Ukraina va Shimoliy Kavkazga surgun qilingan. 1932 yil may oxirida O'zbekiston bo'yicha 4865 xo'jalik, 22505 kishi, jumladan 6877 erkaklar, 5886 ayollar, 9055 bolalar eshelonlarga orilib surgun qilingan. Bunday surgun qilish 1933-1937 yillarda ham davom etgan. Bundan tashqari o'sha mudhish yillarda ko'plab dehqonlar quloqlashtirish siyosatidan bezib muhojirlikka chiqib ketganlar. OGPU maxfiy siyosiy bo'limining 1932 yil 5 avgustida mutlaqo maxfiy tang'a ostida tuzilgan «qishloqdagi salbiy hodisalar va anti sovet unsurlar faoliyati to'g'risida» deb nomlangan ma'lumotnomasida: «O'rta Osiyo bo'yicha yanvar-iyul mobaynida mahfiy Siyosiy bo'lim yo'li bilan qishloqda 834 kishini qamrab olgan 73 aksilinqilobiy boy-quloqlar guruhi aniqlandi va ular yo'q qilindi. Shu muddat mobaynida 60 tagacha odam o'ldirilgan, 82 terror hodisani hisobga olindi. Chegara rayonlarida aholining qo'shni mamlakatlarga o'tib ketish hollari ko'plab qayd etildi.

Yakka xo'jalik egasi yer haydamoqda

Quloq-boylar targ'iboti ta'sirida ko'pincha kambag'al va o'rta hol xo'jaliklar ketganlar. To'liq bo'lmagan ma'lumotlarga ko'ra 1073, Afg'onistonga-1218, Xitoyga 40 ga yaqin xo'jalik muhojirlikka ketgan, 1867 xo'jalik chegarada tutib qolingan...» deyiladi. Ana shu tariqa O'zbekistonda quloqlar sinf sifatida tugatildi. Ammo bu ish respublikada eng qo'pol va vahshiylarcha bir suratda amalga oshirildiki, uni so'z bilan ifodalash g'oyatda mushkul.. Voqea Yangiyo'l tumaniga qarashli Qovunchi qishlog'ida sodir bo'lgan: «Qurollangan vakillar qurollangan militsiya xodimlari hamrohligida kechasi quloq qilinayotgan odamlarning uyiga kirib bor bisotini molidan tortib, puli-yu kiyim-kechagi, choyshabiyu idish tovog'igacha... tortib olingan. Shunday hollar ro'y berganki, tortib olingan buyumlar ro'yxati tuzilmagan. Tuman bo'yicha 500 kishi quloq qilindi. Ularning hammasi rayon ichki ishlar bo'linmasiga keltirilib, 8 kungacha xibsda saqlandi. Qamalganlarning aksariyati begunoh odamlar edi».

Birgina Zangiota qishlog'idan 42 xonadon quloq xo'jaligi sifatida badarg'a qilingan. Quloqning o'zi kim? Bu savolga taniqli tarixchi olimi Rahima Aminova: «Quloqlar bir necha yil ilgari er olib, o'z mehnati evaziga ma'mur yashayotgan kishilar edi», deb yozadi. Quloqlarni oladigan oyliklariga qarab aniqlaganlar. Masalan Zangiota qishlog'idan dehqon Abdulla Qozoqboev 158 so'm, Ashraf Ibrohimov 238 so'm, Mulla Toshxo'jaev 214 so'm, Usmonxo'jaev 93 so'm soliq to'lagani uchun quloq deb topilganlar. Chinoz qishlog'ida 30 xonadondan 18 ot tortib olingan va xonadon egalari quloq qilingan.

O'zbekistonda amalga oshirilgan yoppasiga jamolashtirish chorvachilikka katta zarar keltirdi. 1928-1932 yillarda salkam 715 ming qoramol, salkam 160 ming ot, 49 ming tuya, 123 ming eshak va xachir bir necha yuz ming qo'y va echkilar¹ kamayib ketdi.

Xullas, jamolashtirishdan iborat Sovetlarning mustamlakachilik manfaatlariga xizmat qiluvchi tadbir O'zbekiston uchun juda qimmatga tushgan edi. Bu ham etmagandek Markaziy hukumat O'zbekistonga kollektivlashtirishni o'tkazishda baynalmilalchilik yordamini ko'rsatish bahonasida ko'plab rus oilalarini bu erga ko'chirib olib keldi. O'zbekistonga tashlangan birinchi yigirma besh ming desantchilar bu fikrimizga dalil bo'la oladi. (Sovetlar hukumronligi yillarida bunday desantchilar tez-tez tashlanib turdi.) Yigirma besh mingchilar kimlar edilar?, degan qonuniy savol tug'iladi. Aslida ular Sovet saltanatchilarining mamlakatimizda ruslashtirish va buyuk davlatchilikdan iborat siyosatini amalga oshirish uchun yuborilgan vakillarning bir qismi edi, xolos. Ammo sovet hukumati va kompartiya bu siyosatni haspo'shlab, sillig'lab, shaharning qishloqqa, RSFSRning «quloq milliy o'lkalarga» do'stona va otaliq «yordami» ko'rsatishi niqobi ostida amalga oshirdi. Ishchilar harakatida yangicha otaliq yordamining g'oyaviy negizi bo'lib VKP(b) MQsining 1929 yil noyabr Plenumi qarorlari asos bo'ldi. Plenum qarorlariga ko'ra qishloq mehnatkashlariga kollektivlashtirish ishida yordam berish uchun «tashkiliy-siyosiy jihatdan etarli tajribaga ega» bo'lgan 25 ming ishchi yuborilishi kerak edi. Chunki

---

¹«Sharq yulduzi», 1992 yil, 12-son, 187-bet.

qishloqda sotsialistik dehqonchilikni maydonga keltiruvchi asosiy rahbar va etakchi kuch ishchilardir, deb hisoblanar edi. Plenumda ilgari surilgan g'oyalar VKP(b)ning XVI quriltoyi (1930 yil 26 iyun-13 iyul)da yanada rivojlantirildi va mustahkamlandi. Jumladan quriltoy qarorida bunday deyilgan edi: «Kolxozchilarning o'z ichlaridan yangi kadrlarni ko'tarish kolxoz kadrlarini ishida asos qilib olinishi kerak. Bu ish kolxozlarda ishlash uchun yuborilgan 25 ming ishchining ham eng muhim vazifasidir»¹. Kompartiya ko'rgazmasi asosida qishloqlarga «baynalmilal» yordami ko'rsatish uchun Moskva, Leningrad, Ivano-Voznesensk va boshqa shaharlardan «eng bilimdon» va «tashabbuskor» ishchilar tanlanib 25 ming kishi o'rniga 27119 kishi jo'natildi. 1930 yil fevralidan 1931 yil yanvariga qadar O'zbekistonga kelish uchun 458 kishi yo'llanma oldi. 1931 yil davomida yana 400 kishining bu erga etib kelishi rejalashtirilgan edi. Dastlabki etib kelgan 433 desantchilarning 149 tasi Moskvadan, 84 tasi Leningraddan va 200 tasi Ivano-Voznesenskdan edi. Tashabbuskor ammo chaqirilmagan bu «mehmonlar»ning 76 tasi Samarqand, 56 tasi Toshkent, Andijon va Qashqadaryo viloyatlariga 33 tadan yuborildi. Kelgindilarning 33 nafari darhol respublika markaziy apparatlarida ishga joylashtirildilar².

O'zbekistonga yuborilgan desantchilarning asosiy qismi aslida hayotiy va bilim tajribasi kam, o'sha davrning soxta va balandparvoz shiorlaridan ilhomlangan va eng muhimi «ulug' og'alik» shovinistik-mustamlakachilik g'oyasi bilan ongi zaharlangan shaxslar bo'lganlar. Ammo Sovetlar davrida yaratilgan tarixiy adabiyotlarda yigirma besh mingchilar faoliyati ko'klarga ko'tarib maqtaldi, ularni O'zbekistonning sotsialistik taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shganliklari mahovat qilindi. Amalda esa, O'zbekistonga kelgan yigirma besh mingchilarning aksariyati uzoq vaqtlarga qadar tub erli aholi bilan umumiy til topa olmadi. Chunki mahalliy xalq hargalgidek yigirma besh mingchilarga ham ishonmay, ularni kofirlar, bosqinchi mustamlakachilar deb qarar edi. Buning ustiga tili, dini, urf-odati va madaniyati, tarixi boshqa bo'lgan bu kelgindi desantchilar qadimiy dehqonchilik madaniyatiga ega bo'lgan o'zbek dehqonlariga dehqonchilikdan dars bera olmas edilar. Shu bois dunyoda an'anaviy mehmondorchiligi bilan mashhur bo'lgan mahalliy xalq yigirma besh mingchilarni norozilik va sovuqlik bilan qarshi oldi. Bu to'g'rida tarixiy hujjatlarda asosli va ishonarli ma'lumotlar anchagina: «25 mingchilar» tantanali ravishda yuborilgan ko'pgina xo'jaliklar ularga uy-joy bermagan, shikoyatlariga esa quloq solmagan. Masalan, Ivano-Voznesenskdan Namangan tumani Oxunboboev kolxoziga yuborilgan ishchi Martinov shu to'g'rida ma'lumot beradi. Uning aytishicha Namangan tumani ijroiya qo'mitasi «25 mingchilar» kelishdan bexabar bo'lgan, tabiiyki, shunga ko'ra, ularni joylashtirish borasida hech qanday sharoit yaratmagan. Mirzacho'l tumaniga kelgan hech kim chaqirmagan va ular qalloblardir, deganini ta'kidlaydi. Tverdan yuborilgan Bloxin va Sherbakov etarli shart-sharoit yo'qligi tufayli bir necha oy ochiqmaydonda yotib turganligidan shikoyat qiladi. Andreev degan ishchining xatida

---

¹KPSS s'ezdlari, konferentsiyalari va MQ Plenumlarining rezolyutsiya va qarorlarida. To'rtinchi jild. 1927-1931.-T. O'zbekiston, 1983, 499-bet.

²«Fan va turmush», 1992 yil, 2-son, 8-bet.

shunday satrlar uchraydi: «Bu erda biz bilan hech kimning ishi yo'q. Meni kolxozga o'tkazishdi va men yo'lkira uchun bir tiyin ham topolmayapman. Maosh hisobiga emas, o'rtoqlardan tilanchilik qilish hisobidan kun ko'rmoqdaman»¹.

Yigirma besh mingchilarning ba'zi birlari ochilikdan o'lmaslik uchun hatto ofitsiant, ish yurituvchi bo'lib ham ishlaganlar. Ularning ayrimlari ish joylarini bir oyda bish martagacha o'zgartirganlar.

Mahalliy aholining «25 mingchilar» faoliyatiga bo'lgan munosabatini VKP(b) MQsining O'rta Osiyo byurosi qarorlari (1931 yil 3 fevral)da ham kuzatish mumkin: «...25 mingchilar ishining siyosiy jihatdan katta ahamiyatga ega ekanligiga qaramay, milliy partiya Markaziy Qo'mitasi, Obkom va raykomlar ularni u erda bu erga almashtirib, haligacha «25 mingchilar»dan foydalanishni, nazorat qilishni tashkil etgani yo'q».

Shundan so'ng O'zbekiston Kompartiya MQ Byurosi joylarda «25 mingchilar»ga qarshi bo'lgan «shovinistik, quloqlarga va opportunistik» qarashlarni muhokama qilishga va jurnal va ularga nisbatan chora ko'rishga kirishdi. Respublika Kompartiya MQsi «25 mingchilar»dan foydalanishni tekshirish bo'yicha to'qqiz kunlik muddat belgiladi. Markaziy Qo'mita xujjatlarida shu narsa qayd etildiki, «o'zbek tilini bilmasligi» yoki apparatlarni mahalliyashtirish va kolxoz tashkilotlariga saylov o'tkazish bahonasida «25 mingchilar»ni chetga surib qo'yish opportunistikni yuzaga kelishi deb baholanadi». Bu tadbir amalda O'zbekistonda Sovetlar amalga oshirgan qatag'onlikning yorqin ko'rinishlaridan biri edi. Chunki ushbu qaror munosabati bilan respublika prokuratura tashkilotlariga qisqa muddat ichida «25 mingchilar» bilan aloqa o'rnatish, ulardan tushgan shikoyatlarni tekshirib, ishchilar sinfining vakillariga nisbatan «byurokratlarcha» munosabatda bo'lgan lavozimlardagi shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish bo'yicha ochiqchasiga ko'rgazma berildi. Bu tadbirlar tez orada o'z natijalarini bera boshladi. Hamma viloyat va tumanlarda «25 mingchi»larning asosiy qismi qishloq xo'jaligida rahbarlik lavozimlariga tayinlandilar. Jumladan, O'zbekiston bo'yicha 139 ishchi jamoa xo'jaliklariga rais. Rais o'rinbosari va jamoa boshqaruv a'zolariga ko'tarildi. Tumanlardagi tashkilotlarga rahbarlik lavozimlariga desantchilardan 157 kishi tayinlandi. Qishloq xo'jaligi faoliyatiga safarbar etilgan bunday rahbarlardan biror bir natija kutish amri mahol edi. Chunki ular qishloq xo'jalik ishlab chiqarishidan bexabar va yiroq bo'lgan shaxslar edilar. Ish yuritishning bunday shovinistik bema'ni va buyruqbozlik uslubi butun sovetlar xukumronligi yillarida surunkasiga davom etdi. Qishloq xo'jaligida rahbarlik lavozimlariga yuborilgan desantchilarning anchagina qismi o'z vazifasini eplay olmay yo kasbini o'zgartirdi yoki kelgan joyiga qaytib ketdi. Masalan, Qashqadaryo ulusiga yuborilgan V.V.Sosunova borgan joyida uzog'i bilan o'n kun ishlay oldi, xolos. Uni boshqa xo'jalikka rahbar qilib jo'natdilar. Ammo u bu erda ham ishni eplay olmasdan jo'nab ketishga majbur bo'ldi. Shuningdek yigirma beshmingchilardan Obuxov Namangandan sotuvchi, Soldatov va Baev o't o'chiruvchi, Stepanov hammomda qorovul bo'lib ishlashga majbur bo'lgan edi. Ana shu tariqa 1931 yilning o'rtasiga

---

¹«Fan va turmush», 1992 yil, 2-son, 9-bet.

keliboq, Denov tumaniga yuborilgan 18 nafar «25 mingchi»lardan 4 tasi kasalligi tufayli, 3 kishi esa ishlay olmaganligi oqibatida vazifasidan ozod qilindi. Yangi Buxorodan 11 kishidan 6 tasi, Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumanidan 8 kishidan 4 tasi qaytib ketgan edi. Xullas O'zbekiston bo'yicha respublikaga kollektivlashtirishga «yordam» berish uchun yuborilgan 433 desantchilardan faqat 170 nafari jamoa xo'jaliklarida qolgan edi.

Xullas, 1930 yillarining oxirlariga kelib O'zbekistonda Sovetlar va Kompartiya zo'rlik yo'li-kollektivlashtirishdan iborat yo'lni so'nggi nihoyasiga etkazdi. Bu yo'ning bosh maqsadi SSSRning paxta mustaqilligini ta'minlashdan iborat edi. SSSR paxta mustaqilligi uchun kurash ixtisoslashtirish bahonasida O'zbekistonda qaror toptirilgan paxta yakka xokimligining asosiy sababidir. Sovetlar hukumati va Kompartiya O'zbekistonda «SSSR paxta mustaqilligi uchun kurash-o'zbek paxtakorlarining Vatan oldidagi baynalminal va iftixor burchi!», «Oq oltin-mahalliy boyligimiz!» kabi shiorlar bilan butun kuch hamda vositalarni paxta etishtirishni rivojlantirishga safarbar etdi, bu yo'lda moddiy, va texnika resurslarini ayamadi, mehnatkash ommaning tinka-madorini quritib uning etti qavat terisini shilib oldi. O'sha quloq qilinib Shimoliy Kavkazga, Ukrainaga, Qozog'istonga surgun qilingan yurtdoshlarimiz bu begona yurtlarda paxta etishtirish bilan mashg'ul bo'ldilar. Paxta mustaqilligiga erishishda ularning ham xizmati katta bo'lgan.

Sovetlar hukumati asosiy diqqat-e'tiborini O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirishga qaratar ekan, qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan mexanizmlar, texnika vositalarini shu erni o'zida ishlab chiqarish to'g'risida bosh qotirmadi. Chunki bu Rossiyaning milliy mustamlakachilik manfaatlariga javob bermas edi. Qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan traktorlar va boshqa mexanizmlar sobiq Ittifoq markazida barpo etilgan zavodlarda ishlab chiqarildi va O'zbekistonga keltirildi. Shu munosabat bilan traktor va mexanizmlarni ta'mirlashga ehtiyoj tug'ildi va mashina traktor stantsiyalari (MTS) tashkil etildi. 1929 yilda 1 tagina MTS tashkil etilgan bo'lsa, 1932 yilda ularning soni 78 taga, va 1937 yilda esa 163 taga etdi. Shu yillarda jamoa xo'jaliklariga xizmat qiluvchi MTSlardagi traktorlar soni ham muttasil oshib bordi. 1929 yilda jamoa xo'jaliklarida 35 traktor xizmat qilgan bo'lsa, 1930 yilda ularning soni 369 taga va 1937 yilda 21550 taga etdi¹. 1937-1940 yillarda respublikada traktorlar soni 18 mingdan 23 mingtagacha ko'paydi.

Paxtachilik taraqqiyotida suv muammosining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston 1932 yildayoq umumittifoq ko'rsatkichining 62 foiz paxtasini berayotgan bo'lsada, markaz bundan qanoat hosil qilmadi. U paxta etishtirishni yanada ko'paytirish maqsadlarini ko'zlab sun'iy sug'orish inshootlarini qurish masalasini O'zbekiston Sovet hukumati va kompartiyasi oldiga ko'ndalang vazifa qilib qo'ydi. O'sha davrda bunday inshootlarni barpo etadigan qudratli texnika vositalari yo'q edi, hamma ish qo'lda, belkurak, ketmon, zambil va g'altak aravalar yordamida bajarish zarur edi.

Butun O'zbekiston fuqarolari 1939 yil 1 avgustidan ana shunday ulkan inshootlardan biri-Katta Farg'ona kanalini qurishga kirishdilar. Uzunligi 270 km

¹ Ekonomicheskaya istoriya Sovetskogo Uzbekistana. (1917-1965rr) –T.: Fan, 1965, 124-bet.

bo'lgan mazkur kanalni o'zbek xalqi katta jasorat va mardlik ko'rsatib mislsiz og'ir va qiyin sharoitlarda 45 kunda qurib bitkazdilar. Natijada 60 ming ga yangi erlar o'zlashtirilib qishloq xo'jalik oborotiga kiritildi, 500 ming ga. erning sug'orish sharoiti yaxshilandi. Xuddi shu singari Shimoliy va Janubiy Farg'ona, Toshkent kanallari, Kampirravot to'g'oni ham qo'l mehnati evaziga og'ir mashaqqatlar bilan qurib ishga tushirildi.

O'zbekistonda eng katta sun'iy dengiz Kattaqo'rg'on suv ombori qurilishi ham boshlab yuborildi. 1924-1928 yillarda davlat irrigatsiya ishlariga 61.4 million so'm kapital mablag' ajratdi. Natijada faqat 1937-1940 yillardagina O'zbekistonda sug'oriladigan er maydonlari 260 ming gektarga ko'paydi. Bu shunga olib keldiki, 1939 yilga kelib O'zbekiston davlatga 1 million 583 ming tonna paxta etkazib berdi. Bu 1924 yilgi ko'rsatkich bilan taqqoslaganda 673 foizga teng edi. Ammo inson hayoti uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni etkazib beruvchi xalq ho'jaligining boshqa muhim sohalariga e'tibor mutlaqo pasayib ketdi. Jumladan donchilik, 78 foizga tushib qoldi, bog'dorchilik 1,5 baravarni, uzumchilik 1,6 baravarni tashkil etdi¹, xolos.

Shunday qilib, quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida O'zbekistonda sovetlar tomonidan amalga oshirilgan kollektivlashtirishning natijalari nimalardan iborat bo'ldi? Birinchidan, tub erli mahalliy aholining 80 foizdan ortig'i erkin mulkchilik va bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida qishloqda yashar edi. Kollektivlashtirish siyosatining amalga oshirilishi natijasida erkin mulkchilikning va bozor iqtisodiyoti munosabatlarinig hamma va har qanday ko'rinishlariga abadiy barham berildi. Xususiy mulkchilik batamom tugatildi. Uning o'rniga sotsialistik mulkchilik deb atalgan yangi mulkchilik shakli joriy etildi. U ikki ko'rinishda: davlat mulkchiligi xo'jaligi va jamoa mulkchiligi shaklida ro'yobga chiqarildi. Bu mulk shakllari shakl-shamoyili, tashqi ko'rinish jihatidan bir-birlaridan farq qilsalarda, mohiyat-mazmun jihatidan farqli tomonlari yo'q edi. Aslida jamoa xo'jaligi ham davlat mulki hisoblanardi. Ikkinchidan, kollektivlashtirish siyosatining qishloqda amalga oshirilishi natijasida Sovetlar hukumati inson va fuqarolarning barcha huquq va erkinliklarini oyoq osti qildi va ularni bundan mahrum etdi. Davlat va jamoa xo'jaliklari (sovxoz va kolxoz)ga uyushgan qishloq fuqarolari o'z xususiy mulklaridan umuman mahrum bo'ldilar. Davlat va jamoa xo'jaliklari qadimgi quldorlik davlatlaridagi bamisoli qulchilik plantatsiyalarini eslatar edilar. Bu xo'jalikdagi fuqarolar oddiy insoniy huquqlardan ham mahrum edilar. Og'ir va dahshatli mehnat eksplutatsiyasi xotin-qizlar va yosh bolalarni bir umrga mayib-majruh qildi. Xo'jaliklarga oylik to'lanmas, mehnat haqqi yozilardi xolos. Ular asosan tomorqa hisobidan kun kechirar edilar. Arzimagan «gunohi» (ishga chiqmaganligi, tirikchilik tashvishlari bilan shug'ullanganligi) uchun ularning tomorqa erlari tortib olinar, og'ir soliq to'lovlari solinar edi. Og'ir kulfat va jabr-zulmlardan qochib ketmaslik uchun dehqonlarga pasport berish tartibi o'rnatilmadi. Xullas, mustamlakachi idora tartib usulining bunday dahshatli shaklini hatto chor Rossiyasi ham o'ylab topa olmagan edi.

---

¹ Narodnoe xozyayestvo Uzbekskoy SSR za 50 let. Yubileyniy stat istoricheskix ejegodnik. –T.: Uzbekistan. 1974, 43-bet.

Xalqning moddiy ahvoli. Sovetlar hukmronligi davrida yozilgan tarixga oid manbalarda 20-30 yillarda O'zbekiston mehnatkashlarining moddiy ahvoli «tubdan yaxshilanib borgan»ligi balandparvoz, quruq va yolg'on raqam va ifodalarda yoritildi. Boshqacha bo'lishi ham mumkin emas edi. Chunki bor gapni, to'g'ri haqiqatni yozish man etilgan edi. Bunga jur'at qilganlar esa xalq dushmani, antisovetchi sifatida jazolanar edi. Haqiqat esa sovetlar davridagi yozilgan manbalarga qarganda mutlaqo boshqacha edi.

O'zbekistonda xalq ommasining moddiy ahvoli o'sha kezlarda sobiq Ittifoq markaziga, Ukraina va Belorussiyaga nisbatan o'n karra va undan ham ortiqroq karra yomon bo'lsa bo'lganki, beri bo'lmagan. «Buyuk burilish yili» deb e'lon qilingan 1929 yilning apreldan butun mamlakatda nonga kartochka tizimi joriy etildi, yil oxiriga borib barcha oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat mollariga kartochka tizimi tartibi joriy qilingan edi. 1931 yili qo'shimcha «order» joriy etilishi sababli kartochka bilan ham tegishli payokni olish mumkin bo'lmay qoldi. O'sha davrda ishchilarning ahvoliga baho berish uchun shu narsani ta'kidlash kerakki, GPU xodimlarining 1929 yilgi bergan ma'lumotlariga qaraganda ishchilarga bir kunda 600 gramm, oila a'zolariga esa 300 grammdan non berilgan. Ularga beriladigan bir oylik o'simlik moyi 200 grammdan bir litrgacha, 1 kg shakar olingan, har bir ishchi yilda 30-35 metr chit olgan.

Narx-navo o'sib borishdan to'xtamas, ish haqqi nomigagina oshirilar, mehnat normalari muttasil ortar edi. Ish suratini oshirish maqsadida zarbdorchilik harakatidan, sotsialistik musobaqadan foydalanildi. Rahbarlar uchun maxsus magazinlar, oshxonalar paydo bo'ldi. Mamlakatda mollarga kamida 6 xil baho joriy etildi: kartochkalar bo'yicha beriladigan payok mollari bahosi, savdo-sotiq bahosi, o'rtacha yuqori baho, namunali magazinlar bahosi, faqat valyuta yoki tilla sotiladigan tovarlar bahosi, bozor bahosi. Sanoat va xalq xo'jaligi xodimlarini zararkunandachilikda ayblash niqobida repressiyalar ning keng tizimi ishga solindi.

Bundan keyingi ahvol yanada yomonlashib borgan. 1931-1933 yillarda mamlakatda yoppasiga ochlik hukm surdi. Birgina Ukrainaning o'zida 1932 yilda 4 million odam ochlikdan o'lgan edi. Aslida bu davrdagi ocharchilik 1921-1922 yillardagi ocharchilikdan ham dahshatliroq edi. Ammo ocharchilik to'g'risida og'iz ochish kechirilmaydigan mudhish jinoyat hisoblanar edi. Holbuki, 1921 yilda sovetlar hukumati ocharchilikka qarshi yordam so'rab jahon jamoatchiligi, G'arb davlatlariga mutojaat etdi. V.I.Leninning o'zi halqaro yo'qsillar sinfiga murojaat qilgan edi. 30 yillarning boshlarida esa mamlakatdagi ocharchilik to'g'risida gapirish, uni oldini olish tadbirlari haqida o'ylash o'rniga mamlakatdagi ahvolni «ko'z-ko'z» qilib ko'rsatish uchun chet mamlakatlarga g'alla eksport qilindi. G'alla eksporti 1928 yilda 1 million sentnerni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1929 yilda-13 million, 1930 yilda-48.3 million, 1931 yilda-51.8 million va 1932 yilda-1801 million sentnerni tashkil etdi.

Sovet Rossiyasining o'zida ahvol shu darajada og'ir kechgan bir paytda sovetlarni tan olmasdan unga qarshi qo'liga qurol olib 30 yillarning o'rtalarigacha qon kechib kurash olib borgan O'zbekistondagi vaziyatni har qanday aqli raso kishi ko'z oldiga keltira oladi. Faqat masalaning chigalli tomoni shundaki mamlakat tarixining haqiqiy manzarasini yoritib beradigan jarayonlar hali etarlicha o'rganilmagan. Xalq ommasining bu davrdagi og'ir iqtisodiy ahvoliga oid hujjatlar ataylab sovet davlati organlari tomonidan yo'q qilib yuborilgan bo'lishi ehtimoldan uzoq emas. Ammo bor bo'lgan ba'zi ma'lumotlarning o'zi ham sovet mustamlakachilarining sharmandali noinsoniy basharalarini ochish uchun etarli asos bo'la oladi. Tarixiy manbalarda ko'rsatilishicha 30-yillarning oxiri va 40 yillarning boshlarida respublika oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish 1924-1928 yillarga qaraganda 10-15 foizga kamaygan¹.

O'zbekistonda xalq ommasining iqtisodiy turmush sharoitining 20-30 yillardagi ahvoliga baho berishda Germaniyada yashayotgan vatandoshimiz Husayn Ikromning quyidagi so'zlari g'oyatda qimmatlidir: «...Bilasizki, 20-yillarning oxiri va 30-yillarning boshlari mamlakatda kooperativlashtirish, majburiy kollektivlashtirish harakati boshlandi. Buning oqibati o'laroq xususiy mulkchilik bitirildi. Hamma narsa davlat mulkiga aylantirildi. Xususiy ishlab chiqarish tugatildi, kosib-hunarmandlar davlat uchun ishlaydigan bo'ldilar. Xususiy, ya'ni erkin savdo man etildi, savdo-sotiq hukumat idorasi va nazorati ostiga o'tdi. Raqobat o'ldi. Ma'lumki, raqobat bo'lmagan erda yangilik yaratishga intilish ham, siyosat uchun kurashish ham bo'lmaydi. Majburiy rejalar, shartnomalar, majburiyatlar asosida ish yuritiladigan bo'ldi. Qisqasi, xususiy xo'jalik bitirilib, «xalq ho'jaligi» deb atalgan davlat tizimi o'rnatildi. Barcha soha va tarmoqlar markazdan-Moskvadan idora etiladigan bo'ldi. Mana shu usulda iqtisodiy taraqqiyot keng quloq yoyolmadi. U sirtmoqqa ilindi. Yuqorida qayd etganlarimizning dastlabki oqibati o'laroq mamlakatimizga, xalqimizning boshiga ocharchilik balosi keldi, keldi emas, keltirdilar. Millionlab yurtdoshlarimiz o'lishdi, bu zaminda hatto it mushuklar ko'rinmaydigan bo'lib qoldi...».

1930 yillarda O'zbekistonda vujudga keltirilgan ocharchilikning bosh sababchisi va aybdori Sovet hukumati va Kompartiyaning respublikada olib borgan shovinistik, mustamlakachilikdan iborat adolatsiz siyosati bo'ldi. Ana shu siyosatning tarkibiy qismi soliq siyosati edi. Respublikada amalga oshirilgan quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida avj olib ketgan kollektivlashtirish yillarida adolatsiz va notekis soliq siyosati qo'llanildi. Bunday siyosat oqibatida dehqonlarning turli hil ijtimoiy guruhlariga solindagan soliqlar miqdori o'rtasidagi farq astronomik miqdorga etgan edi. Jumladan har bir xonadonga hisoblaganda jamoa xo'jaligi a'zosiga nisbatan yakka xo'jalik xonadoni 10 marta, quloq xo'jaligi esa 140 marta ko'p miqdorda soliq to'lagan. Quloq xonadoniga tushadigan soliqlar 1929-1930 yillarga nisbatan 1931 yilda 2,2 baravar oshdi. Natijada mamlakat aholisining oziq-ovqat va xom ashyo mahsulotlari bilan muttasil ta'minlab kelgan qishloq mehnatchilarining katta qismi quloq sifatida tugatilgan bo'lsa, yana bir boshqa qismi quloq bo'lishdan saqlanib qolish uchun umuman xo'jalik ishlari bilan shug'ullanmay qo'ydi. O'zbekistonning

---

¹ Rajabova R.Yo. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (1917-1993) Ilmiy muharrir akad.A Asqarov, 199-bet.

milliy daromadi 1937 yilda aholi jon boshiga hisoblaganda 1932 yil darajasida qolaverdi. Aholining o'sish suratlari pasaydi, respublika aholisi asosan kelgindi millatlar hisobidan ko'paydi. 1926-1937 yillarda respublika aholisi 37 foiz o'sgan holda evropa millatiga mansub aholi 62 foizga oshdi. Oylik maoshlar evropa millatiga mansub aholi mehnat qiladigan sanoat tarmoqlarida o'sdi, xolos. Bu misollar nafaqat qishloq hayotining qashshoqlashganligi, ayni paytda shahar aholisining ham moddiy nochorlashganligini ko'rsatadi. Oqibatda viloyatlar, tumanlar va shaharlarda Sovetlarga qarshi ochiqdan-ochiq qurolli chiqishlar bo'ldi. Markaziy hukumatning rasmiy ma'lumotlarida O'rta Osiyo hududida 1930 yilning mart oyining boshlarida 17400 kishi qatnashgan 45 ta bunday chiqishlar sodir bo'lganligi qayd etilgan. Hulas, 1917 yil oktyabr harbiy to'ntarishi natijasida zo'rlik bilan o'rnatilgan tizim xalq ommasining na faqat siyosiy haq-huquqlarini poymol qildi, balki iqtisodiy jihatdan butun boshli qashshoqlar jamiyatini vujudga keltirdi.

3 &. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik». Sovetlar hukumatining islom diniga munosabati.

Bolshevoylar dohiysi V.I.Lenin ilgari surgan sotsializm qurish rejasining tarkibiy qismi «madaniy inqilob» edi. O'zbekistonda «madaniy inqilob» siyosati «shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyatni rivojlantirish qobig'iga o'rab amalga oshirildi. Albatta bu Sovetlar Rossiyasining O'rta Osiyoda yuritayotgan buyuk davlatchilik, mustamlakachilik siyosatining tub mohiyatidan kelib chiqar edi. Chunki Sovetlar hukumati yurgizgan mustamlakachilik siyosatining mafkuraviy asosini ishlab chiqqan V.I.Lenin boshliq Kompartiya shu narsani yaxshi bilar ediki, mustamlaka Turkistonni dunyoning eng qadimiy madaniyat va ma'rifat o'choqlaridan biridir. Bu o'lkada qo'nim topgan xalqlarda esa eng ulug' va olijanob g'oyalar qadimdan qaror topgan. Bu yuksak darajada rivoj topgan vatanparvarlik, elparvarlik, mardlik, jasurlik, imon-e'tiqodlilik, milliy va diniy qadriyatlarga sodiqlik, erk, hurlik va ozodlikka tashnalik, bosqinchilar, mustamlakachilarga nisbatan cheksiz nafrat kabilardir. Sovet bosqinchilari bunga 1917-1934 yillarda Turkiston xalqlarining milliy istiqlol va ozodlik uchun olib borgan kurashlarini o'z ko'zlari bilan ko'rib ishonch hosil qildilar. Shuning uchun ham mamlakatimiz halqlariga xos bo'lgan ana shu olijanob va ulug' fazilatlarini ularning ongidan siqib chiqarmasdan turib Turkistonni o'z asoratlarida uzoq saqlab qololmasliklarini bosqinchi jallodlar yaxshi tushunar edilar. Bu vazifani amalga oshirish uchun esa tub erli musulmon aholini tarixidan, tilidan, madaniyati va asrlar osha shakllangan milliy, diniy qadriyatlaridan begonalashtirish va mahrum qilish lozim edi. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyat uchun kurash daturi xuddi ana shu mudhish vazifani bajarishga xizmat qildi. Mehnatkashlar ommasi ongiga ma'naviy ta'sir qilishning barcha vositalari: Maorif, fan, adabiyot, san'at, ommaviy axborot vositalari kabilar orqali ular ongida barcha milliyliklar siqib chiqarilib, «sotsialistik», «baynalminalchilik» qobig'iga o'ralgan, aslida esa qullik, tobelik, itoatkorlik, ruslashtirish-assimilyatorlik mafkurasini bosqichma-bosqich sistemali tarzda singdirib borildi.

Maorif. Mustamlakachilik, qullik va tobelik mafkurasini yoshlik, go'daklik yillaridan boshlab fuqarolar ongiga singdirishda maorif shahobchalarining o'rni va

ahamiyati kattadir. Shu boisdan Sovetlar hukumati Turkistonda o'z hokimiyatini o'rnatgan birinchi kundan boshlab Kompartiya mafkurasini aholining keng qatlamlari ongiga bolalar bog'chalaridan boshlab singdiradigan sovet ta'lim-tarbiya tizimini yaratishga birinchi darajali ahamiyat berdi. Ammo bu ishni birdaniga amalga oshirishning iloji yo'q edi. Buning uchun Turkistonda uzoq tarixga ega bo'lgan eski milliy ta'lim-tarbiya tizimini tag-tomiri bilan yo'q qilish talab qilinar edi. Lekin buning uchun ma'lum darajada vaqt va davr talab qilinar edi. Chunki Sovetlar istibdodiga qarshi milliy istiqlol va ozodlik uchun kurash borib turgan o'lkada yana milliy ta'lim-tarbiya va eskicha o'qitish tartib qoidalarini bekor qilish ommaning sovetlarga qarshi noroziligining yanada gazaklanishiga sabab bo'lar edi. Shu sababdan ham Sovetlar hukumati Turkistonda Oktyabr harbiy to'ntarishidan keyin Sovet maorif tarmoqlarini yaratish bilan birga, eski an'anaviy milliy ta'lim-tarbiya va o'qitish tizimining faoliyat ko'rsatishiga toqat qildi. 1925 yilda ham O'zbekistonda 97 ta vaqf maktablari va 1,5 mingdan ortiq eski maktablar faoliyat ko'rsatmoqda edi. Shulardan 250 tasi yashirin holda ishladi. Ammo 1928 yilga kelib Sovetlar hukumati O'zbekistonda eski milliy maktablar faoliyatini batamom taqiqlab qo'ydi.

Sovet hukumati turkiy xalqlar milliy ta'lim va tarbiya tizimi ildiziga ikki marta halokatli zarba berdi. Birinchisi, O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi qarori bilan 1929 yil 1 dekabrda arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvining lotinlashtirilgan alfavit asosidagi o'zbek yozuvi bilan almashtirilganligi bo'lsa, ikkinchisi 1940 yilda amalga oshirildi. Shu yili 8 mayda O'zbekiston SSR Oliy Sovetining III sessiyasi «o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitdan rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga ko'chirish to'g'risida qonun» qabul qildi. Respublikamizda amalga oshirilgan har ikkala tadbir milliy maorif va madaniyatimiz ravnaqiga shu darajada katta zarba berdiki, uning o'rnini kelajakda hech narsa bilan qoplab bo'lmadi. Bu zarbaning mohiyati nimadan iborat edi? Birinchidan, qisqa muddat ichida alfavitning o'zgarishi natijasida O'zbekiston fuqarolarining savodsizlik darajasi kuchaydi, demak umumiy madaniy saviyasi pasaydi. Ikkinchidan va eng muhimi o'zbek xalqi o'zining ming-ming yilliklar qa'riga borib taqaluvchi tarixi, o'tmish madaniyati va milliy qadriyatlarini o'qib o'rganishdan mahrum bo'ldi. Uchinchidan, ruslashtirish, manqurtlashtirish jarayoni tezlashdi, xalqimizning milliy o'zlikdan, milliy o'q tomirdan uzoqlashish, begonalashish jarayoni jadallashdi. Bu milliy fojeaning ro'yobga chiqishi va amalga oshuvida o'sha davrda O'zbekiston respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi lavozimida ishlagan Yo'ldosh Oxunboboev va akademik T.N.Qori-Niyoziyning ham ma'lum ma'noda "xizmatlari bo'lganligi"ni qayd qilish lozim.

Sovet hukumati maorif sohasida o'z yo'lidagi barcha muxolifatni tor-mor keltirib tub erli aholini savodsiz holga keltirgach kommunistik mafkurani, aniqrog'i mustamlakachilik mafkurasini fuqarolar ongiga singdiradigan maorif tarmoqlarini zo'r berib rivojlantirishga jon kuydirdi, «savodsizlik»ni tugatish yo'lini tutdi va bu yo'lda moddiy va pul mablag'larini ayamadi. Faqat 1923 yilning o'zidagina SSSR byudjetidan Turkiston ASSRga oltin hisobida 1 million so'm, 1924 yilda esa 2 million so'mdan ko'proq pul berildi. Bu pul mablag'laridan tashqari Turkiston Sovetlari XII

qurultoyi qarorlariga binoan, maorif va madaniy qurilish ehtiyojlariga mahalliy byudjetning 35 foizi berildi. Xalq maorifiga sarflangan kapital mablag'lar birinchi besh yillikda 395,5 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, ikkinchi besh yillikda 1162,5 million so'mga¹ teng bo'ldi.

Ana shu ko'rilgan tadbirlar natijasida Sovetlar manfaatiga xizmat qiluvchi xalq maorifi tarmoqlari muttasil o'sib bordi. 1921-1922 o'quv yilidayoq respublikada mingdan ortiq maktablar, savodsizlikni tugatish kurslari va tarmoqlari bo'lib, ularda 50 ming kishi xat savod o'rgandi. O'zbekistonda umumta'lim maktablari soni 1924-1925 o'quv yilidagi 913 tadan 1940-1941 o'quv yilida 5448 taga etdi. Shunga muvofiq suratda ulardagi o'quvchilar soni ham 77,1 ming kishidan 1315,1 ming kishiga etdi. 1924-25 o'quv yilida umumta'lim maktablarida 2,7 ming o'qituvchi dars bergan bo'lsa, 1940-1941 o'quv yilida ularning soni 36,7 ming kishini tashkil etdi. Albatta Sovetlar hukumati idoralari tomonidan tayyorlangan va ma'lum ma'noda ko'pirtirilgan bu statistik ma'lumotlar o'sha davrda maorif tizimidagi ta'lim va tarbiya jarayonida mavjud bo'lgan kamchilik va nuqsonlarni inkor eta olmaydi. To'g'ri 20-yillarning oxirlariga kelganda jamiyat hayotiga, shu jumladan maorif taraqqiyotiga ham tanqidiy ko'z bilan qarash so'nib borgan va sotsializm g'alabalarini ko'klarga ko'tarib maqtash an'anaga aylanmoqda edi.

Ammo shunga qaramasdan 30-yillar boshlarida nuqsonlarni ochiq-oydin fosh etuvchilar ham bo'lgan. Jumladan A.Safurdi, P.Galuzo va boshqalarning ma'lumotlariga qaraganda 30-yillar boshlarida maktab qurilishida o'sish bo'lmagan, o'qituvchilar etishmasligi oqibatida tayyorgarligi yo'q va saviyasi past kishilar maktablarda dars berganlar. A.Safurdi Toshkent shahar Oktyabr tumanidagi 74-sonli maktabning matematika o'qituvchisi umuman matematikani tushunmasligini tan olgan. Shu nohiyaning yana bir maktabiga esa matematikadan dars berishga magazin sotuvchisi yuborilgan.

Yana shu muallifning keltirgan ma'lumotlariga qaraganda O'zbekistonda 1932 yil kuzida pedagogika o'quv yurtlariga qabul 65 foiz bajarilmagan, o'qituvchilarning 72 foizning ma'lumoti quyi bo'lgan. 1934 yilga kelib, boshlang'ich maktablarda bu ko'rsatkich 77,3 foizga o'sgan, oliy ma'lumotli o'qituvchilar 19,1 foizni tashkil qilganlar. O'rta maktablardagi ahvol bir oz durust bo'lib, o'qituvchilarning 18 foizi past ma'lumotli, 67 foizi oliy, 12,8 foizi o'rta ma'lumotli bo'lgan². M.Galin, I.Zand, M.Mixaylov va boshqa ko'pgina mualliflarning maqolalari maktab ta'limining yuksak yutuqlarini maqtash bilan to'lib toshgan bir payt O'zbekistonda o'quv-ta'lim sohasidagi ishlarning qoniqarsiz ahvolda ekanligini ta'kidlagan va aniq raqamlarni keltirgan bu muallif o'z maqolasiga A.P. deb imzo chekkan. Bunday qoniqarsiz ahvolning sababi esa muallifning fikricha, o'qituvchilarning asosiy qismi boshlang'ich maktabning 1-2 sinflarini yoki savodsizlikni tugatish kurslarinigina tugatishganligida edi. Yana bir boshqa sabab maktablarning sharoiti yomonligi, oddiy jihozlar, darsliklar, o'qitishning aniq uslubi yo'qligida edi. Bulardan tashqari sinfda qolish va ikkinchi yili o'qish hollari juda ko'p bo'lib, bu respublika byudjetiga katta yuk bo'lib

¹O'zbekiston SSR tarixi. To'rt jildlik. Uchinchi jild. Bosh muharrir I.M.Mo'minov, 651-bet.

²A.P. O shkollnom stroitelstve v respublikax Sredney Azii. Prosveshsheniye natsionalnosti, 1937, 5.s.45.

tushayotgan edi. Ana shunday nuqsonlar «Sotsialistik fan va texnika» jurnalida chop etilgan maqolada ham qayd etilgan. Unda keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, 1932-1933 o'quv yilida O'zbekistonda savodsizlikni tugatish maktablari 2,3 ming kishi o'qitilgan, ulardan bor yo'g'i 35 foizi o'qishni tugatgan va shu tarzda hukumatning savodsizlikni tugatish bo'yicha belgilagan muddatlari barbod bo'lgan xalq ta'limidagi bunday achinarli ahvol xaqidagi ma'lumotlarni keltirish bilan bir qatorda muallif (ism-familiyasi noma'lum) ularga mutlaqo zid ravishda boshlang'ich maktablarda o'quvchilar soni sezilarli «o'sganligi» xaqida xulosa qiladi¹.

Xalq ta'limi taraqqiyoti sur'atlarining pasayishi va uning sifatining yomonligi avvalo o'qituvchi kadrlar qo'nimsizligi va ularni siqib chiqarish bilan bog'liqdir. Faqat Qoraqalpog'istonda o'tkazilgan «tozalash» natijasida 700 ta o'qituvchidan 120 ta qolgan xolos. O'qituvchi kadrlarni darajasi past ma'lumotlilar bilan almashtirish, yozuv islohoti natijasida arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvini lotin shrifti bilan keyinchalik esa krillitsaga almashtirilishi xalq ta'limi taraqqiyotini ancha to'xtatib orqaga surib qo'ydi.

Oliy ta'lim. Sovetlar hukumati oliy ma'lumotli, yuqori malakali mutaxassislariga ega bo'lmasdan turib mustamlaka Turkistonida o'zining bosqinchilikdan ko'zlagan maqsadlarini ro'yobga chiqara olmasligini yaxshi bilar edi. Buni 1898 yilda bo'lib o'tgan Andijon qo'zg'olonining tajribasi ochiq-oydin ko'rsatgan edi. O'sha paytdayoq yuqori doiradagi mustamlakachi rus jamoatchiligi orasida mahalliy xalqning tili, madaniyati va urf-odatini bilmaslik bu qo'zg'olonning boshlanishiga sabab bo'ldi, degan g'oya fikr bo'lgan. Shu boisdan ham mahalliy aholi bilan «Yaxshi muomala»da bo'laoladigan xodimlar tayyorlash maqsadida mustamlakachilarning xotin-qizlari uchun Toshkentda 250 nafar talabaga mo'ljallangan maxsus oliy o'quv yurti ochish g'oyasi ilgari surilgan edi va bu xaqda o'z davrida «oq podsho» hazratlariga murojaat qilingan edi. Bu xaqda «Turkestanskiy kurer» gazetasi o'zining 1911 yil 4 sentyabr sonida quyidagilarni yozgan edi: «Turkistonda xotin-qizlar institutini tashkil etish haqidagi dastlabki g'oya sobiq Turkiston general-gubernatori... Duxovskiye tegishlidir».

Chor Rossiyasi davridayoq mustamlakachi bosqinchilar Toshkentda oliy o'quv yurti tashkil etishda qanday buyuk saltanatchilik maqsadlarini ko'zlaganliklarini jamoatchilikdan yashirib ham o'tirmaganlar. Jumladan taniqli sharqshunos va harbiy amaldor S.F. Oldenburg 1902 yilda yozgan «Saygondagi Uzoq Sharq frantsuz maktabi» maqolasida Rossiya ham frantsuzlar tajribasi asosida Sharqda oliy o'quv yurti tashkil etishi kerak, degan xulosalarni ilgari suradi: «Toshkent esa, shu milliy maktab faoliyat ko'rsatishi uchun juda qulay markaz bo'lishi mumkin. Bu ruslarga O'rta Osiyo erlarinigina emas, balki, Eron, Afg'oniston, Qashg'ar, Tibet va hatto Xitoy hamda Mo'g'ulistonni o'rganish imkonini beradi»².

Mustamlakachilar Toshkentda Oliy o'quv yurti ochishdan eng avvalo o'z manfaatlarini qondirish, Turkiston boyligini mumkin qadar ko'proq va mo'lroq

¹ O nekotorig itogax i perspektivax kul'turnogo stroitelstva v Uz SSR. Sosialiticheskaya nauka i texnika. 1934.№ 5.s.9.

²ToshDU ilm va ma'rifat maskani.-T.: Universitet, 1995, 8-bet.

o'zlashtirishni o'yilaganlar. Rus injeneri G.Davidovning fikricha Toshkentda oliy o'quv yurti ochilsa, u shuncha katta foyda keltiradi. U 1916 yil 27 sentyabrda Rus imperatorligi geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi majlisida so'zlagan ma'ruzasida bunday degan edi: «Turkiston qancha mukammal o'rganilsa, shuncha ko'p tuhfa beraveradi».

1917 yil fevral inqilobidan so'ng vujudga kelgan A.F.Kerenskiy boshliq muvaqqat hukumat ham birinchi kundan boshlab Toshkentda universitet tashkil etishga e'tiborni qaratdi. Toshkent shahar dumasi universitetni ochish talabnomasi bilan hukumatga murojaat qilish va bino qurish maqsadida 10 gektar bepul er ajratish to'g'risida qaror ham qildi.

Toshkentda universitet ochish masalasiga erli millatlarning ilg'or ko'z qarashdagi ziyolilar, hususan jadidlarning namoyondalari Munavvar Qori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, S.T.Asfandiyorov, Majidxon Jamolxonov va boshqalar jon kuydirib fidoyilik qildilar. 1916 yil avgustda A.F.Kerenskiy Andijonga kelganida Andijonlik jadidlar Farg'onada oliy o'quv yurti ochish masalasini qo'ygan edilar. 1917 yil yanvarida Andijondagi jadidlar, rus demokratalari hayriya yo'li bilan Farg'ona viloyatida politexnika instituti ochishga qaror qilib, jamg'arma tashkil qiladilar. Ammo fevral inqilobi bo'lgach bu ish qolib ketgandi. Davr va zamon, Turkiston o'lkasida katta kuch bilan avj olib ketgan istiqloqlilik harakati, milliy uyg'onish buni talab qilayotgan edi.

A.F.Kerenskiy hukumati hatto 1917 yil 4 oktyabrda maxsus telegramma yo'llab yaqin orada Toshkentda universitet ochilishini ma'lum qiladi va shu munosabat bilan Turkiston ilmiy-madaniy jamoatchiligini tabriklaydi. Telegramma 7 oktyabrda 248-sonli maxsus buyruq bilan Toshkentda e'lon qilindi.

Ammo oktyabr to'ntarishi tufayli bu ish amalga oshmadi. 1917 yil noyabrda bo'lib o'tgan Sovetlarning III o'lka qurultoyida Toshkentda universitet ochish bo'yicha qaror qabul qilindi. Nihoyat 1918 yil 21 aprel kuni Toshkentda xalq universitetini ochish marosimi bo'lib o'tdi. Xalq universiteti o'zining tashkil topgan kuni (1918 yil 21 aprel)dan boshlab asosan evropa millati vakillariga xizmat qildi. Shu bois Toshkentning Eski shaharida Munavvar Qori Abdurashidxonov boshchiligida mahalliy millat vakillari boshlang'ich va oliy ta'limni isloh qilish va dorilfunun tashkil etish guruhini tuzdilar. «Xalq dorilfununi» gazetasi 1918 yil 31 mayda quyidagilarni yozgan edi: «...Shu vaqtda bu tarafda musulmon ziyolilaridan bir necha zotlar haqiqatda vaqtning muhimligi, fursatning g'animatligini e'tiborga olib, musulmon xalqi uchun o'quv yurti ocharg'a mushovara (maslahat) qildilar. Ham Xudoga shukr qilib ishga kirishga qaror berdilar. Va birinchi o'laroq 9 aprelda Munavvar Qori Abdurashidxon halifa afandining hovlisida yig'ilib, Musulmon Xalq dorilfununini ochmoqqa sa'y etar uchun bir tashkilot ha'yat ta'si etdilar». Bu shu ishni amalga oshirish niyatida Munavvar Qori Abdurashidxonov boshchiligida 9 kishidan iborat tashkiliy komissiya tuzildi. Uning tarkibiga Munavvar Qoridan tashqari Burxon Habib, Isa Taxtiboev, Sodiq Abdusattorov, Muxtorbek Murodxo'jaev, Muxtor Bakir, Abdusami Qori Ziyoboiev va boshqalar kirdi.

1918 yil 3 mayda tashkiliy komissiyaning navbatdagi majlisi bo'lib o'tdi. Unda musulmon xalq dorilfununini rahbariyati saylandi. Munavvar Qori Abdurashidxonov rais (rektor), Isa Taxtiboev rektorning birinchi o'rinbosari, Burxon Habib ikkinchi o'rinbosari, Abdusami Qori Ziyoboev xazinador va Muxtor Bakir kotib bo'ldi.

Xullas, 1918 yil 13 may yakshanbada Vakula Morozovning sobiq do'koni (hozirgi Yosh tomoshabinlar teatri)da Musulmon Xalq dorilfununining tantanali ochilishi marosimi bo'lib o'tdi va u «Yashasin fan inqilobi!», «Yashasin Xalq dorilfununi!» va «Yashasin Sovetlar Jumhuriyati!» shiorlari ostida o'tdi. O'sha yili 31 maydan boshlab «Xalq dorilfununi» gazetasi yo'lga qo'yildi. Ana shu tariqa Musulmon Xalq dorilfununi o'z faoliyatini boshlab yubordi. Ammo bu hol Moskva sovetlar hukumatining g'ashini keltirgan edi. Chunki unda millati, yurtiga sadoqatli fidoyi mahalliy o'g'il-qizlari tahsil ko'ra boshladilar. Bu kadrlar kelajakda Sovetlarga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun bosh ko'tarishlari va ommani o'z orqalaridan ergashtirishlari mumkin edi-da. Shuning uchun Musulmon Xalq dorilfununi yopib qo'yildi va 1919 yil dekabridan boshlab RSFSRda qabul qilingan umumiy qoida asosida Xalq dorilfununi Turkiston Davlat universitetiga aylantirildi. Har qanday milliy g'oyadan vahimaga tushgan sovet hukumati milliy ta'lim-tarbiya, oliy ta'lim g'oyasi bilan chiqqan jadidlarni ham birin-ketin xibsga olib tinchita boshladi. 1921 yilda Munavvar Qori va uning bir guruh safdoshlari «davlat to'ntarishi yasash»da ayblanib hibsga olindi. 1920 yil 7 sentyabrda V.I.Lenin imzosi bilan RSFSR Xalq Komissarlari Kengashi Toshkentda Turkiston Davlat universitetini tashkil qilish to'g'risidagi dekretni rasmiy suratda e'lon qildi. Muallimlar o'quv qurollari va darsliklar Rossiyadan yuborildi, dars mashg'ulotlari faqat rus tilida olib borildi. Bu universitet (hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti) Turkistondagi kelgindi rusiyazabon millatlarning talab va ehtiyojlarini qondirish uchun tashkil etildi. Buni 1920 yilda o'qishga qabul qilingan talabalarning milliy tarkibi ham ochiq-oydin ko'rsatib turibdi. 25 dekabrda statistik ma'lumotlarga qaraganda universitetga qabul qilingan 2671 talabaning faqat 7 tasigina o'zbek millatining farzandlari bo'lgan, xolos.

Sovetlar hukumatining mahalliy millat vakillariga oliy ta'lim eshiklarini bekitib qo'yganligini ko'rgan jadid etakchilari va qalbida vatanparvarlik his-tuyg'usi so'nmagan Fayzulla Xo'jaev singari ba'zi rahbarlar yoshlarni Germaniya, Turkiya singari rivojlangan xorijiy mamlakatlarga oliy ma'lumot olish uchun o'qishga yuborish choralarini izlaydilar. Bu ishda ma'rifatparvar boylar ham o'z mablag'lari bilan yordamni ayamadilar. 1920-1922 yillarda Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Xalq respublikalaridan 300 ga yaqin¹ talaba o'qish uchun chet elga yuborildi. Ular Vatan va millat istiqbolini o'ylab astoydil va jon kuydirib o'qib bilim oldilar. Afsuski, ularning taqdiri ham Sovet jallodlarining qonli panjalari iskanjasida o'z intiqomiga etdi. O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy davlat chegaralanishdan so'ng Sovetlar hukumati xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborilgan barcha musulmon millatiga mansub mahalliy yoshlarni 1927 yilgacha chaqirib oldi va ularni imperialistik davlatlarning

---

¹Ibrohim Abduqahhor va boshqalar. Vatan tuyg'usi.-T.: O'zbekiston, 1996, 155-bet.

«ayg'oqchilari» sifatida guldek yosh umrlarini xazon qildi. Ba'zi bir adashib qolganlari 30-yillarda qatag'on qilindi. Sovetlar yoshlarni chet elga o'qishga yuborishda ishtirok etgan va hatto xayrihoxlik bildirganlarini ham o'zining jirkanch nazaridan chetda qoldirmadi. Jumladan, taniqli jamoat arbobi va sharqshunos olim Laziz Azizzoda 1956 yilgacha qamoq va surgun azobini chekkan.

Sovetlar hukumati oliy ta'lim tizimiga andakkina bo'lsada milliy bo'yoq kiritishga o'rinishning hamma va har qanday ko'rinishlariga zarba bergach, bu yo'nalish jilovini ham o'z qo'lida mustahkam tutib oldi va oliy ta'limni mustamlakachilikni va manqurtlik g'oyasini mustahkamlash quroliga aylantirdi. Kommunistik mafkurani himoya qiluvchi, milliy his-tuyg'udan begona va faqat diplom olishni o'zining bosh maqsadi deb hisoblovchi yoshlarni tarbiyalab etishtirishga qaratilgan oliy o'quv dargohlari va ulardagi talabalar soni yildan yilga o'sib bordi. Agar 1924-25 o'quv yilda O'zbekistonda 2 ta oliy o'quv yurti bo'lgan bo'lsa, 1940-41 o'quv yilida ularning soni 30 taga etadi. Xuddi shuningdek ko'rsatilgan davrda oliy o'quv yurtlarida o'qigan talabalar miqdori ham 2,9 ming kishidan 19,1 ming¹ kishiga ko'paydi.

1929-1930 yillarda Farg'ona, Buxoro pedogogika institutlari ish boshladi. 1931 yili Andijon kechki pedinstitutu faoliyat ko'rsata boshladi, 1939 yilda o'qituvchilar instituti, 1953 yili pedinstitutga aylangan². Bu oliy o'quv yurtlari 1932 yil universitet maqomini oldilar.

1924-1940 yillarda o'rta maxsus o'quv yurtlari tarmog'i ham rivojlandi. 1924-25 o'quv yilida 23 ta o'rta maxsus o'quv yurtida jami bo'lib 3,7 ming tinglovchi o'qigan bo'lsa, 1940-41 o'quv yilida 98 o'rta maxsus o'quv yurtida 25,1 ming yigit-qizlar o'qigan edilar.

Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarining o'quv kontsepsiyalari, standartlari, dasturlari, darslik va qo'llanmalari Rossiyada yaratilar edi va juda zarur hollardagina ularning ba'zilari o'zbek tiliga tarjima qilinar edi.

Fan. Sovetlar hukumati O'zbekistonda mustamlakachilik tartib qoidalarini mustahkamlash, Kompartiya mafkurasini keng omma o'rtasida tarqatishda fan, ilmiy tadqiqot yutuqlaridan ustamonlik bilan foydalandi. 1932 yilda tashkil etilgan fan qo'mitasi ana shu vazifalarga safarbar qilindi. Respublikada tashkil etilgan Gidrometereologiya instituti, fan qo'mitasi huzuridagi Geliotexnika laboratoriyasi va Toshkent astronomiya observatoriyasi huzurida quyoshni o'rganish bo'limining tashkil etilishi, irrigatsiya melioratsiya, tuproqshunoslik, agrotexnika va selektsiya, kimyogarlik, geologiya va mineralogiya va boshqa sohalarda olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari qanday maqsadlarni ko'zda tutganligi endilikda hech kimga sir emas.

1940 yilda SSSR FAsining O'zbekiston filiali tashkil etildi. U respublikadagi 55 ta ilmiy-tadqiqot ishlariga rahbarlik qildi. 1940 yilda O'zbekistonda 109 ta fan doktori va 510 ta fan nomzodlari bor edilar. Barcha ilmiy tadqiqot institutlari faoliyati

¹ Narodnoe xozyayestvo Uzbekskoy SSR za 50 let. Yubileyniy stat istoricheskix ejegodnik. –T.: Uzbekistan. 260-bet.

² Shamsutdinov R. Pervenets vo'sshey shkolo'. Kratkiy ocherk istorii Andijanskogo ospedinstitutu. T., «Uzbekistan», 1989 g. str 16-17.

Moskvadan turib boshqarilardi. Moskva buyurtmasini bajarar va Moskvaga hisobot berar edi. O'zbekistonda ilmiy tadqiqot tili rus tili edi.

20-30 yillarda O'zbekistonda fan taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan juda ko'p fidoyi olimlar faoliyat ko'rsatdilar. Ana shunday olimlardan biri, o'zbek tarixchilari maktabini yaratgan Po'lat Solievdir¹. U O'zbekistonda, tarix fanini rivojlantirishga katta hissa qo'shdi va o'z asarlarini eski o'zbek yozuvi, arab va fors tillarida yaratgan edi. Bu asarlar kutubxonalardan chiqarib tashlangan, g'oyaviy jihatdan buzuk va subutsiz asar sifatida yo'q qilib yuborilgan. Faqat yirik kutubxonalardagina ulardan ba'zi bir nusxalargina saqlanib qolgan. Po'lat Majidovich Solievning bunday asarlari jumlasiga: «Hindiston Angliya hukmi ostida» (1920, 1926), «Buxoro mang'itlar sulolasi davrida» (1920,1926), «O'rta Osiyo tarixi», 1 qism (1926), «O'zbekiston va Tojikiston. Iqtisodiy va jug'rofik lavha» (1926), «O'rta Osiyoda savdo kapitali davri» (1926) «O'rta Osiyoda Islomning tarqatilishi» (1928), «XV-XIX asr birinchi yarmi O'zbekiston tarixi»² va boshqalarni kiritish mumkin.

Po'lat Solievning eng katta xizmatlaridan biri-bu «O'zbekiston tarixi» asarini yaratganligi edi. Afsuski 1937 yilda u xibsga olingach bu qimmatli asar ham nom nishonsiz yo'qolib ketdi.

Xullas, 20-30 yillarda Sovetlar hukumati «buyuk saltanat»ga xizmat qiluvchi fan rivojiga izn berar edi, xolos. Boshqacha bo'lishi mumkin ham emas edi.

Adabiyot. Sovetlar hukumati va Kompartiya mustamlakachilik, qullik va itoatkorlik mafkurasini O'zbekiston fuqarolari ongida shakllantirish va qaror toptirishning eng ta'sirchan, vositalaridan biri sifatida adabiyot va badiiy ijod rivojiga katta e'tibor berdi. Bu ish Kompartiyaning hayotda sinalgan g'oyaviy-siyosiy quroli bo'lgan sinfiylik, partiyaviylik va sotsialistik realizm dasturi asosida olib borildi. Bu dasturni amalga oshirishda O'zbekiston Sovet hukumati va kompartiyasi 1928 yilda o'zi tashkil etgan «Qizil qalam» jamiyati tugatildi va uning o'rniga O'zAPP (O'zbekiston Proletar yozuvchilar uyushmasi) tashkil qilindi. 20-30 yillardagi badiiy ijodiyot faoliyatida bu tashkilotlarning o'ziga xos o'rnini albatta bor.

Progressiv ko'z qarashdagi jadid ijodkorlar Munavvar Qori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Hamza Hakimzoda

---

¹ **Po'lat Soliev** 1882 yilda Astraxan guberniyasining Zatsarevskiy bo'lisidagi Bashmakovka qishlog'ida o'ziga to'q dehqon oilasida tug'ilgan. U 3 yoshida onasidan 1919 yilda otasidan judo bo'lgan. Po'lat Solievning otasi uning avlodlari ma'lumotiga qaraganda Buxoro koloniyasidan bo'lgan. Uning ajdodlari asli Toshkent atrofidan chiqqan. Shu bois Po'lat doimo o'z tarixiy Vataniga qaytish ishtiyoqi bilan yashagan. U Qozondagi Madrasai Muhammadiya va Ufadagi Madrasai G'aliyani tamomlagach Turkistonga qaytadi, qishloqlarda, Toshkent va Qo'qondagi maktablarda dars beradi. O'zbekistonning yirik davlat arboblardan biri, XK Sho'rosining raisi Sulton Segizboev uning qo'lida o'qigan. Sharqshunos Laziz Azizzoda, teatr san'ati arbobi Mannon Uyg'ur undan ta'lim va tarbiya olgan. Po'lat Soliev ikki marta Zaki Validiy To'g'on bilan uchrashgan. U Turkiston muxtoriyatini shakllantirishda faol qatnashdi. «El bayrog'i» ro'znomasida bosh muharrir va «Maorif» oynomasida muharrirlik qildi. Samarqand, Toshkent, Buxoro, Farg'ona va boshqa shaharlardagi oliy o'quv yurtlarida professor sifatida ma'ruzalar o'qidi. 1935 yilda O'zbekiston davlat universitetida (Samarqand) birinchi marta O'rta Osiyo xalqlari tarixi kafedrasini ochilganda Po'lat Soliev unga mudir etib tayinlangan edi. 1936 yildan u Toshkentda Fan Qo'mitasida O'zbekiston tarixi sektorsiyasiga boshchilik qila boshlagan. Olimning har bir qadamini «Kulturniy» va «Bo'vshiy» singari ayg'oqchi iskovuchlar kuzatgan. U juda ko'plab qimmatli tarixiy asarlarning muallifidir. 1937 yilda Po'lat Soliev xibsga olingan va qatag'on qilingan. Hozirda uning nomi Samarqand va Toshkentda abadiylashtirilgan, uning nomiga kafedra, ko'chalar qo'yilgan.

²«Turon tarixi». To'plam.-.: 1993 yil, may, 22-bet.

Niyoziy, Sadridin Ayniy, Abdulla Qodiriy, Sidqiy Aziziy, Sidqiy Xondaqliqiy, Tavallo, M.So'fizoda, Abdulla Avloniy va boshqalar Oktyabr to'ntarishi g'oyalarini qo'llamasalarda Sovetlar boshqaruv idoralarida ishlab milliy istiqloq manfaatlariga xizmat qilish, millatning dunyoviy siyosiy madaniyatini va saviyasini oshirish uchun kurashni o'z faoliyat maqsadlarining bosh mezoni qilib oldilar. Ana shu maqsad taqozosi bilan ular o'nlab yangi turdagi maktablar ochdilar, bu maktablar uchun turli-tuman darsliklar, qo'llanmalar yaratdilar, nashriyotlar tashkil qildilar, chet ellardagi oliy o'quv yurtlariga mahalliy yoshlardan o'qishga jo'natdilar, gazetalar, jurnallar nashr etdilar, teatr san'atini rivojlantirishda jonbozlik ko'rsatdilar, turli tumandagi ma'rifiy-madaniy to'garaklar uyushtirdilar. Albatta bu ishlarga bolshovoy hukmdorlar hayrihoh bo'lgan emaslar. Aksincha jadid ijodkorlarning har bir qadamlarini sinchkovlik bilan kuzatib borganlar. To'garak va jamiyatlar faoliyatini ta'qib va taz'yiq ostiga olganlar, nashr ishlari ustidan qattiq nazorat o'rnatganlar. Jumladan Abdurauf Fitrat «Chig'atoy gurungi»¹ning ayrim majlislari qurolli qizil gvardiyachilarning nazorati ostida o'tganligini yozadi. Xuddi shuningdek, Zaki Validiy To'g'on ham o'zining «Xotiralarim»ida 20-yillarning boshida ziyolilar ustidan qattiq nazorat o'rnatilganligi vajidan Buxoroda Cho'lpon bilan uchrasha olmaganligini eslaydi. Ammo har qanday ta'qib va ta'zyiqqa qaramasdan haq va adolat yo'lida kurashni davom ettirdilar. Buni biz jadid ijodkorlarning adabiyot sohasidagi ko'p qirrali faoliyatlarida yanada to'laroq ko'ramiz. Ular badiiy ijodning barcha yo'nalishlarida: publitsistika, she'riyat, drama, proza kabi sohalarida barakali iz qoldirganlar. O'zbek adabiyotida publitsistika yangi janr (1900 yillardan so'ng paydo bo'lgan) bo'lsada, 20-yillarda katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu yutuq va muvaffaqiyatlar birinchi navbatda eng avvalo A.Fitrat va Abdulhamid Sulaymon nomlari bilan bog'liqdir. Ular vaqtli matbuot sahifalarida o'nlab publitsistik maqolalar bilan chiqdilar va ularda millat, Vatan taqdiri bilan bog'liq o'ta ehtirosli va dolzarb masalalarni ilgari surdilar. Publitsist jadidlar bosh maqsad qilib xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otishni ilgari suradilar, milliy ongni, milliy vijdonni charx urishini istaydilar, xalqqa o'zligini tanitmoqni orzu qiladilar. Birgina misol: Abdurauf Fitrat 1917 yil 5 dekabrda «Hurriyat» gazetasida e'lon qilingan «Muxtoriyat» maqolasida bunday deb yozadi: «Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qoplandi, ermiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz emirildi, nomusimiz g'asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo'ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi, to'zimlik turdik, sabr etdik, kuchga tayangan har bir buyruqqa bo'ysundik, butun borlig'imizni qo'ldan

¹«Chig'atoy gurungi» uyushmasi 1919 yilda tashkil topgan. Uning faoliyatida Fitrat, Abdulqayum Ramazoniy, Mashriq Yusupov-Elbek, Mo'minjon Muxammadjonov (Mo'min Kofir), Mannon Majidiy-Uyg'ur, Mirmulla Shermuhammedov, Laziz Azizzoda, Shorasul Zunun, G'ulom Zafariy, Tangriqulhoji Maqsudiy, Mannon Ramz, Mahmud Xodiev-Botu ishtirok etganlar. Fitrat va Abulqosim Ramazoniy uyushmaning rahbari edi. Bu uyushma sho'rolarga qarshi kurashmagan, uning dasturi ham yo'q edi. «Chig'atoy gurungi»ning asl maqsadi xalqning umumiy madaniy saviyasini oshirish, savodsizlikni tugatish uchun kurashish, eski alifboni isloh qilish, O'zbek tilining sofligi uchun kurash, uni yot so'zlardan tozalamoqdan iborat edi. Ammo har bir milliylikdan hadiksiraydigan Sho'ro hukumati «Chig'atoy gurungi» uyushmasi qatnashchilariga «panturkizm» va «millatchilik» aybini qo'yib uyushmani 1922 yilda tor-mor keltirdi. Iste'dodli ziyoli Mahmud Xodiev-Botu 1930 yilda «Maorif va o'qituvchi» oynomasining 10 sonida bosilgan «Til va imlo to'g'risida bir necha so'z» maqolasida: Til va adabiyotda chig'atoychilik oqimini qancha qoralamoqchi bo'lsalar ham, bunga muvaffaq bo'la olmaydilar», degan edi (10-bet).

berdik. Yolg'iz bir fikrni bermadik, yalintirdik, imonlarimizga avrab saqladik: «Turkiston muxtoriyati!»»

Xuddi shuningdek Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon ham 20- yillarda yozgan publitsistik asarlarida dolzarb muammolarga qalam urdi, mustamlakachilar olib borgan jirkanch siyosatni fosh qildi.

Xalqni ilm ma'rifatga chorlash, milliy mustamlakachilikka nafrat, milliy o'zlikni anglashga da'vat, xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otish istagi 20 yillardagi jadidchilik adabiyotining bosh va yo'naltiruvchi mavzusi bo'lgan. Masalan S. Ayniy 1919 yil 22 martda «Mehnatkashlar tovushi» gazetasida bosilgan bir she'rida yozadi:

Bahor keldi, yotma tur,
Eshit, bu saslar nadir!
Bahor qumlari o'qir
Bahorning havolari.

S.Ayniy 1919 yilda yozilgan «Turon marshi» deb nomlangan she'rida ham Turonni uyg'otishga chorlaganligining guvohi bo'lamiz.

Oktyabr harbiy to'ntarishidan so'nggi davrda H.Hakimzoda Niyoziyning poeziya bobidagi ijodi ko'zdan kechirilsa, u tag'in ham barkamollik sari rivojlanib borganligini kuzatamiz. Bu davrga kelib shoir ilgarigidek faqat ma'rifatga chorlash bilangina cheklanmaydi. U endi qadimiy Turkistonning ijtimoiy-siyosiy taqdiri to'g'risida bosh qotiradi. Turkiston muxtoriyati g'oyalarini ulug'laydi. Shoirning muxtoriyat g'oyalarini ulug'lovchi va naqoratida «Qutlug' bo'lsin Turkiston muxtoriyati!» deya kuylanuvchi she'ri 1918 yil 2 yanvarda «Ulug' Turkiston» gazetasida chop etilgan edi. Unda shoir «yangi muborak zamon»ni ardoqlashga da'vat etadi:

Keldi muborak bizga yangi
bir zamon,
Yangi davr kechirmang endi
fil omon,
Yot etmaki ismimiz tarixi
jahon.

Shoir Tavallo she'riyat bobidagi o'z ijodida hajviya uslubining keng imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalandi, undan yangi tasviriy imkoniyatlar izladi. U poeziyaning shiru shakar janridan mohirona foydalanganholda o'z she'rlarini bir vaqtning o'zida ikki tilda (shu paytga qadar forscha-o'zbekcha yozib olib kelingan)-o'zbek va rus tilida yozib jamiyatdagi voqea-hodisalarga o'z munosabatini bayon etadi. 1928 yil «Mushtum»ning 3-sonida bosilgan «Vot she'r» nomli hazil she'rida bu quyidagicha o'z ifodasini topgan:

«Mushtum» chirog'im, so'ylachi:
kak to' pojivaesh?
Har kimni so'kib sam sebe
Dushman najjivaesh.
Tekkanga tegib, tegmasa
Shutish, pochemu tak?
Xullas, jim o'tir, muncha

Vsegda zadevaesh.

20-yillardagi jadid poeziyasi haqida gap borganda, so'zsiz suratda Abdulhamid Cho'lponni chetlab o'tib bo'lmaydi. U shu yillar davomida o'zining «Uyg'otish» (1922), «Buloqlar» (1924), «Tong sirlari» (1926), «Soz» (1935) kitoblarini chop ettirdi. Shoirning ko'pgina she'rlari «o'zbek yosh shoirlari» to'plamida, «Adabiy parchalar», «Go'zal yozg'ichlar» kabi kitoblardan joy oldi va xalqning ma'naviy mulkiga aylandi. Bu ijod durdonalari Sovet ruhiyatdan ancha uzoq bo'lib, aksilsovet ohanglar bilan yo'g'irilgan edi. Buni biz shoirning 1921 yilda yozilgan «Xalq» she'ridagi quyidagi isyonkor satrlarda yaqqol ko'ramiz:

Xalq istagi: ozod bo'lsin bu o'lka,

Ketsin uning boshidagi ko'lanka.

20-yillardagi jadid adabiyoti dramaturgiyada ham katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu borada Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon Cho'lpon, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqalarning ijodiy yo'li diqqatga loyiqdir.

Abdurauf Fitratning «Temir sag'onasi», «Abulfayzxon», «Chin sevish», «Hind istilochilari», «Arslon», «Zohaki moron» kabi fojeaviy va drammatik asarlarida xalq orasida katta shuhrat va obro' topdi. U o'zining drammatik asarlarida ham bosqinchilik va mustamlakachilik zulmidan faryod, qiladi. Zolim mustamlakachilarga qarshi kurashda ramziy ma'noda bobokalonimiz Amir Temur hazratlariga murojaat etib, undan madad va yordam so'rab Abdurauf Fitrat «Temir sag'anasi» dramasida o'z qahramoni nomidan bunday deb murojaat qiladi:

«Ulug' hoqonim! Turklik sharafi talandi. Turk uchun qo'ydig'ik davlat bitdi, turk otig'a qurdig'ik xoqonlik yog'maga ketdi. Turkning nomusi, e'tibori, imoni, vijdoni zolimlarning oyoqlari ostinda qoldi. Turkning yurti, ulog'i, o'chog'i, Turoni yot qo'llarga tushdi. Turkning belgusi, ongi, o'ylovi, ziyrakligi, jaholat o'ljasiga ketdi. Sening qamching bilan dunyo egasi bo'lgan turk tinchgina bir yotoq topolmay qoldi. Sening omonatingga xiyonat qilganlarni ez, ur o'ldir!

Sultonim! Bilmadim, shu topda sening u yuksak va ulug' ruhiyating men kabi tuban ruhli va himmatsiz bir bolasining shu holiga g'azabli kulib turibdur. Bilaman, shu chog'da sening to'lqunli dengizlarga o'xshagan yuraging men kabi yuraksiz bir o'g'lingning shu ko'rinishidan nafrat qiladur. Chunki yuqorida aytdigim ishlarning hammasiga o'zim sabab bo'ldim, barchasini o'zim qildim, sening, Turoningni o'zim talatdim, sening turkingni o'zim ezdirdim, omonatlaringga xiyonat o'zim qildim.

Men uch kunlik umrimni tinchgina yotib o'tkazmoqchi bo'lmasa edim, shularning birortasi bo'lmas edi. Men qo'limga topshirdig'ing qilichni tashlab, cholg'uni olmas edim, Turonim talanmas edi.

Men yolg'iz qonli yoshlarimni bu sag'anangga to'kmak uchun emas, o'z yozuqlarimni iqror etarga keldim, hoqonim. Meni qo'yma! Men yolg'iz yozuqlarimni iqror etarga emas, Turonga berdigim zararlarga to'lamoq uchun keldim, xoqonim. Mendan nafrat etma.

Ey arslonlar arsloni! Mening yozuqlarimdan o't, mening qo'limni tut, belimni bog'la, muqaddas fotixangni ber!

Sening dunyoda sig'magan g'ayratingga ont ichmanki, Turonning eski sharaf va ulug'likini qaytarmasdan burun oyoqdan o'tirmasman (to'xtamasman)»¹.

Jadidchilik dramaturgiyasiga Abdulhamid Cho'lpon ham barakali hissa qo'shdi. Uning qalamiga mansub «Cho'rining isyoni», «Halil farang», «Cho'lpon sevgisi», «Mushtumzo'r», «O'rtoq Qarshiboev», «Hujum», «Yorqinoy» singari dramatik asarlar o'z vaqtida shuhrat topdi. Bu sahna asarlari orasida eng baquvvatlisi va e'tiborlisi albatta «Yorqinoy»dir. Mazkur asarni yozishda ham Cho'lpon o'z e'tiqodi va g'oyaviy dunyoqarashiga sodiq qoldi. U hayotda inson uchun eng ardoqli va ulug' qadriyat deb erk va adolat uchun kurashni ilgari suradi. «Yorqinoy» asari dunyoga kelgan kezlarda Turkistonda hali milliy istiqlol, erk va ozodlik uchun kurash davom etayotgan edi. Ana shu jarayonda sovet mustamlakachilari har kuni har qadamda yuzlab va minglab dahshatli fojealar va adolatsizliklarni amalga oshirayotgan edilar. Cho'lpon tomonidan xuddi shu paytda «Yorqinoy» dramasi yozilishi bosqinchi yovlarga otilayotgan nafrat va la'nat o'qlarining yorqin ko'rinishi edi.

20-yillarda jadidchilik dramaturgiyasida o'ziga xos o'rni bo'lgan ijodkorlardan biri H.H.Niyoziy edi. Uning «Qahramon o'g'iz», «Farg'ona fojealari», «Muxtoriyat» kabi asarlari sovet adabiyoti qolipidan tashqaridagi sahna asarlari edi. Shu boisdan ham Sovetlar hukmronligi davrida yaratilgan o'quv qo'llanmalarida bu asarlar tilga ham olinmadi. Bundan tashqari Hamzaning «Tuhmatchilar jazosi», «Kim to'g'ri?», «Maysaraning ishi», «Xolisxon», va boshqa asarlarni ham sovet dramaturgiyasining emas, balki jadidchilik dramaturgiyasining namunalari qatoridagi asarlaridir. Chunki undagi voqea xodisalar talqinida sotsialistik realizm belgilari ko'rinmaydi, muallif hayotiy voqea va hodisalarni xolisona va atroflicha tasvirlaydi, insonni insoniy jozibalardan mahrum etuvchi sinfiylik sifat va harakterlarga murojaat etmaydi.

20-yillarda jadid ijodkorlar proza janrida ham qalam tebratdilar. Natijada tarixda o'z o'rniga ega bo'lgan bir qator hikoyalar va romanlar paydo bo'ldi. Bular Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar», «Mehrobdan chayon», «Obid ketmon» ro'monlari, «Kalvak Mahdumning xotira daftaridan», «Toshpo'lat tajang nima deydi» kabi hikoyalari, S.Ayniyning «Buxoro jallodlari», «Odina», «Qulbobo yoki ozod», Mo'minjon Muhammadjon o'g'lining «Turmush urinishlari» kabi ro'mon va qissalari shular jumlasidandir. Bu asarlarda Turkistondagi mehnatkash ommaning ko'p qirrallik hayot kechmishlari qalamga olingan, o'lkaning kechagi eng dahshatli qorong'u va mustamlakachilik davri o'tmishi la'natlanadi.

20-yillarda jadid ijodkorlar bilan bir qatorda Oybek, H.Olimjon, G'.G'.ulom, Uyg'un, Usmon Nosir, Elbek, Botu, Abdulla Qahhor, H.Shams, Oydin, Mirtemir, Komil Yashin, Sobir Abdulla kabi yosh qalam sohibalari adabiyot maydoniga kirib keldilar. Bu jadidchilik adabiyoti beiz yo'qolib ketmaganligini ko'rsatadi. Gap shundaki, 20-yillarning oxirlariga kelganda Sovet hukumati va Kompartiya mafkuraviy kurashni keskin suratda kuchaytirdi, yo'qsil adabiyotining gegemonligi uchun kurash bahonasida aslida ulug' davlatchilik, mustamlakachilik siyosati kuchaytirildi. 30-yillarga kelib jadidchilik adabiyotining rivojlanishi uchun hamma

---

¹Fitrat A. Temir sag'anasi.-T.: 1922, 6-bet.

imkoniyatlari mutlaqo yopib qo'yildi. Shu boisdan ham bu davrda Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» (1929) va Cho'lponning «Kecha va kunduz» (1935-1937) ro'monidan boshqa jadid adabiyotidan namuna tariqasida ko'rsatishga arziydigan asar chop etilmadi.

Bu davrda o'ziga xos zamon zayliga mos yangi yo'nalishdagi asarlar paydo bo'ldi, shakl va mazmun sohasida bir qancha yangiliklar vujudga keldi. Ammo shu narsaga imon keltirish kerakki, vaziyat qanchalik og'ir bo'lsada badiiy ijodda hamma janrlarda xalq obrazi etakchi o'rinda bo'ldi.

Sheriyatda biz buni Abdulhamid Cho'lpon, Oybek, Shayxzoda, Mirtemir va boshqalar singari zabardast va etuk shoirlar bilan bir qatorda Usmon Nosir, Sulton Jo'ra, Hasan Po'lat kabi yosh ijodkorlar asarlarida ko'ramiz. Lirikadagi bunday namuna xususan olov qalb shoir Usmon Nosir (1912-1944) ijodiga xosdir. Uning she'riyatining mavzui serqirradir: sevgi-muhabbat, hayot tashvishlari, ijtimoiy-siyosiy jumboqlar masalalari markazida inson timsoli markaziy o'rinda turadi. Bu bejiz emas. Chunki Usmon Nosir xalq, vatan manfaatini hamma narsadan ustun qo'yadi. U 1933 yilda Samarqandda yozgan «Yurak» she'rida butun hayoti, borlig'ini xalqqa, jamiyatga bag'ishlash, ona-Vatanga mehr-muhabbat sadoqat ila halol xizmat qilish g'oyasini ilgari surib bunday kuylagan edi:

Itoat et!

Agar sendan

Vatan rozi emas bo'lsa,

Yoril, chaqmoqqa aylan sen,

Yoril! Mayli, tamom o'lsam!..

30-yillarda she'riyat bilan bir qatorda ballada, doston, badiiy ocherk, hikoyat, drama yo'nalishlarida ham o'zbek adiblari bir qator xalqchil asarlar yaratdilar. Hamid Olimjonning «Oygul bilan Baxtiyor», «Semurg'», Sulton Jo'raning «Qaldirg'och» poemalari, A.Qodiriyning «G'irovonli Mallaboy aka», H.Shamsning «Dovon oshganda», «Mehnat-baxt garovi», G'.G'ulomning «Semurg' qanotida», «Oydinning», «El og'zida ertak» kabi ocherklari, A.Qodiriyning «Obid ketmon», G'.G'ulomning «Shum bola», «S.Ayniyning» «Sudxo'ring o'limi»-va boshqa qissalari, Cho'lponning «Kecha va kunduz», S.Ayniyning «Doxunda», «Qullar», Oybekning «Qutlug' qon», A.Qahhorning «Sarob» ro'monlari, Ziyo Said va N.Safarovning «tarix tilga kirdi», U.Ismoilovning «Rustam» kabi bir qator drama asarlari shular jumlasidandir. O'zbek ijodkorlari mazkur asarlarda g'oyat og'ir, Sovetlarning Qatag'on siyosati va amaliyoti o'z taraqqiyoti pillapoyasidan rivojlanib borayotgan bir davrda jamiyatdagi o'tkir muammolarni g'oyatda ustamonlik bilan ochib ularga o'z munosabatlarini bayon etadilar. Bu jihatdan Umarjon Ismoilovning «Rustam» sahna asari diqqatga loyiqdir. Unda muallif chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosatini fosh etish, uning butun boshli yaramas va chirkin illatlarini ochish orqali o'zlari yashab turgan jamiyatni la'natlaydilar. Bu jihatdan asardagi bosh qahramon kosib yigit Rustam obrazi diqqatga loyiqdir. Isyonkor Rustam milliy ozodlik kurashiga otlangan 1916 yilgi Jizzax qo'zg'oloni jangchilarining to'la qonli vakilidir. U ijtimoiy adolatsizlik va sinfiy tengsizlikni la'natlaydi, hamma narsani, inson qadr-qimmatini,

insof-diyonat va iymonni ham boylik, pul hal qiladigan jamiyatda hatto xudo ham ojiz ekanligini badiiy bo'yoqlarda ochadi va amalda bunday jamiyatni ag'darib tashlashga xalqni da'vat etadi:

Ayni paytda 30-yillarda qizil saltanat mustamlakachiligi siyosatiga mamlakatda avj olib ketgan ma'mur buyruqbozlik, siyosiy qatag'onlik bilan bog'liq illatlar qo'shilib jamiyat dahshatli bir tusga kirdi. Bu adabiyotda ham o'z aks sadosini topdi. Jamiyat hayotidagi kamchilik va nuqsonlardan ko'z yumish, «xalqlar dohiysi» sha'niga madhiyabozlik, «buyuk og'a» va Kompartiyaga hamdusanolar o'qish odatiy tusga kirdi. «Qizil O'zbekiston» gazetasining 1937 yil 29 noyabr sonida yozilishicha 26 noyabrda Toshkentda Sovet yozuvchilari uyida respublika yozuvchilarining umumiy yig'ilishi bo'lgan. Unda O'zbekiston Respublikasi prokurori Sheyndlin SSSR Oliy Sovetiga saylovlar munosabati bilan Sovet yozuvchilarining vazifalari to'g'risida ma'ruza qiladi..

Ma'ruzadan keyin muzokaralar boshlanadi. Shoir va yozuvchilar Oliy Sovet deputatligiga nomzodi ko'rsatilgan partiyasiz bolshovoylar sha'niga she'r va ocherklardan parchalar o'qib kim o'zarga o'ziga xos musobaqa uyushtirganlar. G'afur G'ulom Sovet Ittifoqi Qahramoni Papaninga, Maqsud Shayxzoda I.Stalinga, Hasan Po'lat K.Voroshilovga Zafar Diyor L.I.Kaganovichga, Amin Umariy Usmon Yusupovga bag'ishlab yozgan she'rlarini o'qib berganlar. Yig'ilishda hammasi bo'lib nomzodi ko'rsatilgan deputatlar sha'niga 45 ta she'r va bitta ocherk o'qilgan.

Xullas, 30-yillarga kelib O'zbekistonda badiiy adabiy ijod og'ziga qulf urildi va o'zi zanjirband etildi. U endi batamom mustamlakachi va zo'rovon tuzumning ayanchli qo'g'irchoq malayiga aylantirildi.

Ommaviy axborot vositalari. Sovet hukumati va Kompartiya to'rtinchi hokimiyat sifatida ommaviy axborot vositalari yordamida faqat Kompartiya mafkurasi keng jamoatchilik ongiga singdirildi va milliy mustamlaka o'lkalarida buyuk davlatchilik tartib-qoidalari himoya qilindi. Oktyabr harbiy to'ntarishidan keyingi dastlabki kunlardan boshlab (1919 yildan e'tiboran) Kompartiyaga mulohifatdagi barcha siyosiy partiyalar va ularning organlari taqiqlab qo'yildi. 1917 yildayoq matbuot senzurasini yo'lga qo'yilgan edi. 1922 yil 8 iyunda Sovet Xalq Komissarlari senzurasining barcha turlarini birlashtirish maqsadida matbuot ishlari bo'yicha Bosh qo'mita tuzishga qaror qildi.¹ Tez orada senzura bosh qo'mitasi (Glavlit) tashkil etildi va uning zimmasiga matbuotda e'lon qilinadigan barcha turdagi axborotlarni qattiq nazorat ostiga olish vazifasi topshirildi. Shundan so'ng hamma erda taqiqlangan kitoblar ro'yxati paydo bo'ldi. Sovet mustamlakachiligi va Kompartiyaning mafkuraviy g'oyalarini targ'ibot va tashviqot qiluvchi axborot vositalariga keng yo'l ochildi, ular har tomonlama qo'llab-quvvatlandi. 1924 yilda O'zbekistonda Sovetlar umuman kitob nashr etmagan bo'lsa, 1940 yilda 1219 kitob chop etildi, shundan 660 tasi o'zbek tilida. Ayniqsa Marks-Engels-Lenin-Stalin asarlari ko'plab chop etildi. Jurnallar 1924 yilda 22 ta bo'lgan bo'lsa, 1940 yilda 52 taga etdi, shundan 19 tasi o'zbek tilida edi. Gazetalar 1924 yilda 26 ta edi, 1940 yilda u 200 tani tashkil etdi, uning 124 tasi o'zbek tilidagi

¹ Geller M. Nekrich A. Istoriya Rossiya 1917–1995. V 4 tomax. Utopiya u vlasti. Kniga pervaya, 203-bet.

gazetalar edi. Bundan tashqari rus tilida Rossiyadan keladigan kitoblar, jurnallar, gazetalar, har xil to'plamlar, byulletenlar va boshqalar bu hisobga kirmaydi.

Sovet hukumati va Kompartiya bu sanalgan ommaviy targ'ibot vositalaridan tashqari radio, har xil madaniy oqartuv muassasalari, «bilim» jamiyatlari orqali ham mehnatkash omma ongini zaharlar edi. Bolshovoylar hatto an'anaviy milliy harakterdagi choyxonalargacha «qizillashtirgan» edilar.

San'at. Mamlakatimiz xalqlari qadimdan san'atga o'ch ekanligi sir emas. Ammo Sovet hukumati va Kompartiya bu borada ham o'zining hukumronlik mavqeidan foydalandi.

San'atni Kompartiyaning mafkuraviy quroliga aylantirdi. Bu borada O'zbekistonlik san'at xodimlarining Markaziy shaharlarda Sovetlar g'oyasi ruhida o'qitib «maxsus» tayyorgarlikdan o'tkazilishi diqqatga loyiqdir. 1924 yil Moskvada O'zbekiston maorif instituti huzurida drama studiyasi tashkil qilingan edi. Evgeniy Vaxtangov rahbarligidagi bu studiyada rus teatri «ustalari» mashg'ulotlar olib borganlar. O'sha yili O'zbekistonlik san'atkorlardan Mannon Uyg'ur, Etim Bobojonov, Abror Hidoyatov, Sora Eshonto'raeva, Sa'dullaxon Tabibullaev, Lutfullo Narzullaev, Zamira Hidoyatova va boshqalar bu studiyaga o'qishga yuborildilar va 1927 yilda ular Toshkentga qaytib keldilar. O'zbek san'atkorlari keyinchalik ham Rossiyaning Markaziy shaharlariga «o'qish uchun» muntazam yuborilib turdilar. 1924 yilda O'zbekistonda 2 ta teatr bor edi. 1940 yilda ularning soni 45 taga etdi. Bu teatrlar sahnalarida yuqoridan berilgan buyurtma sahna asarlari bilan bir qatorda milliy ruh va mavzularda, jadidchilik g'oyalarida yozilgan dramalar ham sahnalashtirilgan edi. 20-30 yillarda zo'r muvaffaqiyat bilan xalq orasida e'tibor qozongan sahna asarlari qatoriga Hamzaning «Maysaraning ishi», Fitratning «Qiyomat kuni», «Abulfayzxon», A.Cho'lponning «Cho'riqiz isyoni», «Yorqinoy», «Zulimkor», asarlari, «Layli va Majnun», «Farxod va Shirin», «Tohir va Zuhra» kabi musiqaviy dramalarni kiritish mumkin.

O'zbekiston qo'shiqchilik va musiqa san'atida ham o'zining tarixiy an'anasiga ega. Oktyabr harbiy to'ntarishidan keyingi davrda ham o'zbek qo'shiqchiligi va musiqa san'atida nomdor shaxslar bo'lganligi sir emas. Xalqimiz Samarqand, Buxoro, Toshkent, Farg'ona, Qo'qon va Xorazm san'ati dovrug'ini jahonga tanitgan Ota Jalol Nosirov, Domla Halim Ibodov, Hoji Abdurahmon Umarov, Abduqodir Ismoilov, Matyusuf Xarratov, Sheroziy, Hojixon Boltaev, Ahmadjon Umirzoqov va ularning shogirdlari: Qori Siroj Yusupov, Hoji Rahimberdi, Xushkomil, Usto Muqus, Eshon Rahmatxoja, Muhiddin Mavlonov, Bobo Sharif, Qodir Avliyo, G`ulom Qodir va boshqalar ijodi bilan haqli suratda faxrlanadi.

O'zbek milliy musiqasi taraqqiyotida G`.Zafariyning<sup>1</sup> xizmati katta bo'ldi. Uning «sharq kuylari va cholg'ulari», «Muzika muammosi», «o'zbek muzikasi to'g'risida» kabi maqolalari, milliy madaniyat rivojiga munosib ulush bo'lib qo'shildi. G`.Zafariy XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr birinchi yarmida Turkistonda yashab ijod etgan

---

¹G`.Zafariy 1899 yilda tug'ilgan. U 1914 yildayoq «Turon» truppasida aktyor bo'lgan, o'qituvchilik qilgan. «Ishchilar dunyosi» jurnalida muharrir bo'lib ishlagan, san'atshunoslik institutida ilmiy xodimlik qilgan, 1937 yilda qatag'on qurboni bo'lgan.

mashhur xonanda va sozandalardan 168 tasining faoliyatlarini o'rganib tahlil qiladi. Ular orasida mashhur Mulla To'ychi Toshmuhamedov, Xudoybergan Ustoz, Ashurali Mahram, Mamajon Hofiz, Yoqubjon chang, Ortiq Hofiz, Orif Barmon, Madumar hofiz, Ummatqul qo'shnay, Ahmadjon qo'shnay, Teshaboy soz, Shojalil hofizlarning nomlari bor edi.

San'atkorlardan Domla Halim Ibodov, Ota Jaloliddin Nazirov, Matyusuf Xarratovlarning fidoyiligi bilan 1929 yilda Samarqandda O'zbekiston xalqlari qo'shiqchilik san'atini o'rganish bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot instituti tashkil etilgan. Ayni paytda O'zbekistonda san'at bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan rus shovinistlari «do'stlik», «baynalmilalchilik» kabi shiorlarga o'ralib 30-yillarning boshlaridan e'tiboran an'anaviy milliy qo'shiqchilik va musiqa san'atimizga tajovuz uyushtira boshladilar, uni evropalashtirishga harakat qildilar. Shu maqsadda ular o'zbek milliy musiqiy asboblarini evropacha usulga moslashtirish shiorini ko'tarib chiqdilar.

O'zbek milliy madaniyatidan uzoq va unga begona bo'lgan xor kapellasi, opera san'atini xalq orasiga olib kirish kabi harakatlar ham omma o'rtasida moddiy va ma'naviy kuchga ega bo'lmadi. Bu san'at turlari hozirga qadar ham o'zbek xalqining ma'naviy dunyosida o'ziga yo'l topaolganicha yo'q.

Havaskor va yarim professional guruhlar faoliyati zaminida M.Qoriyoqubov tashabbusi bilan 1926 yilda o'zbek Davlat Kontsertnografiy guruhm tashkil bo'ldi. Bu guruh tarkibida Abduqodir Ismoilov, Muhiddin Xo'ja, Ahmadjon Umirzoqov, Usta Olim Komilov, Jo'raxon Sultonov, Mamatbuva, Tamaraxonim, Otaxo'ja Saidxo'jaevlar qo'shiqchilik san'atini omma o'rtasida keng targ'ib etdilar. Mazkur guruh 1928 yilda «o'zbek Davlat kontsert ansambli» nomini oldi. 1929 yilga kelganda esa u o'zbek Davlat musiqa-eksperimental ansambili deb nomlandi¹. Ana shu ansambl bazasida 1939 yilda o'zbek Davlat filarmoniyasi tashkil etildi.

O'zbekiston san'ati ustalari respublika, Ittifoqi miqyosida ko'riklarda o'zbek milliy san'ati yutuqlarini namoyish etdilar. Jumladan, 1932 yilda Moskvada o'tkazilgan badiiy havaskorlarning Birinchi Butunittifoq olimpiadasida respublikadan 30 kishi qatnashdi. 1938 yilda xalq havaskorlari jamoalarining respublika olimpiadasi bo'ldi. Unda 18 shahar va 700 jamo xo'jaligi ishtirok etdi².

1937 yilda O'zbekiston san'ati ustalari o'z muvaffaqiyatlarini Moskvada o'tkazilgan dekadada namoyish qildilar. Unda mashhur san'atkorlar Xalima Nosirova, M.Qoriyoqubov, Domla Halim Ibodov, Mulla To'ychi Toshmuhamedov, Tamaraxonim, Abdulla Baxshi Nurillaev, Usta Olim Komilov, Sora Eshonto'raeva, Abror Hidoyatov, S.Tabibullaev va boshqalarning chiqishlari har qancha ta'qib va taz'yiqlarga qaramasdan o'zbek milliy san'ati o'z tarixiy an'alarini davom ettirayotganligini ko'rsatdi.

20-30 yillarda kino san'ati sohasida deyarlik hech narsa qilinmadi, desa bo'ladi. Bunga mutaxassis kadrlarning «yo'q»ligi asos qilib ko'rsatildi. Asosiy e'tibor omma o'rtasida Markazdan yaratilgan «ishonchli» filmlarni namoyish etishga qaratildi. Shu

¹ Ocherki istorii muzikalnoy kulturi Uzbekistana .-T.: 1986, 39-str.

² Istoriya uzbekskoy sovetskoy muziki. Tom. 1. -T.: 1972, 133-str.

bois kino filmlarni namoyish etadigan nuqtalarni ko'paytirishga asosiy e'tibor berildi. Bunday nuqtalar 1924 yilda 18 ta bo'lgan bo'lsa, 1940 yilda u 624 taga etdi¹.

30-yillarning o'rtalariga kelib dastlabki ovozli filmlar paydo bo'ldi. 1936 yilda chiqarilgan birinchi ovozli film «Qasam»dir. 1938 yilda yangi ovozli film «Azamat» suratga olindi. Ammo bu filmlarni yaratuvchilarning barchasi evropa millatiga mansub shaxslar edi. Sovetlar kino san'ati sohasida milliy kadrlarni tarbiyalab etishtirishga unchalik shoshilmadi. Kinoda rollarni ijro etaoladigan artistlar ham barmoq bilan sanarli darajada bo'lib, bular: Bakirov, Haydarov, G'aniev va boshqalardan iborat edi. Bu ulug' davlatchilik, mustamlakachilik siyosatining kino san'atida yorqin o'z ifodasini topayotganligini ko'rsatar edi.

30-yillarda shovinistik siyosatining yorqin namunasi 1939 yilda yaratilgan «Farg'ona kanali» filmida o'z aksini topdi. O'zbek xalqining mehnat jasorati va matonatini aks etirgan «buyuk» qurilishlardan biri Katta Farg'ona kanali qurilishi edi. O'zbekistonning U.Yusupov boshchiligidagi o'sha davrdagi rahbariyati xalqning bu jasoratini tarixda qoldirmoqchi bo'ladilar. Ana shu maqsad taqozosi bilan U.Yusupovning taklifiga ko'ra mashhur kinorejessyor Sergey Mixaylovich Eyzenshteyn O'zbekistonga kelgan. U Samarqand, Buxoro, Toshkent va Qo'qonda bo'lib o'zbek xalqining

tarixi, madaniyati va urf-odatlarini bilan tanishadi. Shundan so'ng Eyzenshteyn P.Pavlenko bilan hamkorlikda «Farg'ona kanali» stsenariyasini yozdi. Film stsenariysi hatto SSSR Kinematografiya davlat qo'mitasi tomonidan qabul ham qilingan. Eyzenshteyn o'zbek san'atkorlarining imkoniyatlarini to'g'ri baholay oldi. Va kinorejissyorlar shu paytga qadar biror marta studiyaga taklif etmagan, kinoda birorta ham rol o'ynamagan Muhiddin Qoriyoqubov, Boborahim Mirzaev, Lutfulla Nazrullaev kabi qobiliyat sohiblarini ekranga oldi. U Hikmat Latipov, Mirshohid Miroqilov, Nurxon Eshmuhamedov, Abbas Bakirov, Shukur Burxonov kabi o'zbek teatr arboblari bilan ishlash niyatida ro'yxat tuzdi. Ammo suratga olingan stsenariy filmga aylanmadi. Suratga olingan kadrlar yo'q qilib tashlangan.

«Farg'ona kanali» filmi nega ekranga chiqmadi, nima sababdan u taqiqlab qo'yildi? degan savol shu paytga qadar muammoligicha qolmoqda. bu to'g'rida ba'zi bir taxminiy fikrlar bor. Jumladan, filologiya fanlari doktori Hamidulla Akbarovning bu haqdagi xulosasi quydagicha: «Bizningcha 30-yillarning ikkinchi yarimlarida, qatog'on qilish avjiga chiqqan damlarda Amir Temurning jangu-jadallarini tasvirlash «Xalqlar dohiysi» va uning homiylariga ma'qul bo'lmagan. Bundan ko'rinadiki, o'sha «g'oyaviy» rahbarlar hayot haqiqatini ham, ijodkor salohiyatini ham, xalqlar hayotidagi ulkan yangiliklarini ham, o'zlarining kayfiyatlaridan keyingi o'ringa qo'yishgan, barcha hayotiy muammolarni kirdikorlari doirasida mushohada etishgan»².

---

¹ Narodnoe xozyaystvo Uzbekskoy SSR za 50 let, 276-str.

² «Muloqot», 1992 yil, 2-son, 32-bet.

Xullas, «Farg'ona kanali» kinofilmi Sovetlar mustamlakachilari ko'ngliga manzur bo'ladigan film bo'lmadi, shu bois u dunyo yuzini ko'rmasdanoq qatag'onga uchradi.

O'zbekistonda 20-30 yillarda tasviriy san'at sohasida ham qator yosh mahalliy ijodkorlar etishib chiqdi. 1929 yilga kelib O'zbekiston rassomlar soyuzi tashkil etildi. Bu davrda O'.Tansiqboev, Ch.Ahmarov, A.Abdullaev, M.Nabiev, L.Abdullaev, Sh.Hasanova, R.Temurov, X.Rahmonov, B.Hamdamiy, L.Nasriddinov va boshqalar katta ijodiy barkamollikka erishdilar.

Xususan akademik, rassom O'rol Tansiqboevning ijodiy parvozi haqida gapirmaslikning iloji yo'q. Uning ijodiy laboratoriyasidan barkamollik sari otilib chiqqan Rassom Akrom Toshkanboev portreti (1927), «Sirdaryo» (1935), «Burchmulla» (1936), «Bog'iston» (1937), «Tog' manzarasi» (1937), «Bahorgi ishlar» (1938), «Orol dengizi» (1939) va boshqalar chinakam xalq mulkiga aylandi.

Shunday qilib, yuqoridagi lavhalar shundan dalolat beradiki, Sovetlar mustamlakachiligi sharoitidagi og'ir vaziyat, ta'qib va taz'iq hamda kamsitishlarga qaramasdan o'zbek milliy madaniyati rivoj topdi, xalqimizning ma'naviy dunyosi boyidi va yangi dovonlar oshdi.

Sovetlar hukumatining

islom diniga munosabati Sovetlar hukumati va Kompartiya Turkistonda Oktyabr harbiy to'ntarishini amalga oshirgan birinchi kundan boshlab xalqimizning milliy-diniy qadriyatlarini g'orat qilish yo'lini tutdi. Bu mohiyatan tushunarli holdir. Chunki, qizil mustamlakachilar xalqimizni milliy va diniy ma'naviyatini o'zgartirmasdan turib bu o'lkada uzoq muddatda hukmronlik qila olmasliklarini yaxshi bilar edilar. Ammo bu ishni bolshovoylar birdaniga emas, ayyorlarcha, asta-sekin va bosqichma-bosqich amalga oshirib bordilar. Rossiya Sovet respublikasi XK Soveti 1917 yil 20 noyabrda e'lon qilgan va V.I.Lenin imzolagan «Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga» murojaatida: «Sizning din va urf-odatlaringiz... bundan buyon erkin va dahilsiz...»¹ deb e'lon qilindi.

1918 yil 23 noyabrda esa V.I.Lenin imzosi bilan Cherkovni davlatdan va maktabni cherkovdan ajratish haqida dekret e'lon qilindi. Bu dekret RSFSR va SSSR Konstitutsiyalari asosida tuzilgan O'zbekiston SSRning 1927 va 1937 yillarda qabul qilingan Konstitutsiyalari uchun asos qilib olindi va vijdon erkinligi g'oyasi ilgari surildi. Amalda esa mutlaqo boshqa qonunlar hukmronlik qildi. Lenindan keyingi ikkinchi kishi hisoblangan Trotskiy bolsheviklarning dinga qarshi kurash tadbirlarini buzish borasida ko'pgina bema'niliklar, tuturiqsizliklar qilgan. Dasturga ko'ra dinga qarshi kurash maorif, ma'rifat, targ'ibot tushuntirish yo'li bilan olib borilishi va partiyaviy ishning boshqa mafkuraviy shakllari orqali olib borilishi kerak edi. Trotskiy esa bu ishga o'ta «revolyutsionlik» tusini bergan. Uning Lenin va Kalinin imzolari ostida VChK raisi F.E.Dzerjinskiyga 1919 yil 1 mayda yo'llagan ko'rsatmasida Butun Rossiya Ijroiya Komiteti va Xalq komissarlari kengashi qaroriga muvofiq imkon boricha ko'proq poplar va din yo'q qilinsin, poplar kontrrevolyutsionerlar va

¹ Lenin V.I. O'rta Osiyo va Qozog'iston to'g'risida.-T.: 1967, 405-bet.

sabotajchilar sifatida qamoqqa olinsin va shavqatsizlik bilan hamma joyda otib tashlansin, imkon boricha ko'proq, cherkovlar yopib qo'yilsin, ibodatxonalar muhrlab qo'yilsin va omborxonalariga aylantirilsin deyilgan¹. Cherkovlarga va ruxoniylarga qarshi teror o'tkazishda Lenindan ham Stalindan ham ko'proq aybdor Trotskiyning o'zi edi. Joylarda esa bu sohada trotskiychilar peshqadamlik qilganlar. Ular O'rta Osiyo, jumladan O'zbekistonda ham ana shunday bema'ni, noqonuniy ishlarni qilganlar.

1929 yil boshida L.M.Kaganovich imzosi bilan joylarga diniy tashkilotlar birdan-bir legal harakat qilayotgan va ommaga ta'sir ko'rsatuvchi aksilinqilobiy kuchdir, degan direktiva yuborildi. Joylardagi bolshevistik tashkilotlar uchun ushbu hujjat din va dindorlarga munosabati uchun birdan bir asos bo'ldi. Sovet hukumati va Kompartiya «din-xalq uchun afyundir» degan g'oyaga amal qildi. Dindorlar ta'qib va taz'iy q ostiga olindi. Diniy kitoblar «reaktsion» deb e'lon qilindi. Diniy kitoblarni yo'qotish bahonasida arab imlosiga asoslangan eski o'zbek imlosidagi barcha kitoblar yo'q qilindi. Machitlar va madrasalar buzib tashlandi. Hatto peshtoqi, devori, eshik yoki ustunlarida arab imlosida yozuvi bo'lgan binolarga ham qiron keltirildi. Saqlanib qolgan ba'zi machit va madrasalar ham boshqa maqsadlarda foydalanildi: mineral o'g'itlar saqlanadigan omborxonalar, kerosin sotadigan do'kon, temirchixona kabilarga aylantirildi. «Hatto, Alloh taoloning uyi hisoblanmish masjid xudosizlar uyiga aylantirilgan. Ya'ni unda ateizm muzeyi ochilgan edi»².

20-yillarning oxirlarida Qarshi shahrida madrasalarni qamoqxonalariga aylantirgan ekanlar. «Xoja Abdulaziz madrasasida avaxtada yotganlarida xibsga olingan bechoralarni yo'q joydagi azoblar bilan qiynar ekanlar, Qish vaqtida, deng, madrasa xovuzining muzini yorib, bandilarni suvga solib qiynar ekanlar...»³.

Sovet tarixida masjid va madrasalarga ommaviy suratda qiron keltirish ikki marta bo'lgan. Biri 1934-1939 yillarda va ikkinchisi 1954-1955 yillarda. 1929-1939 yillar orasida faqat birgina Turkiston hududining o'zida 14,000 masjid yoptirilib buzdirilgan. Shayxlar, imomlar va boshqa diniy arboblarning jazolangan: qamoqqa olingan, surgun qilingan va o'ldirilgan⁴.

Jumladan Qoraqolpog'iston respublikasi, Beruniy tumani hududidagi payg'ambar Muhammad Sallolohu alayhi vassallamning do'sti Sulton Vays boboga atab IX asarda qurilgan maqbara va masjidning tillodan yasalgan jihozlari, har xil buyumlari 30-yillarda talon-taroj qilindi. Madrasa esa buzib tashlandi.

1935 yilga oid ma'lumotlarga qaraganda Buxoro shahridagi Devonbegi madrasasida Buxoro yodgorliklarini saqlash komissiyasining ish yuritish xonasi, ekskursiya bazasi joylashtirilgan. Ko'kaldosh madrasasi va Devonbegi xonaqosida Buxoro shahar muzeyi bo'limi joylashdi. Masjid Kalondan g'alla ombori sifatida foydalanganlar, Qo'shmadrasada paxta saqlangan.

¹ Vladimir Karpov. Generalissimus. Kniga pervaya. Veche. Moskva. 2003, str 67-68

²Saidov Murodullo, Ravshanov Poyon. Jeynov tarixi, 81-bet.

³O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 1993 yil, 4 iyun.

⁴O'sha manba.

Xuddi o'sha 1935 yilgi ma'lumotlarda ta'kidlanishicha, Mir Arab madrasasi, Bahovuddin Naqshband mozori va masjidi va boshqalar diniy markazlar sifatida qoralab kelingan¹. 1938 yilda Beshkentda antiqa «tarixiy voqea» ro'y berdi. Shu kuni tuman firqa va ijroiya qo'mitalarining qo'shma hay'ati majlisi bo'ladi. Unda Mamanazarov, Jmak, Otaboev, Jovliev, Aslanova, Doroshenko, Shaxobiddinovlar qatnashgan. Qo'shma hay'at «Kasbi» qishloq sovetidagi qo'hna masjid haqidagi masalani ko'rib chiqadi. Qabul qilingan qarorda: «...qishloqdan maydonda foydalanmay xarob bo'lib ketgan machit Stalin nomli jamoa xo'jaligi a'zolarining roziligi bilan machitning kerakli g'ishtlari olinib, boshqa kerakli joyga xarjlansin va shuning tasdig'i javobi O'zSSR Markaziy Ijroqo'mining hay'atidan so'ralsin»², deyilgan edi. Ana shu tariqa qadimiy tarixiy obidalar, machit va madrasalarni buzish, g'ishtlarini «kerakli» joylarga ishlatish, jamoa xo'jaliklarining «roziligi» bilan butun O'zbekiston hududidagi na faqat 20-30 yillarda balki undan keyingi yillarda ham an'anaviy tus olgan edi.

Islom diniga qarshi kurash bahonasida xalqimizning qadimiy urf-odatlarini, madaniyati, qadriyatlariga hujum boshlandi. «Ro'za hayiti», «Qurbon hayiti», «Navro'z» kabi xalq bayramlari taqiqlandi, hatto Islomgacha ham xalqning eng sevimli taomi bo'lib kelgan «Sumalak»ni payg'ambar taomi sifatida taqiqlab qo'yidilar. Uning o'rniga yangi sovet bayramlari va tantanalari joriy qilindi. Bular: «Oktyabr tantanasi», «SSSR Konstitutsiyasi kuni», «Qizil Armiya kuni», «V.I.Leninning tug'ilgan kunini nishonlash», SSSR va O'zbekiston SSRning tashkil etilganligini nishonlash va hokazolar shular jumlasidandir. Milliy kiyimlarda yurish, sunnat to'yini qilish, o'z ona tilida muloqotda bo'lish eskilik sarqiti va madaniyatsizlik ko'rinishi deb baholanadigan bo'ldi. Bolalar bog'chalaridan tortib to oliy o'quv yurtlariga qadar bosqichlarda yoshlarni xudosizlik (ateizm) ruhida tarbiyalash dasturlari, darslik va qo'llanmalari ishlab chiqildi.

Muqaddas Qur'oni Karim kitobini o'qish u yoqda tursin, unga hatto ko'z tashlashning o'zi kechirilmas katta gunoh hisoblangan. Qur'on kitobi nasroniylar uchun rus tiliga tarjima qilindi, ammo o'zbek tiliga musulmonlar uchun tarjima qilinmadi. Faqat O'zbekiston milliy mustaqillikka erishgach 1992 yilda u o'zbek tiliga o'girildi.

Xotin-qizlarni «ozodlikka chiqarish» bahonasida 1927 yilda respublikada «Hujum» harakati boshlandi. Xotin-qizlar faolligini oshirish bobida ma'lum ma'noda bu harakat ijobiy baholansada, uni tashkil etishdan ko'zlangan bosh maqsad reaksion edi. Avvalo bu harakat mahalliy xalqlarning asrlar osha tarixan shakllangan milliy an'ana va qadriyatlarini hisobga olmagan holda o'tkazildi, xotin-qizlarning ayollik sha'n-qadr-qimmatlari oyoq osti qilindi. Ko'p hollarda paranji chachvonni tashlash zo'rlik bilan amalga oshirildi. Ikkinchidan «xotin-qizlar ozodligi» uchun kurash bahonasida islom diniga qarshi kurash avj oldirildi. Chunki «xotin-qizlar ozodligi»ning asosiy dushmanlari qilib islom ruhoniylari ko'rsatildi.

---

¹ O'sha manba.

² Saidov Murodullo, Ravshanov Poyon, Jeynov tarixi, 226-bet.

Sovet hukumati va Kompartiya «Hujum» kompaniyasini o'tkazishdan quyidagi maqsadlarni ko'zlagan edi: **Birinchidan**, o'zbek xalqining tarixan tarkib topgan milliy axloqiy sharqona an'ana va qadriyatlarini g'orat qilish va ma'naviyatimizga zarba berish: **Ikkinchidan**, «xotin-qizlarni ozod qilish», bahonasida sanoat korxonolari, kolxoz va sovxozlarda arzon garovda ishlaydigan qo'shimcha ishchi kuchlari sifatida ulardan foydalanish, amalda ularni sovet qullariga aylantirish edi.

Ulug' adib Chingiz Aytmatov «Hujum» kompaniyasi haqida so'zlab bunday degan edi: «Afsuski, davlat tomonidan o'tkazilgan «Hujum» kompaniyasi o'sha davrning og'ir hatolaridan biri edi deyish kamlik qiladi. Bu insoniyatga qarshi qaratilgan jinoyat edi. Ustiga-ustak, ilohiy olamning qurilmasiga qarshi yo'naltirilgan jinoyat edi. Xudoning barqarorligini inkor etgan murtdlar Xudoning vazifasini o'z zimmlariga oladilar va «yangi odam yaratamiz» deb, dahshatli o'yin boshlaydilar».¹

4&. 20-30 yillarda qatag'onliklar. Mantiqqa zid xulosalar.

Oktyabr harbiy to'ntarishi oqibatida Turkistonda zo'rlik bilan o'rnatilgan mustamlakachi mustabid sovetlar tuzumi birinchi kundan boshlab xalqlarimiz boshiga sonsiz-sanoqsiz qirg'inlar, dahshatli va alamli, kulfatlar olib keladi. Yuqorida ta'kidlanganidek bu dahshatli tuzumni o'lkamiz xalqlari qabul qilmadilar. Istiqlol uchun, erk va milliy ozodlik uchun kurash 16 yil davom etdi. Erksevar, ozodlikka tashna Turkiston xalqlarini sariq iblis jallodlar zo'rlik bilan qaddini bukmoqchi o'ldilar. Bu kurash davomida ayrim Xorijdagi muarrixlar hisobiga 1 million 900 ming vatandoshimiz Turkistondan bosh olib xorijiy mamlakatlarga chiqib ketdilar va 1 million 700 ming vatandoshimiz Sibirga, Ukrainaga, Shimoliy Kavkazga, Uralga, Qozog'istonga, Uzoq Shimolga, Uzoq Sharqga badarg'a qilindi.

Vatanimizning shahar va qishloqlarini xonavayron qilib kultepaga aylntirgan, ming-minglab fidoyi insonlarimizni shafqatsizlarcha qirg'in qilgan sovetlar mustamlakachilik va bosqinchilik olovi o'chmay turib o'lkamizda mislsiz va fojeali qatag'onlarini boshlab yubordilar. Bu tabiiy bir hol edi, albatta. Chunki qatag'onlik o'sha mustabid sovet tuzumining ichki mohiyatidan kelib chiqqan va uning tabiatida mavjud bo'lgan ijtimoiy ofat edi. Qatag'onlik Kompartiya va Sovetlarning ajralmas yo'ldoshi edi. Sovetlarning bunyod bo'lishining o'zi qatag'onlik yo'li bilan yuzaga kelgan edi. Bolsheviklarning hokimiyat tepasiga kelishi faqat zo'rlik, qirg'in, bosqin va kuch ishlatish orqaligina amalga oshirilgan. Lenin siyosatining muhim quroli bolsheviklarning favquloddagi organi Butun Rossiya Favqulodda Komissiyasi-VChK bo'lgan. VChK bevosita Leninga bo'ysungan. Lenin hokimiyatga kelganidayoq o'zining atrofidagi do'stlarini yumshoq harakterdaligidan xavsiragan. Lenin 1917 yil 25 oktyabrda Sovetlarning II-s'ezdida Kamenev taklifi bilan Rossiyada o'lim jazosini bekor qilish haqidagi qaroridan g'azabga kelgan. Lenin g'azab bilan bu telbalik, tentaklik, ahir otuvlarsiz inqilobni amalga oshirish mumkinmi, deb aytgan. Garchi o'lim jazosini bolsheviklar hukumati bekor qilsalarda, amalda uni qo'llagan.

---

¹ Chingiz Aytmatov. Qoyada qolgan ko'z yoshlar.-«Jahon adabiyoti» Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal, 1997 yil, 2-son, 111-bet.

Petrograd ChKsi raisi Uritskiyning otib o'ldirilishi, Moskvada eser fanni Kaplan tomonidan Troitskiy tashkilotchiligida Leninga suiqasd qilinadi. Suiqasd chala amalga oshirilib Lenin tirik qoladi. Lenindan keyin ikkinchi shaxs hisoblangan Troitskiy bundan foydalanib butun hokimiyatni o'z qo'lida mujassamlashtirib oladi. Endi navbat imperator Nikolay IIga keladi. Uni yo'ldan olib gumdon qilish kerak edi. Troitskiy buni uddaladi. Ekaterinburgda tashqi olamdan ajralgan holda turgan Nikolay II o'z oila a'zolari bilan yashirin otib tashlanadi. Bu ishni bajaruvchilar-Butun Rossiya Markaziy Ijroiya Komiteti raisi Yanosh Solomon Movshevich, ya'ni Yanov Mixaylovich Sverdlov, Yankelm Vaysbart (ya'ni Ural soveti raisi Beloborodov, shaxsan o'zi podshohni otgan) Yanov Movshevich Yurovskiy, Sha Isanovich, ya'ni F.P.Goloshcherin, Tinkus Lazarevich Vayner va boshqalar bo'lganlar.

Beloborodov bu «alohida hizmatlari uchun» Troitskiy tomonidan RSFSR Ichki Ishlar Xalq Komissari o'rinbosari lavozimiga ko'tarildi, keyin esa Xalq Komissari bo'lib qoldi. O'sha 1918 yil o'zidayoq ommaviy otuvlar to'liqini boshlanib ketadi. VChK raisining o'rinbosari Peters otilganlar soni favqulodda oshirilib borilgan, otilganlar hech qachon ham 600 kishidan ortiq bo'lmagan, deb e'tirof etgan.

Sovet tizimida birinchi bo'lib qonxo'rlikni o'sha Leninning o'zi, undan keyin ikkinchi kishi Troitskiy boshlab berganlar. Lenin va Troitskiyning qonxo'rona siyosatini Maksim Gorkiy tanqid ostiga olgan edi. Uning «Turkestanskije vedemosti» gazetasida e'lon qilingan xatida Lenin va Troitskiy xalqni o'z orqalaridan ergashtirib mamlakatda qonli janjallarni boshlab yuborganliklari, matbuot erkinligini bo'g'ayotganliklari, hokimiyat despotizmini har jihatdan oqlayotganliklari, bu ikki arbob ortidan borayotganlarning ularga tobeligi huddi maktab o'quvchilarining o'z muallimlariga bo'lgan itoatkorlikka o'xshab ketayotgani ko'satilgandi. Oqibatda ular qotib qolgan aqidalar quliga aylanib qolganliklari, leninchilar o'zlarini Napoleon Bonapartdek his etib Rossiyani vayron qilayotganliklarini ochiq-oshkora aytgandi.

«Rus xalqi-deyiladi o'sha xatda,-bunga qonlar dengizi bilan javob bermoqda. Leninning o'zi juda kuchli shaxs, yigirma besh yoshidayoq u sotsializm uchun kurashganlarning olingi safidan borgan. Uning ist'edod egasi va dohiylikka hos barcha xislatlariga ega ekanligi aniq. Ayni paytda unda oddiy xalqqa past nazar bilan qarash hislati ham bor. Lenin o'z xalqi ustidan tajriba o'tkazishga o'zini haqli deb biladi. Urushlardan charchagan xalq bu tajriba uchun minglab kishilar jonini qurbon qilib bo'ldi. Afsuski bu fojea Leninni taajjubga tushirmayapti. Temirchi uchun temir qanday bo'lsa, Lenin uchun ishchilar sinfi shunday zarurdir.

Hozirgi sharoitda temirdan sotsialistik davlat quyib bo'larmikan? Aftidan bunday davlatni quyib bo'lmaydi, Lenin ana shunday davlat qurish mumkin, deya xalq ustidan tajriba o'tkazmoqda. Tajriba ijobiy natija bermasa nima bo'ladi? Lenin laboratoriyadagi ximik singari ishlayapti. Ammo ximikdan uning bir farqi bor. Ximik laboratoriyada o'lik materiya bilan tajriba o'tkazadi va uning tajribasi foydali natija beradi. Lenin esa tirik materiya-inson bilan tajriba o'tkazyapti, uning natijasi esa xalqni tanazzulga olib boradi. Lenin ortidan borayotgan ongli ishchilar sinfi bilan

shafqatsiz tajriba o'tkazilmoqda. Mazkur tajriba oqibatida ishchilarning sara vakillari yo'qotiladi va rus revolyutsiyasining mo'tadil taraqqiyoti to'xtatiladi.»¹

Keyingi adabiyotlarda Stalinning muxlislari da'vo qilib, «Stalin Lenin yo'lidan chekindi, o'zgacha yo'l tutdi» degan fikrlari asossizligi haqida yangi ma'lumotlar keltirilmoqda. 20-30 yillardagi qatag'onliklarda Sion bolshevizmning ham hissasi kattaligi, bunda Troitskiyning ham «xizmati» borligi to'g'risida ishonchli manba va dallilar keltirilmoqda. Tadqiqotchi Yu.Kozenkovning fikricha, 10-15 yil ichida vayron qilingan mamlakat xo'jaligini tiklash, og'ir industriyani yaratish va bu vazifani har qanday sharoitda, nima qilib bo'lsa ham uddalash kerak edi. Aks holda SSSR majaqlanib, parchalanib, o'nlab xom-ashyoviy mustamlakalarga bo'linib yuborilishi mumkin edi. Chunki barcha jazo organlari-OGPU, so'ngra NKVDning barcha tarmoqlari, kontslagerlar, armiya, sud, prokratura rahbarligi xalqaro sionistik, massonchilik tashkilotlari bilan til biriktirib ish ko'rayotgan sionizm namoyondalari va shularga o'xshash xalq dushmanlari qo'lida edi. Ular mamlakatning tub aholisiga qarshi yalpi terrorni boshlab yuborish uchun qulay payt, bahona kutib turgandilar. Stalinning yakka bir o'zi o'sha qora kuchlarga qarshi tura olmas edi. Chunki ular Stalinning hayotiga ham havf solishi mumkin edi. Shu bois Stalin ularga nisbatan vaqtinchalik murosa qilish munosabatida bo'lishga majbur bo'lgan edi.

Masalaning shunga o'xshash ba'zi muhim qirralari Vladimir Karpov asarida¹ ham yangicha talqin qilingan.

Vladimir Karpov barcha qatag'onliklarni faqat birgina Stalinga to'nkab qo'yish, butun fojealarda Stalinni aybdor qilish adolatdan emas, degan to'g'ri xulosaga kelgan. U jamiyatda rahbarlik qilishda, «sotsialistik o'zgarishlar»ni amalga oshirishda nima sababdan buzilishlar, zo'ravonliklar, xatolarga yo'l qo'yilgani sabablarini ham ko'rsatishga harakat qilgan. Masalan, joylardagi rahbar xodimlar, etakchi hisoblangan kommunistlar ishda, amaliy faoliyatda bir xil emasdi, ular orasida ikkiyuzlamachi, munofiqlar ham anchagina bo'lgan. Shuningdek, nazariy, siyosiy bilimi, hayotiy tajribasi etarli bo'lmagan partiya a'zolari ham ko'p bo'lgan. Ayniqsa bundaylar O'rta Osiyoda nisbatan ko'p bo'lgan. Bundaylar Kompartiya va Sovetlar tadbirlarini amalga oshirishga qaratilgan targ'ibot ishlarini o'z bilganlaricha olib borganlar, ko'plab siyosiy, mafkuraviy, tashkiliy, amaliy hato va nuqsonlarga yo'l qo'yganlar. Bundan partiyadagi muxolifatchilar ustalik bilan foydalanganlar.

Muxolifatdagilar s'ezdda va Markaziy Komitet qarorlarini bema'ni, tuturiqsiz deb, bolsheviklarni badnom, yomon otliq qilish taktikasini qo'llaganlar. Ular har-xil uydirma va g'iybatlar tarqatganlar. Bema'nilik, o'ta revolyutsionlik buzilishlarga yoki, aksincha, ishonchsizlik uyg'otib, tushkunlik kayfiyatini tug'dirshgacha etib borgan. Stalin muxolifatchilarning bunday ikkiyuzlamachi ligini ko'rib turgan. Bu haqda u 1928 yil noyabridagi plenumda «O'nlar» «quloqqa tegmang, unga erkin rivojlanish sharoitini bering» deb chiqdilar, «So'llar» esa aksincha, bunga qarshilik bildirib,

---

¹ «Turkestanskiye vedmosti», Toshkent. 1917 yil, noyabr.

² **Karlov Vladimir.** Generallisimus. Kniga pervaya. Veche. M. 2003. Str.101-117 va boshqalar.

«faqat quloqgina emas, hatto o'rtta holni ham ur, chunki u ham quloq singari xususiy mulkdordir», deb chiqdilar, deb aytgan. Muxolifatchilar kollektivlashtirish vaqtida faol aksilinqilobiy harakatga o'tganligi, quloqlar va qisman o'rtta hollar noroziligidan foydalangan troitskiychilar, buxarinchilar va boshqalar qo'zg'olonlar uyushtirish yo'li bilan fuqarolar urushini keltirib chiqarishga uringanliklari ham qayd etilgan.

Markaz direktivasi bilan niqoblanib olgan siono bolsheviklar o'rnashib olgan mahalliy partiya, sovet va VChK, OGPU, NKVD organlari xodimlari joylarda o'zlarini shaklan sotsializm uchun fidokor kurashchilar qilib ko'rsatishga mukkasidan ketib xarakat qilganlar, mazmunan, mohiyatan esa ular sotsializmga qarshi kurash olib borganlar. Ayrim mintaqadagi rahbarlar Moskvaga yo'llagan xatlarida topshiriqni a'lo maqomda bajarganliklarini namoyish etish ilinjida salla o'rniga kallani olganlarini bilmay xabar qilganlar. Masalan, ular hozirgi zamon siyosatining barcha qoidalariga asoslangan holda quloqlarga qarshi zarba berilayotgani, quloqlardan nafaqat hayvon, go'sht, inventar, hatto urug'likka olib qo'yilgan don, oziq-ovqat maxsulotlari, boshqa mulklar tortib olinayotgani, ular onadan yangi tug'ilgandek qip-yalang'och qilib qo'yilayotgani xaqida axborot berib turganlar.

Yoki boshqa bir misolni keltirish o'rinlidir. VKP(b)MQ Siyosiy Byurosining 1930 yil 20 fevraldagi qaroriga ko'ra 15 martgacha O'zbekistondan 1000 kishi 1-toifali quloq sifatida kontslagerga olinishi kerak edi. 1930 yil 19 martida Moskvaga tezkor ma'lumot yuborilib, unda O'zbekiston bo'yicha rejadagi 1000 kishi o'rniga 1195 kishi boy-quloq sifatida qamoqqa olingani xabar qilingan.

Mamlakat bo'yicha quloq qilish kompaniyasi VKP(B)MQ Siyosiy byurosining 1930 yil 30 yanvardagi «Yoppasiga kollektivlashtirish rayonlarida quloq xo'jaliklarini tugatish tadbirlari to'g'risidagi» qaroridan so'ng boshlanishi kerak edi. O'rtta Osiyoda esa, mazkur qarordan oldinroq bu tadbirlar boshlangan edi. O'rtta Osiyo byurosi raisi I.A.Zelenskiy 1930 yil 26 yanvardayoq «Quloqlarni sinf sifatida tugatish bilan bog'liq tadbirlar to'g'risida» qaror qabul qilib uni tasdiqlashni VKP(b) MKdan iltimos qiladi. Bunday shoshmashosharlikdan bezovta bo'lgan Stalinning shaxsan o'zi 30 yanvarda barcha partiya tashkilotlariga xat yo'llab kollektivlashtirish ziyoniga quloq qilishga berilib ketishga yo'l qo'ymaslikni talab qilgan. V.M.Molotov esa Stalin va o'zining nomidan Toshkentga, Zelenskiyga telegramma yo'llab, O'rtta Osiyoda kollektivlashtirishni jadallashtirishni ayblovchi fikrni etkazadi. Telegrammada shunday deyilgan: «Sizning 30 yanvardagi telegrammangizni oldik. SSSR Markazidan kollektivlashtirishning tezkor suratini O'rtta Osiyo rayonlariga ko'chirishni asossiz deb hisoblaymiz. Bu rayonlarning, ayniqsa Toshkentning o'ziga xos shart-sharoitlarini puxta xisobga olish talab qilinadi. Bu ogohlantirishga jiddiy qaranglar va kollektivlashtirish ishini ommani xaqiqiy jalb etish orqali xarakatlantiringlar. Stalin, Molotov»¹

Xullas, 20-30 yillar fojeasiga birgina Stalinni aybdor qilish adolatdan emas, bunda uning muxolifatlari-troitskiychilar, buxarinchilar, ya'ni o'nglarning ham, so'llarning ham ayblari katta bo'lgan.

¹ Tragediya sovetzkoy derevni... T, 2.str 131.

Ana shunday o'zaro siyosiy kurash butun mamlakatni, jumladan O'rta Osiyo, O'zbekistonni ham o'z girdobiga tortgan. O'rta Osiyoda, O'zbekistonda bu fojeaning aybdorlari qilib o'sha vaqtdagi respublikalar partiya tashkilotlari Markaziy Komitetlari birinchi kotiblari, hukumat boshliqlari, davlat rahbarlari ko'rsatilgudek bo'lsa, u holda bu mintaqaga yuborilgan OGPU, prokuratura, sud, NKVDning ko'plab rahbar xodimlarining ham ayblari katta bo'lgan.

Markazning yo'l-yo'rig'i, talabi bilan va o'zlari xoxlaganlaridek ish tutib, faoliyat ko'rsatib, mahalliy xalqqa qarshi har xil taz'yiq-ta'qib, jazo choralarini qo'llagan partiya, sovet, ma'muriy, jazo organlari rahbar xodimlarining butun qilmishlari ochilib ketdi, ulardan keng omma boxabar bo'lib qoldi. 20-yillar oxiri 30-yillarda O'rta Osiyoda, jumladan O'zbekistonda amalga oshirilgan noqonuniy, fojeali tadbirlarni amalga oshirilishida asosiy aybdor bo'lganlar ham aniqlanmoqda. Ulardan L.N.Beyavskiy, E.G.Evdokimov, V.A.Narutskiy, L.G.Mironov, G.P.Matson, B.M.Krupovskiy, N.M.Rayskiy, R.A.Pilyar, A.A.Slukniy, P.Ya.Bauman, M.D.Berman, I.A.Zelenskiy, L.B.Zalin, N.A.Zagvozdin, P.Yu.Pernonlarni eslash joizdir. Ayni shu shaxslar 20-30 yillardagi qatag'on kompaniyasining tepasida turganlar. Ular joylarda mahalliy arboblardan va xodimlardan iborat katta tayanchga ega bo'lganlar. Milliy kishilarning ma'lum qismi o'sha markazdan kelgan rahbar xodimlarning chizgan chizig'idan chiqmay ish ko'rishga majbur bo'lganlar, o'ng betiga tarsaki olib, chap betini tutib berganlar. Qolaversa xalqimizda birlik bo'lmagan, yakmusht bo'lib kurash olib bormagan. Aksincha ko'p holatlarda odamlarning orasida sotqinlik, xoinlik, g'arazgo'ylik, hasad, ko'raolmaslik, shaxsiy manfaat bilangina cheklanib qolishlik, irodasizlik, mo't'elik kabi illatlar ham sovetlarning qatag'on mashinasi uchun xizmat qilgan edi.

Xullas, 20-30 yillardagi qatag'onliklar haqida gap ketganda yuqoridagi holatlarni ham hisobga olish lozimdir. O'rta Osiyo respublikalari jumladan O'zbekiston sovet mustamlakachiligi asoratida bo'lganligi uchun bu hududlarda qatag'on juda dahshatli holatda yuz berdi.

Sovetlar faqat zo'rlik, qirg'in, bosqin va kuch ishlatish orqaligina mustamlakachilik tartib-qoidalarini o'z qo'llarida tutib turishlari mumkin edi. Xalq ommasining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashiga esa shu xalq orasidan etishib chiqqan vatanga, millatga fidoyilar boshchilik qiladilar. Shu boisdan ham mustamlakachi jallodlar xalqning ana shu ongli, tashkilotchi va obro'li fidoyilarini vaqti-vaqti bilan qatag'on qilib «yaganalab» turmasdan o'z maqsadlarini amalga oshira olmaydilar. Buni biz sovetlarning o'z mahfiy xizmat korchalonlariga bergan to'g'ridan-to'g'ri ko'rgazmasidan ham yaqqol ko'ramiz: «Siyosiy raqiblarning hammasi qamalgan bo'lishi haqida ham qayg'urish lozim.

Mahalliy aholi ixlos qo'ygan g'animlarimizni og'dirib olmoq yoki kaltaklamoq zarur. Ularni qandaydir qonunni buzganlikda ayblash, qamash yoki baxtsiz xodisa atalmish bahona-sabab bilan yo'q qilib yubormoq kerak»¹.

---

¹ «Munosabat», 1990 yil 30 yanvar

Sovet hukumati o'lkamizda 20-30 yillarda shiltasi chiqqan «katta o'yinchi»lik rolini bajardi. U jang maydonida milliy istiqlochlarga qarshi bir daqiqa bo'lsada qirg'inbarotni to'xtatmagan holda aholi o'rtasida sovetlar tomoniga o'tganlarga umumiy avf e'lon qilinadi, deb tilyog'lamalik qildi, ularga hatto mansab va unvonlar ulashdi. Ammo ma'lum bir muddat o'tgach Sovetlar tomoniga o'tgan «ishbilarmonlar»ni birma-bir «yaganalab» bordi. Sovetlar qo'llagan mantiq yo'li oddiy, sodda va tushunarli edi, u ham bo'lsa, o'z milliy birligiga xiyonat qilib biz tomonga o'tganlarga ishonib bo'lmaydi, ularni tez-tez almashtirib, tozalab turmoq kerak.

Kompartiya o'rnatgan Sovet tuzumini, u amalga oshirgan «Sotsialistik tajriba»ni mahalliy xalq, avvalo uning ilg'or, peshqadam vakillari qattiq qarshilik bilan kutib oldilar, ular xalqning milliy qadriyatlarini, madaniyatini, an'analari va urf-odatlarini, ko'p asrlik tarixiy merosini saqlab qolishga harakat qildilar. SSSRni ochiq-oshkora «qizil-saltanat» deb atadilar, respublika istiqloli uchun jon olib, jon berib kurashdilar. Ular islohotlar yo'li bilan, asta-sekinlik bilan, demokratik yo'llar orqali, xalqimizning tarixiy, milliy-maishiy shart-sharoitlarini hisobga olgan holda o'sha Lenin ilgari surgan orzudagi sotsializm rejasi o'tkazilishi uchun kurashdilar. O'z mohiyati bilan sovet tuzumiga qarshi milliy muxolifat maydonga kelgan va u mavjud sovet mustamlakachiligiga juda katta xavf solgan. Muxolifat safida jamoat va davlat arboblari, o'qituvchilar, yozuvchi-shoirilar, jurnalistlar, ijodiy xodimlar bo'lgan.

20-yillarning ikkinchi yarmi-30-yillarda kompartiya va sovetlar muxolifatchilarga qarshi o'zining bisotidagi tajriba sinovlaridan o'tgan qatag'on mashinasini yo'naltirdi.

O'zbekistondagi vatanparvar, millatparvar kayfiyatida bo'lgan rahbar xodimlarni birlashtirgan «O'n sakkizlar guruhi», «Inog'omovchilik», «Qosimovchilik», «Badriddinovchilik», «Ko'r kalamush» kabi o'nlab guruhlariga qarshi qatag'on qo'llandi. Jumladan, sovetlar davrida yozilgan adabiyotlarda «18lar guruhi» O'zbekiston kompartiyasi saflarida aksilfirqaviy guruh sifatida baholanadi. Go'yoki bu guruxga a'zo bo'lgan va davlat hamda firqa tashkilotlarida mas'ul lavozimlarda ishlab kelgan Fayzulla Xo'jaev, Inomjon Xidiraliev, U.Ashurov, R.Rahimboboev, U.Eshonov, Rahmat Rafiqov va boshqalar Kompartiyaning er-suv islohotiga yo'liga qarshi chiqqan, boy-quloq er egaligi manfaatlarini himoya qilgan va mahalliy burjua millatchiligi g'oyasini ilgari surgan degan ayblar qo'yilgan. Shu ayb bilan «18 guruhi»ning faol ishtirokchilari I.Xidiraliev (O'zbekiston SSR er ishlari xalq komissari), Saidjonov Zarafshon viloyati ijroiya qo'mitasi kotibi) va boshqalar 1925 yillarda o'z vazifalaridan olib tashlandilar. F.Xo'jaev esa RKP(b)MQ O'rta Osiyo byurosi komissiyasida «qattiq tanqid» qilingach 1927 yilda bo'lib o'tgan O'zkompartiya III Qurultoyida «o'z xatosini bo'yniga olgan va kechirim so'ragan».

Aslida esa «18lar guruhi amalda Sovetlar hukumati va Kompartiyaning O'zbekistonda olib borayotgan ulug' millatchilik va mahalliy milliy kadrlarga nisbatan nopisandalik siyosatiga qarshi chiqqan edi. Buni guruh a'zolarining 1925 yil noyabr oyida Samarqand shahrida o'z ishini olib borgan O'z KP(b) II qurultoyi oldidan RKP(b) MQsining O'rta Osiyo byurosi nomiga yozgan arizalari mazmunidan ham

ochiq-oydin ko'rish mumkin. Arizada quyidagilar yozilgan edi: «Do'stona va samarali ishlash uchun normal sharoit yaratilmaganligi sababidan bizni O'zbekistonda ishlashdan bo'shatib, RKP(b) MQ ixtiyoriga yuborishingizni so'raymiz. Agar kerak bo'lsa, ancha keng vaj-sabablarini bayon etishimiz mumkin».¹

Bu vaj-sabablari aslida nimalardan iborat bo'lgan? O'zbekiston Davlat Milliy Xavfsizligi xizmati arxividagi hujjatlar bu vaj sabablarni aniqlashga imkon beradi. Ular: ish yuritishda mahalliy millat vakillariga nisbatan nopisandlik, mustamlakachilik siyosati, milliy kadrlarining asossiz ta'qib va taz'iy ostiga olinishiga qarshi chiqqanlar va milliy manfaatini himoya qilganlar. Ular Markazda neki amalga oshiriladigan bo'lsa, uni shundayligicha O'zbekiston sharoitiga ko'r-ko'rona tadbiiq etilishiga qarshi chiqqanlar².

1927 yilda «Inog'omov guruhi», («Inagamovshina») «fosh etildi». O'zbekiston SSR xalq maorifi komissari lavozimida iglagan Rahim Inog'omovni «mahalliy millatchilikda» ayblab qatag'on qildilar. Go'yo u «o'lib borayotgan milliy burjuaziya himoyachisi» bo'lgan ekan. Amalda esa Inog'omov yo'qsillar diktaturasi deb nomlangan Sovet hokimiyati milliy mustamlakachilikdan boshqa narsa emasligini, Kompartiya yuritgan milliy siyosatning shovinistik mohiyatini keskin tanqid qilgan edi. Masalan « u O'zkompartiyani sovet mustamlakachiligiga qarshi kurashmayotganlikda. Markazning O'rta Osiyo byurosi, O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi kabi nazoratchi» organlarining zo'ravonlikda ayblaydi. Shuningdek, R.Inog'omov oktyabr inqilobi o'zbek xalqiga to'la ozodlik keltirmadi, xalq hamon Rossiya mustamlakasi bo'lib qolgan, rus proletariati o'z orqasidan Turkiston mehnatkash dehqonlarini ergashtira olmadi, shu bois dehqonlar Turkistondagi inqilobda biron-bir rol o'ynay olmadi, inqilob aravasini oldin suradigan birdan-bir kuch-bu milliy ziyolilardir, degan g'oyani

ilgari surgan³. 1930 yilning 25 martidan 21 iyuniga qadar Samarqand shahrida SSSR-Oliy sudining ko'chma sessiyasida 73 s raqamli yana ish ko'rib chiqildi. Bu sovet tarixida «Qosimovchilik» ishini («Kaso'movhina») deb yuritiladi. Sudda O'zbekiston SSR Oliy sudining sobiq raisi Sa'dulla Qosimov boshchiligida 30 ga yaqin sud va yustitsiya xodimlari ishi ko'rib ular jinoiy javobgarlikka tortildilar, ularning ko'plari otib tashlandi. S.Qosimov va uning sheriklariga poraxo'rlik, o'z mansab lavozimlarini sistemol qilish va «bosmachi jinoyatchi»larni ozod qilish kabi ayblar qo'yildi. Darxaqiqat S.Qosimov «bosmachilar»ga hayrihoh bo'lgan, chunki ularni milliy ozodlik va istiqloq uchun kurash jangchilari deb bilgan. Munavvar Qori Abdurashidxonov boshchiligida yashirin faoliyat olib borayotgan «Milliy istiqloq» tashkilotining yig'ilishlarida Sa'dulla Qosimov va uning sheriklari muntazam qatnashib turganlar. Sudda davlat qoralovchisi A.Katanyan S.Qosimovni taniqli jadidchi Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaevning shogirdi bo'lganligi, sud apparatini esa Munavvar Qorining «choyxonasiga» aylantirganlikda ayblaydi. S.Qosimovning

¹O'zR PDA, 58-fond, 1-ro'yxat, 108-ish.

²Shamsutdinov Rustam. Jasratlarga to'la hayot sohibi... 80, 84-betlar.

³**Kattanyan R.** Protiv Kasimova-protiv Kasimovchini. Rech gosudarstvennogo obvinitelya po delu sudebnix rabotnikov Uzbekistana.-T.: ЗГИЗ, 1931, 77-bet.

jasorati tahsin va e'zozga loyiqdir. U tergov va sud jarayonida Rossiya va SSSR Oliy sudi O'zbekistonning milliy suveren huquqini poymol qilganligini mardonovor gapirdi. S.Qosimov Yusupjon Isoqjonovning ishini Moskvada qaytadan ko'rmoqchi bo'lganlarida SSSR Oliy Sudi vakiliga quyidagi adolatli so'zlarni aytishdan qo'rqmadi: «Sizlar milliy suveren huquqni buzyapsizlar, sizlar o'zbek xalqining o'z huquqiga tajovuz solyapsizlar»¹.

S.Qosimov guruhi (30 ga yaqin kishi) bilan bog'liq holda yana «Milliy istiqlol» firqasining 87 a'zosi ustidan sud hukmi chiqarildi. SSSR Bosh Siyosiy boshqarmasining 1931 yil 25 apreldagi sudlov komissiyasida yana «49 jinoyatchi»ning ishi ko'rib chiqildi va ularga nisbatan jazo choralari belgilandi.

Sa'dulla Qosimov guruhi ustidan o'tkazilgan sud jarayoni tamom bo'lgach, ikki yil o'tar-o'tmas sovetlar O'zbekistonda yana bir «jinoiy guruh»ni tayyorladilar. Bu guruh sovet tarixiga «badriddinovchilar» nomi bilan kirgan, uning barcha a'zolari otib tashlandilar. Qosimovchilar singari, bu guruh a'zolariga ham «millatchilik», «panturkizm», «panislomizm» kabi ayblar yopishtirilgan.

1930 yilda «Ko'r kalamush» guruhi bahonasida qanchadan qancha begunoh kishilar qatag'on qilindilar. Bu qanaqa guruh edi? 1930 yilning fevralida Farg'ona politexnikumida chiqadigan «Pedagog» nomli gazetada «Ko'r kalamush» sarlavhasi ostida bir tanqidiy maqola bosilgan edi. Bu maqolada tanqid qilingan shaxsning tashqi ko'rinishida «kalamush»ga o'xshash belgilar bo'lgan ekan. O'zini haqoratlangan deb his qilgan mazkur shaxs achchig'iga chiday olmay, maqolani ko'tarib to'g'ri Farg'ona shahar siyosiy boshqarmasiga olib boradi va u erdagi mas'ul mutasaddi xodimlarga «Texnikumda rahbar Abdurahmon G'oibiy boshliq aksilinqilobchilar sovetlarga qarshi gazeta chiqarmoqda, mana o'qing» deydi. Ana shu oddiy devoriy gazeta kichikkina maqolada «Sovet hukumatiga qarshi kurash olib borayotgan siyosiy guruh to'g'risida uydirma va to'qima ish tayyorlanadi. Mazkur «jinoiy» ish bo'yicha Abdurahmon G'oibiy, Vali Burhon, Abdushukur Hakimov, To'razoda Nuritdin, Xonxo'ja o'g'li Mo'ydinxon, Burhon Mashrabi, Boqiy Mahmudiy, Xojiakbar Mo'minov, Husanboev, Qodir Soli, Umar Shokirov, Madat Isroilov, Qozixon Dadaxonov va boshqalar «sovetlarga qarshi», «millatchi», «panturkizm», «panislomist», «ko'r kalamush» guruhining faol a'zolari sifatida qamoqqa olinadilar va qatag'on qilinadilar².

Sovetlar hukumati va Kompartiya qatag'onlik mashqini olgach xususan 20-yillarning oxiri va 30-yillar davomida O'zbekistonda ommaviy qatag'onlikni avjiga mindirdi. Amalga oshirilgan dahshatli qabohat va ommaviy qatag'onliklarga «xalqlar dohiysi»ning «sotsializm pozitsiyalari qanchalik mustahkamlanib borsa, sinfiy dushmanlar qarshiligi ham shunchalik kuchayib boradi», degan zo'r nazariyasi asos qilib olindi va bahona bo'ldi. Amalda esa 30-yillardagi ommaviy qatag'onliklar sovet mustamlakachiligi siyosatining mantiqiy mohiyatidan kelib chiqar edi. Bu davrda respublikada ommaviy qamash, surgun va qirg'in shu darajada kuchli va dahshatli tus

¹ Shamsutdinov R.T. Jertvi repressii. Andijon, 1994.

² «O'zbekiston ofozi», 1991 yil, 15 sentyabr

oldiki, undan davlat va firqa arboblardan tortib to oddiy mehnatkashlar ommasining birorta tabaqasi yoki qatlamigacha chetda qolmadi. Bu haqda O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning O'zkompartiyasining III quriltoyida so'zlagan nutqidan quyidagi jumlar diqqatiga loyiqdir: «...1937-1939 yillarda ichki ishlar xalq komissarligi idoralari inqilobiy qonunchilikni juda qo'pol tarzda buzdilar va oyoq osti qildilar. Bunday bedodlik keyingi yillarda ham, to 50-yillarga qadar davom etdi. Sira aybi bo'lmagan, halol odamlar ko'plab qamoqqa olindi va qirib tashlandi.

Stalin shaxsiga sig'inish yillari O'zbekiston xalqlari boshiga og'ir kulfatlar soldi. 1937-1939 yillarning o'zidagina O'zbekiston SSJ ichki ishlar xalq komissarligining «uchlik»lari tomonidan 41 ming nafardan ko'proq kishi, qamaldi. Shulardan 37 ming nafardan ko'prog'i sudlandi, 6 ming 920 kishi otib tashlandi. Umuman 1939-1953 yillarda 61 ming 799 kishi qamaldi. Shulardan 56 ming 112 kishi turli muddat bilan ozodlikdan mahrum etishga hukm qilindi, 7 ming 100 kishi esa otib tashlandi.

Asossiz qamalib jinoiy jabvobgarlikka tortilgan kishilar orasida partiya, sovet, xo'jalik xodimlari, harbiylar, ziyolilar va kolxozchilar juda ko'p edi».

Sovet va firqa xodimlarini ommaviy qatag'on qilish. 1929 yildayoq boshlangan edi. Bu ish O'zkompartiya IV quriltoyining partiyadagi o'nglik xavfi to'g'risidagi qarori asosida amalga oshirildi. Ana shu siyosiy kompaniya davrida «partiyani tozalash» bahonasida 15,6 ming firqa a'zosi tashkilot safidan chiqarildi va ularning ko'pchiligi qamoqqa olindi va qatag'on qilindi.

Hisob-kitoblarga qaraganda Sobiq Ittifoq hududida 1925-1939 yillarda 2.383.363 kishi firqadan haydalgan. Faqatgina 1934-1939 yillar qatag'oni davrida 1.220.934 kommunist firqadan o'chirilgan.

O'zbekistonda amalga oshirilgan barcha bedodliklar va yalpi qatag'onliklarga sovetlar va kompartiyaning «sanoatlashtirish va jamoalash siyosatiga qarshi», «yot unsur», «kishi kuchidan foydalanuvchi zolim», «millatchi», «aksilinqilobiy», «panturkizm tarafdori», «panislomizm tarafdori», «xalqaro imperializmning ayg'oqchisi» kabi «ayblar» asos qilib olindi. Faqat 1930-1933 yillarda kamida 10 ming dehqon xo'jaliklari quloq qilinib o'z makonlaridan o'zga yurt va elatlarga surgun qilindilar, ularning ko'pchiligi it azobida o'lib ketdilar.

1931 yilda Ukrainaning Xerson viloyati Skadovsk tumaniga O'zbekistondan surgun qilingan Yo'ldosh Mo'minovning o'g'li Sobirjon Mo'minov shunday hikoya qiladi: «O'sha paytda O'zbekistonda taxminan 3 ming, O'rta Osiyo respublikalaridan esa 10 mingga yaqin oila Xerson viloyati hududidagi Skadovsk, Kaxovka va cho'l zonalaridagi boshqa rayonlarga ko'chirilgandi. Ular asosan paxtachilikni rivojlantirish uchun majburiy yuborilgan. Bir so'z bilan aytganda, yosh bolalari bilan ochlik va muhtojlikka, qolaversa o'limga mahkum etilgandilar.

1931-1932 yillarda u erning haddan ziyod seryog'in, nam iqlimiga qahraton qishiga bardosh beraolmay yosh bolalar va keksalarning ko'pchiligi o'lib ketgan. 1933 yildagi yuqoridan maxsus uyushtirilgan «ocharchilik operatsiyasi» natijasida esa yana mingdan ziyod kishining yostig'i qurildi.

Oradan uch-to'rt yil o'tgach ko'chirilganlar paxtachilik davlat xo'jaligida nazorat ostida tong yorishgandan qosh qoraygunga qadar ishlab, mo'l hosil etishtira

boshladilar. Iqlimiga qiyinchilik bilan biroz ko'nikkan paytimizda 1937 yil boshlanib, oramizdan «xalq dushmanlari»ni izlay boshlashdi. Yuzdan ziyod «eskicha» o'qigan ziyolilar, dinga e'tiqod qo'yganlar, hatto farzandlarini yashirincha sunnat qildirganlar «xalq dushmani»ga chiqarilib, qamoqqa olindilar. Ming afsuski, o'sha erlarda ularning ko'pchiligi vafot etishdi»¹.

O'zbekistonda yalpi qatag'onlik 30-yillarning ikkinchi yarmidan respublikada juda katta mehnati singgan davlat va firqa arboblari «xalq dushmani» sifatida qamoqqa olganlaridan so'ng ayniqsa kuchaydi. Firqa a'zosi bo'lmagan oddiy fuqarolardan jami bo'lib bu davrda qancha odam qatag'on qilinganligini hisoblash qiyin. Ammo shu narsa aniqki, 1937 yil iyul oyida kompartiya Markaziy Qo'mitasi Stalin, Ejov va Vishinskiy imzosi bilan Mahalliy firqa Markaziy qo'mitalariga, NKVD idoralariga va prokuraturalarga «dushman sinflar, qoldiqlarini yo'qotish» ishini o'tkazish tartib va ko'lami haqida maxfiy ko'rsatma yuborilgan ekan. «Qabohat saltanati» risolasida ta'kidlanishicha ko'rsatmada har bir respublika va viloyat uchun qancha kishini qamoqqa olish kerakligi (foiz hisobida) aniq ko'rsatilgan. Bu galgi reja (ungacha 1925-1936 yillarda qancha otilgan edi!) «kamtarona» to'rt foiz etib belgilangan. Sobiq Ittifoqning o'sha paytdagi aholisiga nisbatan hisoblanganda, bu taxminan bir galda 5.000.000 kishining² yostig'ini quritish demak edi.

1937 yil 30 iyulda SSSR Ichki ishlar Xalq Komissarligining «Sobiq quloqlar, jinoyatchilar va sovetlarga qarshi unsurlarni repressiya qilish bo'yicha operatsiya to'g'risida»gi mutlaqo maxfiy 00447 sonli tezkor buyrug'iga N.Ejov qo'l qo'yadi. Mazkur buyruqqa muvofiq 1937 yil 5 avgustdan barcha respublikalar, o'lkalar va viloyatlarda sobiq quloqlar, faol unsurlar va jinoyatchilarni repressiya qilish bo'yicha operatsiya o'tkaziladigan bo'ldi. O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'iziston respublikalarida operatsiya o'sha yil 10 avgustdan boshlanadi. O'rta Osiyo respublikalari Ichki ishlar xalq komissarliklarining SSSR NKVDga og'zaki bergan ma'lumotlari bo'yicha repressiya qilinadiganlar miqdori quyidagicha belgilab berilgan:

Respublikalar	1-toifa	2-toifa	Jami
1 Qirg'iziston SSR	250	500	750
2 Tojikiston SSR	500	1300	1800
3 Turkmaniston SSR	500	1500	2000
4 O'zbekiston SSR	750	4000	4700
Jami:	1950	7200	9250

¹ «Xalq so'zi», 1991 yil, 29 may.

² Qabohat saltanati, 28-bet.

Ushbu buyruq bilan respublikalar, o'lkalar va viloyatlar «uchlik»larining shaxsiy tarkibi ham tasdiqlanadi. O'zbekiston SSR «uchligi» Zagvozdin (rais) Ikromov, Boltaboev (a'zolar)lar SSSR ichki ishlar xalq komissari N.Ejov tomonidan tasdiqlanadi. Shu «uchlik»ning 1937 yil 10 avgustdagi qarori bilan 80, 14 avgustdagi qarori bilan 56, 29 avgustdagi qarori bilan 55, 23 avgustdagi qarori bilan 96 kishi «quloq», «yot unsur», «xalq dushmanlari», «bosmachilarga ko'maklashgan» ayblari uchun otuvga hukm etiladi va ko'plab kishilar kontslagerlarga, qamoq jazosiga, uzoq yurtlarga surgun qilishga qaror qilinadi.

1929-1938 yillari O'rta Osiyodan, jumladan, O'zbekistondan begona yurtlarga, Sibir, Shimol, Ukraina, Qozog'iston, Uzoq Sharq, Ural, Shimoliy Kavkaz, Turkmanistonning sahro hududlariga «quloqlar mehnat qiladigan «maxsus qishloq»larga, kontslagerlarga ko'plab yurtdoshlarimiz surgun qilingan. Ularning ma'lum qismi ochlikdan, sovuqdan, kasallikdan o'lib ketadi. Surgun jazosini o'tayotgan yurtdoshlarimiz o'sha begona yurtlarda 1937-1939 yillari yana takror qatag'on qilinib, ko'plari qamoq va o'limga hukm etilganlar. Kaxovskiy, Skadovskiy rayonlarida 1937-1939 yillari o'zbekistonliklardan, 300 dan ziyod kishi otuvga, 10 yil, 8 yil qamoq jazosiga hukm etilgan, surgundagilardan ko'plari mehnat frontiga, harbiy frontga olinib, u erlarda o'lib ketdi. Ana shunday bedodliklarni ko'rib turib surgundagilarning ma'lum qismi «mehnat posyolkalari»dan qochib ketishga uringan. O'zbekiston hududidagi «quloq qishloqlari»dan 1935 yili 1531, 1936 yili 844, 1937 yili, 816 quloq qochib ketgan. Ukrainadagi «mehnat posyolkalari»dan 1932 yili 961, 1933 yili 473, 1934 yili 333 kishi, Shimoliy Kavkaz «mehnat posyolkalari»dan 1932 yili 6987, 1933 yili 7109, 1934 kishi qochib ketgan. Ularning bir qismi ushlanib joylariga qaytarilgan, bir qismi qamoq va otuv jazosiga hukm etilgan.

Bu singari fojealarni bilgan, o'zlarining ham boshlariga shunday fojealar tushishini fahmlagan yurtdoshlarimizning bir qismi birdan-bir najot boshni olib chiqib ketish, degan xulosaga kelganlar.

OGPU maxfiy siyosiy bo'limining 1932 yil 5 avgustdagi mutloqo maxfiy ma'lumotnomasida Eronga-1073, Afg'onistonga-1218, Xitoyga-40ga yaqin xo'jalik muhojirlikka chiqib ketgani qayd etilgan¹.

O'sha kezlarda O'zbekistonning taqdiri Moskvadan yuborilgan Drenik Apresyan, Leonov-Nemirovskiy, Zagvozdin, Agabekov, Sorokin, Balinkov va boshqa jallodlar qo'lida bo'lgan. NKVD Farg'ona viloyati boshqarmasining bo'limi boshlig'i P.Blinkovning bergan ma'lumotlariga qaraganda, 1931-1938 yillarda respublikada faoliyat ko'rsatgan «uchlik»ning rais Drenik Apresyan bo'lgan. U yo'q paytlarda O'zbekiston-ichki ishlar xalq komissari L.I.Leonov-Nemirovskiy ham raislik qilib turgan. Blinkov esa ma'lum davr mazkur uchlikning kotibi vazifasini bajargan.

---

¹ Bu haqda qarang: Shamsutdinov Rustambek. Qishloq fojeasi: jamoalashtirish, quloqlashtirish, surgun, 319-345-betlar

Akmal Ikromov

O'zbekistonda siyosiy qatag'onlik 1937 yilda F.Xo'jaev undan keyin A.Ikromov, D.Manjara, S.Segizboev, A.Karimov, R.Islomov, Sexer va I.Xudoyqulov, M.Shermuhammedov, M.Usmonov, T.Risqulov, I.Ortiqov, Akbar Islomov, Rustam Islomov, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jaev, Bo'taboe Dadaboev, M.Tursunxo'jaev, Usmonxon Eshonxo'jaev va boshqalar hibsga olingach ayniqsa kuchli tus olgan. Bu erdagi bedodlik va qabohatlarga I.Stalin va V.Molotovlar boshchilik qilganlar. Jumladan, O'zKP(b) MQning Plenumiga 1937 yil 20 sentyabrda ular maxsus xat yo'lladilar. Unda F.Xo'jaev va A.Ikromovning dushmanlik harakatlari «fosh» etildi, qatag'onni boshqari maqsadida jaso otryadiga rahbar qilib VKP(b) MQsining kotibi A.Andreev shaxsan jo'natiladi. U 16 sentyabrda bo'lib o'tgan MQning plenumida so'zga chiqib «dushmanlar»ni dadilroq fosh etishni talab qilgan.

Usmon Yusupov

Mazkur plenumda A.Ikromov masalasi ko'rib chiqilganda Moskvadan kelgan P.N.Yakovlev MQning ikkinchi kotibligiga «saylangan». Plenum A.Ikromov homiligida «o'zbek xalqining ashaddiy dushmanlari bo'lgan toitskiychi» o'ng va burjua millatchi unsurlar (F.Xo'jaev, Sexer, Boltaboev, Nemtsovich, Manjara, Moor, Shermuhammedov, A.Karimov, Zelkina, Tojiev va boshqalar) MQ byurosi a'zoliciga va boshqa vazifalarga ko'tarilib olishgan hamda uzoq vaqt dushmanlik faoliyati bilan shug'ullanganliklarini «aniqladi». Plenum o'tayotgan kunlarda A.Ikromovdan boshqa yuqorida nomlari tilga olinganlarning hammasi qamoqda edi. A.Ikromov ham tezda qamoqqa olindi va «xalq dushmani» deb e'lon qilindi. Uning o'rniga U.Yusupov O'zKP(b) MQsining birinchi kotibi bo'ldi.

Oradan hech qancha vaqt o'tmasdan Moskvaning yangi saylangan qo'g'irchoq dastyori U.Yusupov andishani va iymonni bir chetga surib qo'yib 1937 yil 10 noyabrda «Qizil O'zbekiston» gazetasida bosilgan «Yangi g'alabalar sari olg'a!»

maqolasida bunday deb yozdi: «Xalq dushmanlari, ajnabiy davlat josuslari Fayzulla Xo'jaev, Ikromov, Sexer, Manjara, R.Islomov, Selkina, Karimov, Nemtsovich va boshqalar o'zbek

xalqiga ko'p yomonlik va ifloslik qildilar. Ular

paxtachilikning rivojlanishiga to'siq bo'ldilar, almashlab ekishni buzdilar, O'zbekistondagi hayotning asosiy manbai suv xo'jaligini emirdilar. Ular sanoat, energetika va irrigatsiya qurilishiga to'siq bo'ldilar va buzdilar.

Qora mollarni zaharladilar, yuqumli kasallar tarqatdilar, qorako'l sifatini buzdilar, qora mollarni qirdilar. Ular VKP(b) Markazqo'mi, SSSR Xalq Komissarlari Soveti qarorlarini va Qishloq xo'jalik arteli Ustavini buzib, o'n minglab kolxozchilardan tomorqa erlarini tortib oldilar, kolxozchilarni sutli sigirlaridan mahrum qildilar.

Xalq dushmanlari xo'jalik va madaniy qurilishning ko'p uchastkalrida ziyon etkazish va o'sishiga to'siq bo'lish uchun hamma choralarni ko'rdilar. Ba'zi uchaskalarda hali fosh qilinmagan ularning qoldiqlari hozir ham ziyon etkazayotirlar va ziyonchilik oqibatlarini tugatish tadbirlariga sabotaj qilmoqdalar». Ammo ko'p o'tmay Usmon Yusupov «qatag'onlar asossiz ravishda» bo'layotganligini fahmlab oldi va unga qarshi turdi. U Moskvaga quyidagilarni yozgan edi: «Xalq Komissarlari organlari (NKVD ko'zda tutilmoqda-tahririyat) faoliyatida juda katta kamchilik va qonun buzarlikka yo'l qo'yilmoqda... Ommaviy qamoqqa olishlarga zo'r berilgan, ko'p holatlarda ular etarli darajada asoslanmagan. Ichki Ishlar Xalq Komissarligida, uning rayonlardagi bo'limlarida, hatto eng ko'p qamoqqa olish uchun musobaqa e'lon qilindi...Bu esa etarli darajada asoslanmay qamashlarga keng yo'l ochdi». Mamlakatda totalitarizm mustahkam qaror topgan o'sha vaqtda VKP(b) MQga, shaxsan Stalinga shu mazmunda xat yozish jasorat edi¹.

O'zbekiston Kompartiyasi MQsi birinchi kotibining bu chiqishi respublikada yalpi qatag'onlikning yanada yuqori bosqichga ko'tarilishiga yo'l ochdi. 1938 yilning bahoriga kelib viloyatlar, shaharlar va tumanlar firqa kotiblarining 60 foizi qamoqqa olindi. Xuddi shu yilning ikkinchi yarmida viloyatlar, shaharlar va tumanlar kotiblaridan yana 114 tasi qatag'on qilindi. Aybdorlarni izlab topish va qamoqqa olish bo'yicha musobaqa boshlandi. Xorazm viloyati ichki ishlar xizmatining bo'lim boshlig'i Ferens degan shaxs bir oy mobaynida 50-60 odamni qamoqqa olganda, Leonov Nemirovskiydan: «bu ish emas, dangasalik» deb dakki eshitgan ekan².

Drenik, Apresyan boshchiligida tuzilgan «uchlik» uchun inson taqdirining qiymati bir chaqaga ham arzimagan. «Jinoiy ishlarni» ko'rish uchun bir minutdan uch minutgacha vaqt ajratilgan. Ayrim hollardagina besh minutgacha ish ko'rilgan. Har bir «uchlik» majlisida 500-600 tagacha ish ko'rib, shuncha odamlar taqdiri hal qilinib yuborilavergan³.

1921-1938 yillar davomida VChK, OGPU, NKVD organlarida mas'ul lavozimlarda ishlagan, 1937-1938 yillarda O'zbekiston ichki ishlar xalq komissarligi «uchlik» kotibi vazifasini bajargan Yakov Mixaylovich Yakovlev bergan ma'lumotlarga qaraganda: «uchlik» har soatda 100 ga yaqin ish ko'rgan, hukm esa ikki xil: oliy jazo oib o'ldirish yoki 10 yil yozishma olib borish cheklangan holda qamoq bo'lgan. Bularning ikkalasi ham o'lim degani edi. Ishni tekshirish, muhokama qilish degan amaliyot qo'llanilmas edi. Uchlikning qarori mening ishtirokimda, NKVD komendanti, Shishkin tomonidan darhol ijro etilardi. Mahbus otib tashlarnardi. Hukm

---

¹O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. 325-b.

²Qilichev Fayzulla. Zulmatdan sadolar, 139-bet.

³O'sha manba.

qilinganlar orasida o'limi oldidan «Yashasin Stalin, Yashasin sovet hokimiyati!» degan xitoblar aytilganini ko'p marta eshitganman. Ular, nazarimda vijdonan ishlagan, hukumatga sodiq insonlar edi. Shishkinga ijrochiligi uchun, «Hurmat belgisi» ordeni topshirilganini ham bilaman¹.

Ish shu darajaga borib etdiki, odamlar qamoqda o'z jonini saqlab qolish uchun bir-birlariga, qo'ni-qo'shnilariga, birga ishlaydigan kasbdoshlariga tuhmat qilib ayg'oqchilik bilan shug'ullandilar. Ba'zi hollarda odamlar o'zaro bir-birlariga o'tmishdagi gina-qudurat va adovatlar uchun ham o'ch olib tuhmat qilar edilar. Tuhmat uchun esa bosh qotirishga ehtiyoj ham yo'q edi: «Fayzulla Xo'jaevning qarindoshining qarindoshi», «Akmal Ikromovga aloqasi bor edi», «Fayzulla Xo'jaev yoki Akmal Ikromovni «maqtagan» va hokazo» deyilsa, bo'ldi, qamayverganlar. Yoki millati forsiy bo'lsa «Eron josusi» bo'lib qamoqqa olinavergan. O'zbeklar esa duch kelgan ayb bilan qamoqqa olinib otilganlar.

«-Bir kuni Leonov meni chaqirib,-deydi Sergey Kalmikov,-mahbuslarni uryapsizlarmi, deb so'radi. Men «yo'q» dedim. «Ahmoqsanlar, ular bilan pachakilashib o'tirmasdan «ishlash» kerak, jismoniy ta'sir ko'rsatmasanglar ish cho'zilib ketaveradi», dedi. So'ng mendan «Samarqand viloyatida qancha eroniylar yashaydi» deb so'radi. Men «O'n mingtacha bo'lsa kerak» dedim. Leonov menga «kamida ularning yarmini qamoqqa olish kerak, bu senga xususiy topshiriq» deb ko'rsatma berdi»².

Ichki ishlar xodimi Vasilevning bergan ma'lumotiga qaraganda Xorazm viloyatining Oq-Darband degan qishlog'ida qamoqqa olinmagan birorta erkak zoti qolmagan ekan.

O'zbekiston ichki ishlar xalq komissarligi kotibiyati boshlig'i bo'lib ishlagan P.S.Martinenkning bergan ma'lumotlariga qaraganda o'zbek xalqining jallodi Apresyan: «Qamoqqa olish uchun adreslar byurosidan yoki saylovchilar ro'yhatini olib, navbat bilan qamashga kirishish kerak», deb topshiriq bergan ekan. Uning yozishicha: «...Samarqanddan tarvuz urug'ining yangi sortlari haqida ma'lumotlarni Angliya agentlariga berib yuborishda ayblanib yuzlab odamlar qamoqqa olindi. Vaholanki, tarvuz urug'ining yangi sortlari sir saqlangan emas. Angliya esa umuman tarvuz etishtirmaydi»³.

Qatag'onlik yillarida ayniqsa ziyolilar katta zahmat chekdilar faqat 1936 yilning oxiri va 1937 yil davomida O'zbekistonning turli viloyatlaridan 5.758 nafar ziyolilar: ilmu-fan allomalari, shoir va yozuvchilar, jurnalistlar, til va adabiyot ta'limi ustalari, pedagog o'qituvchilar qamoqqa olindilar. Shundan 4.811 tasi otib tashlangan⁴. Qatag'onlikka uchragan bu ulug' zotlar orasida Munavvar Qori Abdurashidxonov, Fitrat, Abdulhamid Sulaymon (Cho'lpon), Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy(Jo'lqinboy), Ashurali Zohiriy, Botir (Nosir) G'ulomov, G'ozzi Olam Yunusov,

¹ Qilichev Fayzulla. Zulmatdan sadolar, 142-143-betlar.

² O'sha manba, 140-bet.

³ Qilichev Fayzulla. Zulmatdan sadolar, 141-142-betlar.

⁴ Uzoqov X. O'zbekistonda mustaqillik uchun kurash tarixi (1900-1940 yillar). Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferat. T. 1996. 39-40-betlar.

Abdrahim Yo'ldoshev, Naim Said, Nosir Said, Shohid Eson Musaev, Mashriq Yunusov (Elbek), Usmon Nosir, Otajon Hoshimiov, Usmonxon Eshonxo'jaev, Mannon Ramzi, Qayumxo'ja Aliev, Ziyod Said, Lutfulla Aliev, Shorasul Zunun, Rahmat Rahimboev, Yoqub Omonov, Abdurahmon G'oyibov, Turg'un Parpiev, Abdurahmon Xolmatov, O'lmas Xolmatov, Muxtor Muxammadiev, Anqaboy Xudoybaxtiev, A'zam Ayubov, Lutfulla Alaviy, Nosir Erkin, Sherali Ro'ziev, Salimxon Tillaxonov, Fozilbek Otabek o'g'li, Xasanxon va Husanxon Niyoziyalar va boshqalarning tabarruk nomlari bor.

Vatan va millatning fahri bo'lgan bu ulug' zotlar: «millatchi», «jadidchi-Vatan xoini», «aksil inqilobchi», «aksil sho'raviy», «chet el imperializmining ayg'oqchisi», «panturkizm», «panislomist» kabi to'qima ayblar bilan qatag'onlikka uchradilar.

Qatag'on qilinganlar orasida juda ko'plab oddiy o'qituvchilar va maorif xodimlari ham bor edilar.

1937 yilda hech qanday gunohsiz qatag'on qilingan o'qituvchi Abdurahob Ibodiy ana shularning biridir. U 1877 yilda Qo'qon shahrining eski aravabozor mahallasida tug'ilgan.

Abdurahob Ibodiy qalandarxona mahallasidagi So'fi Badal Eshon honaqoida «maktabi vahobiya» nomi bilan mashhur bo'lgan jadid usulidagi ilm dargohini tashkil etadi. 1914 yilda bu maktab Qo'qonda «Urfon» nomi bilan katta shuhrat qozongan.

Abdurahob Ibodiy o'zi ochgan maktab uchun qo'llanma va darsliklar yaratgan. «Tahsilul alifbo» (1912 yil), «Muftahul alifbo» (1912 yil) va «E'tiqodoti islomiya» (1913 yil), to'rt qismdan iborat va boshqalar shular qatoriga kiradi.

1917 yildan so'ng moddiy yordamga muhtoj bolalar uchun maktab-internat ochadi. So'ngra Qo'qonda tashkil etilgan birinchi bolalar uyiga A.Ibodov direktor etib tayinlanadi. Bu lavozimda u 1937 yilda qatag'on qilingunicha ishladi. Abdurahob Ibodiy qo'lida tahsil ko'rganlar orasida Usmon Nosir, Ibrohim Nazir, Abdulla Shokir, Sidiq Salim, G'ofur Qodiriy, Shokir Sulaymon, Saodat Sodiqova, Rahmon Usmonov, Olim Usmonov, Qurbon Nazirov, Abdulla Qahhor¹ va boshqa siymolarning nomlari bor.

Sovetlarning qatag'on qabohat mashinasi O'zbekistonning kelajagi bo'lgan bo'lg'usi yosh ijodkorlarni ham chetlab o'tmadi. 20-yillarning boshlarida Buxoro, Xorazm va Turkistondan 300 ga yaqin yoshlar xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborilganligi yuqorida ta'kidlandi. O'sha kezlarda ko'plar qatori Germaniyaga o'qishga yuborilgan va keyinchalik Myunxenda yashab qolgan Vatandoshimiz Vali Qayumxon o'zi bilan birga tahsil ko'rgan yoshlarning fojeali qismatlarini eslab quyidagilarni yozgan edi: «Qachonki, Moskvaning xorijiy va ichki vaziyati kuchlangandan keyin 1924-1925 yillarda Olmoniyadagi barcha talabalarni olib ketdi.

Yuqorida aytganimdek, bu yosh talabalar dom-daraksiz ketdilar. Buxoroni ko'rmadilar. Milliy Buxoro hukumati yiqitildi. Yangi vaziyat Turkistonda tugadi. Shunday bo'lsada, bir qator Olmoniyada tahsil ko'rgan ziroatchilar, kimyo-fizik mutaxassislar, o'qituvchilar va boshqalar 1926-1931 yillar o'rtalarida «Xalqimizga

---

¹ «Turkiston», 1993 yil 16-fevral.

xizmat qilaman», deb Turkistonga qaytdilar. Bular ichida yo'qsul oilada o'sgan, Berlin Oliy ziroat maktabini, ya'ni akademiyasini bitirgan Abdulvahob Murod 1927 yilning aprel oyida katta umid bilan yurtga qaytdi. Bu aziz vatandosh Buxorodan talabalar kelmasidan 2-3 yilcha ilgari Afg'oniston orqali Berlinga kelib og'ir sharoitda kun kechirib, tahsil ko'rgan edi.

Shuningdek Berlin yuksak ziroat akademiyasini bitirgan Berimjon A'zam (qozoq), Berlin oliy texnik maktabining (texnik-elektrik akademiyasini) bitirgan Mo'min To'lagan, Sulton Matqul, Xayrinisa Majidhon qizi, Mariyam Jumaniyoz qizi, Sattor Jabbor, M.Solih, (turkman) va boshqalar yurtga qaytdilar. Bularni ham agent-«dushman» deb o'ldirdilar Berimjon A'zamni esa 1928 yili chegarada tutib, «Alash hukumati»ning va «Alash O'rda» partiyasining a'zosi va «Oq jo'l» gazetasining muharriri bo'lgansan deb Sibiriya surgun qilindi. Buning maslakdoshi A.Murod 1927 yil aprel oyida qamoqqa olindi. Abdulvahob Murodning olmon rafiqasi bir o'g'li bilan yolg'iz Berlinga qaytib keldi. A.Murod ham Sibiriya daraksiz ketdi. Yuqorida nomi kechgan Sattor Jabbor ham Akmal Ikromov va'dasiga ishonib, 1931 yil Toshkentga ketdi va 1937 yili o'ldirildi»¹.

Qatag'onlik yillarida milliy madaniyatimizning yorqin yulduzlari ham qismatli aziyat chekdilar. Bu borada o'zbek kinomotografiyasining asoschisi Nabi G'aniev, noyob ovoz egasi va buyuk san'atkor Sa'dulla Norxonov, Berkinboy Fayzi, Nazira Inog'omova va boshqalarning achchiq va qabohatli hayot taqdirleri yorqin misoldir. Nabi aka yaratgan barcha filmlar: «Hokimiyat kimniki?» (1929), «Yigit» (1935) «Ramazon», «Yuksalish» (1937) taqib va tazyiqqa uchradi. Unga tuxmat va g'animlik toshini otganlar, Nabi aka boshiga balo yog'dirganlar begonalar emas, o'z millatimizning vakillari edilar. Jumladan Nabi G'aniev 137 yil 27 sentyabr farmoyishi bilan qamoqqa olngach Abdurahim Ahmedov 1939 yilda shunday ko'rgazma beradi: «G'aniev Nabi sizlarga ma'lum bo'lgan kontrrevolyutsioner va millatchi, xalq dushmani sifatida qoralangan G'ozzi Yunusov bilan, kinofabrikaning sobiq rejissyori, spiritizm to'garagining ishtirokchisi, jazolangan Sulaymon Xo'jaev bilan uzviy aloqada bo'lgan. G'anievning ko'magida G'ozzi Yunusov 1933-1934 yillari akter sifatida kinofabrikada ishlagan «Tong oldidan» filmida jadidlarning sotqinligini olmlqchi bo'lganlar. «Ramazon»da kishilar diniy qarashlardan ma'muriy choralar ta'sirida voz kechishga majbur bo'layotgani ko'rsatilgan. Film dinni qoralamaydi, aksincha yoqlaydi.

«Yigit»da bosmachilar ideallashtirilgan. Ularni go'yoki xalq qo'llab-quvvatlagan. bosmachilar kuch-qudratli jiplashgan kishilar sifatida tasvirlangan. Qizil Armiya esa zaif qilib ko'rsatilgan, ya'ni burjuaziya millatchiligi ruhida ta'riflangan. Bu asarni aksilinqilobchi millatchilar A.Ikromov, F.Xo'jaev, K.Boltaev, va boshqalar O'zKP(b) MQ bog'ida ko'rib zo'r berib maqtaganlari bejiz emas. Kartsev aksilinqilobchi, millatchi, O'zbekiston KP(b) MQ sobiq mas'ul xodimi buyrug'i bilan G'aniev shu asari uchun kostyum bilan hamda uyini tiklash uchun 2500 so'm bilan mukofatlangan...

---

¹ Vali Qayumxon. Qiyratilgan qismatlar. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati », 1992 yil 24 aprel.

«Yuksalish»da sotsialistik musobaqa ommaviy harakat sifatida emas, ma'muriyat qo'llagan tadbir sifatida ko'rsatilgan edi»¹.

Nabi G'anievning millat va Vatanga astoydil xizmat qilgan porloq hayotiy va ijodiy yo'li batamom oqlanib bugungi mustaqil O'zbekiston tarixida o'zining muqaddas o'rniga ega bo'lganda millat sotqinlari va xoinlarining nomlari har birimizning nafrat va g'azabimizning qo'zg'otadi.

1937 yil 25 dekabrda O'zbekiston Oliy sudi «Leger kollegiyasi hukmi bilan noyob ovoz sohibi va buyuk san'atkor Sa'dulla Norxonov qamoqqa olingan va sakkiz yilga ozodlikdan mahrum qilingan. U ikki marta sudlanib jami 15 yil qamoq jazosini o'tagan. O'zining jarang ovozi bilan har qanday san'at shaydosini lol qoldira oladigan, Farhod, Majnun va boshqa rollarni qiyomiga etkazib ijro etadigan artist Sa'dulla Norxonovning qamoqqa olinishiga sabab bo'lgan narsa nimada edi? Bu to'g'rida Toshkentlik Ali hofiz Ashurov quyidagicha ma'lumot bergan: «Sababi nima bo'lardi-yolg'on, uydirma, hasad va nomardlik-da. Uni hibsga olishdan avvalroq bir guruh san'atkorlar Shayxondtohurda bir xonadonda gapgashakda bo'lganlar. Ushbu o'tirishda Karim Zokirov, Boborahim Mirzaev, G'anijon Mirzaev ham ishtirok etishgan. Haligi «shayton suvi» qurmag'urdan ham olingandan so'ng, yig'ilganlarning kayflari oshib qolgan. Gap rayonga Stalining nomi berilishiga borib taqaladi. Shunda tabiatan qiziqqon bo'lgan Sa'dulla: «Ey, qo'ysangchi, o'sha la'nati, sovuq nomingni. Biron bir o'zbek allomasining nomi qurib qolibdimi?» deb yuborgan-ku. Shundan so'ng bir qancha kishilar «tegishli mahkama»ga Sa'dulla jadidlar boshlig'i Munavvar Qori mehmondorchiligida bo'lib, dohiymiz Stalinni haqoratladı, deb yozib berganlar, san'atkorning juvonmarg bo'lishiga sababchi bo'lganlar»².

Bu fikrning to'g'riligini Sa'dulla Norxonovning o'zi ham tasdiqlagan: «Shayxondtohurda Munavvar Qorinikida kayf aralash Stalinni so'kkan ekanman, shuni hamkasblarim tegishli joyga yozib berishibdi...»³, degan edi u.

Sovet mustamlakachilarining qatag'on qabohat mashinasi hatto sport sohasida ham millatimiz vakillarini chetlab o'tmadi. Har doim bo'lganidek 30-yillarda ham «buyuk rus xalqi»ni ulug'lash odat edi. Hamma ulug' va buyuk ishlarga sportda ham faqat afsonaviy jasoratlar ko'rsatishga qodir, boshqa millatlar, shu jumladan o'zbek ikkinchi toifadagi «quloq» xalqlar, «madaniyati past», «qo'rqqoq» va «kuchsiz», ulardan sport yulduzlari chiqmaydi kabi mayda-chuda gaplar keng tarqalgan edi. Respublikada sport ishlarini rivojlantirish va uning ko'lamini kengaytirishga munosib hissa qo'shgan o'zbek o'g'loni velosport ustasi Hidoyat Inoyatov bu so'zlarini eshitib ich-ichidan kuyinib milliy g'ururi qaynab yurardi. Nomus oriyatli sportchimiz o'zbek yigitlarining nimalarga qodir ekanligini jamoatchilikka ko'rsatib qo'yishni juda-juda xohlardi va ana shunday payt kelishini sabrsizlik bilan kutardi. Nihoyat, 1935 yilda Hidoyat Inoyatov o'z sportdosh do'stlari: A.Xo'jaev, A.Ibrohimov, V.Shalyakin va Yu.Eynangislar bilan juda og'ir va mashaqqatli bo'lgan Toshkent, Pomir, Qoraqum, Moskva yo'nalishida velosiped poygasi o'tkazilishiga ruxsat oldi. Matonatli va jasur

¹«Toshkent oqshomi», 1992 yil, 13 parel.

²«Xalq so'zi», 1991 yil, 19 aprel.

³O'sha manba.

o'g'lonlar safarga otlandilar, «Yo'l azobi, go'r azobi» deganlaridek buning ustiga asfaltlanmagan gohida yomg'irli, gohidaqorli, qum, sahrolari-yu, Rossiya o'rmonlaridagi to'qayzor balchiqlar, tog'u-toshlar temuriylar avlodi bo'lgan o'zbek sportchilarini sinovdan o'tkazdi. Ular sinovdan mardu-maydonlarcha o'tdilar. V.Shalyakin va Yu.Eyningislar yo'lda kasallanib qolib ketdilar. Uch o'zbek o'g'loni Hidoyat Inoyatov, A.Xo'jaev va A.Ibrohimovlar 7.000 kilometrli mashaqqatli yo'lni ortda qoldirib 13 sentyabrda Moskvaga kirib bordilar. O'zbek sportchilarining jasoratlari gazetasi va radio xabarlari orqali jahonga taraladi, ular haqida iliq gaplar aytili, suratlari gazetalarda bosildi. Bu xabardan hamyurtlarimizning ko'kraklari tog'dek ko'tarildi. Ammo o'zbek o'g'lonlarining bu sport jasoratlari millatchi rus shovinistlarining oromini buzdi, ularning g'ashini keltirdi: qanday qilib bunday hodisa ro'y berdi? Yana buning ustiga Rossiya mustamlakachi hisoblangan O'zbekiston «madaniyati saviyasi past» o'zbek millatining o'g'lonlari shunday jasoratlarga faqat «birinchi nav» millat-rus o'g'lonlari loyiq bo'lishi kerak-ku. Yo'q, tarixning bunday adolatsizligiga chidab bo'lmaydi, uni o'zgartirish kerak. Shakkoklarcha «katta og'a»ga hurmatsizlik qilgan o'zbek sportchilarini yo'q qilish kerak. To'qima bahona ham tayyor edi: o'zbek sportchilari «O'rta Osiyo xaritasini Germaniya va Angliyaga sotishga uringan» ekanlar. Komanda kapitani Hidoyat Inoyatov Akmal Ikromov va Fayzulla Xo'jaevning «odami» bo'lgan ekan. U velosiped yurishi qatnashchilarini «xalqlar otasi» Kremlda qabul qilganda «otib o'ldirish» kerakligi bo'yicha «topshiriq» olgan ekan. Go'yoki bundan xabar topgan chekistlar Stalinning qabulini o'zgartirganlar. Ana shu bo'hton aybnoma bilan Hidoyat Inoyatov 1938 yil 5 martda qamoqqa olindi va otib tashlangan.

Ko'plar qatori mardi o'zbek o'g'loni Hidoyat Inoyatov ham o'limidan so'ng, 1958 yilda oqlandi. Ammo uning haqiqiy nomi mustaqillik sharofati tufayligina tiklandi. Toshkent shahar Shayxontohur tumanidagi 18-sonli bolalar va o'smirlar sport maktabiga Hidoyatbek Inoyatov nomi berildi¹.

-Men,-dedi Hurriyat Otajonova,-Hidoyat Inoyatovdek mard va jasur insoning qizi bo'lganligimdan haqli va qonunli suratda faxrlanaman. Qani endi millatimizning barcha farzanlari ham millat sha'ni, shavkati va qadri uchun mening otamdek kurashsalar, nur ustiga a'lo nur bo'lur edi.

Xullas, Vatan tarixining 20-30 yillari hasrat va nadomatlar bilan limo-lim to'lib toshgan davrdir. Bu davrda amalga oshirilgan dahshatli va qonli qatag'onlar o'zbek xalqining har bir farzandi uchun ibratli hayot sabog'idir. Ilohim, bunday qaro kunlar xalqimizning boshidan abadiy abad ko'chgani rost bo'lsin.

Mantiqqa zid xulosalar. Sovetlar hukmronligi davrida yozilgan tarixga oid darslik, qo'llanma va adabiyotlarda 30-yillarning ikkinchi yarmiga kelib sobiq Ittifoqda, shu jumladan O'zbekistonda ham «sotsializm asosan g'alaba qozondi» deb xaqiqat va mantiqqa zid xulosa chiqarilgan edi. Jumladan O'zbekiston SSR tarixi kitobida biz quyidagilarni o'qiyimiz: «1936 yil noyabrda SSSR sovetlarining VIII favqulodda s'ezdi

---

¹«Turkiston», 1994 yil 26 oktyabr.

ochildi, s'ezd yangi Konstitutsiyani qabul qildi. S'ezd Sovet Ittifoqidagi hamma xalqlarning hayotida tarixiy voqea bo'ldi.

1936 yil 5 dekabrda tasdiqlangan va SSSRda sotsializmning jahonshumul tarixiy g'alabasini qonun yo'li bilan mustahkamlangan yangi Konstitutsiyani Sovet Ittifoqidagi hamma xalqlar shu jumladan, O'zbekiston SSR xalqlari ham mamnuniyat bilan kutib oldilar»¹.

SSSRning Yangi Konstitutsiyasi asosida O'zbekiston SSRning ham «yangi» Konstitutsiyasi tayorlandi. 1937 yil fevral oyida respublika sovetlarning Favqulodda VI qurultoyi bu Konstitutsiyani tasdiqladi. Qurultoyda O'zbekiston SSR Konstitutsiyasining 14-moddasiga binoan, Qoraqalpog'iston 1937 yilda O'zbekiston SSR tarkibiga muxtor respublika bo'lib kirdi.

Albatta SSSR va O'zbekiston SSR Konstitutsiyalarida mamlakatda «sotsializm g'alaba qilganligi» haqidagi hulosalar rasmiy harakterdagi g'irt uydirmadan boshqa narsa emas edi. Bu nechog'lik bema'ni va kulgili hulosa ekanligini mamlakatda yuqorida hikoya qilingan siyosiy tang vaziyat va amalga oshirilgan yalpi qatag'onliklar ochiq-oydin isbotlaydi.

O'zbekiston SSRning «yangi» Konstitutsiyasining boshidan oyoq har bir qoidasi respublikadagi real hayotiy voqealarga zid va qarama-qarshi edi. Ayniqsa Konstitutsiyada O'zbekiston Respublikasining «mustaqil» ekanligi, SSSR Ittifoqidagi barcha sovet respublikalari orasida «teng huquqli» davlat deb e'lon qilinganligi borib turgan lo'ttibozlikning o'zi edi. Chunki O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida Rossiyaning mustamlakasi bo'lib biror bir masalada mustaqil harakat qila olmas edi.

1939 yil martda bo'lib o'tgan VKP(b) XVIII s'ezdining «nazariy hulosasi» ayniqsa hammasidan oshib tushdi. Chunki s'ezd Sovet Ittifoqi Sotsializmni asosan qurib bo'lib, o'zining ichki taraqqiyotida sotsialistik jamiyat qurishni tugallash va asta sekin kommunizmga o'tish pallasiga kirdi degan kurakda ham turmaydigan g'oyani ilgari surdi. X.Tursunov va N.Beknazarovlarning yozishicha s'ezd: «Sovet xalqining kommunizmga borish yo'llari va istiqbollarini belgilab...»² bergan ekan. Ammo 1985 yil mart-aprelida kompartiya Markziy Qo'mitasining Bosh Kotibi mamlakatda hech qanday sotsializm degan jamiyat qurilmaganligini ro'y-rost aytishga majbur bo'ldi. U 1988 yil 18 fevralda KPSS MQsining Plenumida so'zlagan nutqida bunday degan edi: «Ammo ham ichki, ham tashqi sabablar taqozosi bilan biz yangi ijtimoiy tuzumning Lenincha printsiplarini etarlicha to'la-to'kis yuzaga chiqara olmadik. Shahsga sig'inish, 30-yillarda vujudga kelgan boshqaruvning buyruqbozlik-ma'muriyatchilik sistemasi, byurokratik, dogmatik va valyutaristik, soxtaliklar, bedodliklar...bunga katta halal berdi»³. Bu aytilgan jumalarga O'zbekistonda sovetlar hukumati va Kompartiyaning yurgizgan mustamlakachilik, ulug' davlatchilik va shovinistik siyosatini qo'shadigan bo'lsak, masala yanada oydinlashadi.

¹ O'zbekiston SSR tarixi. To'rt jildlik. Uchinchi jild. Bosh muharrir I.M.Mo'minov, 631-bet.

² Tursunov X, Beknazarov N. O'zbekiston SSR tarixi, 187-bet.

³ Gorbachev M.S. Revolyutsion qayta qurishga-yangilanish ideologiyasi. KPSS MQ Plenumida so'zlagan nutq. 1988 yil 18 fevral.-T. O'zbekiston, 1988, 2-bet.

Unda 30-yillarning ikkinchi yarmida mamlakatda qanday davlat barpo etildi?- degan qonuniy savol tug'iladi. Taniqli o'zbek tarixchi olimi Hamid Ziyaevning bu to'g'ridagi fikri quyidagichadir: «Xullas, imperiyada «sotsialistik derjava» emas, «quldorlik derjavasi» qaror topdi. Bu qulchilikning asosiy belgilarini-xususiy mulkchilikning, siyosiy va insoniy huquqlarning yo'qligidan bilib olish mumkin. Shu bilan birga mamlakat «temir panjaralar» bilan batamom qurshab olinganini ham nazarda tutmoq lozim. Bordiyu bu haqiqatni tan olmaydiganlar topilsa, O'zbekistonda qanday tuzum hukm surganini o'zlari aytishsin»¹.

Xullas, O'zbekiston 30-yillarning o'rtalaridan boshlab sovetlar istibdodiga qarshi mutlaqo bosh ko'tara olmaydigan mustamlaka holatiga keltirildi. Uning xalqlari esa barcha insoniy huquqlardan mahrum, har tomonlama tahqirlangan, kamsitilgan, ta'zyiq-ta'qib ostida kun ko'rishga majbur bo'lgan.

Nazorat savollari

1. Leninch milliy siyosat qobig'iga o'ralib olingan, O'zbekistonda amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosatini maqsadlari nimalardan iborat edi?
2. Sovetlarning O'rta Osiyo xalqlariga nisbatan qo'llagan "Bo'lib tashla, hokimlik qil" siyosatining mohiyati va uning oqibatlarini qanday tushunasiz?
3. O'rta Osiyoda milliy davlat chegaralash masalasiga milliy arboblarning turlicha qarashlari haqida nimani bilasiz?
4. O'zbekiston SSR qachon va qay tarzda tashkil bo'ldi?
5. "Inqilob dohiysi" ishlab chiqqan "sotsializm qurish rejasi"ning mohiyatini qanday tushunasiz?
6. O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosati va uning mustamlakachilik xarakterini isbotlab bering?
7. Turkistonda 1921-1922 yillardagi "er-suv islohoti" bilan 1925-1929 yillardagi, er-suv islohotining farqi nimadan iborat edi?
8. O'zbekistonda qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish tarixi sovet davrida qanday talqin etilgan edi?
9. O'zbekiston mustaqillikka erishishi bilan kollektivlashtirish masalasining yangicha talqinlari haqida nimalarni bilasiz?
10. Sovetlar kollektivlashtirishidan qanday maqsadlarni ko'zlaganlar va bu siyosat amaliyoti qanday usul va shaklda olib borilgan?
11. O'zbekiston dehqonlari, qishloq aholisi kollektivlashtirishga qanday munosabat bildirdilar?
12. Quloqqa tortish nima va u O'zbekistonda qanday amalga oshirildi?

---

¹ «Muloqat», 1993 yil, 10-son, 36-bet.

- 13.O'zbekistondan quloq qilinganlar qaysi hududlarga surgun qilinganlar, “quloqlar qishlog'i”, “mehnat posyolkalari”, “maxsus komendaturalar” tushunchalarini sharhlang.
- 14.O'zbekistonda sovetlar tomonidan amalga oshirilgan kollektivlashtirishning natijalari nimalardan iborat bo'ldi?
- 15.Xalqning 1930 – yillarda moddiy ahvolini sharhlang?
- 16.Sovetlarning “Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik” degan g'oyasini qanday tushunasiz, uning salbiy oqibatlari nimada edi?
- 17.Sovet davrida xalq ta'limida qanday o'zgarishlar yuz berganini tavsiflang?
- 18.Oliy ta'limda qanday paydo bo'ldi?
- 19.Tarix fani haqida nimalarni bilasiz?
- 20.Po'lat Soliyev kim?
- 21.Sovet mustamlakachiligi davridagi jadid adabiyoti haqida nimalarni bilasiz?
- 22.Sovetlar islom diniga qanday munosabatda bo'lganini sharhlang.
- 23.20-30 yillardagi siyosiy qatag'on va uning fojealari haqida nimalarni bilasiz?

V Bob. O'zbekiston ikkinchi jahon urushi davrida (1939-1945)

1& Jahon urushining boshlanishi. O'zbekistonning bu urushga qatnashuvi sabablari.

Ikkinchi jahon urushi 1939 yil 1 sentyabrda boshlandi. Xuddi shu kuni german qo'shinlari uch tomondan Polsha sarhadlariga bostirib kirdilar. Urush qisqa muddat ichida dunyodagi juda ko'pgina davlatlarni o'z domiga tortdi. 1941 yil 22 iyunda fashistlarning 191ta diviziyasi (shundan 153 tasi bevosita Germaniyaning o'ziga qarashli) SSSRning Boltiq dengizidan tortib to Qora dengiz hududlarigacha chegaralari bo'ylab yopirilib hujumga o'tdi. Ana shu tariqa jahon tarixida inson qulog'i eshitmagan va ko'zi bilan ko'rmagan dahshatli fojea boshlandi. Jahon urushining boshlanishi, uning sabablari va aybdorlari xaqida ko'p va xo'p yozilgan. Bugungi kunda hech kimga sir emaski, ikkinchi jahon urushining asosiy sababchisi va aybdori Germaniya va SSSRning hukmron doiralari, avvalo, Adolf Gitler va Iosif Stalindir. Har ikkala bosqinchi saltanatchi davlat ham o'z oldiga bosh maqsad qilib dunyo hukmronligini qo'ygan edi. Har ikkala bosqinchi davlat ham o'zining bosh strategiyaviy maqsadini amalga oshirish uchun har xil taktik usullar bilan bordi, biri ikkinchisidan ayyorlik qilishga intildi, turli yo'llar bilan o'z chegaralari va ta'sir hududi doiralarinin kengaytirishga harakat qildi. Ammo har ikkala tomon ham o'zaro ikki o'rtada dahshatli muhoraba bo'lishi muqarrar ekanligini yaxshi bilar edi. Shu ma'noda 1939 yil 23 avgustda A.Gitler va I.Stalinning fatvosi bilan Germaniya tashqi ishlar vaziri Ribbentrob va SSSR tashqi ishlar Xalq komissari V.Molotov o'rtasida 10 yil o'zaro hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomaning tuzilishi xarakterlidir. Jahon jamoatchiligi bu shartnomani har ikki yirtqich davlat tomonidan dunyoni o'zaro bo'lib olish maqsadlarini ko'zlab tuzilgan shartnoma sifatida qabul qildi. Chunki shartnoma tuzilgandan so'ng Germaniya o'zning asosiy raqibi SSSRdan qo'lini bo'shatib oldi va oradan ko'p muddat o'tmasdan 1 sentyabrda Polsha hududlariga bostirib kirdi. Ikkinchidan, shartnomadagi mutlaq sir va maxfiy tutilgan moddalarga ko'ra SSSR Germaniyani nafaqat ma'naviy tomondan balki moddiy jihatdan qo'llab quvvatlagan, amalda o'ziga qarshi oyoqqa turayotgan Germaniyani qurollantirgan edi. Buni V.M.Molotov bilan Shulenburg o'rtasida 1939 yil 28 sentyabrda tuzilgan va 1941 yil 10 yanvarda imzolangan mutlaqo maxfiy shartnoma isbotlaydi. Shartnomaga ko'ra Germaniya tomoni Boltiq bo'yi davlatlari hududlariga (Litva hududining bir qismidan tashqari) bo'lgan da'vosidan voz kechishi lozimligi qayd etiladi. Buning evaziga SSSR Germaniyaga 7.500.000 oltin dollar, yoki 31 million 500 ming nemis markasi miqdorida haq to'lashga rozi bo'ladi. 31.5 million nemis markasi miqdoridagi summaning sakkizdan bir qismi yoki 3.937.500 german markasiga SSSR tomoni uch oy muddat davomida rangli metallar etkazib berish, qolgan 8G`7 qismini, aniqrog'i 27.562.500 german markasini 1941 yil 11 fevralgacha oltin hisobida to'lashi¹ shart qilib qo'yildi.

---

¹ «Novaya i noveyshaya istoriya». M.: Nauka, 1993, № 1, str. 94.

1939 yil 23 avgustdagi shartnoma SSSRning ham buyuk saltanatchilik manfaatlariga javob berar edi, albatta. **Birinchi**dan, SSSR ham sulh evazidan o'zining eng asosiy va xavfli raqibi Germaniyadan «ko'ngli to'q» bo'ldi. Shu bois u o'zining asosiy diqqat e'tiborini Uzoq Sharqqa qarata olar edi, «Sovet Ittifoqi uchun,-deb yozishadi G'arbiy Germaniyalik tadqiqotchilar M.Barch, X.F.Shebesh va R.Sheppelman. 1939 yilgi vaziyat og'ir edi. U ochiqdan-ochiq dushman qo'shinlari bilan o'ralgan bo'lib, butkul yakkalanib qolgan edi. Buning ustiga u Sharqdagi xavfli raqib bo'lgan Yaponiya bilan... urush holatida edi»¹.

Ikkinchidan, SSSR Germaniya bilan tuzilgan avgust shartnomasi tufayli Shimoliy G'arbiy chegaralarini bemalaol kengaytirib oldi.

SSSR 1939 yil sentyabr oyining ikkinchi yarmida G'arbiy Belorussiya va G'arbiy Ukraina erlarini egallab olgandi, shu yilning 30 noyabrida u Finlyandiyaga qarshi urush e'lon qilib 1940 yil 12 martdagi shartnomaga asosan Finlyandiya hisobidan o'zining shimoliy chegaralarini ancha kengaytirgandi va nihoyat 1939 yil kuzidan 1940 yil yoziga qadar olib borilgan janglar natijasida Boltiq bo'yi jumhuriyatlarini Qizil Armiya okuppatsiya qilganda ham Germaniya SSSRga halaqit bermadi, betaraf turdi.

Uchinchidan, SSSR 1939 yildagi avgust shartnomasini tuzish orqali vaqtdan yutdi. SSSRni 1939 yildayoq Germaniya bilan urushga tortishga qaratilgan imperialistik davlatlarning, birinchi navbatda Germaiyaning ittifoqchisi bo'lgan Yaponiyaning rejalarini buzib yubordi.

Ana shu nuqtai-nazardan qaraganda SSSRning Prezidenti M.S.Garbachyov aytganidek, «...23 avgustdagi hujum qilmaslik to'g'risidagi SSSR-Germaniya bitimi agar realistik pozitsiyalarda qat'iy turilsa, shak-shubhasiz edi».² Ammo 1939 yil 29 sentyabrda SSSR bilan Germaniya o'rtasida do'stlik va chegara to'g'risidagi shartnomaning imzolanishi mutlaqo mantiqsiz va tushunarsiz bo'lib, SSSRning jahon hukmronligini da'vo qiluvchi maqsadlarini yanada ochiqroq oshkor qilib qo'ygan edi. Shu boisdan ham bu shartnoma kommunistik harakat birligini buzdi va Kominternning halokatiga sabab bo'ldi. Balkim navbatdagi shartnoma ham strategik maqsad yo'lida o'ziga xos taktik uslub rolini o'ynashi kerak bo'lgandir, nima bo'lganda ham Gitler bosh bo'lgan Germaniyaning fashistik davlat mashinasi bu taktik uslubga endi e'tibor qilmadi, nazarga ham ilmadi. SSSRga qarshi urush harakatlarini boshlab yubordi. Urushning dastlab uch haftasi davomida nemis-fashist qo'shinlari, Shimoliy-G'arbiy yo'nalishda-400 km dan 450 km gacha, g'arbiy yo'nalishda 450 km dan 600 km gacha, janubiy-g'arbiy yo'nalishda 300-350 km mamlakat ichkarisiga kirib bordi. Gitlerchilar Latviyani, Litvani, Belorussiyaning bir qismini va Ukrainaning o'ng sohil qismini bosib olib, RSFSRning g'arbiy oblastlari chegaralariga yaqinlashib qolgan edilar. Leningrad, Smolensk, Kievga xavf sola boshladilar. Sovet mamlakati uzra ajal xavfi paydo bo'ldi. Kommunistik firqa bu urushni Ulug' Vatan urushi deb e'lon qildi.

¹Sovet jamiyati tarixi sahifalari. T.: O'qituvchi, 1991, 287-bet.

²Intilgentsiya pered litsom novix promlem sosializma. Vstrecha M.S.Gorbacheva s predstavatelyami polskoy intlegensiyi...-M. 1988, 74-bet.

Bu firqaning dohiysi I.Stalin Oliy Bosh Qo'mondon lavozimi bilan bir qatorda SSSR Mudofa Xalq Komissari, firqa Markaziy Qo'mitasining bosh kotibi, Xalq Komissarlari Sovetining raisi, Davlat Mudofaa Qo'mitasining raisi lavozimlarini o'zida markazlashtirib oldi. Hamma kuch-vositalar mamlakat mudofaasiga safarbar qilindi. Bu boshlangan urushda O'zbekiston nega qatnashdi? Boshlangan urush o'zbek xalqi uchun ham Ulug' Vatan urushi edimi? Yo'q! Boshlangan urush o'zbek uchun Ulug' Vatan urushi emas edi. Bu davrda tom ma'noda bizning Vatanimiz yo'q edi, uni Rusiya bosqinchilari bosib olgan edilar biz mustamlaka, qullik asoratida edik. Bu urushda o'zbek xalqi mustamlaka qulligida bo'lganligidan qatnashishga majbur edi, qatnashmasligi mumkin emas edi. Urushdan bosh tortgan har qanday kimsa sotqin, qochqin sifatida otib tashlanar edi.

Butun mamlakatda bo'lgani singari O'zbekistonda ham yalpi safarbarlik e'lon qilindi. Toshkent, Andijon, Samarqand, Farg'ona, Buxoro, Qarshi, Qo'qon va boshqa shahar va qishloqlarda Kompartiya va Sovetlar rahbariyati tomonidan mitinglar va safarbarlik majlislari bo'lib o'tkazildi. Ularda qabul qilingan qarorlarning mazmuni asosan bitta narsaga qaratilgan edi, u ham bo'lsa dushmanga qarshi shafqatsiz kurashish edi. Xorazm viloyati bo'yicha 1156 kishi, Samarqand viloyati bo'yicha 1941 yil 8 iyulga qadar-1316, 4 avgustga qadar, 2933, Toshkent viloyati bo'yicha 1941 yil 26 iyun kuni 932 kishi, Farg'ona viloyati bo'yicha 1735, Andijon viloyati bo'yicha 798, Namangan viloyati bo'yicha 267 kishi frontga yuborildi.

O'zbek xalqi o'z farzandlariga ko'zda yosh, qalbdan armon va dard bilan nasihat qilib faqat g'alaba bilan qayt, qahramon bo'lib qayt, avlod-ajdodlarining jasoratlariga munosib bo'l, deb frontga jo'natar edi. Sodda dil, qalbi ochiq, dili pok, o'zi pok xalqimiz Kompartiya va Sovetlarning yolg'on tashviqoti targ'ibotlariga ko'r-ko'rona ishongan edi. «SSSRni Vatan» deb bilardim, «Kommunistik» kelajakka, «bog'i Eram»ga ishonardi. Lenin-Stalinni «Xalqlar dohiysi» deb bilardi, uning so'qir ko'zlari 30-yillardagi qatag'onlik qurbonlarini ko'pchilik sodda xalqimiz «xalq dushmanlari» deb ishonar edi.

Mehnatga yaroqli erkaklarning armiyaga safarbar qilinganligi tufayli ishlab chiqarish tarmoqlarida ishchilar va injener texnik kadrlar tanqisligi paydo bo'ldi. Shu bois kadrlar tayyorlash muammosi avvalo fabrika-zavod ta'limi maktablarida, hunar-bilim yurtlari, qiqa muddatli turli kurslarda, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida hal qilindi. So'ngra respublikada yakka tartibda va brigada tariqasida hunar o'rganish va ikkinchi ixtisoslikni egallash yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston mehnatkashlari, avvalo xotin-qizlar mamlakat boshiga tushgan kulfat-fojeani o'z kulfatlari va fojealari deb bildilar.

1941 yil iyul oyining o'zida Ursatevsk stantsiyasida 300 dan ortiq, Samarqandda 250 dan ko'proq, «Tashselmash» zavodida 220, Andijon parovoz deposida 120 dan ortiq xotin-qizlar frontga ketgan o'z otalari, aklari va erlarining o'rniga ishga kirib mardonavor mehnat qildilar. Bunday «Vatanparvarlik» harakati butun O'zbekistonda, shu jumladan qishloqlarimizda ham keng quloq yoydi. O'zbek xalqi Ukraina, Belorussiya, Boltqbo'yi va Rusiya Federatsiyasi erlariga qilingan hujumni jonajon o'z

yurti- O'zbekistonga qilingan hujum hisoblab har jabhada qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatdilar.

VKP(b) Markaziy Qo'mitasi va Davlat mudofaa Qo'mitasining topshirig'iga binoan SSSR Gosplani 1941 yilning IV kvartali va 1942 yil uchun harbiy xo'jalik rejasini ishlab chiqdi va uni 1941 yil 16 avgustda Siyosiy byuroda tasdiqladi. Ana shu rejaga asosan mamlakatning G'arbiy mintaqalaridagi sanoat korxonalarini O'rta Osiyo, Ural va Sibir hududlariga ko'chirib joylashtirishga qaror qilindi. Qisqa muddat davomida 1941 yilning iyul-noyabr oylarida Ukraina, Belorussiya, Moskva va Leningraddan 1563 sanoat korxonasi (shundan 1360 tasi harbiy sanoatga oid) Ittifoqning sharqiy mintaqalariga, bulardan 250 dan ortig'i O'rta Osiyo respublikalarida joylashtirildi. Sovetlar hukumati bu sanoat korxonalarini urush tufayli chorasizlikdan, noilojlikdan turkiy respublikalar hududlarida joylashtirishga majbur bo'lgan edi. Holbuki urushga qadar O'rta Osiyo hududida sovetlar birorta og'ir sanoat mahsuloti korxonasini qurib ishga tushirmagan edi. O'rta osiyoda joylashtirilgan 250 dan ortiq sanoat korxonasining 100 dan ortig'i O'zbekiston hissasiga to'g'ri keldi. V.P.Chkalov nomidagi Moskva aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi, Sumsk ximiya (hozirgi Chirchiqximash), Elektrokabel «Krasno'y dvigatel», «Rostselmash», «Krasno'y Aksay», Sumsk kompressor va Dnepropetrovsk Karborund zavodlari, Moskva, «Podemnik» va «Elektrostanok» zavodlari, Stalingrad Kimyo kombinati va boshqalar shular jumlasidandir. O'zbekistonga bunday yirik sanoat korxonalarining ko'chirib keltirilishi respublikamizni SSSRning Sovet Armiyasining qudratli harbiy mudofaa arsenaliga aylantiribgina qolmay, mamlakat iqtisodiy potentsialini yoppasiga kuchaytirishga, sanoat mahsulotlarining o'sishiga ham olib keldi. Yirik sanoat korxonalari bilan bir qatorda O'zbekistonga Ittifoqning G'arbiy huddudlaridan fan, maorif va madaniyat muassasalari, ming-minglab boshpanasiz qolgan oilalar, ota-onasiz etim qolgan yosh go'dak bolalar ham evakuatsiya qilindi. O'rta Osiyoga jami bo'lib, 3 million kishi ko'chirildi. Shundan 2 million 300 minggi Qozog'istonga, 716 ming kishi O'zbekistonda joylashtirildi. Bu ish 1941 yil 3 dekabrda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti evakuatsiya qilingan sovet fuqarolarini qabul qilish va joylashtirish bo'yicha qabul qilgan maxsus qarori asosida amalga oshirildi. Qarorda ota-onasiz qolgan bolalarga g'amxo'rlik qilishga alohida e'tibor berilib, Toshkent shahrida maxsus qabul shaxobchasi tashkil qilindi. O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan aholini o'zbek xalqi o'zining issiq bag'riga oldi, ularga mehr-oqibat ko'rsatdi, uy-joy bilan ta'minladi, oziq-ovqat berdi. Ota-onasiz, etim-esir qolgan bolalarning ko'pchiligi ham O'rta Osiyo respublikalariga, xususan O'zbekiston yuborildi. Faqat 1941 yilning o'zida 200 ming bola bolalar uylariga joylashtirildi. Minglab-minglab bolalarni o'zbek oilalari o'z issiq qalblariga oldilar. 1943 yilga qadar 4672 etim-esir o'zbek xalqining mehr qalbi haroratidan va adolatlik diyonatidan bahramanda bo'ldilar¹.

«Toshkentga kelib bolalar uylarining oldida bola olish uchun navbatda turgan odamlarni ko'rib xayratga tushdim», deb yozgandi mashhur bolalar shoiri Korney Chukovskiy.

---

¹Karimov Sh. G'alabaga qo'shilgan hissa,-T.: O'zbekiston, 1990, 20-bet.

Darhaqiqat, shoir asarlarida respublikamiz bolajon yurt sifatida o'rin oldi. Uning «Leningradning do'stlari», «Bolalar-bolajonlarimiz» kabi o'nga yaqin maqolalarida xalqimizningana shu insonparvarlik tuyg'ulari ulug'lanadi. Toshkentlik mashhur oddiy temirchi Shoahmad Shomahmudov va uning umr yo'ldoshi Bahri xolaning urush yillaridagi jasoratlarini kim bilmaydi deysiz. Bahri opa va Shoahmad aka Ulug' Vatan urushi yillarida ota-onasiz qolgan 16 bolani tarbiyalab voyaga etkazdilar: o'zbek, rus, tatar, yahudiy, chuvash, moldavan...Ularning birortasini ham Bahri xola tuqqan bo'lmasada, barchasi uni o'z onasi, o'zbek tilini esa ona tili deb hurmatlab o'sib voyaga etdilar.

Respublikada umumxalq mudofaa fondi tashkil qilindi. Urushning birinchi kunlaridayoq 1941 yil 21 avgustgacha mudofaa fondiga hammasi bo'lib 5 million 293 ming so'm pul, zayom obligatsiyalari va qimmatbaho buyumlarni topshirilgan bo'lsa, bir oydan so'ng mudofaa fondi 70 million so'mga ko'paydi. Bundan tashqari respublika mehnatkashlari mudofaa fondiga 2389 sentner don, 1808 sentner go'sht, 200 sentner jun, 1495 sentner pichan. 325 sentner quruq meva, 430 sentner sabzavot, qovun-tarvuz¹ va shu kabilarni jo'natdilar.

Mudofaa fondlarini ko'paytirishda shanbaliklar va yakshanbaliklar ham katta rol o'ynadi. Jumladan, 1941 yil 28 iyunda o'tkazilgan respublikadagi birinchi shanbalikda, 1,2 million kishi qatnashdi va shanbalikdan tushgan 3 million so'm pul mudofaa fondiga o'tkazildi. Hammasi bo'lib O'zbekiston mehnatkashlarining mudofaa fondiga qo'shgan hissasi 650 million so'm pul va 56 kilogramm tilla va kumushni tashkil etadi. Bundan tashqari 4.266 milliard so'm miqdorida davlat zayomi va pul-buyum lotareyasi to'plandi.

Xullas, O'zbekistonning zahmatkash mehnatkashlari o'z vijdon va da'vati bilan respublikani fashizmga qarshi kurashda Ittifoqning bastionlaridan biriga aylantirdi. Bu hol esa so'zsiz suratda SSSRning Germaniya ustidan g'alaba qozonishini ta'minlagan eng muhim omillardan biri bo'ldi.

2& Urush yillarida O'zbekiston sanoati

Germaniya ustidan qozonilgan tarixiy g'alabada O'zbekiston sanoati va ishchilar sinfining munosib hissasi bor.

O'zbekiston ishchilar sinfi urush yillarida yuksak onglilik va uyushqoqlik namunalarini ko'rsatib g'alaba uchun barcha zarur bo'lgan ishlarni qildi. Respublika iqtisodiyotini harbiy izga solish, armiyani dushman ustidan g'alaba qozonishini ta'minlashga qodir bo'lgan qudratli harbiy xo'jalikni barpo etish ana shu vazifalardan biri edi.

Vaziyat nihoyatda og'ir edi. Gap shundaki, urushga qadar Sovet Ittifoqida chiqarilgan temirning 68 foizi, po'latning 58 foizi, alyuminiyning 60 foizi, g'arbiy mintaqalardan olinardi. Mudofaa ahamiyatiga ega bo'lgan og'ir sanoat korxonalarining ham katta qismi g'arbiy hududlarda joylashgan edi. Endilikda bu huhdudlarni qisqa maddatda fashistlar Germaniyasi egallab oldi. Vazifa tez fursatlarda ana shu katta yo'qotishning o'rmini qoplashdan va dushman ustidan g'alabani

---

¹O'zbekiston SSR tarixi. To'rtinchi tom.-T. Fan, 1971, 91-bet.

ta'minlaydigan sanoat ishlab chiqarishini yo'lga qo'yishdan iborat edi. Bu borada O'zbekiston Respublikasining o'rin va salmog'i albatta katta edi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi byurosining 1941 yil 25 avgustda qabul qilgan maxsus qarori asosida sanoat korxonalarini ishga rahbarlik qilish uchun jumhuriyat hukumat komissiyasi tuzildi. Bu komissiya jumhuriyat sanoatini harbiy izga solish masalalari bilan shug'ullandi. Natijada urushga qadar tinch ishlayotgan sanoat korxonalarini qisqa muddat ichida harbiy texnika, qurol-yarog' ishlab chiqaradigan korxonalariga aylantirildilar. O'zbekistonda 1941 yilning oxirlariga kelib 300 zavod va fabrika¹ Qizil Armiya uchun qurol-yarog' va o'qdori ishlab chiqara boshladi. Birinchi navbatda turgan masala mudofaa sanoati korxonalarini zarur bo'lgan yoqilg'i, elektor quvvati va metal bilan ta'minlashdan iborat bo'ldi. O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1941 yil 5-7 dekabrda bo'lib o'tgan V Plenumi respublika sanoatini harbiy izga solish sohasidagi ishlarga yakun yasadi, O'zbekistonga evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarini tezlik bilan ishga tushirish, mamlakatga, front uchun kerak bo'lgan mahsulotlarni o'z vaqtida etkazib berish bilan bog'liq masalalar muhokama qilindi va uni amalga oshirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqildi.

Elektr energiyasi, yoqilg'i va hom-ashyo bazalarini rivojlantirish masalalariga ham katta e'tibor berildi. 1942 yil noyabrgacha Chirchiq, Toshkent energetika sistemalarining qishki quvvatini 160-170 ming kilovatga etkazish, 4-5 oy ichida Toshkent yonida 60-70 ming kilovat elektr energiya bera oladigan issiqlik elektrostantsiya qurish, bu stantsiyalarni mahalliy ko'mir asosida ishlatish tadbirlari ilgari surildi. Respublikada metal-ko'mir va neft qazib chiqarishni ko'paytirish tadbirlari belgilandi. Bu ehtiyojlar uchun bir milliard so'm mablag' ajratildi. Ushbu dasturni amaliy bajarishga doir bir qancha tadbirlar belgilandi va Solar, 1-Quy Bo'z suv (birinchi navbatini), 2-Oqqavoq (ikkinchi navbatini), va Farxod gidroelektrostantsiyalarini qurish yuzasidan amaliy choralar ko'rildi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining VIII Plenumi Farxodstroy qurilishining 1943 yilgi kuzgi plan topshiriqlarini bajarishga yordam ko'rsatish tadbirlari to'g'risidagi masalani muhokama qilib, qurilish sur'atlarini oshirish masalasini qo'ydi, barcha partiya tashkilotlariga gidroelektrostantsiya qurilishiga har tomonlama yordam berish, uni ishchi kuchlari va zarur materiallar bilan ta'minlashni topshirdi.

Farxod GES qurilishiga respublikaning o'zida 8 ming kubometrdan ko'prik yog'och va boshqa binokorlik materiallari, 800 tonna metall, 110 mingdan ortiq har xil asbob-uskuna. Transport vositalari topilib ishga solindi. Bundan tashqari respublikamiz mehnatkashlari bu umumxalq qurilishiga 300 vagondan ko'proq har xil qurilish materiallari yubordilar.

Ko'rilgan tadbirlar, Farxod GES ishchilarining qahramonona shijoati va mehnati tufayli Sirdaryoni jilovlash juda qisqa muddatda 10 oyda amalga oshirildi, holbuki

---

¹ «Sovet O'zbekistoni», 1985, 20 aprel.

odatda bunday ishlar 2-3 yilga cho'zilardi. Farxod GESning ikki agregati (birinchi navbat) 1946 yilning fevral oyida ekspluatatsiyaga topshirildi. SSSRning Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan Farxod GES qurilishida jonbozdik ko'rsatganligi va qahramonona mehnati uchun 500 kishi Sovet Ittifoqining orden va medallari bilan mukofotlandi.

Urush yillari Tovoqsoy, Oqtepa, Oqqovoq, Qibray, Solar, Qutbozsuv va boshqa gidroelektrostantsiyalar qurilib ishga tushirildi, natijada O'zbekistonda elektr energiya hosil qilish 1940 yildagi 482 mln.kv soatdan 1945 yilda 1.187 mln. va soatgacha ko'paydi.

Urush yillarida O'zbekiston yoqilg'i sanoatini rivojlantirish masalalariga ham katta e'tibor berildi. Ko'mir sanoatini rivojlantirishga 639 million 980 ming so'm kapital mablag' solindi. Natijada jumhuriyatda ko'mir qazib chiqarish 1945 yilda 103 ming tonnaga etdi yoki u 1940 yildagiga nisbatan 30¹ martadan ko'proq o'sdi, demakdir.

Urush yillarida O'zbekistonning neft sanoati ham ulkan odimlar tashladi. SSSR Xalq Komissarlari Sovet 1941 yil 4 apreldagi «O'rta Osiyoda neft sanoatini rivojlantirish to'g'risida» maxsus qaror qabul qilindi. Ana shu qaror asosida O'zbekistonda yangi neft konlari ochildi. 1940 yildagiga qarganda respublikada neft qazib chiqarish 1945 yilda 4 marta ko'paydi va u yiliga 478 ming tonnani tashkil etdi. Elektroenergetika va yoqilg'i sanoatining yuksak bazalarining vujudga keltirilishi O'zbekistonda metallurgiya va mashinasozlik sanoatlarini ham rivojlanishi uchun baza bo'lib xizmat qildi.

1941-1942 yillarda respublikaga evakuatsiya qilingan korxonalar bazasida 16 ta yirik mashinasozlik zavodlari tashkil etildi.

Mashinasozlik va metalni qayta ishlash sanoat tarmoqlarining yuqori sur'atlar bilan rivojlanishi metallurgiya ishlab chiqarish bazasini barpo etishni talab qilayotgan edi. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Sovet 1942 yil 17 iyunda Bekobod shahrida metallurgiya zavodi qurish to'g'risida qaror qabul qildi. Zavod qurilishi bilan bog'liq bo'lgan masalalar bo'yicha O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti Byurosida 20-qaror qabul qilindi.

1944 yil 5 mart kuni O'zbekiston tarixida birinchi marta O'zbekistonning birinchi metallurgiya zavodi ishga tushdi va u faoliyatdagi korxonalar qatoriga qo'shildi. Urush yillarida respublikamizda rangli metallurgiya sanoati 6 marta o'sdi.

O'zbekiston mehnatkashlari urush yillarida ximiya sanoati, qurilish materiallari sanoati, to'qimachilik, poyabzal, engil va oziq-ovqat sanoati, mahalliy va kooperativ sanoati va transport tarmoqlarini rivojlantirish sohasida ham bir qator tadbirlarni amalga oshirdilar.

1945 yilda 1940 yilga nisbatan O'zbekiston SSR sanoati mahsulotining umumiy hajmi 7 baravar, shu jumladan. Og'ir sanoat ishlab chiqarish 4 baravar, mashinasozlik sanoati 13.4 baravar oshdi.

---

¹Qarang: Ekonomicheskaya istoriya Sovetskogo Uzbekistana.-T.: Fan.1966, str. 166-167.

Urush yillarida O'zbekiston xaritasida yangi sanoat markazlari: Chirchiq, Ohangaron, Bekobod, Yangiyo'l va boshqa sanoat shaharlari vujudga keldi. Toshkent shahri yirik sanoat markazlaridan biriga aylandi. Xullas, O'zbekiston sanoati urush yillarida frontga 2090 samolyot, 17342 aviamotor, 2318.000 aviabomba, millionlab minalar. Snaryadlar, granatalar va boshqa shuning singari qurol-aslaha va o'q dorilar etkazib berdi. Engil sanoat korxonalari va kooperatsiyasi artellari umumiy qiymati 443.3 million so'mlik¹ mahsulotlarni front ehtiyojlari uchun ishlab chiqardi. Bu fashistlar Germaniyasini tor-mor keltirishda O'zbekistonning qo'shgan katta va munosib hissasidir.

3& Urush yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligi

1941-1945 yillardagi urushda qozonilgan tarixiy g'alabada O'zbekiston qishloq xo'jaligi mehnatkashlarining ham salmoqli hissalar bor. Dushman Boltiqbo'yi, Ukraina va Belorussiya chegaralaridan tortib toki-Moskva–Leningrad shaharlarigacha bo'lgan katta hududni bosib olgandi. Bu hol sanoatni hom ashyo bilan, aholini xususan jangchilarni kiyim-kechak. oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda juda katta qiyinchiliklar tug'dirdi. O'zbekiston qishloq mehnatkashlari vujudga kelgan bu qiyinchiliklarni ongli suratda to'g'ri tushundilar va dushman vaqtincha okkupatsiya qilib olgan hududlar hissasini ham qoplaydigan hom ashyo, oziq-ovqat mahsulotlari etkazib berish uchun o'zlarining butun mehnat faoliyatlarini, harbiy ishga solib qayta qurdilar.

Bir qator obektiv va subektiv sabablarga ko'ra jumhuriyatda qishloq xo'jaligini qayta qurish g'oyatda katta qiyinchiliklar bilan ko'chdi. Mamlakatdagi barcha sanoat korxonalari urush manfaatlariga bo'sundirilib qayta qurilganligi oqibatida respublikamizga Markazdan traktorlar va boshqa qishloq xo'jaligi mashinalari kelishi deyarlik to'xtab qoldi. Jamoa va davlat xo'jaliklaridagi texnikani ta'mirlash uchun kerakli materiallar, ehtiyot qismlar, o'g'it va yonilg'i bilan ta'minlash umuman qisqarib ketdi. Yuz-yuz minglab qishloq mehnatkashlari frontga, Vatan mudofaasiga safarbar qilindilar.

Asosan paxtachilikka ixtisoslashtirilgan respublika dehqonchiligining yo'nalishi ham keskin o'zgardi. Paxtachilikni asosiy tarmoq sifatida saqlab qolgan holda endi respublika mehnatkashlari mamlakatga juda ko'p miqdorda don, qand lavlagi, kanop, pilla savzavot va poliz mahsulotlari ham etkazib berishi kerak edi.

Bunday murakkab, og'ir vazifani O'zbekiston mehnatkashlari so'zsiz bajardilar. Y.Oxunboboev 1941 yil 21 oktyabrda «Qizil O'zbekiston» gazetasida chop etilgan o'zining «G'alaba biz tomonda!» maqolasida bunday yozgan edi: «Hamma narsa front manfaatlar uchun qaratilgan. O'zbekiston kolxozchilari bu yil etishtirilgan mo'l paxta hosilini yig'ib-terib olishda katta jasorat ko'rsatmoqdalar. Terimchilar o'rtasida o'n besh mingchilar harakati keng yoyildi. Hammaning diqqat e'tibori mo'l hosilni tez

---

¹ Ocherki istorii Kommunisticheskoy partii Uzbekistana.-T.: Uzbekistan, 1974, str.445.

terib olib, davlatga topshirishga qaratilgan. Biz etishtirgan paxtaning har bir grammi dushman uchun o'zgarilmas zarbadir!»¹.

1941 yilda O'zbekistonda qishloq xo'jaligi xodimlari davlatga 1645,7 ming tonna, yoki 1940 yildagiga nisbatan qariyb 200 ming tonna ko'proq paxta topshirdilar, hosildorlik gektar boshiga 17,7 sentnerga etdi, davlat rejasi 106 protsent bajarildi. 1941 yil iyul oyi oxirlarida respublika bo'yicha 1940 yilning shu davriga nisbatan davlatga uch hissa ko'p g'alla, 12,051 tonna pilla topshirildi.

O'zbekiston qishloq mehnatkashlari 1942-1943 yillarda ham jon kuydirib mehnat qildilar. «Hamma narsa-front uchun, hamma narsa g'alaba uchun!», «O'zim uchun va frontga do'stim uchun!» degan shiorlar ostida qo'shimcha majburiyatlar oldilar. Jamoa va davlat xo'jaligi dalalarida ko'p ming kilogrammchilar «o'n ming kilogrammchilar», «o'n besh ming kilogrammchilar» harakati keng quloq yoydi. Ammo 1942-1943 yillarda vaziyat juda og'ir keldi. Jumhuriyat paxtakorlari paxta tayyorlash davlat rejalarini bajara olmadilar, paxtaning hosildorligi gektar boshiga keskin pasayib ketdi. 1941 yildagi 17,7 sentnerdan 1942 yilda 9,4 va 1943 yilda esa 7,1 sentnerga tushib ketdi. Jami bo'lib O'zbekiston SSRning jamoa va davlat xo'jaliklari davlatga paxtani 1 million tonnaga yaqin kam berdilar.

VKP(b) Markaziy Komiteti 1944 yil 6 martida «O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va rivojlantirish choralari to'g'risida» qaror qabul qildi va O'zbekiston firqa va sovetlar rahbarlarini qattiq siquvga oldi.

Majlisda raislik qilayotgan A.S.Shcherbakov O'z KP MKning birinchi kotibi Usmon Yusupovning qo'pollik bilan bo'lib: «O'rtoq Yusupov, mamlakat uchun og'ir bo'lgan shunday vaqtda siz armiya va xalqni ishtonsiz qo'ymoqchimisiz?» degan edi. Respublikadagi haqiqiy ahvolni anglab etishni istamagan VKP(b) MK Tashkiliy byurosi U.Yusupovni paxta ekin maydonlarini asossiz qisqartirganlikda ayblab, unga «qattiq hayfsan» e'lon qildi.² Qarorda O'zbekistondagi vaziyat tahlil qilindi, firqa sovet va jamoat tashkilotlarining paxtachilikka rahbarlik qilishda yo'l qo'ygan hato va kamchiliklari keskin tanqid qilindi: Ozuqabop ekinlar maydonini kengayishi hisobiga paxta maydonlari kamayib ketdi. Xo'jaliklarda ekin maydonlarining tuzilmasi o'zgarib ketdi, ishchi kuchi, texnika, o'g'itlar etishmay qoldi, mexanizator va kambayinchilar tayyorlash kamayib ketdi: mineral o'g'itlar ishlab chiqarish ham keskin kamaydi.

Jamoa xo'jaliklarining yuk avtomobillari bilan ta'minlash darajasini ham achinarli ahvolda edi. Paxtachilikni rivojlantirishda jamoa xo'jaliklarining ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmadi. Ularni xo'jalik tashkiliy jihatdan mustahkamlashga etarli darajada e'tibor berilmadi, ilg'orlar tajribasi umumlashtirilmadi va ommalashtirilmadi, mehnatni tashkil etish va hisobga olishda egasizlikka va buzilishlarga yo'l qo'yildi, erlar agrotexnika qoidalari asosida ishlanmadi, shudgorlash ishlari sifatsiz amalga oshirildi va paysalga solindi. Ba'zi tuman xo'jaliklarida g'uzapoyalarni yig'ishtirib olish cho'zilib ketdi. G'o'za qator oralarida ishlov berish muddatlari kechikib va sifatsiz o'tkazildi. Albatta bu kamchiliklarning urush bilan bog'liq obektiv va subektiv sabablari bor edi. Shu

¹Oxunboboev Y. Tanlangan asarlar.-T.: O'zbekiston, 1995, 424-betlar.

²O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida, 449-b.

sababdan O'zbekiston firqa va sovet tashkilotlari markaziy Ittifoq hukumatining yordami bilan respublika jamoa, davlat xo'jaliklari va MTSlarining moddiy-texnika bazalarini mustahkamlash uchun 1944-1945 yillarda urush yillarining qiyinchiliklariga qaramasdan O'zbekiston uchun 2300 yangi traktorlar, 3000 yuk avtomobili, 70 mingdan ortiq dona qishloq xo'jalik inventarlari, 660 ta ta'mirlash asbob-uskunalari va 375 ming tonna mineral o'g'itlar ajratdilar. Shaharning qishloqqa otaliq yordami kuchaytirildi.

Ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida O'zbekiston 1944 yilni quvonchli muvaffaqiyatlar bilan yakunladi. Paxta tayyorlash rejasi 15 dekabrdayoq ado etildi. Davlatga 820 ming tonna yoki 1942 yildagiga qaraganda 325 ming tonna ko'p paxta sotildi.

O'zbekiston qishloq mehnatkashlari mamlakat va xalq hayoti uchun eng og'ir bir sharoitda bu murakkab vazifani muvaffaqiyatli suratda hal etib 1945 yilda kattagina yutuqlarga erishdi. Davlatga paxta topshirish rejasi 26 dekabrda 100,6 protsent qilib ado etildi, va 1944 yildagiga nisbatan bir necha ming tonna ko'p paxta etkazib berildi.

Urushning dahshatli va og'ir yillarida ishchilar bilan dehqonlar, shahar bilan qishloq o'rtasidagi mustahkam do'stlikning samarasi tufayli bunday murakkab va ulug'vor ishlarni amalga oshirish mumkin bo'ldi. Birgina Toshkent shahar sanoat korxonalarining o'ziga 1941-1945 yillar mobaynida jamoa xo'jaliklariga 5 ming yaigit seyalkasi, 2 ming dizel, 1552 kurak chuyiydigan mashina, 8,8 ming g'o'zapoyalarni yig'ishtirib beradigan mashinalarni berdi. Butun respublika qishloq xo'jaligi uchun tayyorlab berilgan ehtiyot qismlar 16 million so'mni tashkil etdi.

Bundan tashqari shahar aholisi qishloq mehnatkashlariga ming-ming tonnalab mineral va mahalliy o'g'itlar bilan ham yordam berdi. Respublikamizning yirik sanoat korxonalarida ming-minglab qishloq mehnatkashlari slesarlik, temirchilik, tokarlik, quruvchilik kasblarini egalladilar.

Ming-minglab oliy va o'rta maxsus ma'lumotli muxandis-texnikalar, qishloq xo'jaligi mutaxassislari, iqtisodchilar, o'qituvchilar, respublikaning turli shaharlaridagi o'quv dargohlarida ta'lim olib o'z qishloqlariga qaytdilar. Xullas, 1941-1945 yillar davomida O'zbekistondagi har xil kurslarda 200 mingdan ko'proq jamoa a'zosi o'qib chiqdi.

Umuman aytganda O'zbekiston qishloq mehnatkashlari g'oyatda og'ir va qiyin sharoitlarda mehnat qilib Germaniya fashizmi ustidan qozonilgan g'alabani tezlashtirishda o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Respublika dehqonlari urush yillarida front va g'alaba uchun havo va suv kabi zarur bo'lgan 4 million 148 ming tonna paxta, 82 mln, pud g'alla, 57 ming 444 tonna meva va uzum, 36 ming tonna qoqi 159 ming, 300 tonna go'sht, 22,3 ming tonna jun va boshqa ko'pgina mahsulot etkazib berdilar¹. Bu ulkan va mislsiz jasoratdir. Biz bu bilan haqli va qonuniy suratda faxrlanamiz.

1941-1945 yillardagi urush bizga tarixiy saboq berishi kerak. Xalqimiz urush tufayli kelib chiqqan barcha qiyinchiliklarni hisobga oldi, har bir jabhada bo'lmasin

bosh tortmay astoydil mehnat qildi va onglilik namunasini ko'rsatdi. Ammo bizning mustamlaka xo'jayinlarimiz bu ishni qonuniy jarayoni deb tushundilar, mehnat ahlining qadriga etmadilar. Buni Moskvaning urushdan keyingi davrda ham ulug' davlatchilik siyosati asosida O'zbekiston qishloq xo'jaligini faqat paxtachilikka ixtisoslashtirish yo'lidan olib borganligida ko'ramiz. Bu paxta yakka hokimligini yanada kuchayishiga olib keldi. O'zbekiston SSSRning xom ashyo bazasi bo'lib qoldi. Bu hol O'zbekiston mehnatkashlarining milliy fojeasi sifatida uning siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy qashoqligiga bosh sababdir.

4 &. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat

1941-1945 yillaridagi urushda fashistlar Germaniyasi ustidan tarixiy g'alabani qo'lga kiritishda O'zbekistonda fan, adabiyot, maorif va san'at xodimlarining ham hissasi beqiyos darajada katta bo'ldi.

Urush bilan bog'liq bo'lgan barcha milliy topshiriqlarini olimlar o'z vaqtida bajarib bordilar, snaryadlar, reaktivlar tayyorlash, o'simliklardan foydalanish muammolarini hal etish, qishloq xo'jalik erkinlarining hosildorligini oshirish, yosh mutaxassislarining ilmiy ishlariga rahbarlik qilish kabi masalalar bilan shug'ullandilar.

O'zbekistonga SSRning g'arbiy mintaqalaridan Ittifoq akademiyasi institutlari va ilm-fan arboblari evakuatsiya qilindi. Faqat Toshkent shahrining o'ziga 1941 yilning kuzida SSSR Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik, tarix, jahon adabiyoti, moddiy madaniyat tarixi va boshqa ilmiy tadqiqot institutlari, ko'plab olimlar: akademiklar B.V.Struve, V.D.Grekov, SSSR Fanlar akademiyasining muxbir a'zolari E.E.Bertels, B.F.Shigmarov, A.Yu.Yakubovskiy, A.A.Mixaylov va boshqalar ko'chib keldilar.

1943 yilning sentyabrda O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi tashkil etilishi ham respublika hayotida albatta katta voqea bo'ldi.

O'zbekiston Fanlar akademiyasining tantanali ochilishi marosimi 1943 yil 4 noyabrda bo'ldi. Fanlar akademiyasining birinchi prezidenti qilib taniqli olim T.N.Qori-Niyozov saylandi. Akademiya bevosita Moskvaning buyurtma topshirig'ini bajardi.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi 1943-1945 yillarda jiddiy ilmiy muvaffaqiyatlarga erishdi, u ittifoqda tanilgan ilmiy markazga aylandi. 1944 yildayoq akademiya tarkibida 23 ilmiy muassasa, shu jumladan 11 ilmiy-tadqiqot instituti, 2 laboratoriya, seysmik stantsiya, tajriba stantsiyalari, botanika bog'i va 2 muzey faol ishladi. Akademiya institutlarida 3 kishi akademiyaning faxriy a'zosi, 15 kishi haqiqiy a'zosi, 20 kishi muxbir a'zosi, 54 fan doktori, 172 fan nomzodi, jami 1265 ilmiy xodim fan olamining turli jabhalarida tadqiqot ishlarini olib bordilar, tabiiy resurslarini o'rganishga va jumhuriyat xalq xo'jaligining eng muhim tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan murakkab muammolarini hal qilish bilan shug'ullandilar.

Albatta O'zbekistondagi fan taraqqiyotida, xususan Fanlar Akademiyasi faoliyatida mustamlakachilik siyosati o'z asoratini qoldirdi. Ilmiy buyurtmalar Moskvadan berilar va tasdiqlanar, ilmiy tadqiqot ishlari faqat rus tilida olib borilar edi.

G'oyatda og'ir urush yillarida bo'lsa ham xalq maorifi ham o'z faoliyatini davom ettirdi. Maktab o'qituvchilarining frontga safarbar qilinganliklari tufayli albatta katta

qiyinchiliklar kelib chiqdi. Bu qiyinchiliklarni qisqa kurslar katta rol o'ynadilar. 1943 yilga qadar bu kurslarni 16 ming o'qituvchi kadrlar tayyorlab berdilar.

Oliy ta'lim tizimida ham tadqiqotchi olimlarning yirik otryadi ishlardi. Ular o'quv-tarbiyaviy ishlar bilan bir qatorda samarali, barakali ilmiy-tadqiqot ishlari olib bordilar. Oliy o'quv yurtlarida ham evakuatsiya tufayli kelib qolgan ko'plab olimlar faoliyat ko'rsatdilar.

Erkaklarning frontga safarbar qilinganliklarini hisobga olib xotin-qizlardan o'qituvchi kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor berildi, ko'pgina oliy va o'rta maxsus pedagogika bilim yurtlari xotin-qizlar o'quv yurtlariga aylantirildi. O'qituvchilar ta'lim-tarbiya ishlaridan tashqari mehnatkashlar o'rtasida ommaviy-siyosiy va tarbiyaviy ishlar olib bordilar. Ular o'z o'qituvchilari bilan qishloq xo'jalik ishlarida, mudofaa fondlariga mablag' to'plashda, mehnat shanbalik va yakshanbaliklarini uyushtirishda, jangchilar va Leningrad blokadasini himoyachilari uchun mablag'lar, sovg'a-salomlar tayyorlash, metall va temir-tersaklar to'plashda, gospitalarni otaliqqa olish va boshqa ishlarda faollik ko'rsatdilar.

O'zbekiston oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari va studentlar jamoalari ham urush yillarida katta g'ayrat bilan mehnat qildilar. Ko'pgina oliy o'quv yurtlarining binolari gospitalarga aylantirildi, O'zbekiston 29 oliy 52 o'rta maxsus o'quv yurti ishlab turdi. 1941 yilning kuzi va 1942 yilning boshida g'arbiy rayonlaridan O'zbekistonga 31 ta oliy o'quv yurti va 7 ta harbiy akademiya evakuatsiya qilindi.

1944 yilda respublikada yana bir qator yangi oliy o'quv yurti tarmoqlari qad ko'tardi. 1941 yilda vaqtincha yopib qo'yilgan, Samarqanddagi O'zbekiston davlat univesiteti yana o'z faoliyatini boshladi. Chimboy va Urgench shaharlarida pedogogika, Namangan va Marg'ilonda o'qituvchilar institutlari, Toshkentda teatr instituti ish boshladi, O'rta Osiyo davlat universiteti (SAGU)da bir qancha yangi fakultetlar (filologiya, sharqshunoslik fakultetlari), Toshkent davlat xotin-qizlar pedogogika institutlarida tabiiy-geografiya fakulteti, Toshkent to'qimachilik institutida, paxtani dastlabki ishlash fakulteti ochildi. Bunday yangi fakultetlar O'rta Osiyo (hozir Toshkent texnika dorilfununi) politexnika instituti, Toshkent qishloq xo'jaligini irrigatsiya va mexanizatsiyalash muxandislari instituti va boshqa oliy o'quv yurtlarida ham tashkil qilindi. 14 oliy o'quv yurtida sirtqi bo'limlar ish boshladi.

Respublika oliy o'quv yurtlari 1941-1945 yillarda evakuatsiya qilingan oliy ta'lim dargohlari bilan birga hisoblaganda fuqarolar va harbiy mutaxassisliklar bo'yicha jami 20 mingga yaqin malakali kadrlar tayyorlab berdilar. Oliy o'quv yurtlari urush davri mobaynida 11.750 nafar yuqori malakali mutaxassis, o'rta maxsus o'quv yurtlari esa 6673 nafar kadr tayyorladi.

Oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari ilmiy-tadqiqot ishlarida ham faol qatnashdilar. Albatta xalq ta'limi, O'rta Osiyo ta'lim tarmoqlaridagi o'quv-tarbiyaviy va ilmiy jarayonning buyuk rus millatchiligi va Kompartiya mafkurasiga batamom bo'ysundirilgan ligi va unga xizmat qilganligini alohida ta'kidlamog zarur.

Ayniqsa tibbiyot fani va xodimlari oldiga g'oyat katta ma'sulyatli vazifalar qo'yildi. Bu sharaflil va og'ir vazifalarni bajarishda O'zbekiston tibbiyot muassasalari va oliy o'quv yurtlarining xodimlari bevosita ishtirok etdila.

Respublikamizda 1943 yili 22 ming 217 o'ringa ega bo'lgan 400 dan ortiq kasalxona, 128 dan ziyod epidemiya stantsiyalari, 36 ta bakteriologiya, 53 ta dizenteriya 162 ta bezgak kasalligi bo'yicha davolash muassasalari ishlab turdi. Bu davolash muassasalarida 500 dan ziyod vrachlar, 900 dan ortiq feldsherlar va shuning singari boshqa tibbiyot xodimlari jon kuydirib ishladilar. Bundan tashqari respublikamizda 113 harbiy gospital joylashtirilgan edi. 750 korxonalar, tashkilot, jamoa va davlat xo'jaliklari bu gospitallari ustidan otaliq, yordamini olib bordilar. 1945 yilda urush oxirlab qolgan davrda respublikada 68,6 ming nogironlar hisobda turardi. Ana shu jarayonlarning hammasi birga qo'shib meditsina xodimlariga nisbatan bo'lgan talabni haddan tashqari oshirib yubordi.

O'zbekiston Kompartiya Markaziy Qo'mitasi Byurosining 1941 yil 2 avgustda «Vrachlar va o'rta meditsina xodimlarining harbiy dala xirurgiyasi bo'yicha qaytadan tayyorlash haqida»gi qarorining ijrosi sifatida 1945 yilning oxirigacha 1,5 ming vrach 4 ming feldsher qayta tayyorlandi va 5 ming zapasdagi meditsina hamshiralari o'qitildi.

Urush yillarida O'zbekiston adabiyoti va san'ati vakillari ayniqsa fidoyilik ko'rsatdilar. Shoir va yozuvchilar, daromatg va publitsistlar xalqni fashistlarga qarshi chuqur nafrat va g'alabaga so'zsiz ishonch ruhida tarbiyalaydigan yangi-yangi asarlar ustida ish olib bordilar. Oybekning «Qutlug' qon» romani, H.Olimjonning «O'lim bosqinchilarga» kabi asarlari jamoatchilikning yuksak bahosiga sazovor bo'lgan. G'.G'ulom, Uyg'un, Islom shoir, Fozil Yo'ldosh, Abdulla Qahhor, Zulfiya va boshqalar ham kompartiya mafkurasiga xizmat qiluvchi bir qancha «vatanparvarlik» his-tuyg'usi bilan to'lib-toshgan poemalar, she'rlar va hikoyalar yozganlar.

Yozuvchi va shoirlar o'z asarlari qahramonlarining obrazlarini bevosita frontlarda bo'lib, jang maydonlaridan jon berib jon olayotgan jangchilar bilan uchrashib, birga yashab ularning qahramonliklarini ba'zan hayotlarini xavf ostida qoldirib bo'lsada o'z ko'zlari bilan ko'rib undan g'oyaviy ta'sirlanib yaratdilar.

Taniqli adib Oybek Ikkinchi jahon urushining ko'pgina xalqlar taqdirida ulkan rol o'ynashini sezib, u haqda roman yozish ishtiyoqida bo'ldi. U shu maqsadda Moskva ostonalarida jang qilayotgan o'zbek qismlarga berib, bo'lajak qahramonlarining harbiy hayotini yaqindan o'rgandi, 1942 yil dekabridan 1943 yil martining so'nggi kunlariga qadar frontda bo'ldi, ana shu safar chog'ida urushning achchiq haqiqati bilan to'yingan turkum she'rlarini yozdi.

Afsuski, o'sha yillarda urush haqidagi bor haqiqatni aytishning, yozishning iloji yo'q edi. Shu bois Oybek domla «Quyosh qoraymas» romanini tugatmay, Navoiy romani ustidagi ishini davom ettirdi. Roman 1944 yili nashr etildi. Asar tez orada urush davri o'zbek adabiyotining yuksak namunasi sifatida e'tirof etildi.¹

Rus, ukrain, belorus yozuvchi va shoirlari bilan hamkorlikda urush yillarida juda ko'plab kapital asarlar, almanax va antologiyalar yaratildi: «Biz engamiz» (almanax),

---

¹ O'zbekiston yangi tarix. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida...493-bet.

«O'zbekiston shoirlari-frontga» (antologiya) ana shular jumlasidandir. Alisher Navoiyning «Layli va Majnun», «Farhod va Shirin» dostonlari, Boburning lirik she'rlari, Muqimiy, Furqat, g'azallari, «Alpomish», «Go'ro'g'li», singari xalq dostonlari, o'zbek baxshilarining asarlari, «o'zbek shoirlari va yozuvchilarining almanaxi» rus tiliga tarjima qilinib choplandi. Temir Fattoh bilan Volkenshteyn «Alpomish» pesasini yaratdilar. «O'zbekiston qilichi» nomli lirikali drama N.Pogodin, Uyg'un, H.Olimjon, S.Abdulla tomonidan yaratildi. Asar muzikasini T.Sodiqov, T.Jalilov, M.Burxonov, N.Hasanov, A.Klumov, S.Vaynberg yozdilar.

Urush yillarida o'zbek teatr san'ati ham katta hajmdagi vazifalarni bajardi. Bu davrda O'zbekistonda 36 mahalliy va 14 evakuatsiya qilingan: Moskva Davlat yahudiy teatri, Shevchenko nomidagi Xarkov Davlat teatri, Moskva revolyutsion teatri, Mayakovskiy nomidagi va boshqa teatrlar faoliyat ko'rsatdi. Toshkent, Yangiyo'l va Andijonda yangi teatrlar ish boshladi.

O'zbekiston kompozitorlari 1943 yilning o'zidayoq 400 ga yaqin mudofaa «vatanparvarlik» qo'shiqlarini, kompozitorlar xalqqa manzur bo'lgan mavzudagi muzikali drama, opera va balet asarlarini ham yaratdilar.

O'zbekiston san'atkorlarining og'ir urush yillaridagi mehnatlarini baholash nihoyatda qiyin. Faqat 1942-1944 yillar davomida teatrlar jamoalari 203 yangi asarni sahnalashtirdilar. 187568 spektakl va kontsert ko'rsatildi. 65 million kishi san'atkorlarning chiqishlarini tomosha qildi¹.

Turli janrlar bo'yicha ixtisoslashtirilgan 30 kontsert brigadalarining kuchi bilan harakatdagi jangchilar uchun 15 ming marta, jumhuriyat shaharlaridagi harbiy kasalxonalarda davolanayotgan jangchilar uchun 15 ming marta kontsert² qo'yib berildi.

Urushdagi tarixiy g'alabada o'zbek xotin-qizlari front-kontsert brigadasining ham munosib ulushi bor. Brigada ahli 1942 yilning avgustdagi 1945 yil may oyiga qadar urushning o'n ikki frontida 1200 marta kontsert qo'yib berdi.

Xalqning katta olqishi va hurmatiga sazovor bo'lgan ulug' san'at yulduzlarimiz Xalima Nosirova, Olim Xo'jaev, Razzoq Hamroev, Abror Hidoyatov, Sora Eshonto'raeva, Mukarrama Turg'unboev, Tamaraxonim, Abbas Bakirov, Lutfixonim Sarimsoqova, Muhiddin Qori Yoqubov, Karim Zokirov, Shukur Burxonov, Gavhar Rahimova, Kommuna Ismoilova, Shahodat Rahimova, Farog'at Rahmatova, Soyib Xo'jaev, Isoxor Oqilov, Roziya Karimova va boshqalarning chiqishlarini urush va mehnat veteranlari hali-hali zo'r mamnuniyat bilan eslaydilar.

Urushdagi g'alabaga o'zbek kino san'ati ham o'z hissasini qo'shdi. Bu sohada K.Yormatov, N.G'aniev, Y.A'zamov hamda markaziy shaharlar Moskva, Leningrad, Kiev, Oddessadan Toshkentga evakuatsiya qilingan 200 ga yaqin kino ustalarining hamkorligi katta rol o'ynadi. Bu davrda yaratilgan «Nasriddin Buxoroda», «Tohir va Zuhra» «Ikki jangchi», «Suxe Bator» va boshqa badiiy filmlar haqli suratda «O'zbekfilm» oltin fondidan joy oldi.

---

¹ Karimov Sh. «G'allabaga qo'shilgan hissa», 96-bet.

² O'sha manba.

Bu yillarda O'zbekiston sirk san'ati ustalarining ham xizmatlari beqiyosdir. Faqat 1941 yilning 10 oktyabridan 1942 yilning 3 martigacha bo'lgan qisqa muddatli davridagina respublika sirk artistlari 171 tomosha ko'rsatib, 130 ming tomoshabinga o'z san'atlarini namoyish qildilar. Jangchilardan 28 ming kishi O'zbekiston sirk san'ati ustalarining 71 marta¹ chiqishlarini olqishladilar.

Urush yillarida yuksak baho olgan L.Abdullaev, Shamsiruy, Hasanova, Kartsinskaya kabi rassomlar ko'tarinki ruh bilan ishlab bir qator ajoyib xaykallar, portretlar yaratdilar, urush yillarning to'lqinlantiruvchi qahramonliklarning asos qilib olib, suratkashlik formalarini ham, kompozitsiya vazifalarini ham yangicha hal qildilar... Ushbu nuqtai nazardan qaraganda «Qo'qqisdan berilgan zarb», «Partizanlar» deb nomlangan va boshqa nomlarda diqqatga sazovordir.

Matbuot urush yillarida ommani g'oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyalashda eng o'tkir qurol bo'ldi. O'sha damlarda O'zbekistonda jami bo'lib 200 gazeta chiqarildi, shundan 124 tasi o'zbek tilida chiqarilgan edi. Bundan tashqari jumhuriyatda 52 ta jurnal, shundan 19 tasi o'zbek tilida chop qilinardi. O'zbekistonda chiqarilgan gazetalarning bir gallik tiraji 900 ming, o'zbek tilidagisi esa 600 ming nusxa edi. Gazeta va jurnallar sahifalarida frontlardagi vaziyatni muntazam yoritib borish bilan bir qatorda mamlakat ichkarisidagi sanoat va qishloq xo'jaligida, maorif va madaniyat tarmoqlarida mislsiz qiyinchilik va azob-uqubatlarga bardosh berib shonli g'alaba yo'lida qahramonlarcha mehnat qilayotgan kishilar hayoti jurnalistlik mahorat bilan yoritilardi.

Front gazetalarida ishlash uchun O'zbekistondan bir guruh yozuvchi va jurnalistlar turli frontlardagi siyosiy boshqarmalar ixtiyoriga yuborildi. Bulardan To'lqin Rustamov va Rasul Muhammadiy sovet Armiyasi bosh boshqarmasida instruktor, Jalolxon Azizxonov, Rustam Abdurahmonov, Adham Rahmat, Sharif Bo'latov, Muhammadjon Murodov, Yo'lchi Bilolov va boshqalar front gazetalarida muharrir o'rinbosarlari, Nazir Safarov, Mirzakalon Ismoilov, Zinnat Fatxullin, Meli Jo'ra, To'lagan Soatov, Abdulla Sharofutdinov, Adham Hamdam, To'g'on Ernazarov va boshqalar harbiy muxbirlar sifatida va jurnalistikaning boshqa jangovar sohalarda ishladilar.

Urush yillarida o'zbek tilida 14 ta front va 12 ta diviziya gazetasi nashr etilgan. «Front haqiqati», «Qizil askar haqiqati», «Qizil armiya», «Vatan sharafi uchun», «Dushmanga qarshi olg'a», «Sovet jangchisi», gazetasi 1942 yil 25 dekabrda Janubiy-G'arbiy Frontda tashkil topdi va urushning so'nggi kunlarigacha nashr etildi. Gazeta o'zbek tilidagi boshqa front gazetalariga singari «Nemis bosqinchilariga o'lim!» so'zlarini o'ziga epigraf qilib olgandi. Jangchilarning harbiy-siyosiy tarbiyasi, yovuz dushmanga qarshi mohirona jang qilishning sir asrorlari kabi mavzular gazeta sahifalaridan keng o'rin egallardi. Frontdagi o'zbek jangchilarining kurashi, mardligi va jasorati haqida hikoya qiluvchi materiallar, jangchilarni dushmanga qarshi g'azab-nafrat ruhida tarbiyalovchi, makkor dushmandan shafqatsiz o'ch olishga, qasos olishga da'vat etuvchi shiorlar tez-tez yoritilardi: «Fashistlarni izma-iz quv, botqoqqa botir va

---

¹Karimov Sh. «G'alabaga qo'shilgan hisa», 104-bet.

qirib tashla!», «Fashistlarni temir halqada bo'g'ib o'ldir!», «Fashistni o'ldirish ulug' savob!» kabi da'vatkor chaqiriqlar shular jumlasidandir.

Gazetaning «Shafqatsiz o'ch ol jangchi!» sarlavhasi bosh maqolasida (1943 yil 11 avgust, №54) bu g'oya yanada chuqurroq va kengroq ochildi, «Olg'a qarab borar ekansan,-deyiladi bosh maqolada,-ko'z oldingda qabih nemis-fashist turganini unutm!» Uni behato ot, nayza bilan sanch, to'p-zambaraklardan ajal urug'ini yog'dir. Sening sevgan xotining, jajji bolang, oppoq soqolli otang, yo'lingga ko'z tikkan onang sendan xuddi shunday mardlik kutib turibdi¹.

Redaksiya o'zbek xalqining jangchilariga ularning el-yurtlaridan yo'langan va 2 million 412 ming kishi imzo chekkan, maktubini keng tashviqot va targ'ibot qildi.

Urush yillarida radio xodimlari, madaniy-oqartuv muassasalarining ham xizmatlari katta bo'ldi. Shu davrda 754 kino ustanovka, 11 muzey, 360 qiroatxona, 1044 klub, 433 kutubxona, 2888² qizil choyxonalar omma orasida ommaviy-siyosiy madaniy-tarbiyaviy ishlarni olib borish markaziga aylandilar.

Xullas, fashistlar Germaniyasi ustidan qozonilgan g'alabada O'zbekiston fani, maorif va madaniyati xodimlari ham o'zlarining salmoqli ulushlarini qo'shdilar.

5 & O'zbekiston jangchilarining frontlardagi jasoratlari

1941-1945 yillarda urushning barcha jabhalarida O'zbekistonlik jangchilar qahramonlik va mardlik mo'jizalarini ko'rsatdilar. Umuman ikkinchi jahon urushi har jabhada Turkistonlik jangchilar, shu jumladan o'zbekning an'anaviy urush qobiliyatlarining saqlanib qolganligini ko'rsatdi. Jami bo'lib ikkinchi jahon urushiga O'zbekistondan 1 million 433.230 kishi safarbar bo'lgan. Bu o'sha davrdagi O'zbekistondagi urushga yaroqli aholining 50-60 foizini tashkil etar edi. Fashistlar Germaniyasi sovetlar Ittifoqi hududida urush harakatlari boshlaganlaridan bir necha kun o'tar-o'tmas O'zbekistonlik mard o'g'lonlarning afsonaviy Brest qal'asini himoya qilishdagi jasoratlaridan guvoxlik beruvchi xat-xabarlar birin-ketin etib kela boshladi. Brest qal'asini himoya qilishda jasorat ko'rsatganlar orasida O'zbekistonliklardan N.Sodiqov, A.Abdullaev, A.Arslonbekov, S.Boytemirov, A.Aliev, T.Xidirov, U.O'taev va boshqalar bor edi. Mo'min Karimov va Ismoil Adhamxo'jaev SSSR g'arbiy chegaralarida birinchilar qatorida dushman bilan jangga kirdilar. Mo'min Karimov keyinchalik uch marta Shuhrat ordeni nishondori bo'ldi.

Butun O'zbekiston Moskva uchun oyoqqa turdi. 1941 yil noyabridan 1942 yil mart oyiga qadar O'zbekistonda harbiy qismlar tashkil etildi. Fashist kallakesarlarini Moskva ostonalaridan ulotirib tashlashda qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatganlar orasida O'zbekistonda tuzilgan harbiy qismlar 44-kavaleriya diviziyasi, 21-kavaleriya diviziyasi, 259 o'qchi diviziyasining jangchi va komandirlaridan 106 kishi SSSR ordenlari va medallari bilan mukofotlandi. 21-kavaleriya diviziyasi jangda ko'rsatgan qahramonliklar uchun 14-gvardiyasi kavaleriya diviziyasiga aylantirildi. 259 o'qchi diviziyasi gvardiyachi diviziya nomini oldi.

¹«Yosh leninchi», 1985 yil, 4 may.

²Karimov Sh. «G'alabaga qo'shilgan hissa», 110-bet.

Moskva uchun jang qilgan I.V.Panfilov nomidagi mashhur 8 gvardiyachi diviziyaning shaxsiy sostavida O'zbekistonlik bahodirlar Zarif Ibroximov, G'ulom Abdukarimov va boshqalar jasorat ko'rsatdilar. Yovuz dushmanga nafrat hatto O'zbekistonlik ayollarimizni ham qo'lga qurol olib jangga otlantirdi.

O'zbekistonlik Zebo G'anievaning Moskva himoyasi uchun ko'rsatgan jasorati tillarda doston bo'ldi. Zeboxon xalq ko'ngillilari safida Moskva mudofaasiga otlandi. U o'z hayotini bir necha bor xavf ostida qoldirib razvedkachilar safida 12 marta «til» (dushmanning rejalari-planini bilib olish maqsadida tirik asir tutib kelish) operatsiyasida ishtirok etib shuhrat qozondi. Zebo G'anieva jang maydonlarida 28 fashist jallodni er tishlatdi. Qizil bayroq ordeni bilan mukofatlandi.

Jami bo'lib, Moskva himoyasi uchun olib borilgan janglarda qatnashgan O'zbekistonlik askar va ofitserlardan 1753 kishi SSSR Oliy Sovetining Farmoni bilan «Moskva mudofaasi uchun» medaliga sazovar bo'ldi.

Fashist kallakesarlarining yashin tezligida urush rejasi Moskva ostonalarida sharmandalarcha barbod bo'ldi. Dushman Stalingrad yo'nalishida jangga o'tdi. Minglarning biri sifatida respublika oqsoqoli Yo'ldosh Oxunboboev Stalingrad jangi arafasida o'zbek jangchilariga quyidagicha murojaat qildi: **«Sovet Ittifoqining Qahramoni, fashistlar istehkomini tanho o'zi zabt etgan Qo'chqor Turdievning tarixiy qahramonligi mamlakatimiz xalqlari tilida doston bo'lmoqda. Beshariqlik Sirojiddin Valiev, Toshkentlik kolxozchi Rustambekov, to'qimachilik kombinatinig ishchisi chavandoz Ahmad Doliev, buxorolik Haitov otobobolarining mardlik hislatlarini o'zida gavdalantirgan boshqa yuzlab sher yigitlarimizning nomini xalqimiz hamisha faxr va ehtirom bilan tilga oladi... Besh marta jangga kirganida uch yuzdan ko'p gitlerchini qirib tashlagan bahodir farzandi Haitovga xalqimiz: «Balli, azamat, dushmanga omon bermay qira ber, enga ber, engilma» deydi. Chunki o'zbek xalqi o'z farzandlariga «mard bo'lsang kuchingni maydonda ko'rsat» deb ta'lim beradi»¹.**

Snayperchi Abdujabbor Aliqulov hisobida 13 gitlerchining qirib tashlagani yozib qo'yilganligi ma'lum. Boshqa bir o'zbek snayperchisi Xo'jamatov Stalingrad janglarida 117 nemis askari va zobitlarini qirib tashladi. Pulemyotchi Hamro Ochilov hisobidagi qirilgan fashistlar 1500 kishiga etgandi. U Lenin ordeni bilan taqdirlangandi.

Kichik leytenant Jo'ra Turdiev bosh bo'lgan bo'linma artelleristlari katta mahorat ko'rsatib, 200 dan ortiq fashistlarni er tishlatdi. Gvardichi mayor Ubaydulla Mirzoidovning batalonidagi jangchilardan Solix G'ulomov 100 dan ortiq gitlerchini, Temir Xudoyberdiev dushmanning 50 ta askarini otib o'ldirdi va 100 dan ortiq fashistlarni asir oldi.²

---

¹ Oxunboboev I.Tanlangan asarlar.-T. O'zbekiston, 1985, 427, 430, 431-betlar

²Shamsutdinov R. O'zbekistonliklar Stalingrad janglarida Fashizm ustidan qozonilgan g'alabada O'zbekistonning tarixiy hissasi. (1941-1945), T. «Fan» 1996, 108,111-betlar.

O'zbekistonlik jangchilar Stalingrad ostonalarida fashistlar Germaniyasining quyoshini botirishda jangning oldingi saflarida bo'ldilar. O'zbekistonning 2788 jangchisiga «Stalingrad mudofaasi uchun» medali¹ topshirildi.

Dushman hamon taslim bo'lishni hayoliga keltirmas edi. Stalingrad jangida «qish qahratonidan engilgan» dushman yoz jangida g'alaba qilish ishtiyoqida 1943 yilning iyul oyi boshida 232 diviziya bilan Kursk-Oryol-Belgorod yoyi bo'ylab hujumga o'tdi. Ammo dushman bu erda ham engilib fashistlar Germaniyasi halokat yoqasiga yaqinlashib qoldi.

O'zbekistonlik mard jangchilar Ukraina va Belorussiya, Kavkaz va Boltiq bo'yi erlarini dushmandan ozod qilishda, qamalda qolgan Leningradni himoya qilish, xullas SSSRni dushmandan tozalash, Qardosh Evropa xalqlariga yordam qo'lini cho'zishda hamda gitlerchilar fashizimni o'z uyasida tor-mor keltirishda qahramonlik namunalari ko'rsatdilar.

Faqat 1944 yilda fashistlardan Kavkaz erlarini ozod qilishda mardlik va jasurlik namunalari ko'rsatganliklari uchun O'zbekistonlik jangchilardan 1974 kishi sovet Ittifoqining orden va medallari bilan taqdirlangan edi. Qizil Armiyaning 1944 yildagi umumiy hujumi davrida O'zbekistonlik jangchilaridan 78 bahodir Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo'ldi, bular orasida Farg'ona viloyatidan Abdusalom Dehqonboev, Andijonlik Ostanagul Shokirov, Samarqandlik Elboy Qoraboev va boshqalar bor edilar. Qahramon o'zbek o'g'loni litvaliklar uchun ayniqsa qadrdon va aziz bo'lib qoldi. Litva tuprog'ini fashistlardan ozod qilishdagi jasurligi hurmati uchun Ostanagul Shokirovga atab Vilnyusdagi 27-maktab kollektivi muzey tashkil qildilar².

O'zbek xalqi fashist gazandalardan Polsha, Chexoslovakiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Albaniya hamda Germaniya xalqlarini ozod qilishda qatnashib, o'zining baynalminalchilik burchini ado etgan, asl farzandlari bilan haqli suratda faxrlanadi. Bular orasida Qizil Armiya generallari, Sovet Ittifoqi Qahramonlari Sobir Rahimov, Mullajon Uzoqov va Fayzulla Norxo'jaevlar alohida diqqatga, e'tiborga loyiqdirlar.

O'zbekistonlik mard jangchilardan 1706 kishi «Berlin olinganligi uchun» medali bilan mukofotlangan, Germaniya ustidan g'alaba qilib fashistlar Germaniyasi bu urushda sharmandalarcha engildi va 9 mayda so'zsiz taslim bo'lganligi to'g'risidagi shartnomaga imzo chekdi. Ammo qonli urush hali tamom bo'lmagan edi. Uzoq Sharqda millitaristlar Yaponiyasi ham havf solib turar edi. Shu boisdan ham SSSR Qurolli Kuchlari 1945 yil 2 sentyabrgacha davom etgan urushda Yaponiyaning Kvantun armiyasini tor-mor keltirib uni taslim bo'lishga majbur qildi.

Yaponiya imperializmiga qarshi olib borilgan janglarda ham O'zbekiston qo'shinlari qahramonlik namunalari ko'rsatdilar. Jami bo'lib o'zbek jangchilaridan 6770 kishi Yaponiya millitarizmiga qarshi kurashda SSSRning ordeni va medallari bilan taqdirlandi.

---

¹Karimov Sh. «G'alabaga qo'shilgan xissa», 120-bet.

²Karimov Sh. «G'alabaga qo'shilgan hissa», 120-bet.

Fashizm ustidan tarixiy g'alabani qo'lga kiritishda xalq qasoskorlari-partizanlarning xizmatlari ham beqiyosdir.

Xalq qasoskorlari dushmanning ming-minglab omborlariga o't qo'yar, qurol-yarog'larini o'lja qilib olar, ularning eshelon va relslarini, ko'priklari va mashinalarini portlatar, kutilmaganda qo'qqisdan zarba urar, xullas dushmanning tinkasini quritib Qizil armiyaning g'alabasini tezlashtirar edilar.

Umumxalq qasoskorlari harakatida o'zbek o'g'lonlari ham faol qatnashdilar va qaxramonlik namunalarini ko'rsatdilar. Belorussiyaning partizan otryadlari saflarida jang qilgan farg'onalik yigit Sovet Ittifoqi Qaxramoni Mamadali Topiboldiev dushmanning to'rtta mashinasini yakson qildi, harbiy yuk ortib ketayotgan temir yo'l sostavini ishdan chiqardi, yuzlab fashistlarni qirib tashladi. 180 nemis soldat va ofitserini asir oldi. Bugungi kunda Belorussiyadagi Pisarev qishlog'i Topiboldievka deb ataladi, u erda o'zbek jasur o'g'loni nomiga ko'chalar, maktablar qo'yilgan. Minskda tashkil etilgan 1941-1945 yillar urush muzeyida Mamadali Topiboldiev surati, hayoti, jangovar faoliyati haqida keng ma'lumotlar bor.

O'zbekistonlik xalq qasoskorlaridan hukumatning orden va medallari bilan taqdirlanganlar orasida G'ofur Hakimov, Dehqonboy Qosimov, Vali Bashirov, Karim Yusupov va Muxtor Galievlarning ham nomlari bor. Bundan tashqari O'zbekistonlik partizan jangchilardan 15 kishi «I darajali Vatan urushi partizani», 50 kishi «II darajali Vatan urushi partizani» medallari bilan taqdirlangan.

O'zbekistonlik partizanlardan D.Abduraimov, T.Ismoilov, S.Fayziev, M.Ahmedov, T.Qo'chqorov, K.Usmonov, I.Soliev, A.Mamajonov, G.Toshniyozov, M.Xoliqov va boshqalar Belorussiya, Ukraina, Bolgariya, Chexoslovakiya, Yugoslaviya va Italiyada mislsiz qahramonliklar qilganlar.

Xullas O'zbekiston mehnatkashlari ikkinchi jahon urushi yillarida qahramonlik va jasorat namunalarini ko'rsatdi, ular kechani kecha, kunduzni kunduz demasdan och-yalong'och holda juda og'ir va qiyin sharoitlarda xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida sidqidildan va astoydil mehnat qilib urushni g'alaba bilan yakunlash maqsadida front manfaatlari uchun turli-turli mahsulotlar ishlab chiqardilar. O'zbekistonlik jangchilar front chiziqlarining oldingi saflarida mardlik va qahramonlik mo'jizalarini namoyish qildilar, dushman o'qiga o'z ko'kraklarini qalqon qilib rus, ukrain, belorus, Boltqbo'yi erlarini fashistlar Germaniyasidan ozod qilishda faol qatnashdilar va umumiy dushman ustidan qozonilgan g'alabaga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

O'zbekistonlik jangchilardan 1939-1945 yillardagi ikkinchi jahon urushida fashistlar Germaniyasi va Yaponiya millitarizmi kuchlariga qarshi kurashdagi jasorati, mardligi va qahramonligi uchun 120 ming kishi SSSRning orden va medallari bilan taqdirlandi, 300 dan ortiq kishiga esa Sovet Ittifoqi Qahramoni¹ unvoni berildi. Ammo urushda qo'lga kiritilgan g'alaba O'rta Osiyo xalqlariga juda qimmatga tushdi. Mazkur mintaqa aholisining umumiy miqdori 1940 yildagi 10.906 ming kishidan 1945 yilga kelib 8.982 ming kishiga tushib qoldi, yoki 1.924 ming nafarga qisqardi. Agar

---

¹Karimov Sh. «G'alabaga qo'shilgan hissa», 142-bet.

1940-1945 yillarda tug'ilgan yosh go'daklarni ham qo'shib hisoblansa yo'qotish raqami bundan ham ko'proq bo'ladi. Ayniqsa bu urushdan O'zbekiston va o'zbek xalqi ko'p narsa yo'qotdi. Respublika aholisi 1,4 million kishiga qisqardi¹.

Frontga safarbar qilingan 1 million 433.230 kishidan 263.005 kishi halok bo'ldi, 132,670 kishi bedarak yo'qoldi va 60452 kishi o'z o'lkasiga nogiron bo'lib qaytdi². Bu hisobga urush yillarida ochlik-yalong'ochlikdan qirilib ketgan ming-minglab vatandoshlar ham qo'shiladigan bo'lsa, xalqimizning boshiga tushga dahshat va fojearning nechog'lik og'ir bo'lganligini ko'z oldimizga keltira olamiz.

Shuningdek bu hisobga O'zbekistonda «quloq» qilingan Sobiq Ittifoqning Ukraina, Shimoliy Kavkaz, Qozog'istonga, Sibirga badarg'a etilgan, bu joylardagi «mehnat posyolka»larida, «Quloqlar qishloq»larida surgun azobini tortayotganlarida urushga chaqirilgan yurtdoshlar kiritilmagan.

Urushning butun zahridan o'zbek «quloq»lari ham azob-uqubatlar tortganlar, ularning aksariyati o'sha mash'um urush qurboni bo'lganlar. Ammo bular haqida na ko'p jildlik Xotira kitoblarida, na O'zbekistonning Ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki haqidagi asar va dissertatsiyalarda, na badiiy adabiyotlarida hech narsa aytilmagan.

Masalan Xerson viloyatidagi o'zbek «quloq»lari ham shoshilinch ravishda Qizil armiyaga safarbar qilina boshlagan. Safarbar qilinishga ulgurmagani 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklarning bir qismi mehnat batalonlariga olinib, Qarag'anda ko'mir sanoati markaziga ko'chirilgan. Ularning ko'pchiligi shu erdan, ya'ni Qozog'istondan urushga safarbar qilingan.

Xerson viloyati Skadovskiyda yashab, shu joydan frontga chaqirilgan va jangohlarda halok bo'lgan o'zbekdan 87 tasi aniqlandi.

Ularning aksariyati 1943 yilda frontga olingan. Kaxovskiy rayonidan urushga olinib jangohlarda halok bo'lganlardan 46 nafarini, Goloprstan rayonidan esa bundaylardan 29 nafari aniqlangan. Xullas, Xerson viloyati Skadovskiy, Kaxovskiy, Goloprstan rayoni bo'yicha Ikkinchi jahon urushida ishtirok etgan vatandoshlarimizdan 162 nafarining nomi aniqlandi. Ulardan 144 nafari halok bo'lganligi va 18 nafari bedarak yo'qolganligi ma'lum bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushi yillari xalqimiz tarixining eng og'ir va qora dog'li davridir. Bu urushni har qanday sharoitda ham xalqimiz chetlab o'taolmas edi. Chunki O'zbekiston ikkinchi jahon urushining asosiy aybdorlaridan biri hisoblangan qizil saltanatning mustamlaka asoratida edi. Bas, shunday ekan xalqimiz cheki va peshonasida bo'lgan va bosib o'tilgan bu tarixiy davrni chetlab ham o'taolmaymiz, uni inkor ham etaolmaymiz, tarixiy haqiqat bilan istaymizmi uni yo'qmi bundan qat'iy nazar hisoblashishga majburmiz. Shu ma'noda Islom Karimovning quyidagi so'zlari diqqatga loyiqdir: «Takrorlab aytaman: Ikkinchi jahon urushiga qanday qaralmasin, bu urush qaysi g'oya ostida va kimning izmi bilan olib borilgan bo'lmasin, o'z vatani, el-yurtining yorug' kelajagi, beg'ubor osmoni uchun jang maydonlarida xalok bo'lganlarni o'z umrlarini bevaqt hazon qilgan insonlarni doimo yodda saqlaymiz.

¹«Sharq yulduzi», 1992 yil, 10-son, 123-bet.

²Karimov I.A. «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir» 3-jild, 80-bet.

Bu achchiq, lekin oliy haqiqatni unitishga hech kimning haqi yo'q va bunga yo'l ham bermaymiz.

Urush yillari-O'zbekiston tarixining uzviy bir qismi. Biz tariximizdan biror sahifani ham olib tashlamaymiz. Bu tarix-bizniki uni unitishga hech kimni haqqi yo'q»¹.

Ha, tarixiy haqiqat, tarixiy adolat tarix qanday sodir etilgan bo'lsa xuddi shunday ilmiy yoritishni va undan kelajak uchun to'g'ri xulosa chiqarishni talab qiladi.

6 & «Turkiston legioni»-nima?»²

Sovetlar davrida yozilgan O'zbekiston tarixi darsliklari, qo'llanmalari va xatto tor doiradagi ziyolilar uchun mo'ljallab chop etilgan monografik ilmiy asarlar va risolalarda ham «Turkiston legioni» haqida hech narsa yozilmagan. Chunki u haqda yozish kommunistik firqa mafkurasi va sovetlar siyosatiga to'g'ri kelmas edi. Holbuki, «Turkiston legioni» ham Vatanimiz tarixi ikkinchi jahon urush davrining ajralmas tarikibiy bir qismidir. Shunday ekan O'zbekiston fuqarolari, xususan kelajagi buyuk O'zbekistonni barpo etadigan yosh avlod Vatanimiz tarixining ikkinchi jahon urushi davridagi to'la qonli tafsilotini, shu jumladan «Turkiston legioni» haqida ham bor haqiqatni bilmog'i va unga o'zining shaxsiy munosabatini bildirmog'i kerak.

Xo'sh, «Turkiston legioni»-nima? «Turkiston legioni» 1941 yilning oxiri 1942 yilning boshlarida shakllandi. Uning asosini urushda asir olingan Turkistonliklar tashkil qildilar. Yozma manbalarning guvohlik berishicha Sovet Ittifoqi bilan Germaniya o'rtasidagi urushning ilk yillari (1941-1942)da sovetlarning G'arbiy jabhasida taxminan 2 millionga yaqin turkistonlik askar bo'lgan. Urush davrida to'plangan ma'lumotlarga qaraganda, 1943 yilda Qizil Armiyaning faqat 6 harbiy qismida, ya'ni Minsk, Kiev, Moskva, Leningrad, Uzoq Sharq va Shimoliy Kavkazda 1.179.802 turkistonlik askar bo'lgan. Faqat Kiev va Minsk qismlarida 997.892 nafar³ edi. Ana shu turkistonlik Qizil Armiya askarlarining kattagina qismi nemislar tomonidan asir olindi. To'rg'ay shahrida joylashgan Germaniya harbiy asirlari Boshqarmasining 1943 yilda bergan ma'lumotlariga qaraganda urushning dastlabki yillaridayoq (1941-1942) sovetlar armiyasidan 1.700.00 ga yaqin turkistonlik asir olindi. 1942 yilning yoziga qadar bulardan faqat 400 ming⁴ kishi eson qoldi, qolganlari ochlik, kasallik, sovuq tufayli qirilib ketdi, bir qismi otib tashlandi. «Turkiston legioni»ning asosini ana shu asirlar tashkil etdi.

Urushning boshidayoq bunchalik ko'p sonlik turkistonlikning nemislarga asir tushganligining boisi, sababi nimada? Albatta sabablar ko'p. Ana shu sabablardan eng birinchisi, turkistonliklar sovetlar hokimiyati yillarida muntazam armiyada xizmat qilish malakasidan mahrum etilgan edilar, aniqrog'i urush boshlangan davrda O'rta Osiyo respublikalarining birontasida muntazam milliy armiya bo'lmagan. Chunki sovetlar turkiy xalqlarga ishonmas, ularni ikkinchi toifa xalq hisoblar, eng muhimi

¹ Karimov Islom. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T. 3-Toshkent "O'zbekiston". 1996 y. 246,247-betlar.

²Bu haqda qarang: «O'zbekistonning yangi tarixi». Ikkinchi kitob. O'zbekiston soveti mustamlakachiligi davrida. 481-484.

³«Sharq yulduzi», 1992 yil, 3-son, 152-bet.

⁴ «Muloqot», 1992 yil, 3,4-son, 43-bet.

ulardan qoʻrqar edi. Shu bois turkiy xalqlarning milliy armiyasini yoʻq qildi. 1935 yil oxirlariga qadar Turkiston turklari sovetlar armiyasiga safarbar qilinmas edi¹. 1935 yilda qabul qilingan «Sovetlar armiyasiga safarbarlik» qonuniga asosan 1935-1938 yillar ichida turkistonliklar Qizil Armiya xizmatlariga bir oz boʻlsa olingan edi. 1939 yilning oxirlariga kelganda turkistonliklardan armiyaga olish ancha ortdi. Chunki Sovet Ittifoqi bilan Finlyandiya oʻrtasida urush boshlangan edi-da. 1941 yil iyunda Germaniya bilan Sovet Ittifoqi oʻrtasida urush boshlangandan soʻng esa, Turkiston turklarini 18 yoshdan 65 yoshgacha hammasini yoppasiga urushga safarbar qilindi. Ma'lumotlarga qaraganda 1941-1943 yillar davomida taxminan 4.847.775 turkistonlik sovetlar armiyasiga safarbar qilingan edi. Ularning aksariyati hech qanday tayyorgarliksiz front jabhasining oldingi chizigʻiga tashlangan edilar. Toshkent, Samarqand, Qarshi, Termiz, va boshqa shaharlarida milliy gvardiya va diviziyalar tashkil qilinib, ularga hech qanday harbiy bilimdan saboq bermasdan va maxsus tayyorgarlikdan oʻtkazmasdan armiyaga joʻnatildi. Bu ishda ham «buyuk rus» mustamlakachiligining oʻziga xos shovinistik va jirkanch maqsadlari oʻz ifodasini topdi. Bu avvalo urush vositasi bilan turkiy musulmonlarni qirib tashlash va jismonan yoʻq qilish boʻlsa, ikkinchidan, turkiylarni urush olib borishga «yaroqsiz xalq», «ikkinchi sort millat» ekanligini amalda isbotlash va shu asosda turkiy millatlar davlatchiligining asoslaridan biri boʻlgan muntazam oʻz armiyasiga ega boʻlishini abadul-abad barbod qilish edi. Sovetlar Qizil saltanati ma'lum ma'noda oʻz maqsadlariga erishdilar ham, Konstitutsiyada teng huquqli «suveren respublika» hisoblangan Oʻzbekiston sovetlar davrida oʻzining milliy armiyasidan mahrum boʻldi. Buning uchun turkiy xalqlarning Germaniya qoʻshinlariga qarshi mustaqil «jang qilishga qodir emasliklari» eng «ishonchli» asos boʻldi. Chunki tish-tirnogʻiga qadar zamonaviy qurollar bilan qurollangan nemis qoʻshinlariga qarshi turgan turkistonlik qizil qoʻshinlar urushning dastlabki bosqichlarida dushmanga deyarlik qarshilik koʻrsata olmadilar. Nega deganda ular maxsus tayyorgarlikdan oʻtmaganliklaridan tashqari umuman, qurolsiz bir holatda jangga tashlangan edilar. General Sobir Rahimov qoʻmondonligidagi mashhur 37-diviziyada xizmat qilgan, generalning tutingan oʻgʻli, urush yillarida afsonaviy qahramonliklar va mardliklar koʻrsatgan, jasur razvedkachi, vatandoshimiz, urush va mehnat faxriysi, Toshkent shahar Sergeli tumani urush va mehnat faxriylari kengashining raisi polkovnik Xurram Ashurov bergan ma'lumotlarga qaraganda urushning dastlabki bosqichlarida Turkistondan borgan jangchilarning har uchtasidan bittasiga haqiqiy jangovar miltiq, qolgan ikkitasiga esa yogʻochdan tayyorlangan «miltiq» va 15 donadan patron berilgan ekan. Natijada ular dushmanning yopirilib qilgan hujumiga bardosh berolmay gangib qoldilar va yoppasiga asir tusha boshladilar.

Ikkinchisi, urushning dastlabki bosqichlarida turkistonlik Qizil askarlarning ma'naviy ruhiy holatlari ham tushkun holatda boʻlgan. Chunki kompartiya Markziy Qoʻmitasi qabul qilgan qaror boʻyicha 1937-1939 yillarda Oʻrta Osiyo

---

¹Toʻgʻri vaqtinchalik, aldash yoʻli bilan 1919 yil M.V.Frunze Turkiston musulmon aholisidan armiyaga safarbar yaaqiruv eʼlon qilgandi. 1921-1922 yillarda Xorazm va Buxoro respublikalarida ham shunday «safariylik» eʼlon etilgandi.

respublikalaridan taxminan 2 millionga yaqin kishi qamoqqa olingan edi¹. Albatta bu hol armiya safiga chaqirilgan askarlarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir qilgan edi.

Uchinchisi, fashistlar Germaniyasining tashviqot-targ'ibot mashinasi ham barcha rus bo'lmagan millatlar vakillariga, jumladan turkistonliklarga qarata ham faol ish olib bordi. Mahkamasi Minsk shahrida bo'lgan general Mirshakar boshchiligidagi turkistonliklarning ma'lum bir qismi ko'r-ko'rona shu targ'ibotga ishonib o'z ixtiyori bilan nemislarga asir tushgan vatandoshlar ham bo'ldi. Fashistlar qo'mondonligi asirga olingan turkistonliklarni yoppasiga qirib tashlay boshladi. Mana shunday bir jumboqli va tang vaziyatda o'sha davrda Germaniyada yashab istiqomat qilayotgan vatandoshimiz Vali Qayumxon «Turkiston legionini»ni tuzish g'oyasini ko'tarib chiqdi va uning Prezidenti bo'ldi.

Vali Qayumxon kim? Hozir Turkiyada istiqomat qiluvchi vatandoshimiz Usmonxo'ja o'g'li Temirxo'ja Vali Qayumxon haqida bunday degan edi: «Vali Qayumxon juda kuchli shaxs, unda insonlarni birlashtiruvchi iqtidor, yo'lboshchilik, qobiliyati bor. Otamiz o'lgandan so'ng u bizga ma'naviy ota bo'ldi. U ko'pgina musofirlarning milliy ruhini tarbiyaladi. Bilimdon, ziyrak, notiq, irodali kishi»².

Vali Qayumxon asli Toshkentlik, 1904 yil 15 iyulda Pichoqchi mahallasida tug'ilgan. Navoiy nomli maktabda o'qigan. 1993 yil 13 avgustda Olmoniyaning Kyoln shahrida vafot etgan. Vali Qayumxonni Germaniyaga Fayzulla Xo'jaevning shaxsan do'sti, ustozi va maslakdoshlaridan Fitrat 1921 yilda o'qishga yuborgan. Uni Germaniyaga jo'natishdan oldin Fitrat Samarqandga olib boradi. Vali Qayumxonni Samarqandda Amir Temur sag'anasida qasam ichiradi. Fitrat o'shanda yig'lab turib Vali Qayumxonga bunday deydi: «...Sen Vatanningdan uzoqqa ketayapsan, shunday vaziyatlar bo'ladiki, sen xalqingni, yurtningni esdan chiqarishing mumkin. Shuning uchun shu yurtga, shu elga hamisha sodiq qolishga qasam ich. Hozirgi siyosatga aralashma, bu elga ilm kerak, sen unga o'sha yoqlardan ilm olib kel». Vali Qayumxon o'z va'dasida turdi, uni Usmonxo'ja va Frantsiyada «Yosh Turkiston» majmuasini chiqara boshlagan Mustafo Cho'qay har qancha undashmasin siyosatga aralashmadi, ilm olish bilan band bo'ldi. Germaniyada Vali Qayumxon iqtisodchi diplomini oldi, doktorlik dissertatsiyasi ustida ishlay boshladi. Ammo O'rta Osiyoda amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanishi va O'zbekiston SSR tashkil etilgandan so'ng mamlakatda Germaniyaga o'qishga yuborilgan turkistonliklarni chaqirib olib ularni «vatan sotqini» tamg'asi bilan qamay boshladilar. Vali Qayumxon Fitratning ham qamoqqa olinganligidan xabar topdi. Xabarlar bir-biridan dahshatli edi. Vali Qayumxon anglab etgan narsa shu bo'ldiki, uning ilmi endi xalqiga kerak emas. Uning qalbini bezovta qilayotgan va unga tinchlik bermayotgan bitta e'tiqod shakllangan edi, u ham bo'lsa, «qarshi kurashish» shiori edi. O'z yurtida Vali Qayumxonni ham o'lim kutardi. Shunday bo'lsada, u doktorlik ishini davom ettirdi. 1941 yilda Rossiya bilan Germaniya o'rtasida urush boshlanganda Vali Qayumxon Berlinda edi. Doktor Boymirza Hayit ma'lumotlariga qaraganda o'sha vaqtda Olmoniyada yashab turgan

¹«Sharq yulduzi», 1992 yil, 3-son, 152-bet.

²«Munosabat», 1990 yil, 30 noyabr.

yagona turkistonlik Vali Qayumxon bo'lgan. Boshlanib ketgan urush Vali Qayumxonni o'z girdobiga tortdi, aniqrog'i-vijdon azobi uni o'z faoliyatini o'zgartirishga majbur qildi.

Vali Qayumxonning ko'z o'ngida minglab turkistonliklar behuda o'lib ketayotgan edilar, ular Vali Qayumxonning vatandoshlari, jigargo'shalari edilar. Shunda Vali Qayumxon Parijda yashayotgan Mustafo Cho'qay bilan umumiy til topib, harbiy asirlarni bekordan bekorga qirib tashlaguncha ulardan foydalanish yo'lini taklif qildilar. Bu taklif nemis qo'mondonligiga ma'qul tushdi. Insonning hayotini saqlab qolish hamisha hurmatga sazovor ish bo'lganligining ongli suratda tushgan Vali Qayumxon va Mustafo Cho'qay o'z vatandoshlarining ko'ngilli anketalarini tuzishga kirishdilar. Asirxonalarni kezib yurish chog'ida o'ziga sil kassaligini yuqtirgan Mustafo Cho'qay 1941 yil dekabr oyida vafot etdi. Endi barcha ish Vali Qayumxonning chekiga tushdi va uning elib-yugurishi tufayli «Turkiston legion» tashkil etildi.

Vali Qayumxon Turkiston istiqloli uchun kurash shamchirog'i sifatida turkistonlik asirlarga ramziy ma'noda ota bo'lib qolgan edi. Sovet hukumati, harbiy qo'mondonligi butun dunyoga Germaniyada bizning asirlarimiz yo'q deb ma'lumot bergan edi. Aslida baynalmilalchilik qoidasiga ko'ra, urushayotgan har bir davlat o'zining dushman qo'lidagi askarlarini oziq-ovqat, kiyim-kechak va dorilar bilan ta'minlashi kerak edi. «Moskvadagi jallodlar asirlikdagi o'z askarlariga yordam bermadilar. Vali Qayumxon Olmoniya hukumatiga murojaat qilib, turkistonlik asirlar Sovet Armiyasining haqiqiy jangchilari emasligini, ularni zambarak uchun em-holida tutilganligini, Sovet Ittifoqi bilan Olmoniya orasidagi janglarda qo'llarida qurol o'rniga tayoqlar bilan tutilganligini, anglatgan edi.

Olmon hukumati ham Sovet davlatining nohaq harakat qilganligini va turkistonliklar kabi g'ayri rus xalqlardan urushda strategik maqsadda foydalanganligini to'la ravishda anglagan edi. 1942 yilning boshidan e'tiboran Qayumxon bir necha yuz ming turkistonlik asirni lagerdan chiqarib ularni ommaviy ishlarga joylashtirishga muvaffaq bo'ldi. Ochlik, kasallik hukm surgan sovuq oylarida kiyimsiz qolganimiz sharoitlarida biz, turkistonlik asirlar Qayumxonning himmatini ko'rib, uni «Ota» ataydigan bo'ldik. U biz uchun chindan ham otalik qildi»¹.

Ayni shu paytda g'ayri rus millati vakillaridan Armani, Gurji, Shimoliy Qofqoz, Ozorbayjon, Idil-Urol legionlari ham tashkil etilgan edi. 1942 yil avgustida Vali Qayumxon raisligidagi «Turkiston Milliy Birlik Qo'mitasi» tuzildi 1942-1945 yillarda Berlinda faoliyat ko'rsatgan «Turkiston Milliy Birlik Qo'mitasi»da 112 turkistonlik ishladi. Ayni zamonda «Milliy Turkiston», «Milliy adabiyoti» jurnallari va «Yangi Turkiston» gazetasi nashr etila boshlandi. «Milliy Turkiston» jurnalining birinchi soni 1942 yil 15 avgustda chiqdi. Jurnal «**Bizning yo'l**» bosh maqolasi bilan e'lon qilindi va unga «**Bizning yo'l otalar yo'lidir, mustaqillik yo'lidir**», deb bayonot berilgan edi. Germaniya hukumati milliy qo'mitaning bu siyosiy yo'lini o'rganib chiqdi, ammo uning siyosiy niyatiga qarshi chiqmadi. Bu tabiiy edi, albatta. Chunki ayni davrda

---

¹Boymirza Hayit, Vali Qayumxon ota Turkiston istiqloli uchun kurashning shamchirog'i edi-shaxsiy arxiv, 2-bet.

milliy Qo'mitaning faoliyati Germaniya foydasiga va Sovet Ittifoqiga qarshi qaratilgan edi. Milliy qo'mitaning bayonoti biron bir darajada bo'lsada Germaniyaning mavqeiga hech qanday xavf tug'dirmas edi. «Turkiston legioni» tarkibida askar va zobitlarning miqdori 1944 yil oxirlarida 267 ming kishi atrofida bo'lgan¹. Legion qo'mondonini tayinlash Germaniya armiyasi qo'mondonligi ixtiyorida edi. Batalon, polk qo'mondonligi va rota komandirlari tarkibida turkistonliklardan ko'p bo'lgan. Legionning siyosiy va milliy ishlari Milliy Turkiston Birlik Qo'mitasi tomonidan idora etilardi. Har bir askar va zobitning so'l qo'lida «Turkiston, Oллоh biz bilan» tang'asi bor edi. Askariy ont, Qur'oni Karim, qarshisida ikki qilich birlashtirilib, Turkiston bayrog'i ostida qabul qilingan. «Turkiston legioni»ning o'z madhiyasi bor edi. Bu madhiya «Go'zal Turkiston» nomi bilan atalardi. Madhiyaga Cho'lponning «Go'zal Farg'ona» she'ri va uning kuyi asos qilib olingan edi. Turkistonlik muhojirlar hozir ham uni maroq bilan kuylaydilar:

Go'zal Turkiston, senga ne bo'ldi?
Sahar vaqtida gullaring so'ldi.
Chamanlar barbod, qushlar ham faryod
Hammasi mahsun, bo'lmasmi dil shod?
Bilmam, na uchun qushlar uchmas boqchalarindan?
Birligimizni tebranmas tog'i.
Umidimizning so'nmas chirog'i,
Birlash, ey xalqim, kelgandir chog'i,
Bezansin endi Turkiston bog'i.
Qo'zg'al, xalqim, etar shuncha jabru-jafolar.
Ol bayrog'ingni, qalbing uyg'onsin,
Qullik, asorat-barchasi yonsin,
Qur yangi davlat, yovlar o'rtansin.
O'sib Turkiston, qaddin ko'tarsin!
Yayrat, yashnat, o'z Vatanning gul bog'laringda.

«Turkiston legioni» rus sovetlari qo'shinlariga qarshi jiddiy janglar olib borgan va unga katta talofotlar bergan. «Turkiston legioni»ning birinchi partiyasi 1942 yil 2 mayda Bryansk o'rmonlarida jangga tashlangan edi. Ruslar, Turkiston milliy askarlaridan asir olmas edilar, ularni «qora fashistlar» deb atashardi. Olingan asirlarni ayab o'tirishmas, ularni joyida o'ldirishardi. Hatto yarador askarlarga nisbatan ham shafqat yo'q edi. «Turkiston legioni» 1944 yilning oxirlariga kelib taxminan 65 ming askarini yo'qotdi, 900 ga yaqin legionchilar sovetlar partizan birliklariga qochgan edilar. «Turkiston legioni» o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va tojik qavmlaridan iborat edi. Ular yillar davomida sovetlarning olib borgan bo'lib tashlash va parchalash siyosatlariga qaramasdan turkistonliklarning «turklik birligini» ko'rsatib qo'yish qobiliyatlarini ham isbot qilgan edilar. Sovetlar targ'iboti «Turkiston legioni»ni ichidan buzish uchun ko'p harakat qildi. Ammo Turkiston Milliy Birligini buzaolmadi.

---

¹«Sharq yulduzi», 1992 yil, 3-son, 154-bet.

«Turkiston legioni» tuzishda Germaniya hukumati o'z manfaatini birinchi o'ringa qo'yganligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Ammo shu narsaga tan bermaslik mumkin emaski, Germaniya davlati 1945 yil 24 martda bu davrda Germaniya front jabhasida mag'lubiyat ketidan mag'lubiyat alamini tortayotgan bo'lsa, «Turkiston legioni»ni Turkiston Milliy Hukumati sifatida rasmiy bir vasiqa bilan tanidi. Holbuki, yuqorida ta'kid etilganidek sovetlar faqat turkistonliklarning milliy armiyasini tugatish bilan kifoyalanmadi, balki amalda mustaqil diplomatik munosabatlarda bo'lish huquqini bergan edi. Bu tadbir tarixiy nuqtai-nazardan biroz kechikib amalga oshirilgan ularning milliy davlatchilik an'analarini ham barbod qilgan edilar. Germaniya hukumati Turkiston Milliy hukumatiga barcha do'st davlatlar bilan, shu jumladan Germaniyaning o'zi bilan ham bo'lsada, Germaniya hukumatining tutgan yo'li, o'sha davrda Turkistonning milliy masalaga bildirilgan munosabat tariqasida g'oyatda katta siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan voqea edi.

«Turkiston legioni»ni tuzishda kim qanday maqsadni o'z oldiga qo'yganligidan qat'iy nazar, hayot bu qo'yilgan qadamning o'z vaqtida va to'g'ri qo'yilgan qadam bo'lganligini isbotladi. «Turkiston legioni» minglab turkistonliklarning hayotini saqlab qoldi.

Ana shu jihatdan Vali Qayumxon singari turkistonliklarning urush yillaridagi bu boradagi xizmatlari katta albatta. Faqat Vali Qayumxon va «Turkiston legioni» boshqa fidoyilarning o'sha davrdagi faoliyatiga hozirgi mustaqil O'zbekiston fuqarosi g'oyalari va ko'z qarashlari asosida baho bermoq kerak bo'ladi. Shundagina biz vatandoshlarimiz ikki dahshatli o't orasida qolib bekordan-bekorga qirilib ketmaslik uchun birdan-bir to'g'ri yo'lni tanlaganliklariga imonimiz komil bo'ladi. Shundagina biz vatandoshimiz Vali Qayumxonning xizmatlariga etarli baho beraolamiz. Chunki sovetlar davrida Vali Qayumxon singari vatanim, millatim deb jonini jabborga berganlar «vatan xoini», «vatan sotqini» singari asossiz qora tamg'alar bilan ayblandilar. Amalda esa ularning faoliyati va xarakatlarida «xoinlik» va «sotqinlik»dan zarracha bo'lsa asorat yo'q edi. Chunki Vali Qayumxon Turkiston va turkistonliklarga zarracha bo'lsada xiyonat va xoinlik qilgan emas. Aksincha u Turkiston va turkistonliklarni Qizil saltanat mustamlakachiligi zulmidan ozod qilish uchun kurashdi.

«Turkiston legioni»ning urushdan keyingi taqdiri albatta har bir kimsani qiziqtiradi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng Turkiston Milliy Armiyasining hayyotida achchiq bir davr boshlandi. Amerika Qo'shma Shtatlari prezidenti Ruzvelt va Angliya Bosh Ministri Cherchil 1945 yil 4 fevralda Qrim yarim orolining Yalta shahrida I.Stalin bilan uchrashdilar. Bu erda bo'lib o'tgan konferentsiyada ittifoqchilar asir tushgan o'z vatandoshlarini qaytarib olishga o'zaro kelishdilar. Bu shartnoma ozod va mustaqil vatanga ega bo'lgan davlat uchun g'oyat tabiiy va ahamiyatli bir hol edi. Ammo dunyodagi eng yirik mustamlakachi Qizil saltanat bo'lgan Sovet Ittifoqi uchun bu shartnoma ming-minglab kishilarning taqdiri nuqtai nazaridan fojeali yakunga ega bo'ldi. Sababi, tuzilgan bitimga asosan 1945 yildan 1947 yilga qadar Sovet Ittifoqi tashqari qochib o'tgan yoki Germaniyaga asir tushgan yuz minglarcha turkistonliklarni ozarbayjon, qrim, qolmiq va boshqa millat kishilarni G`arbiy Ittifoqchilar majburan

sovetlarga topshirdilar. Holbuki ozodlik kurashchilari Amerika, Angliya va Frantsiya davlatlariga ishonib o'zlarini taslim etgan, ularga ishonar edilar. Chunki, 1941 yil 14 avgustda «Atlantik Jxorta» e'lon etilgan edi. Unda «Ozodlik, inson huquqi, xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi, har bir xalqning mustaqillikka bo'lgan huquqini ta'minlash, mustamlakachi likni bitirish, «Yangi bir dunyo» tashkil etish masalasi bahs etilgan va qarorlashtirilgan edi». «Atlantik Jxorta»ga Amerika, Angliya, Sovet Ittifoqining boshliqlari imzo chekkan edilar. Bu hujjat 1941 yil 14 avgustda Atlantikadan Amerika kemasida Ruzvelt va Cherchil ishtirokida tuzildi va ular urush tamom bo'lgandan keyin yangi, ozod va erkin dunyo ko'rilajagini tashqaridan arlashuvsiz o'zi belgilayajagini e'lon qildilar.

«Atlantik Jxorta»da ezilgan xalqlar, millatlarning haq-huqulari, istak-orzulari, milliy maqsadlari muxofaza qilinishi kerak edi. Ammo afsus va nadomatlar bo'lsinki, G'arbiy ittifoqchilar 1945 yil Yaltada to'planib¹, «Yangi dunyo» qurish to'g'risidagi o'z bayonotlariga o'zlari hiyonat qildilar, I.Stalin bilan kelishilgan holda «Yalta bitimi»ni tuzdilar, oxir-oqibatda o'z ozodliklari uchun kurashgan g'ayirus millat kishilarini majburan qizil saltanat o'lim tegirmoniga topshirdilar. Jami bo'lib AQSh va Angliya hukumatlari yordamida 2.272.000 kishi² chet eldan SSSRga qaytarilgan edi. Bitimga ko'ra Milliy Turkiston Birlik-Qo'mitasiga qarashli 200 ming askar va 300 ming ehtiyotda turgan turkistonliklarni, bir qanchasi qo'llariga zanjirlar solib zo'rlab oilalari bilan yuk, hayvonlar tashiladigan vagonlarga tiqib Rossiyaga tomon jo'nata boshladilar. Turkistonliklarning ko'pchiligi o'z-o'zlarini o'ldirdilar. Ular «ruslarning qo'lga tushgandan ko'ra, o'lim yaxshiroq», deb qo'llarining tomirlarini kesdilar, beajal halok bo'ldilar. Turkistonliklar arosatda qolgan mana shunday og'ir fojeali bir sharoitda o'z vatandoshlarini qutqarish uchun jon kuydirib ishlagan Amerikadagi armanilar singari turklarga ham yordam qo'lini cho'zadigan bir davlat topilmadi. Turkistonlik asirlarni Turkiya davlati panohiga olish tashabbusini Germaniyada o'qib turgan ikki turk talabasi ko'tarib chiqdi. Ularning himmati bilan 1945 yilda Turkiya Arkon-i Harbiya-i Umumiyasining Bavariyadagi Amerika armiyasi naznidagi tamsilchisi yuzboshi Ehson Unasonning bevosita sa'y-harakatlari tufayli Turkiyaga jo'natilishi ko'zda tutilgan turkistonliklarning anketalari ikki nusxada tayyorlandi. Bu ishlarda vatandoshimiz Boymirza Hayit jonbozlik ko'rsatdi. Ehsonbey tayyor bo'lgan anketalarning bir nushasini o'zi oldi, boshqa bir nusxasini esa maxfiy yo'llar bilan Anqaraga jo'natdi. Ehsonboy o'tirgan samolyot Yugoslaviya o'rmonida o'qqa tutildi va samolyot urib tushirildi, uning jomadonidagi anketalar yo'qoldi. Anketalarning mahfiy jo'natilgan boshqa nusxasi Anqaraga etib kelgan. Anqarada mas'uliyatli xizmatchilar mazkur anketalar asosida Germaniyadan 100 ming turkning Turkiyaga kelishi masalasini muhokama qilganlarida: «Agar bularning orasida 10 ming sovet josusi bo'lsa nima qilamiz?», degan masala ko'tarilgan. Oqibatda Turkistonlik asirlarni Turkiyaga keltirilishi hal bo'lmay qolgan va yordamsiz qolgan

---

¹ Vtoraya Mirovaya voyna. Kratkaya istoriya M.: Nauka, 1985, 630, 635-betlar

² Geller M., Nekrich A. Istoriya Rossii. 1917-1995. Tom vtoroy; «Utopiya u vlasti», kniga vtoraya «Mirovaya imperiya». M., «MII», 1996 g str 7.

vatandoshlarimiz 1945 yil noyabrga qadar qurol kuchi bilan Rossiyaga yuborib turilgan. Faqat 1945 yil noyabrida Duayt Deyvid Eyzexauerning «Rossiyaga biron odam zoʻrlik bilan joʻnatilmasin!» deb bergan amridan soʻng, 6-7 ming turk, shu jumladan taxminan 800 turkistonlik jonlarini saqlab qolaoldilar. Bular orasida Maqsud Bek, Ergash Shermat, Boymirza Hayit (Kyoln shahrida), Qodir Egamqul, Moʻmin Boʻri, Nayim Toʻra, Yoʻlchi Oxun, Otaxon, M.Mannon (Myunxen shahrida)lar bor edi. Sovet Ittifoqiga zoʻrlik bilan joʻnatilgan turkistonliklar it azobiga solingan. Sovet jazo qonunlari asosida ularning aksariyati otib tashlangan, qolganlariga 20-25 yil muddat bilan qamoq jazosi berilib, Sibir va boshqa erlarga surgun qilinganlar.

Sovetlar hukumati rahbarlari, Davlat xavfsizlik Qoʻmitasi ikkinchi jahon urushi tugagandan keyin to qizil saltanat parchalangunga qadar ham odam ovlashni davom ettirdilar, Evropa va Sharq mamlakatlarida tinch va osoyishta yashayotgan muhojirlarni, ularning yosh avlodlarini oʻz taʼsirlari ostiga olish, sobiq legionerlarni qoʻlga kiritish maqsadida tinmay harakat qildilar. Bunga erishish maqsadida turli-tuman uydirma tashkilotlar tuzdilar, yolgʻon-yashiq vaʼdalar berdilar, soxta avf eʼlon qildilar. Bu uydirma va soxtakorliklar qarmogʻi ilinib aldanib yurtga qaytganlarning shoʻri quridi, ularning aksariyatini yoʻldayoq otib tashladilar yoki jazo lagerlarida qatl qildilar. Sovetlar tashviqot organlari esa Davlat Xavfsizlik Qoʻmitasining buyurtmasi asosida «yoʻlda yuragi yorildi», «jigari chirigan ekan», «oʻz ajali bilan oʻldi» degan yolgʻon axborotlarni tarqatdi. Ana shu tariqa AQSh, Angliya hukmron doiralari va «Atlantik Jxorta» qaroriga ishonib ming-minglab turkistonliklar boshqa xalqlar qatorida qirilib ketdilar. Keyinchalik faqat inglizlar oʻz qilgan xatolarini tushunib, undan pushaymon boʻldilar. Chunki ularni vijdon azobi qiynagan edi. Ingliz maʼmurlari sovetlarga topshirilgan legionerlar xotirasi uchun London shahrining Kensington qismida haykal oʻrnatdilar. Haykalning tantanli ochilish marosimida 200 dan ortiq rasmiy davlat arboblari ishtirok etdilar. Xullas, «Turkiston legioni» tarixi zahmatkash xalqimizning ikkinchi jahon urushi yillaridagi qismatli hayotidan saboq beruvchi alam va hasratlar bilan toʻla faoliyatining ajralmas bir boʻlagi, uning tarkibiy qismidir. Bas shunday ekan «Turkiston legioni» va «Milliy Turkiston Birlik Qoʻmitasi» faoliyatiga Kompartiya, sovetlar mafkurasi, mustamlakachilik siyosati mafkurasi andozasi va oʻlchovlari asosida emas, balki mustaqil Oʻzbekiston, Turkiston xalqlarining milliy birligi gʻoyalaridan kelib chiqqan holda baho berilishi kerak.

7& Ozod qilingan hududlarga Oʻzbekistonning yordami

Fashistlar Germaniyasining 1941-1945 yillardagi urushda Sovet Ittifoqi xalq xoʻjaligiga keltirgan moddiy va maʼnaviy zararni soʻz bilan ifodalash mumkin emas. Bu zararning barchasini jamlab fashistlar talab ketgan va yoʻq qilib yuborgan 679 milliard soʻmlik moddiy boʻylikni ham birga qoʻshib hisoblaganda, urush davridagi baholar boʻyicha keltirilgan zarar 2 trillion 600 milliard soʻmni tashkil etar edi. Buning ustiga 25 million fuqaro urush tufayli boshpanasiz qoldi. Ha, xalq mehnati bilan yaratilgan milliy boʻylikning deyarlik uchdan bir qismini urush alangasi yutib yubordi.

VKP(b) Markaziy Qo'mitasi va SSSR Xalq Komissarlari Soveti 1943 yilning 21 avgustida «Nemis fashistlari okkupatsiyasidan ozod qilingan tumanlarda xo'jalikni tiklash yuzasidan shoshilinch choralar ko'rish to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi. Bu qarorda boshqa respublikalar qatorida O'zbekiston chekiga ham bir qator majburiyatlar yuklandi.

O'zbekistonning qalbi, ming pora zahmatkash xalqi fashistlar okkupatsiyasidan ozod qilingan hududlari xalqlariga xalq xo'jaligini tiklash sohasida yordam ko'rsatdi, o'zi och-yalong'och qiyin turmush sharoitda yashayotgan bo'lsada topgan bir burda nonini yarmisini gitler fashizmidan azob ko'rgan rus, ukrain, belorus, boltiq bo'yi xalqlari bilan baham ko'rdi.

Ozod qilingan tumanlarga yordam ko'rsatish harakatini O'zbekistonda firqa va sovet tashkilotlarining rejalashtirishlari asosida birinchi bo'lib Surxandaryo viloyati Sherobod rayoni mehnatkashlari boshlab berdilar. Sherobod MTSining brigada mexanigi Odishi Chexemov yordam fondiga 10 ming so'm, traktorchi Ro'ziev 15 ming so'm topshirdi.

Bu harakat respublikamizda tez orada ommaviy tus oldirildi. Faqat 1943 yilning bahorida ozod qilingan rayonlarga O'zbekistondan 2000dan ortiq traktor, avtomobil va qishloq xo'jaligi mashinalari yuborilgan edi.

Dushman okkupatsiyasidan ozod qilingan tumanlarga, yordam ko'rsatish harakatiga «namuna» tariqasida O'zbekiston sanoati ishchilar sinfi vakillari safarbar qilindilar. Bu o'rinda Toshkent parovoz-remont zavodi jamoasini misol tariqasida ko'rsatish mumkin. Zavod jamoasi Xarkov va Dnepropetrovsk temir yo'l aloqa korxonalarini tiklash bo'yicha katta hajmdagi ishlarni amalga oshirdi. Qisqa muddat ichida bu korxonalar Toshkent parovoz-remont zavodi jamoasidan 20 vagondan ortiq asbob-uskunalar va yuzlab mutaxassis kadrlar oldi. Toshkent temir yo'l transportini qayta tiklash uchun 40 mingga yaqin yuk vagoni va 35 mingdan ko'proq passajir vagoni qayta tiklandi va ta'mirlab berildi.

Respublikaning yirik sanoat korxonalarini okkupatsiyadan ozod qilingan shaharlarning ayrim sanoat tarmoqlarini qayta tiklash bo'yicha otaliq yordami ko'rsatishga safarbar etildilar. Jumladan, «Tashselmash» zavodi, «Rostselmash» zavodini, O'zbekiston energetiklari Ukraina va Belorussiyada elektrostantsiya qurilishini, Angren shaxtyorlari Donetsk shaxtyorlarini, «Tekstilmash» zavodi kollektivi ozod etilgan rayonlardagi to'qimachilik korxonalarini tiklashni otaliqqa oldilar.

O'zbekiston engil sanoat Xalq Komissarligi ozod qilingan Xarkovga yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus fond tashkil qildi. 1943 yilda Toshkent «Qizil tong» tikuv fabrikasi xarkovliklar uchun rejadan tashqari ichki imkoniyatlar hisobiga 2,5 ming paxtalik va 500 ta kalta kamzul, 200 paxtalik to'shak, 100 yostiq, Toshkent poyabzal fabrikasi esa 1600 juft oyoq kiyimi tikib jo'natdilar.

Jami bo'lib O'zbekiston mehnatkashlari xarkovliklarga 40 million so'm pul, 300 sentner meva sabzavot, 400 sentner g'alla, 9500 boshdan ziyod qoramol, yana boshqa juda ko'p ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va asbob-uskunalar yubordilar. O'zbekistonliklar Kiev, Krivoroje va Donbassni qayta tiklashda va aholini kiyim bosh,

oziq-ovqat bilan ta'minlashda ishtirok etdilar. O'zbekistonlik aloqachilar yordami tufayli jumladan Kiev bosqinchilardan ozod etilgach, bir necha kundan so'ng pochta, telefon va telegraf ishlay boshladi. 1944 yildla Toshkentdan Kievga bir necha o'nlab tonnalab qurilish materiallari, rangli simlar, asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar, tikuv mashinalari, stanoklar, oziq-ovqatlar yuborilgan edi. Chirchiqdagi elektorximiya kombinati jamoasi Gorlovkaga 1944 yil davomida qimmatli asbob-uskunalar, shu jumladan elektromotorlar, transformatorlar, nasoslar, 300 ta kontrol-o'lchov asboblari, 150 ta elektr asboblari, 27 ta yirik elektromotor, o'nlab og'ir yuk ko'taradigan chig'ir va nasoslar¹ jo'natdilar.

O'zbekiston mehnatkashlari Rossiya Federatsiyasi, Belorussiya, Boltiqbuyi respublikalarining urush tufayli vayron bo'lgan korxonalarini qayta tiklashda ham faol qatnashdilar. Faqat Rossiya Federatsiyasining Moskva, Sverdlovsk, Orenburg, Kuybishev, Gorkiy va shuning kabi yirik sanoat korxonalarida respublikamizdan 60 mingdan ortiq kishi jonbozlik ko'rsatib mehnat qildilar.

Respublika jamoa va davlat xo'jaliklari ozod etilgan rayonlarga yordam fondlari, «mudofaa sektorlari» tashkil etdilar. Qishloq mehnatkashlarining ozod etilgan tumanlarga qoramollar jo'natish bo'yicha qo'shgan hissasining naqadar salmoqli bo'lganligini quyidagi raqamlardan ham bilish mumkin: 1943 yilda jami jo'natilgan qoramollar 182 ming boshni, 1944 yilning faqat 17 martigacha 122 ming 147 boshni tashkil etdi. Bundan tashqari yana 1944 yilning 1 iyuniga qadar aholidan 176 ming 148 bosh chorva mollari sotib olinib ozod etilgan tumanlarga jo'natilgan.

O'zbekiston jamoa va davlat xo'jaliklari qishloq xo'jaligi texnikalariga o'zi muhtoj bo'lsada, ozod etilgan tumanlarga traktorlar, mashinalar, kombayinlar, mexanizmlar va boshqa xildagi asbob-uskunalar bilan ham yordam berdi.

O'zbekiston fashizm asoratidan zarar ko'rgan tumanlarga turli xildagi kasb egallari, mutaxassislar bilan ham yordam ko'rsatdi. 1943 yilda jumhuriyat qishloq xo'jaligi mutaxassislaridan 1595 traktorchi, 225 traktor dala brigadalarining brigadirlari, 50 kombaynchi, 11 buxalter Ukraina va Stavropol o'lkasiga yuborildi.

O'zbekiston mehnatkashlari, xususan, fan, maorif va madaniyat tarmoqlarining xodimlari Ukraina, Belorussiya va RSFSRning fashizm zulmidan azob ko'rgan tumanlariga maorif va madaniyat shoxobchalarini tiklashda yordam berdilar. Buni quyidagi yorqin dalillarda ochiq-oydin ko'ramiz. Ozod etilgan tumanlarda 1944 yil 1 yanvariga kelib 28 million o'quvchisi bo'lgan 23 ming 80 maktab ish boshladi, 1944-1945 yilida esa fashistlar SSSR hududidan batamom haydab chiqarilgach 4,8 million o'quvchi ta'lim olgan 35 ming maktab faol suratda o'z faoliyatini olib bordi.

Xullas, 1941-1945 yillardagi urushda qo'lga kiritilgan g'alabada O'zbekiston va uning mehnatkashlar ommasi munosib va salmoqli hissa qo'shdi.

Bu salmoqli hissaga minnatdor bo'lib, bag'ri va qalbi keng o'zbek xalqiga, O'zbekistonga rahmatlar aytish o'rniga urushdan keyingi yillarda Rossiya Federatsiyasi, Moskvadan millatimiz va O'zbekiston sha'niga haqoratomuz tuxmat va

---

¹Olomurodov N. O'zbekistonning fashistlar okkupatsiyasidan zarar ko'rgan rayonlarga yordami. T.: Fan, 1985, 15,16-betlar.

bo'xtonlar yog'dirildi. O'zbek «boqimanda xalq», «dotatsiyalar hisobiga yashayotgan jumhuriyat», «Kallakesar o'zbeklar», «bosmachi o'zbeklar» kabi tarikda ham turmaydigan so'z bilan milliy nafsoniyatimiz oyoq osti qilindi.

Urush O'zbekiston hududida bo'lgani yo'q, u bizdan bir necha ming kilometr narida Ukraina, Belorussiya, Boltiqbuyi va RSFSR erlarida bo'ldi. Bu urush o'zbek xalqining milliy manfaatiga ham zid edi. Ammo nega respublikaning barcha mehnatkashlari SSSRdagi boshqa xalqlar qatorida fashistlar agressiyasini O'zbekistonga qarshi qilingan agressiya deb bildi va ommaviy suratda urushga otlandi? Nega o'zbek xalqi 2 million 600 mingdan ortiq kishi imzo chekkan «o'zbek xalqidan jangchilarga xat»da o'z farzandlariga: «Ey o'zbek jangchisi, ey qo'liga qurol olgan askar!... Oilangdan o'g'lonlarning sarasi bo'l, qardosh xalqlar o'rtasida ham ilg'or bahodirlarning bittasi bo'l!», deb da'vat qildi? Nega xalqning asl farzandi Pskentlik Mirza Po'latov, qoraqalpoqlik yigiti Xudoybergan Mamutovlar o'z jonlaridan kechib yonib turgan samalyotlarini dushman kolonnasi ustiga urib fashistlarga katta talofatlar berib Gastello jasoratini takrorladilar, o'zbek o'g'lonlari T.Rusmatov va T.Eryigitovlar esa A.Matrosovga o'xshab afsonaviy qahramonlik mo'jizasini ko'rsatdilar. Nima sababdan urush jabhalarida ming-minglab respublikamiz bahodirlari dushmanga qarshi kurashib jon berib jon oldilar! Ulardan qanchadan-qancha mardu-maydonlar o'z ona zaminlariga qaytib kelmadilar, qardosh respublikalar erlarida tuproqqa qorishib ketdilar. Axir ular ham yashashni istar edilarku?

Respublika yigit-qiz jangchilaridan 120 ming kishi SSSRning orden va medallari bilan, 300 dan ortiq kishi Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni bilan taqdirlandi. Bu fidoyilik va jondan kechib bo'lsa-da qahramonlikka, mardu-maydonlikka intilish omilining siri nimada, axir?

Chunki O'zbekiston xalqi o'zining insoniy, baynalminal burchini bajardi. Fashizmning millati, vatani yo'q. U qaerda paydo bo'lmasin, unga qarshi kurash dunyodagi barcha erksevar millatlar va xalqlarning insoniyat oldidagi burchidir

Chunki, O'zbekiston mehnatkashlari KPSSning, sovetlarning yolg'on va aldovdan iborat sovet atanparvarligi, proletar va sotsialistik baynalminalchilik va xalqlar do'stligi to'g'risidagi amalda esa shovinistik va mustamlakachilikdan iborat tashviqot va targ'ibotlariga ko'r-ko'rona ishongan edilar. Bu balandparvoz va quruq oldi qochdi g'oya va chaqiriqlar ayyorlik, g'irromlik va sarobdan boshqa narsa emasligiga, KPSSning buyuk saltanatchilik va shovinistik siyosatini xaspo'shlash maqsadida ongli suratda olib borilgan siyosat ekanligiga xalqimiz kechikib bo'lsada ko'zi moshdek ochilib ishondi. Hech bo'lgandan ko'ra kech bo'lsada xalqimizning, millatimizning ko'zi ochilgani, bor haqiqatni bilgani yaxshi. Bu hol har bir O'zbekiston fuqarosining milliy istiqlolimiz qadr-qimmatini anglab etishuviga yordam beradi.

Nazorat savollari

1. Ikkinchi jahon urushi qanday va qachon boshlandi?
2. Sovet ittifoqining urush girdobiga tortilishi sabablarini qanday tushunasiz?
3. 1939 yil 23 avgustdagi Shartnomada SSSRning buyuk saltanatchilik manfaatlariga qaysi jihatdan javob beradi?
4. Urush yillarida O'zbekiston sanoatida qanday o'zgarish yuz berdi?
5. Farhod GES qurilishi va uning ahamiyatini tavsiflang.
6. Urush yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligi Frontga qanday yordam berdi?
7. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat qanday ahvolda edi?
8. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi qanday tashkil bo'ldi?
9. Adabiyot, san'at, matbuotning urushdagi g'alabaga qo'shgan hissasi nimalardan iborat bo'ldi?
10. O'zbekiston jangchilarining frontlardagi jasoratlariga sharh bering.
11. "Turkiston legion" haqidagi eskicha va yangicha qarashlar nimalardan iborat, bu haqda sizning shaxsiy fikringiz qanday?

VI bob. Sovetlar istibdodining yanada kuchayishi. Milliy uyg'onishning yangi bosqichi (1946-1991 yillar)

1939-1945 yillarni o'z ichiga olgan dahshatli ikkinchi jahon urushida SSSR g'oliblar qatoridan joy oldi. Bu urush O'zbekiston hududida bo'lmadi, ammo u

mamlakatimiz xalqlari boshiga bitmas-tuganmas kulfat va ofatlar keltirdi. Urush dahshatini chetlab o'tgan bironta xonadon O'zbekistonda topilmasa kerak. Uning o'tli nafasini ona xalqimiz shu kunga qadar ham har qadamda his etib turibdi.

Sovetlar hukumati urushdan keyingi yillarda ham Kommunistik firqa rahnamoligida boshqa mustamlaka o'lkalari qatorida O'zbekistonda ham ulug' saltanatchilik, shovinistik va milliy zulm siyosatini yanada avjiga mindirdi. Bu borada «buyuk rus xalqi»ning fashizm ustidan qozonilgan g'alabadagi alohida o'rni va xizmati bo'rttirilib, «buyuk og'a»dan qarzdorlik uni ulug'lash va unga sajda qilish g'oyasi ikkinchi toifaga kiruvchi mustamlakadagi xalqlarning mafkuraviy tarbiyalash vositasi sifatida foydalanildi. Mustamlakachi to'ralar milliy tengsizlik, shovinistik siyosatni «lenincha adolatli milliy siyosat» bayrog'i ostida amalga oshirdilar, ularning balandparvoz dasturiy g'oyalari amaliy ish uslublariga mutlaqo qarama-qarshi edi. Natijada, O'zbekiston va o'zbek xalqi ijtimoiy hayotining barcha sohalarida o'zining milliy haq-huquqidan mahrum bo'ldi. Bu hol 80 yillarda mamlakatda kuchli tus olgan milliy uyg'onish va istiqloqlolchilik harakatining asosiy sabablaridandir.

1& Xalqning sotsial-iqtisodiy ahvoli.

Sanoat. Dunyodagi barcha mustamlakachi davlatlar singari sovetlar Rossiyasi ham o'z faoliyatining birinchi kunidan boshlab O'zbekistonni o'zining xom ashyo etkazib beruvchi o'lkasiga aylantirish siyosatini yuritdi, og'ir sanoatni rivojlantirishga ataylab yo'l bermadi (urush tufayli g'arbiy o'lkalardan O'zbekistonga chorasizlikdan ko'chirib keltirilgan sanoat korxonalarini bundan istisno, albatta). Chunki O'zbekiston SSRning 1927, 1939 va 1978 yillardagi barcha konstitutsiyalarida O'zbekiston suveren teng huquqli mutaqil respublika ekanligi yozilgan bo'lsada, amalda u hech qanday milliy mustaqillik huquqiga ega emasdi. O'zbekiston ijtimoiy hayotning barcha sohalarida batamom Moskvaga qaram-sovet Rossiyasining tipik mustamlaka o'lkasi edi. Moskvaning buyrug'i O'zbekiston uchun amri vojib hisoblangan. Buni biz respublika xalq xo'jaligining-urushdan keyingi taraqqiyotida yorqin ko'ramiz. O'zbekiston xalq shoiri Shukrullo «Qasosli dunyo» kitobida yozganidek, xalqimiz urush yillarida bir buxanka nonni 250 so'm, yarim kilo shisha bankadagi gurunchni 160 so'm bo'lganda ham chidadi, ertangi kun havosi-«bog'i eram»-«kommunizm» to'g'risidagi safsatalarga ishonib tinimsiz mehnat qildi, non o'rniga paxta kunjarani iste'mol qilib¹ qirilib ketdi.

Urushdan O'zbekiston butunlay holdan toyib har tomonlama hilvirab chiqdi. Sovetlar hukumati va Komunistik firqa respublikaga va uning mehnatkashlariga halokat yoqasiga kelib qolgan xalq xo'jaligini o'zi mustaqil hal qilishiga yo'l berdimi? Yo'q, albatta. SSSR yagona xo'jalik kompleksi degan almisoqdan qolgan mustamlakachilik sirtmog'iga asosan birinchi navbatda dushmandan ozod bo'lgan mintaqalar aholisiga yordam berish va Moskvaning buyuk og'alik manfaatlariga javob beradigan tarmoqlargagina e'tiborni qaratish O'zbekiston hukumati oldiga vazifa qilib qo'yildi. N.A. Muhitdinovning yozishicha, o'zi og'ir vaziyatda yashayotgan

---

¹Tarixchilardan, akademik A.M.Pankratova «Velikiy russskiy narod» iborasini ko'klarga ko'tarib maqtaganini eslash o'rinlidir.

O'zbekiston mehnatkashlari Krasnodar va Stavropol o'lkalariga, Ukrainaga 2 mingga yaqin traktorlar va avtomobillar jo'natdilar, yuzlab parovozlar, 40 mingga yaqin yuk vagonlari va 3,5 ming atrofida yo'lovchilar tashiydigan vagonlarni ta'mirlab berdilar. Respublika jamoa va davlat xo'jaliklari Ukrainaga 8 mingta ot va ho'kiz, 170 ming bosh qo'y va echki berdilar.

1946-1991 yillarda O'zbekiston sanoati haqida hikoya qiluvchi sovetlar davrida matbuot yuzini ko'rgan deyarlik barcha tarixiy ilmiy, o'quv metodik qo'llanma, darsliklar, risola va maqolalarda O'zbekiston zamonaviy og'ir industriyaga ega bo'lgan, rivojlangan mamlakat, «sharqda sotsializm va kommunistik» mash'ali shaklida ifodalandi. To'g'ri, hech kim sovetlar hukmronligi davrida, shu jumladan 1946-1991 yillarda ham O'zbekiston xalq xo'jaligi sanoatining rivojlanganligini inkor etmaydi, uning rivojlanmasligi mumkin ham emas edi. Ammo bu erda gap boshqa xususda ketmoqda. Gap shundaki, sanoat taraqqiyoti deganda biz uning ikki tarmog'ini tushunamiz. **Birinchi**dan, sanoatning «A» tarmog'i og'ir sanoat, ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaradigan tarmoq bo'lsa, **ikkinchi** tarmoq, sanoatning «B» tarmog'i engil va oziq-ovqat sanoati mahsulotlari ishlab chiqaradigan tarmog'idir. Har qanday mustaqil davlatning mustaqil davlat sifatida yashashini qonuniy taqozo etadigan talab mazkur davlatning milliy mustaqilligining kafoloti bo'lgan zamonaviy mudofaa qurollari, mashina asbob-uskunolari ishlab chiqarishga qodir bo'lgan og'ir industriya sanoatiga ega bo'lishga bog'liqdir. Ana shu boisdan ham, dunyodagi barcha mustamlakachi davlatlar o'zlari bosib olgan hududlarda ongli suratda zamonaviy industrial sanoatni rivojlanishiga yo'l bermaydilar va tez foyda beradigan engil sanoat tarmoqlarini taraqqiy toptirishga asosan e'tibor beradilar. Rusiya mustamlakachilari ham bundan istisno emaslar, albatta. Agar ana shu nuqtai nazardan turib masalaga baho beradigan bo'lsak. Moskov hukumati 1946-1991 yillarda O'zbekistonda o'zi mustaqil va tayyor sanoat mahsuloti ishlab chiqaradigan qanday yirik industrial korxonalar qurdi? degan qonuniy savol tug'iladi. Rossiya anoyi emas, u hech qanaqa yirik sanoat korxonasini O'zbekistonda qurmadi va qurishi mumkin ham emas edi. O'zbekiston tuprog'ida qurilgan va ma'lum darajada ahamiyatliroq bo'lgan sanoat korxonalarining 30 foizi Ittifoq tasarrufida, 60 foiz Ittifoq respublika, tasarrufida bo'lib batamom Markazga bo'ysunar edi. Faqat 10 foizgina¹ sanoat korxonasi bevosita O'zbekistonga bo'ysungan va u respublika iqtisodiyotida hal qiluvchi o'rin tutmagan. Sovetlar hukumati sof mustamlakachilik siyosati olib bordi, O'zbekistonni o'zining asosiy xom ashyo etkazib beruvchi mintaqalaridan biriga aylantirdi, engil va oziq-ovqat sanoati va mahsulotlari ishlab chiqaradigan korxonalarini rivojlantirishni o'zining bosh maqsadi qilib qo'ydi. 1946-1985 yillarda O'zbekistonda elektroenergiya sanoatini rivojlantirish maqsadlarini ko'zlab Angren, Navoiy, Chorvoq, Toshkent elektr stantsiyalari, umumiy quvvati 300 ming kvtdan oshadigan 19 ta Chirchiq-Bo'zsuv gidroelektr stantsiyalari, quvvati 126 ming kvtda boradigan Farxod GES qurilishi poyoniga etkazildi. O'rta Osiyoda eng yirik bo'lgan va umumiy quvvati 3 million kvtda etadigan Sirdaryo Hidro elektro stansiyai qurib bitkazildi.

¹ «Hayot va iqtisod», 1990 yil 1-son, 11-12-betlar.

Shu yillar mobaynida engil va oziq-ovqat sanoatining bir qator korxonalari qurilib ishga tushirildi. Chimboy yog' zavodi, Toshkent trikotaj fabrikasi, Namangan sun'iy tola zavodi, Yangi yo'lda tikuvchilik fabrikasi (1945-1950), Buxoro, Uchqo'rg'on va Qo'qon yog' zavodlari, Toshkent Farfor korxonasi (1951-1955), Pop rezina mahsulotlari zavodi, Toshkent, Nukus, Xo'jayli va Olmaliqda katta panellar ishlab chiqarishga moslashgan kombinatlar, Ohangaron sement zavodi, Yangi yo'l konditer fabrikasi, Namangan konserva zavodi, Shahrisabz go'sht kombinati, Urganch, Namangan va Navoiyda sut zavodlari (1959-1965), keyingi yillarda Angren rezina kombinati, Xiva gilam fabrikasi, Buxoro ip gazlama kombinati, Koson yog'-moy zavodi, Toshkent motor zavodi, Samarqand maishiy xolodilniklar-muzlatgichlar zavodi, Quvasoy chinni buyumlar zavodi (1966-1985) va boshqalar qurilib ishga tushirildi.

O'zbekistonda sovetlar hukumatining rangli va qora metallurgiya, ko'mir ishlab chiqarish, gaz va neft mahsulotlarini qazib olish, transport va aloqa tarmoqlarini rivojlantirish, kapital qurilish hamda shaharsozlik kabi sohalarga e'tibor berganligi to'g'risida keragidan ortiqcha yozilgan.

Jumladan, O'zbekistonning poytaxti O'rta Osiyoning yirik shaharlaridan biridir. Unda 250 dan ortiq sanoat korxonalari bor. Shahar xususan 1966 yilda ro'y bergan tabiiy ofat er silkinishidan so'ng rivoj topdi. Shaharda o'nlab ulkan qurilishlar bunyod etildi. A.Navoiy nomidagi opera va balet teatri, Xalqlar do'stligi, Turkiston saroylari, Toshkent metrosi, Paxtakor markaziy stadioni va boshqalar Toshkent shahrining ko'rkidir. 1946 yildan so'ng bir qator shaharlar paydo bo'ldi. Bular Olmaliq, Angren, Guliston, Yangi yo'l, Yangi er, Zarafshon, Yangiobod, Shirin, Navoiy, Taxiatosh va boshqalardir. 1946-1991 yillarda O'zbekistonda yirik va kuchli gaz sanoati kompleksi yaratildi. Jarqoq, Gazli, Uchqir, Saritosh, Muborak, Sho'rtan, O'rtabuloq, Yangi Qazgan kabi yirik gaz konlari topildi va ishga tushirildi. Natijada 1940 yilda O'zbekistonda 0,7 milliard kubometr gaz qazib olingan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1966 yilda 22,566 million¹ kubometrni, 1970 yilda-32,1 million 1980 yilda-34,8 million va 1986 yilda esa 38,6 million² kubometrni tashkil etadi. Bu hol O'zbekiston yoqilg'i tizimida gaz hissasining keskin oshuvini ta'minladi. Oqibatda 1960 yilda yoqilg'i tizimida gaz iste'mol qilishning hissasi 8,6 foizga teng bo'lgan bo'lsa, 1970 yilda bu daraja 64,6, 1980 yilda-79,6, 1985 yilda esa 80,2 foizni tashkil qildi. Ammo diqqatni tortadigan eng muhim joyi shundaki, O'zbekistonning er qa'ridan qazib olinadigan bebaho boylik-zangori olov O'zbekiston mehnatkashlarining kosasini oqartirishga xizmat qilmadi, balki asosan «og'alarimiz»ning go'shalarini qizdirdi, mustamlakachilarga behisob boylik keltirdi. Chunki Muborak, Sho'rtan, Gazli va boshqa gaz konlaridan 1-3 kilometr masofada joylashgan qishloqlar, ovullar va aholi punktlarida yashayotgan mahalliy xalq yantoq, g'o'zapoya va tezaklarni yoqib qozonini qaynatishga majbur bo'lgan holda, O'zbekistonning zangori olov boyliklari er osti gaz quvurlari orqali O'rolning sanoat markazlariga, Moskvaga, hatto Evropa

¹ Jo'raqulov O. Quadrati energiya manbai.-T.: O'qituvchi, 1982, 112-bet.

² Narodnoe Xozyastvo Uzbekskoy SSR v 1987g Statcheskiy ejegodnik-T, «O'zbekiston»

davlatlariga bamisoli kanal suvidek oqizildi. Ja'mi bo'lib O'zbekiston gazining 70 foizdan ortig'i mamlakatimizdan tashqariga yuborildi.

Er ostidan qazib olinib yuz foiz markazga jo'natilgan ming-ming tonnalab oltin, uran va boshqa tenggi yo'q qimmatbaho boyliklar va ma'danlar to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi. Ayniqsa paxtachilikni rivojlantirish manfaatlarini ko'zlab degan bahonada 1946-1991 yillar mobaynida O'zbekistonda kuchli kimyo sanoati vujudga keltirildi. Respublika kimyo sanoatining to'ng'ich korxonasi bo'lgan, 1940 yilda qurilib ishga tushirilgan va urush yillarida front manfaatlariga xizmat qilgan Chirchiq elektro kimyo kombinati qayta jihozlantirildi. U mineral o'g'itlar ishlab chiqishga moslashtirildi. Urushdan keyingi yillarda Qo'qon va Samarqand superfosfat, Farg'ona azotli o'g'itlar, Olmaliq kimyo zavodlari, Navoiy kimyo kombinati, Andijon gidroliz, Farg'ona furon birikmalari va Yangiyo'l biokimyo zavodlari qurib ishga tushirildi. Eng dahshatlisi shundaki, o'zidan hisobsiz zaharli kimyoviy moddalarni atrofga tarqatuvchi bunday korxonalar necha o'nlab ajdodlarimizning mehnatlari evaziga obod etilgan va gullab-yashnab turgan aholi zich joylashgan vohalar va shaharlarda ataylab joylashtirildi. Bu korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlari keskin oshib bordi. Buni quyidagi raqamlar ochiq-oydin ko'rsatadi: Agar 1940 yilda respublikada 2 ming tonna mineral o'g'it ishlab chiqarilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1960 yilda-1120,5 ming tonnani, 1965 yilda-2145,5 ming, 1970 yilda-4091,0 ming, 1975 yilda esa 6132 ming tonnani tashkil etdi. Bu hol respublika ekologik vaziyatiga halokatli ta'sir ko'rsatdi. Zaharli va zararli kimyoviy moddalarning atmosferaga chiqarib tashlanishi va ularning qishloq xo'jaligida keng qo'llanilishi natijasida tabiatga, o'simlik va hayvonot olamiga zarar etdi, havo, suv, qishloq xo'jalik maxsulotlari, hatto bog'dorchilik mevalari zaharlandi. Kimyoviy korxonalarining ekologik vaziyatga halokatli ta'sirining oldi olinmadi, bu korxonalar ishlab chiqarayotgan zaharli moddalarni yutib gazlarni tozalaydigan qurilmalar o'rnatilmadi. Oqibatda bu zaharli moddalar odamlar salomatligiga halokatli ta'sir ko'rsatdi, turli xil kasalliklar ko'paydi. Yana bu ham etmagandek respublika kimyo korxonalarida ishlab chiqarilgan nitron, atseton va kaprolaktam birlamchi xom ashyo mahsuloti sifatida O'zbekistondan tashqariga olib chiqib ketdilar edi.

Xullas, 1990 yillarga kelganda O'zbekiston og'ir vaziyatga tushib qoldi. Jumhuriyatdan chetga chiqarilayotgan mahsulotning 3/2 qismi xom ashyo hissasiga to'g'ri keldi, O'zbekistonga chetdan keltirilayotgan narsalarning 60 foyizini esa mashinalar, asbob-uskunalar, engil sanoat va oziq-ovqat sanoat mahsulotlari¹ tashkil etdi. Milliy nafsoniyatiga qattiq tegadigan jumboq yorqin ko'zga tashlanib qoldi. Respublika o'zi ter to'kib etishtiradigan va markazga etkazib beradigan juda qimmatli xom ashyo mahsulotlari-metall, paxta, nitron, kaprolaktam va boshqalarni o'zida tayyor mahsulot tarzida ishlab chiqarish imkoniyati bo'lmaganligidan, uni tayyor mahsulot tovarlari shaklida bir necha barobar qimmat narxlarda markazdan sotib olishga majbur bo'ldi. Natijada hayot uchun g'oyat zarur va qimmatli xom ashyolarni ishlab chiqarayotgan O'zbekiston bu mahsulotlarni etishtirishdan foyda emas. Zarar

---

¹ «Sovet O'zbekistoni», 1990 yil, 5 iyun.

ko'rdi, markazdan dotatsiyalar olib yashaydigan boqimanda jumhuriyatga aylandi. Va aksincha bunday xom ashyo mahsulotlarini o'zi etishtirmasada, uni o'zida qayta ishlab tayyor sanoat mahsulotlari tarzida sotuvchi Rossiya bundan behisob boyliklar olib foyda orttirdi.

Qishloq xo'jaligi. 1946-1991 yillar mobaynida sovetlar hukumati O'zbekiston qishloq xo'jaligini ilgarigi yillardagidek bir tomonlama rivojlantirish yo'lida olib bordi va asosan paxtachilik taraqqiyotiga e'tiborni qaratdi. Respublikaning Markazga qaramligini yanada mustahkamlashning sharti bo'lgan bu siyosatni g'oyaviy va nazariy jihatdan asoslash uchun «**Yagona xo'jalik kompleksi**» va «**ixtisoslashtirish**» deb atalmish buyuk davlatchilik ta'limoti ro'kach qilindi. Natijada O'zbekistonda paxta yakka hokimligi mamlakatning istiqboli va taqdiri uchun dahshatli va halokatli kuchga aylandi. Sobiq Ittifoq uchun yildan-yilga ko'proq paxta etkazib berishi lozim bo'lgan O'zbekiston aholisining yashash va hayot kechirishining birinchi darajali sharti bo'lgan boshqa mahsulotlarni tilamchi gadolardek so'rab Moskovning sadaqa beruvchi qo'liga intizor bo'lib jovdirab qarab turadigan ahvolga tushdi. Paxta yakkahokimligini ta'minlashga qaratilgan Sovetlar siyosatining natijalari yuqoridagi fikr xulosalarni yorqin ifodalaydi.

1946-1991 yillar mobaynida Kommunistik firqa va sovetlar hukumati paxtachilikni rivojlantirishga qaratilgan o'nlab qarorlar qabul qildi, uni rivojlantirish bilan bog'liq rejalar Moskvada Davlat reja qo'mitasida ishlab chiqilar va so'ng u xalq xo'jaligini rivojlantirish direktiv hujjatlariga asos qilib olinar edi. Bu rejalarni O'zbekistonning qo'g'irchoq va hech qanday huquqga ega bo'lmagan hukumati hamda firqa tashkiloti so'zsiz bajarishga majbur edi. O'zbekiston Kommunistik firqasining sobiq birinchi kotibi Inomjon Usmonxo'jaevning bu xususda quyidagi iqrori g'oyatda o'rinlidir: «**Lekin o'sha vaqtda davr boshqa edi. O'ylagan narsangni amalga oshira olmasding. Erkin fikr yuritib ishlolmasding. Misoli qo'g'irchoq edik... Kichkina bir inshoot qurmoqchi bo'lsak ham yuqoridan ruxsat olishimiz lozim edi. Hamma narsa Gosplanda hal bo'lar edi. Jumhuriyatda o'tadigan Oliy Kengash sessiyalari shunchaki nomiga o'tar edi. Chunki hamma narsa oldindan hal qilib qo'yilardi... Hamma respublika rahbarlari topshiriqni bajarishga majbur edi. Misol uchun paxta plani masalasini olaylik. Planni Moskva belgilardi. Qani I tonna kamaytirib ko'ringchi? Sizni siyosiy ko'rlikda ayblashardi**»¹

Markaziy hukumat O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish maqsadlarini ko'zlab juda katta hajmdagi mablag'larni sarfladi va paxtachilikning moddiy texnika bazasini mustahkamladi. Buni shu faktdan ham bilsa bo'ladiki, agar 1940 yilda O'zbekiston paxta dalalarida 23 ming traktor ishlagan bo'lsa, 1965 yilda-89,9 ming, 1970 yilda-121,3 ming, 1975 yilda-145,2 ming, 1980 yilda-157,3 ming va 1985 yilda-188,9 ming traktor ishladi. Paxta terish mashinalarining soni 1940 yildagi 200 tadan

---

¹«Yosh leninchi» 1991 yil, 12,13 va 15 noyabr sonlari.

1960 yilda-8,3 ming, 1970 yilda 26,1 ming, 1980 yilda-36,6 ming va 1985 yilda esa 39,6 mingtaga etdi¹.

Sovetlar hukumati O'zbekistonda suv xo'jaligi qurilishi, irrigatsiya-melioratsiya ishlarini yaxshilash maqsadlari uchun juda katta hajmdagi kapital mablag'larni sarfladi. Buni quyidagi aniq raqamlar ko'rsatib turibdi. Agar respublikada 1924-1940 yillardagi suv xo'jaligi qurilishi uchun (16 yil mobaynida) 264 million so'm kapital mablag' sarflangan bo'lsa, 1961-1975 yillarda (o'n besh yil) 7 milliard 087 million so'm va 1976-1985 yillarda esa (ya'ni 10 yilda) bu sohada sarflangan kapital mablag' 10 milliard 243 million so'mga teng bo'ldi. Ya'ni keyingi o'n yil mobaynida suv xo'jaligi qurilishiga sarflangan kapital mablag' 1924-1940 yillar o'z ichiga olgan 16 yildagi kapital mablag' hajmidan salkam 39 baravar ko'p bo'ldi. Bu hisobga irrigatsiya va melioratsiya ishlari uchun qilingan sarf harajatlar kirmaydi. Faqat 1971-1985 yillarda melioratsiya tadbirlari uchun davlat 19 milliard 881 million so'm mablag' ajratdi. Natijada O'zbekistonda Amu va Sirdaryo havzasi suvlari hisobidan 20 dan ortiq suv omborlari, o'nlab kanallar barpo etildi. Agar 1946 yilda O'zbekiston xaritasida faqat bitta Kattaqo'rg'on suv ombori bo'lgan bo'lsa, keyingi yillarda O'rta to'qay, Janubiy Surxon, Uchqizil, Chimqo'rg'on, Quyimozor, Kosonsoy, Tuyabo'g'iz, Tuyamo'yin, Chorvoq, Ohangaron, kabi suv omborlari paydo bo'ldi.

Sovetlar hukumati nima bo'lsada ko'proq paxta olishni bosh maqsad qilib qo'ydi. Ana shu niyatda O'zbekiston qishloq xo'jaligiga etkazib berilgan mineral o'g'itlar yildan-yilga oshirildi. Agar 1951 yilda O'zbekiston qishloq xo'jaligi 0,9 million tonna mineral o'g'it olgan bo'lsa, 1980 yilda uning miqdori 5 million tonnadan oshib ketdi. Respublika Davlat agrosanoat qo'mitasi ma'lumotlariga qaraganda 1981-1985 yillarda har gektar paxta maydoniga 241 kg azot, 120 kg fosfor va 51,6 kg kaliy (100 foiz ozuqa modda hisobida) ishlatilib yilda ja'mi 412,6 kg mineral o'g'it tashlangan. Bu Ummumittifoq ko'rsatkichidan 3,5 va AQSh dan 4,5 baravar yuqori demakdir. Sar-hisobsiz ishlatilgan va turgan-bitgani zahri qotil bu mineral o'g'itlar ona erimiz tuprog'ini tabiiy holatini buzib o'nglab bo'lmas darajada zarar keltirishdan tashqari atrof-muhitga ta'sir o'tkazib ekologik vaziyatni halokat yoqasiga keltirib qo'ydi. Ammo bu masalalar mustamlakachi qizil saltanatchilarni qiziqitirmadi. Ularga nima bo'lsada ko'proq paxta kerak edi. Shu bois besh yilliklar rejalarida respublikada paxta etishtirish miqdori muttasil oshib boraverdi. O'zbekiston 1946-1950 yillarda davlatga 7 million 729 ming tonna paxta bergan bo'lsa, 1951-1955 yillarda bu ko'rsatkich 12 million 270 ming tonnani tashkil etdi. 1981-1985 yillarda esa qo'li qadoq zahmatkash O'zbekiston mehnatkashlari etkazib bergan paxta 28 million 617,6 ming tonnaga etdi. Bu raqamlar shuni ko'rsatmoqdaki, O'zbekistonda paxta tayyorlash 1946-1950 yillarga nisbatan 1951-1955 yillarda bir yarim baravar atrofida ko'paygani holda 1981-1985 yillarda qariyb to'rt baravarga yaqin ortgan. Har bir narsaning ham o'z o'lchovi chegarasi bor, albatta. Paxta etishtirishning O'zbekistonda bu darajada katta sur'atlar bmlan o'sishi nimaning hisobidan bo'ldi? degan qonuniy savolni

---

¹Raqamlar manbai: Narodnoe xozyastvo Uzbekskoy SSR za 60 let. Yubileyno'y statisticheskiy sbornik.-T.: Uzbekistan, 1984, s.15. Narodnoe xozyastva Uzbekskoy SSR v 1987 g. Statisticheskiy ejegodnik.-T.: Uzbekistan, 1989, s. 86.

tug'ilishi turgan gap. Balkim bu o'sish ko'p miqdorda ishlab chiqarilgan zaharli mineral o'g'itlarning qishloq xo'jaligida ishlatilishi natijasida yuz bergandir. Yo'q unday emas ekan. Mutaxassislarning hisob-kitoblari va bergan ma'lumotlariga qaraganda paxtachilikda mineral ximikatlarning beradigan foydasi 40-45 foizdan oshmas ekan. Aksincha, mineral o'g'itlarning paxta ekiladigan maydonlarda haddan tashqari ko'p ishlatilishi erlarning tabiiy holatini o'zgartirib hosildorlikka halokatli ta'sir ko'rsatdi. Ikkinchidan esa, xo'jaliklarning iqtisodiyotiga juda katta moddiy zarar keltirdi. Chunki, 1989 yilgi narxlar bo'yicha ammiak selitraning 1 tonnasi 70 so'm, ammosfosning 1 tonnasi 96 so'm 50 tiyin, kotoran gerbitsidning 1 tonnasi 12 ming so'm va hokazoni tashkil etgan. Raqamlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda 1960-1980 yillarda gektar boshiga paxtadan olinadigan hosil ko'payish o'rniga kamayib ketdi. Jumladan agar 1966-1970 yillarda har gektar erdan o'rtacha **25,1 sentner**, 1970 yilda esa **26,3 sentner** hosil olingan bo'lsa, **1986-1987 yillarda bu ko'rsatkich 23,7 sentnerga va 1987 yilda esa 23,1 sentnerga¹ tushib qolgan.** Biz aytmoqchimizki, paxta tayyorlash yalpi miqdorining yildan yilga oshib borishi asosan paxta ekiladigan maydonlarning kengayishi hisobidan amalga oshirilgan. Paxta ekiladigan maydonlarning yil sayin kengayib borganligini quyidagi raqamlar ochiq-oydin ko'rsatadi. Agar 1940 yilda 923,5 ming gektar erga chigit qadalgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1960 yilda 1386,6 ming, 1970 yilda 1709,2 ming, 1980 yilda-1877,7 ming va 1987 yilda esa 2107,7 ming gektarga teng bo'ldi. Demak paxta ekiladigan maydonlar 1987 yilda yildagiga nisbatan **1 million 184,2 ming gektarga yoki ikki barovardan ham ziyodroq ko'paydi. Paxta ekin maydonlari hatto aholi tamarqalarigacha kirib bordi, eshik va derazalar atroflariigacha g'o'za ekiladigan bo'ldi. Paxta ekiladigan maydonlarning kengayishi qaysi erlar hisobidan amalga oshdi?**

Birinchidan, Mirzacho'l, Markaziy Farg'ona, Qarshi va Surxon-Sherobod cho'llarining o'zlashtirilishi hisobidan amalga oshirildi. **Ikkinchi**dan, qadim-qadimdan o'zining shirin-shakar anorlari, o'riklari, anjiru-olmalari, turli xildagi uzumlari-yu nashvatilari, mazasi tilni yoradigan qovunlariyu-tarvuzlari bilan jahonga mashhur bo'lgan behisob bog'u-rog'larimizni quritib paxtazorlarga aylantirish orqali bo'ldi. **Uchinchi**dan, esa 30-40 yillarda 0,15 gektardan qishloq aholisidan ajratib berilgan tomorqa er uchastkalarining 1980 yillarga kelib **0,012** va hatto **0,06 gektarga qisqarishi hisobidan amalga oshirildi.** Bu ishlarning hammasi Moskvaning bevosita ko'rgazmasi va buyrug'i bilan bajarildi. Mahalliy qo'g'irchoq rahbarlar Markazga yaxshi ko'rinish ilinjida yuqoridan bo'lgan buyruqni bajaribgina qolmasdan bu borada, «tashabbuskorlik namunalari»ni ham ko'rsatganlar. Uni shundan ham bilish mumkinki, Nuriddin Muhidinov, (O'zbekiston Kompartiyasining sobiq birinchi kotibi)ning ma'lumotlariga qaraganda O'zbekistonda ko'proq paxta etishtirish va Mirzacho'l erlarini o'zlashtirish masalasi bilan shaxsan «xalqlar dohiysi» **I.V.Stalin qiziqqan.** Nuriddin Muhidinov I.Stalin bilan bo'lgan suhbatda uning ko'nglini hushlab Mirzacho'lning «istiqboli» haqida bunday degan: **«Hozir bu erda 200 ming**

¹ Narodnoye xozayestva Uzbekskey SSR v 1987 g. Stat. elegend. -T.: O'zbekiston, 1988, 89-bet.

gektar erdan foydalanilmoqda, yana 600 ming gektar maydonni sug'orish mumkin»¹.

Ish shu darajaga borib etdiki, hatto gullab-yashnab turgan bog'u-rog'lar, poliz ekinlari maydonlari keskin qisqarganligidan mamlakat fuqarolari inson organizmi uchun vitaminlarga boy bo'lgan meva va savzavotlarni kam iste'mol qiladigan bo'lib qoldilar. Yaylovlarning paxta ekiladigan maydonlarga aylantirilganligi natijasida chorva mollari tuyog'ining umumiy soni keskin qisqarib ketdi. Bu hol o'z navbatida respublika aholisi uchun juda zarur bo'lgan go'sht, sut va sut mahsulotlarini etishtirishni juda og'ir ahvolga solib qo'ydi. Buni biz quyidagi jadval raqamlaridan ko'rib to'la ishonch hosil qilamiz.

Yillar	Aholi umumiy sonining o'sishi (ming kishi)		Paxta etishtirish		Sigirlar soni		Qo'y va echkilar soni		Otlar	
	Barcha aholi	Foiz hisobida	Ming tonna his.da	Foiz hisobida	Ming bosh	Foiz hisobida	Ming bosh	Foiz hisobida	Ming bosh	%hisobida
1940	6,551	100	1.385,9	100	621,6 (1941)	100	5.792,0 (1941)	100	465,8 (1941)	100
1960	8,722	133,2	2.823,5 (1960)	203,7	843,9	140,6	6.8901,0	53,6	200,8	3,7
1971	12,147	185,4	4.495,2 (1970)	324,4	1139,7	183,3	7.977,7	37,7	115,5	5,3
1981	16,158	246,6	6.022,4	434,5	1360,2	218,8	8.961,9	54,7	82,2	7,9
1986	18,487	282,2	5.831,8	388,4	1559,4	250,8	9.256,3	159,8	88,0	9,04

Ushbu keltirilgan raqamlardan ma'lum bo'ladiki, O'zbekistonda 1960-1986 yillarda 1940 yilga taqqoslaganda aholining o'sish sur'atlariga qaraganda paxta tayyorlash bir necha barobar o'sgani holda sigirlar, qo'y va echkilarning o'sish sur'ati keskin orqada qolgan, qo'y va echkilar 1971 yilda ko'payish o'rniga 1961 yilga nisbatan deyarlik 16 foizga yaqin kamayib ketgan. Faqat 1981 yilga kelib 1961 yilgi darajaga ko'tarila olgan, xolos. **Otlar masalasida esa ahvol nihoyatda achinarli ahvolga tushib qolgan. Otlarning umumiy soni 1941 yildagi 450,8 mingdan 1981 yilda birdaniga 82,2 ming boshga tushib ketgan, yoki 82,1 foiz kamayib ketgan. Paxta maydonlari kengayishi Amu va Sirdaryo suvlarining tinka-madorini quritdi. Orol fojeasi kelib chiqdi.**

¹Muhiddinov N. Kremilda o'tgan yillari.-T.: O'zbekiston, 1995, 78-bet.

O'zbekiston qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida ham sovetlar hukumati Markaz manfaatini birinchi o'ringa qo'ygan holda siyosat yurgizdi, iloji boricha respublikalardan ko'proq xom ashyo mahsuloti o'marib olish payida bo'ldi. Masalan, respublikada davlatga pilla topshirish yildan-yilga oshib boraverdi. Agar 1940 yilda O'zbekiston pillakorlari hammasi bo'lib 9,8 ming tonna pilla tayyorlagan bo'lsalar, bu raqam 1960 yilda 14,6 ming tonna, 1970 yilda-18,4 ming tonna, 1980 yilda-30,3 ming tonna va 1990 yilda esa 32,8 ming tonnani tashkil etdi. O'zbekiston fuqarolari otabobolarining qadim-qadimdan iste'mol qilib kelgan vitamin va darmon dorilarga boy balhi va shotut singari mevalardan bahramand bo'lish, ulardan tutmayiz va shinni qilib qish paytilari rohatlanishdan butunlay mahrum bo'ldilar.

Sovetlar hukumati aholidan nihoyatda zarur bo'lgan sohalar: don mahsulotlari, kartoshka va sabzavot mahsulotlari etishtirish gektar boshiga o'sish o'rniga kamayib bordi. Agar 1980 yilda respublikada har gektar erdan 21,4 sentner don mahsulotlari, 100 foiz kartoshka va 221 sentner sabzavot olingan bo'lsa, 1990 yilda bu ko'rsatkich 20,2 sentner don mahsulotlari, 80 sentner kartoshka va 192 sentner sabzavotga teng bo'ldi. Buning oqibatida Ollohu Karimning qudrati bilan jannat makon va boy qilib yaratilgan o'lkamizning Moskvaga qaramligi va tobeligi yanada oshdi.

2 & Maorif va Oliy ta'lim

Urushdan keyingi yillarda O'zbekiston sovetlar hukumati maorif, fan va madaniyatni rivojlantirishga e'tibor bermadi, deyishga hech qanday asos yo'q. Ammo bu tarmoqlar buyuk davlatchilik siyosati manfaatalariga bo'ysundirilgan holda olib borildi. Bu siyosatni «baynalminalchilik» va «shaklan milliy mazmunan sotsialistik» deb atalgan shovinistik g'oyalar asosida amalga oshirildi. Chunki «baynalminalchilikka» tashqi shakl va tashviqot-targ'ibot nuqtai nazaridan haqiqiy baynalminalchilik g'oyasi berilgan bo'lsada, amalda sovetlar hukmronligi davrida bu g'oya har qanday milliylik va milliy manfaatni nazar-pisand qilmas, milliylik va milliy manfaat g'oyasi tarafdorlarini hech ikkilanmasdan iskanja ostiga olar va qatag'on qilar edi. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyat g'oyasi ham aslida mahalliy millatlar ongini zaharlash quroli bo'lgan. Chunki «shakl» shunchaki ishlatilgani holda asosiy maqsad g'oya mazmun pardasiga o'ralgan bo'lib, u milliy qadriyatlarni g'orat qilib, «sotsialistik» niqob ostida ruslashtirish manfaatlariga xizmat qilar edi. 1946-1990 yillarda O'zbekistonda xalq ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'lim rivojini quyidagi raqamlar ko'rsatdi: 1940G`41 o'quv yilida 5448 umumta'lim maktablari bo'lib, ularda 1 million 651,1 ming o'quvchi ta'lim-tarbiya olgan bo'lsa, 1987G`88 o'quv yilda 8111 umumta'lim maktablarida o'quvchilar soni 4 million 406,3 ming¹ kishiga etdi, ya'ni taxminan uch yarim barobarga yaqin ko'paydi. 1990 yilda umumta'lim maktablari soni 9000 taga etdi.

Shu yillar mobaynida o'rta maxsus va oliy ta'lim tarmoqlari ham rivojlandi. 1940G`41 o'quv yilida O'zbekistonda 98 ta o'rta maxsus o'quv yurtlari mavjud bo'lsa, 1960G`61 o'quv yilida ularning soni 75 taga tushib qoldi, 1988 yillarda esa 248 tani tashkil etdi. Shu yillar mobaynida ularda o'quvchilar soni ham o'sdi: O'rta

¹ Narodnoye xozayestva Uzbekskey SSR v 1987 g. Stat. ejegod. –T.: O'zbekiston, 1988, 266-bet

maxsus o'quv yurtlarida o'quvchilar soni 1940G`41 o'quv yilida 25,1 ming, 1960G`61 o'quv yilida 292,0 ming kishini tashkil etdi.

Oliy o'quv yurtlari tarmog'i ham o'sdi. 1940G`41 o'quv yilida O'zbekistondagi 30 oliy o'quv yurtida 19,1 ming talaba tahsil ko'rgan bo'lsa, 1960G`61 o'quv yilda 30 oliy o'quv yurtida 1001,3 ming va 1987G`88 o'quv yilida 43 oliy o'quv yurtida 300,3 ming talaba o'qidi.

RSFSR Ukrainadagi pedinstitutlarda rus tili va adabiyoti fakultetlariga O'zbekistonda ko'plab talabalarning qabul qilinishi va o'qitilishi ham ruslashtirishning bir vositasi sifatida namoyon bo'ldi.

Shu yillar mobaynida respublikada hunar-texnika bilim yurti tarmoqlari ham kengaydi. Umumta'lim, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida ta'lim tarbiya beruvchi o'qituvchi-pedagog kadrlar soni ham bir qadar o'sdi. Ammo sovetlar hukumati o'zining mustamlaka o'lkasi hisoblangan O'zbekistonda ham ma'noda mustaqil davlat manfaati va talablariga javob beradigan ta'lim-tarbiya siyosati olib bormadi. Asosiy e'tibor mustamlakachilarga tez obro' keltiradigan qorni shishirilgan raqamlar o'suviga qaratildi, ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy o'zagini tashkil etuvchi mazmun esa mustamlakachilar manfaatiga xizmat qilardi. Milliy manfaat ikkinchi rejaga surildi. Bu borada andak bo'lsada o'z fikr-xulosalariga ega bo'lgan maorif xodimlari qatag'on qilindilar. Bu sovetlar hukumatining Milliy mustamlaka va qaram o'lkalarda yurgizgan siyosati mohiyatining tarkibiy qismidir. Sovetlar mahfiy xizmati milliy mustamlaka va qaram mamlakatlardagi o'z qo'g'irchoq hukumat boshliqlariga yuborgan «mutlaqo maxfiy» (Moskva, 06,1947, K AAG`SS 113, IK (003)47) buyrug'ida xalq ta'limi va oliy ta'lim masalasida quyidagicha ko'rgazma bergan edi: **«Boshlang'ich va o'rta maktablarda, bundan ham avval, o'rta va oliy o'quv yurtlarida o'ta e'tibor qozongan o'qituvchilar ishdan chetlashtirilishi lozim bo'ladi. Ularning o'rniga biz tomonimizdan belgilanadigan kishilarni qo'yish kerak...»**

Oliy o'quv yurtlariga shunday kishilarni qabul qilishga erishish kerakki, ular xalqning omi qatlamidan bo'lishsin va ularni mutaxassislik bo'yicha chuqur bilim olish emas, balki faqat diplom qiziqtirsin»¹. Sovetlar hukumronligi yillarida O'zbekistonda ham ana shu ko'rgazmada kelib chiqqan holda xalq maorifiga, oliy va o'rta maxsus ta'limga rahbarlik qilindi. Bu hol albatta o'zining salbiy natijalarini bermay qolmadi.

O'zbekiston xalq ta'limi, o'rta maxsus va oliy ta'lim tarmoqlari qoldiq printsipiga asosan mablag' bilan ta'minlanganlar. Shu boisdan ular juda nochor moddiy ba'zaga ega edi. Respublikada ta'lim uchun ajratilgan kapital mablag'ning o'sish dinamikasi bu fikrni yaqqol isbotlaydi. **Ta'lim uchun ajratilgan kapital mablag' hajmi 1960 yilda 282 million so'm, 1970 yilda-951 million, 1980 yilda-1,925 million, 1985 yilda-2,619 million va 1987 yilda 2,935 million²** so'mga teng bo'lgan. Boshqacha aytganda fan, madaniyat va xalq ta'limga sarflanadigan xarajatlarni ja'mini birga qo'shib

¹ «Munosabat» (Erkin haftalik), 1990 yil 30 noyabr

² Narodnoye xozayestva Uzbekskey SSR v 1987 g. Stat. e'jod. -T.: O'zbekiston, 1988, s. 322.

hisoblaganda ular byudjet **mablag'larining 2,7 foizdan** nariga o'tmas edi. Holbuki Amerika Qo'shma Shtatlaridek yuz yillar davomida yuksak taraqqiyot darajasida kelayotgan mamlakatda 1989 yilda ta'lim uchun qilingan umumiy xarajatlar **260 milliard dollarga teng bo'ldi, AQSh davlat byudjetining 6,4 foizini tashkil etdi, demakdir.** Juda ko'pchilik Evropa mamlakatlari ham ta'lim uchun davlat byudjetining 5,5 foizini sarflaydilar. Hatto Afrika qita'sida joylashgan mamlakatlar ham ta'lim uchun davlat byudjetining 5,4 foizini sarflamoqdalar. Bu O'zbekistondagi shu maqsad yilida 80-yillarda sarflangan harajatlardan ikki barovar ko'p demakdir. Shu boisdan ham 80-yillarga kelib O'zbekiston umumta'lim, o'rta maxsus va oliy ta'lim tarmoqlarining moddiy bazasi juda og'ir va nochor ahvolda edi. 1990 yildagi yozma manba'larning ma'lumotlariga qaraganda respublikadagi har to'rt maktabdan biri avariya holatida bo'lgan, 2895 sinf xonasi poli, 3302 sinfning shifti bo'lmagan. **50 foiz maktablarida ovqatlanish uchun sharoit, vodaprovod va kanalizatsiya bo'lmagan.** 1 million 200 ming o'quvchi ikki smenada, Qoraqalpog'istonda, Toshkent va Farg'ona viloyatlaridagi 35 maktabda darslar **uch smenada olib borilgan.** Maktablarni yillik ta'mirlash va yangi o'quv yiliga tayyorlash ishlari asosan otaliq tashkilotlari va ota-onalar ajratadigan sadaqa mablag'lar hisobidan amalga oshiriladigan bo'lib qoldi. Oliy va o'rta maxsus ta'lim tarmoqlarining ahvoli ham bundan afzal emas edi. Maorif tarmoqlarining o'quv-texnika va metodik bazalarining nochorligini gapirmaasa ham bo'ladi.

Maktablar va oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan fanlarning o'quv dasturlari Moskovda tayyorlanar va O'zbekiston sharoitiga moslashtiriladi va u batamom mustamlakachi sovetlar manfaatiga xizmat qilar edi.

Maktablar, o'rta maxsus va oliy o'quv yurti o'qituvchilarining ustoz, tarbiyachi va pedagog sifatidagi obro'-e'tibori tushib ketdi. Bu jarayon ayniqsa 50-yillarning ikkinchi yarmi va 60-yillardan e'tiboran kuchaydi. Xususan bu hol 70-80 yillarda keskin tus oldi. 1987 yil may oyida bo'lib o'tgan O'zbekiston o'qituvchilarning VII s'ezdida keyingi ikki yil davomida 23 mingga yaqin o'qituvchi pedagoglik ishini tashlab ketganligi ta'kidlandi. Yosh yigit-qizlar o'rtasida pedagoglik kasbiga qiziqish havasi so'nib ketdi. Buni shu fakt isbotlaydiki, o'zlari pedagoglik kasbi bo'yicha o'qishga kirgan bo'lsalarda Qarshi, Sirdaryo, Termiz, Xorazm va boshqa joylardagi pedagogika institutlarning 20 foiz birinchi kurs studentlari o'tkazilgan savol-javoblarda tasodifan mazkur kasbni tanlaganliklarini bildirganlar. Beshinchi kursda esa studentlarning 30 foizdan ko'prog'i pedagog bo'lib ishlashni hohlamaymiz deb javob qaytarganlar. Termiz, Qarshi (1983-1987 yillar), Farg'ona, Xorazm (1984-1988 yillar), Sirdaryo, Jumhuriyat rus tili va adabiyoti pedagogika instituti (1984-1989 yillar)ni bitiruvchi kurs studentlaridan 40 foizi boshqa tashkilotlarda mehnat qilishni hohlaydi, 46,4 foizi esa o'z ixtisosidan ko'ngli qolgan. Ettita pedagogika oliy o'quv yurtlari studentlarining 31 foizi ota-onalar maslahati bilan (1986 yil) pedagoglik kasbini tanlagan. O'zi tanlagan kasb-hunarga mehr-havas va qiziqish bo'lmagach, tayyorlanayotgan kadrlarning sifat darajasi to'g'risida gap yuritish albatta mantiqsizdir. Shu boisdan ham Jizzax, Qarshi, Buxoro pedagogika institutlari bitiruvchilari bilan dastur hajmida yozma ish olinganda ularning teng yarmi qoniqarsiz

baho olgan. Farg'ona institutini bitirib, maktabda matematikadan dars berayotgan **100 nafar o'qituvchidan maktab dasturi hajmida yozma ish** olinganda ularning 80 foizi, Jizzaxda esa 1988-89 o'quv yilida 60 nafar¹ o'qituvchining hammasi qoniqarsiz baho olgan.

Maktablar va oliy o'quv yurtlarida o'qituvchilar obro'sining tushib ketishiga olib kelgan omillar va sabablar nimalardan iborat?

Birinchidan, moddiy omildir. 50-yillardan e'tiboran o'qituvchilik va pedagoglik kasbiga nisbatan sovetlar hukumatining munosabati salbiy tomonga keskin o'zgardi, ularning mehnatiga to'lanadigan haq jiddiy kamaytirildi.

Ikkinchidan, moddiy ishlab chiqarish birinchi darajali vazifa degan bahonada va ta'limni ishlab chiqarish bilan bog'lab olib borish degan vaj-karson asosida maktab va oliy o'quv yurtlarida ta'lim tarbiya bo'shshib ketdi, u ikkinchi rejaga surib qo'yildi. Maktab o'quvchilari va oliy o'quv yurtlarining talabalari bir necha oy lab paxtani yagonalash, qator oralariga ishlov berish, terim mavsumiga va chorva uchun em-hashak tayyorlash kabi ishlarga surunkali safarbar qilindilar. O'qituvchi-pedagoglar esa jamoa va davlat xo'jaliklarining qo'shimcha ishchi kuchiga aylandilar, savodsiz va chalasavod zveno va brigada boshliqlari ular ustidan xo'jayin bo'lib oldilar.

Uchinchidan, o'qituvchi-pedagoglar mehnatiga munosib haq to'lanmaslik va moddiy etishmovchilik maktablar va oliy o'quv yurtlarida ta'magirlik illatini keltirib chiqardi. Bu hol o'z navbatida ildiz otib har qanday jamiyatni ham ichidan g'orat qiluvchi, poraxo'rlik deb atalmish vaboni gazak otishiga sabab bo'ldi. Natijada «ustoz

otangdan ulug'» degan muqaddas so'z o'z mantig'ini yo'qotdi, yosh yigit-qizlar ko'zi oldida tarbiyachi murabbiy-ustoz eng pastkash, ta'magir va poraxo'r kimsaga aylandi. Yoshlar bunday «ustozlar» tarbiyasi va ta'limiga qiziqish u yoqda tursin, undan nafrat va hazar qiladigan bo'lib qoldilar.

Sovetlar hukumati maktab va oliy o'quv yurtlaridagi ta'lim-tarbiya jarayonida buyuk millatchilik siyosatini avjiga mindirdi, ruslashtirish siyosatini yuritdi. Rus tilini o'rganish uchun ajratilgan soatlar bir necha barobar oshirilib, ta'limning barcha tizimlarida bu tilni «ikkinchi ona tili», «dohiy Lenin so'zlagan til» sifatida o'rganish majburiy qilib qo'yildi, u davlat imtihonlari va oliy o'quv yurtlariga kirish

Sharof Rashidov

imtihonlariga kiritildi. Aksariyat oliy o'quv yurtlarida darslar asosan rus tilida olib borildi. Hatto ijtimoiy-gumanitar fanlarni ham rus tilida o'qitish «tashabbusi»ni ko'tarib chiqqan jamoalar bo'ldi.

¹Tursunov I. Xalq ta'limining dolzarb muammolari. –T.: «O'qituvchi», 1990, 37-39-betlar.

Maktabdan tortib oliy o'quv yurtlariga qadar mahalliy millat vakillariga rus tilini o'rganish majburiyati yuklandi. Rus tilida so'zlashuvchi millatlarimiz o'g'il-qizlariga maktab oliy o'quv yurtlarida o'z istak-xoxishlariga ko'ra chet tillardan birini tanlab egallashliklari uchun barcha shart-sharoitlari yaratib berilgan bo'lsa, mahalliy millat vakillari uchun bunday imkoniyat yo'q edi. Ular oliy maktabda ham faqat rus tilini o'rganishlari kerak edi. Umumta'lim va oily o'quv yurtlarida majlislar, yig'ilishlar rus tilida olib boriladigan bo'lib ketdi. Bu majlis va yig'inlarda ona tilida so'zlash qoloqlikka va millatchilikka yo'yilardi. Maktablar, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida haftada bir marta rus tili kunlari tashkil etish odat tusiga aylandi. Shu kuni yigit-qizlar o'zaro faqat rus tilida muomala qilishga majbur edilar, o'z ona tillarida esa gaplashishlari mumkin emas edi. Maktablar, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlaridagi barcha binolar, xonalar va yotoqxonlar asosan rus tilida tashviqot va targ'ibot ko'rgazma qurollari va shiorlar chaqiriqlar bilan bezatilar edi. Rus filologiya fakultetlarida milliy guruhlarga stipendiya 15 foiz qo'shib berilishi joriy etilgandi. Bu ishlarning hammasi birga qo'shilib milliy manfaat va qadriyatlarimizning toptalishi va oyoq osti bo'lishiga sabab bo'ldi. Kompartiya va Sovetlar esa munofiqona siyosat yurguzib respublika rahbariyatiga qarshi har xil tuhmat va bo'htonlar uyushtirib, o'zlarini O'zbekiston xalqlarining Manfaat va maqsadlari uchun kurashuvchi qilib afkor ommani gangitib, fitnachilik o'yinlarini amalga oshirib turdilar. Bu «o'yinlar» maorif va ta'lim sohasida ham qo'llanildi.

Bu o'rinda Alisher Azizxo'jaevning «Chin o'zbek ishi»¹ kitobida keltirilgan dalillarni eslash maqsadga muvofiqdir.

«Paxtakor» o'yinidan keyin boshlangan katta o'yin davrida V.Smironov degan kimsa nomidan SSSR Oliy Soveti Prezidiumining raisi N.V. Podgorno'yga, «Pravda» gazetasi redaksiyasiga, O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi sekretari Sh.Rashidov nomiga arizalar yo'llanadi.

Ana shu arizalardan birida dag'dag'a ohangida shunday deyilgan: «Hurmatli o'rtoq Rashidov! Biz aynan siz rahbarlik qilayotgan O'zbekistonning siyosiy hayotida milliy masalalarda vujudga kelayotgan xavfli tendentsiyalardan sizni ogoh qilishimiz zarur». Bu xatda o'zbek xalqi nafaqat millatchilikda ayblandi, balki milliy kadrlarni, o'zbek ziyolilarini, yurtimiz olimlarini, o'zbek talabalarini g'irt savodsizlikka chiqarib qo'yilgandi. «Respublikaning barcha oliy o'quv yurtlaridan o'zbek bo'lmagan talabalar siqib chiqarilib, ularning o'rnini o'zbek talabalar egallamoqda» degan tuhmat ham bildirilgandi.

Tekshirilganda shu narsa aniqlandiki, Toshkentdagi to'rt oliy ta'lim muassasi-Tekstil va engil sanoat instituti, Xalq xo'jaligi instituti, Temir yo'l transporti injenerlari hamda aloqa elektromexanika institutlarining kunduzgi bo'limlarida hammasi bo'lib, 11.194 talaba tahsil olayotgani, shulardan 5836 tasi yoki 52,2 % mahalliy millatga mansubligi, qolgan 5358 talaba yoki 47,8 foiz evropa va boshqa millat vakillari ekani ma'lum bo'ldi². Oxirgi to'rt yil ichida jami 1945 nafar talaba o'qishdan chetlashtirilgan bo'lsa, shulardan 793 kishi, yoki 53% mahalliy millat

¹Azizxo'jaev Alisher. Chin o'zbek ishi. «Akademiya» nashriyoti. Toshkent, 2003, 142-bet.

²O'sha asar. 13-bet.

vakillari edi. 1969 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, O'zbekistonning oliy o'quv yurtlarida jami 12330 nafar ilmiy-pedagogik xodimlar mehnat qilayotgan bo'lsa, ulardan 6184 nafari, ya'ni 53,3% mahalliy millat vakillari bo'lgan. Ushbulardan kelib chiqib A.A.Azizxo'jaev shunday yozadi: «Garchi respublika aholisining yarmini rusiy zabon aholi tashkil qilmagan bo'lsa-da, o'quv-ilmiy muassasalaridagi salkam 50 foiz ish o'rinlari ular tomonidan egallanganligini yana qanday izohlash mumkin? (Millionlab o'zbek xalqining ayni pallada, har jabhada toptalayotgan milliy manfaatlari to'g'risida birov miq etib og'iz ochib ko'rsinchi?)»¹.

3& Fan

1946-1990 yillarda Sovetlar hukumati O'zbekistonda ulug' saltanat manfaatlaridan kelib chiqqan holda fanning turli tarmoqlarini rivojlantirishga e'tiborni qaratdi. Buni biz fan tarmoqlarini rivojlantirish maqsadlarini ko'zlab davlat byudjetidan ajratilgan mablag'larning o'sib borishi misolida ko'rishimiz mumkin. Agar 1970 yilda fan uchun ajratilgan mablag' 30,1 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, 1980 yilda u 50,3 million, 1985 yilda-54,7 million va 1987 yilda esa 67,2 million² so'mni tashkil etgan. O'zbekistonda ilmiy xodimlar soni ham o'sdi. Ja'mi bo'lib fanning turli sohalarida mehnat qilgan xodimlar 1960 yilda 10 ming 329 kishi bo'lgan bo'lsa, bu raqam 1970 yilda-25.244, 1980 yilda-35.288, 1985 yilda-38.093 va 1987 yilda esa 39.106 kishiga³ teng bo'ldi. Shu davrda aspiranturaga qabul qilish ham o'sdi. Agar 1960 yilda aspiranturada 1.432 aspirant o'qigan bo'lsa, 1987 yilda ularning soni 3050 taga⁴ etdi. Ammo tashqi ko'rinishdan kishini o'ziga jalb qiladigan bu chiroyli raqamlar ortida millat va yurt taqdiri uchun dahshatli omillar va mazmunlar yashirin pardaga o'ralgan edi. Ular nimalardan iborat?

Birinchidan, sovetlar hukmronligi yillarida o'zbek tili fundamental ilm-fan tili sifatida O'zbekistonda o'z ahamiyatini yo'qotdi. Barcha ilmiy ishlar faqat rus tilida olib boriladigan bo'ldi. Fan nomzodligi, doktorlik dissertatsiyalari, hatto o'zbek tili va adabiyoti masalalariga oid dissertatsiyalar ham rus tilida yozilib, rus tilida himoya qilinadigan bo'lib qoldi. Ish shu darajagacha borib etdiki, O'zbekiston oliy o'quv yurtlarida studentlar ilmiy to'garaklarida o'zbek tilida tayyorlangan ilmiy ishlar tanlov-konkurslarga qabul qilinmas edi.

Ikkinchidan, mahalliy millat ziyolilari o'z ona tillarida erkin ilmiy mushohada va fikrlash asosida ijod qilishdan mahrum bo'ldilar, ular o'z qobiliyat va imkonlarini to'la qonli ko'rsata olmadilar. Bu hol o'z navbatida bir vaqtlar jahon fani va madaniyati beshigini tebratgan Al Xorazmiy, Ibn Sino, Ahmad Farg'oniy, Beruniy, Farobiy, Ulug'bek, Bobur singari behisob qobiliyat sohiblarini bergan yurtga XX asrda ham ularning ishini munosib davomchilarini tarbiyalab etishtirishga jiddiy to'sqinlik qildi. Ammo shunga qaramasdan urushdan keyingi yillarda ham ilm-fan sohasida barakali ijod qilib millatning shon-shuhratini dunyoga tanitgan siymolar

¹O'sha asar. 13-bet.

²Narodnoye xozayestva Uzbekskoy SSR v 1987 g. Stat. ejegod. –T.: O'zbekiston, 1988, s. 20.

³O'sha manba, 17-bet.

⁴O'sha manba, 20-bet.

xalqimiz orasidan etishib chiqdi. Tarix va ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida ijod qilgan Ya.G`G`ulomov, R.N.Nabiev, I.Mo`minov, X.Sulaymonova, O.Aminov, E.Yusupov, I.Iskandarov, B.Ahmedov, A.Asqarov, R.X.Aminova, geologlar H.M.Abdullaevlar, I.H.Hamraboev, G.Mavlonov, biokimyogar Yo.To`raqulov, kimyogarlari O.S.Sodiqov, M.N.Nabiev, S.Yu.Yunusov, fizik va matematiklar T.N.Qori-Niyoziy, T.D..Sarimsoqov, U.O.Orifov, S.Sirojiddinov, S.Azimov, V.Qobulov, texnika fanlari bo`yicha ijod qilgan M.T.O`rozboev, biologiya va botanikada Z.Qodirov, A.Dadaboev, A.Imomaliev, S.Yo`ldoshev va boshqalar shular jumlasidandir.

O`zbekistonda ijtimoiy fan taraqqiyotiga, xususan vatan tarixi va arxeologiya fani rivojiga bebaho hissa qo`shgan olimlardan biri, tarix fanlari doktori, akademik **Yaxyo G`ulomovdir (1908-1977)**. U birinchi o`zbek arxeolog olimlardan hisoblanadi. Yaxyo G`ulomov 1943 yilda «Xiva va uning yodgorliklari» mavzuida tarix fanlari nomzodligini olish uchun dissertatsiyani himoya qildi, 1950 yilda esa «Xorazmning sug`orish tarixi, qadimgi zamonlardan hozirgacha» deb nomlangan muammo bo`yicha doktorlik ilmiy darajasini oldi. Tarixchi olim 1936 yildan boshlab Toshkent, Buxoro, Farg`ona va boshqa arxeologik guruhlariga boshchilik qildi. 1938 yildan e`tiboran akademik S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi tarkibida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borgan. U 4 tomlik «O`zbekiston SSR tarixi», 2 tomlik «Samarqand tarixi» kitoblarning mualliflaridan biri. Yaxyo G`ulomovning O`zbekistonnig sug`orilish tarixiga doir ilmiy ishlari qadimgi dehqonchilik vohalari (Amudaryo, Zarafshon, Qashqadaryo va boshqalarning qadimgi o`zanlari)ni aniqlash va undan xalq xo`jaligi maqsadlari yo`lida foydalanishda katta yordam bermoqda. Uning Zarafshon va Farg`ona vodiylarida, shuningdek Toshkent vohasida olib borgan ilmiy tadqiqotlari O`zbekistonda tosh davrini o`rganishda fanga katta hissa qo`shdi. Bu tabarruk inson, fan zahmatkashini muhtaram yurtboshimiz Islom Karimov mana shunday ta`riflagan edi: **«Men akademik Yahyo G`ulomovni yaxshi bilardim. U mustaqil fikrga ega bo`lgan, kerak bo`lsa, eng yuqori lavozim egasiga yoqmaydigan to`g`ri gapni dadil ayta oladigan odam edi. Tarixchilar yaxshi biladilar, odatda tepaliklar qa`rida tarixiy obidalar, butun bir shahar yastangan bo`ladi. Sovet davrida faqat tomlardagina paxta ekilmay qolgan bir paytda ana shunday tarixiy tepaliklarni ham tekkislab paxta dalasiga aylantirish siyosati avj olganda bunga qarshi chiqqan olim Yahyo G`ulomov bo`lganini men yaxshi eslayman. Bu fazilati tufayli taz`yiq ko`rganini ham eshitganman. Lekin adolatni hamma narsadan ustun bilgan, vatanparvar odam shunday bo`ladi. Ana shunday odamlar hayoti bizga ibrat maktabi bo`lmog`i lozim»¹.**

Mana hozirda O`zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Tarix instituti huzurida bu fan kishisi Yahyo G`ulomov nomidagi «o`zbek xalqi va davlatchiligi tarixini o`rganish» respublika ilmiy seminari samarali faoliyat ko`rsatib kelmoqda.

Prezident Islom Karimov farmoni bilan akademik Yahyo G`ulomov «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan taqdirlandi.

---

¹Karimov Islom. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. «Sharq» nashriyot-matbaa kontserni Bosh tahririyati. 1998, 27-28-betlar.

Jamiyatshunoslik fanining ajoyib darg'alaridan yana bittasi falsafa va tarix ilmining bilimdoni akademik **Ibrohim Mo'minov (1908-1974)** bo'lgan. U O'zbekistonda ijtimoiy-gumanitar fanlarning jonkuyar rahbarlaridan biri edi. 50-yillarning oxiri 70-yillarning birinchi yarmida Ibrohim Mo'minov rahbarligida falsafa O'zbekiston tarixi, adabiyotshunoslik, madaniyat masalalariga oid juda ko'plab asarlar, o'quv darsliklari, qo'llanmalari va to'plamlar chop etildi. Xususan u o'tmish tarixiy merosimizni o'rganish masalalariga alohida e'tibor berdi. Al-Xorazmiy, Al-Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Bobur, Muqimiy, Ahmad Donish kabi ulug' siymolar asarlarining keng o'quvchilar ommasiga etib borishida Ibrohim Mo'minovning xizmatlari benihoyat kattadir. Bu bejiz emas albatta. Chunki elparvar va vatanparvar olim yoshlikdan xalqining o'tmish tarixiy merosini o'rganish va uni tashviqot-targ'ibot qilish bilan qiziqdi. 1946 yildayoq allomaning «Mirzo Bedilning falsafiy qarashlari» asari matbuot yuzini ko'rdi. So'ngra, u «O'zbekistonning XiX asr oxirida va XX asrning boshlaridagi ijtimoiy-falsafiy fikrlari tarixidan» deb nomlangan mavzuda doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

El ardoqlagan va sevgan alloma Ibrohim Mo'minovga 1968 yilda matbuotda bosilgan «Amir Temurning O'rta Osiyo tarixidagi roli va o'rni» risolasi katta hurmat va obro' keltirdi. Chunki o'z davri uchun bu ish buyuk jasorat edi. Kommunistik firqa mafkurasi asosida Sovetlar tarix fanida Amir Temurni «bosqinchi», «qonxo'r», «jallod», «kesilgan kalla suyaklaridan minoralar qurdirgan johil» bir shaxs sifatida yoritgan bir paytda sohibqironning xalqimiz tarixida tutgan o'rni va roliga haqqoniy baho berishlik har qanday vallomadning qo'lidan keladigan ish emasdi.

O'z xalqining marb va jasur o'g'loni Ibrohim Mo'minov 1968 yilda «Temur tuzuklari» va 1972 yilda Sharafiddin Ali Yazdiyning XV asrda yozilgan «Zafarnoma» asarining faksimile nusxasini nashr ettirish kabi nihoyatda savobli ishlarga ham bosh qo'shib tashkilotchilik qildi. Bu g'oyatda tahsinga sazovor ishlar O'zbekiston keng ilmiy jamoatchiligi va omma tomonidan qizg'in kutib olingan bo'lsada, Ibrohim Mo'minov shaxsiy dushmanlari va raqiblarining g'ashini keltirdi, ayniqsa bu ish Markazdagi shovinistik buyuk davlatchilik g'oyasi bilan ongi zaharlangan murtaidlarga yoqmadi. Olimga qarshi boshlangan xurujga shaxsan KPSS Markaziy Qo'mitasi boshchilik qildi va Ibrohim Mo'minovga «O'tmishga g'ayri ilmiy yondoshgan», «O'tmishni ideallashtirgan», «g'oyaviy-siyosiy xatoga yo'l qo'ygan» degan soxta aybnomalar qo'yildi. O'zining sof va musaffo ongi, tarixiy-falsafiy vijdoniga chirkin, axloqiy tuban g'oya va qarashlarini singdira olmagan buyuk olim og'ir, uzoq davom etmagan kasallikdan so'ng 1974 yil 22 iyulda vafot etdi. Ulug' alloma vafot etgan bo'lsada, uning siymosi xalqining qalbida abadiy tirikdir.

Vatan tarixining eng yosh, hali uncha taraqqiy etmagan tarkibiy qismlaridan biri-bu manbashunoslik fanidir. Bu sohada Ibodulla Odilov (1872-1944), Sodiq Mirzaev (1985-1961), Abdulla Nosirov(1899-1988), Abdulla Juvonmardiev, Yunusxon Hakimjonov, Abdulfattoh Rasulov, Abdulqodir Murodov, Solih Mutalibov va boshqalar barakali va katta ilmiy qidiruv ishlarini olib bordilar. Manbashunoslik ilmida o'zining serqirra va barakali ijodi bilan shuhrat topgan otaxon tarixchi olimlardan biri akademik **Bo'riboy Ahmedovdir (1924-2002)**. U Andijon

viloyatining Qo'rg'ontepa tumaniga qarashli Qorasuv qishlog'ida dehqon oilasida tavallud topgan, og'ir va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. Bo'rivoy aka yozma tarixiy manbalarni o'rganish, Vatan tarixining juda ko'plab dolzarb muammoalrini izlash va ommalashtirish bo'yicha qalam tebratdi va xalq hurmatini qozondi. «O'zbeklarning kelib chiqish tarixidan» (1962), «Ko'chmanchi o'zbek davlati» (Moskva, 1965), «Ulug'bek» (1964), «Xondamir» (1965), «Mahmud ibn Vali» (1966), «Bahr ul-asror» (1977), «Balx tarixi» (1982), «XV-XVIII asrlar O'rta Osiyo tarixiy-geografik adabiyoti» (1985), «Ulug'bek» (1990) va boshqa qariyb 300 nomda e'lon qilingan ilmiy monografiya, risola va maqolalar olim shuhratini oshirdi. Akademik B.Ahmedov uch jildlik «O'zbekistonning yangi tarixi» yaratish bo'yicha ijtimoiy-gumanitar kengashga raislik qildi va bu kitoblar 1996-1999 yillari tayyorlanib, 2000 yilda nashr etildi. Bo'riboy Ahmedovning manbashunoslik bo'yicha yozgan asarlari na faqat O'zbekistonda hatto bir qator chet mamlakatlarda ham tan olingan. Jumladan olimning «O'rta Osiyo tarixiy-geografik adabiyoti»ga xorijiy mamlakatlarda o'ndan ortiq taqrizlar e'lon qilindi. Chex olimi Irji Bechka, Ozarbayjon FA akademigi Ziyoy Bunyodov, qirg'iz olimlari U.Q.Qoraev, M.B.Jamg'irchinov mazkur kitobga manbashunoslikning katta yutug'i sifatida baho berdilar. Darhaqiqat muallif ellikka yaqin yozma obidalarni tahlil qilish va xulosalash asosida shayboniylar, ashtarxoniylar va dastlabki mang'itlar davrida O'rta Osiyo tarixi, madaniyati va ijtimoiy hayoti xaqida fikr yuritadi. Ammo zahmatkash va vatanparvar olimning og'ir va mashaqqatli ilmiy faoliyati sovetlar davrida qadrlanmadi. Istiqloq tufayli bu olimning qadr-qimmatini o'z joyiga qo'yildi. U «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan taqdirlandi.

H.M.Abdullaev (1912-1962) buyuk ershunos va ma'danshunos olim, o'zbek xalqining ulug' farzandi, mutafakkir va davlat arbobi. U qisqa umr ko'rgan bo'lsada,

H.M.Abdullaev(1912-1962)

o'zidan katta meros qoldirdi. Vafotidan so'ng Habib Abdullaevning etti jildlik saylangan asarlari chop etildi. Uning birinchi jildida allomaning 1937-1947 yillarda yaratilgan «Sheellitli skari konlari»ga doir maqolalari to'plangan (1964): ikkinchi jildiga «O'rta Osiyoning Sheellitli skari konlari geologiyasi» (1964): uchinchi jildiga «Ma'danlanishning granitoid intruziyalari bilan genetik bog'liqligi» (1964): to'rtinchi jildiga «Daykalar va ma'dan» (1965): beshinchi jildiga «O'rta Osiyo magmatizmi va ma'dani» hamda «ma'danli-petrografik provintsiyalari» nomli monografiyalari (1965): oltinchi jildiga «Ma'danshunoslik konlarini qidirib topishning nazariy asosi» darsligi (1967) va nihoyat ettinchi jildiga Habib Muhammedovichning iqtisod hamda tarixga oid maqolalari, ilmiy publitsistik asarlari kiritilgan (1969)¹. Ja'mi bo'lib buyuk olim 130 dan ortiq ilmiy asarlar yozgan.

¹Asror Samad. Olimning hayot yo'li.-T.: Kamalak-Xazina, 1994,53-79-betlar.

Habib Abdullaev faqat olimgina emas, ayni paytda mohir tashkilotchi va davlat arbobi ham bo'lgan. U yigirma etti yoshida 1941 yilda Politexnika institutida rektorlik lavozimiga ko'tarildi. H Abdullaev ikki muddatga O'zbekiston FAning prezidenti etib saylandi. Mashhur o'zbek olimini dunyo tan olgan. 1960 yilda Frantsiya geologiya va Buyuk Britaniya mineralogiya jamiyatlari uning bilimiga tan berib haqiqiy a'zolikka qabul qilgan edilar. Dunyoning Meksika, Finlyandiya, AQSh, Frantsiya, Hindiston, Italiya, Chexoslovakiya, Xitoy, Shvetsariya va boshqa malakatlarida uyushtirilgan nazariy-ilmiiy anjuman va simpoziumlarida ma'ruzalar bilan qatnashgan Xabib Abdullaev o'zbek fanining shuhratini jahonga tanitdi.

1943 yilda Meksikada Jahon geologlarining XX kongressi bo'ldi. Ushbu xalqaro anjumanda o'zbek olimi ham ilmiy ma'ruza bilan qatnashgan edi. «Men minbardan tushishim bilan,-deb eslaydi H.Abdullaev,-Amerika delegatsiyasining boshlig'i yonimga kelib qo'limni siqdid: Janob Abdullaev Siz kim bo'lasiz?-deb so'rab qoldi. Shunda men: ...o'zbek geologi bo'laman,-dedim. U esa: Yo'q. Siz o'zbek emassiz. Siz tayyorlangan (podstavnoy) odamsiz, xali o'zbeklardan Sizdek olimlar etishib chiqqan emas,-deb qoldi. Shunda men faxr bilan baralla: «Men haqiqiy o'zbek farzandiman»,-deb javob berdim»¹.

Habib Abdullaevning «Rudalanishning granitoid intruziyalar bilan genetik bog'liqligi» va boshqa juda ko'plab asarlari xorijiy tillarda tarjima qilingan. «Bu asar,-deb yozgan edi T.Shoyoqubov, M.Ahmedov,-o'zbek fanini H.Abdullaev siymosida jahonning eng ilg'or fan cho'qqilariga olib chiqdi. Jahon ilm ahli dunyoda O'zbekistondek jumhuriyat borligini: Beruniyning vatanida hali ilm so'nmaganini yana bir bor his etdilar»².

Habib Abdullaev o'zbek fanining haqiqiy jonkuyari edi. Shu boisdan ham uning Prezidentlik davrida yuzlab fan nomzodlari va fan doktorlari etishib chiqdi. Chunki buyuk alloma millatning kelajagi va istiqboli yuqori malakali milliy kadrlarga bog'liq ekanligini yaxshi bilardi. H.Abdullaev rahnamoligida aspirantlar soni o'n baravar ko'paydi va 1000 kishiga etdi. «Moskvaga,-deb eslagandi yozuvchi, akademik Izzat Sulton,-qisqa muddatda to'rt yuzdan ortiq o'zbekni aspirantura va doktoranturaga yuborganda, Habib «to'g'ri yo'ldan» bormadi, chunki Respublikada eng muhim amallarda o'tirgan shovinistlarga bu ish yoqmas edi. Shovinistlar g'aflatda qolib, bu voqeadan ham kech xabardor bo'ldilar va alamlaridan «tirsagini tishlab» qoldilar. Keyin Habibdan bu ishi uchun undan beshavqat o'ch oldilar. Shu ishi va o'zbek xalqining manfaatlarini ko'zlab qilgan ko'pgina boshqa ishlari uchun, Habib O'zbekiston Fanlar Akademiyasi prezidentligi vazifasidan qo'qqisidan olib tashlandi... Bu Markaziy Qo'mitada ikkinchi (aslida esa-birinchi) kotibi bo'lib ishlagan va Habib Muhammedovich tomonidan «tegirmonchi» deb nom berilgan Melnikovning ishi. Ashaddiy shoviniist, o'zbek xalqining sodiq farzandidan ana shu yo'l bilan qasos oladi»³.

¹«O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1994 yil 30 sentyabr.

²Xizr nazar qilgan olim. (Akademik H.M.Abdullaev tavalludining 80 yilligiga bag'ishlanadi). -T.: Fan, 1992, 4-bet.

³Hizr nazar qilgan olim», 35-bet.

Noyob qobiliyat egasi, buyuk olim va tashkilotchi davlat arbobi Habib Abdullaevni ishdan olishgach uni hatto Akademiyaning Prezidiumi a'zolari qatorida ham qoldirmadilar, biror bir ilmiy tadqiqot institutida rahbarlikka ham lozim topmadilar. Albatta bu adolatsizlik va noxaqliklar allomaning salomatligiga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. U 1962 yil 20 iyunda vafot etdi.

Buyuk olimning nechog'lik ulug'ligini uning zamondoshlari so'zlari bilan tasavvur qilishning o'zi kifoya deb hisoblaymiz:

«Agar Alisher Navoiy she'riyat dunyosining «hoqoni» bo'lgan bo'lsa, Habib Muhammedovich esa fan sohasida O'rta Osiyo metallogenistlarining (ma'danshunoslari) «sultoni» edi».

Hayrullo Rahmatullaev-geologiya, mineralogiya fanlari doktori.

«Geologiyada faqat ikki kishi K.Satpaev va H.M.Abdullaev Ikkalasi ham ishni oddiy quduq qazishdan boshlab akademik, keyin esa prezident darajasiga ko'tarilgan». Akademik D.Nalivkin.

«Habib Abdullaev o'z xalqining faxri bo'lib qoladi. Menga uning harakati negadir bo'ronni eslatadi!» Akademik A..Forsman.

«Habib Muhammedovich Abdullaevdek buyuk insonlar har kuni, har yili tug'ilavermaydi, balki bunday insonlar 100 va 500 yilda bir marta tug'iladi». Akademik Ambartsumyan¹.

Xullas, o'zbek xalqining millatparvar, vatanparvar o'g'loni akademik Habib Abdullaevning siymosi mustaqil O'zbekiston yoshlariga yurtga, millatga, fanga, imon va e'tiqodga sodiqlik namunasi bo'lib abadiy qoladi.

O'zbekistonda fizika-matematika fanining yorqin yulduzlaridan biri **Toshmuhammad Alievich Sarimsoqov** 1915 yilda Andijon viloyatning Shahrixon tumanida tavallud topgan. Toshkent davlat universitetining fizika-matematika fakultetida tahsil ko'rgan. Toshmuhamma Alievich Sarimsoqov yirik jamoat-davlat arbobi bo'lishi bilan birga fizika-matematika fani sohasida O'zbekiston shuhratini uzoq-uzoq o'lkalarga taratgan allomadir. U 1938 yilda «Ikkinchi tartibli differentsial tenglamalar hollari va ba'zi algebraik tenglamalarning asimptomik echimi» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi yoqladi. 1941 yilda boshlangan urush tufayli harbiy xizmatga chaqirilgan Toshmuhammad Alievich O'rta Osiyo harbiy okrugining Toshkentdagi meteorologiya qismida xizmat qildi. Bu erda o'zi uchun yangi soha bo'lgan sinoptik xaritani to'ldirish va uning ustida ishlash bilan shug'ullandi. 1942 yilda olim «Holatlari sanoqli bo'lgan tasodifiy protsesslarga oid» mavzuida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

T.A.Sarimsoqov juda ko'plab darsliklar va qo'llanmalar muallifidir. 1968 yilda uning «O'qituvchi» nashriyotida «Haqiqiy o'zgaruvchining funktsiyalari» darsligi chop etildi. Bunga qadar hali 1954 yilda allomaning «Markov protsesslarining asosi» Moskvada chop etilgan edi. Bu qo'llanma 1982 yilda qayta nashr etildi. Bundan tashqari zahmatkash olimning «funktional analiz kursi» darsligi 1980 yilda, «Kvantli ehtimollar nazariyasiga kirish» deb nomlangan yirik monografik asari 1985 yilda

---

¹Keltirilgan parchalar. «Hizr nazar qilgan olim» risolasidan olindi.

bosmadan chiqqan. 1989 yilda matbuot yuzini ko'rgan «Hayot dovonlari» deb nomlangan asar allomaning hayot xotiralari va esdaliklarni o'z ichiga oladi.

Toshmuhammad Alievich yirik fan arbobi va alloma bo'lishdan tashqari juda katta tashkilotchilik qobiliyatiga ega edi. 1943 yildan e'tiboran bir necha bor uzilish bilan Toshkent davlat universitetida rektor, 1946 yildan O'zbekiston FA Prezidenti, 1959 yildan esa O'zbekiston oliy va o'rta maxsus ta'lim vaziri lavozimlarida ishladi. U qaerda ishlamasin xalq, millat baxti va ravnaqi yo'lida halol mehnat qildi.

O'zbekistonda Kimyo fanining yirik darg'alaridan biri so'zsiz akademik **Sodiqov Obid Sodiqovich** edi. Uning rahbarligida Toshkent davlat universitetida o'simliklar kimyosi kafedrasida (1946), Paxta sellyulozasi kimyosi va texnologiyasi institutida g'o'za kimyosi laboratoriyasi (1954) ToshDUda tabiiy birikmalar kimyosi muammolari laboratoriyasi tashkil etildi. Bu laboratoriyalarda g'o'za tarkibidagi moddalar, O'rta Osiyo yovvoyi o'simliklari tarkibidagi alkaloidlarni muxofaza qilish sohasidagi katta ilmiy muammolar hal etildi. Alloma rahbarligida O'rta Osiyodagi alkaloidli o'simliklar tekshirilib, 100 dan ortiq alkaloid ajratib olindi, shulardan 70tasi yangi alkaloid bo'lib, ko'pchiligining tuzilishi va konformatsiyasi aniqlandi. G'o'za bargi, chigiti, qobig'i, guli va g'o'zapoyadan turli yuqori molekulari uglevodorodlar, spirtlar, sterinlar, triterpenlar, uglevodlar, shuningdek A, E, R, G` kabi vitaminlar ajratib olindi. Ptakon kislota olishning arzon usuli ishlab chiqilishi sun'iy jun (nitron) olish sanoatining rivojlanishiga muhim hissa qo'shdi. Akademik Sodiqov o'z shogirdlari bilan bir qancha tabiiy birikmalar: alkaloidlar, polifenollar, yog' kislotalari, uglevodorodlar, fosfatidlar va boshqalarni o'rganishda katta yutuqlarga erishdi. Ayniqsa, g'o'za tarkibidagi moddalar kimyosi va stereokimyosini o'rganishga katta e'tibor berildi. G'o'zadan 80 dan ortiq moddalar ajratib tekshirildi, bularning ko'pchiligi ilgari topilmagan yangi moddalar edi. Olimning deyarlik barcha ilmiy tadqiqotlari faqat nazariy jihatdan emas, balki xalq xo'jaligida ham katta ahamiyat kasb etdi. Limon, olma kislotalari ajratib olishning yangi va arzon usuli yaratilib, ishlab chiqarishga joriy qilindi.

Anabazis o'simligi alkaloidlarini ayrim-ayrim ajratib olish texnologiyasi ishlab chiqildi. Ilmiy ishlarning ob'ektlarini to'g'ri tanlash, ularga metodik jihatdan yondoshish, zamonaviy fizik-kimyoviy, kvant-kimyoviy usullarni qo'llash fizik, organik, biologik kimyo sohasida qator masalalarni hal qilishga yordam berdi. Bu kimyo fanining yangi sohasi-biorganik kimyo fanining vujudga kelishiga ma'lum hissa qo'shdi.

Limon va olma kislotalari olish texnologiyasi sobiq Ittifoq davridagi Xalq Xo'jaligi Yutuqlari ko'rgazmasining oltin medalini olishga sazovar bo'lgan edi. Akademik Obid Sodiqov xalqaro ilmiy anjumanlarda O'zbekiston fani dovrug'ini taratgan olimlardan. U 1956 yilda GDR, 1958 yilda AQSh, 1959 yillarda Bratislava 1960 yil Frantsiya, 1964, 1967 yillarda Hindiston va boshqa erlarda uyushtirilgan konferentsiyalarda ma'ruzalar bilan chiqdi.

Akademik Sodiqov Obid Sodiqovich katta tashkilotchilik qobiliyatiga ham ega edi. U qariyb 20 yil davomida O'zbekiston Fanlar Akademiyasini boshqardi.

4 & Adabiyot

Sovetlar hukumati 50-80 yillarda ham sotsialistik realizm bayrog'i ostida adabiyot vositasi orqali kommunistik firqa mafkurasini va buyuk rus millatchiligi g'oyasini ilgari surdi. Urushdan keyingi yillarda Kommunistik firqani, « buyuk rus xalqi»ni, sovetlar hukmronligini ko'klarga ko'tarib maqtash masalasi adabiyotning bosh va asosiy vazifasi edi. Shu boisdan ham bu davrda o'zbek ijodkorlaridan G'.G'ulom, K.Yashin, R.Fayziy, A.Muxtor, Uyg'un, H.G'ulom, A.Qahhor. Mirtemir va boshqalarning ijodida ushbu mavzu Markaziy o'rinni egallaydi. Jumladan G'afur G'ulom (1903-1966) «Mening partiyam», «Lenin chashmasi», «V.I.Leninga», «Partiyaga ming rahmat», «Istiqbol qo'shig'i» kabi she'rlarida Beruniy, Farobiy, Ibn Sino, Navoiy, Ulug'bekday buyuk zotlarning jahoniy ahamiyati Lenin tufayli sodir bo'lganligini yozadi. U Lenin tufayli O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohada olamshumul tarixiy zafarlar kuchdi, deb jar soladi. Holbuki, xalqimizning yuqorida nomlari tilgan olingan buyuk siymolarini hali Lenin dunyoga kelmasdan necha-necha asrlar ilgari ham jahon ahli bilar va qadrlar edi. Sovetlar hukmronligi yillarida O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarida erishgan muvaffaqiyatlari to'g'risida to'xtalmasa ham bo'ladi.

G'ofur G'ulom I.Stalin shaxsiga sig'inishning bevosita guvohi bo'lgan va respublikada amalga oshirilgan qatag'onliklar, adolatsizliklar va nohaqliklarni o'z ko'zi bilan ko'rgan adiblardandir. U o'z millatining bir ijodkor vijdonli vakili sifatida shaxsga sig'inish yillarida bo'lib o'tgan dahshatli voqealarga munosabat bildirish o'rniga xalq jallodiga bag'ishlab, «Iosif Stalin» odasini va shuning singari o'nlab she'rlar bitdi. G'ofur G'ulom shu darajagacha borib etdiki, «Oktyabr, Partiya, Lenin va rus xalqi bo'lmasa, o'zbek xalqi uchun «rangu hid qayoqda» (Assalom)»¹, deydi.

Shu bilan bir qatorda uning «Vaqt», «Sog'inish» singari mag'zi to'q she'rlari ham maydonga kelgan edi.

Xuddi shunday yo'nalish yozuvchi va dramaturg Komil Yashin ijodiga ham xosdir. U o'zining butun ongli ijodiy umrini Leninni, kompartiyani, sovetlar tuzumini, rus xalqini maqtash, ularga madhiya va hamdu sanolar o'qishga sarfladi. Ayni zamonda xalqimizning o'tmishini rangsiz bo'yoqlarda ifodaladi, mulkdorlar, boylarni faqat bir tomonlama baholab ularni johil, savodsiz, xotinboz va maishiy buzuc kishilar timsolida yoritdi. K.Yashinning «Yo'lchi yulduz» (1957), «Inqilob tongi» (1974) va boshqa sahna asarlari bu fikrimizning yorqin dalilidir.

Sovetlar hukmronligi davridagi g'oyatda og'ir sharoitda ham xalq ijodkorlari degan yuksak nomga dog' tushirmagan milliy manfaatga xiyonat qilmagan ulug' adiblar, yozuvchi va shoirlar anchagina bo'lgan. Ular xalqimizning o'tmish tarixini, inqilobiy an'analari, sof sevgi muhabbat va milliy udumlarini badiiy ijod vositasi ila tarannum etganlar. Biz bu o'rinda Oybek, O.Yoqubov, Shuhrat, P.Qodirov, E.Vohidov, A.Oripov, Sh.Xolmirzaev, O'.Hoshimov, A.Ibrohimov, X.To'xtaboev, O.Matjon, M.Bobojev, X.Davron, G.Nurullaeva va boshqa o'nlab yosh ijodkorlarni

---

¹A.Kattabekov, S.Mamajonov, B.Nazarov, U.Normatov, I.Sultonov, O.Sharafiddinov, N.Shukurov, O'zbek Sovet adabiyoti tarixi. Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari uchun darslik.-T.: O'qituvchi, 1990, 259-bet.

nazarda tutmoqdamiz. Ularning sa'y-harakatlari tufayli 50-80 yillarda bir qator to'la qonli badiiy jihatdan yuksak saviyadagi milliy ruh va g'urur bilan sug'orilgan ajoyib asarlar yaratildi. M.Ismoilning «Farg'ona tong otguncha», M.Shayxzodaning «Toshkentnoma» lirik poemasi, «Mirzo Ulug'bek» tragedik dramasi, A.Qahorning «O'tmishdan ertaklar», «Tobutdan tovush», O.Yoqubovning «Diyonat», «Ulug'bek xazinasi» va «Qo'hna dunyo», P.Qodirovning «Yulduzli tunlar», «X.To'xtaboevning Kasoskorning oltin boshi», O'.Xoshimovning «Bahor qaytmaydi», «Nur borki soya bor», Sh.Xolimirzaevning «Qora kamar», I.Sultonning «Imon», X.G'ulomning «Toshbolta oshiq», A.Oripovning «Hakim va ajal», O.Matjonning «Beruniy», «Pahlavon Mahmud», E.Vohidovning «Oltin devor», va boshqa o'nlab asarlari ana shular jumlasiga kiradi. Bu asarlar xalqimizga badiiy zavq-shavq bag'ishlabgina qolmasdan, ularga juda katta ma'naviy ozuqa ham beradi, yoshlarimiz ongida xalqimizning o'tmish tarixi bilan, ulug' bobokalon avlod-ajdodlarimiz bilan faxrlanish va g'ururlanish his-tuyg'usini shakillantiradi hamda ona vatanga mehr-muhabbatni yanada jo'sh urushiga ko'maklashadi.

70-80 yillarda badiiy ijodning she'rxonlik va g'azalxonlik yo'nalishida ham buyuk qobiliyat egalari etishib chiqdi. Oybek, M.Shayxzoda singari qalam sohibalarining ijodlariga yangi mazmun va sayqal bergan A.Oripov, E.Vohidov, O.Matjon, Rauf Parfi, X.Davron, Azim Suyun, Gulchehra Nurillaeva va boshqalar o'z she'rlarida Vatan va xalqqa sadoqatni, mehnatni ulug'lab, sof sevgi va muhabbatni tarannum etdilar. Jumladan Maqsud Shayxzoda Vatanni, yurtni ulug'lab uning go'zalligini va buyukligini kuylab:

Bu yurtning o'g'liman, onamdir o'lkam,
 Bu yurtga eng so'lim qofiya-ko'klam.
 Shunchalik pokiza, shunchalik ko'rkam,
 Unga qancha sochsak she'rda gul-kam,
 degan edi «Yurtim» she'rida.

60-80 yillarda o'zbek she'riyatida porlagan yulduzlardan biri **Abdulla Oripov (1941)** bo'ldi. Uning birinchi she'rlar to'plami 1965 yilda «Mitti yulduz» nomi bilan paydo bo'ldi. Shundan so'ng, shoirning «Ko'zlarim yo'lingda!» (1967), «Onajon», (1969), «Ruhim» (1971), «O'zbekiston», «Qasida» (1972), «Xotirota», «Yurtim shamoli» (1974), «Hayrat» (1979), «Hakim va ajal» (1980), «Najot qal'asi» (1981), «Yillar armoni» (1983) va boshqa she'rlar to'plamlari bosilib chiqdi. A.Oripov tom ma'noda xalq shoiri sifatida nom chiqardi va tanildi. U el, millat, yurt dardi, tashvishi bilan yondi va ijod qildi. Biz Abdulla Oripov badiiy faoliyatini ko'zdan kechirar ekanmiz, uning betakror ijodiy barkamolligi xalqi bilan, millati va yurti taqdiri bilan hamnafas rivojlanib borganligini va tobora teranlashganining guvohi bo'lamiz. Shoir eng og'ir qatag'onlik yillarida ham xalqqa bor gapni, rostini aytishdan qo'rqmadi. Agar u «Toqat» she'rida:

Bozordan tutoqib qaytar uyga chol,
 Go'sht qayda? Yog' qani? Va'da so'zdami?
 Kampiri xo'rsinib yupatar darhol,
 -O'kingmang, taqchillik faqat bizdami?!

desa, bir to'rtligida:

Ho'kizning bo'yniga taqsang taqinchoq,

Tomosha ahliga bo'lgan ovunchoq.

Sen odam shaklida yurgan bir govsan,

Hayf senga na nishon, oddiy bir munchoq, deydi.

O'zining vatanparvar, elparvar va ayni paytda sof sevgi va muxabbatini tarannum etuvchi serqirra lirik ijodi bilan xalq hurmatiga sazovar bo'lgan g'azalnafis shoirlardan biri **Erkin Vohidovdir (1936)**. Shoirida she'riyatga havas juda erta, o'n besh yoshlardan boshlab uyg'ongan. 1990 yilga qadar Erkin Vohidovning o'ndan ortiq she'riy va dostonlar to'plamlari matbuot yuzini ko'rdi. Bular: «Tong nafasi», (1961), «Qo'shiqlarim sizga» (1962), «Yurak va aql» (1963), «Mening yulduzim» (1964), «Nido» (1965), «Lirika» (1965), «Palatkada yozilgan doston» (1967), «Yoshlik devoni» (1969), «Chirog'bon» (1970), «Dostonlar» (1973), «Hozirgi yoshlar» (1971), «Muxabbat», «Tirik sayyoralar» (1980), «Sharqiy qirg'oq» (1982), ikki jildlik saylanma-«Muxabbatnoma» va «Sadoqatnoma» (1986), «Shoiru she'ru shuur» (1989) va «Kuy avjida uzilmasin tor» kabilar xalqimizning eng sevib o'qiladigan asarlariga aylandi.

Erkin Vohidov badiiy ijodi o'zining ikki xususiyati bilan o'zga ijodkorlardan alohida ajralib turadi. Avvalo u falsafiy fikr yurituvchi ijodkor sifatida xalqimizning ming-ming yillik tarixga ega bo'lgan klassik adabiyot an'alariga yangicha jon va yangicha ruh bag'ishlagan shoirdir. Ikkinchidan esa, inson va jamiyat muammosi shoir she'riyatining bosh mavzusidir. Bumavzusi hoh tabiat haqida hoh jamiyat muammolari, hoh sevgi-muxabbat haqida bo'lmasin etakchi o'rin egallaydi, insoniyat va inson taqdiri, uning kelajagi she'riy satrlarda falsafiy mushohada asosida o'z talqinini topadi. Erkin Vohidovning «Inson» she'ridagi:

Sobitu sayyorada Inson o'zing, Inson o'zing

Mulki olam ichra bir hoqon o'zing, sulton o'zing

satrlar bu fikrimizga yorqin dalildir.

Erkin Vohidov insonni tirik mavjudotning eng ulug' sarvari deb ko'klarga ko'tarar ekan, insonning ulug'ligini, uning baxtini vatan ozodligi bilan bog'laydi. Bu jihatdan shoirning «Vatan umidi» she'ridagi quyidagi satrlar g'oyatda jarangdor yangraydi:

Agarchi ismi Erkin,

Erki yo'q, bandi kishan bo'ldim,

Ko'zim bog'liq, dilim dog'liq,

Tilim yo'q busuxan bo'ldim...

Chekibdur Boburu Furqat

Vatan hajrida afg'onlar,

Men ersam, vah, ne g'urbatkim,

Vatanda bevatan bo'ldim.

Olisda oh diyorim, deb

Sog'ingan ey vatandoshim,

Dema sen o'zni bebaxt,

Baxti yo'q aslida man bo'ldim.

Albatta Erkin Vohidov avvalo o'zining ishq-muhabbat mavzusida yozgan lirik she'r va g'azallari bilan xalq orasida shuhrat qozondi. Bu borada shoir juda qo'hna tarixga ega bo'lgan xalqimiz ulug' allomalari va ularning she'riyat bobidagi an'alariga murojaat qiladi, ayniqsa she'riyat mulkinging sultoni Alisher Navoiy ijodidan ilhomlanadi va uni davom ettiruvchi ijodkor sifatida kishi kishi ko'z o'ngida namoyon bo'ladi. «Yoshlik devoni»ga kirgan «Debocha»dagi quyidagi satrlar ana shu ma'noda diqqatga loyiqdir:

Istadim sayr aylamoqni men g'azal bo'stonida,
Kulmangiz, ne bor senga deb mir Alisher yonida.
She'riyat dunyosi keng, gulzori ko'p, bo'stoni ko'p,
Har ko'ngil arzini aytir, neki bor imkonida.

Ammo shoir ishq-muxabbatni o'ziga xos yangicha uslub va bo'yoqlar berib kuyladi. Uning asarlaridagi bosh qahramon oshiq sof va halol muxabbat egasi, u bu yo'lda hamma va har qanday azob-uqubatlar, jabru-sitamlarga tayyor, fidoyidir:

Barcha shodlik senga bo'lsin, bor sitam, zorlik menga,
Barcha dildorlik senga-yu, barcha xushtorlik menga...
Bu jahonning rohatin ol, bor azobin menga ber,
Senga bo'lsin barcha orom, barcha bedorlik menga.

Ha, shoir Erkin Vohidov noyob falsafiy va lirik qobiliyat egasidir. Uning fikri tiniq, tili haqchil, oddiy va soddadir.

60-80 yillardagi adabiy jarayonda **Omon Matjonning (1943)** ham o'ziga xos munosib o'rini bor. U 60-yillardan e'tiboran o'zining to'la qonli va teran she'riy ijodi bilan matbuotda ko'rina boshladi. Shoir Omon Matjon 1970 yilda «Ochiq derazalar». 1973 yilda «Karvon qo'ng'irog'i», 1977 yilda «Yonayotgan daraxt», 1979 yilda «Yarador chaqmoq», «Haqqush qichqirig'i», 1983 yilda «Seni yaxshi ko'raman», 1986 yilda «Gaplashadigan vaqtlar» va 1989 yilda chop etilgan «Ming bir yog'du» she'riy to'plam va dostonlar muallifidir. Omon Matjon asarlarining bosh mavzusi-Vatan, adolat, tenglik, tinchlik, muhabbat, hallollik va imondir. Buni quyidagi satrlar ochiq oydin ko'rsatadi:

Tenglik yo'q joylarda yomondir qismat,
Tili omon bo'lsa o'lmaydi millat,
Dunyoda hech bir xil quroldan qudrat
«Tinchlik» so'zin yozgan qalamcha yo'qdir.

Yoki:

«Bu-yolg'on!»-ko'krakka mushtladi kimdir.
«Yolg'on bu...» ingrandi kimdir bag'ri qon.
«Hm-m... yolg'on»... ishshaydi birov nechundir.
Kim «Ha, yolg'on!» dedi. Kimdir «Yo'q yolg'on!»
Biri «Yolg'on!» deya ketdi erka, to'q.
Biri «Yolg'onchi!» deb ohista ko'ndi.
Shundoq, bitta rost so'z aytilgunicha
Kim qancha jonlarning umidi so'ndi.

Xullas, tarixiy an'anaga ko'ra 1946-1990 yillarda ham o'zbek badiiy ijodiyotida qalam tebratgan va o'zining serqirra va sermazmun faoliyati bilan xalqimizning ma'naviy madaniyatiga munosib hissa qo'shgan ulug' farzandalri behisob ko'p bo'lgan. 1993 yilda «Fan» nashriyotida S.Mirvalievning «o'zbek adiblari» (Ixcham adabiy portretlar) risolasi bosildi. Unda 123 ijodkor haqida qimmatli ma'lumotlar beriladi, shundan 109 tasi 40-80 yillarda ham o'z ijodi bilan el va yurtga tanilgan ulug' adiblar va mutafakkirlardir.

Madaniyat 1946-1990 yillarda O'zbekiston teatr va musiqa san'ati va uning ijodkorlari Kommunistik firqa mafkurasi va siyosati ta'siri-bosimi ostida faoliyat ko'rsatishga majbur edi. Sahna asarlari va qo'shiqlar repertuarlari ming martalab chig'iriqlardan o'tkazilar va so'ngra xalq hukmiga havola qilinardi. Bu chig'iriqlar, tahlil va xulosalar jarayonida har bir san'at asarining «partiyaviyligi», «sinfiyligi», «baynalminalligi», «nechog'lik rus xalqiga hamdu-sanolar aytib ulug'lash» hisobga olinardi. Har qanday milliylik «millatchilik», «qoloqlik», «milliy cheklanganlik», «eskilikni qo'msash» tarzida qoralanar va repertuardan chiqarilar edi. Ammo har qancha siquv, tazyiq, qatag'on va hujumlarga qaramasdan o'zbek milliy san'ati yo'qolib ketmadi va o'zining tarixiy an'alarini davom ettirdi. Shu yillar davomida o'zbek teatr va musiqa san'ati dovrug'ini butun dunyoga tanitgan ajoyib yulduzlar etishib chiqdi. A.Hidoyatov, S.Eshonto'raeva, Sh.Burhonov, M.Turg'unboeva, O.Xo'jaev, N.Rahimov, A.Bakirov, Tamaraxonim, G.Izmailova, K.Otaniyozov, Yu.Rajabiy, K.Ismoilova, R.Hamraev, S.Xo'jaev, B.Zokirov yosh ijodkorlardan Sh.Jo'raev, O.Otajonov, Yo.Ahmedov, E.Komilov, T.Mo'minov va boshqalar shular jumlasidandir. O'zbek sahnasi ustalarining mahorati va qobiliyatlariga butun dunyo tan bergan, ular haqida afsona va rivoyatlar to'qilgan.

Hamza teatrida ingliz yozuvchisi Shekspirning «Otello» tragediyasidagi bosh qahramon Otello obrazini yaratgan va uni 500 martadan ortiq o'ynagan buyuk san'atkor va noyob qobiliyat egasi **Abror Hidoyatov** siymosiga quyidagicha baho berilgan edi: «Men Otello rovida o'ynagan ko'p ajoyib aktyorlarni ko'rganman. Lekin Abror Hidoyatovdan ustasini ko'rgan emasman». Reyngold Glier, 1949.

«Shekspir hayot bo'lsa-yu, o'zi Otello va Dezdemonasini Hamza teatri sahnasida ko'rsa edi, uning ulkan ijrochi san'atkorlari bilan haqli suratda faxrlangan bo'lur edi». H. Djonson, ingliz, 1954.

Teatr sahnasida bamisoli o'chmas yulduz bo'lib chaqnagan **Shukur Burxonovdek** noyob qobiliyat sohiblari har doim dunyoga kelavermaydi. Otaxon shoir Maqsud Shayxzoda Shukur Burxonovning yaratgan betakror obrazlariga qoyil qolib quyidagi to'rtlikni bitgan ekan:

Shukurni sahnada bir ko'rgan kishi

U kecha uxlashi mumkinmi? Gumon.

Tomosha ahlining ezgu hohishi:

Koshki Shukrona bo'lsam qahramon...

Yoki o'zining maftunkor va betakror nolasi va kuylari bilan o'zbek qo'shiqchilik san'ati dovrug'ini butun dunyoga taratgan, O'zbekiston, Turkmaniston va

Qoraqalpog'iston xalq artisti **Komiljon Otaniyozovni** aytmaysizmi. Yozma manba'larning guvohlik berishicha, u Seylon, Xitoy, Birma, Turkiya, Hindiston, Eron, Afg'oniston, Rossiya va boshqa juda ko'plab mamlakatlarda Xorazm qo'shiqchilik san'ati tarovatini keng tarqatgan. 1980 yilda qiziq bir ibratli voqea bo'lgan ekan. Taniqli mashhur hind rassomi, jamoat va madaniyat arbobi Amina Bintu Moskva Markaziy televideniyesi bilan muloqot o'tkazgan. Diktor: Siz qanday ovozni, yoqimli ovoz deb hisoblaysiz? O'zingiz yoqimli deb hisoblagan ovoz sohibi kim? deya savol beradi. Amina Bintu: «Ovoz avvalo yoqimli bo'lmog'i darkor... ovozda hissiyot va tuyg'u bo'lishi lozim, ovoz to'la qonli, ya'ni quloqni to'ldirib turishi kerak...Men dunyoda (u «dunyoda» deb alohida ta'kidladi) bir san'atkorning borligini bilaman, u sizlarning Komiljon Otaniyozovingizdir. Uning ovozi barcha davralar va zamonlar ichidagi eng noyob ovozdir!»¹.

Bu voqea Turkiyaning Istanbul shahrida bo'lgan. Komiljon Otaniyozov shahardagi Hazrat Ali jomi masjidida kontsert berganda 20 ming tomoshabin to'plangan. Kontsert tamom bo'lgach Hazrat Ali masjidi bosh muazzini boshchiliga maxsus Hay'at tuzilib, Komiljon Otaniyozov yoniga keladilar va undan og'zini ochib tomog'i va halqumini ko'rsatishni iltimos qiladilar ...G'ayriodatiy bu taklifdan Komiljon aka dastlab hayratga tushadi, keyinroq esa bu talabning maqsadi oydinlashadi. Ma'lum bo'lishicha, qo'shiq tinglaganlar «bu yanglig' ovoz odam-bandaga nasib o'lmas, balki tomog'ida birorta moslama bordir» degan fikrga kelgan ekanlar. Komiljon aka nim tabassum bilan uning taklifiga rozi bo'ladi va hay'at a'zolari mashhur san'atkor tomog'ida «hech qanday tin moslama yo'qligini» e'tirof etadi... Aslida, turk tinglovchilarini hayratga solgan narsa Komiljon aka ovozidagi bemisl qudrat bo'lgan ekan. Uzunasiga bir necha chaqiringa cho'zilgan yigirma ming nomozxon tiz cho'kib, sajdalik holatiga some' bo'lib o'ltirar ekan, hech qanday ovoz kuchaytirgichlari bo'lmagan sahnada turib kuylangan qo'shiq barcha tinglovchilarga butun mazmundorligi va shiradorligini saqlagan holda etib borishi mo'jizaday edi-da.

Komiljon Otaniyozovning baxti va abadiyligi mehribonlik va samimiyat bilan u tarbiyalab etishtirgan hisobsiz shogirdlardadir. Komiljon akaning betakror sozi va ovozi u bu dunyoni tark etgan bo'lsada ustozni jondan sevgan va ardoqlagan shogirdlari O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq artistlari va xushovoz xonandalar Quvondiq Iskandarov, Ortiq Otajonov, Olmaxon Hayitova, Sharif Sultonov, Karimboy Jumaniyozov va boshqalarning ijodlarida tobora sayqal topmoqda.

Xullas, respublika maqomchilar, «Lazgi», «Shodlik», «Go'zal», «Dutorchi qizlar» kabi ansambllar mamlakat mehnatkashlariga xizmat qilishdan tashqari, O'zbekiston san'atini xorijiy mamlakatlarda ham tarqatib katta obro'-e'tibor qozondilar.

O'zbek kino san'atining 1946-1990 yillardagi faoliyati shuni ko'rsatdiki, u faqat nomigagina «O'zbekkilm» deb yuritildi. Amalda esa unda milliylikdan nishona ham yo'q edi. To'g'ri elu-yurtga tanilgan N.G'aniev («Nasriddin sarguzashtlari»), K.Yormatov («Alisher Navoiy», «Ibn Sino»), Y.A'zamov («Maftuningman»),

---

¹«Yoshlik», 1987 yil, 12-son, 49-bet.

«Furqat») Sh.Boshbekov, I.Ergashev («Temir xotin») va boshqalar tomoshabin didiga mos filmlar yaratdilar. Ammo «O'zbekfilm» jamoasi o'zining Vatan va millat oldidagi burchini halol bajarmadi. Buning sabablari ko'p. Mana ulardan ba'zilari: birinchidan, «O'zbekfilm»da milliylikning bo'lmaganligi ta'kidlandi. Buning sababi shundaki, «O'zbekfilm» uchun mutaxassis kadrlar asosan sobiq Ittifoqning Markaziy shaharlarida tayyorlanar edi. Ikkinchidan, kino asarlari dastlab rus tilida tayyorlanar va Moskvaga senzuraga yuboriladi. Markaz tasdig'idan o'tgan filmlargina ekranlarga chiqarilar va so'ng o'zbek tiliga tarjima qilinar edi.

Uchinchidan, yuqoridagi sabablarga ko'ra, «O'zbekfilm»ga asosan rus tilida so'zlashuvchi xodimlarga ishga qabul qilindilar.

Bu ishlarning oqibati shunga olib keldiki, «O'zbekfilm»da faoliyat ko'rsatuvchi jamoa ahli bilan asosan o'zbek tilida ijod qiladigan 600 kishidan ortiq adiblar jamoasi o'rtasida do'stona ijodiy aloqa bo'lmadi. Bu oqibatda hunuk va achinarli natijalarga olib keladi. «O'zbekfilm» uchun mahalliy ijodkorlar asarlar yozib bermadilar, yoki ular o'zaro umumiy til topolmadilar. «O'zbekfilm» jamoasi esa o'z navbatida «o'rgangan ko'ngil o'rtansa qo'ymas» deganlaridek o'zining eski hamtovoqlari bilan yanada mustahkamroq «ijodiy hamkorlik»ni rivojlantirdi. Buni 1985-1990 yillarda suratga olingan filmlar ro'yhatining o'ziyiq yorqin ko'rsatadi: «Bo'lmagan voqea»-stsenariy muallifi Valentina Tokareva, rejissyor Qamara Kamolova, «Amirning xufyona sayohati»-stsenariy muallifi Boris Saakov, rejissyor Farid Davletshin, «Buvimni qaytaring»-stsenariy muallifi Isay Kuznetsov, rejissyor Muxtor Og'amirzaev, «Bolalaik stantsiyasidan chiqqan poezd»-stsenariy mualliflari Leonid Arkadev, Aleksandr Kovtun, rejissyor Habibullo Fayziev, «Hayot mazmuni»-stsenariy muallifi Ramzi Fataliev, rejissyor Damir Salimov, «Ikkinchi aylana bo'ylab»-stsenariy muallifi Aleksandr Goroxov, rejissyori Ravil Botirov, «Yovvoyi»-stsenariy muallifi Rustam Ibrahimbekov, rejissyor Qamara Kamolova, «Maysaraning ishi»-stsenariy muallifi Eduard Akonov, rejissyori Melis Abzalov, Bu ro'yxatni yana V.Jeleznikov, A.Leontev, V.Xmelnitskiy («Otga mehr»-rejissyori M.Og'amirzaev), E.Verigo, B.Turin («Inqilob vakil qilgan»-rejissyori Z.Royzman) kabi «O'zbek» dramaturglari bilan to'ldirish mumkin¹.

«O'zbekfilm»ning mavzulari doirasi ham juda tor va asosan «bosmachilik»dan boshi chiqmaganligi natijasida xalq orasida kinoya aralash «bosmachfilm» nomi berildi. 1985 yildan e'tiboran «qayta qurish» deb atalgan o'zgarishlar bahonasida «O'zbekfilm» o'zbek xalqining milliy qadriyat va an'analariga yot g'oyalarni, ahloqiy-ma'naviy buzuq yalang'och sahna asarlarini ekranlar vositasi orqali tashviqot-targ'ibot qilib yoshlar tarbiyasiga mislsiz zarar keltirdi. Damir Salimovning «Yovvoyi itlar», Sanjar Boboevning «Vijdon azobi», Jahongir Fayzievning «Siz kimsiz?», Muzrob Boymuhammedovning «Najotsiz qotil», Farid Davletshinning «Amirning xufyona sayohati», Nozim Abbosovning «Samardagi uchrashuv» kabi filmlar xuddi ana shunday jihati bilan ajralib turadi.

---

¹«Muloqot», 1991 yil, 5-son, 29-30-betlar.

Sovetlar va Kompartiya mehnatkash xalqni toat-ibodatda saqlash uchun ommaviy axborot vositalaridan ham keng foydalandi. Mutaxassislarining hisob-kitoblariga qaraganda har bir millat o'z vakillarini hozirgi zamon axboroti bilan etarli darajada ta'minlashi uchun bir yilda 300 tadan 500 tagacha jurnal, 8 mingdan 12 mingtagacha nomda kitob chiqarishi kerak ekan. Busiz na milliy madaniyat, na milliy til ravnaqi to'g'risida so'z yuritish mumkin emas. (Biz sovetlar davrida chop etilgan ommaviy axborot vositalarning qullik va tobelik mafkurasini targ'ibot qilganligini hisobga olayotganmiz ham yo'q.) 1970 yilda O'zbekistonda 33 nomda jurnal va jurnal tipdagi xabarnomalar nashr etilgan bo'lsa, 1987 yilda ularning soni ko'payish o'rniga 32 taga tushib qoldi. Kitob nashr qilishchi? 1940 yilda O'zbekistonda 4 million o'zbek bo'lib 640 nomda kitob nashr qilingan, ya'ni har yuz ming nafar o'zbekka 11-12 tadan kitob to'g'ri kelgan. 1985 yilgi ma'lumotlarga ko'ra esa 16 millionli o'zbek aholisi uchun 982 nomda kitob chop etilgan, ya'ni har yuz ming o'zbekka 4-4,5 tadan kitob to'g'ri kelgan. Umuman, O'zbek tilida kitob chop etish yildan-yilga ko'payish o'rniga kamayib borgan. Masalan, 1979 yilda-1058 ta, 1985 yilda-982 ta va 1986 yilda 947 ta nomda kitob o'zbek tilida chop etildi. Holbuki, 1986 yilda 1 million 20 ming eston aholisi uchun 1,420 kitob eston tilida¹ chop etilganligini taqqoslasak O'zbekiston bu borada qanday ahvolda bo'lganligi yaqqol ko'zga tashlandi. Eng dahshatlisi shundaki, O'zbekiston FAning nashriyotida chiqarilgan adabiyotlarning 80 foizi rus tilida, 16 foizi boshqa tillarda va faqat 4 foizi o'zbek tilida² chop etilgan, xolos.

Xulosa shundan iboratki, 1946-1990 yillarda sovetlar Kommunistik firqa mafkurasini, qizil saltanat hukumronligi g'oyasini O'zbekiston mehnatkashlari ongiga turli xildagi ma'rifiy-madaniy vositalar yordamida singdirishga intildi. Xalq milliy ma'naviyati og'ir mustamlakachilik zulmi ostida sekinlik bilan bo'lsada rivojlanib bordi.

5 & Sovetlar tuzumining bo'hroni

Jahon mamlakatlari taraqqiyotining rivojlanishi tarixi shundan dalolat beradiki-zo'rlik, bosqinchilik asosida yaratilgan har qanday musatamlakachi saltanat ertadir kechdur inqirozga uchrashi, parchalanib ketishi va halokatga uchrashi qonuniydir. Lekin u birdaniga amalga oshmaydi. Bu jarayonning ro'yobga chiqishi uchun zarur bo'lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar, ya'ni ham ob'ektiv ham sub'ektiv omillar etilgan bo'lishi kerak.

1939 yilda boshlangan jahon urushiga qadar sovetlar saltanati o'z boshidan nisbatan gullash va taraqqiyot davrini kechirdi. Uning jahonga egalik qilish ishtahasi kuchaydi. Fashistlar Germaniyasi bilan birga dunyoni o'zaro taqsimlab olmoqchi bo'ldi. Jahon urushi kelib chiqdi. Bu urushda qizil saltanat g'olib keldi. Sovetlar Evropa va Sharqiy Osiyoda o'z ta'sir doirasini kengaytirdi, dunyo gegemonlaridan biriga aylandi. Ammo taraqqiyot ilgarilab borgan sayin sovetlar tuzumi kapitalizm bilan o'zaro siyosiy, iqtisodiy raqobatda ojiz va hayotiy yaroqsiz ekanligi birin ketin

---

¹ Qarang: «Narodnoe xozyaystvo Uzbekskey SSR v 1987 g», 396-bet. «Sharq yulduzi», 1989 yil, 7-son, Gorbachyov M.S. Qayta qurish va yangicha fikrlash mamlakatimiz va butun dunyo uchun.-T.:

²«Yosh leninchi», 1989 yil 28 sentyabr.

oydinlasha bordi, u o'z pozitsiyalarini navbatma-navbat qo'ldan chiqara boshladi. Bu jarayonning dastlabki alomatlari 50- yillarning oxirlari va 60 yillarda ko'rina boshlagan bo'lsa 70 yillarda, xususan 80 yillarda ayniqsa halokatli tus oldi. Kommunistik firqa sobiq Bosh kotibi Mixail Sergeevich Gorbachevning quyidagi so'zlari g'oyatda o'rinlidir: «Qaysidir bir bosqichda-bu, ayniqsa, 70-yillarning ikkinchi yarmida sezildi-dastlabki qarashda tushunish qiyin bo'lgan voqealar sodir bo'ldi. Mamlakat harakat sur'atlarini susaytira boshladi, xo'jalik ishida izdan chiqish ko'payaverdi, qiyinchiliklar birin-ketin yig'ilib va keskinlashib boraverdi, hal qilinmagan problemalar ko'paya bordi. Ijtimoiy hayotda biz hozir turg'unlik deb atayotgan holatlar... paydo bo'ldi. Sotsial-iqtisodiy taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi o'ziga hos mexanizm vujudga keldi»¹.

M.S.Gorbachyov aytgan tushunish qiyin bo'lgan «voqealar» va «turg'unlik» aslida masalaning tub mohiyati to'g'ri va oqilona ko'z bilan qaralganda zo'rlik va bosqinchilik asosida barpo etilgan va halokatga mahkum sovetlar saltanatining bo'hroni edi. Bu bo'hron ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotning barcha sohalarini o'zida qamrab olgandi.

6 & Nazariy va siyosiy qashshoqlik va bo'hronlik.

Nazariy-siyosiy dunyoqarashdagi turg'unlik va qashshoqlik 1960 yillardan e'tiboran kuchaydi va u boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Bu jarayonning tamal toshini 20-yillarning boshlarida ko'p partiyaviylikni taqiqlab, Kompartiya yakka hukmronligiga asos solgan V.I.Lenin qo'ygan edi. «Xalqlar dohiysi» I.Stalin bu ishni qiyomiga etkazdi va mamlakatda zo'rlikka tayanuvchi byurokratik davlat boshqaruv tizimi qaror topdi. Ijtimoiy hayotning barcha sohaları va muammolari bo'yicha birdan bir to'g'ri va so'nggi haqiqatni, nazariy ilmiy xulosani Kompartiyaning birinchi rahbari-yo'l boshchisigina aytishi qonun-qoida va odatga aylantirildi. Ko'pchilik xalq, omma fikri bilan hisoblashish esa umumiy qoida tartibdan chiqarildi. Bu siyosiy-nazariy sohada 60-yillardan e'tiboran kuchli tus olgan qashshoqlik va bo'hroning asosi edi.

V.I.Lenin 1920 yilda komsomolning III s'ezdida «Yoshlar soyuzining vazifalari» haqida so'zlagan nutqida: «...Hozir 15 yoshda bo'lgan avlod kommunistik jamiyatni ko'radi...»² deb bashorat qilgan edi. «Dohiy»ning bu bashorati boshqa xalqlar qatorida o'zbek xalqining ham aldanib «kommunizm yo'lida» zahmatli mehnatga chorlagan edi. N.S.Xrushchev ham «SSSRda 80-yillar boshlarida kommunizm ta'minlanadi», deb jar solgan edi.

1936 yil 5 dekabrda SSSR va 1937 yil 12 fevralda qabul qilingan O'zbekiston SSR Konstitutsiyalar mamlakatda sotsializmning jahonshumul tarixiy g'alabasini «qonun» yo'li bilan mustahkamladi. 1939 yil martda bo'lib o'tgan Kompartiyaning XVIII s'ezdida «xalqlar dohiysi» I.Stalin SSSR asta-sekin «kommunizm»ga o'tish yo'liga kirganligiga endigi vazifa «eng rivojlangan kapitalistik mamlakatlarga va AQShga iqtisodiy jihatdan etib olish va o'zib ketish» ekanligiga mamlakat mehnatkashlarini «ishontiradi».

¹Gorbachyov M.S. Qayta qurish va yangicha fikrlash mamlakatimiz va butun dunyo uchun.-T.:

²Lenin V.I. TAT, 41-t, 354-bet.

1959 yilning boshida bo'lib o'tgan KPSSning navbatdan tashqari XXI s'ezdi «SSSRda sotsializm batamom va uzil-kesil g'alaba qozonganligi, sovet davlati o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga-kommunizm qurish davriga o'tganligi»ni ijod qildi.

1961 yil oktyabrda kompartiyaning XXII s'ezdi chaqirildi va unda KPSSning III Dasturi-«kommunizm qurish dasturi» qabul qilindi. S'ezdda ma'ruza bilan chiqqan N.S.Xrushchev ikki o'n yillikda SSSRda «Kommunizm qurilishi»ni bashorat qildi. Bu «nazariy xulosalar» barcha qatori O'zbekiston mehnatkashlarini ham quvontirdi: albatta. Ammo bu quvonch uzoqqa cho'zilmadi. 1963-1964 yillarda mamlakatda oziq-ovqat tanqisligi vujudga keldi. «Kommunizm qurilishini avj oldirish davriga kirgan xalq birinchi darajali hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari: un va un mahsulotlari, yog', go'sht va boshqa shuning singarini talon orqali olish darajasiga tushib qoldi. Mamlakatning juda ko'p shaharlarida zabastovkalar va norozilik mitinglari bo'ldi. 1962 yil iyunda Novocherkaskda bo'lgan fojeali va qonli voqealar bunga misol bo'la oladi. Go'sht va yog' mahsulotlari narxi oshganligidan norozi bo'lgan mehnatkashlar namoyishi o'qqa tutildi, 70-80 kishi¹ o'ldirildi».

1964 yil Oktyabr Plenumi N.S.Xrushchevni barcha lavozimlardan olib tashladi. Uning o'rniga L.I.Brejnev saylandi. Kompartiyaning yangi «dohiysi» ham «kommunizm» to'g'risidagi «nazariy g'oyani» yanada «ijodiy» rivojlantirdi. Uning rahbarligida ishlab chiqilgan va 1977 yil 7 oktyabrda qabul qilingan SSSR Konstitutsiyasida mamlakatda «rivojlangan sotsializm» qurilganligi qonuniy «mustahkamlandi». Bu xulosa O'zbekiston SSRning 1978 yil 19 aprelda qabul qilingan Konstitutsiyasi uchun ham asos bo'ldi. Albatta kompartiya va sovet hukumati ulug' nazariyotchilarining «sotsializm va kommunizm» to'g'risidagi cho'pchak va kashfiyotlari mehnatkashlar ommasining barcha «ishonch va umidlari»ni chilparchin qildi. Ammo bu masaladagi oxirgi haqiqat xulosasiga so'nggi nazariy nuqtani M.S. Gorbachyov qo'ydi. U Kompartiya MQning 1985 yil aprel Plenumida mamlakatda Lenin asoslab bergan sotsializm qurilmaganini, balki u «stalincha model» yo'lidan borganligini e'lon qildi. Bu fikrni KPSSning sobiq rahbari keyinchalik yanada aniqroq bayon qilgan edi: «Beg'araz halol yondashish bizni muqarrar xulosaga olib keldi: mamlakat krizis oldi holatiga tushib qolgan ekan. 1985 yil aprelda bo'lib o'tgan Markaziy Komitet Plenumida ana shunday xulosa chiqarildi»². Bu xulosa amalda «sotsializm» va «kommunizm» to'g'risida safsata va yolg'ondan iborat «nazariya va g'oyalar»ning turg'unlik holatiga-boshi berk ko'chaga kirib qolganligini ko'rsatar edi va Kompartiya strategiyaviy faoliyatining pirovard yakuniy bo'hroni edi. Bu bo'hronning eng asosiy aybdorlaridan biri ayni KPSS MK Siyosiy Byurosi va uning raislari edi. Avvalgidek Siyosiy Byuro tarkibi aksariyat sionistlardan, yoshi o'tib qolgan nafaqaxo'rlardan iborat bo'lib qolgandi. Siyosiy Byuroning 18 a'zosidan 12 nafari yahudiy, 6 nafari rus edi. Mana ularning chin va niqoblangan ismi shariflari: L.I.Brejnev rus, Dmitriy Fyodorovich Ustinov-yahudiy, chin familiyasi Ulobrikt,

---

¹ Geller M., Nekrich A. Istoriya Rossii. 1917-1995. Tom vtoroy; «Utopiya u vlasti», kniga vtoraya «Mirovaya imperiya». M., «MII», 1996 g.s 170.

²Gorbachyov M.S. «Qayta qurish va yangicha fikrlash», 22-bet.

Andrey Andreevich Gromo'ko-yahudiy, chin familiyasi Kats, Viktor Vasilevich Grishin-yahudiy, chin familiyasi Grisel, Fedor Davidovich Kulakov-yahudiy, Stavropoldagilar uni David Abramovich Shteynning o'g'li deb bilganlar, Andrey Platonovich Krilenko-rus, Arvid Yanovich Pelshe-yahudiy, Aleksandr Nikolaevich Shelepin-yahudiy, chin familiyasi Shen, Vladimir Vasilevich Sherbitskiy-yahudiy, Petr Nikolaevich Demichev-rus, Petr Mironovich Masherov-yahudiy, Genadiy Ivanovich Voronov-yahudiy, chin familiyasi Arensshen Abram, Mixail Andreevich Suslov-yahudiy, haqiqiy familiyasi Zyuss, Yuriy Vladimirovich Andropov-yahudiy, chin familiyasi Liberman, Ivan Vasilevich Kapitonov-rus, Boris Nikolaevich Ponomarev-rus, Mixail Sergeevich Solomentsev-yahudiy, chin familiyasi Zalo'man, Nikolay Viktorovich Podgorno'y-rus. Ularning o'rtacha yoshi 70 yoshni tashkil etgan, 93 foizi nafaqaxo'rlar bo'lgan.

Siyosiy Byuro a'zoliciga nomzodlarning o'rtacha yoshi 62 yoshni tashkil qilgan, ya'ni 66 foizi nafaqaxo'rlar bo'lgan. Markazqo'm kotiblarining o'rtacha yoshi 67 yoshni, 80 foizi nafaqaxo'rlar, Markazqo'mning 287 a'zosidan 211 nafari, yoki 77 foizi nafaqaxo'rlar edi.

Brejnev davrida etuk mamlakatlarda xizmat qilayotgan elchilarning 90 foizdan ko'prog'ining millati rus bo'lmagan kishilar edi. Boshqa muhim sohalaridagi kadrlar tarkibida ham ana shu holat yuzaga kelgan¹.

7 & Iqtisodiy siyosatidagi bo'hron va turg'unlik²

Sovetlar tuzumining bo'hroni iqtisodiy sohani ham chetlab o'tmadi. Bu jarayon 50 yillarning oxiri va 60-yillarda boshlandi. Buni biz 1956-1960-yillarga mo'ljallangan besh yillik va 1959-1965- yillarga mo'ljallangan etti yillik rejalarning juda ko'p yo'nalishlar bo'yicha bajarilmay qolganligida ko'ramiz. Bu ayniqsa 80-yillarda kuchli tus oldi. M.S.Gorbachevning quyidagi so'zlari yuqoridagi xulosani tasdiqlaydi: «Biz mamlakatdagi vaziyatni tahlil qilganimizda, eng avvalo ekonomikaning o'sishiga to'sqilik qilinayotganligiga duch keldik. Milliy daromadlarning o'sish sur'atlari keyingi besh yillik davomida ikki hissadan ziyod pasaydi., 80-yillar boshiga kelib esa bu sur'atlar shunday darajaga tushib qoldiki, u amalda bizni iqtisodiy turg'unlikka yaqinlashtirib qo'ygan edi. Ilgari dunyodagi eng rivojlangan mamlakatlarga shitob bilan etib olgan mamlakat bir pozitsiya ketidan ikkinchisini qo'ldan boy bera boshladi. Buning ustiga ishlab chiqarish samaradorligini va mahsulot sifatini oshirishda, fan texnika taraqqiyotida zamonaviy texnika va texnologiyani ishlab chiqish va o'zlashtirishda rivojlangan mamlakatlardan orqada qolish bizning ziyonimizga ko'paya bordi»³ Buning eng asosiy sababi ishlab chiqarish fondlarini o'stirishning birdan bir asosiy shakli sifatida intensiv yo'lni emas, balki ekstensiv yo'lni tanlangani bo'ldi. Buni biz shu misoldan ham ko'ramizki, sobiq Ittifoqda 1961-1970 yillarda Milliy daromadning o'sishi 7,1 foiz va 8,8 foizni tashkil etgani holda, 1971-80 yillarda bu 5,0 va 8,1 foizga teng bo'ldi. Sobiq Ittifoqda yagona

¹ Kozenkov Yuriy. Golgofa Rossii. Sxvatka za vlast. Kratkaya xronika prestuplaniy mirovgo sionizma, massonstva i Zapada protiv Rossii (ot Stalina do Eltsina) Moskva. 2003 "Fond natsionalno`x perspektiv" 2003 g.str 311-312.

²«Turg'unlik»-o'zgarmay, rivojlanmay, bir joyda turib qolish, harakatsizlik, zavorl.

³Gorbachev M.S. «Qayta qurish va yangicha fikrlash», 16-bet.

xo'jalik kompleksi bo'l degan daqqiyunusdan qolgan iborani bo'lar-bo'lmasga hadeb ishlataveradigan ba'zi olimlar yana ajab bir tarzda «turg'unlik» umuman Ittifoqda bo'lmagan, mabodo Ittifoqda bo'lgan bo'lsada O'zbekistonga uning hech qanday dahli yo'q, O'zbekiston iqtisodiy muttasil rivojlanib doimo cho'qqilar sari borgan, deb isbotlashga asossiz urindilar. Bu g'oyaning assosizligi shundaki:

Birinchidan, sobiq Ittifoq yagona xo'jalik kompleksi bo'lsayu «turg'unlik» kasali Ittifoqni o'z domiga tortib O'zbekistonni chetlab o'tadimi? Inson kasallanib vujudining harorati oshib o'tdi-yu, bu kasallik harorati insonning yo qo'li, yoki oyog'iga o'z ta'sirini o'tkazmayapti, deyishlik hech bo'lmaganda anqovlik emasmi?

Ikkinchidan, O'zbekiston sobiq Ittifoq yagona xo'jalik kompleksining bir bo'lagi bo'lganda ham, uning oddiy bir bo'lagi emas, balki mustamlaka asoratiga solingan, hamma tomonlama Markazga qaram va tobe bo'lagidir. Bas shunday bo'lgach, Ittifoq turg'unlik botqog'iga botgan ekan, O'zbekiston qanday qilib chetda qoladi? O'jar dalil va faktlar batamom inkor etadi va O'zbekistonda ham iqtisodiy bo'hron va turg'unlik ayniqsa 80-yillarda o'zining butun boshli bo'yi-basti bilan amal qilganligini ko'rsatadi. Biz O'zbekistondagi vaziyatni yalpi ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish va aholi jon boshiga milliy daromad taqsimotining Ittifoqdagiga qaraganda hatto bir necha barobar-orqada bo'lganligini ko'ramiz. Masalan, 1990 yilda O'zbekiston kishi boshiga yalpi ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha Ittifoqda 12-o'rinda bo'lgan, aholi jon boshiga milliy daromad ishlab chiqarish bo'yicha esa Ittifoqdagi **o'rtacha darajadan ikki hissa¹ past bo'lgan**. 1976-1986 yillar mobaynida O'zbekistonning mamlakat milliy daromadiga qo'shadigan hissasi amalda ko'paymadi.²

Mehnat unumdorligi masalasiga kelsak, O'zbekistonda bu ko'rsatgich Ittifoq darajasining sanoatdagi atigi 40 foiziga teng edi, xolos. **Qishloq xo'jaligida esa mehnat unumdorligi umum Ittifoqning o'rtacha ko'rsatgich darajasidan ikki baravar³ kam bo'lgan. Bu shunga olib keldiki ishlab chiqarish sur'atlari ilgarilash o'rniga orqaga ketdi**. 1981-1985 yillarda O'zbekistonda sanoatda ishlovchi har bir ishchi hisobiga mahsulot tayyorlash **29 foiz ko'payish o'rniga bor yo'g'i 8 foiz ko'paydi**. Qurilishda mehnat unumdorligi atigi **3 foiz o'sdi**, qishloq xo'jaligida esa hatto kamayib ketdi. Bu salbiy holatlarning oqibatlari shu bo'ldiki, belgilangan davlat rejalari va topshiriqlari bajarilmadi, sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlarining sifat ko'rsatgich darajalari xalqaro standartlar u yoqda tursin, ichki bozor talablarini ham qondira olmadi. Natijada keraksiz ortiqcha brak mahsulotlar ko'paydi, bundan davlat va xalq xo'jaligi hisobsiz zarar ko'rdi. Faqat 1985 yilda respublika sifatsiz ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun jarimalar to'plash, ularning nusxalarini pasaytirish hisobidan **700 million so'm⁴** zarar ko'rganligi ishonchli manbalarda qayd etiladi.

---

¹«O'zbekiston adabiyoti va sa'ati», 1990 yil 5 iyun.

²«Sovet O'zbekistoni», 1986 yil 31 yanvar.

³«O'zbekiston san'ti va adabiyoti», 1990 yil, 5 iyun.

⁴«Sovet O'zbekistoni», 1986 yil, 31 yanvar.

1981-1985 yillarda O'zbekistonda sanoatdagi yangilanish sur'atlari 1980 yildagiga nisbatan ikki baravar kamaydi. 1986 yilda O'zbekiston konstruktorlik byurosi ishlab chiqarishga yuborgan mashinalarning 60 foizdan ko'prog'i zamon talabi darajasida bo'lmagan.

1986 yilda O'zbekistonda ishlab chiqarilgan mebel mahsulotlarining 38 foizi, tekshirilgan sharbatlar va ichimliklarning 46 foizi, gilamlarning 95 foizi, shoyi gazlamalarning 49 foizi brak qilingan va narxi pasaytirilgan. 129 korxonaning mahsuloti talab darajasida bo'lmaganligidan savdoga chiqarilmadi. Xuddi shu yili respublikadagi 130 dan ortiq korxonalar mahsulot realizatsiya qilish rejalarini, 260 taga yaqin korxonalar¹ mehnat unumdorligi rejalarini eplay olmadi. «O'zbekxlop mash» birlashmasi surunkasiga 14 yil davomida eskirgan nusxadagi razborshiklar va 19 yildan beri eskirgan shamollatgich (ventilyator)lar ishlab chiqargan. 1986 yilda esa bu korxonalar ishlab chiqargan paxta tozalagichlarning hammasi-100 foizi² brak deb topildi.

Qishloq xo'jaligi va chorvachilikdagi ahvol sanoatdagidan ko'ra afzalroq emas edi. Biz yuqorida sovetlar davrida O'zbekiston qishloq xo'jaligi bir tomonlama va asosan ekstensiv yo'l bilan rivojlantirilganligini ta'kidlagan edik. Ammo bu yaroqsiz usul xususan 80-yillarda O'zbekiston qishloq xo'jaligini ham turg'unlik holatiga solib qo'ydi. 1981-1985 yillarda davlat tomonidan belgilangan rejalar, **paxta, don, go'sht, sut, tuxum sotish** kabi sohalarda bajarilmadi. Respublika bo'yicha ja'mi bo'lib 1,3 milliard so'mlik mahsulot kam berildi. Ishlab chiqarish fondlarining har so'mi hisobiga mahsulot olish kamaydi. 1976-1984 yillarda Jizzax, Qashqadaryo viloyatlari va Qoraqalpog'iston respublikasi qishloq xo'jaligiga davlat **8 milliard**³ so'm mablag' sarfladi. Maydonning hajmi jihatidan bu respublikada ishga tushirilgan quriq erlarning yarmisiga teng bo'ldi. Ammo bu regionlarda paxta etishtirish ko'payish o'rniga kamayib ketdi.

1985 yilda ja'mi bo'lib respublikadagi tumanlarning yarmi, II ming brigada paxta tayyorlash yillik rejalarini bajarmadi. 1986 yilda 424 sovxoz va 22 jamoa xo'jaligi yilni zarar bilan yakunladi. Umuman olganda 1985 yilga nisbatan yalpi qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish 1986 yilda 2 foiz kamaydi⁴.

Qishloq xo'jaligining boshqa sohasidagi davlat rejalarini ham bajarilmadi. Jumladan, 1986-1988 yillarda kartoshka etishtirish Buxoro viloyatida 24 foiz, Qoraqalpog'istonda-35, Andijonda-50, Qashqadaryoda-67 va Toshkent viloyatida 68 foiz bajarildi. Shu yillar mobaynida O'zbekiston aholisi Buxoro, Namangan, Samarqand, Andijon va Xorazm viloyatlaridan 375 ming tonna bog'dorchilik mevalari va 185 ming tonna uzum⁵ kam oldi.

Iqtisodiy turg'unlik yuqorida ta'kidlaganimizdek, ayniqsa chorvachilikka halokatli ta'sir ko'rsatdi. Chunki Moskvaning quruq va'dalariga ishonib, bu sohaga e'tibor talab darajasida bo'lmadi. Chorva mollari tuyoq soni keskin kamaydi. Birgina sigirlar soni 1986 yilda 1981 yildagiga nisbatan 1,2 ming boshga kamaydi. Natija shu

¹«Sovet O'zbekistoni», 1986 yil, 4 iyul: 1987 yil 16 may.

²«Sovet O'zbekistoni», 1986 yil, 4 iyul.

³«Sovet O'zbekistoni», 1986 yil, 31 yanvar.

⁴«Sovet O'zbekistoni», 1989 yil, 31 yanvar.

⁵«Sovet O'zbekistoni», 1989 yil, 31 yanvar

bo'ldiki, 1981-1985 yillarda respublika aholisiga rejadagiga qaraganda 70 ming tonnadan ko'proq go'sht, 220 ming tonna sut, 1000 million dona tuxum¹ etkazib berilmadi. Aholining shaxsiy chorva xo'jaliklari yanada ayanchli holatga tushib qoldi. 1989 yil 31 martdagi ma'lumotlarga qaraganda Sirdaryo viloyatidagi 42, Samarqand viloyatidagi 36, Qashqadaryo viloyatidagi 28 xo'jalikda umuman sigirlar bo'lmagan. Qishloqlarda istiqomat qiluvchi xonodonlardan 770 mingtasida yoki 41 foizda² umuman sigir bo'lmagan.

Iqtisodiy bo'hron va turg'unlikning bosh sababi va uning asosi qaerda? degan qonuniy savol tug'iladi. **Birinchi** va asosiy sabab, adolatsizlik, haqsizlik, tengsizlik va milliy mustamlakachilikka asoslangan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tuzumda edi. **Ikkinchi** asosiy sabab, «lenincha adolatli milliy siyosat»ni niqob qilib olib kommunistik firqaning yuritgan byurokratik yakkaboshchilikka, buyruqbozlikka va zo'rlikka tayanuvchi siyosatida edi. **Uchinchi** asosiy sabab, Ittifoq «yagona xo'jalik kompleks» degan niqob ostida ishlab chiqarish va rejalashtirishning haddan tashqari Moskov qo'lida markazlashtirilishi va bo'ysindirilishi edi. So'zda, qog'ozda «teng huquqli va suveren» bo'lgan O'zbekiston hech qanday huquqqa amalda ega emas edi. Barcha direktiv rejalar Moskovda-Gosplanda hal bo'lardi. O'zbekiston uchun tuzilgan direktiv reja va topshiriqlarni mamlakatimiz tub joy sharoiti va imkoniyatlaridan mutlaqo bexabar bo'lgan kimsalar tomonidan ishlab chiqilar va asoslab berilar edi. O'zbekistonning vazifasi faqat uni so'zsiz bajarishdan iborat edi. Islom Karimov «**O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida**» nomli fundamental asarida bu jarayonni atroflicha tahlil qilar ekan bunday deydi: «**Boshqacha qilib aytganda, mahsulot kerakmi yoki kerak emasmi, unga talab bormi yoki yo'qmi, xalqaro talablarga mos keladimi yoki yo'qmi, bundan qat'iy nazar, u butun Ittifoq bo'yicha mol etkazib beruvchilar va iste'molchilarga taqsimlanar edi. Biriktirilgan iste'molchi esa bu mahsulotni olishi va o'z navbatida, o'z mahsulotini boshqa korxonalariga etkazib berishi shart edi.**

O'zaro mahsulot etkazib berganlik uchun haq mazkur markazlashtirilgan tizim kuchlari bilan amalga oshirilar edi»³. Bunday sharoitda moddiy manfaatdorlik, raqobat, talab va taklifni bozor asosida mutanosiblashtirish degan tushunchalar bo'lishi mumkin emasdi. Bularning hammasi Markazning qo'lida va ixtiyorida edi. «**Oqibatda natijada,-deydi Islom Karimov,-yuqori darajada markazlashgan tizim vujudga kelib, u hamma narsani-Ittifoqning cheklangan» tizim doirasida, haqiqiy talabni hisobga olmagan holda, nimani va qancha miqdorda ishlab chiqarish kerakligini belgilar edi.**

Bularning hammasi qachondir tugashi kerak edi, chunki xom ashyo resurslari cheklangan bo'lib, yopiq tizimda ishlab chiqarishni ichki resurslarga asoslangan holda rivojlantirish uzliksiz davom etishi mumkin emas edi. Bu narsa iqtisodiy hayotda turg'unlikkagina emas, balki texnika taraqqiyoti aynishiga hamda fan va texnika

¹«Sovet O'zbekistoni», 1989 yil, 31 mart.

²«Sovet O'zbekistoni», 1989 yil, 31 mart.

³Karimov I. O'zbekiston iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish yo'lida.-T.: O'zbekiston, 210-b.

yutuqlarini, ilg'or texnologiyani qabul qilaolmaslikka, jahon iqtisodiyotida ro'y berayotgan jarayonlardan orqada qolishga ham olib keldi»¹.

Shunday qilib 80-yillarda mamlakat juda katta va halokatli turg'unlik va bo'hron iskanjasida edi. Bu hol aholining sotsial-iqtisodiy turmush sharoitiga ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi, albatta.

8&. Xalqning sotsial-iqtisodiy ahvoli.

Sovetlar va Kommunistik firqa sotsial-iqtisodiy turmushning barcha sohalarida mustamlakachilarga hos tub erli aholini har tomonlama tahqirlovchi va kamsituvchi siyosat olib bordi. Ammo bu siyosat «hamma narsa inson uchun, insonning baxt-saodati uchun» degan balandparvoz shiorlar pardasiga o'ralgan holda amalga oshirildi. Bu bilan biz 1946-1990 yillarda sotsial-iqtisodiy sohada qilingan ishlarni e'tibordan qochirayotganimiz yo'q. Albatta bu yillarda aholining uy-joy bilan ta'minlash, vodoprovod, kanalizatsiya qurilishi, madaniy-maishat turlarining qurilishi va hokazo sohalarda ancha ishlar qilindi, bunday ishlar har qanday sharoitda ham qilinmasligi mumkin emas edi. Biz bu o'rinda o'quvchi diqqat-e'tiborini sovetlar hukumatining O'zbekistonda sotsial-iqtisodiy sohada ko'rsatgan shovinistik-ulug' davlatchilik faoliyatiga qaratmoqchimiz. Gap Ittifoq yagona xo'jalik kompleksi, unda hamma respublikalar va xalqlar teng huquqlarga ega deb e'lon qilgan va uni o'z Konstitutsiyasida yozib qo'ygan bo'lsada amalda, hayotda mutlaqo boshqa qonunlar harakatda edi. Jumladan Rossiya Federatsiyasidagi ishlab chiqarish korxonalari, tashkilot va idoralaridagi xodimlar bilan O'zbekistondagi xodimlarning ish haqlari bir-biridan keskin farq qilardi. Hatto O'zbekistonning o'zida ham Ittifoq tasarrufidagi (497ta) korxonalar bilan mahalliy korxonalarda ishlaydigan ishchilarning oladigan oylik maoshlari o'rtasida katta farq bo'lardi. Jumladan 1950 yilda Ittifoq tasarrufidagi korxonalaridagi ishchilarning ish haqlari 133 foiz oshgani holda, respublikaga qarashli korxonalaridagi mehnatchilarning ish haqlari faqat 73 foiz oshdi, xolos, 80-yillarning o'rtalariga kelganda O'zbekiston aholisining jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlari Rossiya Federatsiyasi va boshqa jumhuriyatlarga taqqoslaganda 2-3 barobar kam edi. Ayniqsa jamoa xo'jaliklari a'zolarining oylik ish haqlari juda past edi. 1988 yilda jamoa xo'jaligi a'zosining bir oylik ish haqi Ittifoq bo'yicha 181,8 so'mni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatgich RSFSRda 200,4 so'mga, Estoniyada-304,9 so'mga va O'zbekistonda 149,6 so'mga teng bo'lgan. Rossiya shaharlaridagi aholining o'rtacha oyligi esa 250 so'mga teng edi.

Bu so'zsiz suratda respublika mehnatkashlari sotsial-iqtisodiy va turmush darajasining g'oyatda og'ir bo'lganligini ko'rsatuvchi dalildir va bu narsa mamlakat aholisining yashash tarzi, xarid quvvati, turmush ahvoli, tibbiyot xizmati kabi masalalarda o'z ta'sirini ko'rsatar edi. Masalan, 1988 yilda shaharda yashovchi har bir kishi boshiga to'g'ri keladigan tovar oboroti Ittifoqda o'rtacha 1566 so'mni, Estoniyada 2339 so'mni tashkil etgani holda, O'zbekistonda u faqat 1201 so'mga teng bo'ldi, xolos. Respublikaning qishloq joylarida esa umuman achinarli ahvolda bo'lib, 451 so'mni tashkil etardi.

---

¹O'sha manba, 211-212-betlar.

Aholiga tibbiyot xizmati ko'rsatish ham talab darajasida emasdi. Markaziy hukumat O'zbekistonda aholi jon boshiga tibbiyot xizmati ko'rsatish maqsadlari uchun o'rtacha 49 so'm 77 tiyin mablag' ajratdi. Holbuki, bu ko'rsatkich Ittifoq miqyosida qariyb ikki baravar ortiq bo'lib 81 so'm 85 tiyinga teng edi.

O'zbekiston aholini uy-joy bilan ta'minlashda ham eng og'ir ahvolda bo'lgan. To'g'ri har bir kishiga to'g'ri keladigan foydali yashash joyi m² bilan hisoblaganda mamlakatda 1980 yilda 10.3, 1985 yilda 11.0, va 1990 yilda 12.1 m² o'sganligini ko'ramiz. Ammo 1988 yildayoq bu boradagi taraqqiyot darajasiga SSSRda 15,5 m² ni, RSFSRda –15,7 m² ni, Estoniyada 21.1 m² ni tashkil etardi¹ Bunday vaziyatning asosiy sababi O'zbekiston uchun uy-joy qurilishiga ajratilgan kapital mablag'ning kamligida edi. Aholi jon boshiga hisoblaganda uy-joy qurilishi uchun ajratilgan kapital mablag' 1987 yilda o'rtacha SSSR bo'yicha 119,5 so'mga teng bo'lgan bo'lsa, RSFSRda-139 so'm, Estoniyada-119 so'm va O'zbekistonda 78 so'mni tashkil etgan. Bolalar bog'chalari bilan ta'minlanish va boshqa madaniy-maishiy ishlar sohasida ham respublikada og'ir vaziyat vujudga kelgan edi.

80-yillarda aholining 60 foizdan ortiqrog'i yashab istiqomat qilayotgan o'zbek qishlog'ining ahvoli g'oyatda tang edi. 1989 yilning avgustiga qadar bo'lgan yozma ma'lumotlarda qayd etilishicha, O'zbekiston qishloq aholisining faqat 5 foizi kanalizatsiya va vodoprovod bilan, salkam 50 foizi normal ichimlik suvi bilan, 17 foizi² tabiiy gaz bilan ta'minlangan edi, xolos.

O'zbekiston eng bolajon respublikalardan bo'lganligidan aholining erga va hovli joylarga bo'lgan ehtiyoji yil sayin oshib bordi. 1950 yildan 1990 yilga qadar O'zbekiston aholisi 14 million 58 ming kishiga ko'paydi va ja'mi bo'lib 20 million 322 ming³ kishiga etdi. Shu boisdan ham 1989 yilgi ma'lumotlarga qaraganda O'zbekistonda 240 ming oilaning mutlaqo eri bo'lmagan. 1,8 miliondan ko'proq ahvoli esa uy-joy qurilishi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish uchun kengaytirishga juda muhtoj edi. Faqat Toshkent shahrining o'zida 92 ming oila⁴ er uchastkasi olish uchun navbat kutardi.

Yuqoridagi aytilgan fikrlarni jamlashtirib xulosa qilinadigan bo'lsa, O'zbekiston xalqi 80-yillarning oxirlariga kelib sobiq Ittifoqda og'ir va nochor iqtisodiy kambag'al ahvolga tushib qolgan edi. Buni shu dalildan ham bilsa bo'ladiki, 1989 yilda O'zbekistonda jon boshiga hisoblaganda o'rtacha yalpi oylik daromadlari 75 so'mgacha bo'lgan aholi soni 45 foizni tashkil etgan. Ittifoq bo'yicha bu ko'rsatkich 12,6, Litvada 3,6, Latviyada 3,2, Estoniyada 3,9 Belorussiyada 5,9 Ukrainada 8,1 RSFSRda esa 6,3 foizni tashkil qilgan. Jon boshiga o'rtacha 200 so'mdan ko'proq yalpi daromad to'g'ri keladigan aholining miqdori O'zbekistonda bor-yo'g'i 2,8 foiz bo'lgani holda, Ittifoq bo'yicha bu daraja 17,2, Boltiqbo'yi jumhuriyatlarida 28,5, RSFSRda 22 foizga⁵ teng edi.

¹Bu mavzuga tegishli raqamlar: «Narodnoe xozyastvo SSSR v 1987 g»: O'zbekiston Respublikasi. Qisqacha ma'lumot. 1995. 51-bet.: «Hayot va iqtisod». 1990 yil, 1-son, 6-8-betlardan olindi.

²«O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1989 yil, 25 avgust.

³Tuxliev N. O'zbekiston iqtisodiyoti.-T.: O'qituvchi, 1994, 9-bet.

⁴«O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1989 yil, 25 avgust.

⁵«Hayot va iqtisod», 1990 yil, 1-son, 55-bet.

O'zbekistonda paxta yakkahokimligining avj olishi, aholi uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jalik va chorvachilik mahsulotlarining kam ishlab chiqarilishi, qimmatchilik, narx-navoning oshuvi va eng muhim aholi xarid quvvatining nochorligi mamlakatda og'ir oqibatlarni keltirib chiqardi. Ittifoq bo'yicha aholining kishi boshiga bir yilda go'sht iste'mol qilish o'rtacha 64 kg, sut 341 l, tuxum 272 dona bo'lgan bo'lsa, 1990 yilda O'zbekistonda bu ko'rsatkich 32,0 kg go'sht va go'sht mahsulotlari, 210,0 l sut, 120,0 dona tuxum¹ga teng bo'lgan. O'zbekistonda kartoshka iste'mol qilish 1989 yilda 1960 yil bilan taqqoslaganda 18 foizga² kamayib ketdi, 1990 yilda u kishi boshiga 25,0 kg.ga teng bo'ldi. SSSR Statistika boshqarmasining bergan ma'lumotlariga qaraganda 1986 yil 25 mayda Toshkent shahri bozorlarida karam narxi Belgorod shahridagiga qaraganda ikki barovar qimmat, lavlagi narxi esa Omsk va Tomsk bozorlaridagiga nisbatan bir yarim baravar qimmat bo'lgan. Nukus shahri bozorlarida esa sabzi Tobolsk va Novokuznetsk shaharlaridagi narxda sotilgan³.

Mamlakatdagi ishsizlar armiyasining ko'payib borishi natijasida busiz ham og'ir bo'lgan tanglikni yanada kuchaytirdi. 80-yillarning oxirlarida O'zbekistonda ishsizlar soni bir millionga etib qolgan edi. Birgina Andijon viloyatida 1986 yilda 50,5 ming erkak va ayol⁴ ijtimoiy foydali mehnat bilan band bo'lmaganligi aniqlandi.

Mamlakatda sotsial-iqtisodiy ahvolning og'irligi va muttasil ishsizlar sonining oshib borishi aholi turli tabaqalari, xususan yoshlar o'rtasida jinoyatchilikning ko'payishiga sabab bo'lgan omillardandir. Respublika prokraturasidagi mas'ul xodimlarning bergan ishonarli ma'lumotlarga qaraganda 1985-1989 yillar va 1990 yilning to'qqiz oyi mobaynida mamlakatda 426.143 ta jinoiy ish sodir etilganligi qayd qilingan. Shu muddat davomida jinoyatchilar qo'ldan 4.447 kishi-erkaklar va ayollar, keksalar va bolalar halok bo'ldilar. Agar 1985 yilda odamlarning mol-mulkklariga ko'z olaytirib aholiga qaroqchilarcha hujum qilish 447 marta sodir etilgan bo'lsa, 1989 yilda bu raqam 1057 taga etdi. Ayniqsa shaxsiy mulkni o'g'irlash kasofati tus oldi. 1985 yilda 12.372 marta o'g'irlik sodir etilgan bo'lsa, 1989 yilda bu jinoyat 23.407 taga o'sdi. 1990 yilning faqat 9 oyida 23 mingta o'g'irlik sodir bo'ldi.

Shu davr mobaynida davlat mulkini o'g'irlash va talon-taroj qilish ham ko'paydi. 1985 yildan keyingi davrda har yili o'rtacha deyarlik 9 mingtadan bunday jinoyat hollari qayd etilgan. 1989 yilda esa bunday o'g'irlik sohasi yanada faollashgan va 10.425 taga etgan.

Mamlakatda uyushgan jinoyatchilik kuchli tus oldi. Faqat 1990 yilda minga yaqin uyushgan jinoyatchilik fosh etilgan bo'lsa, 1991 yilga kelib 1630 ta ish fosh etildi.

Og'ir iqtisodiy turmush sharoiti mamlakatda fojeaviy tus olgan ekologik bo'hron bilan birga qo'shib aholi o'rtasida turli xildagi kasalliklarni keltirib chiqardi. Arkadiy Marning yozishicha keyingi sakkiz yilda O'zbekistonda rak kasali bilan og'irish 16.5 foizga ortgan. Har yili respublikada 13.800 kishi rak¹ bilan kasallanib nobud bo'lgan.

¹ Ahmedov E, Z.Saydaminova. O'zbekiston Respublikasi, 53-bet.

² «Sovet O'zbekiston», 1989 yil, 31 mart.

³ «Sovet O'zbekistoni», 1986 yil, 4 iyul.

⁴ «Hayot va iqtisod», 1990 yil, 1-son, 76-bet.

¹ «Saodat», 1990 yil, 7-son, 13-bet.

Hayot jumboqlaridan to'ygan va unga qarshi kurashda o'zini ojiz va chorasiz deb hisoblagan ayollar o'zlariga o't qo'yish yo'li bilan undan qutulishga o'tdilar. 80-yillarda O'zbekistonda har yili o'rtacha 200-300 ayol o'ziga o't qo'yardi. Natija shu bo'ldiki, mamlakatda aholining o'rtacha umr ko'rish darajasi qisqarib bordi. Jumladan, 1969-1970 yillarda erkaklar 68,5 va ayollar 74,6 yil o'rtacha umr ko'rgan bo'lsalar 1986-1987 yillarda bu ko'rsatkich erkaklarda 65,6 va ayollarda 71,2 yoshgacha² qisqardi. Bunday og'ir sotsial-iqtisodiy vaziyat O'zbekistonda uzoq davom etishi mumkin emas edi. Insoniy haq-huquq va adolat uchun milliy mustamlakachilik zulmiga qarshi hal qiluvchi kurash pallasi yaqinlashmoqda edi.

9&. Ekologik qabohat

Sovetlar saltanatining O'zbekistonda olib borgan qabohatli mustamlakachilik siyosati, boylik orqasidan quvish, ishlab chiqishning ekstensiv yo'ldan rivojlantirilishi, paxta yakka hokimligi, turli xildagi ximiyaviy zaharli moddalarning ishlab chiqarilishi va ularning qishloq xo'jaligida haddan ziyod ishlatilishi mamlakatimizda ayniqsa 80-yillarda halokatli tus olgan ekologik bo'hronni keltirib chiqardi. Nafaqat O'zbekistonda, balki butun Turkiston o'lkasida ekologik qabohatning dastlabki tamal toshini V.I.Lenin qo'ygan edi. Biz bu erda 1918 yil 18 mayda V.I.Lenin imzolagan RSFSR Xalq Komissarlari Sovetsining Turkistonda sug'orish ishlariga 50 million so'm mablag' ajratish to'g'risidagi dekretini nazarda tutmoqdamiz. Aslida shu pul berilmagan edi. «Inqilob dohiysi» bu ajratilgan summani Mirzacho'l erlarini o'zlashtirishga sarflashni nazarda tutib, o'tgan asrning 70-yillarda bu hududlarni «ilmiy tadqiqot» qilgan rus olimi N.F.Ulyanov, P.P.Semyonov-Tyanshanskiy xulosalariga suyangan. V.I.Lenin boshlagan bu «tashabbus»ni Sovetlar hukumati Kommunistik firqa rahnamoligida rivojlantirdi. «SSSRda paxta mustaqilligi uchun kurash» amalda O'zbekiston xalq xo'jaligining ekstensiv yo'l bilan bir tomonlama rivojlanishining bosh omili bo'ldi va turg'unlik yillarida ekologik bo'hronni kuchaytirdi. Oллоhdan ustun bo'lishga intilish, tabiat kuchlari ustidan hukmronlikni da'vo qilish tabiiy muvozanatni buzilishiga bosh sabab bo'ldi. Ayni paytda Markaziy Osiyo sharoitidagi tog' reliefi, dasht zonalarining yaqinligi, yuqori quyosh harorati va boshqa shuning singari geografik va iqlimiy xususiyatlar yildan yilga ortib bordi. Urbanizatsiya jarayoni kuchayib sug'orma qishloq xo'jalik ekinlari maydonlari kengaydi, kommunikatsiyalar o'tkazildi, o'rmonlar kesib yuborildi, suv resurslaridan oqilona foydalanilmadi, er osti qazilma boyliklari ochiq usulda qazib olindi. Bu ishlar amalda tabiatga nisbatan shafqatsizlik, zug'um edi. Tabiat ham albatta insondan o'ch olishi tabiiy bir holdir. O'zbekiston ekologiyasining buzilishini quyidagi tabiiy holatlar belgilaydi:

Birinchidan, atmosfera havosining haddan tashqari bulg'anayotganligidandir. O'zbekiston shaharlarining deyarlik hammasida havoning ifloslanish darajasi sanitariya talablari darajasidan ancha yomonlashdi. Bu ayniqsa O'zbekistonning sanoat markazlarida xavfli tus oldi. Jumladan olimlarning hisob-kitoblariga qaraganda havoga mo'ralayotgan zaharli chiqitlar Olmaliq shahri aholisining har biriga 1374 kg,

² «Narodnoe xozayestva Uzbekskey SSR v 1987 g», 206-bet.

Farg'onada 676, Navoiyda 606, Angrenda 509 kilogrammdan¹ to'g'ri kelar ekan. Andijon, Guliston, Qo'qon, Qarshi, Toshkent, Chirchiq va boshqa shaharlar havosi eng ifloslangan shaharlardan hisoblanadi. 1990 yilda respublika aholisining har biriga hisoblaganda zaharli moddalar chiqiti 203 kilogrammni tashkil etgan. Bu zaharli moddalarning asosiy manbalari sanoat korxonlari va transport vositalaridir. O'zbekistonnig sanoat korxonalari har yili 1,2 million tonna, avtotransportdan 2,2 million tonna zaharli chiqindilar tarqatgan. Birgina Toshkent shahri transporti yiliga 360 ming tonnadan² ortiq turli chiqindi gazlarni atrofga purkadi. Ular tarkibida 100 xildan ortiq zaharli moddalar mavjud edi.

Zaharlanish faqat shaharlargagina xos bo'lmasdan O'zbekiston qishloqlarida ham xavfli tus oldi. Ayniqsa qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan zaharli ximikatlari tabiatni xarob qildi. 1987-1990 yillarda dexqonchilik maydonlarida pestitsidlardan foydalanish har gektar erga 19,5-24 kilogrammdan bo'lgani holda 79-84 ming tonnani tashkil etdi. Ja'mi bo'lib qishloq xo'jaligida 70 xilga yaqin turli zaharli kimyoviy moddalar ishlatildi. E'tiborli joyi shundaki, bu zaharli kimyoviy moddalarning faqat 1 foizigina zarakunanda hashoratga ta'sir qilar ekan, qolgan 99 foizi tuproq, er, suv, havo, o'simlik va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini zaharlagan.

Ahvol shu darajada fojeali tus oldiki, g'o'zalarni defoliatsiya qilish bahonasida ming-ming tonnalab zaharli ximikatlarni odamlar boshi uzra samolayotlarda sepildi. Bu har qanday fashizmdan ham dahshatliroq fojea edi.

O'zbekiston ekologiyasi buzilishining ikkinchi sababi bu suvga bo'lgan munosabat bilan bog'liqdir. Sovetlar hukumatining ochko'zligi, Amudaryo, Sirdaryo, Chirchiq, Zarafshon daryolari suvlaridan hisob-kitobsiz foydalanish oxir-oqibatda Orol fojeasini keltirib chiqardi. Ayniqsa, Amu va Sirdaryoga keyingi 20-30 yil davomida kollektor-zovur, sanoat va kommunal xo'jaliklarning tashlandiq va zaharlangan suvlarning oqizishlari bu fojeani yanada kuchaytirdi. Shu davrda Orolning suv hajmi 60 foizdan ortiq kamaydi, uning quruqlikka aylangan sathi 2 million gektarni tashkil etadi. Ilgari tuz miqdori har bir litr suvda 9 grammgacha bo'lgan bo'lsa, 90-yillar boshlarida u 2,5-3 baravar ortdi. Havoga, erga sochilayotgan tonnalab qum-tuzlar Orlbo'yi atrofida ham jonli va ham jonsiz tabiatni halokat yoqasiga keltirib qo'ydi. Aholi dengiz atroflaridagi o'z makonlarini tashlab ketishga majbur bo'ldilar. Masalan, Mo'ynoq tumanida aholi 50-yillarga nisbatan ikki baravar kamaygan. Orol fojeasi tufayli o'simlik va hayvonot dunyosi ham halokat sari mahkum etildi. 1970 yillardan keyingi davrda faqat Amudaryo mansabida qamishzorlar maydoni 7 baravar kamaydi, 50 dan ortiq ko'l¹ qurib bitdi.

Ekologik qabohatning uchinchi sababi tuproq tarkibining o'zgarishi bo'ldi. O'zbekistonda 1990 yilga kelib o'rtacha va kuchli sho'rlangan erlar 853 ming gektarni tashkil etdi. Tuproq tarkibining o'zgarishiga hisob-kitobsiz ishlatilgan mineral o'g'itlarning halokatli ta'siri ham katta bo'ldi. Chunki mutaxassis olimlarning

---

¹ «Muloqot», 1992 yil, 3-4, sonlar, 12-bet.

² «Fan va turmush», 1991 yil, 2-son, 12-bet.

¹ «Fan va turmush», 1990 yil, 7-son, 14-bet.

xulosalariga ko'ra fosfor o'g'iti bilan birgalikda tuproqqa fluor, uran, toriy, og'ir metall tuzlar ham o'tar ekan. Ekologiya buzilishining to'rtinchi sababi, respublika hayvonot va nabotot olamining o'zgarishi bo'ldi. O'zbekistonda yovvoyi hayvonlarning-99, parrandalarning-410, baliqlarning-79 turi mavjud. 1990 yilga kelib 32 hayvon, 31 parranda, 5 baliq respublika «Qizil kitobi»ga kiritilgan. «Qizil kitob»ga kiritilgan o'simliklarning soni esa 163 taga² etdi.

Mamlakatdagi ekologik qabohat aholi o'rtasida har xil kasalliklarning ko'payishiga olib keldi va katta fojealarga sabab bo'ldi. Katta yoshdagi kishilar va o'smirlar o'rtasidagi umumiy kasallanish 1976 yildagi 2466,5 kishidan 1990 yilda 3598,6 kishiga etdi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1989 yilning o'zidagina asab sistemasi, teri, teri osti hujayralari kasalliklari 1,4 baravar, qon aylanishi sistemasining kasallanish 1,3 baravar ko'paygan. Faol sil kasalligiga chalinish 3 foiz oshgan³. Oshqozon-ichak, virusli gepatit kasalliklari ko'paydi, har xil shish kasalliklari kelib chiqdi.

Xotin-qizlarda kam qonlik kasalligi avjiga mindi, bolalar o'limi ko'paydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat og'ir bo'lgan mintaqalar-Orolbo'yi, Toshkent viloyati, ayniqsa Angren, Olmaliq, Chirchiq va Toshkent shahrida, Farg'ona vodiysining ko'pgina shaharlarida turli kasalliklarga chalinish yuqori darajadadir. «Orol-88» ekspeditsiyasi a'zolarining bergan ma'lumotlariga qaraganda Qoraqalpog'istonning Bo'zatov tumanida har 1000 go'dakdan 260 tasi nobud bo'lgan. O'zbek ayollarining 80 foizi kamqonlik kasalligiga chalingan, har uch nafar o'zbek yigitlaridan bittasi salomatligi tufayli harbiy xizmatga noloyiq⁴ deb topilgan. O'zbekistonda har yili ruhiy nuqsonli 6 mingdan ortiq bola⁵ tug'ildirdi.

Xullas, 90-yillarda mamlakat boshiga tushgan ekologik qabohat uzoq davom etishi mumkin emas edi. Vujudga kelgan og'ir vaziyat yaxlit ijtimoiy-adolatli ekologik siyosat yuritishni talab qilayotgan edi.

10-§. Ijtimoiy siyosiy tanglikning kuchayishi

Sovetlar hukmronligi 80-yillarga kelib ijtimoiy siyosiy sohada ham boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Bu jarayonning sabablari nimalardan iborat?

Birinchidan, 70 yildan ortiq vaqt mobaynida sovetlar jamiyatida amal qilib kelgan kompartiyaning yakkaboshchilikka asoslangan ma'muriy byurokratik-buyruqbozlik ish yuritish uslubi hayot sinoviga bardosh bera olmadi. Kommunistik firqa sovetlar (sovetlar) uchun kurashdi va ommani o'z orqasidan ergashtirdi. 1917 yil oktyabr to'ntarishi iatijasida hokimiyat tepasiga kelgan kompartiya boshqa siyosiy firqalar faoliyatini cheklab qo'ydi, har qanday erkin hur fikrlashlarga barham berdi va proletariat diktaturasi ti-zimi (sovetlar, partiya, kasaba ittifoqi, yoshlar uyushmalari, kooperativlar va hokazo)larda yagona rahbarlikni da'vo qilib chiqtsi. U endi o'zining siyosiy partiya sifatidagi qiyofasini batamom yo'qotdi, u ma'muriy organga, zo'rlikka tayanuvchi davlat mashinasini harakatga keltiruvchi eng asosiy richagmotorga aylandi. Kompartiya sovetlar jamiyatining rah-bar, tashkilotchi va etakchi kuchi bo'lib qoldi.

² O'sha manba.

³ «Muloqot», 1992 yil, 3-4 son, 14-bet,

⁴ «Yoshlik», 1989 yil, 9-son, 4-5-betlar.

⁵ «Muloqot», 1992 yil, 3-4 son, 15-bet.

Bu hol SSSR Konstitutsiyasining 6-moddasida quyidagicha ta'riflangan: «Sovet jamiyatining rahbar va etakchi kuchi, sovet sistemasining davlat jamoat tashkilotlarining o'zagi sovet ittifoqi kommunistik partiyasidir»¹. Bu qoida hech qanday o'zgarishsiz O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy Qonun)ning 6-moddasida ham yozib qo'yildi.² SSSR va O'zbekiston SSR Konstitutsiyalarining 2-moddasida «Hokimiyat xalqnikidir», xalq davlat hokimiyatini davlatning siyosiy negizini tashkil etgai, «...xalq deputatlari Sovetlari orqali amalga oshiradi»³, deb yozib qo'yilgan bo'lsada, bu amalda deklarativ xususiyatga ega edi. Davlatning asosiy siyosiy negizini tashkil etuvchi «sovetlar» endi amalda ikkinchi darajali qo'rirchoq rasmiy bir tashkilotga aylanib qolgandi. Davlatning taqdirini hal etuvchi asosiy kuch KPSS, uning Markaziy Qo'mitasi Siyosiy Byurosi edi. Ichki va tashqi siyosatga oid barcha masalalar, yillik va besh yillik rejalar, kadrlar tanlash va joy-joyiga qo'yishlarga dastlab KPSS MQ Siyosiy byurosida hal bo'lardi va so'ng sovetlarning ma'sul organlari uni shunchaki «ko'rib» tasdiqlar edi. Ish shu darajaga etdiki, KPSS safidan chiqarilgan xodim o'z ish vazifasidan ketishi u yokda tursin, u albatta qamoqqa olinar va jazo-lanar edi. Bunday tartib-qoida, ish uslubini va jamiyatga rahbarlik qilishni KPSS jumhuriyatlarda ham o'zining filiallari bo'lgan kompartiyalar orqali amalga omirar edi. Xullas, KPSS Markaziy Qo'mitasi Siyosiy byurosidan.. tortib, to barcha Ittifoqchi respublikalardagi kompartiya bosh langich partiya tashkilotlariga qadar yagona zanjir sifatida borlanib ketgan edilar. Sovetlar tuzumining tabiatiga xos bo'lgai kompartiyaning bunday rahbarlik ish uslubi shaxsga sirinish bilan borliq ijtimoiy-siyosiy hodisalarnigina keltirib chiqarib qo'ymasdan, ayni paytda sovetlar jamiyati-ning ichidan emirilishini tezlashtirgan omillardan bo'ldi. Buni O'zbekiston misolida ochiq-oydin ko'rish mumkyn. It-tifoqning hamma jumhuriyatlarida bo'lgani kabi O'zbekistonda ham birinchi rahbarni ko'klarga ko'tarib maqtash, ulurlash, unga hamdu-sanolar o'qish kuchaydi. Odam to'g'risida ularning turmush va mehnat sharoitlari, ijtimoiy kayfiyati haqida chinakam ramho'rlik qilish o'rniga ko'p hollarda siyo-siy tilyorlamalik, rahbarning ko'nglini ovlash, laganbardorlik kabi ishlar avj oldi, mehnatga xaq to'lashda tekislilik ko'chaydi, odamlar o'rtasida mehnatga qiziqish so'nib ketdi. Hamma sohada qo'shib yozishlar odat tusiga kirdi. Oshno-oraynigarchilik, qarindosh-urug'chilik, poraxo'rlik avjiga mindi. Sotsial-adolat buzildi. Ommaviy suratda unvonlar, nishonlar tarqatish odat tueiga kirdi. Odatda bunday unvon, nishonlar odamlarning haqiqiy mehnat natijalariga qarab emas, balki ularning rahbarlarga «nschorlik yaqinligi», «sadoqati» evaziga berilardi. Dabdababozlik kuchaydi. Hayotda kamchiliklarni, xususan birinchi rahbarlarning hatolarini tanqid qilish amaliyotiga umuman chek qo'yildi. Umumiy axborot vositalari: matbuot, radio va televidenie «Sharqda sotsializm va kommunizm mash'ali bo'lgan O'zbekistonning» sovetlar davrida erishgan «muvaffaqiyatlari»ni tashviqot va tarribot qilish bilan band edi. Haqiqiy hayot esa mutlaqo boshqacha edi. Albatta bunday hayot uzoq davom eta olmasdi.

¹ SSSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonunni). –T.: O'zbekiston, 1977. 6-7 betlar.

² O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonuni). –T.: O'zbekiston, 1989. 5-bet.

³ SSSR Konstitutsiyasi, 6-bet.

Ikkinchidan, sovetlar amal qilgan kommunistik firqa ishlab chiqqan va asos solgan «lenincha milliy siyosat» boshi berk ko'chaga kirib koldi. Sovetlar va kompartiyaniyag milliy siyosatdagi bosh maqsadi rus bo'lmagan boshqa millatlarni umuman millat sifatida yo'q kilib yuborish, assimilyatsiya-lashdan iborat edi. Bu jarayon xususan KPSS XXII s'ezdi-ning «Kommunizm qurish» dasturi qabul qilingach, bevosita kun tartibiga qo'yildi. SSSRda «sotsializm to'la va uzil-kesil galaba» qilgach SSSR xalqlarining yangi tarixiy birligi - sovet xalki paydo bo'ldi. Bu birlik: «Yagona Vatan-SSSR»; «Yagona til-rus tili»; «Yagona maqsad-kommunizm»; «Yagona mafkura-marksizm-leninizm»ga asoslanadi, degan g'oyalardan kelib chiqib «Yagona xalq-sovet xalqi», «Yagona pasport - Sovet pasportini» ilgari surishgacha borib etdilar. Sovetlar va kompartiya rahbarlari bu masaladagi asl muddao va maqsadlarini hech kimdan yashirgan ham emaslar. «Bizning pirovard maksadimiz ravshan.-degan edi KPSS MKning Bosh kotibi Yu.V.Andropov, -Bu maqsad, V.I.Lenin so'zlari bilan aytganda, «Millatlarni bir-biriga yaqinlashtirishgina emas, ularni qo'shish hamdir»¹ Ammo bu vazifani birdaniga amalga opshrish royatda qiyin ish edi.

Shu bois kompartiya o'zining razil maqsadlarini «bay-nalminal tarbiya» bayrori ostida sistemali suratda 70 yil-dan ortiq vaqt mobaynida xaspo'shlab olib bordi. Ammo xalqimizning ko'zi sekinlik bilan bo'lsada ochilib, bu sohta milliy siyosatning asl mohiyatini tushuna bordi. Chunki mil-liy siyosatdagi ikki yuzlamachilik uzoq davom etishi mumkin emas edi. O'zbekiston SSR Konstitutsiyasining 68-moddasida: «O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi-suveren sovet sotsialistik davlatdir»², deyilgan bo'lsada bu quruq deklarativ xulosadan boshqa narsa bo'lmaganligini har bir kishi yaxshi biladi. Sovetlar hukumati, kompartiya hech qachon ado-latli milliy siyosat olib bormaganlar. Buni biz ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda sovetlar va kompartiya yuritgan amaliy faoliyatda ochiq oydin ko'ramiz, ularda so'z bilan amaliy ish birligi bo'lmagan, 80-yillarda mamlakatda yangi kuch bilan avj olgan milliy uyronish kompartiya rahbarlarini' milliy masalaga jiddiy e'tibor beryshga majbur qildi. Shu yillarda chaqirilgan kompartiyaning, birorta s'ezdi, konferentsiyasi, MQ Plenumi yo'qki, unda milliy masa laga e'tibor berilmagan bo'lsa, 1989 yilda sentyabr oyida bo'lib o'tgan KPSS MQning Plenumi maxsus milliy masalaga barishlandi. Milliy respublikalarning huquqlari ma'lum ma'noda kengaytirildi ham. Ammo boga masala: «millatlarning o'z takdirini o'zi belgilash», «milliy suverenlik» adolat tarozusiga solib hal qilinmadi. Qarorda tenglik, qonunda suveren, so'zda «metindek do'stlik», amalda esa mut-laqo teskari qoidalar amal qilaverdi. KPSS MQ Bosh koti-bi M.S.Gorbachevning quyidagi so'zlari BOyatda ibratlidir: «Milliy masalani hal qilishda rus millati juda katta rol o'ynadi...

Har qaysi milliy madaniyat - qimmatbaho boylik bo'lib, uni yo'qotishni tasavvur qilib ham bo'lmaydi...

Yana bir havf bir millat vakillarida boshqa millat ki-shilariga nisbatan hurmatsizlik yuz berishidan iboratdir...

¹ «Sovet Ўzbekistoni», 1982 yil 22 dekabr

² «O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi», 22-bet.

Millatlarning teng huquqligini e'lon qilishning o'zi kifoya emas, hamma xalqlar to'laqonli hayot kechirishlari kerak... Hatto eng mayda xalqning ham o'z tylini inkor etib bo'lmaydi... Unga nisbatan e'tiborsizlik qilish, uning kam-sitilishiga yo'l qo'yish mumkinmi, axir?»¹ Juda chiroyli ay-tilgan iboralar!

Ammo kompartiya rahbarining bu so'zlari O'zbekistonda o'z aksini topdimi? Aslo, kompartiya O'zbekistonda adolatli milliy siyosat olib borish u yokda tursin, aksincha «ulur dav-latchilik», shovinistik yo'ldan bordi.

Mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotining hamma sohalarida ruslashtirish siyosati olib borildi. Stalin 1929, 1940-yillarda o'zbek tilining asosiga zarba bergan bo'lsa, 1950 yilda uni boshqa milliy tillar qatori o'limga mahkum etdi. «Xalqlar otasi»ning «Pravda» gazetasidagi hukmnomasida shunday so'zlar bor: «Ikki tilning bir-biriga qo'shiluvi oqibatida yangi uchinchi bir til paydo bo'ladi, deb o'ylash mut-laqo xatodir... Aslida esa qo'shiluv natijasida bir til golib kelib, o'z so'z boyligini saqlab qoladi va kelajakda o'zining tabiiy oqimi bilan rivojlanadi, ikkinchi til esa asta-sekin o'z sifatini yo'qotib borib, oxir-oqibatda o'lishga mahkum bo'ladi». I.Stalin o'z hukmini: «Rus tili hamisha ralaba qozonib kelgan»² deb yakunlaydi. Ana shu strategik siyosat til siyosatining yo'nalishini belgiladi. Davlat-idora ishlari rus tilida yuritiddi. O'zbek tili esa O'zbekistonda ikkinchi darajali tilga, oila tiliga aylanib qoldi. O'zbek tilida yozilgan rasmiy hujjatlar, arizalarni korxonah rahbarlari hatto qabul ham qilmas edilar. Milliy qadriyatlar va urf-odatlar eskilik sarqitlari sifatida qoralandi, milliy kiyimlarda yurish qoloqlik ko'rinishi deb z'lon qilindi. Vatanimiz tarixi o'qitilmadi. Islom diniga qarshi butun jabha bo'ylab hujumga o'tildi. Umumxalq bayrami «Navro'z» diniy marosim deb e'lon qilindi va uni tantana qilish hamma erda taqiqlab qo'yildi. «Navro'z» o'rniga 1986 yildan boshlab «Xotira kuni» sifatida «Navbahor» bayrami nishonlanadigan bo'ldi.

Milliy tahqirlash va kamsitish ayniqsa kadrlar siyosatida yaqqol ko'zga tashlandi. O'zbekistondagi respublika, vi-loyat, shahar va tuman partiya va sovet tashkilotlarining rax-bar xodimlari, bo'lim boshliqlari Moskva «nomenklaturasi»da bo'lib KPSS Markaziy Komiteti tomonidan tayinlanar edi. Chunki «birinchi rahbar» faqat nomigagina edi, xolos. Asosiy ish mahalliy bo'lmagan ikkinchi rahbar qo'lida edi. Bu xaqda Inomjon Usmonxo'jaevning quyidagi iqrori royatda ahamiyatlidir: «Bir so'z bilan aytganda hamma narsani markaz hal qilardi. U nima desa, shu bo'lardi. Hattoki ob-komning bo'lim boshlirvdan tortib, raykomning birinchi kotibigacha Moskva ixtiyorida turardi. Moskva topshiririga ko'ra 40 yoshdan oshgan kishi raykomshshg birinchi kotibi, 50 yoshdan oshgan kishi esa obkomning birinchi kotibi bo'la olmasdi. U har qancha ishchan bo'lsin, har qancha ishbilarmon bo'lsin, bari bir Moskva uning nomzodini o'tkazmasdi. Masalan, men qanchalik urinmay, o'zim yaxshi bilgan, qobiliyatli kadrlardan, masalan hozirda davlat narx qo'mitasi raisi bo'lib ishlagan Qudrat Ahmedovni Toshkent viloyat firqa qo'mitasishga birinchi kotibligiga, ko'p yillar Sirdaryo viloyat ijroiya qo'mitasi raisi bo'lib ishlagan Ibrohim Qo'chqorovni viloyat firqa qo'mitasi birinchi kotibligiga o'tkaza olmadim. Men

¹ Gorbachyov M.S. qayta qurish va yangicha fikrlash. 140-141-betlar.

² G`G` «Ўzbekiston adabiyoti va san'ati», 1989 yil 16-iyun.

ularning har ikkalasini ham juda yaxshi bilaman... Lekin Moskva ko'nmadi. Sababi ular har ikkisi ham o'sha yerlik».

Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yishda asosiy o'lchov sifatida xodimning ish qobiliyati, ishbilarmonligi, saviya darajasi, kasb mutaxassisligi kabi zarur belgilar hal qiluvchi rol o'ynamasdi. Balki birinchi navbatda xodimning rus tilini nechog'lik egallaganligi, uning markazga shaxsan sadoqat va «baynalminalligi» xisobga olinar edi.

Mustamlakachilik va milliy tahqirlash siyosatining yorqin ko'rinishlaridan biri O'zbekiston KP MKning 1984 yil iyunida bo'lib o'tgan XVI Plenumidan so'ng markazdagi Respublikaga yuborilgan «kadrlar desanti» bo'ldi. Bu hodimlar O'zbekiston kompartiyasi faoliyatiga oqim bahsh etmoqdalar, eng yirik partiya tashkilotlarining tajribasini jamlab undan foydalanishga yordamlashmoqdalar»², deb maqtangan edi Inom-jon Usmonxo'jaev O'zbekiston KPning XXI s'ezdida hisobot ma'ruzasida. - Bu «desantchilar» respublikada asosan sovet, firqa va huquq-tarribot idorlarida rahbarlik lavozimlari-da ishladilar va «layoqatsiz» kadrlar o'rnini egalladilar.

O'zbekistondan ham Rossiya Federatsiyasiga hodim-lar «rejali» jo'natilgan. Ammo e'tiborli joyi shundaki, O'zbekistonga shimoldan yuborilgan xodimlar, asosan «ish o'r-gatish» uchun rahbarlik lavozimlariga o'rnashgan bo'lsalar, O'zbekistondan boruvchilar esa faqat «qora mehnat» talab qiladigan zonalarga «doimiy» yashash va ish o'rganish uchun yuborilganlar. O'zbekiston aholisni Rossiyaning turli o'lka-lariga «rejali sohib yuborish» tashabbusi 20-30-yillarga bo'roib takaladi va «xalqlar dohiysi» I.Stalinning «o'lmas g'oyalari»dan biridir.

O'zbekiston SSR Vazirlari 1973 yilda, «Ko'chirma oilalar uchun engilliklar» to'rrisida maxsus qaror ham qabul qilgan. Ushbu qarorga asosan har bir ko'chirma oilada albatta ikkita odam ishga yaroqli bo'lishi kerakligi ko'rsati-ladi. Bundan tashqari oilasiz yoriz mehnatchilarni ham Ros-siyaning turli viloyatlariga rejali yuborish O'zbekiston viloyatlari zimmasiga yuklangan. Masalan, Andijon viloyati Primore o'lkasiga, Xorazm-Chitaga, Surxondaryo-Xabarovskka, Toshkent-Ivanovaga, Farrona-Kalininga, Namangan-Kirov oblastiga, Buxoro-Tomskka ishchi kuchi jo'natishi kerak edi. 1987 yilga qadar O'zbekiston Rossiyaning nokoratuproq zonasi va Sibir hududlariga jami bo'lib 30 ming fuqaroni jo'natdi. Ko'chiriluvchilar soni yildan yilga oshib bordi. Jumla-dan, oilasizlardan 1981 yilda 4124 kishi Rossiyaga jo'natilgan bo'lsa, 1987 yilda bu ko'rsatkich 11099 kishiga etdi. Faqat 1989 yilda 1100 ta oila¹ Rossiya Federatsiyasiga yuborilgan. Rossiyaga jo'natilgan oilalar va oilasiz fuqarolar iqtisodiy muhtojlikdan shu yo'lni tanlaganlar va ular aso-san jismoniy ogir qora mehnat bilan shurullanganlar. Man-tiqan qiziq bir savol to'riladi. Nega endi Rossiyaning noqoratuproq zonalarini o'zbekistonliklar o'zlashtirishlari kerak? Rossiyaning o'zida aholi keragidan ortiqcha to'lib yotibdiku? Nega rahbar hodimlar O'zbekistonga Rossiyadan yuborilishi lozim, O'zbekistonnig o'z mutaxassislari etish-maydimi? Maslalaning asl mohiyati boshqa yovda. Aholini vaqti-vaqti bilan u

---

¹G'G' «?ayot va i?tisod», 1990 yil, 1-son, 77-bet.

regiondan bu regionga ko'chirish ulur rus saltanati shovinistik siyosatining tarkibiy qismi bo'lib, ki-chik millatlarni assimilyatsiya qilib yuborishdan iborat bosh maqsadga xyzmat qiladi.

Sovetlar hukumatining O'zbekistonda olib borgan mil-liy mustamlakachilik, shovinistik va adolatsiz siyosatining yana bir ko'rinishi bir-biriga qarama-qarshi demografik siyo satdir. «Yagona suveren respublikalar ittifoqi»ning bir qismi-Rossiyada ko'p bolali oilalarni rarbantlantirish, O'rta Osiyoda, O'zbekistonda esa tugilishni kamaytirish masalasi davlat siyosati darajasigacha ko'tarildi. Tarix fanlari dok-tori, sotsiolog I.Bestujev-Lada bunday deb yozadi: «Ahvol-ning mushkulligi shuki, mamlakatda bir-biriga qarama-qarshi ikki xil demografik ahvol yuzaga kelmoqtsa. Birini shartli qilib, «osiyocha» ahvol desa bo'ladi (O'rta Osiyo kabi qator mintaqalarning tub aholisi-mamlakat aholisining 20 foi-zi). Ikkinchisi shartli ravishda «ovrupacha» deya qolaylik (qolgan 80 foiz aholi). «Osiyolilar ko'p bolali bo'lib, har 20-30 yilda ikki barovar ko'paymoqdalar va bu ulkan muam-molarni keltirib chiqarmoqtsa... Bunaqangi ikki xil ahvol ikki xil siyosat yurgizishni taqozo qiladi»².

Bunday ikki xil demografik siyosatning mohiyati va maqsadi nimadan iborat? Gap shundaki, mustamlakachi ma'murlar O'rta Osiyodagi musulmon turkiy aholining mutta-sil o'sib borayotganligidan qo'rqib vahimaga tushdilar va ayni zamonda rus aholisining kamayib borayotganligidan zorlanib qayrurdilar. Tarixchi olimlar M.Geller va A. Nekrich «Ros-siya tarixi» asarlarida keyingi o'n yilliklarda O'rta Osiyoda tub erli aholi sonining zo'r sur'atlar bilan o'sishi demo-graflarning barcha xisob-kitoblarini uloqtirib tashladi, deb yozadilar. Demograflar O'rta Osiyo aholisining 1980 yil-da 10 foizga o'sishini bashorat qilgan bo'lsalar, 1979 yildayoq bu ko'rsatkich 27 foizga teng bo'ldi. 1970-1979 yillar orasida aholining o'sish sur'atlari o'zbeklar va tojiklarda 36%ni, turkmanlarda-33%, qirrizlar-31% va qozoqlarda .24% ni tash-kil etdi. Aholining o'sish sur'atlari shu darajada davom etadigan bo'lsa, mustamlakachi ma'murlar XXI asrning boshla-rida SSSRning umumiy aholisi 310-320 million bo'lgani holda O'rta Osiyo va Qofqozning tub erli aholisining 100 millionga etishidan havotirlanadilar. Ana shu boisdan ham bu mintaqalarda oilalarni rejalashtirish sohasida marka-ziy hukumat katta «ramxo'rlik» qildi.

Tarixchi olim hatto ikki xil demografik siyosatni «asoslab» ham beradi. U quyidagicha yozadi: «Ikki xil demo-grafik ahvol ikki xil siyosatni talab qiladi. Birinchisi-«osiyoliklar»da yoshlarni, ayniksa qizlarni ish bilan band qilish, ma'lum malaka talab kiladigan doimiy ishlarga jalb etish kerak. Bu turishni kamaytirishning dunyo tajribasida sinalgan yaxshi usulidir... Ikkinchisi «ovrupalik» ayollarni aksincha imkon qadar ko'p qismini ishdan ozod qilish lozim... ya'ni tuvishdan oldingi dam olishni-yarim yil, farzand ko'r-gandan so'ng-uch yilga etkaziladi. Kamida etti yilgacha maosh-ni to'liq to'lab, yarim ish kuni beriladi». Eng dahshatlisi shundaki, bunday fashistik g'oya sovet davlat ma'muriyati tomonidan qo'llab-quvvatlandi, ommaviy-axborot vositalari orqali targibot qilindi. Jumladan, SSSR sorliQni saqlash vazirligi 1990 yil 20 avgustda O'zbekiston tibbiyot vaziriga 02-14 66-14 raqamli xat yubordi.

---

² // «Narodniy deputat», 1990, №1, str. 43

Unda «oriroyoqlikning oldini oluvchi dori va uskunalari kam ishlatilayotgani» tanqid qilinadi. «SSSR sorliqni saqlash va-zirligi 1990 yilda oriroyoqlikning oldini oluvchi preparatlar sotib olishni ko'paytirdi, ayniqsa garmonli preparatlar ko'p-50 million borlam keltirildi. Ular davolovchi muassasalarga etkazildi». Maktubning so'ngida SSSR Sotliqni saqlash vazirining birinchi o'rinbosari A.Baranov quyidagi mazmunda buyuradi: «Shularni hisobga olib, aholi orasida, ayniqsa yoshlar o'rtasida oilani rejalashtirishni tashviq qilish kuchaytirilsin... Bu ishning o'tkazilishini alohida nazorat ostiga oling»¹.

Ikki xil demografik siyosat matbuotda ham keng yoritildi. «Pravda» 1991 yil 27 iyunda «Umidimiz yirisi» (Nashey nadejde plach) maqolasida Rossiya ayollariga intizorlarcha murojaat qilib: «Faqat bolalar uchungina yashamok mumkin. Farzand bo'lsa-hayot bo'ladi... Ayollar, turinglar! Iltimos! Hayot, garchi orir va nursiz bo'lsada, tugamasligi kerak!, deya yozsa, xuddi shu kuni «Narodya slovo» ro'znomasining «Islom va oilani rejalashtirish» maqolasida kam farzand ko'rishga davlat qilinadi: «Dunyo aholisining zichligi insoniyat hayot darajasining pastlashuviga olib kelish xavfi kuchay-mokda... Islom dini tuqishni kamaytirishga qarshi emas»².

Xullas, ijtimoiy hayotning hamma sohalarida sof shovinistik mustamlakachilik siyosati olib borildi. «Kasalni yashirsang isitmasi oshkor qiladi» deganlaridek, «milliy adolat» haqida balandparvoz ma'ruzalar qiladigan M.S.Gorbachev singari partiya va davlat arboblardan tortib SSSR Xalq deputatlari-yu Rossiyadagi olim-u fuzololar, jaridalar-u ro'znomalarga qadar O'zbekistonga, uning fuqarolariga tosh otib uni «boqimanda jumhuriyat», «dota-tsiyalar va qarzlari hisobiga yashayotgan xalq, respublika» deb jahonga jar soldilar. Emishki, O'zbekiston Ittifoqidan har yili 2-3 milliard so'm «xayriya-sadaqa» olib yashayotgan ekan. Albatta, bunday shovinistik ruhdagi tashviqot va tarbiyat natijasiz qolmadi. Butun mamlakatda «ulur rus» millati vakillari o'rtasida o'zbeklarga nisbatan nafrat va millatchilik kuchli tus oldi. Milliy nizolar va fojealar avj olib ketdi. Buni birgina armiya misolida ko'rish mumkin.

Avvalo, shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, ikkinchi jahon urushiga qadar ham va so'ng ham O'zbekiston o'zining milliy armiyasiga ega emasdi. O'zbeklar milliy armiya tuzish-ga kodir bo'lmagan ikkinchi darajali millat sifatida mus-tahkam o'rin oldilar. O'zbekistonlik yigitlar haqiqiy harakatdagi jangovar armiyaga chaqirilmadi, ular asosan «stroy-bat»-qurilish batalonlariga olinar edilar. O'zbek yigitlari xizmatda bo'lgan qismlarda «shovshizm», milliy kamsitish va tahqirlash shu darajada kuchayib ketdiki, har yili 300-400 ga qadar temir tobutlarda ularning jasadlari respublika keltiriladigan bo'lib qoldi. Buning bosh sababi milliy nizo: «Hozir, -deydi zobit A.Varichev (Olma-Ota)-armiyada milliy nizolar kuchaydi»¹. Faqat 1989 yilda 430 o'zbek askar o'g'lonlarining jasadlari² temir tobutlarda keltirildi. 1990 yilning 6 oyi davomida hayotdan kaltaklanish azobidan ko'z yumgan o'g'lonlarimiz soni 100 dan oshdi.

Xullas, mamlakatda milliy va millatlararo nizolar shu darajada kuchaygan ediki, u zudlik bilan hal etilmasa, dah-shatli portlashning sodir bo'lishi hech gap emasdi.

¹ «Saodat», 1991 yil № 11 son, 22-bet.

² // «Narodnoe slovo», 1991 g, 27 iyunya.

11&. Qatag'onlikning yangi bosqichi

Sovetlar hukumati O'zbekistonda vaqti-vaqti bilan bir necha marta milliy qatag'onliklarni uyushtirdi. 1946-1990 yillar orasida bunday dahshatli qatag'onliklardan ikki marta ongli suratda tashkil etilgan. Birinchisi, 40-yillarning oxiri 50-yillarning boshlarida uyushtirilgan bo'lsa, ikkinchisi 80-yillarda tashkil etildi. Sovetlar tomonidan uyushtirilgan bunday qatag'onliklarning bosh maqsadi va muddaosi nimadan iborat edi? **Birinchidan**, vaqti-vaqti bilan xalq orasidan etishib chiqadigan ongli, fidoyi, ilmi va tashkilotchi olimlar, rahbar xodimlarni yaganalab borish va xalqni qorong'ulik, zabunlikda saqlash: **Ikkinchidan** esa qatag'onlik uyushtirish orqali xalqlarni doimo qo'rquv va itoatkorlikda tutish hamda shu yo'l bilan milliy mustamlakalarning bosh ko'tarishiga izn bermaslikdir. «...**Xalqni bo'ysundirish uchun**, -deydi O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmad, -**vahimada tutish kerak bo'lgan. Bu ishda repressiya qo'l kelgan...Men qamoqda yotib bularni asta-sekin tushuna boshladim**»¹.

Urushdan keyingi davrda SSSR qamoqxonalari qancha mahbuslar bo'lganligi haqida G'arb matbuotida har xil raqamlar beriladi: eng kami 8 million, eng ko'pi 15 million. Angliya hukumatining 1950 yil 15 avgustda BMTning Iqtisodiy va sotsial Kengashidagi majlisida bergan ma'lumotlarga qaraganda SSSR qamoqxonalari 10 million mahbus bo'lgan² (SSSRning o'zida bunday ma'lumotlar berilmas edi).

1959 yil 1 yanvardagi ma'lumot bo'yicha (ITK) mehnat tuzatuv kolonnlari va (ITL) mehnat tuzatuv lagerlarida O'zbekiston SSRdan 60326 kishi qamoq jazosini o'tayotgan edi. 1959 yil 1 sentyabriga kelib ular 73396 kishini tashkil etgan. Qamoq jazosini o'tayotganlarning milliy tarkibiga ko'ra o'zbeklar 1956 yilda 1,1 foizni, 1957 yilda 1,2 foizni, 1960 yilda 1,2 foizni tashkil qilgan³.

Urush tamom bo'lishi bilanoq ilm-fan, ma'rifat va madaniyat xodimlariga nisbatan qatag'onliklarning boshlanishi tasodifiy emas, albatta. Mamlakat uzoq davom etgan urushdan holsizlanib chiqdi. Ijtimoiy hayotning hamma sohalarida, avvalo, iqtisodiy jabhada qiyinchiliklarning bo'lishi tabiiy edi. Albatta bu ijtimoiy-iqtisodiy hayot qiyinchiliklariga nisbatan xalqning ko'zini ochadiganlar birinchi navbatda ziyolilar edi. Shu boisdan ham sionist va massonchilar boshliq partiya Markaziy Komiteti va uning Sionosiyosiy Byurosi o'ziga xos «donolik» va «nazariy jabhada etuklik» ko'rsatib, ziyolilarga «markscha-lenincha to'g'ri yo'lni» ko'rsatib qo'yishga qaror qildi. Siyosiy Byuroning ko'rsatmasi bilan VKP(b) Markaziy Komitetining 1946 yilda ««Zvyozda» va «Leningrad» jurnallari haqida», «Dramatik teatrlarning repertuarlari va uni yaxshilash choralari haqida», «Katta hayot kinofilmi haqida», 1948 yilda «Ulug' do'stlik operasi haqida» va boshqa qarorlari e'lon qilindi. Bu qarorlarda va «Pravda» gazetasi va «Kommunist» jurnalida o'sha kezlarda e'lon qilingan rasmiy maqolalarda adabiyot, san'at va madaniyatning boshqa sohalarida bir qator yutuqlar bilan birga «jiddiy kamchiliklar» ham sodir bo'layotganligi, badiiy

¹«Sharq yulduzi», 1989 yil, 4-son, 174-bet.

² Geller M., Nekrich A. Istoriya Rossii. 1917-1995. Tom vtoroy; «Utopiya u vlasti», kniga vtoraya «Mirovaya imperiya». M., 1996 g str-54.

³ GULAG (Glavnoe upravlenie lagerey) 1918-1960. - M., 2002. str. 446.

jihatdan past va hatto «umidsizlik», kelajakka ishonchsizlik ruhi bilan «sug'orilgan, g'oyaviy jihatdan «zararli» asarlar paydo bo'lganligi tanqid qilingan edi. 1947 yilda-falsafa, 1948 yilda-biologiya, 1950 yilda-fiziologiya, 1950 yilda-tilshunoslik va 1951 yilda siyosiy iqtisod masalalari bo'yicha tilshunoslik va 1951 yilda siyosiy iqtisod masalalari bo'yicha o'tkazilgan munozaralarga bevosita VKP(b) MQning o'zi boshchilik qildi. Bu munozaralarda fanning barcha sohalarida partiya ilgari surgan «qimmatli va noyob nazariy xulosalari» asosida ish ko'rishlik lozimligi talab qilindi.

Kommunistik firqa g'oyaviy va mafkuraviy qarashlariga «yot» bo'lgan «burjuacha fikrlash va qarashlar»ning suqulib kirishiga qarshi olib borilgan kurash tezda o'zining «natijalari»ni bera boshladi. «Leningrad ishi», «Gruziya ishi» kabi to'qima ishlar sun'iy suratda yaratildi.

Ayniqsa bu «ish» O'zbekistonda og'ir kechdi. Taniqli tarixchi olim Islomjon Tursunov O'zbekiston ziyolilaridan 1939-1953 yillarda jami bo'lib 61 ming 799 kishi qamalganligi, shulardan 56 ming 112 kishi turli muddat bilan ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinganligi, 7 ming 100 kishi¹ esa otib tashlanganligini yozadi. Bular orasida fan va madaniyatimizning haqiqiy jonkuyar va fidoiy arboblari bor edi. O'zbekiston xalq shoiri Shukrullo hikoya qiladi: «Urushdan keyingi paytda Oybek uyushma raisi, men esa maslahatchi edim. Mamarasul Boboev, Komil Yoqubovlar «Sharq yulduzi»da mahnat qilishardi. Kunlardan bir kun ular mendan oynomada e'lon qilish uchun she'r so'rab qolishdi. 1939 yilda Qoraqalpog'istonda o'qituvchilik qilgan kezlarimda Orolga bag'ishlab yozilgan «Dengizda bir tun» sarlavhali she'rimni berdim. Baxtga qarshi u e'lon qilinishi bilan naq baloga qoldim. Ayrim siyosatdonlar uchun bu asar «g'oyasizlik va kosmopolitizm» xaqidagi qarorga mos kelib qoldi. Ular unda mehnat ko'rsatilmay, quruq dengiz manzarasi maqtalgan deb ayb qo'yishdi. Qarorning joylardagi «ijro»si uchun o'sha paytda mening asarimga o'xshagan she'rlar kerak bo'lgan. Bu 1948-1950 yillarda yana asossiz qamoqqa olishlar uchun tayyorgarlikning debochasi ekan»².

1946 yil sentyabrda Toshkentda O'zbekiston yozuvchilarning uyushmasining Konferentsiyasi bo'lib o'tdi. Bu anjuman O'zbekiston KP(b) Markaziy Qo'mitasi rahnomoligida chaqirilgan edi. Konferentsiya qarorida quyidagi jumlar yozilgandi: «Yozuvchi Xurshid tarafidan Navoiy dostoniga asoslanib yozilgan «Farhod va Shirin» operasining lebretoasi burjuacha-millatchilik mafkurasi bilan sug'orilgandir. Yozuvchilar yig'ilishi hisoblaydiki, yozuvchilar Xurshid va G'ayratiy sovet yozuvchisi qiyofasini yo'qotdi, ular sovet yozuvchilari uyushmasi a'zosi, degan unvonga isnod keltirdi va shuning uchun ham uning saflarida qolishga noloyiqdir»¹.

Xurshid ana shu soxta va maxsus uyushtirilgan ayb bilan «millatchi» tamg'asini uning peshonasiga yopishtirilib, yozuvchilar uyushmasidan chiqarildi. U sakkizta farzandi bilan xor-zorlikda hayot kechirdi. Ish shu darajaga borib etdiki. Xurshidning «Farhod va Shirin» asaridagi bosh rollar: xalqning olqish va taxsinlariga sazovar bo'lgan mashhur san'atkorlar Sa'dulla Norxonov maxv etildi. Nazira Inog'omovanning

¹ Tursunov I. Istiqloлга intilgan qalblar nidosi. –T.: 1993. 33-bet.

² Usmonov I. Qatag'on qurbonlari. –T.: O'zbekiston, 1992, 205, 206 betlar.

¹ //«Vatan» 1993 yil, 6-son.

umri ham fojeali yakun topdi.. Xurshidning «Farhod va Shirin» asari o'sha davrda nafaqat respublikamizda, balki boshqa respublikalarda ham, jami ellikdan ortiq teatrlarda tomoshabinlar bilan to'la zallarda namoyish etilardi, davlat undan million-million so'mlab foyda ko'rardi.

Xurshid domla 50-yillar oxirlarida o'zining achchiq qismatidan zorlanib: «Alisher Navoiy dostonlari asosida o'ziga xos sahna «Xamsa»sini yaratmoqchi edim, batollar aslo qo'ymadilar... Yangi ijodiy parvozlarni etishga sira qo'ymadilar, tuhmat va haqorat o'tini sepib, qanotimni kuydirdilar»² degan edi.

Bu davrda o'zbek ijodkor adiblari boshiga tushgan dahshatli va qora kunlarni filolog olim Naim Karimov «Fan va turmush» oynomasi («O'zbek adabiyotining jallodlari»-1991 yil 1-son: Oybek «Tosh ekan boshim»-1992 yil 1-8, 9-10 sonlari)da juda kuyunchaklik bilan ishonarli dalillar asosida ochadi.

40-yillar oxirlaridan boshlab ziyolilarga qarshi uyushtirilgan quvg'inlar va qatag'onliklarga Moskovning ko'rgazmasi va soyasida mansab va lavozim uchun o'zini tomdan ham tashlashga tayyor turgan, milliy o'zligini yo'qotgan Kompartiyaning A.E.Niyozov, H.T.Tursunov kabi rahbarlari va ularning gumashtalari rahnamolik qildilar. Respublikaga in qurib olgan shovinist va sionistlar bu mudhish qatag'onlarni tashkil etishga bosh-qosh bo'lib turdilar. Butun qalbini mahalliy xalqlar va ularning ziyolilariga qarshi shovinistik nafrat his-tuyg'usi qoplab olgan unsurlar foydalandilar. Ana shunday shaxslardan biri 40-yillarning oxirlarida Davlat Xavfsizlik Qo'mitasi tomonidan O'zbekiston yozuvchilar uyushmasiga maxsus yuborilgan Vladimir Andreevich Milchakovdir. U 1910 yilda Gorkiy viloyatiga qarashli qishloqlarning birida tug'ilgan, 1938 yilda Toshkentga ko'chib kelgan. Armiya xizmati (1942-1946) tamom bo'lgach, 1946 yildan e'tiboran «Frunzevets» ro'znomasida adabiy xodim bo'lib ishga kirgan. O'rta Osiyo davlat dorilfununi tarix fakultetining bor-yo'g'i uch kursini tamomlagan bu chalasavod mulla yuqori «idora»ning yo'llanmasi bilan respublika Yozuvchilar uyushmasi firqa tashkilotiga kotib muovini bo'lib ishga keladi. Oradan bir oy o'tgach firqa tashkiloti kotibligiga tayinlanadi. Tez orada amalparast va shovinist V.A.Milchakov firqaviy masabidan voz kechmagan holda uyushma mas'ul kotibining yordamchisi, «Zvezda Vostoka» oynomasining muharriri, rus sho'basi o'rinbosari kabi lavozimlarni egallab uyushmaning oliy hay'atiga ham saylanib oladi. Milchakov 1946 yil 5 noyabrda Yozuvchilar uyushmasiga nomzod bo'lib kirdi. Ikki oy o'tar-o'tmas 1947 yil yanvarda unga homiylik qilgan idoralarning taz'yiqi bilan uyushmaga haqiqiy a'zo bo'ldi. O'sha paytda Yozuvchilar uyushmasiga Oybek rahbarlik qilardi. Ulug' adib V.A.Milchakovga tavsiyanoma berish bilan birga uning xarakteridagi nuqsonlar va yovuz niyatlarni ham xuddi oldindan ko'ra bilganday ogohlantirgan edi: «Biz hammamiz Milchakovning Yozuvchilar uyushmasida partorg va mas'ul kotib yordamchisi sifatida ishlayotganini yaxshi bilamiz, unda ba'zi nuqsonlar ham yo'q emas, ammo biz ularni bartaraf etadi, deb umid qilamiz... U turli-tuman ishlar bilan band. Biz uning aniq vazifalarini, mas'ul kotib va uning yordamchilarining huquq va

---

² O'sha manba.

burchlarini belgilab, unga sharoit yaratishimiz zarur. Biz shunday qilamiz, o'shanda u o'z asarlari ustida ishlash imkoniyatiga ega bo'ladi». Afsuski adibning bu so'zlari sarob edi. Yozuvchilar uyushmasida yuqori lavozimlarda mustahkam o'rnashib olgan V.A.Milchakov orqasida turgan qudratli idoralarga tayanib «O'zbek adabiyotining jallodi» sifatida faoliyat ko'rsatdi. Birin-ketin o'zbek adabiyotining atoqli vakillariga yasama tuhmat va bo'htonlar yog'dirilib, ular yomon otlig' qilinib siquv va hibsga oлина boshladilar. 50-yillarning boshlarida «qora ro'yxat»ga tushgan adiblar soni N.Muhitdinov bergan ma'lumotlarga qaraganada 60 kishidan¹ iborat edi. Bular: M. Shayxzoda, Oybek, Abdulla Qaxxor, M. Boboev, U. Rashidov, Mirtemir, Shuhrat, Hamid Sulaymon, Said Ahmad, Mirzakalon Ismoilii, Meli Jo'ra, Yong'in Mirzo, aka-uka Abdunabi va Abdurahmon Alimuhamedovlar, Ne'mat Toshpo'lat, Mahmud Murodov, G'ulom Alimov va boshqalardir. Siquvga olingan va qatag'on qilinganlarga har xil «aybnoma»lar qo'yishdi. Jumladan, Maqsud Shayxzodaga «sovetlarga qarshi millatchilik faoliyati» ko'rsatgan, degan tavqila'natni yopishtirgan edilar. V.Milchakov «dirijyorligi»da tayyorlangan M.Shayxzodaning millatchiligi va sovetlarga qarshi faoliyati to'g'risida g'irt tuhmat va uydirmadan iborat hujjat (aslida hukm) O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi hay'atining 1952 yil 31 yanvardagi yig'ilishida muhokama qilindi. Unda ajoyib shoir yozuvchilar uyushmasi a'zolidan o'chirildi. Insoniy imon va e'tiqod va vijdonni qarangki Maqsud Shayxzoda bilan hamnafas, hamkasb bo'lib uzoq yillar elkadosh sifatida ishlagan shoirni yaxshi bilgan 31 hay'at a'zosidan birontasi bu g'ayriqonuniy va adolatsiz qonunga e'tiroz ham bildirmadi, qarshi ham chiqmadi. Bu nafaqat maslakdosh hamkasbga, do'stga qolaversa milliy manfaatga ham sotqinlikning yorqin ko'rinishi edi.

Ajoyib inson, vatanparvar shoir M.Shayxzodaning «millatchiligi» va «sovetlarga qarshi» faoliyatini «isbotlovchi» xabar Milchakov muharrir bo'lgan «Zvezda Vostoka» oynomasi (1952 yil 2-son)da e'lon qilindi. Shoir oyoq-qo'lga zanjirband solgan o'sha qora va shum xabarni to'la keltiramiz: «O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining hay'ati O'zYoUning sobiq a'zosi M.Shayxzoda ijodidagi g'oyaviy nuqsonlar va uning jamoatchilikka qarshi qaratilgan xulq-atvorini muhokama qildi.

Shayxzoda qator yillar davomida o'z adabiy faoliyati bilan o'zbek sovet adabiyotiga zarar keltirib, uning o'sishi va taraqqiyotini har tomonlama to'xtatib keldi.

Uning past va g'oyaviy va badiiy saviyadagi, mazmunan qashshoq va shaklan zaif ko'plab asarlari feodal o'tmishni ideallashtirib, tarixiy voqealarni millatchilik nuqtai-nazaridan talqin etib, tarixiy xaqiqatni buzib keldi.

Xususan, o'zining «Jaloliddin Manguberdi» nomli zararli va chirkin p'esasida M.Shayxzoda O'rta Osiyo va Kavkaz xalqlarning jallodi Jaloliddin xonni milliy qahramon sifatida taqdim qilmoqchi bo'ldi. Shayxzoda «Oqsoqol» dostonida Sovet davlatining taniqli arbobi, O'zSSR Oliy Kengashi Hay'atining raisi o'rtoq Oxunboboevni qoloq qarashlar va kayfiyatlar sirtmog'ida qolgan, mutaassib inson sifatida tasvirlab, uning obraziga tuhmat qildi va buzdi.

---

¹Muhitdinov N. «Kremlida o'tgan yillarim» 58-bet.

Shayxzoda buyuk rus minbar shoiri Vladimir Mayakovskiy she'rlarini o'zbek tiliga tarjima qilishda ularni qasddan buzib, davrimizning eng iste'dodli shoirni o'zbek xalqi nazarida badnom etishga urindi...

M.Shayxzodaning ijodiy faoliyati uni ma'naviy jihatdan buzilgan, g'oyasiz va pasportsiz daydi kosmopolit sifatida baholaydi». Bu keltirilgan misol ortiqcha tafsilot talab qilmaydi.

V.Milchakov buyuk o'zbek romanshunos adibi Oybekka o'tkazilgan barcha tuhmat, zug'um va ta'qiblarning ham tashkilotchisidir. U bir guruh e'tiqodsiz va farosatsiz o'zbekistonlik laganbardor yozuvchilarni yoniga olib Oybek ustidan SSSR Yozuvchilar Uyushmasiga shikoyat xati uyushtirdi. Bu xatda Oybekning «millatchi»lik qiyofasi inkor etib bo'lmaydigan «hujjatlar» bilan asoslagan edi va O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasini bu aksilsovetviy unsurdan tozalash so'ralgan edi. Mazkur arizani tekshirish uchun Moskva o'zbek xalqining jallodi Apresyanning qondoshi va kommunistik mafkuraning «sodiq himoyachisi» M.Shaginyanni yuborgan edi. U 1949 yil 1 iyunda O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi rayosati majlisida bo'lib Oybekka qarshi uyushtirgan kompaniyaga boshchilik qildi va bir guruh jiplashgan xasadchi ko'rnamaklarni etaklab respublika firqa Markaziy Qo'mitasiga chiqadi. Shu kundan e'tiboran Oybekka qarshi boshlangan xurujga A.E.Niyozov boshchiligidagi Markaziy Qo'mita rahnamolik qila boshladi. Xuddi shu yili o'sha paytda O'zKP MQsida «O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining faoliyati to'g'risida» shoshilinch suratda qaror qabul qilindi. Unda Yozuvchilar uyushmasi faoliyatida yo'l qo'yilgan barcha xato va kamchiliklarga Oybek sababchi deb xulosa qilindi. Darhol 9-10 iyul kunlari O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining III Plenumi chaqirilib Oybek uyushma raisi va «Sharq yulduzi» muharriri lavozimlaridan olib tashlandi. Ammo muxoliflar bu bilan ham qanoat hosil qilmadilar. Ular 1950-1951 yillar davomida O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining Plenum majlislarida «Kommunist», «Sharq yulduzi» jurnallari va «Qizil O'zbekiston» gazetasida Oybekka ming bir aybni soxtakorona va riyokorlik bilan yasab uni rosa savaladilar. V.Milchakov, M.Melkumov, M.Sheverdin, E. Samaxvalova, S.Somonova singari shovinistlar, imon, e'tiqoddan bebahra, millati yo'q firqa rahbarlarining o'zbek ziyolilariga, Oybek domladek ulug' zotlarga qarshi boshlangan yalpi hujum va qatag'onliklarga Uyg'un, Sherbek, Aliev, O.Rahimiy, Mirmuhsin, Vohid Zohidov A.Abdunabiev singari shuxratparast, ichi qora, milliy ong va vijdondan begona ijodkorlar lagabardorlarcha xizmat qilib millat dushmanlarining tegirmonini qullarcha aylantirdilar, o'nlaricha sof vijdonli ijodkorlar umriga zavol bo'ldilar. 1951 yil boshlarida V.Milchakov rahbarlik qilgan partiya tashkiloti Oybekni firqa safidan o'chirdi. O'sha yili 30 noyabrda esa Yozuvchilar uyushmasi uni uyushmaning boshqaruv hay'atidan ham chiqardi. Hayotning bu azob va ko'rguliklari ulug' adibning tinka-madorini quritdi. U dastlab mikroinsult kasaliga chalinib o'ng qo'li shol (falaj) bo'lib ishlamay qoldi, so'ngra esa tildan ham judo bo'ldi.

1951 yilda Moskva milliy o'lkalarga uyg'onib kelayotgan yangi fikr va qarashlarni bo'g'ish maqsadida bir qator tadbirlar dasturini ishlab chiqdi. Xususan bu borada «Kommunist» (Moskva) oynomasida Kavkazdagi muridizm harakati

mohiyatining «ochilishi», «Pravda» gazetasida esa adabiyotdagi millatchilik ko'rinishlarini fosh etishga bag'ishlangan bosh maqola alohida diqqatga loyiqdir. Ushbu xujjatlar munosabati bilan azaldagi kompartiya tartib qoidalari asosida Kompartiyaning O'zbekistondagi malaylari mahalliy sharoitidan kelib chiqqan holda «o'z tadbirlari»ni ishlab chiqdilar.

1952 yil 21-22 fevral kunlari Moskvaning ko'rgazmasiga javoban O'zbekiston kompartiyasining X plenumi chaqirildi. Unda A.E.Niyozov «Respublikadagi mafkuraviy ishlarning ahvoli va ularni yaxshilash to'g'risida» ma'ruza qildi. Ma'ruza boshdan oyoq og'ir xasta kasalikka chalinib yotgan Oybek nomini badnom qilishga qaratildi. Oybek direktorlik qilayotgan Til va adabiyot institutida o'zbek adabiyoti tarixining etarli darajada o'rganilmayotganligi, «Alpomish» xalq dostoniga etarli darajada markscha-lenincha pozitsiyada turib baho berilmaganligi, o'zbek adabiyoti tarixidan 8-9 sinflar uchun chiqarilgan G'ulom Karimovning Oybek muharrir bo'lgan darsligida jadidizmning-«o'zbek xalqi ashaddiy dushmanlari»ning ijobiy roli to'g'risida shunchaki so'zlab o'tilganligi, «O'zbek poeziyasi antalogiyasi»ga yozilgan so'z boshida «xalqqa qarshi qaratilgan», «zararli» «Doda Qurqut» eposini qahramonlik dostoni sifatida tilga olingani, «Navoiy» romanida tarixiy o'tmishni ideallashtirgani, asarda «keng xalq ommasiga tushunarsiz bo'lgan arabcha-forscha so'zlarni keng qo'llagani» uchun adibning ta'zirini bermoqchi bo'lishgandi. Ish shu darajaga borib etdiki, Oybek muxoliflari qo'shni Tojikiston respublikasidagi maslakdoshlari bilan o'zaro til topishib «Kommunist Tadjikistana» gazetasining 1952 yil 7 dekabr sonida filologiya fanlari nomzodi Abdulg'ani Mirzaevning «Tarixiy haqiqatni buzishga qarshi» maqolasini chop ettirdilar. Maqola muallifi keyinchalik O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi unvoni bilan sharaflangan edi. Mazkur maqolada muallif Oybekning «Navoiy» romanidagi ayrim tarixiy nuqtalarni asossiz tanqid qilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi Stalin mukofotiga sazovar bo'lgan va jahondagi bir qator tillarga o'girilgan asarni chippakka chiqarishdan iborat edi. «Navoiy»ning chippakka chiqarilishi esa buyuk adibning halokati bilan barobar edi. Ana shu niyatda O'zbekiston Kompartiyasining mafkuraviy ishlar bo'yicha kotibi H.Tursunov ko'magida Oybek ijodini yaxshi bilgan kuchlar «Navoiy» romaniga qarshi maqola tayyorladilar. Ammo bu maqola 1953 yil 16 mayda «Qizil O'zbekiston» gazetasida aspirant Botir Fayziev nomidan e'lon qilindi.

Oybekni qamoqqa olish pishib qolgan shu kezlarda qozoq adibi Muxtor Avezov Toshkentga kelganida H.Tursunov huzuriga kirib, Oybekning ko'p millatli sovet adabiyotining atoqli siymolardan biri va iftixori ekanligi, uning ijodida ham, hattiharakatida ham millatchilik va aksilinqilobiylikdan zarracha asar yo'qligini aytganlar. «Markazqo'm kotibi ular keltirgan dalillarni mutlaqo to'g'ri deb topib Oybekni saqlab qolishning mutlaqo iloji yo'qligini aytgan»¹.

Bu g'oyatda diqqatga loyiq misol milliy qatag'onlik kaliti O'zKP MQ dan ham yuqoriroq Moskvadagi tashkilotlar qo'lida bo'lganligini ko'rsatadi. Boshi toshdan

---

¹ «Fan va turmush», 1992 yil, 9, 10-sonlar, 25-bet.

bo'lgan, ming jabru-jafo chekkan ulug' adib hayot hasratlarini quyidagi satrlarda ifodalagan edi:

Tosh ekan boshim,
Hech yorilmadi-
Yog'ildi ming tosh.

Qalam hamdardim,
Bir sirqimadi,
Ko'zdan qatra yosh.

Gar qoldim nonsiz,
Va boshpanohsiz-
Darz ketmadi qalb.

Dilda haqiqat
Bir on so'nmadi
Go'yo zo'r quyosh.

Quvg'in va qatag'on balosiga giriftor bo'lganlar faqat badiiy ijod vakillarigina emas edi. Jamiyatshunos olimlardan qomusiy bilim egasi, sharqshunos Hamid Sulaymon, tarixchi A.Boboxo'jaev, iqtisodchi O.Aminov, tilshunos olim A.G`ulomov va boshqa yuzlab kishilar millatchilik va antisovetviylik qarashlari azobini tortdilar. O'zbekiston fanining otashin fidoyilaridan biri, haqiqiy vatanparvar olim sifatida o'zidan so'ng nom qoldirgan ulug' alloma Hamid Sulaymondur (1912) Olimning elga, yurtga baxshida faoliyati yosh avlod uchun ibrat namunasi. Birgina Navoiyshunoslik bobida ulug' allomaning ko'rsatgan jasorati bu fikrimizga yorqin dalil bo'laoladi. Turli davrlarda ko'chirilgan devonlarning 200 dan ortiq nusxalarini birma-bir sinchiklab o'rganish natijasida Hamid Sulaymon Navoiyning o'zbek tilida yaratgan 3132 she'ri turli hajmdagi o'nlab devonlarga tarqalib ketganligini aniqlandi. Navoiy devonlarini atoqli olim tekstologik tadqiqotda yangi metodni-qo'l yozmalarni qiyosiy o'rganish metodini qabul qildi, shoirning o'zbek tilida yaratgan lirik merosining XV-XIX asr qo'lyozma yodgorliklari asosida tuzilgan katta qiyosiy jadvalni yaratdi. Bu esa, Navoiy merosini o'rganishda g'oyat muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga molik natijalar berdi.

Hamid Sulaymon mashaqqatli, izlanishlar natijasida Alisher Navoiyning fanda ma'lum bo'lmagan «Badoyi ul Bidoya», «Navodir un-nihoya» devonlarining nusxalarini yuzaga chiqardi. Bu hol esa «Xazoyin ul-maoniy»ning muallifi redaksiyasini batamom tiklash, shoir she'rlari xronologiyasini aniqlashda katta imkoniyatlar yaratdi. Tinib-tinchimas olimning sa'y harakatlari tufayli o'z milliy kutubxonalarimizda bo'lmagan Navoiyning fors-tojik tilidagi 12 ming misradan ortiq she'riy devoni-«Devoni Foniy» Parij milliy kutubxonasida saqlanuvchi ikki qo'lyozma asosida Toshkentda chop etildi.

Sharq xalqlari minatyura san'ati namunalarini nashr qildirishda ham alloma Hamid Sulaymonning xizmatlari cheksizdir. Uning tashabbusi bilan Moskvada nashr

ettirilgan («Fan» nashriyoti orqali) ««Boburnoma»ning rasmlari» 1971 yilda Leyptsigda o'tkazilgan xalqaro ko'rgazmada kumush medal bilan taqdirlandi.

XVI-XVII asrda minatyuralari hozirgacha tarixda eski an'anaga «Buyuk mo'g'ullar minatyurasi» deb kelingan. Allomaning «Buyuk mo'g'ullar» termini o'rniga «Boburiylar davri minatyurasi» degan yangi termini qo'llashi jahonshumul ahamiyatga molik ish bo'ldi va uni olim tarixan asoslab berdi.

Hamid Sulaymon O'rta Osiyo xalqlari tarixiga oid materiallarni to'plash maqsadida jahonni kezdi, Afg'oniston, Hindiston, Angliya, Frantsiya va boshqa mamlakatlarga bordi. Bu ekspeditsiyalar natijasida kitob fondlarida saqlanayotgan 138305 jild arab, fors, o'zbek, ozarbayjon tillaridagi qo'lyozmalardan 397 tasiga qisqa tavsif berilib, 41 qo'lyozmaning mikrofilmi, kitobat san'ati va Sharq minatyuralari mingdan ortiq¹ nodir namunalarining rangli slaydlari olib kelindi.

Hamid Sulaymondek millatparvar alloma nima sababdan qatag'on qilindi? U Toshkentdagi kechki pedagogika institutida direktor muovini edi. Tashkilotchiligi, ishchanligi tufayli olimni fakultet dekanligiga qo'yimoqchi bo'ladilar. Bu lavozimda Georgiy Petrovich Vladimirov ishlar edi. Hamid Sulaymonni o'z raqibi deb bilgan shovinist Vladimirov alloma ustidan 14 varaqli ariza yozadi va uni millatchilikda «ayblab» har xil tuhmatlar yog'diradi. Bu ayblar nimalardan iborat bo'lgan? Hamid Sulaymonning umr yo'ldoshi adabiyotshunos olimi Fozila Sulaymonova bergan ma'lumotlarga qaraganda allomaning «o'zbek talabalariga chet el adabiyotini 1-2 kurslarda o'zbek tilida o'qitish kerak», imtihonlarda «o'zbek talabalariga savollar o'zbek tilida tuzilsa yaxshi bo'larkan», «o'zbek bolalarini hamma vaqt qo'llab-quvvatlaydi» degan «dalillar» millatchi sifatida qoralanib qamoqqa olinishiga asos bo'lgan.

1951 yil 21 iyulda O'zbekiston SSR Davlat Xavsizlik raisi, general leytenant Drozdetskiy tasdiqlagan Hamid Sulaymonga qo'yilgan aybnomada quyidagilarni o'qiydiz: «...Sulaymonov A. Alimuhamedov bilan birgalikda oliy o'quv yurtlarining boshqaruv va ta'lim ishlarida o'zlariga yoqmaydigan shaxslarni (xususan millati o'zbek bo'lmagan shaxslarni) chetlashtirishning amaliy choralarini qo'llab, ularni o'rniga o'z odamlarini qo'yishgan.

...1947-1949 yillar Sulaymonov Alimuhamedov bilan birgalikda, o'zining millatchilik qarashlariga tayangan holda, O'zSSJ maorif vazirligining oliy o'quv yurtlarida o'zbek talabali uchun rus va chet el adabiyoti kursidan ma'ruzalarni o'zbek tilidan rus tiliga tarjima qilib o'qish haqidagi qaroriga qarshi chiqqan»².

Xullas, «millatchi», «antisovetchi» kabi to'qima ayblar yopishtirilib alloma 25 yil ozodlikdan mahrum etildi va Uzoq Sharqdagi Chuna degan joyga surgun qilindi. Faqat 1956 yil fevralda oqlandi.

To'g'ri, biz ko'p sohalarda asossiz qatag'on qilingan ming-minglab vatandoshlarimizni 1956 yilda oqlandilar, deb o'zimizga o'zimiz tasalli beramiz. Siyosiy ishlar bo'yicha oqlanishning boshlanishi 1955 yilga to'g'ri keladi va 1989 yilga qadar 1850 kishi oqlangan. Ammo halqimizda «hayitdan keyingi xinani

¹«O'zbekiston adabiyotit va san'ati», 1987 yil, 1 yanvar.

²«Fan va turmush», 1991 yil, 11- sonlar, 10-bet.

tovoningga qo'y» degan naql bor. Axir asosiy aybi milliy mutamlaka o'lkasida tug'ilgan, guldek toza va beg'ubor, millatim, vatanim deb xazon bo'lgan va qatag'onlik qurbonlari yozuvchi, shoir-adiblar, olim-u fuzalolar va boshqa aziz jonlar ham yashash uchun dunyoga kelgan edilar-ku. Ularning xuniga kim javob beradi? Asossiz hibsga olingan va qatag'on qilingan vatandoshlarimizning oilalari, qarindosh-urug'lari uzoq yillar davomida «xalq dushmani»ning avlodlari sifatida bosh ko'tarib yuraolmadilar, ular qalb-qalbdan ezilib ma'naviy jarohatlandilar. Bu ma'naviy jarohatlar o'rnini nima bilan, qanday qilib to'ldirish mumkin? Yo'q, xalqimiz millatimiz dushmanlari, buyuk rus shovinistlarining, sionistlarning sitamlari, qirg'in va qatog'onliklarini biz hech qachon unutmaymiz, unutishga xaqqimiz ham yo'q.

50-yillardagi qatag'onlik 60-yillarda ham davom etdi, Taniqli olim A.Azizxo'jaev «Hozirga qadar tarixchilarimiz, jamiyatshunoslarimizning e'tiboridan chetda qolib kelayotgan, turli mish-mishlar o'rovida qolgan muhim voqealarga» diqqatni jalb etadi¹.

Bu voqea 1969 yil aprelda yuz bergan «Paxtakor» futbol komandasi bilan Moskvaning «Torpedo»si o'rtasida o'yin bo'lib, bunda «Paxtakor» mag'lubiyatga uchraydi. O'sha vaqta hamma sohalarda bo'lganidek sport sohasida ham Markaz milliy respublikalarni ochiq-oshkora kamsitardi. Ustiga ustak hakam bu o'yinda adolatsizlik qiladi. Alamga to'lgan yoshlarning bir qismi stadiondan chiqib Navoiy ko'chasidagi va Komsomol ko'li atrofidagi do'konlar oynalariga tosh otishadi, avtomobillarga shikast etkazishadi, ko'chada ketayotgan ayollarga tegajog'lik qilishadi. O'shanda atayin uyushtirilmagan, avvaldan rejalashtirilmagan va aksariyat qismi balog'atga etmagan o'smirlarning beboshligi milliatchilikka yo'yildi va bu voqealarga millatchilik tamg'asini bosishga urinuvchilar ko'payib ketadi. Kremldagilarga yaxshi ko'rinish uchun ko'plab majlislar va yig'ilishlar o'tkazildi, «pashshadan fil yasaldi». Shu vaqtdagi ideologiya sekretari R.N.Nishonovning tutgan pozitsiyasi «Chin o'zbek ishi»da odilona shunday tavsiflangan: «Rafiq Nishonovichning vazifasi «og'ir» edi. Avvalo u, Markazning Toshkentdagi vakillari ko'ziga yaxshi ko'rinishi, demak bo'lib o'tgan hodisalarga «partiyaviy, sinfiy nuqtai nazardan baho berib, millatchilik ildiziga bolta urishda» o'z tashabbuskorligini namoyish etishi lozim edi. Biroq «respublikada millatchilik barq uryapti» degan gapni Markaz oldida tan olish ideologiya sekretari sifatida uning taqdirini bir zumda hal qilishga olib kelishini ham Nishonov yaxshi bilardi. Demak, ikki front bo'ylab harakat qilish, iloji bo'lsa, bir o'q bilan ikki quyon ovlash kerak edi.

R.Nishonov xuddi shu yo'lni tutdi.

...R.Nishonov «millatchilikka qarshi kurash»ga shu qadar berilib ketdiki, uning imzosi bilan qabul qilingan hujjatlarda «uch-to'rt o'spirinning beboshligi millatchilikning oliy ko'rinishi-shovinizm sifatida baholandi»¹.

O'zbekiston SSR Oliy Sudining raisi S.Po'latxo'jaev, «katta og'alar»ning nog'orasiga o'ynamay, «Paxtakor»dagi voqea ishtirokchilarining qilmishiga siyosiy

¹ Qarang: Azizxo'jaev Alisher. Chin O'zbek ishi...

¹ Azizxo'jaev Alisher. Ko'rsatilgan adabiyot. 15-16-betlar.

ayb yopishtirishdan bosh tortdi va u qo'lg'a tushganlarga nisbatan qonun davrasida, adolatli hukm chiqardi.

Tez orada Markaz O'zbekistonga o'nlab tergovchilarni yubordi bu erda navbatdagi «tozalov» o'tkazildi. 1975 yilning O'zbekiston Oliy sudi, viloyat va rayon sudlari tizimidagi o'ttizdan ortiq rahbar qamoqqa olindi. O'zSSR Oliy Sudi raisi S.X.Po'latxo'jaev 10 yilga, uning o'rinbosari M.Siddiqov 9 yilga, Oliy Sud a'zolari D.Sulaymonov 15-yilga, T.Umarov 8 yilga, T.Abdullaev 15 yilga, Buxoro viloyat sudi raisi M.Raximov 6 yilga, Toshken shahar sudi raisi A.Mutalov 10 yilga, uning o'rinbosarlari S.Dadajonov 9 yilga, Xorazm viloyat sudi raisi B.Razzoqov 10 yilga ozodlikdan mahrum qilindilar.²

Qatag'onlikning navbatdagi yangi bosqichi 80-yillarga to'g'ri keldi. Bu qatag'onlik sovetlar hukumatining yana bir navbatdagi nayrangi bo'lib, «O'zbek ishi», «paxta ishi», «O'zbek mafiyasi», «qo'shib yozish» kabi izohli lug'atimizga mustamlakachilar tomonidan kiritilgan yangi so'zlar bilan bog'liq. «O'zbek ishi,-deb yozadi O'tkir Hoshimov,-30 va 50-yillardagi qatag'onlarning mantiqiy davomidir. Sovet siyosati har 10-15 yilda kalla olib turmasa ko'ngli joyiga tushmagan. To'g'ri, o'sha paytlar O'zbekistonda qo'shib yozishlar, poraxo'rliklar bo'lgan. Buni inkor qilmaymiz. Ammo bunday harakatlar butun sobiq Ittifoqda avj olgan edi. Unday bo'lsa, nima uchun markaz ayni O'zbekistonni tanladi, degan savol tug'iladi. Buning sababi oddiy. Biz anchagina loqaydmiz, darrov qovusha qolmaymiz»³.

Ha, juda adolatli va to'g'ri aytilgan gaplar. Aslida «O'zbek ishi» degani nima o'zi va qachon paydo bo'ldi. Bu «ish» aslida 80-yillarda O'zbekiston Davlat Xavfsizlik Qo'mitasi (DXQ)ning raisi bo'lib ishlagan Melkumov (millati arman) bilan O'zbekiston KP MQning birinchi kotibi Sh.Rashidov o'rtasidagi o'zaro kelishmovchiliklardan boshlangan. O'sha kezlarda Buxoro viloyati BXSS boshlig'i Muzaffarov va Buxoro shahar savdo idorasining direktori Qudratovlarning poraxo'rligiga taaluqli ma'lumotlar DXQda bo'lgan. Bu shaxslar Buxoro viloyati firqa qo'mitasining birinchi kotibi A.Karimov himoyasida bo'lgan va unga «oshirib» turishgan. Karimov esa o'z navbatida Sh.Rashidov bilan yaqin aloqada bo'lgan. Shu bois Melkumov va uning gumashtalari o'z oldilariga Muzaffarov va Qudratovni fosh qilish orqali A.Karimovga chiqish va so'ngra Karimov orqali Sh.Rashidovni «nishonga» olishni mo'ljallab harakat qilganlar. 1983 yilda Buxoroda ilgaridan o'ylab rejalashtirilgan va amalga oshirilgan «operatsiya» tufayli Muzaffarov va Qudratovlar qamoqqa olindilar. Ular xalqqa ma'lum bo'lgan birinchi o'zbek millionerlari bo'lib chiqdi. Bu ish darhol Moskvaga oshirildi va markazda ana shu tariqa «o'zbek ishi» paydo bo'ldi.

SSSR Prokuraturasining tergov qismi boshlig'i G.P.Karakozov darhol tergov guruhi tuzib, unga boshqa bir armani-T.X.Gdlyanni rahbar qilib tayinladi. Tergovchilar guruhiga kiritilgan vakillarining deyarlik hammasi Gdlyan bilan yaqin va

---

² O'sha asar, 22-bet.

³ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1996 yil, 19 aprel.

hamtovoq bo'lgan shaxslar edi. Bu ishning oqibati Sh.Rashidovning «sirli o'limiga» olib kelganligi ma'lum.

«Paxta ishi», «qo'shib yozishlar» masalasi ham aslida 1983 yilda boshlangan. O'zK partiya MQning XVI plenumi va unda Inomjon Usmonxo'jaevning Markazdan O'zbekistonga kadrlar bilan «yordam berish»ni so'rab qilgan murojaatidan so'ng bu ish avj oldi. O'zbekistonga yuzlab, minglab kadrlar yuborildi. Bu «kadrlar desanti» tarkibida o'zbek xalqi, turkiylar va musulmonlarga qalbida nafrat va shovinizm g'oyalari burqsib turgan jallod-fashistlar ko'p edi. Bular Anishev, Ogaryuk, Klepikov, Satin, Nesterenko, Buturlin, O.Gaydanov, E.Didorenko, Lyubimov, Ivanov, Galkin, Kartashyan va boshqalardir. «Paxta ishi» bo'yicha juda ko'p guruhlar tashkil qilindi. «Barcha Konstitutsiyaga ko'ra O'zbekiston suveren davlat sanalsa ham uning prokurori, respublika rahbariyati bilan maslahatlashilmagan holda SSSR Bosh prokurori tomonidan tayinlanardi.»

Qisqa muddat ichida O'zbekiston SSR prokuraturasining eng yuqori, eng muhim lavozimlaridan tortib, oblast, rayon prokurorlarigacha Markazdan doimiy ishlashga yuborilgan vakillar bilan almashtirildi. O'zbekistonga tashlangan bu «sotsialistik desant»ning soni esa yuzdan ortiq edi.

1984 yilda O'zbekiston SSR prokurori, uning muovinaridan uch tasi, eng katta boshqarmalarning boshliqlari lavozimlariga Markazdan kelgan odamlar qo'yildi. Bu bilan cheklanilmasdan, asta-sekin oblast darajasidagi prokurorlar-Buxoro oblasti prokurori (Matyushov G.N) Samarqand oblasti prokurori (Eremenko V.I.), Xorazm oblasti prokurori (Titarenko A.D.), Navoiy oblasti prokurori (Suxarev A.P.) Surxandaryo oblasti prokurori (Jetkov V.M), Qoraqalpog'iston ASSR prokurori (Dontsov V.V) va Toshkent shahar prokurori (Fillipenkov G.P) ham Moskva tomonidan yuborildi. Keyingi bosqichda esa rayon prokurorlari lavozimi ham «mehmonlar» uchun bo'shatildi.¹

Ana shunday «mehmonlar» Respublika Ichki ishlariga ham joylashtiriladi. O'sha paytdagi Ichki ishlar vazirining o'rinbosari general G'afur Rahimovning dalillariga ko'ra, vazirlik tarkibidagi 27 boshqarma va bo'limdan bor-yo'g'i ikkitasinigina o'zbek millatiga mansub kishilar boshqargan. U ham bo'lsa, xo'jalik va tibbiyot boshqarmalari edi.²

Mahalliy xalqning «harakter va psixologiyasi»ni yaxshi bilgan jallodlar bu guruhlariga tub erlik prokuror va tergovchilarni bosh qilib, ularga «yaxshi konsultatsiya»lar berdilar va shu tariqa o'z sopini o'zidan chiqardilar. Yuqori saviyada «maslahat va konsultatsiya» olgan guruh a'zolari amaliy ishga tushib ketdilar. Ular 70-80 yillarda mamlakatda keng tus olgan qo'shib yozishlar bo'yicha jinoyatchilarni aniqlab berishlari kerak edi. Haqiqatdan ham shu yillarda paxta, chorva va boshqa sohalar bo'yicha qo'shib yozishlar davlat rejalarini sun'iy ravishda bajarish usuli bo'libgina qolmay, million so'mlab davlat va jamoat mablag'larini suiste'mol qilish va talon-taroj etish bilan bog'liq edi. Hamma erda poraxo'rlik avjiga mingan edi. Bunday qo'shib yozishlar poraxo'rliklarning asosiy ilhomchisi va tashkilotchisi Moskovning

¹ Azizxo'jaev Alisher. Ko'rsatilgan adabiyot. 31-bet.

² O'sha asar. 48-bet

o'zi bo'lib, respublika, viloyat, tuman rahbarlari, davlat xo'jaligi direktorlari, jamoa xo'jaligi raislari, paxta tayyorlash korxonalari va paxta tozalash zavodlari rahbarlari bu ish bilan bog'liq edilar. Ular asosli ravishda jinoiy javobgarlikka tortildilar va sudlandilar. Shu bilan bir qatorda, qo'shib yozishlarga bevosita aloqador bo'lmagan, bu ishga ongsiz suratda yoki tasodifan o'ralashib qolgan, rahbarlarning ta'siri va taz'iyiqi ostida qo'shib yozishlarga, noiloj qo'shib qolgan, undan shaxsan hech qanday moddiy manfaatdor bo'lmagan yuzlab va minglab gunohsiz kishilar ham jabr ko'rib aziyat chekdilar. «o'zbeklar ishi», «Paxta ishi» bo'yicha qancha odamning qamoqqa olinganligi to'g'risida turlicha ma'lumotlar bor. Ba'zi manbalarda 22 ming, boshqasida 30 ming, hatto 48 ming¹ odam hibsga olinganligi ko'rsatiladi. «o'zbeklar ishi» ayni quturgan va avjiga chiqqan paytda O'zKP MQning birinchi kotibi I.Usmonxo'jaev yozuvchilar bilan uchrashuvda respublikada qo'shib yozish va poraxo'rlik avj olib ketgani tufayli yigirma uch ming kishi qamoqqa olinganini aytgan edi. Shu damlarda Kompartiya fidoyisi o'zining ham taqdiri yaqin kelajakda ne ahvollarga tushajagini albatta tasavvur ham qilaolmagan, albatta. Chunki I.Usmonxo'jaev Qomfirqaning so'siz itoatkor qo'g'irchoq rahbari sifatida O'zKP MQning IV plenumida so'zlab «1986 yilda rahbar xodimlardan salkam 750 kishi, shu jumladan 8 obkom sekretari, shahar, rayon partiya komitetlarining 10 sekretari, shahar rayon partiya komitetlarining 10 sekretari, shahar va rayon ijroiya komitetlarining 40 raisi, ministrlilar va idoralarning 18 rahbari...»ni almashtirganligi bilan ko'krak kergan edi. Xullas necha ming odam qamoqqa olinganligidan qat'iy nazar o'zbek xalqi boshiga 80-yillarda ommaviy kulfat tushgan edi. Gdlyan va Ivanovlar guruhi O'zbekistonda bilgan va bilmagan barcha noma'qulchiliklarni qildilar. 70-80 yillarda O'zbekistonda Kompartiya va sovetlar hukumatining fidoiy rahbarlari sifatida tanilgan I.Usmonxo'jaev, Xudoyberdiev, Aytmurotov, Salimov, R.Abdullaeva, Tursunov, Musaxonov, Yaxyoev, Norov, Sattrov, B.Rahimov, A.Karimov, X.Norbo'taev singari arboblari qamoqxonalarda misilsiz qiynoq va azoblarga solindilar.

Insoniylik qiyofasini yo'qotgan Gdlyan boshliq vahshiylar guruhi mahbuslarni so'roq qilish davomida hatto fashistlar ham etti uxlab tushiga kirmagan dahshatli, eng qaltis va ta'sirli usullarni ishga solganlar: «Hozir bolalaringni qamoqqa tiqamiz, retsedivistlar xotiningni zo'rlaydi, qizingni badnom qiladi, sen esa eshikdan tomosha qilib turasan» kabi. Yaxshisi mahbuslarning ba'zi bir deganlariga e'tibor qarataylik. Sobiq militsiya general-mayori (u Nijniy Tagil qamoqxonasida saqlangan) Xushvaqt Norbo'taevning arznomasidan: «Hech natija chiqmaganidan keyin meni 3-xibsxonaga-o'ta xavfli jinoyatchi Sayfulin Shavkat, muttaham G'afurov Oqil (laqabi «Doktor»), qartaboz Igirlar ichiga qo'shib qo'yishdi. Bu dahshatxonada uch saqlashdi. Odamiy qiyofani yo'qotgan bu unsurlar odam bolasi bardosh beraolmaydigan azob-uqubatli usullarni o'ylab topshiradi, bu haqorat, kaltaklashlar, hatto fashistlar o'ylab topmagan odamga o'z axlatini edirish, erkaklik nomusiga zo'rlik qilish, og'zingdagi ovqatni tortib olish... Kimga nola qilasan, kimdan yordam so'raysan, xudodan boshqa. Bu

---

¹ «Sovet O'zbekistoni», 1987 yil. 16 fevral.

aytganlarimga, ehtimol, ishonishmas, lekin baribir hammasi rost, hammasi shunday bo'lgan, 90 yoshga kirgan otam (ilohim umrlari uzoq bo'lsin), bolalarim haqqi-hurmati, hammasi rost...

Yana bir kuni Gdlyan ovi baroridan kelgan yirtqichdek hursand bo'lib, ikki qo'lini ishqalar ekan: «Bilishimcha qizing (1970 yilda tug'ilgan, tug'ma kar) juda ketvorgan emish, Qarshilik bezorilarga «hadya» etmas mendan xursand bo'lishar-a, nima deysan» dedi. Bunday tahqirlarga qanday ota bardosh beraoladi-ya!»¹. Birgina Inomjon Buzrukovichning ishi yuzasidan uning qarindosh-urug'laridan 23 kishi qamoqqa olingan. U bunday deydi: «Urishganda mayliydi. Lekin, qarindosh-urug', xotin, bola-chaqaga azob berishsa qiyin bo'lar ekan»².

Inomjon Usmonxo'jaev sovetlar sudlov organlari ishining naqadar chirkin, adolatsiz va dahshatli ekanligini fosh etib, quyidagilarni yozadi: «Tergov ham, sud ham nohaqlikdan iborat bo'ldi. Odam qiyofasidagi vahshiy tergovchilar tirik jonni emas, balki temirni ham eritishga va singdirishga qodir ekanliklarini o'z boshimdan kechirdim. Men mana shunda birinchi bor sovet tuzumi naqadar aldoqchi ekanligini, uning tergov organlari o'z muddaosi uchun har qanday vahshiylik ham qilishi mumkinligini his qildim. His qildim-u, butun umr mana shu tuzum, mana shu jamiyat, mana shu partiya uchun e'tiqod qo'yganimga, bor hayotimni shu yo'lda baxshida qilganimga achinib o'kinib-o'kinib yig'ladim. Kaltakdan bir joyingiz sinsa, buning azobi o'tib ketadi. Lekin bir umrlik e'tiqodingiz sinsa, bunga chidab bo'lmas ekan... Ular bilan uchrashib suhbatdosh bo'lmagan odam buni tasavvur eta olmaydi».

Mahbuslarni tergov chog'ida ko'z ko'rib quloq eshitmagan qiynoq usullariga solish va vahshiyliklar qilishda SSSR prokuraturasining mas'ul xodimi Viktor Ilyuhinning yozishicha Kartashyan va Pirtsxalava kabi tergovchilariga teng keladigani bo'lmagan. Pirtsxalava ayniqsa dahshatli bo'lgan ekan. U Gdlyanning eng suyuqli shogirdi bo'lgan va qilgan «xizmatlari» evaziga uning yordamida amal pillapoyasidan shiddat bilan ko'tarilib borgan. Ammo SSSR prokuraturasi «o'zbeklar ishi» masalasini qaytadan ko'rib, Pirtsxalavani qamoqqa olish haqida hukm chiqarganida Gurjistondan xat va telegrammalar yog'ilib ketgan. Hatto Gdlyan va Pirtsxalavalarni himoya qiluvchi mahsus guruhlar tuzilgan. Oxir oqibatda Gruziya prokurori ham SSSR Prokuraturasiga norozilik maktubi yo'llagan. Xatda prokuraturada xodimlarning majlisi bo'lganligi va bu majlisda quyidagi qaror qabul qilinganligi aytilgan edi:

«1. SSSR Bosh Prokurori oldiga SSSR Bosh Prokurori o'rinbosari I.I.Abramovni va boshqarma boshlig'i V.I.Ilyuxinni Gruziya SSR Prokuraturasi Jamoasi bilan uchrashish uchun xizmat safariga yuborish masalasi qo'yilsin.

2. K.A.Pirtsxalava zudlik bilan qamoqdan ozod qilinsin, unga nisbatan qilayotgan jinoiy ta'qiblar to'xtatilsin.

3. SSSR Prokuraturasi kollegiyasidan Gruziya SSR Prokuraturasining ushbu talablarini muhokama etish so'ralsin. Bunda keltirilgan talablarning rad etilishi respublikadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni jiddiylashtiribgina qolmasdan, balki Gruziya SSR Prokuraturasi Jamoasi yig'ilishida ta'kidlanganidek, bu hol respublika-huquqni

¹«Fan va turmush», 1990 yil, 7-son, 25-bet.

²«Yosh leninchi», 1991 yil, 15 noyabr .

himoya qilish organlari tomonidan SSSR Prokuraturasi rahbarligiga qarshi bir qator norozilik harakatlarining boshlanishiga sabab bo'lishi ham nazarda tutilsin»¹.

V.Ilyuxin ushbu ma'lumotni keltirar ekan, qonuniy va haqli savolni qo'yadi. Gurji xalq bo'lganida o'zbek xalqi xalq emasmi? Nima sababdan o'n minglab, o'ttiz, qirq minglab o'zbekni qamoqqa olishsalar bu xalqning nafasi chiqmaydi? Buning sababi shundaki, sovetlar saltanati yillarida o'zbeklarda millat, milliy ong, milliy vijdon, milliy birlik tushunchalari so'nib ketdi. «Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun» degan tushunchalardan begonalashdik, «o'zingni bil o'zgani qo'y» asosiy shiorimiz bo'ldi. Faqat jig'ildonni, o'z cho'ntagimizni o'ylaydigan bo'lib qoldik, O'zbekiston hukumati-chi, fuqarolarning insoniy haq-huquqlarini himoya qilish lozim bo'lgan davlat organlari, ularning rahbarlari-chi? Nega ular ham Gurjiston Prokuraturasi hodimlari singari o'z fuqarolari to'g'risida o'ylamadilar. Albatta O'zbekiston rahbarlari ham o'yladilar. Faqat ular o'z shaxsiy manfaatlarini o'yladilar, o'zlarining mansablari va lavozimlaridan ketib qolishdan qo'rqib Gdlyan va Ivanovlar singari gazandalarning ko'nglini olishni o'yladilar. Ularga baribir edi. Necha ming odam hibsga olinib qirilib qatag'on qilinsada ularning o'zlari mansab kursisida omon qolsalar bo'lgani, Chunki rahbar ham o'z xalqiga munosib bo'ladi. «Qozi muttaham bo'lsa, o'g'ri peshgir bo'ladi», degan xalq maqoli juda to'g'ri aytilgan. «Argumento' i fakto'» haftanomasining 1988 yil 30 sentyabr sonida bosilgan O'zbekiston KP MQning birinchi kotibi R.N.Nishonovning quyidagi qarorini o'qigan har bir kimsa yuqorida qo'yilgan qonuniy savollarga aniq javob topa oladi. O'zbekiston taqdiri, millat va xalq taqdiri uning qo'lga ishonib topshirilgan mamlakatning birinchi odami nimalar bilan «faxrlangan» ekan? «Respublikada jamiyat hayotining barcha jabhalarini sog'lomlashtirish uchun turg'unlik davri merosiga qarshi qattiq, og'ir kurash ketmoqda. KPSS Markaziy Komiteti keyingi to'rt yilda O'zbekistonga yuzlab tajribali kadrlar yubordi... Avvalo respublikaga shunday ko'lamli yordam keyingi 30 yil mobaynida birinchi marta amalga oshirilganini ta'kidlamoqchiman. Yangi xodimlarning kelishi bizning chinakam baxtimiz bo'ldi... Respublikada so'nggi to'rt yil ichida 58 ming mas'ul xodim vazifasidan bo'shatildi. Men o'zim shaxsan Telman Xorenovich Gdlyan gruppasining ishini g'oyatda ijobiy baholayman. Biz SSSR Prokuraturasining xodimlari bilan qo'lni qo'lga berib ish olib bormoqdamiz, ular Respublikada adolat o'rnatish, Rashidov atrofidagi yaqin odamlarni javobgarlikka tortishda jon kuydirib ishlamoqdalar. Keskin kurash ketmoqda. Shuni ro'y-rost aytishim kerakki, Gdlyan gruppasi respublika partiya organlari tomonidan qattiq qo'llab-quvvatlanmaganida va har tomonlama yordam ko'rsatmaganida edi, ular bu qadar samarali ishlay olmasdilar, albatta».

Bu misol «O'zbeklar ishi» Moskvaning topshirig'i va ko'rgazmasi bilan amalga oshirilgan bo'lsada, uning asosiy jaholat izi va o'zagi O'zbekistonning o'zida bo'lganligini aniq isbotlaydi.

«O'zbeklar ishi» kampaniyasi davrida O'zbekistonda xalqni talab olib ketilgan summa miqdori to'g'risida ham turlicha raqamlar tilga olingan. Jumladan Gdlyanning

¹«Sharq Yulduzi», 1993 yil, 9-son, 56-bet.

o'zi O'zbekistonda 140 million so'm topdik, deb maqtangan. Keyinchalik «100» raqami noma'lum sabablarga ko'ra 40 millionga tushirilgan. Biroq bu pullar sinchiklab tekshirilganda xalqdan o'marilgan pul atigi 15 million so'm chiqqan, xolos. Qolgan pullar O'zbekistonda «samarali» ishlaganlarning o'pqnalariga tushib ketgan bo'lsa ne ajab? 80-yillarda «desantchilar guruhi» O'zbekistonda «paxta ishi», «o'zbeklar ishi» bahonasida ijtimoiy hayotning deyarlik barcha sohalariga o'z burunlarini tiqib «poklik» va «adolat» o'rnatmoqchi bo'ldilar. Hatto ular O'zbekiston fani rivojiga ham «munosib hissa» qo'shganlar. Akademik Vosil Qobulov ma'lumotlariga qaraganda O'zbekiston birinchi rahbarlarining yo'l qo'yib berganligidan foydalangan «desantchilar» respublika Markaziy Qo'mitasida «pinhona kabinet» tuzib olgan edilar va shu kabinet tavsiyasi bilan FAning «Kibernetika birlashmasi»ni 80-yillarda tekshiraverib ilma-teshik qilib yubordilar. Tekshirish uchun esa birlashmada «iqtisodiy samara», «qoloq loyiha» va «emakxona» (kormushka) kabi masalalar asos qilib olindi. Birinchi va ikkinchi masalalardan ish chiqmadi. «Emakxona»ning asosi ham topildi. Bu tekshirish boshlanganga qadar «Kibernetika birlashmasi»da 628 kishining¹ doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilganliklari va ular aksariyatining erli millat vakillari bo'lganida edi. Shovinist va alchoq Anishev bilan Ogarok akademik V.Qobulovning bunday «shakkokligi» uchun uning «ko'zini ochib» qo'ymoqchi bo'lganlar.

Shoir Sulton Akbariy «Qatag'on» dostonida haqiqatni kuylab yozadi: Millatchi dedilar sayron qushni,

Patriot dedilar vatanfurushni.

Feodal dedilar qizil gulni,

Proleter dedilar qulni.

Panturkist dedilar tug'ma so'zni,

Marksist dedilar olako'zni.

Qatag'onlik yillarida O'zbekistonda sodir etilgan bunday dahshatli yovuzliklar, adolatsizlik va bedodliklarni o'z ko'zi bilan ko'rib unga guvoh bo'lgan jurnalist va publitsist Komil Holmuhammad faryod soladi, qalamidan o't chaqnab mamlakatda bo'layotgan voqealarga o'z munosabatini izhor etib yozadi: «tarixchilar o'n yillardan keyin 1980 yillarning ikkinchi yarmida O'zbekiston jumhuriyatida yana 30-50-yillarning sovuq dahshatli qora ko'lankasi kezib yurganligini jur'at etib yozishar, lekin shu narsa aniqki, 1983 yilning sentyabridan O'zbekistonda ish boshlagan va had-hududsiz vakolat bilan SSSR Bosh Prokurori nomidan kelgan Gdlyan va Ivanovlar o'zbek xalqi farzandlarini milliy kadrlarimizni qirib tashlashni asosiy maqsad qilib olishgan. Ho'sh, butun bir xalqning taqdirini belgilashga ularga kim bunchalik huquq berdi. Axir, O'zbekiston Soveti Sotsialistik Respublikasi mustaqil» suveren «respublikami o'zi?¹. Ha hamma gap, balo va fojea yolg'onchi Konstitutsiyada O'zbekistonning mustaqil, suveren respublika, amalda esa u ilgargidek Rossiyaning hech qanday huquqqa ega bo'lmagan mustamlaka o'lkasi bo'lib qolayotganligida edi. Bu nohaq berilgan qurbonlar, ona xalqimizning gunohsiz farzandlari boshlari uzra

¹«Yosh leninchi», 1990 yil, 1 dekabr.

¹ «Fan va turmush», 1990 yil, 7-son, 24-bet.

o'ynagan azob va jahannam gurzilari uchun tarix oldida, Ollohu Karim oldida kimlardir ertadir-kechdir javob berishlari kerak-ku. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov: «**O'zbekiston jamoatchiligi o'zining eng yaqin tarixidagi Gorbachyov, Ligachyov komandasi xalqni jilovda tutib turish, uning o'sib kelayotgan milliy va siyosiy ongini bo'g'ish niyatida «paxta ishi», «o'zbeklar ishi» deb atalmish tuhmatlarni to'qib chiqargan, biz o'zbeklarga turli-tuman sharmandali tamg'alar yopishtirilgan fojeali sahifalarni hech qachon unutmaydi**»², degan edi. Xullas, ona tariximiz o'tmishining Sovetlar saltanati davri, xususan 80-yillardagi qatag'onlik yillari dardli, alam va motamsaro voqealarga to'la xalqimizning millat sifatida qaddi bukilgan, xo'rlangan va oyoqosti qilingan davridir. Kelajakdan umidi bo'lgan inson va millat sifatida yashayman degan avlodlarimiz tariximizning yaqin o'tmishdaga achchiq saboqlaridan hayotiy xulosalar chiqarmoqlari ham qarz ham farzdir.

12&. Milliy uyg'onishning yangi bosqichi. SSSRning parchalanishi.

O'zbek xalqining milliy ozodlik kurashi 30-yillarning o'rtalariga kelib sovetlar saltanati kuchlari tomonida shafqatsizlarcha bostirilgan bo'lsada, xalqimizning qalbida, uning ongi shuurida istiqlol uchun, mustaqillik uchun mustamlakachi, kelgindi zolimlarga qarshi kurash g'oyasi zarracha bo'lsada so'ngan emas. Bu kurash dahshatli jahon urushi yillari (1939-1945)da ham, urushdan keyingi davrda ham turli ko'rinish, shakl va usullarda, goh ochiqchasiga, goh yashirincha olib borildi. Ayniqsa bu kurash 80-yillarda o'zining yangi bosqichiga kirdi.

Vatan tarixining shu davrga qadar bosib o'tilgan o'tmish shundan dalolat beradiki, istiqlol uchun kurash hamma vaqt O'zbekistonda bir-biridan mustaqil ikki yo'nalishda olib borilgan. **Birinchisi**, diniy-islomiy yo'nalishda bo'lsa, **ikkinchisi** umumma'rifiy-siyosiy va demokratik yo'nalishdadir. Bu har ikkala yo'nalishning umum mushtarak maqsad yo'lida mustaqillik uchun kurashda birlashib harakat qilmaganligi, ko'p hollarda esa ikkinchi darajali muammo va masalalar atrofida kelisholmasdan biri-birini inkor etib kelganligi har ikkala yo'nalishning ham zaif tomonlaridan bo'lib, undan mustamlakachi kuchlar ustalik bilan foydalanganlar. 80-yillarda ham bu jarayonda aytarliq o'zgarishlar bo'lgan emas.

1960 yilda Farg'onada «sochli eshonlar» guruhi nomi bilan katta shov-shuvga sabab bo'lgan harakat albatta ko'pchilikka ma'lum emas. Chunki sovetlar davrida bunday harakatlar oshkor qilinmas va xalqdan sir saqlanar edi. «Sochli eshonlar» guruhining boshlig'i Hotamxon Eshon bo'lgan. Hotamxon Eshon soch qo'yib yurar ekan va shu bois guruhga «sochli eshonlar» nomi berilgan. Bu guruh faoliyatini o'rganish shuni ko'rsatadiki, guruh a'zolari oddiy va tor doirada bo'lmasdan o'z atroflariga yuzlab kishilarni birlashtirganlar va faqat diniy sekta bo'lib qolmaganlar. Bu guruhning muridlari na faqat Farg'ona vodiysida balki, O'rta Osiyoning boshqa shahar va tumanlarida ham bo'lgan. Guruh a'zolari O'zbekistonni Rossiyadan ajratib olish, Turkistonda islom dini mavqeini tiklash maqsadlarini ko'zlab ish olib borganlar.

---

² «Xalq so'zi», 1996 yil, 13 aprel.

1960 yilda guruh a'zolaridan 30 kishini¹ sovetlar qamoqqa oladi. Sud guruh boshlig'i Hotamxon Eshonni otib o'ldirishga va qolganlarini esa uzoq muddatli qamoq jazosiga hukm qiladi.

60-yillarning oxirlaridan e'tiboran O'zbekistonda hukmron kommunistik mafkuraga qarama-qarshi o'laroq diniy islomiy harakat keng quloch yoydi. Bu harakat yoshlarga eski o'zbek yozuvini o'rgatish, islom dini asoslarini ular ongiga singdirish, xalqimizning qadimiy urf-odatlarini va qadiryatlarini tiklash asosida ularning milliy his-tuyg'usini uyg'otish va milliy tafakkurini shkillantirishni o'z oldiga vazifa qilib qo'ydi. Bu harakat ayniqsa Farg'ona vodiysida keng quloch yoyib rivoj topdi. 60-70 yillarda bu erda eski o'zbek yozuvini o'rgatadigan yuzlab maktablar faoliyati ko'rsatdi. Oltiariq tumanining o'zida 20 dan ortiq bunday maktablar bo'lgan. Bu maktablar odatda kekxa, fozil va donishmand mullalarning uylarida ochilar va dars mashg'ulotlari kommunistik firqa rahbarlarining ko'zlaridan yiroq joylarda yashirincha va kechalari o'tkazilar edi. Sovet va Kompartiya rahbarlari doimo bu maktablarni ta'qib qilar, uning tashkilotchilariga nisbatan shafqatsiz choralar ko'rardi. Masalan, marg'ilonlik Hokim qori Vosiev maktab ochgani uchun vatanidan quvg'in qilindi. Namanganlik Abulqosim eshon, andijonlik Hamro otin va boshqa o'nlab din fidoyilari o'zbek farzandlariga eski o'zbek tilini o'rgatganliklari, Qur'oni Karim oyatlaridan ularni bahramand etganliklari uchungina turmalarga tashlaganlar.

70-yillarda Andijonda bosh ko'tarib chiqqan Rahmatilla Allomaning nomi sovetlarni dahshatga soldi. Bu zotning asli ismi-sharifi Rahmatilla Qodir bo'lib, xalq orasida Rahmatilla Alloma nomi bilan mashhur edi. Alloma bilan Davlat Xavfsizlik idoralari bevosita shug'ullandi. Uni Xalqaro «Musulmon birodarlar» mahfiy jamiyatining O'zbekistondagi vakili deb e'lon qildilar. Alloma o'z faoliyatida musulmon va turkiy xalqlar birligi va birodarligi uchun, yoshlarni islom qarashlari va g'oyalari, mustaqillik uchun kurash olib bordi. Buni 1978 yilda Raxmatilla Qodir o'g'li boshchiligida 77 nafar vatanparvar, xalq va dini islom uchun kurashchilar nomidan o'zbek xalqiga yozilgan Murojaat ochiq-oydin tasdiqlaydi. Allomaning har qancha iltijo qilishiga qaramasdan o'sha davrda sovet matbuoti bu Murojaatni o'z sahifasida e'lon qilmadi. Uning o'rniga gazetalarda go'yo «Allomaga ergashib xato yo'lga kirgan» kishilarning tavba-tazarrulari bosib chiqarildi. Shundan so'ng Davlat Xavfsizlik organlari Rahmatilla Qodir «ishi» bilan bevosita shug'ullandilar. Ammo Allomaning xalq o'rtasida obro'-e'tibori shu darajada katta ekanki, Alisher Ibodinov xulosalariga qaraganda, uni to'g'ridan-to'g'ri hibsga olaolmadilar.

80-yillar boshlarida Rahmatilla Alloma-millat ishi uchun otashin va ulug' kurashchi sirli bir tarzda avtomobil halokatiga uchrab halok bo'ldi¹.

Sovetlar va Kommunistik firqa Islom diniga qarshi «din xalq uchun afyundir» degan qoidani ro'kach va asos qilib oldi, milliy qadriyatlarimizga qarshi tinimsiz kurashdi.

I.B.Usmonxo'jaev O'zKP XXI s'ezdida hisobot ma'ruzasida bunday degan edi: «Namangan viloyatida noxush diniy vaziyat hamon davom etib kelmoqda. Shu

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992 yil, 14 fevral

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992 yil, 14 fevral

viloyatning shahar va rayonlarida ro'yxatga olinmagan diniy birlashmalar qonunga xilof ravishda ish ko'rib kelmoqda, o'smirlar va ayollarga grupp-gruppa qilib diniy aqidalarni o'rgatish faktlari aniqlandi...

Din millatchilik va shovinizmga yo'l ochishini, ijtimoiy-iqtisodiy va sotsial rivojlanishga, sotsialistik turmush tarzini, kommunistik ahloqni qaror toptirishga juda katta g'ov bo'lishini doimo esda tutish kerak. Diniy sarqitlarda, qoloq urf-odatlar va rasm-rusmlarda turmushimizdagi o'zgarishlarga qarshilik, mayda burjuaziya stixiyasi va xususiy mulkchilik psixologiyasi, ko'pdan-ko'p salbiy holatlar bir-biri bilan chambarchas bog'lanib ketgan»². Shu boisdan ham u bu borada o'z fikrini yanada aniqroq va ochiqroq bayon qiladi: «Dinga toqat qilish, murasozlik, loqaydlik, din bilan tilyog'lamalik qilish kabi har qanday ko'rinishlar partiyaga a'zo bo'lishga to'g'ri kelmaydigan hol, deb qaralishi kerak»³.

O'zbekiston milliy mustaqilligi uchun kurashning ikkinchi yo'nalishi-umum ma'rifiy harakat, siyosiy va demokratik erkinliklar uchun kurash tarafdorlaridir. Bu yo'nalishning asosini O'zbekiston ziyolilarining ilg'or taraqqiyparvar so'l qanoti tashkil etadi.

Mamlakatda hukm surgan qizil saltanat mustamlakachiligi siyosati, xususan ruslashtirishdan iborat vaboga qarshi, Kompartiya yuritgan yakkaboshchilikdan iborat ma'muriy buyruqbozlik ish uslubi, mamlakatda avj olib ketgan oshna-og'aynichilik, tanish-bilishlik, qarindosh-urug'chilik, yulg'ichlik, poraxo'rlik, tilyog'lamalik, laganbardorlik va boshqa shu singari yaramas illatlarga qarshi ijodkorlar oshkora va pinhona kurash oli bordilar, jamoatchilikni bunday illatlarga qarshi kurashga chorladilar. Bunday yaramas illatlarning ta'siri ijodiy tashkilotlar, fan, madaniyat va maorif tarmoqlarida ham chuqur ildiz otgan edi. Shu boisdan ham istar-istamas ijodkor ziyolilarning progressiv so'l qanoti siyosat maydoniga chiqishga majbur bo'lgan edilar. 60-80 yillardagi xalqning og'ir qismati va dardu hasratlari bir qator yozuvchilarning ijodlarida o'z aks-sadosini topdi. T.Qaipberganovning ko'p rejali «Ko'z qorachig'i», S.Ahmadning «Jimjitlik», Murod Muhammad Do'stning «Lolazor», Nurali Qobilning «Unitilgan sohillar», Omon Muxtorning «Egilgan bosh», Shukur Holmirzaevning «Qora kamar», «Yo'lovchi», Sharof Boshbekovning «Temir xotin», «Eski shahar», Muhammad Yusufning «Qora quyosh», Abdulla Oripovning «Ranjkom», O'tkir Hoshimovning «Ikki eshik orasi», Emil Amitning «So'nggi imkoniyat», Ota Turkning «Nur darvozasi», Uchqun Nazarovning «Chayon yili», Primqul Qodirovning «Yulduzli tunlar», «Avlodlar davoni» va boshqalar bunga misol bo'ladi.

Juda ko'plab ijodkorlar mustamlakachilik va turg'unlik davri illatlariga qarshi badiiy ijodning hikoya, she'r, publitsistika, kabi usullaridan foydalandilar va ommani bu illatlarga qarshi kurashga chorladilar. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Shukrullo, Omon Matchon, Jamol Kamol, Tohir Qahhor, Rauf Parpi, Oydin Hojjeva, Gulchehra

² «Sovet O'zbekistoni», 1986 yil, 31 yanvar.

³ «Sovet O'zbekistoni», 1986 yil, 5 oktyabr.

Nurillaeva, Marif Jalil, Miraziz A'zam, Cho'lpon Ergash, Usmon Azimov, Xurshid Davron, Sobit Madaliev, Shavkat Rahmon, Abdulla Sher, Muhammad Ali, Mirza Kenjaboev, Yo'ldosh Eshbek, Tojiddin Seytjonov, To'liboy Qobulov, Tilovbergan Jumamuradov, Pirlepes Tlaganov, Ergash Muhammad, Shamsi Appazov va boshqalarning fuqarolik his-hayajon tuyg'ulari bilan to'lib-toshgan asarlari bu fikrimizning dalilidir. Xususan bu borada Erkin Vohidovning «O'zbekim», Abdulla Oripovning «Qachon xalq bo'lasan, elim», Mirza Kenjabekning «O'zbekiston» kabi she'rlari e'tiborlidir. O'zbek shoirlari o'z she'rlarida hayot muammolari, xalqning dard-hasratlariga befarqlik, loqaydlik, kabi qusurlar satirik msiralarda fosh etildi. Shu ma'noda Tohir Qahhorning quyidagi jummalari g'oyatda ibratlidir:

Elda bir dard bo'lsa, dardni bilmagan
dahshatlidir,
Bilganu ammo da'volar qilmagan,
dahshatlidir.
Kim bugun xalqim degay, kimlar biroq
halqum degay,
Xalqchiman deb, xalqni ko'zga ilmagan
dahshatlidir.

Abdulla Oripov «o'zbeklar ishi» deb atalmish tavqi la'natni butun millat, butun boshli xalq bo'yniga «ilib» ming-minglab begunoh vatandoshlarimizni qatag'on qilgan mushtumzo'r mustamlakachilarga qarata yozgan «javob» she'rida quyidagi satrlarni bitadi:

O'zbekning eridan jo'nagan ne'mat
Sening ham umringga etgulik qadar.
Ayt, kimning mehridir bu ulug' davlat,
Endi himmatimdan qildingmi hazar?

Tosh bersa yutguvchi ey, nafsi yoriq,
Hayru ehsonimni mayli unutgin.
Elkang to'n ko'rmasin, oyog'ing choriq,
Do'stga xor bo'lginu biri kam o'tgin.

O, xalqim, ochiq qo'l xotamsan azal,
Atoyi xudo de mayli mehmonni.
Lekin nonko'rlarin uchratgan mahal
Og'ziga tiq endi tipratikonni.

Jangovar va tezkor adabiy janr-publitsistika vositasida o'zbek ijodkor ziyolilari vatan va xalq manfaatlari yo'lida fidoyilik qildilar. Ijodkorlar Temur Po'latov, Murod Muhammad Do'st, Norboy Xudoyberganov va boshqalar Ittifoq matbuoti sahifalarida O'zbekiston hayotining dolzarb muammolarini ko'tarib chiqdilar.

Shoir Shukrullo, jurnalistlar Islom Usmonov, Nabijon Boqiy, Fayzulla Qilichevlar Vatan tarixidagi «oq» va «qora» dog'lar mohiyatini ochdilar. Pirmat Shermuhammedov, Erkin Yusupov, Ma'ruf Jalil, Xurshid Do'stmuhammedov, Botir

Norboev, Akram Ziyovutdinov va boshqalar mamlakatdagi ekologik fojea to'g'risida bong urdilar. Isfandiyor, Habibullo Olimjonov, Shomurod Siddiqov, Sodiqjon Yigitalievlar huquq masalalari xususida, Mirza Kenjaboev, Shodmonbek Otaboev, Shodi Karimov, Xurshid Davron, Said Murod, Zohir A'lam, Ahmad A'zam kabilar O'zbekistonning davlat mustaqilligi, o'zbek tiliga davlat tili maqomi berish masalalariga bag'ishlangan maqolalar bilan chiqdilar. 1989 yil 21 fevralda «Yosh leninchi» gazetasida Sh.Karimov, T.Karimov, U.Amirov, H.Hamidovlarning «Til haqida mulohazalar» maqolasi bosilgan edi. Ushbu maqola yuzasidan gazeta tahririyatiga faqat bir oy davomida 200 dan ortiq xat keldi. «Til to'g'risidagi bahslarga gazetangizning shu yil 21 fevral sonida bosilgan «Til haqida mulohazalar» maqolasi bilan nuqta qo'yilsa arziydi. Milliy til maqomi to'g'risida bundan yorqinroq misol keltiraolmasalar kerak»¹, -deb yozgan edi o'z xatida Sirdaryo viloyat Boyovut tumanidagi 1-«Boyovut» sovxozi partiya qo'mitasining kotibi Abdug'ofur Alimov.

Namangan viloyati Uchqo'rg'on tumanidagi Yashiq qishlog'ida istiqomat qiluvchi 2-toifa nogironi Nabijon Tojiboevning quyidagi xulosalari ham nihoyatda qimmatlidir: «Atrofdagi o'zgarishlarga befarq qarab, «hech narsa o'zgarmaydi, yana eski hammom, eski tos» qabilida qo'l siltaganlar ham behisob. Hali-hamon qo'rqib, yuragidagini aytaolmay, o'zligini anglamay yurganlar ham ko'p. Ochig'i, qishloq odamlarining ko'pchiligi passiv, sust, ko'zlari hali uyquda. Bu borada «Fan va turmush»da berib borilayotgan jiddiy maqolalar xalqimizni uyqudan uyg'otmoqda. Ayniqsa suhbatlarda Shodi Karimov, Xurshid Davron, Said Murod, Zohir A'lam, Ahmad A'zamning chiqishlari keng xalq ommasi o'rtasida quvvatlanyapti. Ular jumhuriyatimizning kelajak yo'lini dalil-isbotlar bilan ko'rsatib, kamchilik va xatoliklarning sir-asrorini, turg'unlik yillarida yig'ilib qolgan muammolar girdobidan chiqish yo'llarini tushuntirishga harakat qilishyapti. To'liq mustaqillik bo'lsagina xalqimiz to'q-farovon yashashini anglatishmoqda. Qafasdagi qushga har zamonda ovqat solib turganingiz bilan, baribir u qafasda-da! Shuning uchun bu qafasdan ozodlikka chiqish, erkin parvoz qilish zarur»².

Xullas ijodkor ziyolilar o'zlarining to'la qonli ijod durdonalari, badiiy-publitsistik asarlari, she'rlari va maqolalari bilan keng xalq ommasining qalblariga etib bordilar, ularni razolat va g'aflat uyqusidan uyg'otdilar. Ana shu milliy uyg'onish jarayonida 1988 yil 11 noyabrda O'zbekiston tabiati, ma'naviyati va moddiy boyliklarini muhofaza etish «Birlik» xalq harakati tashkiliy jihatdan uyushdi. O'z tarkibiga keng jamoatchilikdan tashqari O'zbekistonning ko'zga ko'ringan bir guruh shoir va yozuvchilari, olimlari va jamoat arboblari: Erkin Vohidov, Shukur Xolmirzaev, Shukrullo, Xurshid Davron, Jamol Kamol, Gulchehra Nurillaeva, Mirza Kenjabek, Ahmad A'zam. Bek Toshmuhammedov, Rahimjon Bekjonov, Sodiqjon Yigitaliev, Mirzaali Muhammadjonov, Olim Karimov va boshqalarni birlashtirgan «Birlik» xalq harakati o'z davrida so'zsiz suratda O'zbekistonning milliy davlat mustaqilligi uchun, o'zbek tiliga davlat tili maqomi berish uchun kurashda ma'lum darajada ijobiy rol o'ynadi. «Birlik» xalq harakatining tashabbusi bilan Toshkentda va O'zbekistonning

¹«Yosh leninchi», 1989 yil, 23 mart.

² «Fan va turmush», 1991 yil, 2-son, 21-bet.

barcha viloyatlarida o'nlab mitinglar va majlislar uyushtirildi. Ularda ijtimoiy hayotning g'oyatda dolzarb muammolari ko'tarildi: Orol muammosi, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, O'zbekistonning milliy davlat mustaqilligi, paxta yakkahokimligiga qarshi kurash, paxtakor ayollarning og'ir va qismatli hayoti, bolalar o'limi muammolari, oilani rejalashtirish masalalari, askarlar o'limining asosiy sabablari, Farg'ona, parkent, O'sh-O'zgan voqealariga munosabat, turkiston xalqlari birligi kabilar ana shular jumlasidandir. «Birlik» xalq harakati bazasida «To'maris» xotin-qizlar xalq harakati, «Turkiston birligi» xalq harakati va «Erkin yoshlar uyushmasi» toshkil topdi.

O'z vaqtida O'zbekiston KP Markaziy Qo'mitasining birinchi kotibi I.A.Karimov «Birlik» xalq harakatiga xolisona baho berdi va O'zbekistonning istiqboldagi manfaatlari yo'lida birgalashib harakat qilish taklifini ilgari surdi. U «birlik» xalq harakati «...orasida xalqimizning taqdiriga befarq qaramaydigan, porloq kelajagimiz uchun kurashadigan, jonkuyar, aqlli yigitlarimiz ko'p. Shu yigitlar bilan hamkorlikka, birgalashib ishlashga hammamiz tayyormiz»¹, degan edi. Ammo «Birlik» xalq harakati va xususan uning rahbariyatida demokratik kurash tajribasining yo'qligi, siyosiy kurash madaniyatining etishmasligi, mansab va «dohiylik» vasvasasining ustunlik mavqeiga ega bo'lganligi bunday imkoniyatdan foydalanishga yo'l bermadi. Xuddi shu nuqson va kamchiliklar tufayli 1990 yilda «Birlik» xalq harakati ikkiga bo'linib ketdi va shu yilning 20 aprelida bo'lib o'tgan Ta'sis qurultoyidan so'ng «Erk» partiyasi faoliyat ko'rsata boshladi.

Mustamlakachilik istibdodi, adovat va zulm-zo'ravonlikka qarshi boshlangan o'sha 80-yillardagi milliy uyg'onishning eng yuksak cho'qqisi Farg'ona va Parkentdagi qonli fojealar bo'ldi. To'g'ri ilgari ham sovetlar istibdodiga qarshi qurolli chiqishlar bo'lgan edi. Jumladan, 1948-1950 yillarda Farg'ona tumanida Qo'chqor Norqobilov boshchiligidagi Qurolli guruh mustamlakachi ma'murlarga qarshi kurashdi. Sovetlar hukumati uni «so'nggi bosmachi» sifatida 50-yil boshlarida yo'q qilingan edi. 1964 yilda Farg'ona shahridagi va 1968 yilda Toshkent shahrida Paxtakor stadionida ro'y bergan voqealar sovetlar hukumatining idora tartib-qoidalari va mustamlakachilik siyosatiga mahalliy xalqning noroziligi aks sadosi edi. Ammo 1989 yil yoz oylarida Farg'onada boshlangan va so'ngra O'zbekistonning boshqa shaharlariga ham keng tarqalgan fojea qizil saltanat mustamlakachiligi zulmiga qarshi mahalliy xalqning tom ma'nodagi isyoni edi. Bu qo'zg'olon natijasida qancha odam qurbon bo'lganligi va aziyat chekkanligi to'g'risida matbuotda turlicha ma'lumotlar berilgan. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasidagi ma'lumotlarga qaraganda: «Yovuz fitna tufayli Farg'onada ja'mi 112 kishi shahid bo'ldi, 1000 dan ortiq kishiga tan jarohati etdi, 400 yigit javobgarlikka tortildi, 700 ga yaqin kishi ma'muriy jazo oldi, 160 nafardan ortiq kishi og'ir jazolarga hukm etilgan»¹. Bu darajada katta fojeaga olib kelgan Farg'ona isyonining bosh sababi nimada? Degan qonuniy savol tug'iladi. Bu to'g'rida Ittifoqning markaziy matbuot organlari va O'zbekistondagi juda ko'plab

---

¹ «Toshkent oqshomi», 1989 yil 26 oktyabr.

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1990 yil, 5 oktyabr.

gazeta va jurnallarda har xil fikr va xulosalar bildirildi. Kimdir uni o'zbeklar bilan mesxet turklari o'rtasidagi milliy nizo dedi, boshqa biron mafiyaning ishi, ba'zilar Davlat xavfsizlik qo'mitasining tashkil etgan fitnasi deb baholadi. Butun boshli O'zbekiston va uning xalqining taqdiri ishonib topshirib qo'yilgan R.Nishonovdek shaxs esa SSSR Oliy Kengashidek «mo'tabar» tribunadan Farg'ona isyonini «bozorda klupnoy ustida kelib chiqqan kelishmovchilik», deb e'lon qildi. Bu xususda «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasida 1992 yil 14 fevralda e'lon qilingan Alisher Ibodinovning «Zanjirband sher tug'ilganda» maqolasi o'zining bo'lib o'tgan voqeaga xolisona va ilmiy yondoshgan bahosi bilan ajralib turadi. Muallifning xulosasiga ko'ra Farg'onada 1989 yil iyunda ro'y bergan «... o'sha hodisa aslida isyon, o'zbeklarning mustamlaka tuzumiga qarshi qo'zg'oloni edi»². Buni 8 iyunda Qo'qon shahrida bo'lgan ko'p ming kishilik miting qatnashchilari talabnomalaridan bilsa bo'ladi. Rahbariyatga topshirilgan talabnomada, vodiya ishsizlikni tugatish choralarini ko'rish, uy-joysizlarga tomorqa uchastkalari berish, paxta, pillaning harid narxlarini oshirish, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, Orol dengizini qutqarib qolish tadbirlarini tezlatish, o'zidan zaharli moddalar tarqatayotgan Yangiqo'rg'on ximiya kombinatini yopish, oylik ish haqlarini oshirish, 7 iyunda tinch aholiga o'q uzganlarni javobgarlikka tortish kabi talablar qo'yilgan edi. Hamma talab haqqoniy va odilona talablar bo'lib aholining sotsial-iqtisodiy ahvoriga borib taqalardi. Birgina ishsizlik balosini oladigan bo'lsak vodiya ularning soni yiliga 23 ming³ kishiga ko'payib borardi. Alisher Ibodinov Bog'dod-Qo'qon yo'lida shaharga shoshilib ketayotgan odamlar orasida bir oqsoqol bilan qilgan suhbatini eslab yozadi: «Oqsoqol mesxeti turklari bilan hech qanday ishi yo'qligi, o'z dardi bilan shaharda bo'ladigan mitingga otlanganligini so'zladi. Uning o'n farzandi bor ekan. To'rt kelin, nabiralar, olti farzand bilan katalakdek xonadonda tiqilib yashayotganliklari, tirikchilik og'irligidan hasrat qildi. «Negadir biz o'zbeklar o'z yurtimizda boshqalarga qaraganda nochor yashaymiz, aybimiz qishloqda tug'ilganimizmi?» deya nola qilgan edi, u. Chol Qo'qonga kelgan kattalarga shu dardlarini aytmoqchi edi». Juda mantiqan qiziq bir jumboq hosil bo'lgan edi, o'sha olovli damlarda. Qizil qo'shinlar, osmondan vertalyotlar mesxeti turklari bilan talashib bir-birlarining uylariga o't qo'yayotgan bezorilarni o'qqa tutmadilar, balki siyosiy talablar bilan Lenin maydonida o'tirib olib tinch miting qilayotgan aholi ularni qurshab olgan askarlar tomonidan avtomatlardan va havodan vertalyotlardan o'qqa tutildi. Bu bejiz emas edi, albatta. O'sha mash'um kunda O'zbekistonning mustaqilligi o'qqa tutildi. Sovetlar va uning mahalliy malaylari o'zbek xalqini qo'rqitish, milliy uyg'oniy davriga kirgan tadbirni qo'llagan edilar. Ammo xalqimizning behudaga to'kilgan qonlari zoe ketmadi, chunki u qonlar qutlug' qonlar edi. Mustamlakachilarga qarshi ozodlik, erk, sotsial-adolat va baxtli istiqbolni deb 1989 yil iyun oyida Qo'qonda shahid bo'lgan shuhrat Olim (Qo'qon taksomotor parkida shafyor, uch farzandning otasi), Abdumavlon mahkamov (Tekstilmash korxonasi ishchisi), Alijon Bobojonov (Qo'qon qishloq xo'jalik texnikumining talabasi), Azizxon dehqonboev (Qo'qon Lokomotiv deposi ishchisi),

²«O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1920 yil, 14 fevral.

³ O'sha manba

Alisher Rahmatullaev (mushtipar onaning yakkayu yagona o'g'li), Qodirjon Nurmatov (ikki bolaning otasi) va boshqalar tufayli sovetlarga va Kompartiyaga ko'rqo'rona ishongan xalqning so'qir ko'zlari ochildi, xalqimizning ongida tub sifat o'zgarishlar yasadi. Farg'onadan so'ng Toshkent, Samarqand, Andijon, Namangan, Sirdaryo, qashqadaryoda ham xalq g'alayonlari bo'ldi. Ammo bu g'alayonlarning oldi olindi. Farg'ona voqealari xalqimizga katta hayotiy saboq berdi. Birinchidan, xalqimiz oq mustamlakachi saltanat va qizil mustamlakachi saltanat o'rtasida hech qanday farq yo'q ekanligini, har ikkalasi ham o'zbek xalqining milliy dushmani ekanligini nihoyat tushundi. Ikkinchidan, o'ta pixini yorgan, ayyor va juda katta tajribaga ega bo'lgan dushmangan qarshi kurashda milliy istiqlolchilar tajribasizlik qildilar, kurash asosan stixiyali tarzda olib borildi, ularda siyosiy kurash madaniyati etishmadi, xalqimiz dushmanga qarshi kurashda yakdil bo'laolmadi, milliy birlik bo'lmadi. Xalqning ma'lum bir qismi ham mustamlakachilarga ishondi, milliy birlikka xiyonat qildi. Uchinchidan, mustamlakachilarga qarshi kurashda xalqni o'z orqasidan ergashtiraoladigan siyosiy tashkilot bo'lmadi. To'rtinchidan, 80-yillar oxirlaridagi voqealar mamlakat ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy sohalarda zudlik bilan sifat o'zgarishlarni amalga oshirish lozimligini ko'rsatdi.

1989 yildan e'tiboran O'zbekiston siyosiy rahbariyatida o'zgarish bo'ldi. R.Nishonov o'rniga Islom Karimov Respublika Kompartiyasini boshqara boshladi. Islom Karimov bu jarayonni eslab shunday degan edi: «Karimov mamlakat rahbari sifatida hamma tomondan yaxshi qabul qilingan edi: xalqqa ham, partnomenklaturaga ham, oppozitsiyaga ham ma'qul edi. Xalqqa ma'qulligi shundaki, u ko'pdan beri halol, aqlli, kuchli davlat rahbarini kutardi. Partnomenklaturaga yoqqani shundaki, u hech bir guruhning vakili emas. Muxolifat esa u paytda xali kuchli etakchiga ega emasdi, hokimiyatni olish maqsadida hujumga o'tishga qurbi etmasdi. Hatto hufiya-nohufiya tijoratchilarga ham, mamlakatdagi boshboshdoqlik chidab bo'lmas darajada jonga tekkandi. Ular uchun ham eng avvalo, mamlakatda tartibni o'rnatilishi ma'qul edi. Umuman, har qanday odam uch karra munofiq bo'lganda ham, mamlakat tepasida halol rahbar bo'lishini hohlaydi. Albatta, u odamda bir misqol bo'lsa-da, vatanparvarlik bo'lsa»¹. Albatta 150 yilga yaqin mustamlaka asoratida bo'lib kelgan, mutelik, tobelik psixologiyasi millatning, xalqning qon-qoniga singib ketgan mamlakatda, buning ustiga mustamlakachi shovinistik Ittifoq va har qanday fojealarning mafkuraviy ilhomchisi va tashkilotchisi Kommunistik firqa o'z qilichini qayrab yalong'ochlab turgan bir sharoitda O'zbekistonda rahbarlik shohsuppasiga kim ko'tarilishidan qat'iy nazar birdaniga tub inqilobiy sifat o'zgarishlarini amalga oshira olmasligi aniq edi. Ammo shunga qaramasdan respublikada Islom Karimov hokimiyat tepasiga kelgach uning siyosiy jasorati va kuchli vatanparvarlik, millatparvarlik xis-tuyg'ulari tufayli bir qator ijobiy o'zgarishlar ro'yobga chiqarildi va bu mamlakatda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy tanglikni ma'lum darajada bo'lsada yumshatdi. Islom Karimovning quyidagi so'zlari bu borada e'tiborlidir: «Umuman, men birinchi kotib

---

¹Xalq so'zi», 1991 yil, 15 avgust.

etib saylanganimda, O'zbekiston xalqi ruhiy shikasta holatida edi Demak, ishni ruhiyatni tuzatishdan boshlash kerak.

Xalq-bu til, demak. qancha yillar mobaynida o'zbek tili o'z erida ikkinchi toifadagi, iste'molch uchun majburiy hisoblanmagan til o'lib keldi, necha yillar davomida o'zbek rusning yonida o'zining tengsizligini, «katta og'a»ga qaramligini his etib keldi. Nima uchun bunga chidash kerak? Biz davlat tili to'g'risidagi qonuni qabul qildik, bu esa ko'z o'ngimizda o'zbeklarning milliy o'zini o'zi anglashini yaxshiladi»¹.

Ha, O'zbekiston Oliy Kengashi tomonidan 1989 yil 21 oktyabrda «O'zbekiston SSRning davlat tili haqida»gi Qonunning qabul qilinishi va o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi mamlakatdagi barcha demokratik va vatanparvar kuchlarning uzoq yillardan beri orziqib kutgan tarixiy g'alabasi bo'ldi.

1989 yil yozidagi Farg'ona vodiysida sodir bo'lgan fojealarning asosiy sabablaridan yana biri, xalq ommasining og'ir sotsial-iqtisodiy ahvoli ekanligini hisobga olib O'zbekiston hukumati qishloq mehnatkashlarining iqtisodiy turmush sharoitlarining yaxshilashga qaratilgan bir qator tadbirlarni ishlab chiqdi va uni amalga oshirdi.. Faqat 1990 yilning boshlariga qadar respublika da 381 ming oila, yoki muhtoj bo'lganlarning deyarlik hammasini birinchi marta tomorqa uchastkalariga ega bo'ldi, 872 ming oila shu paytga qadar bo'lgan erlarining ancha kengaytirib oldi. Shu maqsadlar uchun ja'mi 150 ming gektar er yoki talab qilingan miqdorning 95 foyizi ajratib berildi. Aholiga 21 ming bosh buzoq, 312 ming bosh qo'zi va uloq, 10 milliontadan ko'proq jo'ja sotildi². Bu ish keyinchalik yanada davom ettirildi. Aholiga qo'shimcha ajratilgan sug'oriladigan er 500 ming gektarga etkazildi. Ana shu tariqa aholiga tomorqa uchun berilgan er miqdori 700 ming gektarni³ tashkil etdi. Bu erlardan 9 milliondan ortiq odam foydalandi. Tomorqa erlarining o'rtacha hajmi 0,2 gektardan ortiqqa etkazildi. Bu tadbirlar mustamlakachilikka asoslangan buyruqboz sovetlar tuzumi sharoitida so'zsiz dadil qo'yilgan qadam edi. Qishloq mehnatkashlariga qo'shimcha erlarning ajrtib berilishi bir qator keskin hayotiy muammolarni hal qilishga yordam berdi. Ular nimalardan iborat edi?

Birinchidan, ijtimoiy foydali mehnat bilan band bo'lmagan aholini ish bilan ta'minladi, ishsizlikning kuchayishi oldi olindi.

Ikkinchidan, aholining real daromadlarini oshirdi, shartnomalar asosida qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirayotgan mehnatkashlar mehnat daftarchalari olish va qariganda nafaqa olib ijtimoiy kafolatlanish huquqiga ega bo'ldilar. Uchinchi

dan, aholini hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdek keskin muammolarga barham berildi.

Uchinchidan, aholini hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdek keskin muammoga barham berildi.

To'rtinchidan, qishloq mehnatkashlarini uy-joy bilan ta'minlashdek sotsial muhim masala ham o'z echimini topdi.

¹ Xalq so'zi», 1991 yil, 15 avgust.

² «Xalq so'zi», 1991 yil, 15 avgust.

³ «Toshkent haqiqati», 1990 yil, 27 fevral.

Beshinchidan , respublikada ijtimoiy-siyosiy vaziyat bir qadar barqarorlashdi va yaxshilandi.

O'zbekistonning yangi rahbari Islom karimov «o'zbeklar ishi», «paxta ishi» bahonasi bilan tahqirlangan o'zbek millatining g'ururini tiklashni, yurt va elni haqiqiy mustaqillikka olib chiqishni o'zining asosiy vazifasi etib belgilaydi.

Islom Karimov respublika prokurori lavozimiga Usatovdan keyin milliy kadr tayinlanishini Markazdan talab qiladi va buni uddasidan chiqadi.ham. 1990 yil 31 oktyabrda Oliy Sovetning 12-chaqiriq uchinchi sessiyasida O'zbekiston Prezidenti tavsiyasi bilan respublika prokurorining ittifoq prokuroriga qaramligiga barham berish va bu tizimning mustaqilligini ta'minlash maqsadida B.Mustafoev O'zbekiston Bosh prokurori etib tasdiqlandi. Bu yurt tarixida birinchi marta respublikada prokurorning respublika Oliy organi tomonidan tasdiqlanishi edi. Prezident tashabbusi bilan amalga oshirilgan bu ish respublika prokuroriga mustaqil faoliyat yuritish, prokuratura organlarini nomunosib kadrlardan tozalash imkoniyatini yaratdi. Prezident tomonidan respublika Bosh prokurori zimmasiga Gdlyan-Ivanovlarga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atish, ular bu jinoyatlarni O'zbekistonda sodir etilganlarini asos qilib, jinoiy ishni ko'rib chiqishni O'zbekiston ixtiyoriga topshirish yuzasidan SSSR Bosh prokuraturasi bilan aloqani sekin-asta uzish va bu holatga uzil-kesil barham berish vazifasi qo'yildi¹.

«O'zbeklar ishi», «paxta ishi» deb atalmish xalq sha'ni va shuhratiga qora dog' sifatida yopishtirilgan ishning qayta ko'rilishi va 1991 yil martiga qadar 2 ming kishining oqlanishi, Stalincha qatag'onliklar tufayli 20-50-yillarda tuxmat bilan nohaqdan ayblanganlardan 3 ming 500 kishining² gardanidagi toqi-la'nat gunohlarning olib tashlanganligi O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy muhitning sog'lomlanishiga albatta ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

O'zbekiston rahbariyati kadrlarni tanlash, tarbiyalash va joy-joyiga qo'yishida ham o'zining mustaqil yo'lini belgilab oldi. Bu borada asosiy e'tibor mahalliy xalq vakillariga qaratildi. Albatta bu hol ham xalqning ruhiy kayfiyatini ko'tarishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekiston hukumatining dinga va diniy tashkilotlarga bo'lgan munosabti keskin o'zgardi. Chunki Islom Karimov haqli sur'atda ta'kidlaganidek «...Musulmon madaniyatidagi xalqni ruhiy tanazzuldan chiqarish mumkin bo'lgan asosiy yo'nalish din erkinligini, islom bilan chambarchas bog'liq milliy urf-odatlariga ro'ya qilish erkinligini yaratib berishdan iborat edi. Biz uzoq va orziqib kutilgan ana shu erkinlikni so'zda emas, amalda ta'minladik».

Xalqimizning eng qadimiy tarixiy an'analaridan biri va doimo e'zozlab kelgan bayrami «Navro'zi» qaytadan tiklandi va shu kuni dam olish kuni deb e'lon qilindi. Ro'za hayit va Qurbon hayitlariga yangi hayot baxsh etildi. O'zbekistondan harbiy xizmatga chaqiriladigan yigitlar, respublika hududida o'z burchlarini o'taydigan

---

¹Azizxo'jaev Alisher. Ko'rsatilgan adabiyot... 36-37-betlar.

²«Xalq so'zi», 1991 yil, 27 mart.

bo'ldilar. Albatta bu tadbirlar O'zbekiston hukumatiga xalqning munosabatini ijobiy tomonga o'zgartirdi va mamlakatda ijtimoiy-siyosiy muhitni barqarorlashtirdi.

1990 yil fevral-aprel oylarida O'zbekiston Oliy Kengashi va Mahalliy Kengashlariga saylovlar bo'lib o'tdi. Bu saylovlarning ilgargi davrdagi saylovlardan farqi shunda ediki, mamlakat tarixida birinchi marta ko'pgina okruglarda saylovlar bir necha nomzodlar davogarligida o'tkazildi. Ammo O'zbekiston Oliy Kengashiga nomzod ko'rsatgan 500 okrugdan 174 tasida muqobil nomzodlar ko'rsatilmadi. Saylovni tashkil etish va o'tkazish jarayoni demokratik talablar darajasida bo'ldi, deb ayta olmaymiz, nomzodi ko'rsatilgan vakillarning hammasiga bir xil sharoit va imkoniyatlar yaratilmadi. Bu va boshqa sabablar taqozosiga ko'ra saylangan nomzodlarning 95 foizini kommunistik firqa a'zolari tashkil etdilar. «Yangi shakllangan 12 chaqiriq O'zbekiston Oliy Kengashi 1 sessiyasining respublika istiqboli uchun katta ahamiyatga molik va sobiq Ittifoq doirasida birinchi bo'lgan siyosiy qarori-O'zbekistonda Prezidentlik boshqaruvini joriy etishi bo'ldi. 1990 yil 24 martda respublika kompartiyasining birinchi kotibi Islom Karimov O'zbekistonning birinchi Prezidenti etib saylandi.

Islom Karimov-davlat va siyosat arbobi, O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidentidir. 1938 yilda Samarqandda tug'ilgan. O'rta Osiyo Politexnika instituti va

Islom Abdug'aniyevich Karimov

Toshkent Xalq xo'jaligi institutlarini tamomlagan. 1960 yildan «Tashselmash» zavodida avval master yordamchisi, so'ngra master, texnolog bo'lib ishlagan. 1961 yildan V.P.Chkalov nomidagi Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasida muhandis, etakchi muhandis-konstruktorlik qildi. 1966 yildan O'zbekiston Davlat Plan Qo'mitasida fan va yangi texnikani joriy etish bo'limining bosh mutaxassisligi, so'ngra respublika davlat plan qo'mitasining raisining birinchi o'rinbosari lavozimlarida ishladi. 1983 yildan O'zbekiston moliya vaziri, 1986 yildan O'zbekiston Ministrlar Soveti raisining o'rinbosari, respublika Davlat Plan qo'mitasining raisi vazifasini bajardi. 1986 yil dekabrda Qashqadaryo viloyati partiya ko'mitasining birinchi kotibi, 1989 yil iyunidan O'zbekiston KP Markaziy Qo'mitasining birinchi kotibi, 1990 yil 24 martdagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi sessiyasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylandi. Islom Karimov 1991 yil 29 dekabrda birinchi bor muqobillik asosida o'tkazilgan umumxalq saylovida O'zbekiston Respublikasining Prezidenti etib saylandi. O'zbekiston respublikasi Konstitutsiyasining 89 moddasiga muvofiq u ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi raisi hamdir. I.A.Karimov 1991 yil 31 avgustda

Toshkentda O'zbekiston Respublikasining mustaqilligini e'lon qildi. O'zbekistonning so'nggi qariyb o'n yilga yaqin muddatda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy madaniy, ma'naviy va xalqaro maydonda erishgan muvaffaqiyatlari va yutuqlari Islom Karimov nomi bilan bog'liqdir.

1995 yil 26 martda umumxalq ovozi (referendumi) bilan Islom Karimovning Prezidentlik vakolati 1997 yildan 2000 yilgacha uzaytirildi. I.A.Karimov «O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura», «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin», «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir», «Bunyodkorlik yo'lidan», «Barqarorlik va islohotlar», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» va boshqa kitoblar muallifidir. Islom Karimov O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi. U «O'zbekiston Qahramoni» (1994), «Mustaqillik», «Amir Temur» ordenlari bilan taqdirlangan.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Abdug'anievich Karimov Oliy Kengashda tantanali qasamyod qildi: «O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Prezidenti lavozimida ish boshlar ekanman, O'zbekiston xalqlariga sadoqat bilan xizmat qilishga, grajdanlar huquq va erkinliklariga kafolat berishga, O'zbekiston Konstitutsiyasiga qat'iy rioya etishga, zimmamga yuklangan yuksak vazifalarni vijdonan bajarishga tantanali qasamyod qilaman».

O'zbekistonda prezidentlik boshqaruvining joriy etilishi tasodifiy emasdi. Chunki O'zbekistonda va Ittifoqning boshqa jumhuriyatlarida 80-yillarning oxirlarida kuchayib ketgan milliy uyg'onish oxir-oqibatda dunyoning eng yirik va so'nggi mustamlakachi saltanatlaridan biri SSSRning parchalanish jarayonini boshlab berdi. Bu borada Boltiqbo'yi jumhuriyatlari yalovbardorlik qildilar. Markaziy Osiyo respublikalaridan farqli o'laroq bu jumhuriyatlarda mustaqillik masalasida kompartiya rahbariyati bilan xalq ommasi o'rtasida mushtarak birlik qaror topdi. Bu hol albatta boshqa jumhuriyatlarga ham ta'sir ko'rsatdi va ular birin-ketin o'z mustaqilliklarini e'lon qila boshladilar. 1990 yil 21 iyulda O'zbekiston Oliy Kengashining 2-majlisi mamlakatning istiqboldagi taqdiri uchun g'oyatda muhim bo'lgan tarixiy hujjatni-Mustaqillik Deklaratsiyasini qabul qildi. Bu tarixiy hujjatda shunday yozilgan edi: «O'zbekiston bugun o'z hududiga mutloq ega va unda yagona hukmron emasligini tan olib, tashqi muloqotlarda mustaqillik huquqidan mahrum ekanligini e'tirof etib, jumhuriyat xalqining tub manfaatlari, uning erki va irodasini ifodalab, hokimiyat manbai xalq ekanligini e'tirof etib, xalq taqdiri va mulkiga egalik huquqi faqat uning o'zigagina berilganligini qayd etib taraqqiyot yo'lini tanlash faqat xalqning ixtiyorida ekanligini ta'kidlab, xalqaro huquq qoidalari, umuminsoniy qadriyatlar va demokratik printsiplariga asoslanib, Jumhuriyat Oliy Kengashi O'zbekistonni suveren davlat deb e'lon qiladi:»

O'zbekiston suveren davlati

-o'z hududining barcha tarkibiy qismlari-er, suv, havo, er usti, er osti boyliklariga va ulardan olinadigan barcha mahsulotlariga mutloq egadir;

-o'z hududining barcha tarkibiy qismlarida-er osti va er ustida, suvda, havoda-mutloq hukmronidir:

-siyosiy va iqtisodiy sistemalarining tarkibi va tuzilishini xalq manfaati va ehtiyojidan kelib chiqib-o'zi belgilaydi;

-suveren huquqlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan barcha qonun va farmonlarni o'zi ishlab chiqadi va ularning ijrosini o'zi tashkil qiladi;

-barcha tashqi aloqalarni o'zi o'rnatadi;

-fuqarolik masalalariga oid qonunchilikni o'zi aniqlaydi;

-aholisi tarkibidagi millatlar va elatlar bilan munosabatda ularning teng huquqliligi va o'z taqdirini o'zi belgilashi printsipiga amal qiladi».

Albatta O'zbekistonda Prezidentlik boshqaruvining joriy qilinishi, ko'p vaqt o'tar-o'tmas Mustaqillik Deklaratsiyasining e'lon qilinishi respublika hayotida mislsiz tarixiy voqealar edi, amalda bu bizdagi ma'naviy mustaqillikni bildirdi. O'zbekistonda kechayotgan bunday voqealarga Markaz M.S.Gorbachyov boshchiligida albatta befarq qaramasligi har kimsaga ham ayyon edi. Binobarin Moskva O'zbekistondagi bunday «o'zboshimchalik»lardan tashvishda edi va uni tezda «jilovlab» qo'yish chorasini izlamoqda edi. Vaziyat shu darajada keskin tus oldiki, M.S.Gorbachyov O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovni «o'taketgan amalparast» deb atadi va undan qutilish uchun taz'iyiq o'tkazishning barcha choralarini ishga soldi. Islom Karimovning o'zi bu haqa shunday degan edi: «1990 yilning 26 martida O'zbekiston Oliy Soveti Prezidentlikni joriy etdi va meni shu lavozimga sayladi. Shundan so'ng men Moskvaga SSSR Davlat Kengashi yig'ilishiga keldim. Gorbachyov meni O'zbekiston Prezidenti deya piching, haqoratomuz so'zlar bilan Kengash a'zolariga tanishtirdi va tartibga solib qo'yishga va'da berdi. Bu erda u prezidentlikni bekor qilishni nazarda tutdi. Men unga shunday javob berdim: «Agar suhbat shunday davom etadigan bo'lsa, men Kengashni tashlab ketaman. So'ng Moskva har qanday yo'l bilan bo'lsa ham meni olib tashlashga urindi, ammo hech narsaga erisha olmadi. Kuchlar endi boshqacha edi. Meni qo'llab-quvvatlagan xalq ham boshqacha fikrlay boshlagandi»¹.

Markaziy Hukumat O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga harakat qildi, bu mintaqada ham Ozorbayjon va Armaniston, Gurjiston va Abxaziya, Moldova va Pridnistrovedagi qonli fojealarni keltirib chiqarmoqchi bo'ldi. Qirg'izistonning O'sh, O'zgan va Jalolobod muzofotlaridagi millatlararo qonli nizolar bu fikrni ochiq-oydin tasdiqladi. Faqat O'zbekiston rahbariyatining, birinchi navbatda Prezident Islom Karimovning siyosiy jasorati, kurashchanligi, o'ta tadbirkorligi, o'zbek xalqining donoligi, sabr-toqati, va andishaliligi, bu qonli voqealarning davlatlararo fojea alangasi tusini olishiga yo'l bermadi, mustamlakachilarning qora va razil niyatlari amalga oshmadi.

O'zbekiston hukumati Mustaqillik Deklaratsiyasi asosida 1990 yilda dadillik bilan respublika manfaatlaridan kelib chiqqan holda bir qator tadbirlar majmuasini amalga oshirdi. «O'zbekiston SSRdagi ijro etuvchi va farmoyish beruvchi hokimiyat tuzilmasini takomillashtirish va O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonuni)ga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» (noyabr)gi qonun, «Er to'g'risida»gi (iyul) qonun, O'zbekiston Prezidentining respublika fuqarolariga yakka tartibda turar-joy qurish va shaxsiy tomorqa xo'jaliklari uchun er uchastkalari ajratish to'g'risidagi, ahaoli punktlarini gazlashtirish, maktablar, hunar- texnika o'quv yurtlari,

¹ «O'zbekiston ovozi», 1996 yil, 13 iyun.

keyinchalik esa, oliy o'quv yurtlari talabalarining ovqatlanish uchun beriladigan imtiyozlarni saqlab qolish to'g'risidagi farmonlari, Vazirlar Mahkamasining paxta hom ashyosi, boshqa turdagi dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining xarid narxlarini ko'p martalab oshirish to'g'risidagi, shuningdek qishloq xo'jaligidagi mehnatga to'lanadigan haqni oshirish to'g'risidagi qarorlari va boshqalar ana shular jumlasiga kiradi.

1991 yilga kelib sobiq Ittifoqda millatlararo munosabatlar shu darajada keskin tus oldiki, SSSR batamom parchalanish xavfi ko'zga yaqqol tashlanib qoldi. Bu davrda Litva, Latviya, Estoniyadan so'ng Gruzuya va Ozarbayjon xalqi o'z davlat mustaqilligini e'lon qilgan edi. Mana shunday og'ir bir paytda markaz SSSR saqlab qolish niyatida ayyorlik bilan turli xildagi tuzoqlarni ishlab chiqmoqda edi. Ana shunday tuzoqlardan biri 1991 yil aprelida Moskvaga yaqin-Novo-Ogorova degan joyda SSSR Prezidenti va 9 ta ittifoqchi jumhuriyatlar rahbarlari imzolagan bitim edi. Bu bitim «mamlaktdagi vaziyatni barqarorlashtirish va inqirozni engishga doir kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar to'g'risida qo'shma bayonot» deb ataladi. Bu bayonot «9Q1» (to'qqizta respublika va Qmarkaz) degan nom oldi. Ammo bu bayonot ham bajarilmadi va quruq qog'ozda qolib ketdi. Mana shunday sharoitda KPSS Markaziy Komiteti va Sovetlar hukumatining bir guruh rahbarlari 1991 yil 19-21 avgustda Moskvada davlat to'ntarishi tayyorladilar. Ularning asl maqsad-muddaolari mamlaktda harbiy diktatura o'rnatish va zo'rlik vositasi bilan SSSRni saqlab qolishdan iborat edi. Natija esa teskari yakunga olib keldi. Tarixga GKChP nomi bilan kirgan davlat to'ntarishi voqeasi do'nyodagi so'nggi mustamlakachi saltanat-SSSRning batamom parchalanishini tezlashtirgan asosiy omil sifatida xizmat qildi. Shunday qilib 74 yil umr ko'rgan qizil mustamlakachi saltanat erk va milliy ozodlik kurashlari ta'siri ostida parchalandi va tarix sahnasidan tushib ketdi.

Nazorat savollari

1. Urushdan keyingi sanoat va qishloq xo'jaligining ahvoli qanday edi?
2. Urushdan so'nggi maorif va oliy ta'limning ahvoli-chi?
3. Qaysi omillarva sabablar o'qituvchilar obro'sini tushirib yubordi?
4. Urushdn keyingi yillarda fan taraqqiyotini Yahyo G'ulomov, Ibrohim Mo'minov, Bo'ribov Ahmedovlar misolida tavsiflang.
5. Habib Muhammedovich Abdullaevning hayoti va faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
6. Toshmuhammad Alievich Sarimsoqov haqida nimalarni bilasiz?
7. Kompartiya va buyuk rus millatchiligi g'oyasi bilan sug'orilgan qanday asarlarni bilasiz?
8. G'ofur G'ulomov va Komil Yashinlar ijodi haqida nimalarni bilasiz?
9. Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Omon Matjonlar ijodi haqida nimalarni bilasiz?
10. O'zbek teatri va musiqa san'ati dovrug'ini dunyoga tanitgan "yulduz"lardan kimlarni bilasiz?
11. O'zbek kino san'atining 1946-1990 yillardagi faoliyatini sharhlang.

- 12.Sovetlar tuzumining bo'hroni haqida nimalarni bilasiz?
- 13.Nazariy va siyosiy qashshoqlikni sharhlang.
- 14.Lenin asoslab bergan sotsializm qurilmagani, balki u "Stalincha model" yo'lidan borganligi qachon va qanday e'lon qilindi?
- 15.Bo'hronning eng asosiy aybdorlari KPSS MK Siyosiy Byuro va uning raislari ekanligini sharhlang.
- 16.Iqtisodiy siyosatdagi bo'hron va turg'unlikni qanday tushunasiz?
- 17.Xalqning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini tavsiflab bering.
- 18.Ekologik qabohat haqida nimalarni bilasiz?
- 19.Urushdan so'ng ilm-fan, ma'rifat va madaniyat xodimlariga nisbatan qilingan qatag'onni sharhlang.
- 20."O'zbeklar ishi", "Paxta ishi" va ularning oqibatlari haqida nimalarni bilasiz?
- 21.Islom Abdug'anievich Karimovning hokimiyat tepasiga kelishini sharhlab bering.

Xotima

Aziz va talabchan o'quvchi! Vatanimiz tarixining 1917 yil oktyabr to'ntarishidan to 1991 yil avgustigacha O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining o'rnatilishiga qadar bo'lgan davrini qisqacha tafsiloti bilan tanishdingiz. Albatta vatanimiz tarixining mazkur qisqacha bayoni u bilan oshno bo'lgan barcha kitobxonlarni yuz foiz qanoatlantirdi, degan fikr-g'oyadan yiroqmiz, bunday vazifani mualliflar o'z oldilariga qisqa qilib qo'ygan ham emaslar. Chunki jamiyatimiz a'zolarining dunyoqarashi va ilmiy saviyalari darajasi har xil bosqichda. Shu boisdan ular vatan tarixining turli taraqqiyot davrlaridagi voqea va hodisalarga har xil g'oya va qarashlar jabhasida turib yondoshuvlari va baho berishlari tabiiy va qonuniy

jarayondir. Ammo mazkur kitobni mutolaa qilish jarayonida vatan tarixining hikoya qilinayotgan davridagi voqea-hodisalar tafsilotiga, qo'yilgan masalalar, echimlar, chiqarilgan xulosa va fikrlar paydo bo'lsa, uni o'ylashga, fikrlashga majbur etsa qo'llanma mualliflari o'z muddaolarini amalga oshganligidan xursand bo'ladilar.

«Vatan tarixi» «O'zbekiston sovetlar istibdodi davrida»ning qisqacha bayonidan kelib chiqadigan umumiy xulosalar nimalardan iborat? degan qonuniy va tabiiy savol tug'iladi. Bu xulosalar quyidagilardan iboratdir:

Birinchidan, Turkistonda 1917 yil oktyabrda sodir etilgan to'ntarish jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv rivojlanishga, qonunlariga zid va xilof suratda zo'rlik yo'li bilan amalga oshirildi. Bu to'ntarishni mahalliy, erli xalq vakillari emas, balki kelgindi, rusiyazabon millatlar vakillari amalga oshirdilar.

Ikkinchidan, 1917 yilgi Oktyabr to'ntarilishi natijasida Turkistonda Sovetlarning mustamlakachilik mustabid jamiyati o'rnatildi. Bu hokimiyat Turkistonda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-ma'naviy sohada podsholik Rossiyasiga nisbatan ham dahshatliroq mustamlakachilik, shovinistik siyosat olib bordi.

Uchinchidan, Turkistonda o'rnatilgan Sovetlar mustamlakachiligi zulmi, siyosatini tub erli mahalliy xalq qo'llab-quvvatlamadi, unga qarshi milliy ozodlik va erk uchun kurashga otlandi. Bu kurash 1934 yillarga qadar davom etdi. Milliy ozodlik va Turkiston o'lkasi mustaqilligining g'oyaviy ilhomchilari va rahbarlari mahalliy ziyolilar vakillari, avvalo jadidlar edilar. Jadidchilik harakatining oldingi saflarida Ismoil Gaspirinskiy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Xamza, Abdulhamid Cho'lpon va boshqalar bordilar.

To'rtinchidan, Turkiston xalqlari milliy mustaqillik, erk va ozodlik uchun shafqatsiz va tish-tirnog'iga qadar zamonaviy harbiy texnika va qurollar bilan qurollangan, muntazam kuchli armiyaga ega bo'lgan sovetlar Rossiyasi mustamlakachi bosqinchilarga qarshi mardonavor va qahramonlarcha jang qildilar. Bu kurash jarayonida Vatan, millat, or-nomus, milliy vijdon, imon-e'tiqod va diyonat kabi ulug'vor fazilatlar uchun jonini jabborga berib, mustamlakachi va bosqinchi kuchlarga qarshi afsonaviy janglar qilgan va qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatgan Madaminbek, Shermuhammadbek, Katta va Kichik Ergashlar, Xolxo'ja Eshon, Parpibek, Nurmuhammadbek, Omon Paxlavon, Ibrohim Laqay, Abdul Qahhor, Xurrambek, Abduqodirbek kabi o'nlab vatanpavar qo'rboshi xalq qasoskorlari, istiqlol jangchilari etishib chiqdilar. Milliy mustaqillik, erk va ozodlik uchun kurashda bu xalq qasoskorlarining ko'rsatgan jasorat va fidoyiliklari, kelajagi, buyuk davlat uchun kurash olib borayotgan mustaqil O'zbekiston yoshlari uchun Vatan va millatga sodiqlik va fidoyilik namunasidir.

Beshinchidan, Rossiyalik mustamlakachi bolshovoylar Qizil armiyasiga qarshi tengsiz kurashda vatanparvar kuchlar engildilar, bu engilishning sabablari ko'p. Ammo bosh va asosiy sabab milliy birlik va ahillikning bo'lmaganidir. Natijada milliy ozodlik kuchlari yagona kurash jabhasiga birlasha olmadilar, ular tarqoq holda harakat qildilar. Vatanparvar kuchlarning kattagina qismi bosqinchi va mustamlakachi rus bolshovoylarning ayyorlik bilan olib borgan yolg'on tashviqot va tag'ibotlariga

aldanib dushman lageri tomoniga o'tdilar, o'zlarining pirovard orzu-umidlarini milliy dushman tomonidan ro'yobga chiqarilishiga umid nigohini tikdilar. Ammo bu amalga oshmaydigan xom hayol va sarob ekanligini ular o'z vaqtida tushunmadilar, tushungan paytlarida esa vaqt o'tgan edi.

Milliy ozodlik va vatanparvar kuchlar engilishining yana bir sababi shunda ediki, qabih, bosqinchi sovetlar qizil armiyasiga qarshi milliy ozodlik kuchlarini umumiy maqsad yo'lida birlashtirib yagona dastur asosida kurashga safarbar etadigan kuch, siyosiy tashkilot yo'q edi. Xon, amir o'z yo'lida, qo'rboshilar, istiqlochlilar o'z yo'lida bunday kurashni olib borganlar. To'g'ri o'sha davrda «Soveti Islomiya», «Ittihodi taraqqiy», «Birlik uyushmasi», «Milliy Istiqlol», «Turkiston milliy birligi», «Erk», «Jadid taraqqiyparvarlar firqasi» va boshqa sovetlar kabi siyosiy firqalar, uyushma tashkilotlar ma'lum ma'noda omma kurashiga boshchilik qilganlar va uni boshqarganlar. Ammo bu tashkilotlarning harakat doirasi tor bo'lgan, ularning birontasi ham keng qamrovli umum milliy darajasidagi siyosiy tashkilotga aylana olmagan. Bu albatta nomlari tilga olingan siyosiy tashkilotlarning xatosi emas, balki ular faoliyat ko'rsatgan davr bilan bog'liq fojea edi. Chunki Turkiston o'lkasi xalqlarining XX asr boshlarida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotining quyi rivojlanish bosqichida bo'lishlari ularning mazkur siyosiy tashkilotlar faoliyatiga u yoki bu ma'noda albatta o'z ta'sirini ko'rsatgan edi.

Oltinchidan, Mustamlakachi bolshovoylar xizmati Turkiston o'lkasida Sovetlar tartib-qoidalarini o'rnatish chog'ida tarixda misli ko'rilmagan dahshatli qirg'inliklarni va vahshiyliklarni amalga oshirdilar. Ko'z ko'rib quloq eshitmagan va qariyb 16 yil davom etgan bu ommaviy qirg'inliklar davomida Turkistonliklardan jami bo'lib 5 million 600 ming kishi shahid bo'ldi, chet ellarga muxojirlikka chiqib ketishga majbur etildi, Sibiriya surgunlarida halok bo'ldi va mayib-majruh bo'lib qoldi. Demak Turkiston hududlarida o'rnatilgan Sovetlik tuzumi ming-minglab va millionlab milliy mustaqillik yo'lida qurbon bo'lgan avlod-ajdodlarimiz, ota-bobolarimizning jasadlari ustida qad rostlagan edi.

Ettinchidan, Sovetlar hukumati bosqinchilik mustamlakachilik siyosatini yuritishda podsholik Rossiyasidan ham oshib tushdi. Podsholik Rossiyasi ma'lum ma'noda xalqaro vaziyat bilan hisoblashib Turkiston hududidagi Buxoro amirligi va Xiva xonligini o'ziga vassal-qaram davlatga aylantirgan bo'lsada, ularning mustaqil davlat sifatidagi statusini maqomini saqlab qolgan edi. Sovetlar esa hamma va har qanday sharm-hayoni bir chekkaga surib qo'yib, dahshatli va fojeali qirg'inlar uyushtirib Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududlarini ochiqchasiga tap tortmay bosib oldi.

Sakkizinchidan, Sovetlar hukumati Turkiston o'lkasini bosib olgach 70 yildan ortiq vaqt mobaynida bu hududda ulug' davlatchilik, mustamlakachilik siyosatini olib bordi. Turkistonda Sovetlar yuritgan mustamlakachilik siyosati Angliya, AQSh, Olmoniya, Farangiston, Portugaliya va dunyodagi boshqa mustamlakachi davlatlar yurgizgan mustamlakachilik siyosatidan mazmun va mohiyati jihatidan farq qilmadi. Farq ma'lum ma'noda tashqi shakl-shamoyilda bo'ldi, xolos. Nomlari sanab o'tilgan dunyodagi mustamlakachi davlatlar, o'z siyosatlarini ochiqchasiga, pardalamasdan

mustamlakachi davlat sifatida olib bordilar. Sovetlar Rossiyasi esa buyuk davlatchilik, shovinistik va mustamlakachilik siyosatini parda orasiga o'rab «Lenincha adolatli milliy siyosat», «Xalqlar do'stligi va baynalmilal siyosat», «Sotsializm va kommunizm jamiyati qurish», Kommunistik firqa-umumxalq firqasi» va hokazo deb atalmish havoyi va balandparvoz dastur va chaqiriqlar asosida olib borildi.

To'qqizinchidan, Sovetlar hukumati yurgizgan shovinistik buyuk davlatchilik va mustamlakachilikdan iborat siyosatning asl mohiyati:

Siyosiy sohada Turkiston xalqlarining yagona milliy birligini parchalab tashlash bu xalqlarning asrlar osha yashab kelayotgan milliy mustaqil davlatchilik an'alarini barbod qilishga qaratildi. Ana shu maqsadda 20-yillarning boshlarida sun'iy milliy-davlat chegaralanishi o'tkazildi, yagona va bir butun turkiy xalqlar parchalab yuborildi, milliy armiya tugatildi, milliy davlatchilik idora tartib-qoidalariga barham berildi. SSSR-yagona umumxalq davlati g'oyasi qonun kuchiga kirdi.

Iqtisodiy sohada. Milliy mustaqil davlat yashashining qonuniy asosi bo'lgan Mustaqil Iqtisodiy siyosat «SSSR yagona xo'jalik kompleksi» siyosati bilan almashtirildi. Bu siyosatning asosiy yo'nalishlari «besh yillik rejalari» direktivalarida o'z aksini topdi va uning bosh va pirovard maqsadi turkiy respublikalarni Rossiyaning xom-ashyo etkazib beruvchi bazasiga aylantirishdan iborat edi.

Ma'naviy-mafkuraviy sohada turkiy xalqlarni millat sifatida yo'q qilib yuborish dasturi amalga oshirildi va ruslashtirish siyosati yuritildi. Bu borada, «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik» (aslida ruslashtirish-mualliflar) madaniyati g'oyasi ilgari surildi. Bu ish aholiga mafkuraviy ta'sir ko'rsatishning barcha vositalari: maorif, madaniyat muassasalari, ommaviy axborot vositalari orqali ro'yobga chiqarildi.

O'ninchidan, Sovet hukumati turkiy xalqlarni millat sifatida yo'q qilib yuborishdan iborat bosh maqsadni amalga oshirish uchun bor bo'lgan barcha imkoniyatni ishga soldi va eng jirkanch qabihliklarni qildi. Ular nimalardan iborat? Avvalo butun Sovetlar hokimiyati yillarida jamiyatimizning obro'li va e'tiborli a'zolariga nisbatan yaganalash siyosati-qatag'onlik uyushtirildi. Vaqti-vaqti bilan esa xar xil bahonalar bilan ommaviy qatag'onliklar tashkil qilindi. 1930, 1950 va 1970-1980-yillardagi qatag'onliklar davrida minglab xalqimizning asl farzandlari: firqa va davlat arboblari, fan va madaniyat xodimlari yo'q qilib yuborildilar.

So'ngra esa 1939-1945 yillardagi jahon urushi bahonasida hech qanday harbiy tayyorgarligi bo'lmagan vatandoshlarimiz qizib turgan front chizig'ining oldingi qatoriga tashlandilar. Natijada ular ommaviy suratda qirilib ketdilar yoki dushman qo'liga asir bo'lib tushdilar.

Va nihoyat Sovetlar hokimiyati yillarida amalga oshirilgan ko'chirish va surgun qilish siyosati ham ming-minglab vatandoshlarimiz o'zlarining milliy qiyofalarini yo'qotish darajasiga borib qoldilar. Eng e'tiborli joyi shundaki Rossiyadan O'zbekistonga yuborilgan velikorus millati vakillari asosan rahbarlik idora ishlariga safarbar qilingan bo'lsalar, O'zbekistondan Rossiya Federatsiyasi va boshqa jumhuriyatlarga safarbar qilinganlar faqat qora va og'ir past nazar talab mehnat o'rinlariga joylashtirildilar.

O'n birinchidan, Sovetlar va Kompartiyaning yuritgan har qancha og'ir va adolatsiz shovinistik va mustamlakachilik siyosatiga qaramasdan mamlakatimizning tub erli xalqlari o'z milliy qiyofalarini saqlab qolaoldilar, mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti to'xtab qolmadi, u sekinlik bilan bo'lsada rivojlandi.

O'n ikkinchidan, Sovet tuzumi va O'zbekistonda u olib borgan adolatsiz mustamlakachilik siyosati jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv rivojlanishi qonunlariga zid bo'lganligidan hayot sinovlaridan o'ta olmadi va boshi berk bo'ronlar ko'chasiga kirib qoldi. Sovetlar va kompartiya bu bo'ronlardan qutulish uchun o'rta tashlagan har xil «nazariy amallar» («Sotsializm g'alabasi», «Sotsializmning uzil-kesil g'alabasi», «Kommunizm qurilishining avj oldirilgan davri», «Rivojlangan sotsializm» kabilar) uni halokatli o'limdan saqlab qolaolmadi. Bu tabiiy edi, albatta. Chunki zo'rlik va kuch ishlatish yo'li bilan barpo etilgan har qanday saltanat ertadir-kechdir chok-chokidan so'kilib ketishi tabiiydir.

O'n uchinchidan, Sovetlar va kompartiya tomonidan amalga oshirilgan adolatsiz, mustamlakachilik siyosati O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-ma'daniy va ma'naviy hayotni halokat yoqasiga olib keldi va unga aks sado sifatida xalq ommasining milliy-ozodlik, erk va adolat uchun kurashi yangi kuch bilan maydonga otilib chiqdi. Bu kurash jarayonida adolat va milliy mustaqillikni o'z dasturlarining bosh muddaosi qilib qo'ygan xalq harakatlari, siyosiy firqalar tashkil topdilar va ular omma kurashiga boshchilik qildilar.

O'n to'rtinchidan, 1990-yillarning boshlariga kelib mustamlakachilik saltanatiga asoslangan Sovetlar davlati inqirozga yuz tutdi va chok-chokidan sitilib ketdi. 1991 yil 31 avgustda O'zbekiston o'zini mustaqil respublika deb e'lon qildi. 1 sentyabr mamlakatda mustaqillik kuni bayrami sifatida nishonlanadigan bo'ldi.

O'n beshinchidan, Sovetlar hukmronligi yillarida mamlakatni boshqargan barcha siyosat va davlat arboblari hayot o'z sinovidan o'tkazdi. Moskvaga har tomonlama qaram va qo'g'irchoq bo'lgan mahalliy millatdan chiqqan vakillar F.Xo'jaev, A.Ikromov, U.Yusupov, N.Muhitdinov, Sh.Rashidov kabi arboblari Moskvaning topshiriq va ko'rgazmalaridan bo'yin tovlamagan holda O'zbekiston manfaatlariga ham befarq bo'lmadilar va ustamonlik bilan o'z harakat doiralarida nozik siyosat olib bordilar. Ammo I.O'smonxo'jaev, R.Nishonov, X.Tursunov, R.Abdullaeva singari rahbarlar o'z shaxsiy mansablari yo'lida milliy manfaatga hiyonat qildilar va sotqinlik yo'lidan bordilar.

O'n oltinchidan, Qalbida o'z vatani va xalqiga samimiy mehr-muhabbati va sadoqati bo'lgan, yurti, millati va xalqi oldidagi o'zining rahbar va yurtboshi sifatidagi burchini, vazifasini to'g'ri va ongli tushungan va xalq bilan, omma bilan umumiy til topa oladigan davlat arbobi mustamlakachilik, Moskvaga qaramlik sharoitida ham ko'p narsalarga qodir ekanligini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning ko'p qirrali va mashaqqatli faoliyati ochiq-oydin ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasi xali Ittifoq tarkibida bo'lgan kezlarida Islom Karimov rahbarlik faoliyatining ilk bosqichlarida amalga oshirgan bir qator sotsial-iqtisodiy va siyosiy ahamiyatga molik tadbirlar, chunonchi ersiz va kam erli dehqonlarga qo'shimcha erlarning ajratib berilishi, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berilishi-O'zbekistonda

Prezidentlik boshqaruvining joriy etilishi, O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi deklaratsiyasining qabul qilinishi va boshqalar bu fikrning yorqin isbotidir.

Xullas, Vatanimizning Sovetlar hukmronligi davri tarixi kelajagi buyuk O'zbekiston uchun jon fido qilib kurash olib boradigan vatanparvarlar avlodini tarbiyalashda saboq va o'rnak oladigan tarbiya maktabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. *Karimov Islom*. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosati, mafkura. Toshkent, "O'zbekiston". 1996 y
2. *Karimov Islom*. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T., 2-Toshkent "O'zbekiston". 1996 y
3. *Karimov Islom*. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T. 3-Toshkent "O'zbekiston". 1996y
4. *Karimov Islom*. Bunyodkorlik yo'lidan T. 4-Toshkent "O'zbekiston". 1996 y.
5. *Karimov Islom*. Stabilnost i reformo`. Statya i vo`stupleniya. Seriya «Vojdi narodov – XX vek». 1996, Sostavitel R.Sh.Shagulyamov. Poleya. Moskva, 1996 g

6. *Karimov Islom*. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., "O'zbekiston". 1996 y
7. *Karimov Islom*. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., "Manaviyat" 2008
8. *Axmetov Marat*. Stalin. Razgatka Sfinksa. Karaganda. "Uchebnaya kniga." 2006 g.
9. *Abdullox Rajab Boysun*. Turkiston milliy xarakatlari. Istanbul 1943-1945 y
10. *Abdumo'min Abduraxmon*. Turon tarixiga yog'dular. Istanbul 1994 y
11. *Abdulla Avloniy*. O'son millat. Sharq. 1993 y
12. *Azizxo'jaev Alisher*. Davlvtchilik va Ma'naviyat. "Sharq" nashriyoti matbaa kontsernining bosh taxririya. Toshkent, 1997 y
13. *Azizxo'jaev Alisher*. Chin o'zbek ishi "Akademiya" nashriyoti. Toshkent 2003 y
14. *Alekseynov P.* Kokandskaya avtonomiya. T., 1930 g
15. *Alekseynov P.* Chto takoe basmachestvo T., 1931 g
16. *Aleksey Litvin*. Krasniy i beliy terror v Rossii 1918-1922gg. Moskva. "YAUZA" "EKSMO". 2004g
17. *Aliev A. Maxmud xo'ja Bexbudiy* T., "Yozuvchi", 1994 y
18. *A'zamxo'jaev S.* Turkiston birligi uchun. T., "Fan", 1995 y
19. *A'zamxo'jaev S.* Turkiston muxtoriyati. "Ma'naviyat", T., 2000 y
20. *A'zamxo'jaev S.* Iz istorii borbo` za avtonomiyu Turkestana. T., «Fan», 1996g.
21. *A'zamxo'jaev S.* Turkiston muxtoriyati: ozodlik va mustaqillik uchun kurash. (1917-1918) dissertatsiyasi. T., 1996 y.
22. *Ali Bodomchi*. 1917-1934 yillardagi Turkiston milliy istiqlol xarakati va Anvar poshsho. Qo'rboshilar-Istanbul, 1975 y
23. *Amir Olimxon*. Buxoro xalqining xasrati tarixi. T., "Fan" 1991 y.
24. *Axmad Zakiy Validiy*. Bugungi turk eli. (Turkiston va yaqin tarixi) Istanbul, 1981 yil 2-nashri.
25. *Ahmedov E., Saydaminov Z.* O'zbekiston Respublikasi. Qisqacha ma'lumotnoma. T., "O'zbekiston", 1995 y.
26. *Berskiy Lev*. Stalin portret bez petushi. Moskva. URSS. 2007 g.
27. *Borev Yuriy Stashniada*. Memuari po chujim vospominaniyam sistemateskimianekdotami i razmishleniyami avtora. Moskva. Olimp. 2003 g.
28. *Boymirza Xayit*. Turkistonda o'ldirilgan turk shoirlari. Anqara, 1971 y.
29. *Boymirza Xayit*. Turkiston qisqacha tarixi. Berlin. 1944 y.
30. *Boymirza Xayit*. Kommunizm va turk dunyosi. Anqara, 1975 y.
31. *Boymirza Xayit*. "Bosmachilik". Turkistonda 1917-1934 yillardagi milliy kurash. Kyoln, 1992 y.
32. *Boymirza Xayit*. "Bosmachilik". Turkiston milliy Mujodala tarixi (1917-1934). Turkiston Diyonat vaqfi nashrlari. Anqara, 1997 y.
33. *Boqiy Nabijon*. Qatlnoma – T., 1992 y.
34. *Bushkov Aleksandr*. Stalin-Krasniy Monarx. Xronika velikogo i ujasnogo vremeni. OIa media grupp. Moskva. 2008 g.
35. *Vtoroya mirovaya voyna*. Korotkaya istoriya. M., «Nauka», 1985 g
36. *Gafurov. A.M.* Revkomi Tadjikistana (1917-1924gg). Dushanbe. 2008 g.

37. *Geller M., Nekrich A.* Istoriya Rossii. 1917-1995. Tom vtoroy; «Utopiya u vlasti», kniga vtoraya «Mirovaya imperiya». M., «MII», 1996 g
38. *Geller M., Nekrich A.* Istoriya Rossii, kniga tretya, chetvertaya M. «MII», 1996 g.
39. *Golovanov A.A.* Krestyanstvo Uzbekistana; Evolyutsiya sotsialnogo polojeniya. 1917-1937 g. T., «Fan», 1992 g.
40. *Genis Vladimir.* «S Buxaroy nado konchat...» K istorii butaforskix revolyutsiy. MIPI. M., 2001 g.
41. *Gorbachyov M.S.* Qayta qurish va yangicha fikrlash mamlakatimiz va butun dunyo uchun. T., «O'zbekiston», 1988 y.
42. *Dimanshteyn S.* Revolyutsiya i natsionalno`y vopros. M., 1930 g.
43. *Jukov Yuriy.* Inoy Stalin. Politicheskiye reformi v SSSR v 1933-1937gg . Moskva. «Vagrnus» 2005g.
44. *Jo`raqulov O.* Qudratli energiya manbai. T., «O'zbekiston» 1982 y.
45. Z arxiviv VUCHK GPU NKVD KGB ¾ Sfera. 1998 spetsvipusk.
46. *Ibroxim Karim.* Madaminbek. T., «Yozuvchi», 1993 y.
47. *Ibroxim Yorqin.* Muxtor Turkiston va Alash O`rda xukumatlari bilan bosmachilik xarakati haqida. Anqara.. 1964 y.
48. *Ikromov Akmal.* Tanlangan asarlar. Uch jildlik. T., «O'zbekiston», 1972-1975 yillar.
49. *Inoyatov X.Sh.* O'zbekistonda Oktyabr revolyutsiyasi. X.T. Tursunov tarixi ostida. T., «O'zdavnashr», 1956 y.
50. *Inoyatov X.Sh.* Narodo` Sredney Azii v borbe protiv internetov i vnutrenney konntrevolyutsii. M., «Mo`sl», 1984 g.
51. *Inoyatov X.Sh.* Pobeda Sovetskoy vlastey v Turkestana. M., 1978 g.
52. *Inoyatov X.Sh.* Protin falsafikatsii istorii pobedo` Sovetskoy vlasti v Sredney Azii i iv Kazaxstane. T., «Uzbekistan», 1976 g.
53. *Ibroximov A., Sultonov X., Jo`raev N.* Vatan tuyg`usi. T., «O'zbekiston», 1996 y.
54. *Islom Usmon, Alixon Sheramat.* Xidron. T., «Mehnat», 1993 y.
55. Istoriya kommunisticheskix organizatsiy Sredney Azii. T., «Uzbekistan», 1997 g.
56. *Iso Yusuf Alptegin.* Asir Turkiston uchun. Istanbul, 1958 y.
57. *Karimov Sh.* g'alabaga qo`shilgan xissa. T., «O'zbekiston», 1990 y.
58. *Karimov Sh.* Qafasdagi qush orzusi. T., «Fan», 1991 y.
59. *Karimov Naim.* Cho'lpon. «Sharq» nashriyot-matbaa kompaniyasi Bosh muxarriyati. T., 2003 y.
60. *Karpov Vladimir.* Generalissimus. Kniga pervaya. Vege. M., 2003 g.
61. *Kozenkov Yuriy.* Golgofa Rossii. Sxvatka za vlast. Kratkaya xronika prestuplaniy mirovgo sionizma, massonstva i Zapada protiv Rossii (ot Stalina do Eltsina) Moskva. 2003 «Fond natsionalno`x perspektiv» 2003 g.
62. *Kojinov Vladimir.* Zagadka 37 goda. Pravda Stalinskix repressiy. Moskva. «Algoritm» 2008g.
63. *Kryuchkov Vladimir.* Lichnoe delo. Chast pervaya. Moskva. «Olimp» AST 1996g.
64. *Kryuchkov V.A.* Lichnost i vlast'. Moskva. Prosvesheniye. 2004g.
65. *Kumanev G.* Govoryat Stalinskiye Narkomi. Smolensk. «Rusich». 2005g.

66. *Kattabekov A.*, va boshqalar. O'zbek sovet adabiyot tarixi. T., "O'qituvchi", 1990 y. KPSS s'ezdlari, konferentsiyasi va MK plenumlarining rezolyutsiya va qarorlarida To'rtinchi jild. 1927-1991 y. T., "O'qituvchi", 1983 y.
67. *Lenin V.I.* O'rta Osiyo va Qozog'iston to'g'risida Toshkent, 1960 y.
68. *Lenin V.I.* TAt 35-43 jaldlar. T., "O'zbekiston", 1991 y.
69. *Mahmudov M.* Qatag'on qurbonlari. "O'zbekiston", 1991 y.
70. *Musaev M.M.*, O'rmonov R.K. O'zbekiston SSR tarixi. O'rta maktabning 9-10 sinflari uchun o'quv qo'llanma. T., "O'qituvchi", 1966-1975 yillar.
71. *Muso Turkistoniy.* Ulug' Turkiston fojeasi. 2-jild Madina, 1978 y.
72. *Muboshir Kosoniy.* O'rta Osiyo tarixi (3-jild) Madina, 1989-1993 yillar.
73. *Muhitdinov Nuritdin.* Kremlda o'tgan yillarim. T., "O'zbekiston", 1995 y.
74. *Muxin Yu.* Ubiystvo Stalina i Beriya. Nauchno-istoricheskoe rassledovanie. M., 2002
75. *Nabiyev.F.H.* O'zbekistonda ijtimoiy siyosat evolyutsiyasi. O'quv-uslubiy qo'llanma. Samarqand. 2006 y.
76. Narodnoe xozyaystvo Uzbekiskoy SSR v 1987 g. Statcheskiy ejegodnik. T., "uzbekistan", 1988 g.
77. Narodnoe xozyaystvo Uzbekiskoy SSR za 50 let yubileyno`y statcheskiy ejegodnik.
78. *Naumov Leonid.* Stalin i NKVD. Moskva. "YAUZA" "EKSMO". 2007g
79. *Novikov M.P.*, Tursunov X.T. Ideyno-organizatsionnoe ukreplenie Kompartii Turkestana 1921-1924 gg. T., "Uzbekistan", 1972 g.
80. *Nepesov R.* Iz istorii Xorezmskoy revolyutsii. 1920-1924 gg. T., 1962 g.
81. *Fispatrik Sheyla.* Povsednevniy stalinizm. Sosialnaya istoriya Sovetskoy Rossii v 30-godi: gorod Moskva. ROSSPEN. 2001g.
82. *Oblomurodov N.* O'zbekistonning fashistlar okkupatsiyasidan zarar ko'rgan rayonlarga yordami. T., "Fan" 1985 y.
83. Ocherki istorii Kommunisticheskoy partii Uzbekistana. T., "Uzbekistan", 1985 g.
84. Osuhestvleniya leninskix idey sotsialisticheskogo internatsionalizma v Uzbekistane. T., «Uzbekistan» 1984 g.
85. Pravo na repressii. Vnesudebniye poknomochiya organov gosudarstvennoy bezopasnosti (1918-1953). "Kuchkovo Pole" Moskva-Jukovskiy 2006y.
86. Programmniye dokumenti musulmanskix politicheskix partiy (1917-1920) Oksford. 1985 g.
87. *Polyakov Yu.A.* Istoricheskaya nauka: Lyudi i problemi. Moskva. ROSSPEN. 1999g.
88. *Polyakov Yu.A.* Istoricheskaya nauka: Lyudi i problemi. Kniga 2. Moskva. ROSSPEN. 2004g.
89. *Polyakov Yu.A.* Etot protivorechiviy vek. K 80-letiyu sodnya rojdeniya akademika RAN YU. A. Polyakova. Moskva. ROSSPEN. 2001g.
90. *Polyakov Yu.A.* Istoricheskaya nauka: Lyudi i problemi. Kniga 3. Moskva. ROSSPEN. 2009g.
91. *Prudnikova Elena.* 1953 Rokovoy god sovetskoy istorii. Moskva. "YAUZA" "EKSMO". 2009g.
92. *Pixalov Igor'.* Za chto Stalin vishyal narodi? Stalinskiye deportasii – prestupniy proizvol ili spravedlivoe vozmezdiya? Moskva. "YAUZA-PRESS". 2008g.

93. *Petrov Nikita, Mark Yansen*. “Stalinskiy pitomets” – Nikolay Ejov. Moskva. ROSSPEN. 2008g.
94. *Radzinskiy Edvard*. Stalin jizn i smert’. Moskva. AST 2007g.
95. *Rajabov Q.* Farg’ona vodiysidagi istaqlolchilik xarakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari. Dissertatsiyasi. T., 1995 y.
96. *Rajabov Q.* Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash (1920-1924 yillar) “Ma’naviyat”, 2002 y.
97. *Rajabov Q., Xaydarov M.* Turkiston tarixi. “Universitet”, T., 2002 y.
98. *Raupov Rajabboy*. Mashhur kishilar hayoti. USTUN roman-xotira (ikkinchi to’ldirilgan nashri) T. 2005y.
99. *Raximov J.* O’zbekiston tarixini o’rganishda arxiv manbalaridan foydalanish. T., “O’qituvchi”, 1985 y.
100. *Sadiqov A.S.* Rossiya i Xiva v kontse XIX-nachale XX veka, Tashkent, 1972 g.
101. *Sever Aleksandr*. Zagadka 37 goda. Tayna Stalinskiy repressiy. Moskva. “Algoritm” 2007g.
102. *Sever Aleksandr*. Zagadka 37 goda. Velikaya sila NKVD. Moskva. “Algoritm” 2008g.
103. *Sirotkin Vladlen*. Pochemu Trotskiy proigral Stalinu? Moskva. “Algoritm” 2004g.
104. *Shamsutdinov R., Karimov Sh.* Vatan tarixi (O’zbekiston Sovetlar istibdodi davrida) Ikkinchi kitob 2-qism. Andijon, 1998 y.
105. *Shamsutdinov R.* O’zbekistonda sovetlarning Quloqlashtirish siyosati va uning fojeali oqibatlari. “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadolik kompaniyasi Bosh taxririya. T., 2001 y.
106. *Shamsutdinov R.* O’zbekistonliklar Stalingrad janglarida. –Fashizmustidan qozonilgan g’alabada O’zbekistonning tarixiy xissasi (1941-1945 yillar) T., “Fan”, 1996 y.
107. *Shamsutdinov R., Rasulov B.* Turkiston maktab va madrasalari tarixidan. Andijon, 1995 y.
108. *Shamsutdinov R.* Pervenets vo`sshey shkolo`. Kratkiy ocherk istorii Andijanskogo gospedinstituta. T., «Uzbekistan», 1989 g.
109. *Shamsutdinov R.* Jertvo` repressii. Andijan. «Meros», 1994 g.
110. *Shamsutdinov R.T.* Istiqlol yo’lida shaxid ketganlar. “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadolik kompaniyasi Bosh taxririya. T., 2001 y.
111. O’zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O’zbekiston sovet Mustamlakachiligi davrida. “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadolik kompaniyasi Bosh taxririya.
112. O’zbekiston tarixi. (Oliy o’quv yurtlarining nomutaxassis fakul’tetlari uchun darslik) prof. R.X.Murtazaeva raxbarligida. “Yangi asr avlodi” T., 2003 y.
113. *Shamsutdinov R.T.* Qishloq fojeasi: jamoalashtirish quloqlashtirish, surgun (O’rta Osiyo Respublikasi misolida) “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadolik kompaniyasi Bosh taxririya. T., 2003 y.
114. *Shamsutdinov R.T., Karimov Sh., Ubaydullaev O’.* Vatan tarixi XVI-XX asr boshlari. Ikkinchi kitob. “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadolik kompaniyasi Bosh taxririya. T., 2003 y.

115. *Shamsutdinov Rustambek, Mamajonov Alisher*. Shimoliy Kavkazga surgunidagi yurtdoshlar qismati. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. Bosh taxririya. T. 2005y.
116. Tragediya sredneaziatskogo kishlaka: kollektivizatsiya, raskulachivanie, ssilka. 1929-1955gg. Dokumenti i materialy. T. I-III. Sost: R.T.Shamsutdinov, B.M.Rasulov, Pod red. D.A. Alimovoy. T.; Glavnaya redaksiya izdatelstvo-poligraficheskoy aksionernoy kompanii “Sharq”. T.: 2006g.
117. *Shamsutdinov Rustam*. Qatag'on qurbonlari (1937 yil 10 avgust – 5 noyabr). Ikkinchi kitob. “Sharq”. 2007y.
118. *Shamsutdinov Rustam*. Katta terror aybdorlari haqida yangicha talqinlar. Universitet. Andijon. 2007y.
119. *Shamsutdinov Rustambek, Akbarova Manzura*. Shimoliy Qozog'istonga surgun qilingan yurtdoshlar qismati. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. Bosh taxririya. T. 2009y.
120. *Shaxobiddin Yassaviy*. Turkiston Turkiston achchiq xaqiqatlari. Istanbul. 1984 y.
121. *Shokir Turon*. Turkiston bibliografiyasi. Anqara, 1972 y.
122. *Shukrullo*. Qasosli Dunyo (maqola). T., “O'zbekiston”, 1994 y.
123. *O'zbekiston SSR tarixi*, 3-jild. Bosh muharriri I.M.Mo'minov. T., “Fan”, 1971 y.
124. O'zbekiston SSR Qadimgi davrlardan hozirgi kunlarga. T., “Fan”, 1974 y.
125. O'zbekiston tarixi va madaniyati. Ma'ruzalar to'plami. Sh. Karimov raxbarligi va taxriri ostida. T., “O'qituvchi”, 1992 y.
126. O'zbekiston tarixi. Umumta'lim maktablarining 10-sinf uchun darslik. Akademik A. Asqarov tahriri ostida. T., “O'qituvchi”, 1994 y.
127. O'zbekiston tarixidan davlat imtihoni topshiruvchilarga umumiy ma'ruzalar to'ptami. T., 1995 y.
128. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. Bir jild. T., 2003 y.
129. O'zbekiston tarixining dolzarb muammolariga yangi chizgilar. Davriy to'plam № 2. “Sharq” nashriyoti-matbaa kontserni Bosh taxririya. T., 1999 y.
130. O'zbekiston Respublikasi Mustaqil davlatning bunyod bo'lishi. T., “O'zbekiston”, 1992 y.
131. O'zbekiston SSR tarixi 4-tom. T., “Fan”, 1971 y.
132. O'rta Osiyo kommunistik tashkilotlarining tarixi. T., “O'zbekiston”, 1969 y.
133. *O'qtoy A.* Turkiston milliy muxtoriyati xukumati. Myunxen. 1964 y.
134. *Qoriniyozov T.N.* Sovet O'zbekistoni ma'daniyati tarixidan ocherklar. T., O'zSSR “Fan” nashriyoti. 1956 y.
135. *Qatag'on qurbonlari* (1938 yil fevral, sentyabr). Masu'l muxarrir. R.T.Shamsutdinov. Tuzuvchilar: Rustambek Shamsutdinov, Xurshid Qurbonov, Jahongir Rasulov va boshqalar. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. Bosh taxririya. T. 2009y.
136. *Qatag'on qurbonlari. Xotira (Buxoro viloyati)* Masu'l muxarrir. R.T.Shamsutdinov. Tuzuvchilar: R.T. Shamsutdinov, E.P.Do'smatov, X Qurbonovlar. Buxoro. 2009y.
137. *Qosimov F.* Drama revolyutsii i pravda istorii Buxaro`. 1996 g.
138. *Qosimov Yo'lchi*. Qora ko'zoynak bilan yozilgan tarix. Namangan. 1993 y.

139. Repressiya. 1937-1938 godi. Dokumenti i material. Vipusk 1. Sostaviteli: R.T.Shamsutdinov, N. Karimov, E.Yu. Yusupov. Glavnaya redaksiya izdatelstvo-poligraficheskoy aksionernoy kompanii "Sharq". T. 2005. Repressiya. 1937-1938 godi. Dokumenti i material. Vipusk 3. 1937god noyabr. Sostaviteli: R.T.Shamsutdinov, E.Yu. Yusupov. Glavnaya redaksiya izdatelstvo-poligraficheskoy aksionernoy kompanii "Sharq". T. 2007g. Repressiya. 1937-1938 godi. Dokumenti i material. Vipusk 4. 1937 god dekabr. Glavnaya redaksiya izdatelstvo-poligraficheskoy aksionernoy kompanii "Sharq". T. 2008g.
140. *Xo'jayev Mansurxo'ja*. Shermuhammadbek qo'rboshi. T., "Sharq". 2008
141. Xizr nazar qilgan olim (Akademik X.M. Abdullaev tavalludining 80 yilligiga bag'ishlanadi). T., "Fan", 1992 y.
142. *Xolboev Sotimjon*. Buxoro amirligining oltin xazinasi (tarixi, taqdiri, taxlili) T. "Fan" 2008y.

Jurnal va to'plamlarda e'lon qilingan maqolalar.

143. *Ahmad Zakiy Validiy*. Xotiralar "Sharq yulduzi" 1993 y. 4-5, 6-7, 8-9 sonlar.
144. *Ahmad Sirojiddin*. Munavvar qori. "Sharq yulduzi" 1992 y, 5-son.
145. *A'zamxo'jaev S.* "Soveti Islomiy" asli qanday edi. "Fan va Turmush", 1992 y, 5-6 sonlar.
146. *Aminova Raxima*. Kollektivlashtirish-qashshoqlashtirish demak. "Sharq yulduzi", 1992 y, 12-son.
147. *Aminova Raxima*. O'zbekistonda kollektivlashtirish: u qanday bo'lgan edig' "O'zbekiston kommunisti", 1989 y, 9-son.
148. *Baranov V.* Basmachestvo, ego proisxojdeniya i miro`borbo` s nim. Ejenedelnik politrabotnika, 1922, ;35.
149. *Baranov V.* Basmachestvo v Xorezme. Krasnaya kazarma 1924, № 14.
150. *Beryozin N.* Basmachestvo v Buxare. Voенno`y rabotnik Turkistana. 1922, № 7.
151. Bosmachilik: xaqiqat va uydirma. Davra suxbati. T., "Sharq yulduzi", 1991 y, 3 son.
152. *Doniyorov Sh.* Muxtoriyat qismati. "Sharq yulduzi", 1991 y, № 12.
153. Istiqlolimizning tarixiy ildizlari. "Sharq yulduzi", 1995 y, 11-12 son.
154. *Karimov Sh.* Til bilmagan dag bilmas. "Sharq yulduzi", 1989 y, 7 son.
155. *Karimov Sh.* Taqdir iztirobi. "Muloqot" 1991 y, 4 son.
156. *Karimov Sh.*, va boshqalar. Mustaqillikning uzoq yo'li. "Fan va Turmush", 1990, 6 son.
157. *Karimov Sh.* Tarixiy xaqiqat muqaddasdir. "Muloqot", 1992 y, 2,3,4 sonlar.
158. *Karimov Sh.* Panturkizm nimag' "Muloqot", 1994 y, 3,4,5,6 sonlar.
159. *Musafo Cho'qaev*. Turkiston sovetlar hokimiyati davrida. "Erk" gazetasi, 1990 y, 17-sentyabr.
160. *Norqulov N.* Muxtoriyatning tugatilishi. "Fan va Turmush", 1990 y, 8 son. nekotoro`x itogax i perenektivax kulturnogo stroitelstva v UzSSR. Sotsialisticheskaya nauka i texnika. 1934, № 5.
161. *Safurdi A.* K nektoro`m itogam politexnizatsii natsionalno`x shkol. Revolyutsiya i natsionalnosti. 1932, № 7.

162. *Shamsutdinov R.T.* O'zbekiston dehqonlarining Shimoliy Kavkazga surgun qilinishi. "O'zbekiston tarixi", 2003 y, 1 son.
163. *Shamsutdinov R.T.* Muxojirlikdagi quloqlar. "Muloqot", 2003 y, 4-5 sonlar.
164. *Shamsutdinov R.T.* mutxish xukmlar, fojeali taqdirlar. "Jamiyat va boshqaruv", 2003 y, 2 son.
165. *Shamsutdinov R.T.* Russkie demokrato` i Turkistanskie djadido` : ix sovместnaya borba v knigi: «Istoriya: problema` ob'ektivnosti i nravestvennosti». Materialo` nauchnoy konferentsii. T., 2003.
166. *Shamsutdinov R.T.* Paraibek va Oxunjon qo'rboshi. "Fan va Turmush", 1996 y, 2 son.
167. *Sodiqov X.* Xurriyatdan Muxtoriyatgacha. "Fan va Turmush", 1993 y, 2 son.
168. *Tursunov I., Uzoqov X.* g'ozi Olim Yunus "Sharq yulduzi", 1992 y, 2 son.
169. *Shamsutdinov R.T.* Jadidchilik: uydirma va xaqiqat T., "Muloqot" 1991 y, 11-12 sonlar.
170. *Shamsutdinov R.T.* Bosmachilik xaqida o'ylar. T., "Muloqot", 1993 y, № 5,6,7,8 sonlar.
171. *Shamsutdinov R.T.* K voprosu ob osobennostyax stnovlenniya i razvitiya Sovetov v Sredney Azii i Kazaxstane. (1917-1925). «Istoriya SSSR», M., 1985, № 5.
172. *Shamsutdinov R.T.* Sozdanie deyatelnost Sovetov trudyahixsya musulman (po materialam Andijanskogo Mossovdela). "Sovetskie arxivo`". M., 1986, № 6.
173. *Shamsutdinov R.T.* Soveto` i obrazavanie natsionalno`x respublik Sredney Azii (1917-1925). "Voproso` istorii". M., 1986, № 5.
174. *Shamsutdinov R.T.* Delegato` Turkestana na Vserossiyskiy i Soyuzno`x s'ezdax Sovetov "Istoriya SSSR". M., 1987. № 1.
175. *Shamsutdinov R.T.* Musulmanskie Soveto`-spetsificheskaya forma Sovetskogo stroitelstva v Turkestane (1917-1919 gg.) V kn: Oktchbrskaya revolyutsiya v Sredney Azii i Kazaxstane: teoriya, problema`, perspektivo` izucheniya. "Fan" T., 1991 g.
176. *Shamsutdinov R.T.* Erkka chorlangan erksizlik. "Sharq yulduzi".
177. *Shamsutdinov R.T., Qodirov A.* Shemuxammadbek xayotiga chizgilar. "Fan va Turmush". 1999 y, 2,3,4 sonlar.
178. *Shamsutdinov R.T., Ubaydullaev O'.* Xurlik tuyg'usi bilan yashagan edi... "O'zbekiston matbaa". 2002 y, 5 son.
179. *Shamsutdinov R.T., Xudoyorov N.* Quloqlar surguni. "Muloqot" 2002, 3-4 sonlar.
180. *Shamsutdinov R.T.* Quloqlar surguni (1932 yilgi surgun). "Muloqot", 2002 y, 6 son.
181. *Shamsutdinov R.T.* Quloqlar surguni. "Jamiyat va boshqaruv" 2002 y, 4 son.
182. *Shamsutdinov R.T.* "Bochmachilar" kim bo'lgang' "Fan va Turmush". T., 1997 y, 1 son.
183. *Shamsutdinov R.T.* Farg'ona qo'rboshilari. "Fan va Turmush" 1997 y, 2 son.
184. *Qosimov B.* Jadidchilik. Ayrim mulohazalar. "Yoshlik", 1990 y, 7 son.
185. *Xasanov M.* Turkiston muhtoriyati. "Fan va Turmush", 1990 y, 8,12 sonlar.
186. *Xasanov M.* Kokandskaya avtonomiya i nekotoro`e eyo uroki. Obhestvenno`e nauki v Uzbekistane. 1990. № 2.
187. *Xolboev S.* Munavvar qori. "Fan va Turmush", 1991 y, 4 son.

MUNDARIJA

Muqaddima.	3-7
O'zbekiston Sovetlar hukmronligi davrida (1917-1991 yillar.)	
I-bob. Turkistonda Sovetlar mustamlakachiligi istibdodining o'rnatilishi. O'lka xalqlarining milliy istiqloq, erk va ozodlik kurashlari	
1&. Turkistonda Sovetlar istibdodining o'rnatilishi arafasidagi tarixiy vaziyat	7-23
2&. Oktyabr to'ntarishi. Turkiston o'lkasida Sovetlar istibdodining o'rnatilishi	23-37
3&. Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishi, faoliyati, bol'sheviklar tomonidan tugatilishi	37-62
4&. Turkistonda ocharchilik, siyosiy bo'xron, bol'sheviklarning yakkaboshchilik tizimining o'rnatilishi..	62-83
II bob. Milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash jabhasida.	
1&. Milliy ozodlik va istiqloqchilik harakatining boshlanishi, mohiyati, sabablari va harakatlantiruvchi kuchlari	83-89
2&. Qo'lda qurol, qalbda Vatan tuyg'usi.	89-96
3&. Dehqonlar armiyasi bilan ittifoq	96-103
4&. Muvaqqat Farg'ona hukumati	103-117
5&. Farg'ona vodiysida harbiy diktatura	117-130
III bob. Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududlarining Sovetlar Rossiyasi tomonidan bosib olinishi. Sovetlar istibdodiga qarshi xalq ozodlik harakatlari	
1§. Buxoro va Xiva Sovetlar bosqini arafasida, jadidchilik harakati. Yosh Xivaliklar faoliyati.	131-141
2§. Qizil armiya kuchlari tomonidan Xivaning bosib olinishi va unga qarshi xalq harakatlari, qizil armiya beboshliklari.	141-150
3§. «Yosh buxoroliklar» harakati. F.Kolesovning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishi.	150-159
4§. «Yosh buxoroliklar»dagi bo'linish, Buxoro kommunistik partiyasining tashkil etilishi.	150-162
5§. Buxoroda amirlik tuzumining ag'darilishi va Buxoro «Xalq» Sovet Respublikasining tashkil etilishi.	162-168
6§. Istiqloq chorlagan qalblar. Milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiyalar va tashkilotlar.	169-215
7§. Turkistonda milliy istiqloqchilik harakatining yengilishi, sabablari va saboqlari.	215-219
IV Bob. O'zbekistonda 1920-1930 yillarda siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy-madaniy va ma'naviy hayot.	

1&.O'rta Osiyo Respublikalarida sovetlarning 20-30 yillarda yuritgan mustamlakachilik siyosati, uning mohiyati va maqsadlari. Bo'lib tashla, hokimlik qil !	220-229
2&. O'zbekiston orzudagi sotsializm rejasi yo'lida, sanoatlashtirish, kollektivlashtirish, quloqlashtirish siyosati. Xalqning moddiy ahvoli.....	229-249
3&. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik». Sovetlar hukumatining islom diniga munosabati..	249-269
4&.20-30 yillarda qatag'onliklar. Mantiqqa zid xulosalar.....	269-289

V Bob. O'zbekiston ikkinchi jahon urushi davrida (1939-1945)

1&. Jahon urushining boshlanishi. O'zbekistonning bu urushga qatnashuvi sabablari.	290-294
2&. Urush yillarida O'zbekiston sanoati	294-297
3&. Urush yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligi	297-300
4&. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat	300-305
5&. O'zbekiston jangchilarining frontlardagi jasoratlari	305-310
6&. «Turkiston legioni»-nima?	310-317
7&. Ozod qilingan hududlarga O'zbekistonning yordami.	317-321

VI Bob. Sovetlar istibdodining yanada kuchayishi. Milliy uyg'onishning yangi bosqichi (1946-1991 yillar)

1&. Xalqning sotsial-iqtisodiy ahvoli	322-330
2&. Maorif va Oliy ta'lim	330-335
3&. Fan	335-342
4&. Adabiyot	342-349
5&. Sovetlar tuzumining bo'hroni	349-350
6&. Nazariy va siyosiy qashshoqlik va bo'hronlik...	350-352
7&. Iqtisodiy siyosatidagi bo'hron va turg'unlik.....	352-356
8&. Xalqning sotsial-iqtisodiy ahvoli.....	356-359
9&. Ekologik qabohat.....	359-361
10&. Ijtimoiy siyosiy tanglikning kuchayishi.....	361-368
11&. Qatag'onlikning yangi bosqichi.....	368-383
12&. Milliy uyg'onishning yangi bosqichi. SSSRning parchalanishi.....	383-397
Xotima	398-402
Adabiyotlar ro'yxati	403-410